

УКРАЇНА. НАРИС ІСТОРІЇ

УКРАЇНА
В ЕПІЦЕНТРІ
ПРОТИСТОЯННЯ
СВІТОВИХ
СИСТЕМ
(1939—1990)

У
КРАЇНА.
ІН
АРИСИ
І
СТОРИЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В ЕПІЦЕНТРІ
ПРОТИСТОЯННЯ
СВІТОВИХ
СИСТЕМ
(1939–1990)

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2021

Автори

Віктор ДАНИЛЕНКО, Віктор КРУПИНА,
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Олександр ЛИСЕНКО,
Олена СТЯЖКІНА, Лариса ЯКУБОВА

Керівник авторського колективу

Лариса ЯКУБОВА

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 25.06.2020 № 4)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939—
У45 1990) / НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академпе-
риодика, 2021. — 544 с., 96 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-440-4

Вузлові проблеми нації- і державотворення розкриваються в концепті хроно-
топу українського «довгого ХХ століття», що є гібридною проекцією «дов-
гого ХІХ століття». Сутнісною ознакою цього етапу в історії України та укра-
їнців є реалізація інтенцій соціально-економічної, етнокультурної та політич-
ної емансипації — власне, завершення Української революції, яка розпочалася
в контексті Першої світової війни, та започаткування руйнації колоніальної
системи. У другій книзі йдеться про сутнісні зміни соборної України, що по-
стала в рамках Ялтинсько-Потсдамської системи. Її доля в епоху Другої світової
і «холодної» воєн, наслідки рерадянїзації, неусвідомлені колективні травми і
переступи та їхній вплив на сучасність є авторською оптикою дослідження іс-
торичного шляху України в епоху протистояння світових систем та краху кому-
нобільшовизму, що уможливило суверенізацію України. Для широкої аудиторії.

УДК 94(477)"1939–1990"

ПОЛЕ БИТВИ
КОМУНО-
БІЛЬШОВИЗМУ
І НАЦІЗМУ

РОЗДІЛ 1

Режим безперервної війни: мобілізація, мілітаризація
та практики підтримання неоголошеного надзвичайного стану
в підрадянській Україні 1920 — початку 1940-х років

•
РОЗДІЛ 2

Мобілізаційні заходи і радянські збройні сили
на початку Другої світової війни

•
РОЗДІЛ 3

Друга світова війна у вимірі виживання

•
РОЗДІЛ 4

Голокост в Україні

•
РОЗДІЛ 5

У боротьбі за омріяну свободу:
український визвольний рух

•
РОЗДІЛ 6

Українсько-польське протистояння
під час Другої світової війни

•
РОЗДІЛ 7

Окупаційні режими на українських землях:
постання й руйнації / стабілізації,
подібності й відмінності

РЕЖИМ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ВІЙНИ: МОБІЛІЗАЦІЯ, МІЛІТАРИЗАЦІЯ ТА ПРАКТИКИ ПІДТРИМАННЯ НЕГОЛОШЕНОГО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920 — початку 1940-х років

Ідея «світової революції» була нібито знята з порядку денного Й. Сталіним та його заявою про «побудову соціалізму в одній окремо взятій країні»¹. Однак концепція, омріяна та втілювана — у тому числі й через практики дії Комінтерну, конвертована у «нове-старе» імперське бачення територій, кордонів та «сфер впливів» СРСР, а також в участь у розподілі світу через пакт з Гітлером, з одного боку, та незакриті «питання» Першої світової (реванш, прагнення щодо створення національних держав, продовження колоніальної експансії, зазіхання на чужі території), з другого, не залишали світові жодного шансу уникнути війни. Очікування війни, бажання війни, загрози війни, передвоєнні тривоги стали всеосяжним та багатофункціональним фактором впливу на людей у різних країнах світу. З Першої світової й революцій, які війна спричинила чи зумовила, європейські країни вийшли зі сформованими воєнно-мобілізаційними режимами. У деяких країнах він набував ознак самодостатності і домінував (СРСР, Німеччина, Італія), в інших позначався загальним занепадом ідей демократії, подекуди — оформленням чи тяжінням до оформлення авторитарних режимів (Польща, Іспанія, Болгарія). «Центральна і Східна Європа стали основним тереном зародження тоталітаризму як ідеології і політичної системи», — зауважив Я. Грицак, — а

¹ «Якщо в гаслах 1920 р. кількість символів “світової революції” більш ніж у 10 разів перевищувала кількість національних символів, то з 1929 р. чітко простежується зростання питомої ваги національної символіки, з 1931 р. — безперервне падіння інтересу до “світової революції”, а з 1943 все, що було пов’язане зі світовою революцією, в радянській пропаганді зійшло нанівець». Див.: Иголкин А. Пресса как оружие власти. *Россия XXI*. 1995. № 11—12. С. 68—86.

«українці, один із найчисленніших народів цього регіону, безпосередньо відчули на собі вплив його радянського варіанта»².

Стан безперервної війни, в якому опинилися європейські країни, мав і специфічні, й спільні ознаки. Серед спільних — розширення арсеналу та сфери застосування інструментарію «надзвичайщини» (аж до перманентного особливого правового режиму), соціальні мобілізації (як інституціолізовані й системні, так і ситуативні та короткочасні), репресії та терор і тероризм (як державний, так і антидержавний), локальні збройні зіткнення та локальні війни (як внутрішні, так і зовнішні), мілітаристська риторика й пропаганда (як оборонного, так і наступального характеру). Всі ці процеси мали або відкритий, демонстративний, іноді — інструментальний характер; могли бути «невидимими», навмисне закритими, таємними чи прихованими, або специфічно «тіньовими». Як зауважив М. Гейер, у цей час «усі нації використовували складну мережу примусу та умовлянь і розробляли власні, національні форми управління»³. У новій міжвоєнній політиці, як зазначив П. Холквіст, населення доволі часто сприймалося як «ресурс», що невідкладно позначилося на суспільно-політичному дискурсі, в якому запанували терміни на кшталт «Menschenmaterial» — «людський матеріал», «людська сила», «economy of manpower» — «економія живої сили»⁴ тощо.

Аналізуючи міжвоєнні роки у Європі в категоріях тотальної війни, яка мала характер як зовнішньої (міждержавної), так і внутрішньої, Дж. Лібер наголошує, що, переробляючи у різний спосіб світову економіку, політичні системи, соціальні інститути, культури, війни змінювали звичаї, поведінку, інтелектуальні ідеї й практики, а кожен з насильницьких спалахів порушував рівень соціальної згуртованості в межах кожної імперії чи держави. Історик зауважує, що у деяких країнах ці зміни виявилася катаклізмичними, а інші еволюціонували у невеликі й дуже тонкі способи і дозрівали десятиліттями пізніше⁵. Україна належала до тих земель, де тотальна війна між світовими війнами набула характеру катаклізму.

Перманентне використання елементів «надзвичайного стану» й «надзвичайних повноважень» керівників європейських держав як у сферах політики, так і у сферах економіки осмислювалося сучасниками подій, у тому числі й науково. Вже на початку 1920-х років К. Шмітт у працях «Диктатура. Від джерел сучасної ідеї суверенітету до пролетарської класової боротьби» (1921) й «Політична те-

² Грицак Я. *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.* Київ, 1996. С. 146. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

³ Geyer M. The Militarization of Europe, 1914-1945. *The Militarization of the Western World* / Gillis J. (ed.) New Brunswick, N. J., 1989. P. 81.

⁴ Холквіст П. «Осведомление — это альфа и омега нашей работы»: Надзор за настроениями населения в годы большевистского режима и его общеевропейский контекст. *Американская русистика: вехи историографии последних лет. Советский период*. Антология. Самара, 2001. С. 45—93, 69—72.

⁵ Liber G.O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914-1954*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016. P. 4.

ологія» (1922) сформулював концепції «надзвичайного стану» та «виняткового випадку». Незважаючи на певну апологетику «надзвичайного стану» як засобу дотримання порядку в державі й відновлення нормальності, яка згодом трансформувалася в апологетику політики нацистів, на початку 1920-х років К. Шмітт чітко розрізняв суверенну та комісарську диктатури, наголошуючи на тому, що остання орієнтувалася не на закон, а на вказівку начальника («суверена») й передбачала суттєву різницю між нормами права та нормами втілення права⁶. Ефект такого становища, на думку Дж. Агамбена, проявлявся в «ізоляції “сили закону” від закону». «Ця ізоляція визначає такий «стан закону», в якому, з одного боку, норма перебуває в дії, але не застосовується (не має «сили»), а з іншого — акти, що не мають значущості закону, набувають у цьому стані «сили». Надзвичайний стан формував «простір аномії, в якому ставкою була “сила закону” без закону»⁷.

Радянські правники розробляли й ухвалювали закони й положення про «надзвичайний стан», спираючись як на більшовицьке уявлення про «суспільне благо», так і на традицію Російської імперії, де цілі покоління, за словами В. Гессена, «не бачили іншого державного порядку, крім порядку надзвичайних, виняткових у своїй жорстокості, поліцейських заходів і тільки за книгами знали про загальні закони Російської імперії»⁸. В СРСР ця суміш інтенцій «революційної доцільності» й традиції перманентного державного насилля створювали ситуацію, в якій політика «надзвичайщини» отримувала юридичне підґрунтя, тоді як державне насилля вже було реалізоване, а практики напіввоєнного стану ставали частиною повсякдення.

Одним з добре вивчених сюжетів, пов'язаних зі вступом СРСР до Другої світової війни, є сюжет про мобілізаційні заходи, що їх запроваджувала влада напередодні й на початку Другої світової війни та того її етапу, який розпочався 22 червня 1941 р. Варто зазначити, що крім фактологічного опису, встановлення хронологічної та політичної логіки подій цей «мобілізаційний сюжет» відіграв неабияку роль у формуванні міфу «Великої Вітчизняної війни», оскільки змальовував історичну картину, у центрі якої була м'яко акцентованою певна несподіваність, неочікуваність, раптовість війни, яка, хоча й визрівала у «мілітаристських колах західного імперіалізму», все ж виявилась такою, що заскочила зненацька «миролюбну радянську державу». Аргументами на користь цієї концепції були, зокрема, й факти певної неготовності до війни військових та промислового комплексу. Концепт «нападу Німеччини без оголошення війни» цілком підтримував ідею несподіваності та пояснював недоліки підготовки до відсічі агресії.

⁶ Див.: Шмітт К. *Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы*. Санкт-Петербург, 2005; Шмітт К. *Политическая теология*. Москва, 2000.

⁷ Агамбен Д. *Ното sacer. Чрезвычайное положение*. Москва, 2011. С. 63.

⁸ Гессен В.М. *Исключительное положение*. Харьков: Эспада, 2005. URL: <https://lawdiss.org.ua/books/373.doc.html>

Однак аналіз політичних процесів, інспірованих більшовицьким керівництвом у 1920—1930-ті роки, дає змогу стверджувати, що мобілізація та мілітаризація були органічним станом політики радянської влади, а більшість складових надзвичайного та воєнного стану, визначених положенням «Про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку» (затверджене у квітні 1925 р. постановою ЦВК та РНК СРСР⁹ й чинне до початку нацистської агресії) та конституційним закріпленням власне воєнного стану, зробленим (лише за 13 років!) у 1938 р. змінами до статті 49 Основного закону щодо повноважень Президії Верховної Ради СРСР в частині оголошення в окремих місцевостях або на всій території СРСР воєнного стану в інтересах оборони СРСР або забезпечення громадського порядку і державної безпеки, були нормою повсякденного життя й формували особливий, неоголошений стан безперервної війни задовго до офіційного запровадження «воєнного стану» 22 червня 1941 р.¹⁰

У контексті зазначеного вище названі документи цікаві не стільки деталями розподілу повноважень, скільки заходами, які прописувались у них як дозволені у разі запровадження надзвичайного або воєнного стану. І згідно з Положенням 1925 р., а також з Указом від 22 червня 1941 р. військовій владі надавалося право: притягати громадян до трудової повинності, запроваджувати воєнноквартирну повинність, встановлювати нормоване постачання, здійснювати ревізію транспорту й майна, регулювати робочий час, обмежувати в'їзд та виїзд, виселяти в адміністративному порядку непевних осіб, запроваджувати надзвичайне судочинство, передавати до спеціальних судів (військових трибуналів) справи цивільних осіб тощо¹¹.

Неважко помітити, що означені як «надзвичайні», «виняткові» чи «воєнні» особливі правові (здебільшого протиправні) режимні заходи запроваджувались більшовицькою владою як постійно, так і тимчасово вже з початку 1920-х років. У цьому, власне, і виявлялася більшовицька диктатура як така.

Складові неоголошеного надзвичайного / воєнного стану застосовувались до різних категорій громадян, певних прошарків, цілих спільнот суспільства, яке влада воліла зробити радянським. Більшовики вели й символічну, і реальну війну проти тих, кого вони призначали «експлуататорськими класами» й «ворогами народу», проти «антирадянських елементів» та «зрадників батьківщини», проти «шпигунів» і «шкідників», проти «народів-ворогів» і призначених ворожими державами. Часто так звані класові війни нашаровувались на ко-

⁹ *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Союза ССР. 1925. № 25. Ст. 166—167.*

¹⁰ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан». *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. документов. Т. II. Кн. I. Начало. 22 июня — 31 августа 1941 года. Москва: Русь, 2000. С. 5—7.*

¹¹ Див.: Вронська Т.В., Пилипчук В.Г. Трансформація особливих правових режимів на українських землях у ХІХ—ХХ столітті. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2016. Вип. 31. С. 12—23.*

лоніальні, як це було з Україною, іноді вістря складових воєнного стану спрямовувалося проти «гегемону» — пролетаріату, який нібито мав бути класовою базою та опорою квазівоєнних дій влади.

Кожна більшовицька війна супроводжувалась масштабною пропагандистською кампанією, в якій відточувалась формула конфлікту, в якій «інша сторона» завжди була нападником, ініціатором або провідником зіткнення.

Найбільш масштабною за своїми наслідками й послідовною у своїй політиці знищення українського народу була війна із селянством, яка на початку 1920-х років замальовувалася в офіційному дискурсі як «боротьба із бандитизмом», наприкінці 1920-х — як «війна проти куркуля», а на початку 1930-х років набула всіх ознак війни проти українців як нації. Канадійська історикиня Л. Віола, аналізуючи відносини радянської влади й сільського населення, називає їх «завойовницькою кампанією», «війною культур», «громадянською війною між державою та селянством»¹². Однак це була й імперська війна, спрямована не тільки на придушення власне спротиву, а й потенції спротиву українців у майбутньому.

За офіційними радянськими даними, в антибільшовицьких повстаннях, що тривали в Україні на початку 1920-х років, брало участь 50 тисяч селян. За даними О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців¹³.

Заходи, вживані проти українських селян, окрім пропагандистського таврування їх «бандитами», цілком виходили з логіки війни та інтенцій колонізаторського пограбування території. «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоної Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»¹⁴, — відверто окреслював перспективи України В. Ленін.

Крім частин Червоної армії селян, незадоволених реквізиційною політикою та, деінде, політичним порядком денним¹⁵, знищували силами ВНК, частин особливого призначення, озброєних загонів комітетів незаможних селян. Постійна нарада щодо боротьби з бандитизмом при Раднаркомі УСРР тричі розглядала питання «Про продовольчі репресії бандитських кубел». Наслідком цих засідань стала інструкція щодо проведення репресій продовольчого характеру проти українського селянства¹⁶. До війни проти селян долучилися й так звані загороджувальні загони, які стояли на всіх шляхах сполучення та вузлових станціях.

¹² Виола Л. Коллективизация как гражданская война. *История сталинизма: итоги и перспективы изучения*. Москва, 2011. С. 103.

¹³ Див.: Нікітенко К.В. Переконливий аргумент радянської влади — терор голодом на Донеччині: розплата за постанський рух. *Глея: наук. вісник*. 2014. Вип. 88. С. 31.

¹⁴ Ленін В.І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. *ЛЗТ*. Т. 41. С. 346.

¹⁵ Приклад отамана зі Старобільського повіту (Донеччина) — Калиновського, який спробував зібрати армію для «визволення України», висунувши не лише економічні, а й політичні вимоги. Див.: Нікітенко К.В. С. 33.

¹⁶ Нікітенко К.В. С. 33.

Рішеннями місцевих влад на цьому етапі війни було запроваджено надзвичайне судочинство. Приміром, Маріупольський виконком у травні 1921 р. постановив створити позасудову трійку «у зв'язку з бандитизмом, який не вщухає в повіті, та протидією куркульського елемента» з правом ухвалення вироку «аж до вищої міри[покарання]»¹⁷.

Розв'язання наступного етапу війни проти українських селян наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років було оздоблене цинічним звинуваченням хліборобів у тому, що вони ведуть війну проти радянської влади, тобто є агресорами, від яких потерпають радянські робітники, містяни та червоноармійці. Це звинувачення було сформульоване Й. Сталіним у листі до М. Шолохова: «хлібороби (...) не проти були залишити робітників, Червону армію — без хліба. (...) хлібороби по суті справи вели «тиху» війну із радянською владою. Війну змором, дорогий тов. Шолохов»¹⁸. Чи було це маніпуляцією на кшталт Манільського інциденту, чи, як вважає Т. Снайдер, Сталін дійсно був переконаний, що веде із селянами війну за хліб¹⁹, однак усі складові воєнного стану було задіяно для «приборкання» та знищення мільйонів українців. Як зазначив В. Васильєв, опір українського селянства «соціалістичному перетворенню села» нерідко набирав форм збройної боротьби з владою і в березні 1930 р. у прикордонних районах України він набув ознак справжньої селянської війни, в активних формах опору колективізації в Україні брали участь 1,2 млн осіб²⁰. Добре озброєна «робітничо-селянська червона армія» брала безпосередню участь у війні проти українських селян²¹.

Використовуючи досвід «продовольчих репресій бандитських кубел», набутий у 1920-ті роки, більшовицька влада запроваджувала людожерні практики знищення українського селянства. Механізм реалізації політики зморення голодом 1932—1933 рр. містив і реквізиційну парадигму, й заборону на пересування (регламентовану, зокрема, й паспортною системою, введеною 1932 р.), і трудову повинність, і адміністративне виселення, й використання силових акцій, і таке «нормоване постачання», яке вбило мільйони людей.

Однак і після «перемоги» над українськими селянами та встановлення колгоспного ладу хлібороби залишалися тією соціальною спільнотою, яка продовжувала жити в режимі «надзвичайщини» й ніби повсякчас виплачувала репарації переможцям, які вибудували для них великий, огорожений адміністративними заборонами, дискримінаційними підзаконними актами та перманентни-

¹⁷ Там само.

¹⁸ Шолохов и Сталин. Переписка начала 1930 гг. *Вопросы истории*. 1994. № 3. С. 9—24.

¹⁹ Снайдер Т. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*. Київ: Дуліби, 2015. С. 40.

²⁰ Васильєв В.Ю. *Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті роки)*. С. 142. URL: <http://history.org.ua/JournALL/histname/31/11.pdf>

²¹ Див.: Тархова Н.С. *Красная армия и сталинская коллективизация. 1928—1933 гг.* Москва, 2010.

ми репресіями, табір. Трудова повинність селян-колгоспників визискувалася методами хлібних реквізицій, «червоних валків» («надзвичайних заходів» з вилучення селянського хліба організацією обозів з гужового чи автомобільного транспорту²²), хлібозаготівель, які, за словами В. Марочка, «враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією з фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян»²³, через згадувану непаспортизацію сільського населення, що примусово «закріплювала» людей за колгоспами; й через організацію праці та її оплати у колгоспах, люди в яких називали «трудодень» «труподнем»²⁴.

У контексті передвоєнних тривог постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 травня 1939 р. було визначено обов'язковий річний мінімум трудоднів. Працездатні чоловіки-колгоспники віком 16—60 років і жінки-колгоспниці 16—55 залежно від регіону країни мали відробляти від 60 до 100 трудоднів. Ті селяни, які не виробляли норму, підлягали виключенню зі складу колективних господарств²⁵. З початком Другої світової, у 1939—1940 рр., межі натурально-продуктової повинності селян розширилися за рахунок обов'язкових поставок майже всього, що вироблялося в персональному присадибному господарстві, — збіжжя, картоплі, м'яса, молока та молокопродуктів, яєць тощо.

«Війна, — писав Дж. Орвел у своїй антиутопії «1984», що блискуче розкривала сутність тоталітарного режиму, — «справа суто внутрішня. Війну веде правляча група проти своїх підданих, і мета війни — не запобігти загарбанню своєї території, а зберегти суспільний устрій»²⁶, «завдяки відчуттю війни, а відповідно, відчуттю небезпеки, передання влади маленькій верхівці видається природною, необхідною умовою виживання»²⁷. Радянська війна проти «підданих», як було зауважено вище, набувала різних пропагандистських обрамлень — від класової війни проти «колишніх» та інших «внутрішніх ворогів» до запеклого протистояння з «капіталістичним оточенням».

У таких умовах розгортання воєнно-мобілізаційних дій певна складова неоголошеного надзвичайного стану ставала опуклішою, завдаючи при цьому логіку впровадження інших елементів «особливого правового режиму».

Оголосивши «пролетарську» війну проти «експлуататорських класів», які нібито зазіхали на «державу робітників і селян», вже наприкінці 1910 — на початку 1920-х років більшовицьке керівництво вперше пішло шляхом уведен-

²² Марочко В. Повсякденні «червоні валки». *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*: кол. моногр. Київ, 2012. С. 261.

²³ Марочко В. Колгоспний трудодень — селянський труподень. *Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу*. Дрогобич, 2008. С. 80—84.

²⁴ Там само.

²⁵ *Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938—1940 гг.* Москва, 1940. С. 41—47.

²⁶ Оруэлл Дж. 1984. Москва, 1989. С. 156.

²⁷ Там само. С. 150.

ня трудової повинності, створення «трудових армій», застосування репресій проти порушників дисципліни. Трудовій мобілізації підлягали селяни, непрацюючі містяни, червоноармійці, робітники, працю яких використовували для спорудження чи відновлення промислових об'єктів, транспортних шляхів тощо. При цьому самовільний відступ, уникнення розглядалися як кримінальний злочин. Під час непу практики визискування трудової повинності стали сегментованими: їх спрямовували на «передові загони суспільства» — партію та комсомол. Комуністів і комсомольців примусово-добровільно залучали до масових численних політичних десантів на село, «проривів» на промислових будівництвах, на боротьбу із церквою, бюрократами тощо²⁸.

Наприкінці 1920-х років організована експлуатація здійснювалася за планом п'ятирічок та під гаслами прискореної індустріалізації. Однак режим прихованого надзвичайного стану з усією силою було спрямовано проти тих, хто ніби проголошувався не просто класово своїм, а тим, заради кого й від імені кого будується радянське суспільство. Трудова повинність та пов'язані з нею й такі, що впливали на неї, складові стану безперервної війни перетворилися на норму життя радянських пролетарів.

Трудова повинність робітників реалізовувалася як через систему «рекордів», «перевиконання планів», «соцзмагання», соціальних гарантій (іноді — у вигляді карткової системи), штурмівщини, наднормової праці, так і через примусове прикріплення до виробництва (установ) з відповідними каральними санкціями за порушення режимних приписів. «Господарська практика 1929—1933, — підкреслює російський дослідник Г. Черемсинов, — «була до певної міри «репетицією» мобілізації радянської економіки 1941—1945 років»²⁹.

Із виникненням промислових підприємств та галузей у 1930—1940 рр. ця практика не була скасована, а через відчутну мілітаризацію економіки набула ще більшого розповсюдження. Трудова повинність йшла пліч-о-пліч з більш репресивними методами: обмеженням свободи пересування та надсупорним контролем робочого часу. Практичні кроки щодо привласнення / регулювання робочого, а відповідно й життєвого, часу чи, у термінах М. Геллера, «націоналізації» часу³⁰, більшовицька держава робила через: а) зміни у календарі³¹ та

²⁸ Див.: Галкова О.В., Петрова И.А. Милитаризация жизни советской молодежи в 1920-х — начале 1930-х годов. *Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4. История. Регионоведение. Междунар. отношения.* 2015. № 4 (34). С. 8—18.

²⁹ Черемсинов Г.А. Формирование мобилизационной модели и макроэкономическая динамика СССР. Там само. С. 29.

³⁰ Геллер М. *Машина и винтики. История формирования советского человека.* Лондон, 1985; Москва, 1994. URL: www.infanata.org

³¹ Див.: Гаєвська Т.І. «Червоний календар» радянської України (1919—1991 рр.) та незалежної України. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури:* зб. наук. праць. Вип. XXVIII. Київ, 2012.

«планіфікацію»³²; б) дисциплінарні практики; в) регламентацію стихії вільного часу; г) організацію (дезорганізацію) структур повсякдення; д) соціальну політику — як подарунки місяців та років неробочого життя³³. Квінтесенцією повного контролю держави над часом людини та цілих соціальних верств ставало, як слушно зауважив В. Головка, ув'язнення³⁴.

Дослідники О. Мовчан і В. Гудзь детально проаналізували заходи держави та партії щодо нормування робочого часу та формування вертикальних і псевдогоризонтальних систем нагляду та контролю над його «правильним використанням». Вони, крім іншого, зауважили, що, згідно з правилами внутрішнього розпорядку, затвердженими Наркоматом праці (НКП) СРСР 17 грудня 1930 р., жорстко фіксувався початок і кінець робочого дня (тих, хто спізнювався, реєстрували і допускали до роботи тільки з дозволу адміністрації; а щоб залишити її раніше, необхідно було отримати перепустку). Про невихід на роботу працівник мав повідомляти майстрові або завідувачу цеху того самого дня або напередодні. «Удосконалений» табель покарань, ухвалений НКП у 1932 р., передбачав догану з оголошенням по підприємству й повідомленням фабзавмісцевкому чи цехкому і позначку в документі робітника; притягнення до відповідальності перед виробничим товариським судом, а також — звільнення без попередження та вихідної допомоги із забороною працювати на заводах і на транспорті протягом пів року³⁵.

Оскільки порушниками трудової дисципліни були не тільки «відсталі елементи» і «колишні люди», а й партійці, то врегулювання їх відносин із часом брала на себе вища компартійна верхівка. Так, партколегія ЦК КП(б)У ухвалила постанову «З питання про прогули членів та кандидатів партії», у якій запропонувала цеховим партосередкам та заводським парторганізаціям вдаватися до наджорстких заходів: «виганяти злісних прогульників з лав партії, як дезорганізаторів виробництва, що підривають своєю поведінкою авторитет партії в очах робітників»³⁶. Вигнання з роботи та з партії означало для людини не тільки позбавлення мінімального заробітку, а й загрозу втрати свободи і навіть життя.

«Приборкання гегемону»³⁷ тривало впродовж 1930-х років. У листопаді 1932 р. було прийнято постанову ЦВК «Про звільнення за прогул без поважних причин», згідно з якою прогульників карали не лише звільненням, а й втратою

³² Геллер М. *Планифікація. Машина и винтики. История формирования советского человека*. Лондон, 1985; Москва: МИК, 1994. URL: www.infanata.org

³³ Йдеться про відпустки «по догляду за дитиною», лікарняні, а згодом — пенсійний вік для всіх.

³⁴ Головка В. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2011. Т. 20. С. 5—28, 22.

³⁵ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*: кол. моногр. Київ, 2012. С. 121—122.

³⁶ Там само. С. 124.

³⁷ Вислів Ольги Мовчан та Віктора Гудзя.

соціальних гарантій (житло, картки, страхування, трудовий стаж тощо)³⁸. У грудні 1938 р. РНК СРСР ухвалила ще одну постанову, спрямовану на посилення трудової дисципліни³⁹. Тепер не тільки прогули та байдикування, а й передчасний початок чи затягування обідньої перерви каралися як злочини.

Разом із посиленням контролю робочого часу впродовж 1930-х років вживалися санкції щодо обмеження свободи пересування певних груп робітників.

Одним із таких найдієвіших механізмів було запровадження 27 грудня 1932 р. паспортної системи, яка, крім іншого, стала формою примусового регулювання попиту-пропозиції робочої сили. Люди, які не мали паспортів, не могли влаштуватися на роботу в місті, мешканці міст — отримати пропуску (ще одного режимно-заборонного інструменту⁴⁰), якщо вони не були влаштовані на роботу. «В такий спосіб було встановлено негласний примусовий зв'язок між місцем роботи та місцем проживання»⁴¹, який «прикріплював» робітників до підприємства.

В обмеженні свободи пересування робітників влада вдавалася й до більш відвертих дій, пояснюваних необхідністю підтримувати режими секретності на важливих ділянках оборонного комплексу. Заборонно-обмежувальні санкції щодо вільного пересування поза межами того чи іншого підприємства значно посилилися з початком Другої світової війни, однак вони не були принципово новими, оскільки ще з 1937 р. у залізничників почали відбирати паспорти, замінюючи їх посвідченнями⁴².

5 липня 1940 р. набув чинності спільний наказ НКВС та Наркомату фінансів СРСР, яким було затверджено відповідну інструкцію, де зазначалося, що у співробітників, зайнятих зберіганням, інкасацією й охороною грошей та цінностей ощадних кас, вилучаються паспорти для зберігання у керівництва згаданих установ з відповідною заміною їх на спецпосвідчення⁴³. У травні того ж року аналогічні заходи запровадили й стосовно шахтарів.

Одним із заходів влади щодо контролю (у тому числі і «закріплення» за підприємством) стало запровадження трудових книжок. Уряд визначив термін їх заповнення до 15 січня 1939 р. Спочатку, як зазначив В. Гриневич, це мало вигляд

³⁸ Паншин В.П., Богданов С.В. *Государство и безработица в России. 1900—2000 гг.* Курск, 2004. С. 64.

³⁹ Постановление Совнаркома СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС «О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле» от 28 декабря 1938 г. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.* 1967. Т. 2. С. 665—672.

⁴⁰ Див.: Меерович М. *Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917—1937 годы).* Москва, 2008.

⁴¹ Гончаров Г.А., Баканов С.А., Гришина Н.В. и др. *Мобилизационная модель развития российского общества в XX веке.* Челябинск, 2013. С. 77.

⁴² ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 95—98 зв. (Ці та інші документи (копії) ГДА МВС України знайдено та надано авторці д-ром іст. наук Т. Вронською).

⁴³ ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 28.

позитивної пропагандистської акції, яка «повинна була засвідчити особливо шанобливе ставлення до людини праці [...]. Невдовзі, однак, багатьом стало зрозуміло, що сталінська трудова книжка не стільки почесний атрибут працівника, скільки важкі кайдани, які міцно приковують людину до місця роботи, і запис у ній уповні може стати ледь не довічним вироком»⁴⁴.

26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ»⁴⁵. У законодавчому акті закріплювалися такі дисциплінарні та загальнотрудові стандарти: збільшення тривалості робочого дня працівників і службовців в усіх державних, кооперативних і громадських підприємствах та установах; перехід на семиденний робочий тиждень; зміцнення дисципліни праці через посилення відповідальності за її порушення; фактична криміналізація дисциплінарних порушень; зміцнення дисципліни праці внаслідок запровадження прямої відповідальності керівників установ за недотримання стандартів зазначеного указу. Згідно з новими правилами, робітникам і службовцям за самовільне полишення робочого місця чи перехід з одного підприємства на інше загрозувало позбавлення волі строком від двох до чотирьох місяців. Прогул без поважної причини карали виправно-трудовами роботами за місцем роботи на строк до шести місяців з утриманням до 25 % заробітної плати. Суворі відповідальність очікувала і на керівників, які насмілювалися брати таких «самоуправців» на роботу.

17 липня 1940 р. указом Президії Верховної Ради СРСР аналогічні санкції було поширено на трактористів та комбайнерів МТС⁴⁶. 19 жовтня 1940 р. постановою Верховної Ради СРСР було встановлено кримінальну відповідальність за відмову інженерів, техніків, майстрів і кваліфікованих працівників виконувати рішення адміністрації про переведення їх з одного підприємства на інше⁴⁷. 28 грудня 1940 р. відповідний указ прикріпив учнівську молодь до шкіл ФЗН, ремісничих і залізничних училищ. Самовільне залишення закладів каралося позбавленням волі у трудовій колонії на строк до одного року⁴⁸.

Як було зауважено вище, паспортна система, запроваджена під кінець 1932 р., унаочнила перехід влади на новий рівень визиску суспільства в найгостріший момент другого комуністичного штурму. В країні, яка фактично перебувала в стані напруженої соціальної війни, вона, по-перше, обмежила свободу пересування, по-друге, сприяла пролонгації «виховної потуги» практик заслання та

⁴⁴ Гриневич В. *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр.* Київ; Дніпропетровськ, 2012. С. 304—305.

⁴⁵ *Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик (ВСССР)*. 1940. № 20 (83), 5 июля. С. 1.

⁴⁶ Там само. 1940. № 25 (88). 30.07. С. 1.

⁴⁷ Там само. 1940. № 42.

⁴⁸ Там само. 1941. № 1.

виселення «неблагонадійних елементів». Подальший розвиток паспортної системи перетворив її на безвідмовний інструмент низки соціальних і репресивних практик радянської влади. Положення про паспорти⁴⁹ 1940 р. (діяло до серпня 1953 р.) зафіксувало норму про прикріплення працівників до окремих підприємств на невизначений термін із забороною виїжджати з місцевостей, де вони розташовувалися. У п. 20 Положення йшлося про задіяних на підприємствах оборонної, вугільної промисловості, залізничного транспорту, а також у системі Держбанку та ощадних касах з інкасації, перевезення та зберігання цінностей⁵⁰.

Запроваджуючи трудову повинність не тільки як різновид примусової праці, а й як постійно діючий елемент надзвичайщини, більшовицька держава наприкінці 1920—1930-х років виділила окремі категорії населення, для котрих примусова праця ставала основною. Це стосувалося передусім тих, кого держава призначала своїми «ворогами». Ті, яким пощастило не бути розстріляними, опинялися в таборах, колоніях та тюрмах. Працю ув'язнених було внесено до державного плану. Табірний сектор соціалістичної економіки перетворився на спецгалузь «народного господарства». Деяких засуджених (без позбавлення волі) через Бюро виправних робіт доправляли на примусову працю у сільській місцевості, на дорожні роботи, заготівлю палива тощо. Ще одним джерелом примусової, фактично безоплатної, праці стали так звані спецпоселенці, якими внаслідок депортацій, заслання, виселення стали десятки, а в окремі періоди — сотні тисяч українських селян⁵¹.

У конструюванні стану перманентної війни цілком логічним сегментом стало запровадження, а згодом — тотальне поширення «географії» режимних територій. Режимність радянського простору виникла і закріплювалась як результат реалізації двох ідей. Першою була прагматика забезпечення радянського прикордоння за допомогою створення режимної прикордонної смуги. Друга виходила з логіки міфологеми «класової війни», її невідворотного загострення на етапі зміцнення радянської влади (тобто більшовицької диктатури) й безпосередньо пов'язаних з цим образів ворога та ворогів, які нібито постійно створювали підпільні «центри» — «підпільні групи» — «боївки» — «мережі», готували замаху на вождів та диверсії, шпигували на користь закордонних імперіалістів і фашистів. («На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії», — говорив Єжов, призначаючи у 1938 р. нового голову УНКВС Вінницької області⁵².) У цій ідеологічній системі координат режимність

⁴⁹ Постанова РНК СРСР № 1667. *Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. 1940 г.* Москва, 1940. № 1—32. Ст. 591.

⁵⁰ *Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. 1940.* Москва, 1940. № 1—32. Ст. 591. С. 812; ГДА МВС. Ф. 45. Оп.1. Спр.77. Арк.б.н.

⁵¹ Див.: Viola L. *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements.* Oxford: Oxford University Press, 2007.

⁵² Васильев В., Подкур Р. *Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі.* Київ, 2017. С. 125.

не тільки прикордонних, а віддалених від прикордоння територій поставала як міра соціального захисту й «очищення» країни від ворожих елементів. Додамо, що ефективність прикордонної смуги підвищували через насильницьку санацію «непевних» осіб/категорій, зокрема й представників «сумнівних» національностей — так званої потенційної «п'ятої колони». Робилося це у позасудовому порядку.

Тож упродовж 1920—1930-х років, задовго до офіційного проголошення воєнного стану, радянська влада вдалася до практик, пов'язаних із заборонами вільного пересування⁵³ і створення так званих «режимних територій», коло яких неухильно зростало. Так само збільшувався й перелік місцевостей (від так званих «мінус 6» у 1923 р. до «мінус 15» у 1935 р.), де заборонялося оселятися висланим у судовому та адміністративному порядку. Не забуваймо: гулагівський контингент мав аналогічні обмеження у вигляді додаткового покарання. Покараних у такий спосіб чекістський сленг іменував «мінусниками»⁵⁴.

Упродовж 1930-х років «режимними» ставали не лише території й міста, а й підприємства, переважно військово-промислового комплексу (станом на березень 1934 р. в Україні було визначено 12 таких заводів з 38 857 робітниками) та залізниці⁵⁵. 5 квітня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило перелік «кадрових» заводів військової промисловості, до якого увійшло 68 підприємств⁵⁶ — їх почали називати «особливо режимними заводами», або «воєнними об'єктами

⁵³ В радянській Україні у 1920-ті роки було ухвалено кілька «профільних» заборонно-режимних директив, які фокусувалися на тих, кого іменували «соціально-небезпечними»: 19 березня 1924 р. вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР» (Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, у 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях, крім Старобільського округу; у Балтському, Одеському, Миколаївському, Херсонському та Єлизаветському округах). 25 січня 1928 р. з'явився спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих у судовому або адміністративному порядку». Список місцевостей, заборонених для пересування «адмінвисланих», був значно розширений і охоплював Харківський, Київський, Херсонський, Миколаївський, Маріупольський, Вінницький округи УСРР з їх окружними центрами. Загалом упродовж 1928—1929 рр. кількість заборонених місцевостей зросла до 18 округів УСРР та АМСРР. Такі переліки упорядковувалися не лише на республіканському, а й на союзному рівні. Прерогатива належала ОДПУ / НКВС з наступним затвердженням уряду та законодавчого органу. У 1933 р. до таких місцевостей зарахували й міста Сталіне та Дніпропетровськ.

⁵⁴ Див.: Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система (1). *Укр. іст. журн.* 1999. № 3. С. 33—43; № 4. С. 3—15; Вронська Т. *Упокорення страхом*. Київ, 2013; Вронська Т. *Повторники*. Київ, 2019.

⁵⁵ Соколов А.К. *От Военпрома к ВПК: Советская военная промышленность. 1917 — июнь 1941 гг.* Москва: Новый хронограф, 2012. С. 274—275.

⁵⁶ Симонов Н.С. *Военно-промышленный комплекс СССР в 1920—1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление*. Москва, 1996. С. 179.

списку «68»»⁵⁷. На початку 1935 р. наказ НКВС СРСР № 004 визначив категорії осіб, яким було заборонено працювати на них⁵⁸.

Радянізація Західної України. В умовах фактичного, хоч і неоголошеного до 22 червня 1941 р., воєнного стану розгорталася радянізація інкорпорованої у вересні 1939 р. Західної України. Для корінних мешканців вона несподівано перетворилася на суцільну «режимну територію», а самі вони — на «непевних», «антирадянських елементів» та/або «ворогів» радянського суспільства. Упродовж 1940—1941 рр. радянська влада організувала чотири масові депортації (у лютому 1940 р. — сімей «осадників» та лісників, у квітні того ж року — родин репресованих, у червні — біженців, травні-червні 1941 р. — «антирадянського елемента»). Ці насильницькі заходи здійснювалися в адміністративному порядку, переважно навіть без рішень позасудового органу — Особливої наради при НКВС СРСР. За підрахунками В. Барана та В. Токарського, загалом із шести західних областей України (Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської) було депортовано 190,1 тис. осіб⁵⁹.

Втім, режимними ставали не тільки визначені території, приховано режимними — посилено контрольованими та пильнованими — виявився й простір приватного життя, зокрема помешкання. Слід підкреслити, що житлова політика більшовиків упродовж 1920—1930-х років була ефективним засобом управління й дисциплінарних впливів. Її використовували для прив'язування людини до робочого місця, для примусу до якісної роботи, для боротьби з будь-яким — реальним чи уявним — опором режиму, для забезпечення лояльності через страх втратити житло, для гноблення / приниження «соціально чужих» та підтримки / піднесення «своїх»⁶⁰.

Житло, особливо комунальне або відомче, ніколи не було простором безпеки для мешканців квартир та гуртожитків. Державний (через систему перевірок, довідок, «встановлення на облік») та внутрішній (через нагляд один за одним, правила квартирного розпорядку, скарги, доноси) контроль майже не залишав місця приватності й робив оселі умовно-режимними. Контрольовані зсередини «домкомами» та активістами, комунальні соціуми зовні пильнували органи державної безпеки. Такий подвійний нагляд, властивий тоталітарним суспільствам, зрештою невідомо змінив радянських мешканців і на особистісному, і на колективному рівнях. Наприкінці 1930-х років групи внутрішнього контролю влада неприховано використовувала під час репресій як умоглядну радянську громадськість.

⁵⁷ Ворожко В.П. *Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919—1954 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 92. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Vorozhko_Valerii/Stanovlennia_ta_rozvytok_systemy_zakhystu_derzhavnykh_sekretiv_u_Radianskii_Ukraini_19191954_rг.pdf

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Баран В.К., Токарський В.В. *«Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939—1941 рр.* Львів, 2014. С. 337.

⁶⁰ Меєрович М. С. 6.

До 1936 р. широкі права та обов'язки у питаннях, пов'язаних із державною безпекою, покладалися на робітників домоуправлінь. Офіційно уповноважені особи у керівництві будинків (кербудах) мали стежити за переміщенням військово-возобов'язаних, оголошувати накази військових комісаріатів, перевіряти документи громадян, що перебували на військовому обліку, виявляти тих, хто ухилився від військової служби. Вони також допомагали під час обшуків та арештів, брали участь у провадженні слідчих дій. «В системі житлокоопспілки», — зауважував М. Борисенко, — «існували спеціальні частини, або спеціальний сектор, працівники якого (...) безпосередньо стежили, щоб жоден громадянин (...), де б він не мешкав, не залишився непомітним для пильного ока таємної поліції»⁶¹. З 1936 р. українську спілку житлокооперативів було ліквідовано, а функції домоуправління було передано управдому та квартуповноваженим комунальних квартир⁶². Незважаючи на те, що до офіційно прописаних функцій управдомів та уповноважених вже не входило пильнування за громадянами, інерція і традиція керування простором у репресивний спосіб зберігалася на практиці впродовж наступних років.

Пильнування за громадянами здійснювалося скрізь — на роботі, вдома, у чергах, на відпочинку. «Уся наша система зверху донизу покоїться на сексотах», — писав у своєму щоденнику українець К. Штеппа⁶³. Як справедливо зауважив С. Білокінь, секретні *сотрудники* (сексоти) були важливим елементом радянської державної машини. За даними історика А. Теплякова, на початку 1930-х років агентурна мережа СРСР нараховувала сотні тисяч «осведомітелів»: вони були й у військових частинах, на підприємствах, у закладах освіти, науки й культури, впродовж 1930-х років мережа інформаторів зростала й у сільській місцевості⁶⁴. Ганебні та цинічні методи вербування⁶⁵, армія добротів, готових та/або змушених стежити за своїми друзями, колегами, сусідами й родичами, були знаряддям внутрішньої війни з уявним внутрішнім ворогом та мобілізаційної стратегії, покликаної тримати суспільство в негативному тонусі. Загалом, зусиллями репресивних органів формувалася не бажана мобілізація, а виразна атомізація суспільства. Атмосфера взаємної недовіри та підозр, страху, прихованої ненависті, що базувалася на формулі «кожний третій — сексот», на думку М. Соколова, «поставила невидимі кордони для об'єднання людей, створила

⁶¹ Борисенко М. Суспільно-політичні інститути радянської комунальної квартири та їх функції (20—30-ті роки ХХ століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 23. С. 36.

⁶² Там само. С. 37.

⁶³ Штеппа К.Ф. Ежовщина. *Новый журнал*. Нью-Йорк, 1959. Кн. LVIII. С. 176. Цит. за: Білокінь С. Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. Т. 17. С. 40—48, 40.

⁶⁴ Тепляков А.Г. Агентурная работа ОГПУ — НКВД в системе мобилизационных практик сталинского режима. *Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х — 1930-е гг.)*: кол. моногр. Новосибирск, 2013. С. 251.

⁶⁵ Див.: Білокінь С. С. 40—48.

стимул до відокремлення, індивідуальної замкнутості окремих активно налаштованих елементів громадськості»⁶⁶.

Як було зауважено вище, одним з елементів законодавчо закріпленого надзвичайного / воєнного стану були ревізиції як різновид експропріації, що мало б означати вилучення органами державної влади майна у власника з виплатою його вартості. У ленінській формулі «експропріація експропріаторів» ревізиції перетворилися на основне знаряддя більшовицької диктатури в часи так званого «воєнного комунізму». Насправді це був скоріше грабунок, який не передбачав повернення власності та майна. Зрештою, легальних форм цей грабунок набув з оголошення політики «націоналізації» власності — землі, підприємств, будинків тощо. Виконавці більшовицької настанови «грабуй награвоване» не бачили істотної різниці між націоналізацією, ревізиціями та конфіскаціями. Логіка вилучення майна у «класово чужих» — «колишніх людей», непманів, «ворогів народу» — освячувала ревізійну парадигму радянської влади, яка існувала коштом пересічних громадян, передусім у найкритичніші моменти. Масштабність її запровадження в життя вражала і стала основою найтрагічніших сторінок голоду 1921—1922, 1928 рр. та Голодомору 1932—1933 рр. Втім продовольчі ревізиції були не єдиним експропріаційним інструментом.

Одним з механізмів, які «мобілізували» побутово-обрядове золото, срібло, діаманти, антикваріат, золоті монети «царського зразка», стала створена на початку 1930-х років система «Торгсину» («Торгзін», торгівля з іноземцями). Як зазначив В. Марочко, «держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгзінів»⁶⁷. Селяни, які голодували, приносили туди натільні хрести, обручки, отримуючи за них спеціальні квитанції, чеки, бони, які обмінювали на борошно, вистоюючи довжелезні черги.

Коштовності «вилучалися» не лише у селян. Упродовж так званої «золотої кампанії» — довготривалої акції з вилучення золотовалютних ресурсів⁶⁸, що здійснювалася зокрема й через систему «Торгзінів» у тісній співпраці з ДПУ,⁶⁹ економічний ґрунт було вибито з-під ніг колишніх непманів. Сума чистої виручки, «вилучена» у селян та «колишніх людей» України через «Торгзін», сягнула понад 40 млн крб. золотом (станом на 1 лютого 1934 р.), що, як зазначає Ю. Волосник, дорівнювало сукупній вартості «Дніпробуду» та ХТЗ⁷⁰.

⁶⁶ Соколов М.В. Трактат для ОГПУ: Борис Шабер. «Народничество на рубеже 2-й пятилетки» (1933). *Русский сборник. Исследования по истории России*. Москва, 2012. Т. III. С. 219—220.

⁶⁷ Марочко В. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933). *Укр. іст. журн.* 2003. № 3. С. 90—103, 101.

⁶⁸ Осокина Е.А. Советская жизнь: обыденность и испытания. *Отечественная история*. 2004. № 2. С. 16.

⁶⁹ Волосник Ю.П. Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років. *Вісник ХНУ*. 2013. № 1087: Сер. Історія. Вип. 47. С. 96—106.

⁷⁰ Там само. С. 104—105.

Власне, в «золотій операції», що тривала впродовж 1930—1933 рр., «Торгзіни» були лише верхівкою цинічного реквізиційного механізму, провідна роль у якому належала «органам». 15 травня політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши питання «Про валюту», зобов'язало ОДПУ впродовж десяти днів «здобути» від 1 до 2 млн руб. Реагуючи на постанову, органи ДПУ УСРР за кілька місяців «здобули» американських доларів на суму 46 370 руб. (за офіційним, а не ринковим курсом), англійських фунтів — на 840 руб., золотих монет, зливків і діамантів — на 246 920 руб. Загальна сума конфіскованих за дуже короткий час валюти, золота й коштовностей становила 294 130 руб. золотом⁷¹. Смішні з огляду на партійні настанови суми «здобувалися» добре апробованими методами арештів, обшуків, конфіскацій, шантажу, тортур, «добрих умовлянь», фактичного заручництва членів родини. Набуті суми промовисто засвідчували пересічну бідність радянської України — на той час в українців відбирали / реквізували валюту, золото, інші цінності, які люди тримали на «чорний день». Як переконливо доводить Світлана Ляковська, постраждалими внаслідок «золотої операції» були не тільки «непмани», «до лещат репресивного механізму потрапляли представники різних прошарків, професій і національностей»⁷². Операція тривала чотири роки, і, за підрахунками дослідниці, «приблизна сума конфіскованих у населення УСРР під час проведення операції іноземної валюти, цінних паперів, виробів із коштовних металів, діамантів, тільки за офіційним курсом, становить близько 15,5 млн руб.»⁷³.

Найбільш звичною і поширеною формою грошових реквізицій ставали державні займи — позики, якими робітники й селяни, духовенство та «робітничо-селянська» інтелігенція мали забезпечувати чергові — як всесоюзні, так і місцеві — прориви на «фронті індустріалізації» та «соціалістичного будівництва». Пропагандистський і силовий примус, який вчиняли партійні структури та керівники підприємств, спеціальні бригади, що «заохочували» купувати облигації, а також працівники житлоспілки України (позики «вибивались» не лише за місцем роботи, а й за місцем проживання)⁷⁴ був очевидно більшим за готовність добровільно віддати гроші, хоча факт добровільності не скасовував реквізиційного характеру специфічної «кредитної» політики держави. За дві п'ятирічки трудящі радянської України позичили державі 4,5 млрд руб.⁷⁵ 1 липня 1940 р. уряд СРСР затвердив постанову «Про випуск державної позики третьої п'ятирічки (випуск третього року)»⁷⁶. Квазізмагання між керівниками підприємств, відомств, установ та колгоспних активістів за розміщення позики надало на

⁷¹ Ляковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.). *Укр. іст. журн.* 2019. № 3. С. 31.

⁷² Там само. С. 45.

⁷³ Там само. С. 46.

⁷⁴ Борисенко М. С. 36.

⁷⁵ Гриневич В. *Неприборкане різноголосся...* С. 314.

⁷⁶ Там само.

12 липня 1940 р. рекордні 1 млрд 766 млн 663 тис. руб., що становило 39 % суми грошей, «позичених» за дві попередні п'ятирічки⁷⁷.

«Нормоване постачання» як частина «надзвичайного» чи «воєнного» стану так само, як і реквізиції та трудова повинність, були елементом обмеженого у всьому радянського повсякдення. Досвід «воєнного комунізму» було застосовано в організації та запровадженні карткової системи, яка набула свого офіційного оформлення рішеннями політбюро СРСР у грудні 1930 — січні 1931 р. Оскільки картки видавалися тільки тим, хто працював у державному секторі економіки (промислові підприємства, військові організації, радянські установи, радгоспи), а також їх утриманцям, поза нормованою системою постачання опинилися селяни, «позбавленці», некооперовані кустарі. Разом вони становили понад 80 % населення⁷⁸. Тож держава вдавалася не лише до нормованого постачання, а й до свідомо організованого «непостачання», мобілізуючи у такий спосіб «своїх» і маргіналізуючи, аж до повного знищення, «класово» чи «національно» чужих. Хлібну карткову систему було скасовано з 1 січня 1935 р., однак унаслідок хронічного дефіциту локальні її варіанти періодично діяли на місцях з ініціативи директорів підприємств, відділів робітничого постачання, торгів, райкомів до квітня 1935 р. Картки на м'ясні й рибні продукти, жири, цукор та картоплю остаточно скасували з 1 жовтня 1935 р., а з 1 січня 1936 р. у вільний продаж надійшли непродовольчі товари⁷⁹.

Однак приховане «нормоване постачання» й надалі залишалося основою державної соціальної політики: система державної торгівлі була організована у «дефіцитний спосіб». «Нормоване постачання» у 1936—1938 рр. набуло форми обмеженого відпуску товарів «у одні руки». Покупцю дозволялося купувати не більше 2 кілограмів м'яса, хліба, макаронів, крупи, цукру, 3 кг риби, 500 грамів масла та маргарину, 100 г чаю⁸⁰. Втім, на стан хронічного тотального дефіциту найелементарніших товарів нормування їх випуску не впливало. Бо ж причина полягала не в надмірному споживанні не розбалуваного радянського обивателя, а в неспроможності модернізованих за сталінською методою промисловості та сільського господарства задовільнити найпростіші життєві потреби. На чергову продовольчу кризу 1939 р. уряд традиційно відповів ударом по селянству: від 1 грудня 1939 р. продаж борошна, а невдовзі й печеного хліба у сільській місцевості було заборонено⁸¹. Не випадково продовольчі паніки — характерна прикмета періодів катастроф, зокрема й воєнних, перетворилися на норму повсякдення підрадянської України.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Кульчицький С., Якубова Л. *Донеччина і Луганщина у XVII—XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ, 2015. С. 423; Швець В.Є. Застосування споживчих карток в умовах надзвичайних ситуацій на українських землях. *Вісник ЖДТУ*. 2008. № 3 (45). С. 290.

⁷⁹ Мовчан О., Гудзь В. С. 146.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Гриневич В. *Неприборкане різноголосся...* С. 340.

Не лише заходи прихованого воєнного стану, а й мобілізаційна активність режиму, стратегії перманентного напруження громадян формували сутнісний стан безперервної війни з різними внутрішніми та зовнішніми ворогами. Лінн Віола справедливо зауважила, що з кінця 1920-х і впродовж 1930-х років СРСР перебував у стані постійної кризи, і ця криза, що по суті була подібна до стану війни, стала основним способом існування радянської держави⁸².

Залишивши «за дужками» поточного моменту ідею світової революції, вже з другої половини 1920-х років кремлівська верхівка розпочала системну ідеологічну обробку населення, обіцяючи країні неминучу війну іншого штибу — війну, в якій іноземний ворог(и) нападе на СРСР. Велика мобілізаційна репетиція 1927 р.⁸³ із проголошеною «воєнною тривоною» внаслідок розірвання дипломатичних відносин із Великою Британією перетворилася на «генеральну репетицію» системної політики нагнітання загрози нападу на СРСР з боку західних «імперіалістів», «капіталістів», «фашистів», «націоналістів». Власне ідеологема «обложеної фортеці» перетворилася на універсальне виправдання всіх жертв, принесених на вівтар сталінської індустріалізації, підпорядкованої меті мілітаризації радянської економіки. Відтак вислів «фронт індустріалізації» став не лише фігурою мовлення, а й практикою «відповіді» / підготовки до великої війни та позаекономічного визиску населення.

Залякування неминучою перспективою великої війни (і не лише зовнішньої, а й внутрішньої) було звичною нормою порядку денного усіляких партійних форумів, зокрема з'їздів ВКП(б) / КП(б)У. Власне, сам лише перелік реплік із цього приводу, виголошених провідними партійно-радянськими функціонерами, має всі підстави перетворитися на багатомне видання, що прикметно характеризує межі застосування цього інструменту маніпулювання масовою свідомістю. Постійне використання найпотужнішого подразника — страху смерті — в середовищі суспільства, що пережило страшні випробування 1914—1921 рр., доволі опукло характеризувало цинізм сталінського режиму, що тримався на тотальному страху, активізуючи його щораз у переддень чергового свого наступу. У 1930 р. на XI з'їзді КП(б)У вкотре наголошувалося: «Небезпека війни капіталістичних країн проти СРСР, внаслідок зростання суперечностей капіталістичної стабілізації, піднесення революційної хвилі і вирішальних успіхів у справі будівництва соціалізму в СРСР, насунулася ще ближче, стала більш безпосередньою, як це показує вся низка останніх виступів капіталістичного світу проти СРСР»⁸⁴. У доповіді на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. Сталін про-

⁸² Віола Л. *Крестьянский ГУЛАГ: мир сталинских спецпоселений*. Москва, 2010. С. 238—239.

⁸³ Див.: Поршнева О.С., Даренская И.В. Стратегия борьбы с «военной угрозой» как механизм мобилизации советского общества на рубеже 1920—1930-х. *Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр.* Екатеринбург, 2017. Вып. 17. С. 245—254.

⁸⁴ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918—1941 рр.)* Київ, 1976. С. 646.

голосив: «Справа явно йде до нової війни»⁸⁵. Невдовзі, як заведено, й українські більшовики на XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) зазначили, що «успіхи соціалістичного будівництва, швидко зростаюча на цій основі могутність Країни Рад — цитаделі світової пролетарської революції — приводять у шаленство найреакційніші верстви буржуазії, які безустанно плетуть сіті антирадянських провокацій, посилено готують контрреволюційну війну проти СРСР»⁸⁶. У 1937 р. XIII з'їзд КП(б)У назвав головних «запеклих ворогів українського народу». «Німецькі фашисти і польські пани — з допомогою своєї троцькістської, правої та української націоналістичної агентури відкрито готують новий збройний напад на СРСР», — йшлося у резолюції з'їзду⁸⁷.

Уже за рік, на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.), тези було продубльовано та розвинуто: «польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР»⁸⁸. Наприкінці 1938 р. Сталін зробив висновок про те, що «друга імперіалістична війна насправді вже почалася», а XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) вніс сталінську тезу у відповідну резолюцію: «у таборі капіталізму тон задають фашистські країни з їх внутрішнім кривавим терором і зовнішньою імперіалістичною агресією, яка призвела вже до другої імперіалістичної війни, з участю ряду країн Європи та Азії, і загрожує розлитися далі»⁸⁹. Відгукуючись на завдання Москви, пленум ЦК КП(б)У в липні 1939 р. у резолюції «Про масово-оборонну роботу» закликав «кожного комуніста освоїти не менше однієї з військових спеціальностей»⁹⁰.

Передвоєнні тривоги. Слід зазначити, що «оволодіння військовою наукою» було гаслом, яке більшовики втілювали в життя з початку 1920-х років, здійснюючи доармійську підготовку новобранців, поширюючи військові знання серед населення тощо. На межі 1920—1930-х років фізичне виховання та фізична культура стали частиною обов'язкової мілітарної підготовки молоді. На заклик Й. Сталіна готувати молоде покоління до захисту від іноземного вторгнення, проголошений на XVI з'їзді ВКП(б), було створено Всесоюзну раду фізичної культури при ЦВК СРСР, наступного року комсомол запустив програму фізичних тренувань під назвою ГТО («готов к труду и обороне»). У листопаді 1939 р. політбюро ВКП(б) ухвалило рішення про посилення руху ГТО через запровадження додаткових програм фізичного виховання у школах, центрах фізкультури, нагородження призами, пропагування у ЗМІ, підручниках, філь-

⁸⁵ XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1934. С. 10.

⁸⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918—1941 рр.) Київ, 1976. С. 765.

⁸⁷ Там само. С. 880.

⁸⁸ Там само. С. 898.

⁸⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ, 1980. Т. 5. С. 359.

⁹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Т. 1. (1918—1941 рр.) Київ, 1976. С. 959.

мах тощо⁹¹. Фізично-мілітарна підготовка крім прагматичного набула потужного символічного ефекту. Як зауважив Д. Гоффманн, «фізкультурні паради не тільки демонстрували дисципліну та потенційну військову міць... вони у символічний спосіб об'єднували разом усі національності та суспільні групи»⁹².

Після параду фізкультурників 1937 р. у Москві, де взяли участь 40 тис. осіб, делегованих з різних республік, стаття журналу «Фізкультура і спорт» живописала: «Жива поема, створена на Красній площі рускими, українськими (далі — перелік інших національностей союзних республік) фізкультурниками (...), говорила про криве братерство й нерозривну дружбу народів..., про те, що смілива, сильна радянська молодь є невичерпним резервом нашої могутньої Червоної Армії»⁹³.

Навчання військової справи набуло загального характеру завдячуючи оборонним організаціям (Товариство друзів повітряного флоту, Товариство друзів авіації та повітроплавання України і Криму, Товариство друзів хімічної оборони та хімічної промисловості, Товариство сприяння обороні) та воєнізованим фізкультурним кампаніям зі складання нормативів на значки ГТО, «Ворошиловський стрілець» тощо. Другою після комсомолу масовою організацією у Радянському Союзі став Тсоавіахім (Товариство сприяння оборонній, авіаційній, хімічній промисловості). Станом на 1 травня 1927 р. членами новоутвореного Тсоавіахіму України, зазначає О. Пагіря, були понад 400 тис. осіб⁹⁴. У 1934—1935 рр. у республіці відкрили 2797 тирів, 106 стрільбищ, 17 стрілецьких шкіл. У рамках підготовки резерву для РСЧА через систему навчання Тсоавіахіму України (навчальні пункти, школи і табори) у 1935 р. пройшли 28 848 допризовників. На кінець 1939 р. Тсоавіахім УРСР об'єднував 2 882 352 особи у 6 399 первинних організаціях⁹⁵.

Виразного мілітарного присмаку набула радянська педагогіка. Нані Гогохія зазначила, що впродовж 1930-х років «військово-повітряну оборону, топографію, сигналізацію, зв'язок, маскування і стрільбу було визнано як «елементарні навички військової справи, з якими необхідно знайомити дітей»⁹⁶. Ідеологія вирощування дітей-воїнів, що будь-якої миті стануть на захист радянської батьківщини, вправно імплантувалася в навчальні програми, дитячу художню літературу, масову культуру. Не відставали й дорослі. Врешті постійно генеровані владою воєнні тривоги та настанови партійних органів у виконанні заповзятливих ен-

⁹¹ Хоффманн Д.А. *Взращивание масс. Современное государство и советский социализм. 1914—1939*. Москва, 2018. С. 164.

⁹² Там само. С. 165.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Пагіря О. Діяльність оборонних організацій в СРСР у 1920—1940-х рр. *Територія терору*. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=616>

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках. *Україна модерна*. Електрон. журн. URL: <http://uamoderna.com/md/gokhgia-childhood-ussr-1930s>

тузіастів перетворювали цілі трудові колективи на бойові одиниці, переведені в режим очікування. Як зазначає К. Нікітенко, на виконання партійної директиви «освоїти військову спеціальність» до навчання військової справи добровільно-примусово долучилися тисячі працівників банківських установ республіки. Високий рівень участі продемонструвала Київщина: «Банківські відділення регіону нагадували школи професійних диверсантів. Так, приміром, О. Васюкова, офіційно зарахована на посаду бухгалтера-контролера, склала іспити на кулеметницю, закінчила курси планеризму й організувала в банку групу парашутистів, куди був змушений записатися практично весь банківський колектив незалежно від статі та віку»⁹⁷.

«Комуністичні лідери були переконані, що супротивник буде використовувати заборонені міжнародним правом методи війни, зокрема, обґрунтовували можливість застосування хімічної зброї проти Країни Рад»⁹⁸. Отже, значну частину навчання структури Тсоавіахіму присвячували практичним навичкам використання протигазів. Бурхливий розвиток парашутного спорту натомість спростовував облудність владної риторики оборонної війни. Адже очевидно, що парашутні десанти за логікою воєнної справи налаштовані на дії на території противника. Саме підготовка резерву для диверсійних та наступальних операцій була правдивою метою радянських мілітарних організацій і реалізувала утаємничені до часу прагнення режиму. «Основною формою доармійської підготовки авіаційних кадрів, — зазначає О. Пагіря, — стали аероклуби, де навчали льотної справи без відриву від виробництва. Перший в Україні аероклуб виник у Харкові в 1933 р. з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева. Уже через рік в УСРР функціонувало 14 аероклубів з літальним парком зі 104 літаків. 1936 р. їх чисельність подвоїлася (34 клуби, 250 літальних апаратів). У 1934—1935 рр. підготували понад 500 пілотів, 5 тис. парашутистів і 7 тис. 200 планеристів»⁹⁹. З не меншим завзяттям самопроголошеною «рідною» владою мілітаризувалося суспільне життя інкорпорованої Західної України. Наприкінці 1940 р. у новоствореній Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях діяло 5 316 первинних організацій із 75 336 залученими членами¹⁰⁰.

Перші дні війни з руйнівними авіабомбардуваннями українських міст повною мірою викрили стратегічну короткозорість більшовицького проводу, сп'янілого від передчуття «переможної війни на чужій території»: захопившись підготовкою диверсійних груп та вправно використовуючи їх за межами СРСР, влада не подбала про те, аби навчити людей елементарних навичок виживання в умовах авіанальотів супротивника.

⁹⁷ Нікітенко К. Мілітаризація банківської системи УСРР в умовах перших п'ятирічок. *Мандрівець*. 2012. № 3. С. 37—42, 41.

⁹⁸ Пагіря О. Діяльність оборонних організацій...

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само.

Радянські соціальні практики мобілізації як конфронтаційного (націлені на боротьбу з реальними й вигаданими, сконструйованими загрозами), так і консолідаційного (що ставили за мету об'єднати зусилля з реалізації державних проєктів чи програм¹⁰¹) порядків завжди набували екстремального, екстраординарного та надзвичайного характеру і вирізнялися масовістю та масштабністю добровільного чи примусового залучення людей¹⁰². Вони були як відкритими (маніфестованими) — як-от «оргнабори», «трудові мобілізації», «рухи» «двадцятип'ятитисячників» та «стахановців» тощо, так і прихованими, таємними, пов'язаними з посиленням мережі секретних співробітників¹⁰³ та цензурної діяльності¹⁰⁴. В усіх випадках вони вправно використовувалися владою для виходу з суспільно-політичних та економічних криз. Важливо розуміти, що відповідно до логіки тоталітаризму, спричинені та доведені до вищої міри загострення *владою* кризи вирішувалися за рахунок *суспільства* і його ж масових жертв.

Не менш важливими у контексті підтримання стану безперервної війни ставали й ідеологічні кампанії (антирелігійна, «культурницька», кампанії «соціалістичного змагання», «партійні чистки» тощо). Навіть за обставин консолідаційної спрямованості їх внутрішня логіка була зорієнтована на пошуки та виявлення «ворогів», проти яких слід було «згуртуватися» й дати рішучу відсіч. Мобілізаційна ідеологема «ворожого капіталістичного оточення» поступово викристалізувалася в потужний елемент легітимізації радянського соціального ладу, семантичний простір пропаганди якого, за словами Л. Гудкова, було сконструйовано двома ключовими метафорами — «будівництво нового суспільства» і «фронт» (ідеологічний, науковий, театральний, літературний, педагогічний, культурний, аграрний тощо)¹⁰⁵. Дослідник звернув увагу на те, що формування «образу ворога» було покликане підживлювати тотальну істеричну мобілізацію суспільства, задавати фокуси негативної ідентифікації, «каналізувати» страх та відводити агресію, яку ніби генерують «ворожі» держави, у бажане русло, відповідно до владних розпоряджень; забезпечувати парцеляцію індивідуальної свідомості з метою подолання критичного раціонального мислення, абсо-

¹⁰¹ Див.: Ушакова С.Н. *Идеолого-пропагандистские кампании в практике функционирования сталинского режима: новые подходы и источники*. Новосибирск, 2009.

¹⁰² Красильников С. Социальная мобилизация сталинской эпохи: теория, историография. *Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х — 1930-е гг.)*: кол. моногр. Новосибирск, 2013. С. 20.

¹⁰³ Золотарьов В.А. *Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди*. Харків, 2007.

¹⁰⁴ Див.: Измозик В.С. *Глаза и уши режима: Государственный политический контроль за населением советской России в 1918—1928 гг.* Санкт-Петербург, 1995; Литвиненко В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС-НКДБ у Червоній армії та Військово-морському флоті (кінець 1930-х — березень 1946 рр.). *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2014. № 1 (42) С. 97—343; Окіпнюк В.Т. *Органи державної безпеки УРСР (1922—1941 рр.): історико-правове дослідження*: монографія. Херсон, 2017.

¹⁰⁵ Гудков Л. *Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. Образ врага*. Москва: ОГИ, 2005. С. 54.

лютизації владних настанов тощо. Через образ *ворога* війна поставала не як очікування або процес, а як постійний стан суспільства, в якому внутрішні вороги залишалися незмінними, а зовнішні — періодично змінювалися, коли одна «імперіалістична» загроза заміщувалася чи поєднувалася із іншою¹⁰⁶.

Образ ворога, а особливо практики викриття та покарання «ворогів», мали на меті не тільки консолідувальний, але й відкладений «виховний» ефект. Масштабні репресії 1930-х років — через широку публічну репрезентацію політичних судилищ та розповсюдження інформації локальними каналами чуток та переказів — формували універсальне / масове уявлення наслідків у разі реальної чи позірної «зради батьківщини», яку інкримінували «ворогам народу». Як зауважила Т. Вронська, «запровадивши протягом 1934—1935 рр. на законодавчому рівні інститут сімейного заручництва та знизивши поріг кримінальної відповідальності до 12 років, радянська влада виразно продемонструвала серйозність своїх намірів» щодо будь-якої потенції спротиву, ціну за який мали сплачувати діти й родини “ворогів”¹⁰⁷. «Удосконалення» інституту сімейного заручництва¹⁰⁸ й розширення кола «членів сім'ї» за рахунок братів, сестер, батьків і навіть тестя з тещею¹⁰⁹ стало потужним інструментом політичного упокорювання та запровадження чи не військової дисципліни в середовищі пересічних обивателів.

З погляду звичайної людини мобілізаційні кампанії, система заборон, режимних обмежень, репресії, здійснювані у просторі правової аномії, означали, що ніхто й ніколи не міг ані достеменно визначити, що, з точки зору держави, робити можна, а чого ні; хто може бути призначеним «ворогом» та за що; що є «правильним» на сьогодні, а що вже не відповідає «генеральній лінії партії». Коли радянська влада, що звинувачувала імперіалістів, поляків, фашистів у нападі на неї, не лише уклала із А. Гітлером пакт про ненапад (серпень 1939 р.), а й сама стала агресором, то зміна політики й наступальний, а не оборонний, як обіцялося, характер військових операцій щодо Польщі та Фінляндії для певної частини людей виявилися незрозумілими. Декому агресія проти Польщі здавалась логічним етапом обіцяної світової революції: «...Абсолютно правильно вдіяв радянський уряд, оказавши допомогу нашим співвітчизникам — трудящим Західної України і Білорусі, — схвально висловився робочий шахти № 17-біс тресту «Сталінвугілля» Павлов. — Я готовий за закликком партії і радянського

¹⁰⁶ Гудков Л. Идеологема «врага»... С. 38—39.

¹⁰⁷ Вронська Т. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917—1953). *Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. Київ, 2013. С. 113.

¹⁰⁸ Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 81. Арк. 19—31.

¹⁰⁹ Вронська Т. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917—1953 рр.)*. Київ, 2013. С. 262.

уряду змінити лопату на зброю, з якою буду битися за революцію в усьому світі»¹¹⁰. Однак були й ті, хто усвідомлював загарбницький характер радянської політики.: «Вот тебе и не одной пяди чужой земли не хотим, а на совсем ослабевшее государство войной пошли, да еще стараемся установить обязательно свою власть», — зауважував інженер Неделько з Вінниці¹¹¹. Українці, які у складі 138-ї стрілецької дивізії брали участь у «зимовій війні» й бачили все на власні очі, висловлювалися ще жорсткіше: «Червона армія знищує цілу державу. Громить міста, населені пункти, позбавляє цивільне населення житла й залишає голодувати. Те ж саме виходить і в нас: наші родини ходять дворами і жебракують, ще трохи повоюємо й усі станемо жебраками»¹¹².

Незважаючи на розбіжність думок щодо міжнародного становища та загрози війни, прагматична реакція на «загострення міжнародної ситуації» була схожою. Наслідком вже згадуваної «воєнної тривоги» 1927—1928 рр., як доповідали робкори та добровільні інформатори, стали панічні закупівлі населенням продуктів харчування та мануфактури. Знаходилися ті, хто з наближенням обіцяної наприкінці 1920-х років війни «намагалися з'їсти та випити якнайбільше, оскільки, якщо почнеться війна, то всього цього вже не буде»¹¹³. Аналогічна реакція, за висновками В. Гриневича, спостерігалася на вторгнення Гітлера в Австрію (березень 1938 р.), коли «люди розкупували хліб, сірники, сіль, гас тощо. В Івангороді Бахмацького району на Чернігівщині за чотири доби було продано 1 020 (!) пудів солі, тоді як раніше за такий самий час продавали не більше 50—60 пудів. Серед населення ширилися чутки, що невдовзі розпочнеться війна і А. Гітлер перемаже, адже він «сильніший», лунали «поради» скоріше «скидати» радянські гроші, запасати продукти й т. ін. Почалося масове зняття вкладів в ощадних касах — лише за першу декаду жовтня 1938 р. населення УРСР зняло 200 тис. руб.»¹¹⁴.

Те саме повторилося й у зв'язку з повідомленням про покращення стосунків із гітлерівською Німеччиною. За даними ощадних кас, на 11 вересня 1939 р. різниця між отриманими та виданими внесками становила у Києві мінус 30 270 тис. крб. З цього приводу недвозначно висловився інспектор облфінвідділу Київської області Осіюк: «Народ бажає скоріше забрати гроші, щоб запаситись продуктами, адже вже научений досвідом минулих війн, коли гроші знецінювались і втрачали своє значення»¹¹⁵.

¹¹⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. *Документи ГДА СБ України*. Київ, 2009. С. 1001.

¹¹¹ Державний архів Вінницької області. Ф. 805. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

¹¹² Гриневич В. *Неприборкане різноголосся...* С. 92.

¹¹³ Поршнева О.С., Даренская И.В. Стратегия борьбы с военной угрозой как механизм мобилизации советского общества на рубеже 1920—1930-х гг. *Документ. Архив. История. Современность*: сб. науч. тр. Екатеринбург, 2017. Вып. 17. С. 245—254, 250—251.

¹¹⁴ Гриневич В. *Неприборкане різноголосся...* С. 57—58.

¹¹⁵ *Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.* С. 997.

«*Якщо завтра війна...*» Коли Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р. було оголошено воєнний стан¹¹⁶, а згідно з ще одним Указом того ж дня¹¹⁷ на всій території УРСР запроваджено особливий правовий режим¹¹⁸, з погляду реалізації його основних положень змінилося мало що. Певніше суть режиму та зовнішні ознаки її виявлення врешті було гармонізовано: всі складові латентної / прихованої надзвичайщини були легітимізовані. В місцевостях, де було оголошено воєнний стан, всі функції органів державної влади у галузі оборони, забезпечення громадського порядку та державної безпеки делегувалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад, — вищому командуванню військових з'єднань. Військовій владі делегувалося право видавати обов'язкові для всього населення постанови, визначаючи за їх невиконання передбачені законом покарання, а також запроваджувати й забезпечувати особливий режим (заборону) в'їзду та виїзду в місцевості з оголошеним воєнним станом; виселяти в адміністративному порядку за межі цих місцевостей осіб, визнаних «соціально небезпечним як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками зі злочинним середовищем»¹¹⁹.

У день початку нацистської агресії проти СРСР було затверджено Положення про військові трибунали, створені в округах, флотах, арміях, корпусках і дивізіях, на залізничному та водному транспорті. Право діяти за процедурою військових трибуналів було надано й обласним судам прифронтової смуги. Значно розширилася мережа органів військової прокуратури. Характерних для воєнного стану, але в дечому дуже подібних до діяльності Особливих нарад та трійок, ознак набуло процесуальне право. Скорочення строків досудових дій, швидкість судового розгляду (24 години на розгляд справи після вручення копії обвинувального висновку), відсутність народних засідателів, здебільшого — прокурора та адвоката, необов'язковість присутності свідків, неможливість касаційного оскарження вироку, швидке виконання вироку ВМП¹²⁰ — всі ці практики широко застосовувалися радянським «правосуддям» наприкінці 1930-х років. В обставинах не умоглядної внутрішньої, а цілком реальної зов-

¹¹⁶ *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне*: сб. документов. Т. II. Кн. 1. Начало. 22 июня — 31 августа 1941 года. Москва, 2000. С. 5—7.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Воєнний стан було запроваджено в Архангельській, Вологодській, Воронежській, Івановській, Калінінській, Курській, Ленінградській, Мурманській, Московській, Орловській, Ростовській, Рязанській, Смоленській, Тульській і Ярославській областях, Краснодарському краї, Кримській АРСР, містах Ленінграді і Москві, Білоруській, Карело-Фінській, Латвійській, Литовській, Українській та Естонській РСР. На решті території Радянського Союзу діяло звичайне, мирне законодавство.

¹¹⁹ *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне*. 2000. С. 6.

¹²⁰ Про кожний вирок, який засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал мав негайно повідомляти голові Військової колегії Верховного Суду СРСР і головному прокурору Червоної армії або Військово-Морського флоту. В разі неотримання протягом 72 годин повідомлення про припинення виконання вироку він виконувався. Докладніше: Вронська Т. *Упокорення страхом*.

нішньої загрози влада ужорсточувала нормативний тиск на громадян, запроваджуючи нові склади злочинів і кримінальну відповідальність за дії «проти оборони СРСР»¹²¹. За розвідками Т. Вронської, лише за перше півріччя війни вийшло шість директив та відомчих наказів, спрямованих проти розповсюдження «провокаційних чуток» та панікерів¹²². Одним з них був указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р.¹²³. Це, крім іншого, демонструє той факт, що мобілізаційні зусилля та оптимістичні звіти про готовність «йти в бій за радянську батьківщину» зіткнулися з реальністю швидкого просування гітлерівців. І виявилось, що ніби повністю мобілізовані, ніби навчені військової справи, були охоплені панікою, що спричинила таку «тривогу серед населення», яку влада не могла притишити звичними методами пропаганди, а тому вважала небезпечним злочином.

Запровадження воєнного стану започаткувало чергову хвилю санацій у прифронтових територіях (зокрема від етнічних німців) та обмеження права вільного пересування¹²⁴ багатьох категорій громадян. Відповідно до постанови вищого надзвичайного органу державного управління — Державного комітету оборони (ДКО) від 22 вересня 1941 р. близько 30 тис. німців Запорізької області депортували в Актюбінську область, ще 600 — в Астраханську. 2 590 осіб вивезли з Ворошиловградської до Кустанайської області. До 10 жовтня депортували 28 743 з 36 тис. німців, які мешкали на території Сталінської області; 9 200 — з Одеської та Дніпропетровської вивезли до Алтайського краю; 1 500 етнічних німців Харківщини — до Кустанайської області, згідно з постановами фронтових військрад і наказу НКВС УРСР № 010714 від 20 березня 1942 р. До середини 1942 р. майже все німецьке населення Української РСР та Криму депортували у віддалені райони СРСР.

Зачистивши режимні місцевості від громадян, які становили потенційну загрозу, влада підсилила трудову дисципліну і замість мобілізованих чоловіків залучила до виробництва жінок, що в тлумаченні пропаганди мали «стати замість чоловіків»¹²⁵. Було посилено відповідальність за порушення трудової дисцип-

¹²¹ Див.: Вронська Т.В. Спрощене судочинство перших днів Великої Вітчизняної війни стосовно «розповсюджувачів чуток». *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. ст. Київ, 2006. Вип. 10. Ч. 2. С. 158—168.

¹²² Там само. С. 164.

¹²³ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення» (6 липня 1941 р.). *Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика*. Київ, 1997. С. 21, 24, 43.

¹²⁴ Додатковим заходом до воєнного стану стало оголошення стану облоги і режиму прифронтової смуги; на воєнний час було введено в дію обмежувальні заходи з пересування залізницею та водними шляхами (Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30—50-ті роки). *Укр. іст. журн.* 1990. № 10. С. 37; *Історія сталінського Гулага. Кінець 1920-х — перша половина 1950-х років*: Собрание документов в 7 т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. Москва, 2004. С. 80).

¹²⁵ За даними І. Єсипа, в перші дні війни у Луганській і Сталінській областях преса та партійні осередки широко висвітлювали той факт, що на шахти Донбасу прийшли

ліни. Якщо за Указом від 26 червня 1940 р. самовільне залишення роботи каралося тюремним ув'язненням від 2 до 4 місяців, то відповідно до Указу від 26 грудня 1941 р. воно було оголошено дезертирством і термін покарання зріс від 5 до 8 років.

На час війни «прикріплення» робітників до підприємств стало нормою. 18 серпня 1944 р. (з посиланням на Постанову ДКО СРСР від 3 лютого 1944 р. «Про заходи із забезпечення безперебійної роботи підприємств Наркомату чорної металургії в 1-му кварталі 1944 року») до переліку підприємств, які фактично закріпачили своїх працівників, вилучаючи у них паспорти в обмін на спецпосвідчення, внесли низку заводів, зокрема Ново-Краматорський ім. Й. Сталіна, Ворошиловградський ім. Жовтневої революції¹²⁶. У 1945 р. ця дискримінаційна норма поширювалася і на заводи наркоматів хімічної, авіаційної промисловості та Наркомату озброєння¹²⁷. Уведення карткової системи постачання, обмеження ринку та запровадження реквізицій як провідного інструменту економічного забезпечення державної машини довершило справу. Всі можливі й неможливі ресурси пересічних громадян було підпорядковано інтересам виживання режиму. Звичайно, в офіційному дискурсі йшлося не про загрозу втрати влади, а про смертельну загрозу першій у світі країні, де переміг пролетаріат. Цілком логічно, пролетаріат же виступав єдиним демографічним ресурсом порятунку і майбутньої перемоги. Власне, гасло «Все для фронту! Все для перемоги!» було не метафорою, а законом прямої дії. На довгі роки трударів і СРСР загалом, і радянської України було переведено в режим аскетичного споживання та ненормованого економічного й позаконотичного визиску. Саме ця, як здавалося, невичерпна «золота жила» забезпечила виживання радянського проекту.

Вже у середині серпня 1941 р. внаслідок розповсюдження позики на допомогу Червоній армії на рахунок Держбанку надійшло 5 млн руб. 1 листопада сума сягнула 1 млрд. Водночас у Фонд оборони відраховували трудовні, компенсації за невикористані відпустки, частку зарплати або навіть повні зарплати за декілька місяців, гроші, отримані за понаднормову роботу, тощо.

Більшовицька влада була добре готова до режиму безперервної війни з радянськими громадянами та уявними ворогами, однак виявилася непристосованою до відсічі справжньому агресору. Сумний парадокс, як зауважив К. Нікітенко, полягав у тому, що практично єдине, що вдалося зробити керівникам багатьох установ в умовах справжньої війни «вчасно і в повному обсязі, це знищити при евакуації... всі документи з детальними планами щодо проведення мобілізації, виконання яких вони свого часу так ганебно проігнорували»¹²⁸.

працювати до 15 тис. дівчат та домогосподарок. Див.: Есип І. Трудовая деятельность женщин Донбасса (1941—1942 гг.). *Новые страницы истории Донбасса*. Кн. 6. Донецк, 1999. С. 186—187.

¹²⁶ ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 19.

¹²⁷ Там само. Спр. 140. Арк. 14.

¹²⁸ Нікітенко К. Мілітаризація банківської системи... С. 41.

Мобілізація зривалася внаслідок швидкого наступу нацистів і подекуди панічного, подекуди героїчного відступу Червоної армії. Мобілізаційні накази часто не встигали за оперативною обстановкою і надходили тоді, коли міста, як це було, наприклад, із Кіровоградом, були вже окуповані гітлерівцями¹²⁹. Тим часом влада, що перебувала в шоковому стані, не зважала на об'єктивну ситуацію на місцях (що для неї, з огляду на попередню історію, було нормою) — відповіддю на зриви мобілізації стало посилення каральних заходів щодо армійців та членів їхніх родин, у разі виявлення небажання гинути за радянську батьківщину¹³⁰.

Оскільки концепція наступальної війни не передбачала детальної розробки евакуаційних заходів, то й сам процес евакуації набув несистемного, а часом і панічного вигляду. «Нерідко партійні і радянські органи влади спочатку видавали накази про невиїзд з населених пунктів, а самі, користуючись службовим транспортом та положенням, відправляли з міст родини, майно або втікали самі», — зауважила І. Грідіна¹³¹. Населення тим часом мало лишатися сам на сам з окупантами та проблемами банального виживання в умовах хаосу та паніки. Ситуація тим більш ускладнювалася внаслідок запровадження «тактики випаленої землі», узаконеної постановами ЦК ВКП(б) та РНК від 27, 29, 30 червня 1941 р. Ще вчора «радянські люди», яких залишали напризволяще без врожаю, електрики, шахт, води, реманенту, техніки, устаткування фабрик та заводів і запасів харчів на складах — власне, без засобів до життя та засобів виробництва, як з'ясовувалося, не сповідували такого «радянського патріотизму»¹³². Їх опір був короткотерміновий та локальний, однак за віддаленими результатами позначався й на суттєвому зниженні мобілізаційної активності призовників-селян.

Навіть після закінчення бойових дій з офіційним скасуванням воєнного стану особливий правовий режим не вичерпався у своїх головних ознаках: насильство, примус, реквізиції, обмеження тощо. Так, не завершивши імперську війну з українським народом після вигнання нацистів і започаткувавши «холодну війну» проти колишніх союзників з Антигітлерівської коаліції, сталінське керівництво зберігало всі практики «прихованого воєнного стану», що виявлялося у тягlostі практик масового примусового переселення, формуванні нових режимних територій, реквізиціях, які набували як звичних, так і нових форм у вигляді грошової реформи 1947 р., у нормованому постачанні, яке, в тому

¹²⁹ Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації на території України у 1941—1945 рр. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 1. С. 305.

¹³⁰ Ніколаєць Ю. Дезертирство із лав Червоної Армії в Україні на початкових етапах Великої Вітчизняної війни. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1997. № 1—2. С. 169—175.

¹³¹ Грідіна І. *Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)*: дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 199.

¹³² Ніколаєць Ю.А. *Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 — липень 1942 рр.)*. Вінниця, 1999; Його ж. *Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999.

числі, вилилося у черговий Голодомор 1947, визискуванні понаднормової праці, контролі робочого та вільного часу, мобілізаційних кампаніях з таврування й знищення чергових «ворогів» тощо.

С. Красильников зауважив, що, одного разу виникнувши і затвердившись, більшовицький режим сам був джерелом нових криз та суперечностей. А тому країна впродовж усіх 1930-х років перебувала у стані напівмиру — напіввійни. Організаційно, технологічно, психологічно це був стан постійних криз, перевантажень та катастроф. Дослідник доходить висновку, що радянське суспільство попереднім передвоєнним десятиліттям було значною мірою адаптоване до умов «надзвичайщини», яка настала влітку 1941 р.¹³³ Із цим твердженням варто погодитись. Але воно потребує уточнення: для українців режим катастроф виявився тривалішим — від 1920-х до початку 1990-х. «Сталінська війна проти України, — зауважила Х. Арендт, — була вдвічі ефективнішою, ніж жахливо кривав німецьке вторгнення й окупація»¹³⁴.

Українські дослідники¹³⁵ наголошують, що наслідком цієї війни була криза лояльності до радянської влади, яка проявлялася у різних практиках — від вербального засудження дій влади до активної протидії їй у певних ситуаціях. Найчастіше йдеться про індивідуальний вимір цього феномену, що й не дивно з огляду на смислову сутність тоталітаризму в радянській Україні. Періодичні кризи лояльності — різні за часом прояву, масштабом та рівнем залученості — могли охоплювати вузьке коло однодумців, а могли включати певні локальні, національні, професійні спільноти. Кризи набували то більшої, то меншої гостроти, розчиняючись у страху та матеріальних негараздах або підживлюючись ними. Проте навіть за умов, коли кризи лояльності збігалися у часі й охоплювали значні верстви українців (як це було, скажімо, під час другого комуністичного штурму), це не часто приводило до згуртованих та осмислених соціальних дій.

Незважаючи на трансформацію системи цінностей, що тривала два десятиліття, які передували Другій світовій війні, мілітаризацію свідомості, психологічну готовність і практичну навченість жити в умовах, непридатних для життя, частина українців все ж виявилася мобілізованою, в тому числі завдяки змінній свідомості, для участі у війні «за радянську батьківщину»; частина виявилася дезорієнтованою оманливими ідеями «швидкої війни на чужій території» та «братньої допомоги експлуатованим трудящим інших країн», що обидва кейси — фінський та польський — виявились у 1939—1940-х роках успішними, а тому рівень їх змобілізованості, розуміння необхідності битися «За Родину, за Сталіна» тут і тепер, був низьким, а поведінка — хаотичною. Для певної частини українців війна сприймалася як шанс позбутися радянської системи, й деякі з них були у режимі очікування, а інші — у стані мобілізації, однак не проти

¹³³ Красильников С. 2013. С. 7.

¹³⁴ Арендт Х. *Джерела тоталітаризму*. 2-ге вид. Київ, 2005. С. 467.

¹³⁵ Зокрема: Гриневич В.С. *Неприборкане різногосся...*; Грідіна І. *Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)*. Донецьк, 2010.

нацистів, а проти сталінщини та більшовицької імперії. Так чи інакше, люди, «навчені» жити в стані безперервної війни, набули і досвід, і практичні навички щоденного виживання в умовах розтягнутих у часі загроз тортурами і власне тортур. Переписування біографії, зречення минулого (батьків, друзів, колег, спогадів про інше життя), маніфестація концепту пролетарського / бідняцького походження як маркера страждань і позначення себе як «не-свого» для колишньої влади, досвід саботажу, удаваного незнання, свідомої брехні як практики протистояння примусу, навички крадіжок з робочого місця для годування близьких — ці та інші тактики, апробовані за більшовицької влади, стали у пригоді й широко вживалися під час нацистської окупації та після повернення радянської влади.

МОБІЛІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ І РАДЯНСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

«Обложена фортеця»: алгоритми мобілізації. Більшовицька держава за визначенням програмувалася на протидію внутрішнім та зовнішнім «ворогам». «Захист завоювань соціалістичної революції» вважався головним завданням РСЧА — однієї з основних складових державного апарату. Однак існував ще один, не задекларований рівень проблеми, який передбачав збройну підтримку революційних виступів пролетаріату капіталістичних країн, що, згідно з передбаченнями кремлівських теоретиків, мали перерости у світову революцію. Перша світова війна спричинила зникнення одних держав і появу інших. Більшовицька верхівка добре усвідомлювала потенційні загрози, але й не збиралася «відсиджуватися в окопах». На місці імперії Романових вона будувала нову імперію, а такі держави не можуть існувати, не сповідуючи експансіоністської політики, тож «приречені» на постійну демонстрацію сили.

Сім років (1914—1921) війни та революційних потрясінь не минули без сліду. Підірвані промислова, аграрна, соціальна сфери у поєднанні з демографічними втратами, впливом за кордон кадрів вищої кваліфікації (інженерів, учених, конструкторів, лікарів, професорсько-викладацького складу, митців) згубно позначилися на стартових умовах амбітної програми «соціалістичних перетворень». Пошук оптимальних моделей організації виробництва і розподілу матеріальних засобів не дав очікуваних результатів, і більшовицький центр ствердився у переконанні, що найефективнішими та найкраще контрольованими методами досягнення мети стануть суворі централізація, силові, командно-адміністративні рішення (навіть у супереч очевидним економічним законам), одержавлення всіх засобів виробництва та монополія держави на всю продукцію виробничого сектору, тоталітарні засади визиску робочої сили (повне узалежнення працівників від держави-роботодавця).

Така модель соціально-економічного розвитку була підпорядкована передусім доктрині ленінізму та геополітичній стратегії Кремля. Ключове місце в ній посідала розбудова потужного військово-промислового комплексу, спроможного гарантувати високий рівень обороноздатності, а в ідеалі — й наступальні переваги. Ідеологічно зарезервувавши за собою право визначати співвідношення між виробництвом і споживанням, його конфігурацію і концентрувати фінансові, матеріально-технічні і трудові ресурси у важкій (переважно «оборонній») індустрії, керівництво держави до критичної межі скоротило надходження у соціальну сферу, врешті перетворивши країну на величезний трудовий табір, що діяв на засадах максимального напруження сил. Ідейним виправданням коло-сальних витрат перших поколінь радянських громадян слугували тези про історичну місію СРСР — країни переможної пролетарської революції, що втілювала в життя вчення К. Маркса й Ф. Енгельса у ворожому імперіалістичному оточенні та під постійною загрозою внутрішньої контрреволюції.

Від середини 1930-х років події у світі все частіше переконували більшовицьких лідерів у правильності обраного курсу. З'ясувалося, що Перша світова війна не тільки не вирішила основні проблеми, а й породила нові, не ставши повчальним уроком для інших. Поява у багатьох країнах світу авторитарних, диктаторських і тоталітарних режимів, поширення правоекстремістських доктрин і рухів робили світовий порядок уразливим і схильним до розхитування нестійкої Версальсько-Вашингтонської системи. Тож намагання радянського уряду завдяки сильній економіці та боєздатній армії забезпечити країну від можливих зазіхань агресорів виглядали виправданими логікою розвитку геополітичної ситуації.

Провідним інструментом реалізації більшовицької зовнішньополітичної доктрини стали Збройні сили. Робітничо-селянська Червона армія (РСЧА), як їх осердя, формувалася на ідеологічних засадах так само, як решта елементів державного механізму. Монолітність радянського суспільства і його збройних сил мала забезпечити відповідне морально-психологічне налаштування цивільних громадян та військовослужбовців, що системно і систематично експлуатувало образ ворога. Жупел внутрішніх і зовнішніх загроз та ворогів, на погляд більшовицьких вождів, краще за «комуністичні цінності та ідеали», що існували швидше в деклараціях та уяві, ніж у реальності, забезпечував консолідацію народу довкола правлячої більшовицької верхівки. Власне, це максимально відповідало природі самої системи. Т. Нестерова з цього приводу зауважує: «Ідеї автаркізму, гомогенності, самодостатності характерні практично для всіх елементів існування тоталітарної держави і тоталітарного суспільства. Багато в чому це явище зумовлюється самосприйняттям суспільства як обложеної фортеці, з усіх боків оточеної ворогами... Завдяки цілісності в суспільстві тоталітарного типу відсутня опозиція: все суспільство становить єдину сім'ю, точніше, армію, що рухається через героїчні битви з ворогами до світлого майбутнього». Подібність такого типу суспільства до армії дослідниця вбачає у високій соціальній мобіль-

ності. «Армія з її чіткістю дій та суворою ієрархією сприймається ідеологами тоталітаризму як своєрідна ідеальна модель суспільної структури»¹.

Взявши владу в результаті збройного перевороту, повернувши силою зброї більшість постімперських просторів до зони свого впливу, придушивши за її ж допомогою низку антибільшовицьких і національно-визвольних рухів / повстань, більшовики в часі й просторі розбудовували державу-фортецю, чимдалі більше милітаризуючи всі складові її життя. 1930-ті роки, з хронічними передвоєнними тривогами, перетворилися на час милітаристського апогею.

Армія першою з усіх структурних елементів держави перебудовується, пристосовуючись до обставин війни, і починає функціонувати за законами воєнного часу. Підготовка до збройного зіткнення майже в усіх державах передбачає наявність мобілізаційних планів. Відповідно до них здійснюється мобілізаційна підготовка у мирний час у сфері економіки, державного управління, збройних силах, в інших структурах з метою захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу, задоволення потреб держави і населення у воєнний час. Нарешті, воєнна мобілізація здійснюється переведенням збройних сил, інших військ, сил та формувань на організаційно-штатну структуру воєнного часу, а також їх комплектування особовим складом у встановлені терміни відповідно до штатів і норм воєнного часу, забезпечення озброєнням, військовою технікою чи матеріальними цінностями за рахунок створених у мирний час державного чи мобілізаційного матеріальних резервів і решти наявних ресурсів. Мобілізації можуть бути частковими чи повними, прихованими чи відкритими.

Мобілізаційний план для СРСР готував Центральний мобілізаційний відділ Наркомату шляхів сполучення на підставі заявок наркоматів. Перший такий документ побачив світ 7 травня 1926 р. У 1928 р. з'явилося «Положення про вивезення із загрозованих противником районів цінного майна, установ, підприємств і людських контингентів». Безпосереднім виконавцем накреслених заходів призначався Народний комісаріат шляхів сполучення (НКШС), однак при Генштабі РСЧА і штабах прикордонних округів організовували міжвідомчі евакуаційні наради, які також залучалися до цієї роботи.

У передвоєнні роки зазначену функцію передали Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Наказом НКВС СРСР від 20 квітня 1939 р. у його складі створили мобілізаційний відділ, а наказом від 2 серпня — мобілізаційні інспекції, завдання яких полягало в організації та керівництві мобілізаційною управліннєвою та відділів НКВС — УНКВС та їх місцевих органів. Останній документ передбачав формування першого варіанта системи мобілізаційних органів у системі НКВС. 21 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР підписав наказ «Про організацію роботи в НКВС», згідно з яким на головні управління й відділи НКВС

¹ Нестерова Т.П. К вопросу о гомогенном обществе: исторический опыт тоталитарных режимов и современная демократия. *Научный диалог*. 2014. № 5(29): История. Социология. С. 62—63.

покладалася підготовка заходів на воєнний час відповідно до викладеного в документі переліку мобілізаційних питань.

Напередодні Другої світової війни мобілізаційні заходи ухвалював Комітет оборони при Раднаркомі Союзу РСР. Так, 29 липня 1939 р. вийшла постанова КО «Про затвердження мобплану МП-1 за основними видами озброєння», а 3 серпня — «Про затвердження Комісії з підготовки до розгляду КО мобплану на 1940 рік». 25 липня 1940 р. союзний уряд видав постанову, в якій розроблення мобілізаційного плану промисловості на решту 1940 року було визнано недоцільним. Комітету оборони доручалося на підставі плану поточних військових замовлень і додаткових заявок НК оборони, НКВ морфлоту, НКВС на випадок війни у 1940 р. затвердити і видати в місячний термін наркоматам і відомствам мобзавдання за основними видами озброєння. Зробити це треба було з таким розрахунком, щоб підприємства могли завершити розроблення мобпланів до 1 грудня 1939 р.² У разі початку війни передбачався масовий призов громадян до лав армії.

У «польській кампанії» РСЧА у складі Білоруського та Українського фронтів було задіяно 617,5 тис. військовослужбовців. Натомість за прихованою мобілізацією, що почалася 7 і завершилася 14 вересня, до діючої армії призывали 2 610 136 осіб. На думку фахівців, таку масштабну акцію було здійснено, по-перше, з метою приховування заходів з осіннього призову до Червоної армії, по-друге, як «генеральну репетицію» майбутніх мобілізацій на випадок великої війни³.

Необізнаність цивільного населення спричинила справжню паніку. 8—9 вересня у кількох великих містах люди заповнили залізничні вокзали, намагаючись виїхати в глиб країни, рятуючись від війни. Спроби міліції розігнати екзалтований натовп виявилися безрезультатними. Тоді було видано наказ стріляти по беззбройних людях на ураження. Щоб уникнути подальшого поширення паніки, «нездорових» настроїв і чуток, опублікували матеріал про мету часткової мобілізації. 10 вересня 1939 р. «Правда» та «Известия», а в наступні дні — республіканські газети надрукували текст урядового повідомлення «про проведення часткової мобілізації деяких округів». 30 серпня ТАРС повідомило, що «з огляду на загострення становища у східних районах Європи і можливості різних несподіванок радянське командування вирішило посилити чисельний склад гарнізонів західних кордонів»⁴.

Досвід мобілізаційних заходів 1939 р. показав, що провести масовий призов резервістів у стислі терміни цілком можливо. Водночас такі акції потребують урахування всіх можливих наслідків, пов'язаних з психологічним станом і настроями населення.

² 1941 год. Документы. Кн. 1 / Сост. Л.Е. Решин и др.; под ред. В.П. Наумова. Москва, 1998.

³ Правда. 1939. 10 сентября.

⁴ Известия. 1939. 30 сентября.

У більшості країн у мирний час існувала певна частина об'єднань, з'єднань і частин (у Фінляндії — три бригади, Польщі — 30 піхотних дивізій та близько десятка бригад різного призначення). Мобілізація, як правило, передбачала створення нових формувань (у Фінляндії — дев'ять дивізій та менших частин загальною чисельністю до п'яти умовних дивізій, Польщі — дев'ять резервних дивізій та інших частин). У Радянському Союзі в мирний час «під рушницею» перебувало 303 дивізії та кілька бригад. У мобілізаційних документах, що готувалися й обговорювалися військово-політичним керівництвом СРСР, формування нових з'єднань і частин не передбачалося, адже вони вже існували в необхідній кількості.

У серпні 1940 р. нарком оборони С. Тимошенко і начальник Генштабу Б. Шапошников надіслали до ЦК ВКП(б) записку про основи стратегічного розгортання Збройних сил СРСР на заході й на сході на 1940 і 1941 рр. У документі зазначалося, що політична ситуація в Європі уможлиблює збройне зіткнення на західних кордонах. Імовірними противниками СРСР називалися Німеччина, Японія та Італія. Не виключалася можливість залучення до конфлікту на боці Німеччини Фінляндії, Румунії, Угорщини. За очікуваного нейтралітету Ірану й Афганістану припускався інспірований Берліном виступ проти СРСР Туреччини. Отже, Радянський Союз мав бути готовим до збройного протистояння на два фронти — західному й східному⁵.

Утримуючи величезну кадрову армію, військово-політичне керівництво СРСР могло розраховувати ще й на гігантський резерв — військовозобов'язаних. Ця категорія потенційних призовників здебільшого мала досвід служби в Червоній армії і була спроможна суттєво посилити обороноздатність держави не лише кількісно. Однак корегувати мобілізаційний план у цій частині виявилось непростим внаслідок стрімкого наступу супротивника. У прикордонних регіонах мобілізацію фактично було зірвано. На західноукраїнських землях істотною перешкодою мобілізаційній кампанії стала протидія українських самостійницьких сил.

Військо назагал є лакмусом суспільно-політичної й соціально-економічної ситуації в країні. «Людина зі зброєю», особливо коли вона не є кадровим військовослужбовцем і з початком війни залучається до армійських лав з цивільного повсякдення, доволі часто виходить у своєму ставленні до дійсності та конкретних вчинках далеко за межі нав'язаної тоталітарною системою ролі «гвинтика», слухняного «олов'яного солдатика». Вже «польський визвольний похід», а потім вступ Червоної армії на території Північної Буковини та Південної Бессарабії засвідчили відсутність «морально-політичної єдності радянського народу» — однієї із засадничих ідеологічних «скреп» більшовицької держави. Що було цілком природно, — до армії потрапляли не лише переконані адепти комуністичної ідеології і практики, а й її опоненти, цілком індивідуальні до політики люди і навіть асоціальні чи кримінальні елементи. Нерідко органи дер-

⁵ ЦАМО РФ. Ф. 16. Оп. 2951. Д. 239. Л. 1—37.

жавної безпеки фіксували як щирий патріотизм військовослужбовців, так і критичні оцінки радянського ладу, лідерів держави, військово-політичної і соціально-економічної ситуації.

Червона армія: стереотипи і реальність. Досліджуючи настрої червоноармійців під час «визвольних походів» 1939—1940 рр., В. Гриневич окреслив їх розмаїття, а також вказав на здатність людей, які змушених виконувати свій конституційний обов'язок — захищати батьківщину від агресора зі зброєю в руках, — вільно мислити, відкидати нав'язані офіційною пропагандою стереотипи й відповідно діяти. На підтвердження він наводить такі репліки, задокументовані інформаторами спецслужб: «Радянський Союз дав можливість розпочати другу імперіалістичну війну. Якби не уклали з Німеччиною договір, то вона побоялася б почати війну з Польщею. Війна почалася з благословення Радянського Союзу, який уклав договір з Німеччиною», «Німеччина — найлютіший ворог, а ми панькаємося [з нею], договір укладаємо». Вступивши у межі II Речі Посполитої, військовослужбовці РСЧА були вражені рівнем життя місцевого населення. «У Польщі все ж таки народу живеться краще, тут усе дешево: і продукти, і товари», — визнавали вояки Українського фронту. Неоднозначною була й реакція на теплу зустріч Червоної армії багатьма мешканцями Волині й Галичини: «Вони нас вітають, цілують, а ось почнуть отримувати по 200 грамів на трудодень, як ми у колгоспах, тоді дізнаються, що таке радянська влада»⁶. Для багатьох громадян Польщі інформація про більшовицькі порядки, масові репресії, Голодомор 1933 р. стали справжнім потрясінням. Незабаром вони на собі відчули, що ніс сталінський режим під червоними прапорами і гаслами «визволення від капіталістів та польського гніту», «воз'єднання» західноукраїнських земель з Великою Україною.

«Визволені» від польських та румунських поміщиків і капіталістів спостережливі місцеві мешканці дивувалися із зовнішнього вигляду багатьох вояків «переможної» Червоної армії, бо значну частину червоноармійців не змогли належним чином екіпірувати. Під час «польської кампанії» у 10-й армії особовому складу бракувало взуття, 4,5 тис. шинелей, 5 тис. гімнастерок, 6 тис. шароварів, 800 бійців були взуті у личаки⁷. Мешканці окупованої РСЧА Польщі так описували зовнішній вигляд радянських червоноармійців: «Вони ледь сунули ногами. Хоч не було жодних боїв, мали однострої, як полинялі лахи, кріси не на ремнях, а на портяних пасках. Розбігаються по хатах, просять хліба»⁸. Навіть за низької інтенсивності воєнних дій інтендантські служби не справлялися зі своїми обов'язками, не вистачало польових кухонь, харчів, тож бійці перебивалися сухими пайками.

⁶ *Політична історія України XX століття*: у 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939—1945). Київ, 2003. С. 71.

⁷ Гриневич В. *Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)*. Київ, 2007. С. 182.

⁸ *Політична історія України XX століття*. 2003. Т. 4. С. 73.

Маючи стратегічну перевагу (польська армія мала протистояти ще й вермахту), радянські війська продемонстрували невисокий рівень управління, зв'язку, матеріального і санітарно-медичного забезпечення. «На висоті» звично виявилися політоргани, що встигали ідеологічно обробляти не тільки власний особовий склад, а й цивільне населення (у цій справі їм допомагали сотні спеціально надісланих з інших регіонів республіки агітаторів, відомих митців, письменників, громадських діячів, науковців). А от суто військові справи, попри нездатність польської армії чинити спротив на два фронти, склалися не так вдало. Втративши важелі управління державою та військом, керівництво Польщі не спромоглося організувати оборону, хоча окремі з'єднання самозречено протистояли німецьким і радянським військам, як це було 27—28 вересня під Журавном. Втрати Війська Польського під час радянсько-польської війни становили 3,5 тис. убитими і 20 тис. пораненими. Маючи беззаперечну перевагу, Червона армія втратила під час «визвольного руху» близько 3 тис. осіб, причому 20—25% становили не бойові втрати⁹.

Воєнні дії проти Польщі діагностували численні негаразди в діючій армії, зокрема збої в налагодженні зв'язку, що ускладнило керування військами. Навіть за обмеженого застосування авіації неузгодженість дій з наземними військами призводила до взаємних обстрілів, що спричиняло людські і матеріальні втрати. Погано орієнтуючись на місцевості, командири та особовий склад легко піддавалися паніці під час нападів польських регулярних формувань. Відсутність належної координації різних родів військ також спричиняла обстріли своїх. Так, під час перестрілки між підрозділами 10, 52, 64 та 87-ї стрілецьких дивізій 19 вересня загинуло 12 і зазнало поранень 25 бійців. Безладна стрілянина у 96-му стрілецькому полку призвела до загибелі 13 і поранення 27 військовослужбовців. Свої ж танки, тягачі, автомашини, інша техніка на маршах нерідко ставали об'єктом обстрілів¹⁰.

Нервові напруження, відсутність вишколу та дисципліни призводили до частих спалахів стихійної стрілянини з різних видів зброї (включно з артилерією) і в містах, де дислокувалися частини РСЧА. Піхотинці, артилеристи, танкісти незрідка невмотивовано відкривали вогонь по великих будівлях: житлових будинках, храмах, спорудах соціального призначення. Внаслідок цього зазнало пошкоджень чимало історико-культурних та архітектурних пам'яток, були жертви серед цивільного населення. Негативне враження місцевого населення (насамперед польського) доповнювали випадки мародерства, позасудових розправ над «осадниками», колишніми жандармами, поліцейськими, військовиками. За оцінками В. Гриневича, 15% польських військових втрат (3,5 тис.) припадає на жертви незаконних розстрілів радянськими військовослужбовцями¹¹.

⁹ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и Катинская трагедия. *Другая война: 1939—1945*. Москва, С. 246.

¹⁰ Гриневич В. 2007. С. 160—161.

¹¹ Там само. С. 165.

Щоб навести лад, 22 вересня 1939 р. політуправління Українського фронту надіслало у війська директиву «Про боротьбу з панікерами, про забезпечення охорони тилів, мостів, переправ, про налагодження зв'язку між командирами та їхніми підрозділами». Встановлюючи нові порядки, більшовицьке керівництво демонстративно толерувало українців, граючи на національних почуттях останніх. Водночас у пропагандистських акціях інтенсивно експлуатувалася класова складова, що активувало спусковий механізм руйнування та розкрадання майна маргінальними елементами і насправді не мало жодного стосунку до «класової боротьби». Натомість спровоковані у такий спосіб інциденти поглибили міжетнічну ворожнечу, що пізніше переросла у криваве збройне польсько-українське протистояння.

Самочинні розстріли беззбройних польських солдатів та офіцерів, які очікували на оголошену радянськими властями реєстрацію і де-факто та де-юре були військовополоненими, лише підігрівали обурення поляків. За даними Н. Лебедевої, зафіксовано близько 20 місць несанкціонованих розстрілів польських військовиків червоноармійцями, хоча насправді їх було значно більше¹². Як правило, розправи чинилися над офіцерами, але часто (так сталося у Тернополі) і над рядовими. 27 вересня 1939 р. комбат Булгаков і ст. політрук Кондюрін з 44-ї стрілецької дивізії наказали розстріляти 15 захоплених у бою польських кавалеристів. 21 вересня військова прокуратура й особливий відділ 2-го кавалерійського корпусу без слідчих дій та судової процедури ухвалили рішення про розстріл 10 чинів адміністративної поліції¹³. Брутальне вбивство 22 тис. польських армійських офіцерів у Козельському, Осташківському, Старобільському спецтаборах та в'язницях Києва, Харкова, Херсона, Мінська навесні 1940 р. стало апогеєм антипольських заходів Кремля. У поєднанні з масовим терором на захоплених територіях, зокрема депортаціями родин «осадників», колишніх службовців держaparату, силових структур, політичних опонентів така політика і практика мала на меті не лише позбавлення польської нації власної еліти, а й знищення самої ідеї польської державності. Червона армія стала одним з інструментів державного терору в західноукраїнському регіоні, що покладає і на неї відповідальність за злочини сталінського режиму.

Не краще виявили себе радянські війська під час «мирного походу» в Північну Буковину й Південну Бессарабію. Командувач Південного фронту генерал армії Г. Жуков у своїх мемуарах згадував про недоліки в організації управління та матеріально-технічному забезпеченні військ: слабкі протиповітряну оборону, зв'язок і автотранспорт, некомплект техніки і зброї в деяких частинах і з'єднаннях (від 5 до 90 %). До початку «бессарабської операції» фронт отримав 142 ешелони боєприпасів, 48 ешелонів паливно-мастильних матеріалів, 85 ешелонів продовольства та фуражу. Однак через брак транспортних засобів значна

¹² *Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы* / Под ред. Р.Г. Пихои. Сост.: Н.С. Лебедева, Н.А. Петросова и др. Москва, 1999. С. 14.

¹³ Гриневич В. С. 169—170.

частина забезпечення залишилася на вихідних позиціях, і скористатися ним війська не могли¹⁴.

Фронт мав у своєму розпорядженні мережу шпиталів на 3200 ліжок і 21 ветеринарний лазарет. Та коли військові частини продовжили рух з Бессарабії на захід, їхні втрати зросли через відставання медико-санітарних служб.

Виникали серйозні проблеми з ремонтом пошкодженої техніки на марші, навіть без бойових дій. Розмиті дощами шляхи ускладнювали експлуатацію, а ремонтна база виявилася неспроможною виконувати такий обсяг робіт. Давалася взнаки невисока якість радянської військової техніки і транспортних засобів, їх обмежений ресурс і потужність¹⁵.

Не зустрічаючи протидії румунської армії, що відходила з незначним відхиленням від нав'язаного Москвою графіка, радянські війська примудрялися втрачати особовий склад і техніку. Інциденти траплялися в усіх родах військ.

Щоб набути досвіду повітряно-десантних операцій (реальної потреби в них за тих обставин не було), радянське командування вирішило викинути десантників 204-ї повітряної бригади під командуванням полковника Губаревича у районі Болграда. Дії з'єднання з виконання цього завдання згодом кваліфікувалися як «винятково погані». Ще невдаліше було проведено десантування 201-ї бригади генерал-майора Безуглого в район Ізмаїла. 200 десантників не дісталися вчасно місця призначення. Частина літаків повернулася на базу в Скоморохах, не виконавши завдання, а чотири здійснили посадку в Болграді. З 12 літаків, що сіли на злітно-посадковій смугі Ізмаїла, третина зазнала аварії, парашутистів десантували над містом, у результаті чого 19 з них травмувалися. Частина десантників опинилася за 15—30 км від визначеного місця. Як наслідок, бійці не змогли своєчасно «закрити» лінію розмежування, не було організовано прийом біженців, правопорядок у місті не підтримувався¹⁶.

Ще у початковій фазі операції, долаючи Дніпро, втопилися троє солдатів 556-го полку 196-ї стрілецької дивізії, потонули два танки 37-го корпусу, 9-та армія втратила 15 бійців, одного офіцера й шістьох молодших командирів. Пішло під воду чимало боєприпасів, гвинтівок, кулеметів¹⁷. Під час форсування Дністра перекинувся човен і з 30 бійців загинули 16. Червоноармійці гинули й діставали травми внаслідок аварій техніки, розриву понтонних переправ, руйнування мостів тощо. Загалом під час румунської кампанії радянська сторона втратила 119 бійців і командирів¹⁸.

¹⁴ Жуков Г.К. *Воспоминания и размышления*. Москва, 1978. С. 65, 66.

¹⁵ Хаджирадева В. Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня — 5 липня 1940 р.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.* Історичні нариси у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2010. С. 200.

¹⁶ *Політична історія України ХХ століття*. 2003. Т. 4. С. 83.

¹⁷ Хаджирадева В. 2010. С. 203.

¹⁸ Мельтюхов М. *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941* (Документы. Факты. Суждения). Москва, 2000. С. 232.

Далеким від більшовицьких агіток був «бойовий дух» особового складу. Частина щойно призваних до лав РСЧА не виявляла ентузіазму з приводу «визвольних походів» та війни проти Фінляндії. Так, у розмові бійців 41-го запасного окремого стрілецького батальйону, який залізницею з України у січні 1940 р. передислокували до лінії радянсько-фінського фронту, прозвучала репліка: «Партія докерувалася, що нема в країні ні хліба, ні м'яса, ні навіть сірників. У Польщі раніше краще жили, ніж після визволення радянською владою. З західних українців скинули ярмо, а хомут надягли. Партія кинула гасло: «Геть війну!», а сама воює за чужі землі. На фронт не підемо...»¹⁹. Усвідомлюючи масштаб проблеми, командування розмістило за позиціями п'яти задіяних проти фінських військ армій 27 контрольно-загороджувальних загонів НКВС (по 100 осіб у кожному). Втім, мотивувати солдатів воювати на чужій землі вони не могли: 40% з 1800 засуджених у цей період військовими трибуналами червоноармійців становили дезертири²⁰.

Чимало випадків дезерції та девіантної поведінки було зафіксовано у військах Південного фронту, задіяних у румунській кампанії. У звіті Г. Жукова, надісланому до Москви, зазначалося, що від 11 червня до 10 липня 1940 р. у підпорядкованих йому військах зафіксовано 34 факти дезертирства, 29 — п'яного дебошу, 51 — погроз стріляти у спину командирам, коли почнуться бої. 28 бійців було засуджено військовим трибуналом, п'ятьом з них винесено смертний вирок²¹.

У зв'язку з війною проти Фінляндії, подіями у Прибалтиці, операцією з відторгнення у Румунії Південної Бессарабії та Південної Буковини план стратегічного розгортання переглянули. Новий проект «Стратегічного розгортання» було подано на розгляд вищого керівництва держави 18 вересня 1940 р. Він містив два варіанти розгортання: перший — у Західній Україні для головного удару в напрямі південно-польського регіону; другий — з Білорусії з метою головного удару на Пруссію. На початку жовтня Й. Сталін затвердив перший варіант, і в такому вигляді документ ухвалили 15 жовтня. У лютому 1941 р. новий начальник Генштабу, Г. Жуков, ініціював доопрацювання цього документа. У ньому можливий наступ імовірного противника окреслювався у стислому вигляді як такий, що не потребував додаткових заходів. Відповідно й спеціальних зусиль з метою організації оборони на головних напрямках його удару не передбачалося.

Приблизний термін розгортання німецьких військ біля радянського кордону оцінювався у 15 діб. Стосовно можливостей радянської сторони зазначалося, що за наявної пропускну здатності залізниць південного заходу зосередження головних сил армій фронту може бути завершене тільки на 30-й день

¹⁹ Гриневич В. С. 171.

²⁰ Осьмачко С.Г. *Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929—1941 гг.): боевой опыт и военная политика*: монографія. Ярославль, 1999. С. 43.

²¹ *Пакт Молотова — Риббентропа и его последствия для Бессарабии*: сб. документов / сост.: В. Вэратек, И. Шишкану. Кишинёв, 1991. С. 124.

від початку мобілізації, і лише тоді можливий буде перехід у загальний наступ для вирішення поставлених вище завдань. Повільні терміни розгортання армій Південно-Західного фронту визнавалися єдиним, але серйозним недоліком цього варіанта.

12 лютого 1941 р. РНК СРСР ухвалила постанову «Про мобілізаційний план на 1941 р.». У Червоній армії він дістав назву «Мобплан № 23», у цивільних наркоматах — «Мобплан № 9». Усі мобілізаційні розробки за цим документом наказувалося розпочати негайно, аби завершити їх до 1 липня 1941 р.

За умови загальної мобілізації усіх військових округів чисельність військовослужбовців Червоної армії встановлювалася у 8 682 827 осіб. Штатна чисельність озброєння та бойової техніки в разі загальної мобілізації визначалася у 61 226 гармат, 36 879 танків, 10 679 автомобілів, 32 628 літаків.

Порядок мобілізації затверджували у двох варіантах:

«а) ...у прихованому порядку, у вигляді так званих Великих навчальних зборів (ВНЗ). У цьому випадку призов військовозобов'язаних запасу ... здійснювати персональними повістками, спеціальним розпорядженням народного комісара оборони СРСР, без оголошення для загального відома наказів; б) ...відкритим порядком, тобто коли мобілізація оголошується Указом НКО; дії Верховної Ради СРСР (стаття 49, пункт «Л» Конституції СРСР) — призов військовозобов'язаних запасу... здійснювати наказами народного комісара оборони Союзу РСР, розклеюючи для загального відома (у порядку ст. 72—72 Закону про загальну військову повинність)...»²²

7 березня 1941 р. командувачі всіх західних військових округів одержали вказівку Генштабу РСЧА про підготовку нового мобілізаційного плану з кінцевим терміном 1 липня 1941 р.²³ До 15 липня командування округу мало доповісти наркомові оборони СРСР про мобілізаційну готовність військ округу²⁴.

У травні 1941 р. О. Василевський та М. Ватутін подали військово-політичному керівництву держави «Міркування щодо плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною та її союзниками». Концептуальне спрямування цього документа визначала сталінська воєнна доктрина на основі теорії наступальної війни. Після відбиття удару агресора передбачалося силами авіації забезпечити панування в повітряному просторі і завдати нищівних ударів по тилових районах, угрупованнях військ, техніки і стратегічних об'єктах. Стрілецькі з'єднання сил прикриття мали стримати наступ супротивника, а мехкорпуси — завдати контрударів по основних угрупованнях противника і створити умови для переходу в загальний наступ. Основним видом бойових дій визначався стратегічний наступ, який складався з фрон-

²² Верховский Я.Г., Тырмос В.И. Сталин. *Тайный «Сценарий начала войны»*. Москва, 2005. С. 164.

²³ ЦАМО РФ. Ф. 8. Оп. 2729. Д. 28. Л. 262—263.

²⁴ Там само. Л. 61—82.

тових операцій у 300 км завдовжки і 250 км углиб з темпом наступу 10—15 км за добу. Це мало забезпечити розгром ворога «малою кров'ю» на його території²⁵.

Після змін конфігурації західного кордону СРСР порядок підготовки та застосування Збройних сил у можливій війні проти ймовірного супротивника фіксувався у плані прикриття мобілізації, зосередження і розгортання та плані мобілізації. Перший з них під назвою «План оборони державного кордону 1941 р.» Генштаб підготував з великим запізненням, і лише на початку травня директивами наркома оборони його було доведено до командування військових округів. До 25 травня КОВО й ОДВО мали розробити нові плани оборони державного кордону.

Відсіч наступу агресора передбачалося дати, тримаючи оборону укріпрайонів і польових фортифікаційних споруд уздовж лінії державного кордону, а також потужним контрударом корпусних і армійських резервів. У місцях прориву оборони планувалося задіяти механізовані корпуси, протитанкові артбригади й авіацію. На випадок сприятливого розвитку ситуації всі війська, які тримали оборону, резерви армій та військових округів мали бути готовими виконати наказ Головного командування про організацію стрімких контрударів і розгрому сил агресора, перенесення бойових дій на його територію та оволодіння вигідними рубежами. Для кожного прикордонного округу було визначено райони прикриття. Гарнізони укріпрайонів військ НКВС вводили до складу відповідних районів прикриття, і з початком війни вони мали перейти у підпорядкування їхнього командування.

Однак плани прикриття округів Генштаб отримав лише 10—20 червня 1941 р., і до нападу Німеччини нарком оборони СРСР не встиг їх затвердити²⁶. Тож округи, як і війська, до початку німецько-радянської війни не змогли у повному обсязі відпрацювати всі завдання, пов'язані з мобілізацією, організацією та матеріально-технічним забезпеченням.

Воєнна катастрофа 1941 року. На рівень готовності СРСР до війни на власній території вагомо вплинули суттєві територіальні надбання 1939 р. Упродовж 1928—1937 рр. було зведено п'ять укріпрайонів (Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Київський), у 1938—1939 рр. розпочалося спорудження ще п'яти — Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського і Кам'янець-Подільського, що мали 1 028 залізобетонних споруд. Однак з переміщенням лінії кордону на захід обладнати їх для встановлення відповідних видів озброєння й оснащення не змогли. У 1940—1941 рр. уздовж нової лінії кордону розпочалися роботи з будівництва ще семи укріпрайонів (УРів) (Володимир-Волинського, Струмилівського, Ра-

²⁵ *Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.*: в 3 т. Москва, 1962. Т. 1. С. 103—161.

²⁶ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: Історичні нариси у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2010. С. 213—214.

ва-Руського, Перемишлянського, Ковельського, Верхньо-Прутського та Нижньо-Прутського), а також проектування Дунайського, Одеського, Чернівецького та інших УРів.

У квітні-червні 1941 р. розпочалося розгортання радянських військ у західних регіонах країни. До 10 травня під виглядом військово-навчальних зборів було призвано 802 тис. осіб приписного складу (з них — 270 тис. з України)²⁷. Завдяки частковій прихованій мобілізації вдалося поповнити частину з'єднань і частин до штатів воєнного часу. 4 червня почався призов 38 550 осіб для укомплектування УРів прикордонних округів. Втім, для досягнення належної боєздатності лише людських ресурсів було замало. Тим часом автотранспортні засоби та кінське поголів'я надходили в обмеженій кількості, а від цього безпосередньо страждали логістика і постачання діючої армії.

У травні-червні 1941 р. об'єднання, з'єднання і частини передислокували з метою створення угруповань військ на території України. З внутрішніх округів на південно-західний напрям загалом висувалося 25 дивізій, сім управлінь корпусів, чотири управління армій²⁸. Аби не викрити своїх намірів, радянське командування наказало дотримуватися маскування та звичайного графіка роботи залізниць.

Рух військ розпочався 15 червня. Загалом ішлося про 32 дивізії, але до початку наступу вермахту встигли вийти на позиції до п'яти дивізій. Натомість 70 дивізій зі складу КОВО й ОдВО, що становили перший стратегічний ешелон розгортання, розосереджено перебували на фронті у 1250 км і до 400 км вглиб. 25 дивізій першого ешелону армій прикриття розміщувалися в пунктах постійної дислокації і в таборах за 5—50 км від кордону. На самому кордоні тримали позиції прикордонні війська, гарнізони прикордонних УРів. На відстані 50—100 км від лінії кордону дислокувалися стрілецькі й механізовані війська другого ешелону армій прикриття (20 дивізій). 35 дивізій третього ешелону (з них 12 танкових і механізованих) призначалися для ведення наступальних дій та їх перенесення на ворожу територію. Значна їх частина перебувала на марші за 150—400 км від державного кордону. Однак це угруповання було нездатне забезпечити надійну оборону лінії кордону, прикриття мобілізації та розгортання військ. Розпорошеність сил, відсутність взаємодії між ешелонами армій прикриття дало змогу противнику послідовно розгромити всі три ешелони з резервами округів²⁹.

Другий стратегічний ешелон радянських збройних сил на території України становили 16, 19-та і 21-ша армії. До призначених районів зосередження дісталися дев'ять дивізій, ще 12 перебували на стадії перегрупування.

²⁷ Захаров М.В. *Накануне великих испытаний*. Москва: Воениздат, 1968. С. 69—85.

²⁸ *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.* Москва, 1961. С. 146.

²⁹ Там само.

Військово-повітряні сили прикордонних округів базувалися на постійних та оперативних аеродромах: армійська авіація — занадто близько до лінії кордону, за 100—150 км, фронтова — за 30—500 км, авіація Головного командування — за 600—900 км. Те, що авіація ОДВО до початку війни цілком перебазувалася на оперативні аеродроми, дало змогу уникнути катастрофічних втрат, яких зазнали авіаз'єднання на інших напрямках: під час першого авіанальоту противника зазнали пошкоджень тільки 12 літаків³⁰.

Готовність № 1 на Чорноморському флоті (командувач — віцеадмірал Ф. Октябрський) оголосили о 1 год 45 хв 22 червня 1941 р., на Дунайській флотилії — о 2 год 22 хв. Станом на 21 червня співвідношення сил і засобів СРСР і Німеччини та її союзників, призначених для ведення дій на території України, було таким: 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам, 4 полкам НКВС, 14 УРа, двом повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням і частинам артилерії Резерву Головного командування (РГК) РСЧА протистояли 57 дивізій і 13 бригад держав Осі. У другому стратегічному ешелоні радянське командування розгортало 21 дивізію з кінцевим терміном зосередження 10 липня. Тим часом німецьке командування планувало підсилити групу армій «Південь» чотирма дивізіями вермахту. У першому стратегічному ешелоні співвідношення сил становило 1,1 : 1 (1 094 500 осіб проти 992 тис. у противника), другому — 5,2 : 1 на користь радянської сторони. На озброєнні радянських військ тут перебувало 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців та їх союзників (1,2 : 1), 5 528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3 472 справні літаки Військово-Повітряних сил (ВПС) та 801 Військово-Морських сил (ВМС) проти 800 літаків Люфтваффе і 500 — румунських ВПС (3,3 : 1), 232 бойових судна Чорноморського флоту Дунайської і Пінської річкових флотилій проти 29 кораблів ВМС Румунії (8 : 1)³¹.

СРСР послідовно й тривалий час готувався до великої війни, його керівництво усвідомлювало силу потенційних противників, наміри яких також не були для нього таємницею. Тож теза про «віроломний», неочікуваний напад Німеччини та її союзників не витримує жодної критики. Вона виникла на виправдання помилок військово-політичної верхівки СРСР і катастрофічних поразок Червоної армії на початковому етапі війни.

Підтвердженням цього слугує той факт, що одразу після початку Другої світової війни в Радянському Союзі було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артполків, 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіадивізій, кардинально реорганізовано систему протиповітряної оборони (ППО), здійснювалася інтенсивна інженерна й інфраструктурна підготовка театрів воєнних дій. Головні сили Червоної армії концентрувалися біля західного кордону, що не залишає сумнівів у тому, проти кого вона мала воювати.

³⁰ Захаров М.В. С. 159—161.

³¹ Там само.

Однак в оцінці планів Німеччини Й. Сталін припустився принципової помилки: він вважав, що саме південно-західний напрям А. Гітлер обрав головним для нападу на СРСР.

Натомість у Берліні, плануючи удари за трьома основними напрямками, головним обрали центральний, відповідно сконцентрувавши ударні угруповання. План «блискавичної війни» полягав у тому, щоб потужним ударом у стислі терміни розгромити основні сили Червоної армії у смузі між лінією західного кордону та річками Західна Двіна й Дніпро, у нарощуванні стрімкого потужного кидка в глиб країни та оволодінні найважливішими політичними й економічними центрами.

Аналізуючи ситуацію, що склалася напередодні агресії Німеччини проти СРСР, В. Грицюк називає низку чинників, які зумовлювали вкрай невдалий розвиток подій для радянської сторони. Незважаючи на те, що мобілізаційне розгортання почалося ще у травні 1941 р., понад 35 % з'єднань першого стратегічного ешелону не встигли прибути до нових місць призначення, передбачених планом прикриття. Частини і з'єднання прикордонних округів не були повністю відмобілізовані і не мали належної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки і транспорту за штатами воєнного часу.

Генеральний штаб радянських Збройних сил сфокусувався на підготовці наступального варіанта ведення війни (у цьому рельєфно проглядається воля вождя, нав'язана генералітету). «План оборони державного кордону 1941 р.» фахівці вважають не оборонним варіантом ведення війни, а планом прикриття відмобілізування і розгортання Збройних сил. Повноцінні оборонні плани не відпрацьовувалися штабістами й під час військових навчань, натомість моделювалися контрудари з переходом у наступ і перенесенням бойових дій на ворожу територію. Угруповання військ західних прикордонних округів неповною мірою відповідали виконанню оборонних завдань. Радянське військово-політичне керівництво основні сили Західного й Київського особливого військових округів планувало розгорнути на Білостоцькому та Львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на Східно-Прусському та Варшавсько-Люблінському виступах. А от напрями ймовірних концентрованих ударів противника радянська сторона надійно прикрити не зуміла.

Не менш фатальним виявилось запізнення з приведенням радянських військ у стан бойової готовності. Армії прикриття, особливо перші ешелони, не було вчасно виведено з районів дислокації і розгорнуто на визначених рубежах, а спроби зробити це після початку наступу противника супроводжувалися невиправдано великими втратами. В. Грицюк зазначає, що саме неготовність військ і сил прикордонних округів до відбиття ударів агресора виявилася вирішальною причиною вкрай невігідного для радянської сторони розвитку подій на початку війни³².

³² Грицюк В. С. 221—222.

Контактуючи з Й. Сталіним, А. Гітлер намагався приспати пильність радянського лідера, переконував того у намірах невдовзі перекинути основну частину військ з окупованої Польщі проти Англії. Певне, Й. Сталін вірив у сприятливу перспективу всупереч реальній ситуації. Цілком ймовірно, що він не відкидав можливості превентивного удару по Німеччині, як найсильнішому потенційному противнику, хоча прямого свідчення таких намірів не виявлено. Натомість є документи, що опосередковано віддзеркалюють такий варіант розвитку подій. На початку червня 1941 р. начальник Головного політичного управління РСЧА А. Щербаков надіслав у війська директиву про стан військово-політичної пропаганди. У цьому документі обґрунтовувалася сформульована ще В. Леніним теза про капіталістичне оточення довкола першої країни соціалізму та неминучість їхнього зіткнення, що змушує більшовицьку державу «з дня в день, вперто і настійливо готуватися до вирішальних боїв з капіталістичним оточенням з тим, щоб з цих боїв вийти переможцем і тим самим забезпечити остаточну перемогу соціалізму. Зовнішня політика Радянського Союзу нічого спільного не має з пацифізмом, з прагненням для досягнення миру, що б то не було... — розтлумачувала директива. — Таким чином, ленінізм учить, що країна соціалізму, використовуючи сприятливу міжнародну ситуацію, повинна і зобов'язана буде взяти на себе ініціативу наступальних воєнних дій проти капіталістичного оточення з метою розширення фронту соціалізму. ... Міжнародна обстановка вкрай загострилася, військова небезпека для нашої країни наблизилася, як ніколи. За цих умов ленінське гасло «на чужій землі захищати свою землю» може у будь-який момент перетворитись на практичні дії... Ці нові умови, в яких живе країна, потребують від партійних організацій докорінного повороту в партійно-політичній роботі з більшовицького виховання особового складу Червоної армії та всього радянського народу в дусі полум'яного патріотизму, революційної та політичної готовності перейти в нищівний наступ на ворога»³³.

Втім, в умовах відкритого нападу Німеччини сила інерційного мислення діяла як гальмівний чинник. 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР оголосила відкриту, але часткову мобілізацію. При цьому першим днем мобілізації вважалося 23 червня. Причини цього можна шукати в сподіваннях на те, що наступ вермахту — це провокація і проблему вдасться швидко врегулювати, або ж у тому, що існував відповідний алгоритм, який не вважали за потрібне порушувати.

Попри тотальну мілітаризацію держави, суспільству не вдалося повністю навіязати психоз війни. Пацифістські настрої у різноманітних спорадичних формах виявляли всі верстви українського суспільства, хоча більшовицькі ідеологи і напередодні війни, й особливо з її початком намагалися маніпулювати не тільки тезою громадянського обов'язку радянських людей, патріотизму, а й грати на тонких струнах душі («захист батьківських вівтарів», своїх рідних і близьких від

³³ РДАСПІ. Ф. 88. Оп. 1. Спр. 898. Арк. 14—22.

ворожого навали тощо). Молодь, а також ідейно заангажовані у більшовицький проєкт громадяни щиро сприймали війну як особисту біду, нерозривно пов'язану зі смертельною загрозою для держави. Вони становили більшість добровольців, народного ополчення, винищувальних загонів. Для прикладу, на другий день війни до Шполянського райвійськкомату (Київщина) прийшло 50 осіб із заявами про відправлення їх на фронт, а через тиждень таких було вже 280. У перші два дні мобілізації до діючої армії попросилися 150 студентів Київського педагогічного інституту. 26 листопада до міських райкомів комсомолу столиці надійшло майже 3 тис. заяв юнаків і дівчат, які виявили бажання зі зброєю в руках захищати рідний край. До 5 липня у Київській області визвалося близько 52 тис. добровольців. До Кіровського РВК м. Дніпропетровськ з таким клопотанням звернулося 147 комсомольців на чолі з секретарем райкому ЛКСМУ. Навіть враховуючи те, що це було наслідком агітаційних акцій і можливе перебільшення радянської статистики, варто визнати наявність патріотичного піднесення у значній частині населення³⁴.

Нині важко встановити кількісні характеристики того, що вкладається в поняття «радянський патріотизм», але заперечити роль цього явища у відсічі агресору неможливо. Зрозуміло, що цілковито приписувати великі контингенти народних ополченців винятково патріотичному пориву було б неправильно, адже цим процесом керували відповідні державні структури за активної участі партійних, комсомольських, профспілкових органів. За офіційними даними, до початку липня 1941 р., фактично за десять днів війни, у 16 областях республіки вже діяло 657 винищувальних батальйонів з 158 704 бійцями та командирами³⁵. Упродовж другої половини 1941 р. лише в Київській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській, Сумській, Кіровоградській, Чернігівській, Полтавській, Ворошиловградській областях до лав народного ополчення вступило 1 млн 300 тис. осіб.

Втім, мобілізація до регулярної армії виявила й небажання значної кількості громадян воювати. Одні воліли не залишати родину, майно, мирне життя, боялися за власне життя, були слабкодушними тощо. Для інших принципове значення мало ставлення до більшовицької системи та її творців і керівників. З огляду на численні злочини режиму проти власного народу (Голодомор 1932—1933 рр., терор 1930-х років, принизливі соціальний статус та життєві стандарти, відсутність свободи совісті й демократії), небажання значної частини радянських громадян захищати соціалістичну Батьківщину, яка для них виявилася жорстокою мачухою, не дивувало.

Призов до війська здійснювався в умовах воєнного стану, що посилювало його обов'язковість та санкції за ухиляння від мобілізації. Завдяки розгалуженій

³⁴ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. *Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни*. Київ, 1997. С. 30, 35.

³⁵ *Українська ССР в Великій Оте́чественной войне Советского Союза (1941—1954 гг.)*: в 3 т. Київ, 1975. Т. 1. С. 92.

мережі військкоматів у стислі терміни Збройні сили вдалося поповнити сотнями тисяч новобранців. Упродовж перших місяців війни з 16 областей республіки — Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Ізмаїльської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Сталінської, Харківської, Чернігівської — до лав Червоної армії та ВМФ, за неповними даними, влилися 2 515 891 особа³⁶.

Натомість у західноукраїнському регіоні мобілізацію до РСЧА фактично було зірвано. Окрім навалного наступу агресора до цього спричинилися українські націоналісти й антирадянська частина місцевого населення. Ще 11 травня 1941 р. військрада і начальник управління політпропаганди КОВО бригадний комісар Михайлов інформував ЦКВКП(б) та Головне управління політичної пропаганди РСЧА: «Частина допризовників областей Західної України перебуває під впливом контрреволюційної організації українських націоналістів, які саботують призов, здійснюють провокації. Так, під час проведення збору допризовників Підгаєцьким райвійськкоматом Тернопільської області на території 21-го інженерно-аеродромного батальйону допризовник Кубай із револьвера застрелив чергового по батальйону сержанта Макухіна. З метою проведення обшуку та вилучення зброї 229 допризовників було оточено. На місце події прибув народний суддя Бесковирний і рекомендував скласти зброю, але з їхньої групи було кинута дві гранати. Під час перестрілки вбито 14 і поранено 11 допризовників. Убитий також народний суддя Бесковирний. На допиті допризовники Михайлишин і Стояновський заявили, що вони є членами ОУН»³⁷. В одному з партійних документів зазначалося: «Довід комплектування військових частин з резервістів у 1941 р. на території західних областей України ... засвідчує, що велика кількість осіб з числа ворожого елемента, призваного по мобілізації, отримавши зброю, йшла до націоналістичних формувань — банд ОУН»³⁸.

У перші дні війни радянському командуванню не вдалося підняти другий ешелон 72-ї гірськострілецької дивізії внаслідок того, що приписний склад з Галичини не з'явився до військкоматів, а ті, хто прийшов, згодом повтікали по домівках чи розбіглися по лісах. Саботаж місцевими мешканцями гужової повинності й поставки коней до дивізії унеможливив транспортування техніки і майна. Співробітники особливого відділу НКВС повідомляли, що у перші тижні війни з розташування 12-ї армії Південно-Західного фронту дезертиривала більшість приписників із Західної України, частина яких зі зброєю в руках переходила на бік ОУН³⁹.

³⁶ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. С. 35.

³⁷ Там само. С. 33.

³⁸ *Національні відносини в Україні у ХХ столітті: зб. документів і матеріалів*. Київ, 1994. С. 340—341.

³⁹ *Політична історія України ХХ століття*. 2003. Т. 4. С. 135.

Небажання воювати й антирадянські настрої демонструвала й частина призовників решти регіонів республіки. У 60-й стрілецькій дивізії на середину липня 1941 р. з 4900 мобілізованих у Чернівецькій області залишилося менш як одна тисяча. Понад тисяча новобранців з цього регіону розбіглася з підрозділів 96-ї стрілецької дивізії. Загалом зі з'єднань і частин Південного фронту в перші тижні війни втекло майже 30% особового складу, переважно зі щойно призваних контингентів у південно-західних областях УРСР⁴⁰.

В. Гриневич вказує на «політизацію етнічного фактора, чи то етнізацію політичного фактора» у Червоній армії, що виявлявся у підозрілому ставленні до представників певних народів та етнічних груп. Насамперед це стосувалося тих, хто належав до «ворожих націй» — німців, румунів, угорців, фінів, болгар. До них слід додати поляків та західних українців, бессарабців, кваліфікованих як «потенційно ворожі», «неблагодійні» елементи. Та коли вести мову про такі явища, як дезерція, дефетизм, девіація в лавах радянських збройних сил, то вона була притаманна (хоча й різною мірою) представникам усіх етнічних груп і регіонів СРСР. Поспіхом сформовані з приписного складу Центральної, Східної, Південної України частини і з'єднання з недостатньо підготовленими молодшими командирами не демонстрували стійкості в боях. Втім, дезерція здебільшого була не свідченням нелояльності до радянської влади, а виявом поразницьких настроїв та небажання воювати. Один з ветеранів не засуджував дезертирів: «Вони не збиралися переходити на бік німців, а просто хотіли повернутися додому»⁴¹. Та були й ті, хто кидав зброю чи переходив на бік противника свідомо, з політичних міркувань. Показовим може слугувати арешт восени 1941 р. десяти червоноармійців-поляків у Харківському військовому окрузі, які збиралися перекинутися до німців, коли фронт дійде до них⁴².

Масового характеру перехід на бік противника набув улітку 1941 р. Групи «перебіжчиків» налічували по 100 і більше осіб. У серпні 1941 р. здалися в полон майже 300 бійців 227-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту. Начальник управління політпропаганди Південного фронту дивізійний комісар Воронін повідомляв Головне політичне управління (Головупр) РСЧА про те, що від 22 червня до 10 липня 1941 р. з частин і з'єднань дезертирувало 688 в'єтнамських в'єтнамців⁴³.

Поразницькі настрої відображали такі репліки: «Гітлер переможе СРСР і життя буде добре. Буде одноосібне господарство і буде продовольство. Якби добре життя в нас було, то наші в полон не здавалися б»; «Воювати за радянську владу не слід. Ми й не будемо, нам вона нічого доброго не дала і захищати її не слід. Не будуть захищати її колгоспники, позаяк у колгоспах живуть погано, на-

⁴⁰ Там само. С. 136.

⁴¹ Marridale C. *Ivan's War: The Red Army 1939-1945*. London, 2005. P. 134.

⁴² *Політична історія України ХХ століття*. 2003. Т. 4. С. 275.

⁴³ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. С. 33.

багато гірше, ніж у колишній Польщі»⁴⁴. Більшість населення з тривогою очікувала приходу німців, але сподівалася, що встановлені ними порядки будуть кращі за радянські. Ці настрої поділяла й частина армійської спільноти. Радянські спецслужби детально і регулярно інформували партійні органи про морально-психічний стан цивільних громадян та військовослужбовців, але ті жодним чином не пов'язували їх зі своєю сліпою вірою в «ідеали соціалізму», доктринальною обмеженістю, злочинними соціальними та економічними експериментами, репресіями проти власного народу, прірвою між вузько корпоративними цілями правлячої верхівки й корінними інтересами суспільства.

Ситуація з дезертирством, поразницькими настроями і масовою здачею в полон у всій повноті відображала величезну різницю між твореною пропагандою реальністю, окресленою міфологією «морально-політична єдність радянського народу», і справжнім станом речей. Її унаочнюють дані, наведені в доповідній записці очільника союзного НКВС Л. Берії: у другому півріччі 1941 р. органи внутрішніх справ затримали 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві. З них 82 865 було заарештовано, 555 247 повернуто у військові частини, понад 10 тис. за вироками військових трибуналів страчено, зокрема і перед строем за дла настанови іншим⁴⁵.

Відсутність масового мілітаристського запалу рельєфно засвідчували небачені до того масштаби відмови воювати. До кінця 1941 р. до німецького полону потрапило близько 3 млн 300 тис. червоноармійців. У підоснові колосальних втрат через полон стали прорахунки військово-політичного керівництва СРСР, а також вдалі операції німецького командування з оточення сил РСЧА. Як наслідок, у «котли» потрапляли цілі армії з технікою, озброєнням, спорядженням (під Києвом — 665 тис., Уманню — 100 тис., у Приазов'ї — 100 тис., під Керчу — 100 тис.). Однак не останнім чинником було небажання чинити спротив противнику «до останнього патрона», чого вимагало керівництво держави.

Під загрозою морального розкладання діючої армії Й. Сталін вдався до радикальних заходів — іманентною ознакою більшовицького способу правління: коли поставали складні проблеми, влада шукала відповідальних за провали, «вішала» на них провини за всі негаразди і карала винних і невинних, залякуючи решту. Вдаючись до всіх можливих видів державного терору, правляча кліка домагалася свого будь-якою ціною. На війні платою були мільйони людських життів.

16 серпня 1941 р. вождь підписав наказ Ставки Верховного Головнокомандування СРСР № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон чи залишення ворогу зброї». Текст наказу не публікувався, його мали зачитати в кожному підрозділі. Наказ зобов'язав червоноармійців битися до останньої можливості навіть за найнесприятливіших обставин, зокрема в оточенні.

⁴⁴ Цит. за: Гриневич В. С. 301.

⁴⁵ Гриневич В. С. 294.

На порушників очікувала смертна кара на місці, їхні родини приписувалося арештовувати й позбавляти державної підтримки. Військовослужбовців, які з власної волі здавалися в полон, оголошували «зрадниками». 28 вересня 1941 р. Г. Жуков шифрограмою № 4976 надіслав у війська наказ, в якому уточнювалося тлумачення наказу № 270: сім'ї тих, хто здався в полон, та всі бранці, які повернуться з полону, підлягали розстрілу. У такий спосіб керівництво СРСР офіційно відмовилося від підтримки власних громадян, які з різних причин потрапляли в полон, і фактично прирекло їх на мученицьку загибель на етапах, у місцях утримання, концтаборах, на примусових каторжних роботах, навіть не спробувавши скористатися можливостями, передбаченими Женевськими конвенціями.

Вживалися інші заходи, покликані зменшити масштаби дезертирства, паніки, виявів слабкодухості в бою, здачі в полон. 12 серпня 1941 р. Головне політичне управління РСЧА видало вказівки щодо формування танкових екіпажів. Основними вимогами вважалася «безмежна відданість Батьківщині, більшовицькій партії і Радянському уряду». Екіпажі рекомендувалося комплектувати з комуністів, комсомольців та «непартійних більшовиків», які за жодних обставин не здадуть танк ворогу. Водночас наголошувалося на забороні включати до складу екіпажів такі категорії осіб:

а) призваних із західних областей України, з Білорусії, Прибалтики, Бессарабії та Північної Буковини;

б) тих, хто повернувся з окупованої території, зайнятої німецькими військами; військовослужбовців, які вийшли з оточення поодинокі або групами, «але не викликають довіри» (вони тимчасово випадали з-під тотального контролю й могли контактувати з ворогом);

в) осіб, які відбули покарання за вироком суду чи мали репресованих родичів.

До складу комісій з добору танкових екіпажів належало ввести представників ГоловПУ, особливого відділу НКВС та комісара частини. Увесь склад комісії разом з командуванням частини ніс відповідальність перед наркомом оборони за поведінку членів танкових екіпажів.

Оскільки вказані «драконівські» заходи кардинально не вплинули на ситуацію, а німецьке військо продовжувало наступати, захопивши всю Україну, Білорусію, Прибалтику, значну європейську частину РРФСР, влада вдалася до ще жорсткіших кроків. 28 липня 1942 р. за підписом наркома оборони (Й. Сталін) вийшов наказ № 227, покликаний зупинити відступ, що дістав неофіційну назву «Ні кроку назад!». Безпосереднім поштовхом для його появи стали поразки в Харківській операції 1942 р., у районі Воронежа, на Дону та відступ Червоної армії до Волги і Північного Кавказу. Як наголошувалося в документі, втрата величезної території, на якій проживало 70 млн радянських громадян, розміщувалася розвинена аграрна, сировинна, промислова база, поставила державу перед серйозною загрозою її існуванню. Наказ було спрямовано на ліквідацію поразницьких настроїв, відновлення дисципліни й керованості військами, посилення відповідальності командного складу. Бійців і офіцерів, які відступали без

дозволу вищого командира, наказувалося судити, а боягузів і панікерів — знищувати на місці. У межах фронту передбачалося сформувати від одного до трьох штрафних батальйонів по 800 осіб кожний, у межах армій — п'ять-десять штрафних рот по 150—200 осіб у кожній, а також від трьох до п'яти загороджувальних загонів по 200 військовослужбовців у кожному задля припинення несанкціонованого відходу підрозділів та частин з передової. Командування фронтів зобов'язувалося «ліквідувати відступальні настрої у військах» та знімати з посад і направляти до Ставки ВГК для притягнення до судової відповідальності командирів, які без наказу відводили війська з лінії протистояння. Аналогічно мало діяти командування армій стосовно командирів та комісарів бригад, корпусів, полків, батальйонів.

Від 1 серпня до 15 жовтня 1942 р. загороджувальні загони затримали 140755 військовослужбовців РСЧА, які втекли з передової. З усіх затриманих було заарештовано 3980 осіб, розстріляно 1189, відправлено до штрафних рот — 2776, штрафних батальйонів — 185, повернуто в частини й на пересильні пункти — 131094⁴⁶.

Фахівці, не схильні переоцінювати роль загороджувальних загонів у наведенні ладу в діючій армії, вказують на те, що стабілізація ситуації на німецько-радянському фронті й перехоплення стратегічної ініціативи, яких вдалося досягти переважно завдяки введенню в бій нових резервів, спричинила розкладання самих загороджувальних загонів. Тому 29 жовтня 1944 р. наказом наркома оборони загороджувальні загони було розформовано і введено до складу частин НКВС з охорони тилу діючої армії.

Дослідники по-різному оцінюють накази №277 та №270. Одні схильні перебільшувати їхній позитивний вплив на стійкість та дисциплінованість особового складу, інші обстоюють думку, що їхня репресивна складова нівелювала отримані силовими методами результати. Військова Феміда взялася виконувати вказівки центру з таким завзяттям, що репресії спроможні були завдати армії ще більшої шкоди. У зв'язку з цим Й. Сталін і Б. Шапошников 4 жовтня 1941 р. підписали наказ «Про факти підміни виховної роботи репресіями», в якому наголошувалося на необхідності системних зусиль, спрямованих на зміцнення морально-психологічної стійкості особового складу, бойового духу солдатів та командирів.

Та все ж репресії в радянських Збройних силах упродовж усієї війни лишалися одним із найважливіших інструментів підтримання її боєздатності. Це свідчило, з одного боку, про рівень лояльності військовослужбовців (переважно не кадрових), а з іншого, — про традиційні методи вирішення всіх без винятку проблем «більшовицькими методами». Загалом за роки війни тільки військові

⁴⁶ Справка ОО НКВД СТФ в УОО НКВД СССР о деятельности заградительных отрядов Сталинградского и Донского фронтов не ранее 15 октября 1942 года. *Сталинградская эпопея. Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ*. Москва, 2000. С. 230—232.

трибунали (ВТ) засудили понад 994 тис. радянських військовослужбовців за різні провини — від дрібних дисциплінарних правопорушень до воєнних злочинів. 157 593 особи за вироками ВТ було страчено⁴⁷.

В арміях багатьох держав, задіяних у світовому збройному протистоянні, вдавалися до створення загороджувальних і штрафних формувань. Однак екстраполяція відповідальності на сім'ї тих, хто з різних причин не виконував накази, так зване «родинне заручництво», перевело тогочасні практики у поле, що кваліфікується як «державний терор» і «злочини проти людяності». Реальну користь від впровадження цих наказів визначити дуже складно. Філософія права ґрунтується на постулаті про гальмівний вплив каральних санкцій на ситуацію з правопорушеннями. Можна з високим ступенем імовірності припустити, що репресивні заходи до певної міри зцементували армійський соціум, зміцнили дисципліну, зменшили масштаби дефетизму і дезерції. Та все ж стратегічний злам на німецько-радянському фронті, на наше переконання, стався тоді, коли, по-перше, інерція наступу вермахту і його союзників вичерпалася; по-друге, вище радянське керівництво почало враховувати власні помилки і досвід противника, освоюючи на ходу гірку школу війни нового покоління, що суттєво відрізнялася від минулих війн та збройних конфліктів, учасниками яких було чимало представників вищого ешелону влади в СРСР. Слід мати на увазі, що разом з територіями Радянський Союз стрімко втрачав ресурси. Однак саме в цей найскладніший момент почали виконувати свої зобов'язання союзники з Антигітлерівської коаліції. Надходження за ленд-лізом, можливо, й не стали «рятівним колом» для СРСР, але, безсумнівно, виявилися важливим чинником перемоги над Німеччиною.

⁴⁷ Яковлев А.Н. *По мощам и елей*. Москва: Евразия, 1995. С. 139.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА
У ВИМІРІ ВИЖИВАННЯ

Армійське повсякдення. Теорія військових і промислових суспільств Г. Спенсера пропонує цікавий підхід до аналізу змін, які породжує війна¹. Першою серед них є тотальна мілітаризація суспільства, що перетворюється на єдиний військовий табір. Однак саме армія визначає військовий потенціал держави, тоді як суспільство виступає джерелом її наповнення особовим складом і продукує для неї озброєння. Врешті-решт результат протистояння визначає те, хто має потужніші збройні сили. Але з двох більш-менш близьких за потенціалом армій, як правило, перемагає дисциплінованіша, стійкіша та краще керована.

Радикально змінюється поведінка всіх членів суспільства — і цивільних, і військових. Військове навчання і казарма привчають людей до нових стандартів поведінки, підпорядкуванню наказам та їх неухильного виконання, дисциплінованості, готовності жертвувати собою, суворої субординації та відповідальності. Стан війни «безперервно призвичаює солдата до рабства й покори. Від нього не потребують розмірковування, а лише покори. Ним командують і йому наказують, а не радяться з ним. Він — простий матеріал у руках влади. Від нього не вимагається особистої ініціативи, а тільки сліпе й безумовне підпорядкування волі влади. Вся військова служба, все казармене муштрування спрямовані на те, щоб зробити з нього сліпе знаряддя в руках командувачів, щоб із автономної особистості створити машину, позбавлену будь-якої автономії, цілком керовану згори, зрештою, з єдиного центру, головного штабу. Сама військова влада деспотична за своєю природою. Вона — неконтрольована й необмежена. Головнокомандувач — абсо-

¹ Див.: Спенсер Г. *Основи соціології*. Санкт-Петербург, 1890. Т. 1.

лютний повелитель, дії якого не підлягають обговоренню. Його воля — закон. Його права під час війни — необмежені. Сотні тисяч людей він може кинути на смерть і ніхто не має права скасувати його наказ»², — підсумовував видатний соціолог Пителин Сорокін військовий досвід Червоної Росії на початку 1920-х років. Його спостереження не втратили своєї актуальності й у часи Другої світової війни.

У сучасній науковій літературі перебіг військових дій на всіх фронтах викладено у найменших подробицях, хоча існують різні підходи до оцінки військового мистецтва протиборчих сторін, мотивації дій їхнього командування, наслідків тих чи інших операцій тощо. Немає потреби раз за разом вдаватися до викладу подієвої частини військових дій на українських теренах і політичної складової Другої світової війни. Історія держав — учасниць світового геополітичного катаклізму добре відома. Нині настав час системно осмислити її наслідки не для держави, а для суспільства загалом, його етнічних і соціальних сегментів зокрема. Наразі спробуємо простежити алгоритм функціонування армійського середовища, нерегулярних збройних формувань, задіяних у масштабному протистоянні, мотивацію дій комбатантів, настрої та моделі їхньої поведінки і стратегії виживання на передовій, у тилу, штрафних формуваннях, військовому полоні, характер стосунків у військових колективах.

П. Сорокін привертав увагу ще до одного фактора війни: «Вона не тільки зменшує населення, але різко змінює і його якісний склад. Вона виносить з поля життя кращих і залишає вижити гірший людський матеріал. Справді, у війнах гинуть, перш за все, найбільш здорові і працездатні вікові групи. До армії не беруть хворих і калік, туди не беруть дітей і старих, а мобілізують зазвичай людей від 18 до 45 років. Далі, злочинців, осіб, які себе морально запламували, також не забирають до армії: отже, вони уникають ризику загибелі. Мало того. Боягузи, шкурники та особи без глибокого усвідомлення обов'язку намагаються не потрапити туди, а де-небудь “окопатися в тилу”; якщо і потрапляють, то і тут намагаються ухилитися від небезпеки. Чесні ж із собою особи, сповнені усвідомлення обов'язку, цього не роблять; отже, і тут вони ризикують більше. Вивчення жертв війни свідчить про те, що у війнах прямо чи опосередковано інтелектуально кваліфіковані особи гинуть у більшому відсотку, ніж не кваліфіковані. ...Гасло стародавніх римлян проголошувало: “Дайте кращих”. Це гасло глибоко правильне. Війни відбирають кращих і залишають жити гірших. Але... мало того. Внаслідок спадкоємності вона забирає не лише кращих, а й їхнє потомство: забирає їх як продуцентів наступних поколінь і призводить, таким чином, до розмноження людей другосортних. Не будь її — в результаті конкуренції другосортні люди були б витіснені на другий план. Перші місця були б зайняті цими кращими та їхнім потомством». П. Сорокін погоджується зі словами Бенджа-

² Сорокин П.А. Война и милитаризация общества. *Артельное дело*. 1922. Январь-февраль. № 1—4 (21—28). С. 3—10.

міна Франкліна про те, що «векселями війни платити доводиться не під час війни, а набагато пізніше, через кілька поколінь»³.

Деталізуючи цю характеристику, соціолог вказує на спосіб організації військових груп і армій: «Візьмемо будь-яку казарму, будь-яку військову частину, будь-яку боєздатну армію, будь-яку обложену фортецю. ...Влада відносно підпорядкованих солдатів тут абсолютна. У сфері регулювання — величезна. Вона командує, солдати підкорюються. Автономія їхньої поведінки мізерна. Їхній спосіб життя встановлений згори. Їхні заняття також. Їхній одяг, житло, їжа, читання, переконання, розваги тощо — все це передбачено заздалегідь. Найменший прорахунок спричиняє кару. Найменше порушення дисципліни має наслідком засоби переслідування. Централізація доведена до досконалості. Все йде згори, з центру, все спрямовується ним, все опікується ним. Свобода, автономія тут не можуть мати місця. Критика заходів знизу не припускається. Їхня оцінка також. Від солдата у будь-яку хвилину можуть вимагати будь-якої жертви, аж до життя. Він — ніщо. Все майно військової групи — спільне. Приватної власності, крім мізерних предметів особистого користування, немає. Але немає і рівності. Вся воєнна група розпадається на низку ступенів, починаючи від верховної влади і закінчуючи простим рядовим. Матеріальний рівень життя цих прошарків різко відмінний: генерал живе розкішно, рядовий — часто напівголодним. Ступінь привілеїв також різний: обсяг прав генерала не дорівнює правам простого офіцера, права останнього — права рядового. Панує різка нерівність. Словом, соціальний лад військових груп загалом якраз і є тим ладом, який належить мілітаризованому суспільству»⁴.

Соціальний і правовий статус радянських військовослужбовців, їх самопозиціонування залежали від того, в яких ситуаціях вони опинялися.

У запасних та навчальних частинах новобранці проходили підготовку, що охоплювала стислу теорію бою, основи хімічного захисту, стрільби, окопування й маскування, поведження зі зброєю й боеприпасами, стройові вправи тощо.

На яких же засадах формувалася радянський солдатський колектив? Організаційну його основу забезпечували військові статuti, а також бойові накази й розпорядження командирів, виконання яких вважалося обов'язковим, загальним і безумовним. Тотальний характер мобілізації до лав радянських збройних сил забезпечив «широке представництво» в армії всіх верств і національних груп населення. В одному підрозділі служили робітник і студент, колгоспник і службовець, старший, сімейний чоловік і юнак без вагомого життєвого досвіду. При цьому визначальну роль відігравали не відмінності, а консолідаційні фактори. Передусім, ідеться про те, що, попри різний вік, освіту, фах, статус у суспільстві, майже все солдатське співтовариство було «соціально однорідним». Більшовицька соціально-економічна політика нівелювала майновий стан на-

³ Там само.

⁴ Там само.

селення: переважна більшість не мала навіть середніх статків, звикла до аскетичного (в сенсі матеріального споживання) способу життя, випробувань і ризиків, пов'язаних з репресивною практикою керівництва країни. Російська дослідниця О. Сенявська вважає, що внаслідок цього в Червоній армії «не було глибоких соціальних, кастових і тим більше станових відмінностей між рядовим і офіцерським корпусом, як, скажімо, в армії царській. Під час Першої світової війни взаємна відчуженість і недовіра між солдатами й офіцерами в кінцевому рахунку (разом з іншими об'єктивними та суб'єктивними обставинами) спричинили розкол у армії, що вилився у масові розправи над офіцерами, у непоко-ру та розкладання військ. Спільність соціального походження і непевність становища командирів Червоної армії, які несли на собі основну відповідальність, пережили нещодавно масові репресії та чистки офіцерського корпусу, готових за найменший промах у будь-який момент потрапити до штрафбатів, — усе це та багато іншого створювало більш доброзичливу, можна сказати, братерську атмосферу стосунків між командним і рядовим складом, особливо на передовій»⁵.

Потужним консолідаційним чинником виступала ідеологія. Більшовицька агітаційно-пропагандистська машина у 1920—1930-ті роки досягла помітних результатів. Суспільство в переважній своїй масі переймалося ідеалами та цінностями соціалізму й сповідувало установки радянського керівництва. У поєднанні з силовими засобами впливу (терором, масштабними репресіями, створенням атмосфери страху та покори) ідеологічні заходи формували віру в комуністичні ідеали, непогрішимість вождів, покірність, відмову від ініціативи, критики навколишньої дійсності та системи, порядків на виробництві, в армії, управлінських структурах, а також готовність до нових випробувань. Протестна реакція, як форма суспільної рефлексії на соціальні негаразди, була нівельована. Якщо додати до цього мілітаризацію свідомості громадян, то є підстави констатувати, що в Радянському Союзі виникли сприятливі умови для формування значної кількості «свідомих захисників Батьківщини». Школярі та молодь охоче займалися фізкультурою і спортом, зокрема прикладними військово-спортивними видами, здавали норми ГПО (Готовий до праці та оборони). Дівчата проходили медико-санітарну підготовку.

Ореол «непереможної і легендарної» перетворював армію на привабливий соціальний ліфт, адже більшість людей навіть не здогадувалася про справжній стан радянських збройних сил та завдання, які тим доводилося виконувати за наказом Кремля. Невеликі переможні кампанії на р. Халхин-Гол та оз. Хасан, так звані «визвольні походи» в західноукраїнські, білоруські землі та країни Балтії поставали як свідчення високого бойового духу й потужності Червоної армії. Навіть кровопролитна Зимовая війна з Фінляндією подавалася суспільству як переможна.

⁵ *Народ и война: 1941—1945. Очерки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.* Москва, 2010. С. 131, 132.

У ситуації масштабного воєнного конфлікту з надзвичайно сильним і агресивним противником радянська армія втратила в принципово інший алгоритм, що різко змінив морально-психічний стан військовослужбовців. «Війна формує особливий тип особистості, особливий тип психології — психологію комбатанта, тобто безпосереднього учасника бойових дій. Це психологія людини в екстремальних обставинах війни, яку можна розглядати як безперервну низку порубіжних ситуацій, буття на грані життя і смерті»⁶. На війні швидко формується нова конфігурація стосунків між людьми, основу якої становить підпорядкування особистих інтересів спільним. Самі завдання, що постають перед військовими підрозділами, вважаються імперативними, а їх виконання — головним обов'язком бійців і командирів. Формування боєдатного, керованого, злагодженого колективу покладається на молодший офіцерський склад. А з урахуванням того, що майже 40% призовного контингенту не мали спеціальної військової підготовки, командирам доводилося ще й навчати необстріляну молодь хоча б найпростіших прийомів окопування, маскування, догляду за зброєю і технікою, розвідки, ведення вогню та багатьох інших таємниць війни, завдяки яким солдат виконував поставлені завдання, зберігав життя собі й товаришам.

Взаємовідносини і настрої в армійському колективі склалися як унаслідок цілеспрямованих зусиль, так і стихійно. Крім безпосередніх командирів цим мали опікуватися політпрацівники. Багато з них воювали поруч з тими, кого агітували й закликали до стійкості та вірності «соціалістичним ідеалам». Найактивнішими вони ставали під час фронтового затишшя. Письменник В. Биков з цього приводу згадував: «Саме тоді в окопах з'являлися малознайомі, чисто виголені, у скриплячих португелях полковники, які раз по раз зав'язували з бійцями теплі, душевні розмови. “Ну, як справи? Як годують? Чи отримуєте листи з дому?” Їм відповідали похмуро й сухо — ввічливих офіцерів не поважали і не боялися, не те, що крикливих матюкальників-командирів; мовчки, без питань слухали їхню покvapливу розповідь про міжнародне становище і завдання наших військ, поставлених у наказі товариша Сталіна. Потім, після їх відбуття, в роті приходили політпрацівники нижчі за рангом і, відізавши декого вбік, пропонували вступити в партію. Відмовлятися було не прийнято, та й ні до чого: хіба є різниця бійцю, як гинути — безпартійним чи членом ВКП(б)»⁷.

Намагаючись виявити серед червоноармійців «контрреволюційні» або «зрадницькі» настрої, вони вдавалися до провокацій: наказували командирам підрозділів «прикріплювати» одного бійця до іншого для взаємного «вивчення». Крім того, червоноармійцям доручали «запрошувати» переходити на бік ворога своїх товаришів по службі задля перевірки їх настроїв. «Таке “прикріплення” в [...]»⁸ практикувалося не лише серед бійців, а й серед начскладу», — констатував Прокурор СРСР.

⁶ Там само. С. 150.

⁷ Биков В. За родину, за Сталіна. *Родина*. 1995. № 5. С. 34.

⁸ Тут і далі квадратні дужки подаються автором замість прізвищ, згаданих у документах.

Вже на першому етапі сформувалася численна категорія учасників війни — оточенці. Частина з них здавалася в полон, інші намагалися дістатися рідної домівки і пересидіти лихо. Деякі створювали власні чи вливалися до складу діючих радянських партизанських формувань і залишалися на ворожій території. Найчастіше військові становили ядро партизанських загонів, адже володіли зброєю, навичками розвідки, ведення бою, маскування і т. ін. На тих, хто все ж зумів пробитися чи вирватися до «своїх», очікували фільтраційні табори.

Як зазначають Т. Вронська і Т. Пастушенко, було сформовано розлогу нормативну базу, якою керувалися спецслужби в роботі з цим контингентом. Розкриваючи процедурні аспекти у перевірці оточенців, дослідниці вказують на диференційоване ставлення до різних категорій оточенців. Групи, що виходили зі зброєю, документами, прапором частини, командирами, після нетривалої перевірки зараховували до складу інших військових формувань або відправляли в тил у розпорядження військових комендатур, а звіди — на пункти комплектування нових частин і з'єднань, а згодом — на передову. В оточення потрапляли й високопосадовці силових структур. Наприклад, нарком НКВС УРСР В. Сергієнко, виходячи з київського оточення, передав керівництво підлеглими своєму заступнику Р. Крутову і разом із заступниками Т. Строкачем та І. Горбенком, відокремившись від основної колони, рушив на Чернігівщину. Керівники наркомату переодяглися і знищили документи. Аж у грудні 1941 р. В. Сергієнко перейшов лінію фронту і за підтримки Л. Берії відновився на посаді. Т. Строкач також легко пройшов перевірку і згодом очолив Український штаб партизанського руху⁹.

По-іншому склалися справи у тих, хто довго не міг прорватися до своїх, втрачав зброю, уніформу, документи. На таких очікували прискіпливі перевірки. Директиви № 239 НКВС СРСР «Про поліпшення взаємодії в агентурно-оперативній роботі особливих відділів та місцевих територіальних органів НКВС СРСР» від 13 вересня 1941 р., № 292/к від 19 листопада 1941 р. про боротьбу з агентурою німецької розвідки та інші приписи орієнтували на виявлення завербованих диверсантів. 27 грудня 1941 р. Державний комітет оборони (ДКО) видав постанову № 1069, відповідно до якої з метою виявлення серед «колишніх військовослужбовців Червоної армії, які перебували в полоні та в оточенні, зрадників Батьківщини, шпигунів і дезертирів», було створено мережу спеціальних таборів (у лютому 1945 р. перейменовані у «перевірочно-фільтраційні»). У наказі від 13 січня 1942 р. НКВС СРСР містилася інструкція про умови утримання їхнього «спецконтингенту». Хоча надалі процедура перевірки оточенців спрощувалася, більшість їх залишалася під постійним наглядом армійської контррозвідки.

Офіцерів-оточенців, з яких навіть після ретельної перевірки не знімали підозри, заносили до категорії тих, хто «пройшов перевірку частково». Їх персо-

⁹ Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців. *Укр. іст. журн.* 2015. № 2. С. 31.

нальним «чистилищем» стали штурмові стрілецькі батальйони, створювані на виконання наказу наркома оборони СРСР від 1 серпня 1943 р. Ці формування використовували на найнапруженіших ділянках фронту попереду основних сил. Через великі втрати штрафників називали «смертниками»: такий «вирок» приховувався за «великодушним» наданням «можливості ... зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині». Тих, хто «змив кров'ю» свою провину перед владою і вижив, переводили на командні посади до польових підрозділів¹⁰. До 1 жовтня 1944 р. зі спецтаборів до штурмбатальйонів направили 18 382 особи. Загалом до кінця війни через штурмові формування пройшло близько 25 тис. офіцерів¹¹.

Радянські спецслужби не забули про колишніх оточенців, які опинилися на окупованих німецько-румунськими військами територіях. З початком їх очищення від військ противника армійські структури та органи НКВС зобов'язали виявляти й мобілізувати до війська осіб призовного віку. Спецслужби «просіювали» їх щодо належності до «ворожих, ненадійних та підозрілих елементів». Згідно з даними НКВС УРСР, станом на 15 березня 1943 р. лише з відбитої у противника частини Ворошиловградської області до військ Південно-Західного фронту було мобілізовано 37 452 особи, з них 25 674 визнано придатними до строкової служби, 5 044 — нестрокової, 6 704 оточенців і колишніх полонених червоноармійців направили до запасних підрозділів РСЧА¹². До кінця 1943 р. органи НКВС з охорони тилу діючої армії на опанованій території затримали для перевірки 931 549 осіб (зокрема 582 515 військовослужбовців, дезертирів, тих, хто відстав від своїх частин, мав невідповідні чи сумнівні документи тощо). Оточенців серед них налічувалося 18 086 осіб¹³. Тільки по смерті Сталіна на офіційному рівні було задекларовано зміну в ставленні до тих, хто мав клеймо недовіри. 29 червня 1956 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР видали постанову «Про усунення наслідків грубих порушень законності у ставленні до колишніх військовополонених і членів їх родин». Згідно з директивою НКО СРСР час, упродовж якого оточенці перебували на спецперевірці й у штурмових батальйонах, зараховувався до загального терміну військової служби¹⁴. Однак і після цього колишні оточенці в особистих анкетах змушені були надавати інформацію про місце оточення та інстанцію, в якій вони проходили процедуру перевірки.

Військовополонені — жертви «гри без правил». Проблема військового полону, що набула особливого звучання у зв'язку з системними геополітичними

¹⁰ Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. С. 35.

¹¹ Дембицкий Н.П. *Судьба пленных. Война и общество. 1941—1945*: в 2 кн. Кн. 2. Москва, 2004. С. 257.

¹² Муковський І.Т., Лисенко О.Є. *Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни*. Київ, 1997. С. 396.

¹³ Вронська Т.В., Пастушенко Т.В. С. 38.

¹⁴ *Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика*. Київ, 1997. С. 92—94.

змiнами на межi ХХ—ХХІ ст. , ще донедавна належала до табуованих i надскладних. Методологiя дослiдження й дослiдницькi парадигми стрiмко змiнювалися пiсля звiльнення колишнiх країн так званої «соцiалiстичної спiвдружностi» вiд диктату комунiстичної доктрини i нав'язаної партiйними пропагандистами картини минулого. Переосмислення низки складових iсторiї Другої свiтової вiйни вiдбувалося зусиллями кiлькох нацiональних iсторичних шкiл у тiснiй спiвпрацi. Документальний центр Об'єднання «Саксонськi меморiали» (ФРН) iнiцiював науково-дослiдний проєкт «Радянськi i нiмецькi вiйськовополоненi та iнтернованi», до якого долучалися державнi та вiйськовi архiви, галузевi архiви спецслужб, мiнiстерства внутрiшнiх справ Бiлорусi, Росiйської Федерацiї та України¹⁵. Головна мета проєкту полягала у виявленнi та систематизацiї джерел, що згодом дало можливiсть впорядковувати мiсця утримання й поховань вiйськових бранцiв, з'ясувати долю тих, по кому не залишалося достовiрної iнформацiї, належно увiчнити пам'ять про цю категорiю жертв вiйни.

Дослiдження у цiй тематичнiй нiшi стимулювали громадськi акцiї та iнiцiативи, вихiд у свiт видань, у яких порушувалася ця непроста проблематика. Саме так сталося, коли 2003 р. фiнська журнальниця Е. Сана видала книгу «Luovutetut» («Переданi»), у якiй iшлося про долю радянськiх вiйськовополонених (серед них i українцiв), яких Фiнляндiя упродовж 1941—1944 рр. передавала Нiмеччинi.

Упродовж останнiх двадцяти рокiв у вивченнi проблематики вiдбувся справжнiй прорив. Тож є можливiсть з'ясувати її основнi аспекти щодо України.

У передмовi до книги «В iм'я живих» колишня держмiнiстр Крiстiна Вайс вiд iменi федерального уряду ФРН констатувала: «Куди йде суспiльство, в якому людська гiднiсть затоптується ногами, нiмцi дiзналися на власному досвiдi. У траншеях, у концтаборах, у газових камерах — гiднiсть завжди помирала першою. Багатомiльйонне позбавлення гiднiстi, мiльйони жертв. Серед них i тi незлiченнi вiйськовополоненi з Радянського Союзу, долю яких лише тепер стало можливим дослiдити. ... Вивчення їхньої долi — одна з небагатьох можливостей повернути жертвам хоча б частину їхньої гiднiстi»¹⁶. Коли поглянути на проблему ширше, можна переформулювати завдання: гiднiсть необхідно повернути усiм вiйськовополоненим, якi перетворилися, згiдно з метафоричним висловом, на «шлак вiйни».

Ще до Першої свiтової вiйни у мiжнародному правi оприявнилося прагнення врегулювати проблему вiйськового полону. 1899 року учасники Першої конференцiї миру в Гаазi домовилися пiдготувати документи, якi б унормовували режим вiйськового полону. На II Гаазькiй конференцiї 1907 р. було узгоджено «Конвенцiю про закони i звичаї сухопутної вiйни». Вона наголошувала на гу-

¹⁵ Мюллер К.-Д. Советские и немецкие военнопленные и интернированные. *Вiйськовий полон та iнтернування. 1939—1956. Погляд через 60 рокiв*. Матерiали мiжнар. наук. конф. 2—4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 13—14.

¹⁶ Цит за: Мюллер К.-Д. С. 13—14.

манному ставленні до військових бранців, застосуванні ув'язнення лише як необхідного заходу безпеки і винятково до того часу, доки існують обставини, що зумовляють полон. Допускалося використання праці полонених (крім офіцерів), але не на важких військових роботах і таких, що принижують гідність. Праця полонених мала оплачуватися, причому частину заробленого передбачалося витратити на їх утримання і поліпшення становища, а решту мали виплачувати після звільнення. Для офіцерів передбачалося грошове утримання на рівні колег з армії держави, що їх полонила, за умови відшкодування витрат їх власним урядом. Документ передбачав дотримання прав бранців на свободу совісті й віросповідання, право на заповіт і гідне поховання у разі смерті. Після укладання миру між воюючими сторонами полонених мали у найкоротші терміни повернути на батьківщину¹⁷.

Попри те, що 2 червня 1918 р. радянське керівництво визнало всі міжнародні конвенції, ратифіковані царським урядом Росії, воно неодноразово порушувало основні приписи цих документів. 16 червня 1925 р. РНК СРСР ухвалила постанову, в якій йшлося про приєднання до оновленої Женевської конвенції «Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях» та Гаазької угоди «Про застосування до морської війни положень Женевської конвенції 1864 року». Та оскільки військово-політична верхівка СРСР у 1920-х роках сповідувала наступальну військову доктрину, вона не поспішала визнавати Гаазьку конвенцію «Про закони і звичаї сухопутної війни», що містила низку регламентних положень стосовно військових бранців, а також відмовилася брати участь у Женевській конференції, на якій обговорювалися проблеми правового статусу і забезпечення полонених і поранених військовослужбовців¹⁸.

Зрештою, СРСР приєднався до Женевської конвенції 1929 р. «Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях», але під тиском різних відомств (зокрема, Виконкому Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР та Наркомату військових і морських справ) відмовився пристати до Конвенції «Про військовополонених». Кремль у майбутній наступальній війні волів керуватися власним «Кодексом військового полону», що давав свободу дій у питаннях, жорстко регульованих міжнародними нормами¹⁹.

Готуючись до агресії проти Польщі, радянське керівництво уникало введення в дію законодавчих актів, покликаних регулювати сферу військового полону. «Положення про військовополонених», підготовлене НКВС на НКЗС і затверджене Економічною радою при союзному уряді на початку вересня 1939 р.,

¹⁷ Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5(18) октября 1907 г. *Международное право в избранных документах*. Т. 3. Москва, 1957. С. 41—47.

¹⁸ Коровин Е.А. К пересмотру «Женевской конвенции». *Советское право*. Москва; Ленинград, 1925. № 3. С. 52—54.

¹⁹ Коносов В.Б. *Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы*. Очерки и документы. Вологда, 1996. С. 21.

залишало безліч питань без відповідей. У такий нехитрий спосіб у подіях, що наближалися, радянським військам та чекістам було розв'язано руки. Ю. Зоря наголошує, що оскільки СРСР і II Річ Посполита офіційно не оголошували війну один одному, утримання польських військовослужбовців як бранців слід вважати протиправним²⁰.

Згідно з наказом Л. Берії «Про організацію таборів військовополонених», три з восьми стаціонарних місць утримання військових бранців створювалися на території УРСР: у Козельщині, Путивлі і Старобільську. Режим, що запроваджувався в них, регулювався «Положенням про табір для військовополонених» і «Тимчасовим положенням про медико-санітарне обслуговування військовополонених у системі Управління НКВС СРСР у справах військовополонених» від 23 вересня 1939 р.²¹. Фактично ж на території УРСР функціонувало дев'ять стаціонарних приймально-пересильних і виробничих таборів військовополонених, де утримувалися і працювикористовувалися громадяни Польщі²². 20 вересня 1939 р. Економічна рада при РНК СРСР встановила норми забезпечення військових бранців. Між іншим, вони перевищували відповідні норми в'язнів ГУЛАГу: добова норма хліба становила 800 г, крупи — 130 г, риби — 75 г, м'яса — 50 г, овочів — 500 г, олії — 30 г, а також 200 г мила та п'ять пачок тютюну на місяць²³.

Москва трактувала Польщу як ворожу державу, що впливало на ставлення до полонених солдатів і офіцерів Війська Польського. Оскільки в СРСР політичних опонентів автоматично криміналізували і піддавали переслідуванням у всіх можливих формах, цілком логічною видається поява директиви НКВС СРСР №46 від 8 жовтня 1939 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування військовополонених у таборах НКВС СРСР». У документі містилися вказівки щодо організації оперативно-агентурної роботи у середовищі бранців з метою виявлення «контрреволюційних елементів». До цієї універсальної категорії потрапляли всі, хто служив у польських розвідувальних, поліційних, охоронних, пенітенціарних службах, правоохоронних органах, члени не комуністичних політичних партій та «куркульські елементи», які перебралися з СРСР до Польщі²⁴.

До 27 вересня 1939 р. через приймальні пункти УРСР пройшли 44 216 військових—громадян II Речі Посполитої, з яких 9 064 потрапили до Путивльського табору і 7 235 — до Старобільського. Більшість бранців, які походили із Західної

²⁰ Зоря Ю.Н. Нюрнбергский бумеранг. Документы и материалы. *Военно-исторический журнал*. 1990. № 6. С. 47.

²¹ Чайковский А.С. *Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953 гг.)*. Киев: Парламентское изд-во, 2002. С. 31; *Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР*. Т. 24 (13). Москва, 1996. С. 5—19.

²² Див.: Зоря Ю.Н. С. 52—53.

²³ Осипов С.Н. Осень 1939 года: К вопросу о польских военнопленных. *Военно-ист. журнал*. 1990. № 3. С. 40.

²⁴ Див.: Зоря Ю.Н. С. 50—51.

України і Західної Білорусії, згодом звільнили. До 19 жовтня 1939 р. 1 783 бійців та молодших командирів цієї категорії полонених було відпущено по домівках зі Старобільського табору, ще 23 163 — підлягали аналогічній процедурі у Ровенському таборі²⁵. Однак в останньому випадку НКВС не поспішав, прагнучи використати їх як робочу силу на спорудженні дороги Новоград-Волинський — Корець — Львів. Згідно з наказом НКВС СРСР «Про заходи з упорядкування праці військовополонених на підприємствах Наркомчормету СРСР» (26 лютого 1940 р.) бранців української та білоруської національностей мали використовувати на об'єктах вугільної, залізорудної та металургійної промисловості України. Лише на підприємствах Наркомчормету в межах республіки було задіяно 10 тис. осіб²⁶. Ще більше працювало на автомагістралі Проскурів — Львів — Яворів — державний кордон та на спорудженні п'яти летовищ на Дрогобиччині та Львівщині.

До кінця липня 1940 р. у Старобільському і Путивльському таборах не залишилося жодного полоненого польського офіцера та генерала, а документи на 4 тис. з них було знищено. Більшість дослідників схиляються до думки, що їх було розстріляно²⁷.

Тож у переддень Другої світової війни становище зарубіжних військовослужбовців, які потрапили в полон, визначали нормативно-правові акти переважно відомчого (НКВС) характеру. На практиці СРСР ігнорував міжнародні юридичні норми, що регулювали цю сферу, і, як засвідчили події фінсько-радянської війни, виявляв цілковиту зневагу до людського життя. Початок масштабних дій на власній території змусив доопрацьовувати нормативну базу «на ходу».

1 липня 1941 р. союзний уряд видав постанову, якою скасовувалася чинність «Положення про військовополонених» від 19 березня 1931 р. У новому враховувалися вимоги основних актів міжнародного гуманітарного права — Гаазької конвенції «Про закони і звичаї сухопутної війни» (18 жовтня 1907 р.) та Женевської конвенції «Про утримання військовополонених» (24 липня 1929 р.) — щодо евакуації, утримання, правового становища, працевикористання, дисциплінарної та кримінальної відповідальності, надання довідок та допомоги цій категорії жертв війни. Водночас положення обходило низку важливих аспектів, зокрема норми харчування бранців, принцип окремого утримання за расовими й національними ознаками, право на вільне віросповідання та право на оскарження дій табірної адміністрації. Деякі пункти формулювалися у такий спосіб, що припускали довільне трактування не на користь утримуваних, наприклад, у сфері працевикористання²⁸.

²⁵ Осипов С.Н. С. 41.

²⁶ Чайковський А.С. С. 338.

²⁷ Див.: Бублик М. Бранці Старобільського монастиря. *Україна молода*. 2003. 16 вересня; Зоря Ю.Н. С. 53.

²⁸ Потильчак О.В. *Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939—1954)*. Київ, 2004. С. 43—44.

Саме провальний початок воєнних дій на німецько-радянському фронті, що супроводжувався величезними втратами і полоненням кількох мільйонів червоноармійців, змусив радянське керівництво не лише імплементувати норми міжнародного права, а й ввести в дію низку нових нормативно-правових актів. Ідеться передусім про тимчасову інструкцію «Про конвоювання військовополонених із приймальних пунктів до таборів-розподільників НКВС» (4 липня 1941 р.), директиву «Про медичне обслуговування військовополонених у фронтових та армійських районах» (20 липня), «Положення про Центральне довідкове бюро у справах військовополонених при Виконкомі Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР» (24 липня)²⁹, інструкції УПВІ НКВС СРСР «Про порядок обліку військовополонених у таборах НКВС» (7 серпня) та «Про порядок утримання військовополонених у таборах НКВС» (13 серпня)³⁰.

Втілювати в життя ці приписи було складно, зважаючи на панічний відступ Червоної армії. Катастрофічний розвиток подій спричиняв ексцеси, що кваліфікувалися як злочинні стосовно військовополонених. І під час захоплення в полон, і на етапах конвоювання в тил траплялися самовільні розправи над німецькими військовослужбовцями. Так, 29 грудня 1941 р. морські піхотинці у стані сп'яніння вбили 35 поранених німецьких військовослужбовців. Взимку 1943 р. поблизу Гришиного (Сталінська обл.) червоноармійці розстріляли майже 600 бранців, з них — 500 німців³¹. Армійські органи доповідали «нагору» про численні інциденти з сотнями жертв, однак військово-політичне керівництво СРСР «з розумінням» ставилося до почуттів червоноармійців, «обурених злочинами фашистських головорізів».

Згідно з наказом НКВС СРСР від 5 червня 1942 р., було організовано шість таборів-розподільників для обслуговування десяти діючих фронтів. На території УРСР вони з'явилися тільки восени 1943 р. Ситуація докорінно змінилася, коли радянські війська почали наступати. До кінця війни в Україні розгорнули мережу з 37 стаціонарних таборів з лімітом наповнення 320 тис. осіб³². Окремі з них діяли до весни 1954 р.

Значна частина полонених помирала під час конвоювання від голоду, виснаження, поранень і захворювань. Це спричинило появу наказів «Про заходи з упорядкування конвоювання військовополонених» (5 лютого 1943 р.) та «Про санітарне забезпечення військовополонених і спецконтингентів при надходженні їх на приймальні пункти та у фронтові приймально-пересильні табори НКВС і при залізничних перевезеннях» (6 жовтня). Унормування системи пе-

²⁹ Конасов В.Б. С. 25.

³⁰ *Русский архив: Великая Отечественная*. 1996. Т. 24(13). С. 41—45.

³¹ Якушевский А. Расстрел на клеверном поле. *Новое время*. 1993. № 25. С. 42.

³² Потыльчак А. Лагеря для военнопленных в системе советского военного плена на территории Украины в 1939—1954 гг. *Військовий полон та інтернування. 1939—1956. Погляд через 60 років*. Матеріали міжнар. наук. конф. 2—4 черв. 2006 р. Київ, 2008. С. 159.

реміщення військовополонених тривало до осені 1944 р., коли з'явився наказ Наркомату оборони СРСР «Про впорядкування евакуації військовополонених з фронтів районів».

Влітку відповідна структура набула такого вигляду: армійські приймальні пункти для військовополонених (ППВ) при перших ешелонах армій (за 20—30 км від передової) — збірний пункт для військовополонених (ЗПВ) у складі фронтового табору (за 50—70 км від лінії фронту) — фронтовий приймально-пересильний табір (ФППТ), звідки полонених переводили у стаціонарні табори³³.

Майже всі воюючі сторони у Другій світовій війні мотивували утримання військовополонених доцільністю їх працевикористання. В СРСР таку практику ще в довоєнні роки було апробовано на в'язнях ГУЛАГу. На території сучасної України у 56 стаціонарних таборах, 160 робочих і окремих робочих таборах, близько 40 спецшпиталях утримувалося майже 800 тис. іноземних громадян, серед яких 75 % становили власне військовополонені. 80 % полонених армій європейських держав становили німці (решта були австрійцями, румунами, угорцями³⁴ та ін., 5 тис. — японцями)³⁵.

Табірні відділення цілеспрямовано дислокували у великих індустріальних районах, які потрібно було відбудувати. Тотальне руйнування не лише виробничої, а й транспортної, енергетичної, комунальної інфраструктури не сприяли організації місць утримання. Втім, такої мети й не ставили. За браком житла використовували землянки, бараки і малоприспособовані споруди, де не було достатньої кількості нар, матраців, меблів, постільної білизни, одягу, мийних і дезінфекційних засобів, водопостачання. Довершував картину гострий дефіцит харчових продуктів. Унаслідок втрати основних хлібних регіонів СРСР існував в умовах системної продовольчої кризи. НКВС встановив на початку 1943 р. шість норм харчування: для рядових та молодшого офіцерського складу військовополонених; офіцерів; тих, хто перебував на гауптвахті та в інших штрафних підрозділах; для хворих стаціонару; додатковий і протицинготний пайок. За цими нормами хлібний пайок на день становив від 300 до 900 г. Підсилений пайок передбачався для тих, хто виконував виробничі завдання, та зайнятих на підземних роботах. З огляду на загальну ситуацію підвищена смертність у 18 табірних відділеннях республіки не дивувала, хоча вона поєднувалася з масовим розкраданням харчів персоналом, про що повідомлялося в багатьох документах НКВС — МВС³⁶. З 700 тис. військових бранців та інтернованих, які за-

³³ Коротав В. Система лагерей ГУПВИ НКВД (МВД) СССР и немецкие военнопленные (1941—1956 гг.). Там само. С. 146—147.

³⁴ З майже 600 тис. угорських військовополонених загинуло 54 753 особи (Холло Й., Биро А. Венгерские военнослужащие в советском плену. Результаты, проблемы и перспективы исследования. Там само. С. 220—221.)

³⁵ Чайковский А. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине (1944—1953 гг.). Там само. С. 166.

³⁶ Чайковский А. Там само. С. 169.

гинули в місцях утримання, 100 тис. припадає на Україну. 80 % цих жертв становили німці³⁷.

Суттєво ускладнювала життя в неволі система дисциплінарних санкцій за порушення режиму: догани, арешти до 20 діб на гауптвахті, суворий арешт до 10 діб у карцері, переведення до табору особливого режиму та штрафи (відрахування із заробітку). Суворі умови утримання і праці провокували девіантну поведінку і спроби втеч. З 11 403 втеч упродовж 1943—1948 рр. лише 350 (3 %) виявилися успішними, решту втікачів затримали, а 292 вбили³⁸.

Радянське керівництво намагалося використати трудовий потенціал полонених з цілком прагматичних міркувань: їхня сукупна чисельність у середині 1950-х років перевищила армію в'язнів ГУЛАГу. «Трудовий фонд», чи «трудовий контингент», як називали полонених та інтернованих, стратифікувався на три категорії: 1) придатні для всіх фізичних робіт; 2) придатні для робіт середньої важкості; 3) придатні для легкої праці. Пізніше з'явилася четверта група — інваліди та особи з тяжкими хронічними недугами.

Згідно з «Положенням про трудове використання військовополонених» (вересень 1945 р.), праця бранців вважалася обов'язковою, а відмова від неї — порушенням військової дисципліни. Їх рекомендували використовувати на роботах, що відповідали довоєнному фаху. Запроваджувався 8-годинний робочий день, понаднормовий час для тих, хто не виконував норму, а також чотири вихідні щомісяця. Оплата коливалася у «вилці» від 150 до 500 руб., що з урахуванням тодішніх цін було мізерною сумою. Надважкими умовами побуту і праці відзначалися табори особливого режиму, де утримували засуджених бранців і тих, що перебували під слідством. Тут робочий день тривав 12 годин.

Висуваючи безліч вимог, керівництво табірних відділень не переймалося ані забезпеченням побутових умов, ані дотриманням належних умов праці. Власне, утримання в радянських таборах перетворювалося на суцільне страждання. Саме так його розуміла і табірна адміністрація, і влада, і пересічні радянські громадяни. З одного боку, це стало причиною високої захворюваності в таборах (у 1944 р. в таборах Донбасу кількість хворих становила майже 50 %); а з іншого, — масового травматизму на виробництві. У першій групі «трудового контингенту» працездатними були тільки 20 %. Надзвичайно високим був рівень смертності. Лише у січні-лютому 1945 р. у 12 таборах УРСР померло 14 884 бранці³⁹.

³⁷ На території сучасної України, за даними Представництва Народного союзу Німеччини з догляду за військовими могилами в Україні, налічується 526 кладовищ військовополонених, у яких поховано від 70 до 100 тис. німецьких військовослужбовців. Та лише 72 тис. з них ідентифіковано. (Шрадер Х.-У. Результати работы Народного союза Германии в Украине за последние 12 лет. *Військовий полон та інтернування. 1939—1956. Погляд через 60 років*. С. 286—289.)

³⁸ Чайковский А. *Військовий полон та інтернування. 1939—1956. Погляд через 60 років*. С. 166.

³⁹ *Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України*. Зб. документів / упор. В. Левикін. Київ, 2002. С. 32.

Для працевикористання інтернованих створювали робочі батальйони: 63 — на території Сталінської області, 28 — Ворошиловградської та Дніпропетровської. Умови утримання і роботи цієї категорії «трудоного фонду», задіяного переважно у вугільній та металургійній галузях, мало відрізнялися від тих, у яких перебували військовополонені. Показники захворюваності, травматизму і смертності серед них перевищували середньостатистичні. Закономірно, що менш як половина з них виконувала виробничі завдання. Як наслідок, економічна доцільність їх працевикористання виявилася набагато нижчою, ніж очікувалося⁴⁰.

Військовий полон став одним із найтрагічніших виявів Другої світової війни. Нехтуючи міжнародним гуманітарним правом, протиборчі сторони припускалися воєнних злочинів. Варваризація світового геополітичного протистояння, девальвація людського життя, ігнорування звичаїв і права спричинили цілеспрямоване, свідоме позбавлення життя мільйонів беззбройних людей, які поклалися на милосердя противника. Позбавлення гідності цієї категорії жертв війни відлунюється донині, адже і дотепер не встановлено імена всіх загиблих та місця їх останнього спочинку.

Радянський рух Опору: неоднозначні реалії. У смисловій композиції міфу «Великої Вітчизняної війни» міфологема «всенародної боротьби в тилу ворога» була системотвірною. Зусиллями ідеологічного апарату діяльність радянського підпілля та партизанських формувань набула гіпертрофованих масштабів і суцільно героїзувалася. Інструментом глорифікації і перетворення чи не на квазірелігію стали всесоюзні мнемонічні церемонії, монументальне мистецтво, живопис, кінопропаганда, встановлення й відзначення Дня партизанської слави (22 вересня), запровадження соціальних преференцій для учасників антифашистського руху Опору.

Природу посиленої уваги агітпропу до цього сегменту війни слід шукати у хронічній потребі комуністичного режиму у власній легітиматії. Масовий рух спротиву нацистській окупації підносився як свідчення «монолітної єдності» партії і народу, радянської держави і її громадян, які нібито масово піднялися на боротьбу з окупантами і в такий спосіб продемонстрували радянський патріотизм. Кристалізований і очищений від суперечливих фактів і явищ живий процес зусиллями істориків та ідеологів партії перетворився на історичний міф, що міцно закріпився у свідомості повоєнних поколінь. Упродовж 1947—1949 рр. в УРСР було видано 274 збірники документів, мемуарів, науково-популярних видань та 189 художніх творів з цієї теми загальним обсягом 2 млн примірників⁴¹ і лише одна узагальнена праця в науково-популярному жанрі — «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (автори — В. Клоков, І. Кулик, І. Слинко). Українські дослідники захищали дисертації з проблематики,

⁴⁰ Чайковський А. *Військовий полон та інтернування. 1939—1956. Погляд через 60 років*. С. 170—176.

⁴¹ Кентій А., Лозицький В. *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944)*. Київ, 2005. С. 6.

та вони не часто з'являлися у вигляді масових видань. Союзний центр, керуючись міркуваннями «чистоти» концепції, здебільшого насичував Україну виданнями російських авторів. Лише у 1970 р. за авторства І. Слинька вийшло монографічне дослідження, в якому подано наближену до дійсної кількість «народних месників»⁴². Минуло ще 15 років, поки в УРСР з'явилася двотомна праця з цієї теми, щоправда, російською мовою⁴³.

Після багаторічних пошуків у цьому напрямі варто визнати, що реальна ситуація виявилася набагато складнішою і зовсім не такою однозначною, як її подавали в СРСР. Очевидно, найменш продуктивним способом осмислення історичних явищ є концептуально запрограмована демонізація чи, навпаки, — суцільна глорифікація. Як правило, в основі обох таких підходів лежить політичне замовлення чи кон'юнктура. Сучасний рівень свободи наукової думки і гуманітарного розвитку суспільства уможливорює обґрунтовані оцінки будь-яких подій Другої світової війни без епічного «надриву» та перекосів. Завдяки напрацюванням вітчизняних і зарубіжних дослідників проблематика радянського підпільно-партизанського руху, нарешті, виведена за межі політичних уподобань та ідеологічних схем, а її емоційний градус суттєво знизився.

Конспективно окреслюючи ключові аспекти проблематики, варто розпочати з передумов розгортання підпільно-партизанського руху. Теоретики і практики військового будівництва, усвідомлюючи важливість підривної роботи в тилу потенційних противників, займалися розробленням її стратегії й тактики, підготовкою кадрів і матеріально-технічної частини. Провідний спеціаліст у цій галузі І. Старинов висловлював переконання в тому, що вжиті до початку 1930-х років заходи давали змогу в разі нападу на СРСР завдяки широкомасштабній операції, у якій були б задіяні партизанські сили та авіація, блокувати й паралізувати комунікації вздовж західної лінії кордону й позбавити агресора можливості постачання військ усім необхідним⁴⁴.

Втім, теоретичні напрацювання не підкріплювалися практикою. Упродовж Великого терору з лав фахівців партизанської війни було вирвано кращих. Вціліти вдалося тим, хто воював на той час в Іспанії. Фатальні наслідки мала кардинальна зміна воєнної доктрини: від ідеї оборони «соціалістичної вітчизни» до теорії наступальної війни. Її сутність зводилася до того, що після акту агресії противника радянські збройні сили мали завдати удару у відповідь і завдяки рішучим наступальним діям переможно завершити війну на території противника. За таких умов розроблення стратегії і тактики підпільно-партизанських дій втра-

⁴² Слинько І.І. *Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення, 1944 р.* Київ, 1970.

⁴³ *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944:* в 2 кн. Кн. 1: Борьба в подполье. Кн. 2: Партизанская борьба. Киев, 1985.

⁴⁴ Старинов И.Г. *Фронт без командования: О руководстве партизанским движением в годы Великой Отечественной войны. Новая и новейшая история.* 1990. № 3. С. 111.

тило сенс і відсунулося на маргінес стратегічного планування. Невдовзі закладені бази зі зброєю, спорядженням і продовольством було ліквідовано.

Тож коли Німеччина скоїла напад на СРСР, організацію підірвної роботи в тилу ворога довелося починати мало не з нуля. Міру адекватності розумувань військово-політичного керівництва засвідчили фатальні обставини початкового етапу нацистської агресії. У Кремлі вірили в те, що народ масово підніметься і всіма можливими способами (чи не вилами й сокирами!) «створюватиме нестерпні умови для ворога». У виступах вождя, партійно-радянських документах (зверненнях, закликах, директивах) вражає нерозуміння того, що тотальна війна із застосуванням високотехнологічних засобів і спецслужб потребує відповідних підходів до організації боротьби в тилу ворога. Хибне сприйняття тогочасних реалій, злочинні помилки і прорахунки правлячої верхівки у поєднанні з об'єктивними факторами зумовили труднощі становлення і розвитку руху Опору.

Важливим аспектом його організації та динаміки стала проблема соціальної бази підпільно-партизанського руху, що прямо залежала від рівня лояльності до більшовицького режиму та готовності захищати його в надзвичайно складних умовах окупації. Нині визначити співвідношення тих, для кого радянський патріотизм був органічною частиною ментального коду, і тих, хто не сповідував такі цінності, практично неможливо. Неспростовною може бути лише констатація: і тих, і інших було багато, однак більшість населення становили політично індиферентні громадяни. Про це, між іншим, свідчать документи радянських спецслужб, які ретельно відстежували ситуацію (зокрема і на окупованій території) і були добре обізнані з усім спектром настроїв різних категорій українського соціуму.

Найбільше опонентів «соціалістичного експерименту» було в селянському середовищі. Здавалося б, колективізація (станом на 1937 р. було колективізовано 96,1 % селянських домогосподарств й усупільнено 99,7 % посівних площ)⁴⁵ не лишила альтернатив у питаннях про майбутнє селянського класу. Однак споконвічна селянська природа не змогла змиритися з колгоспним закріпаченням. Попри тотальний контроль, аграрії примудрялися так організовувати присадибне господарство, що воно в другій половині 1930-х років стало, за виразом Ш. Фіцпатрік, виявом деколективізації⁴⁶. М. Левін, простежуючи реалізацію цього соціального інстинкту, зазначив, що присадибне господарство забезпечувало самозбереження селянства як соціальної спільноти, класу⁴⁷. Навіть з урахуванням дискусійності таких тверджень є достатні підстави вважати, що більшість українських селян мислили своє існування не в складних теоретичних, а в суто прагматичних категоріях. Сільський господар віками відвойовував свою

⁴⁵ *Історія Української РСР. Короткий нарис* / редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (кер.) та ін. Київ, 1981. С. 583—539.

⁴⁶ Фіцпатрік Ш. *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня*. Москва, 2001. С. 155.

⁴⁷ Levin M. *The Soviet Century*. London; New-York, 2005. P. 67-68.

автономність від будь-якої влади: добре організована, вона давала можливість вижити за найскладніших перипетій. Більшовицький режим зазіхнув на основу соціально-економічного статусу селянина, й це одразу обернулося хронічними продовольчими кризами і періодичним голодом, зокрема, й штучно сконструйованим — Голодомором 1932—1933 рр. Наприкінці 1930-х років радянська влада вдалася до вилучення «надлишків» землі, що перебувала в користуванні колгоспників, відібравши 25 % угідь. Чи мало радянське керівництво після цього підстави розраховувати на одностайну підтримку під час війни?

Задля кращого контролю за селянством уряд організував знищення хуторів. До 1939 р. з хуторів виселили понад 95 тис. дворів, створивши 732 нових населених пункти⁴⁸. На придушення селянської ініціативи спрямовувалась і податкова політика. Після Голодомору та низки жорстоко придушених повстань невдоволення селян, про що свідчать документи НКВС, було загнане всередину, але не зникло як таке. Для прикладу, у с. Антики на Сумщині група одноосібників заявила: «Якщо будуть гнати в комуну, зберемося, візьмемо сокири і хто прийде відбирати садиби, будемо рубати голови». Одноосібник М. Сабата (с. Білоголовка на Харківщині) скаржився: «Радянська влада не дає нам жити, вона має розвалитися». Мешканець с. Кам'яногорське Вінницької області казав односельцям: «Фашистська держава готується до війни проти СРСР. А тут всередині налаштовують селян на робітників, а тих — на селян, чим викликають ворожнечу, щоб народ під час війни повстав проти радянської влади»⁴⁹.

Розкуркулення, депортації заможного селянства, яке більшовицький режим вважав своїм особистим класовим ворогом, обезземелення і реквізиційна податкова практика, майже безоплатна праця в більшості колгоспів формували ті настрої та самоусвідомлення колгоспного селянства, що як небо від землі відстояло від пропагандистських агіток обласканого владою співця колгоспного ладу Івана Пир'єва.

Мешканці міст більшою мірою виявилися заангажованими в «соціалістичний проект». Тут інтенсивніше й різноманітніше діяла більшовицька пропагандистська машина, очевиднішими були успіхи радянської влади (великі промислові об'єкти, культурно-освітні заклади, благоустрій, транспорт тощо). Навіюючи ілюзію того, що робітники і службовці самі керують виробництвом, Кремль домігся перетворення профспілок на слухняний придаток партапарату і зведення протестних настроїв до мінімуму. Заграючи з робітничим класом як «провідною силою» держави і суспільства, правляча верхівка зростила в його середовищі низку щирих симпатиків. Молоде покоління, виховане на традиціях революції та громадянської війни, майже суцільно було заангажоване у радянський проект. Воно меншою мірою залежало від традиційних морально-етнічних

⁴⁸ *Історія Української РСР*: у 8 т., 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941). Київ, 1977. С. 464.

⁴⁹ Цит. за: Гриневич В. *Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)*. Київ, 2007. С. 142—145.

та світоглядних установок і легше переймалося «світлими перспективами комуністичного майбутнього», мілітаристськими настроями, що навіювалися пропагандою. Романтика поступу й світової експансії соціалізму густим шлейфом огортала навчально-виховний процес у навчальних закладах середньої та вищої освіти, численних фізкультурних, військово-спортивних товариствах. І лише молодь західноукраїнського регіону переважно сповідувала українську ідентичність та ідеї суверенної держави Україна.

Водночас у містах концентрувалася культурна і наукова еліта, інженерно-технічні працівники, кваліфіковані робітники, службовці, які критично ставилися до «соціалістичних експериментів» і репресивної практики їх запровадження. Представники середнього і старшого поколінь часто були носіями традиційних цінностей, що вступали в непримиренну суперечність із більшовицькими аксіологічними орієнтирами. Вибивши завдяки системному державному терору частину морально здорових, активних сил суспільства, кремлівські правителі паралізували волевиявлення, спроможність людей до відкритого спротиву режиму, залякали тих, хто внутрішньо не сприймав «більшовицького раю». Та навіть за цих умов вони не змогли витравити у всіх громадян здатності критично сприймати реалії, здоровий скепсис щодо внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу партійної кліки.

Крім того, стабільно важким лишалося повсякденне існування величезної більшості пересічних міст країни. Гадаючи, що у Москві не знають, які зловживання кояться на місцях, люди писали до Й. Сталіна, М. Калініна та інших «червоних» вождів, сподіваючись на допомогу. Так, робітники Бердичева у листі, адресованому в січні 1941 р. господарям Кремя, скаржилися: «Ми маємо до радянської країни великий рахунок. Всі люди рівні. Хіба лише московські чи київські робітники воювали за радянську владу? Інші міста також боролися проти буржуазії. Чому ж вони тепер мають страждати через відсутність хліба? Люди стоять у черзі всю ніч, і то багато з них нічого не отримує. Доводиться також стояти у черзі за кілограмом картоплі, щоб робітник, який повернувся додому, міг хоча б що-небудь поїсти... Потрібно собі відмовляти багато в чому. Нехай нема цукру, солоного. Але ж щоб не було хліба!»⁵⁰ За цих умов розраховувати на масовий спротив цивільного населення загарбникам не доводилося.

У багатьох європейських країнах до антифашистського руху долучалися політичні сили різної орієнтації, що збільшувало його соціальну базу. Так, у Бельгії це були група «С», Валлонський фронт, Бельгійський легіон, Таємна армія; у Польщі — Армія Крайова, Гвардія Людова, Батальйони хлопське, Народови сили збройне, Жидовські звйонзек валкі та ін.; у Греції — Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС), Національно-демократичний союз Греції (ЕДЕС) та Національне і соціальне визволення Греції (ЕККА); у Франції — Франтірер е партізан (комуністи і ліві), Дефранс де ля Франс (праві), Камба (ліві), Конфрері

⁵⁰ Цит. за: Гриневич В. С. 140.

Нотр-Дам (католики), Ліберасьйон (соціалісти), Арме Секрет (голісти), Організасьйон сівіль е мілітер (праві) та ін. Монопартійна система в СРСР звужувала політичний діапазон руху Опору до мінімуму, і це також слід вважати одним із негативних чинників.

У цьому сенсі ідея «всенародної боротьби в тилу ворога» поставала швидше як бажання-вимога-очікування військово-політичного керівництва СРСР, аніж реальний процес. Неадекватно оцінюючи дійсність, Кремль вимагав, щоб «земля горіла під ногами окупантів». Сформовані на папері підпільні осередки мали взяти на себе практичну реалізацію вказівок партійного центру. В уяві відповідальних партійних функціонерів найважливішим було сформулювати правильні директиви. Про долі власних громадян, які мали залишатися на «випаленій землі» і завдавати противнику удари з тилу, не йшлося. 7 липня 1941 р. (вже два тижні тривала війна, а німецько-румунські війська захопили значну частину території республіки) Президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У опублікували звернення до українського народу. Документ містив заклик створювати диверсійні і партизанські групи, нищити лінії зв'язку та інші комунікації, висаджувати мости, палити ліси й склади, завдавати ворогу матеріальних і людських втрат. За фактом ішлося про заклик до всенародної партизанської війни, яку мало чинити беззбройне, атомізоване населення, полишене напризволяще «робітничо-селянською владою».

У авральному порядку в усіх ланках партійного апарату — від політбюро ЦК до райкомів партії призначалися відповідальні за організацію підпільно-партизанської боротьби, які займалися доббором кадрів, їх підготовкою, матеріально-технічним забезпеченням. Партійний центр також доручив цю ділянку роботи військрадам фронтів та 4-му відділу НКВС. На окупованій німецько-румунськими військами території залишалися підпільні обкоми і райкоми КП(б)У, окремі підпільні групи, що мали виконувати розвідувальні та диверсійні завдання. Для прикладу, на Кіровоградщині було сформовано 251 підпільну організацію з 926 комуністів, підібрано керівників підпільних обкомів, Кіровоградського і Знам'янського міськкомів, 28 райкомів партії; на Дніпропетровщині — підпільний обком, сім міськкомів та 29 райкомів (1 072 особи), а також підпільний обком ЛКСМУ, п'ять міськкомів, 11 райкомів комсомолу (104 особи). У Запорізькій області до роботи в умовах окупації готувалися підпільний обком, два міськкоми та вісім райкомів комсомолу, сім молодіжних організацій (183 комсомольці), у Миколаївській — лише дві комсомольські групи⁵¹.

Тим часом масові настрої у прифронтових районах не давали підстав для ілюзій. Спецслужби фіксували «антирадянські» висловлювання представників різних верств населення. Відступаючи на схід, спеціальні підрозділи Червоної армії та НКВС, втілюючи «тактику випаленої землі», залишали після себе руїни. Нищилося все, що не встигли вивезти: індустриальні об'єкти, устаткування, тран-

⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 231. Арк. 1; Спр. 338. Арк. 20, 41.

спортні засоби, комунікації, склади з продовольством, фуражем, промисловими товарами, врожай на полях. У Києві невдовзі після приходу німецьких військ детонувала закладена радянськими саперами вибухівка, внаслідок чого загинули не лише окупанти, а й цивільні кияни, вигоріла й була зруйнована центральна частина столиці. Зрозуміло, що такі дії радянського військово-політичного керівництва не могли залишити байдужими багатьох людей, які почували себе обманутими, кинутими напризволяще без засобів до існування, беззахисними, що далось взнаки дуже швидко.

В евакуацію до східних районів СРСР відбуло майже 3,5 млн партійних і радянських функціонерів, науковців, митців, освітян, інженерно-технічного персоналу, спеціалістів різних сфер економіки, управлінців різних рівнів. На жаль, ані євреїв, ані ромів УРСР вчасно не попередили про смертельну загрозу.

Під впливом нищівних поразок Червоної армії та швидкого відступу з України правляча верхівка намагалася мобілізувати громадян на відсіч агресорам. Директива союзного уряду і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., постанови ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу ворога, звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У до українського народу вимагали влаштувати агресору справжнє пекло на захоплених землях. Як і у виступі Й. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р., вони закликали зривати всі заходи окупантів, знищувати їх, висаджувати у повітря мости, інші важливі комунікації і споруди, підпалювати ліси, склади й валки⁵². Вкрай вразив заклик знищувати ліси, в яких задалегідь влаштовували склади з озброєнням, провіантом, медикаментами та іншими матеріальними засобами, необхідними для партизанського руху⁵³.

У радянській літературі на обґрунтування міфологеми про «всенародну боротьбу радянських людей у ворожому тилу» наводилися дані про 23 підпільних обкоми, 685 міськвиконкомів та райкомів КП(б)У, 4316 підпільних організацій і груп, 883 партизанські загони та 1700 диверсійних груп (загальною чисельністю 35 тис. осіб), створених за вказівкою керівництва країни⁵⁴. Крім того, було сформовано дев'ять обкомів, 213 міськкомів та райкомів ЛКСМУ, 286 первинних комсомольських організацій та груп (у їх складі перебувало близько 3 тис. осіб). За цими цифрами стояла велика організаційна робота. Але велася вона поспіхом, в останній момент перед вступом у той чи інший регіон німецьких військ та їх союзників, без урахування загальної стратегічної ситуації й оперативної обстановки на фронті, специфіки ворога та війни нового покоління, що мало нагадувала не те що війну 1812 р. (до якої так часто апелювали в патріотичних альянсах), а й Першу світову чи громадянську. За словами секретаря Дніпродзержинського підпільного міськкому партії (Дніпропетровська обл.)

⁵² *Комуніст*. 1941. 7 липня; Сталин И. *О великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва, 1946. С. 14—15.

⁵³ Старинов И.Г. С. 111.

⁵⁴ *Історія Української РСР*: у 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945). Київ, 1977. С. 464.

К. Ляудіса, «залишали товаришів для підпільної роботи в Дніпродзержинську з небаченим поспіхом, і це було... першою і основною помилкою... До цієї роботи ми почали готуватися за 6—7 днів до захоплення ворогом міста. Звідси можна судити про серйозність підбору людей». Відповідальні за цю ділянку роботи функціонери обкому КП(б)У, очевидно, вважали, що окупація триватиме 4—5 місяців, тому підвезли два лантухи борошна, лантух цукру, консерви, ящик масла і передали 12—13 тис. руб. Конспіративні квартири обиралися недбало і підпільників після початку окупації господарі до себе не впускали. Через відсутність бази для організації партизанського руху не було куди переправляти учасників диверсій. Тим часом за кожного вбитого німця каральні підрозділи розстрілювали 100 заручників»⁵⁵. Поспіх у доборі кадрів керівників і членів підпільних груп, незнання ними основ конспірації, відсутність дисципліни, чітких інструкцій та надійного радіозв'язку спричинили провали, викриття і знищення підпільних і партизанських формувань.

Серед причин низької ефективності спротиву ворогу партизанськими методами слід виокремити відсутність єдиного центру, який володів би всіма важелями управління, людськими ресурсами, матеріально-технічними засобами для забезпечення «народних месників», засобами зв'язку, навчальною базою для підготовки спеціалістів мінно-підривної справи, радистів, розвідників та диверсантів. Паралелізм і дублювання функцій, неузгодженість дій між окремими структурами — партійними, армійськими, чекістськими — вносили плутанину і перешкождали координації зусиль. Згадуючи, як важко доводилося на початку, П. Вершигора визнавав: «Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою, військовим престижем, а й сильним ще й нашим незнанням, нашою ненавченістю»⁵⁶.

Матеріальна база руху також виявилася слабкою ланкою. Для прикладу, у загоні С. Ковпака на 42 бійці припадало 36 гвинтівок, шість автоматів, по 20 набойок на гвинтівку та неповному диску на автомат, а також вісім гармат. Більшість партизанських груп не мали надійного зв'язку, медикаментів, вибухівки, детонаторів, кабелів тощо. Застарілими виявилися й уявлення про тактику партизанської боротьби, що прирікало на невдачі. За словами О. Сабурова, саме недосконала тактика у 1941—1942 рр. «багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і здебільшого невдалими»⁵⁷. Німецький воєначальник Л. Рендулич зазначав, що радянська правляча верхівка виявилася «далекою від того, аби використати всі можливості організації та ведення боротьби в тилу противника»⁵⁸.

⁵⁵ Див.: Чайковський А.С. *Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима історика)*. Київ, 1994. С. 18.

⁵⁶ *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944*. Москва, 2010. С. 6.

⁵⁷ Там само. С. 6, 7.

⁵⁸ Рендулич Л. *Управление войсками* / Сокр. пер. с нем. Москва, 1974. С. 42.

Не справдилися розрахунки на те, що згрупувати і повести за собою антифашистськи налаштоване населення окупованих земель зможуть члени партії. За офіційною статистикою, на окупованій території республіки залишилося 113 тис. комуністів. Зареєструвалися в окупаційних органах 21 872, відмовилися від належності до КП(б)У — 6756, знищили партквитки — 34 291 особа. Сприймаючи цю категорію як потенційно «небезпечних для інтересів Рейху», нацисти вважали за потрібне під будь-яким приводом знищити їх фізично. За тією самою статистикою, жертвами гітлерівського терору стали 46,5 тис. членів партії. Однак про те, що вони були кадровою базою повстанського руху, не йшлося: у лавах підпільників та партизанів налічувалося лише 5 150 комуністів⁵⁹. Як засвідчили екстремальні умови підпільно-партизанського руху, на перший план виходили не комуністичні переконання і політична заангажованість, а жорстка самодисципліна, відповідальність, навички конспірації, розвідувальної та диверсійно-підривної роботи.

Крім партійних органів питаннями створення радянського підпілля займалися армійські структури й НКВС. 27 липня 1941 р. начальник Генштабу Г. Жуков та начальник Головного розвідувального РСЧА П. Голіков надіслали до штабів фронтів вказівку «негайно розпочати формування і закидання на зайняту противником територію більшої кількості дрібних диверсійно-партизанських груп і загонів»⁶⁰. Ці функції покладалися на 4-ті (8-мі) відділення політвідділів армій.

Ще 25 червня 1941 р. при НКВС УРСР та його обласних управліннях за наказом з центру формувалися оперативні групи для боротьби проти парашутних десантів та диверсійних підрозділів противника й організації партизанських загонів. Через два місяці опергрупи реорганізували в 4-ті управління (відділи) з організації та керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів та диверсійних груп.

Наявність кількох керівних центрів не сприяла результативності створених підрозділів. Не було консолідованої думки щодо способів їх використання в умовах нестійкої лінії фронту. Для прикладу, 24 партизанські формування з 64, створених партійними органами на території Харківської області, дислокувалися у розташуванні першого ешелону оборони діючої армії і здійснювали вилазки у близькі тили противника. Партизанські підрозділи Ізюмщини під командуванням Тесленка армійське командування залучило до розвідки боєм, а загін Білоконя (Печерський район) здійснював диверсії у прифронтовій смузі. Впродовж двох тижнів утримували переправу через р. Донець партизани під командуванням К. Оглобліна, які згодом відійшли з радянськими частинами. Політуправління Південного фронту в листопаді 1941 р. повідомляло Головпур про те, що

⁵⁹ *Політична історія України*. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939—1945. Київ, 2003. С. 380—381.

⁶⁰ *Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.* Военно-исторический очерк. Москва, 2001. С. 37.

командування регулярної армії змушує партизанські формування «приймати бій з переважними силами противника»⁶¹. При цьому наводилися конкретні факти, що спричинили до невинуватих втрат підготовлених партизанських кадрів (оточення і загибель Скадовської партизанської групи (23 бійці), коли за наказом контрадмірала Абрамова вони змушені були прийняти бій наступаючих сил вермахту)⁶². Наприкінці березня 1942 р. НКВС повідомив військграду Південного фронту, що політвідділ 18-ї армії вивів з окупованої території 26 загонів та груп, залишених там, і використовував їх як регулярні військові підрозділи в оборонних боях на передовій.

Частина сформованих партизанських загонів, зокрема бійці Барвінківського загону, діяли на власний розсуд і самовільно переходили лінію фронту. Згідно з інформацією республіканського НКВС, до 25 березня 1942 р. без дозволу з центру з окупованих районів вийшло 33 загони (майже 2 тис. бійців). Жодного разу не були в тилу німецьких військ «народні месники» Добропільського району (Сталінська обл.). Партизанські формування Богодухівського, Валківського, Шевченківського, Чугуївського районів Харківської області восени 1941 р. діяли у смузі 18-ї армії, а потім кинули зброю і подалися у свій тил⁶³. У серпні знам'янські партизани ще протистояли у збройних сутичках німецьким карателям, а незабаром за згодою секретаря Кіровоградського обкому партії М. Скирди командир загону розпустив бійців по домівках, зброю наказав заховати в лісі. За кілька тижнів колишні партизани вказали поліції місце схованки, зброю трьома підводами вивезли і передали німцям. Партизанські формування Козелецького (Чернігівщина), Юр'ївського (Дніпропетровщина) та низки інших районів саморозпустилися після перших сутичок з німцями, а загін Котельвського району (Полтавщина) — ще до їхньої появи у регіоні⁶⁴.

Однак там, де зуміли належно організувати справу, нерегулярні підрозділи змогли себе зарекомендувати з кращого боку. За даними 4-го відділення, що надійшли від 141 загону і групи до Управління НКВС УРСР з 1 серпня 1941 р. до 1 березня 1942 р., під час сутичок з ворогом і диверсій було вбито і поранено 12 тис. військовослужбовців противника, ліквідовано 60 шпигунів, 644 «зрадники», 701 дезертир, знищено 1 652 об'єкти військового значення, зокрема 23 штаби, підірвано 27 ешелонів, підбито два літаки, 126 одиниць бронетехніки, 345 автомашин, зруйновано чи пошкоджено 133 мости, 45 баз і складів, здобуто сім трофейних гармат, 33 міномети, 93 кулемети, 142 автомати. При цьому власні втрати становили 182 вбитими, 138 пораненими, 74 — зниклими безвісти, 188 — дезертирували із загонів⁶⁵. Навіть з урахуванням «приписок», які траплялися у звітній документації, слід визнати, що партизани в силу власних можливостей та

⁶¹ Кентій А., Лозицький В. С. 50.

⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 42. Арк. 21, 24.

⁶³ Там само. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 61, 98—122.

⁶⁴ Там само. Арк. 31—37, 84—101.

⁶⁵ Кентій А., Лозицький В. С. 398.

об'єктивних умов залучилися у боротьбу проти окупантів. Інша справа, що з боку керівних інстанцій було зроблено далеко не все, аби потенціал партизанського руху було використано в повному обсязі.

Тільки-но на захоплених вермахтом і його союзниками територіях з'явилася окупаційна адміністрація, каральні структури взялися за нейтралізацію спротиву. За підготовленими заздалегідь списками та сприяння місцевих мешканців частину керівного складу та членів комуністичного підпілля й партизанських загонів було розконспіровано й ліквідовано. У звіті Харківського обкому КП(б)У констатувалося, що основною причиною арештів і провалів учасників комуністичного підпілля стали зрада й порушення конспірації. З тих самих джерел стало відомо про причини трагедії київського підпілля: «З виявленого у справах німецької комендатури м. Київ протоколу допиту Романченка (секретаря Ленінського райкому КП(б)У, проведеного 22 жовтня 1941 р., з'ясувалося, що він виказав гестапо секретаря Київського підпільного міськкому... Руденка і склад Ленінського підпільного райкому чисельністю 5 осіб». Коли під тортурами Руденко назвав склад керівників підпільних осередків у місті, гітлерівці арештували секретарів шістьох підпільних райкомів. Крім того, німецькі спецслужби отримали необхідну інформацію від колишнього секретаря Київського обкому й міськкому комсомолу Кучеренка, інструктора обкому комсомолу Пустовойтова, зв'язкової підпільного міськкому КП(б)У Аристархової, завдяки якій схопили майже чотири десятки осіб з керівного складу. А загалом до завершення окупації вони знищили 617 радянських учасників руху Опору, серед яких — 129 жінок. Зрадив своїх товаришів і секретар Запорізького підпільного обкому КП(б)У Мосієвич, після чого було затримано другого секретаря обкому Осипова, зв'язкову Мощенко, секретарів підпільних райкомів. Сам він після перевербування почав працювати на німецькі служби під псевдо «Костянтин»⁶⁶. Після того, як провокатор влітку 1942 р. видав секретаря підпільного Дніпропетровського обкому партії М. Сташкова, німці заарештували 85 осіб, 43 з яких на початку 1943 р. розстріляли⁶⁷. У липні 1942 р. окупанти схопили учасників кадіївського комсомольського підпілля, у жовтні — Успенського району (Луганщина). Упродовж січня — травня 1943 р. карателі знищили Херсонський «Центр» на чолі з П. Комковим. Спільними зусиллями гестапо і румунської сигуранци було викрито й розгромлено підпільний Одеський обком партії, Водотранспортний та Іллічівський райкоми. Жертвами розправ стало майже 300 осіб⁶⁸.

Навіть після створення Українського штабу партизанського руху провали в антифашистському підпіллі залишалися звичайною справою. На початку 1943 р. у спецповідомленні НКВС УРСР до ЦК КП(б)У зазначалося: «За роздобутими

⁶⁶ Чайковський А.С. С. 18—19.

⁶⁷ *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.)*. Сб. документов и материалов. Днепропетровск, 1962. С. 88.

⁶⁸ Слободянюк М. Радянське антифашистське підпілля. *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.* Кн. 1. Київ, 2011. С. 546.

нами свідченнями, що заслуговують цілковитої довіри, німецьким контррозвідувальним органам відомо все про особовий склад радистів, котрі навчалися на курсах у Ворошиловграді, й підготовлену там агентуру для подальшого використання Українським штабом партизанського руху й ЦК КП(б)У в тилу противника... Більшість цих радистів і агентів... після прибуття на окуповану територію було затримано ворожою контррозвідкою. Частина їх знищено, інших перевербовано, і вони працюють на німців». Жодного з агентів і радистів, підготовлених у Ворошиловграді, не радили використовувати у ворожому тилу. В аналітичному документі від 23 листопада 1943 р. читаємо: «Німецькі розвідувальні, контррозвідувальні й каральні органи для посилення боротьби з партизанським рухом і нелегальними партійними центрами створюють із наберованих колишніх комуністів і комсомольців... так звані "підпільні організації і партизанські загони". Противникові було легко прибрати осіб цієї категорії до рук, бо чимало з них... легалізувалися і доброхоті пройшли реєстрацію... Інколи окремі партійці, ставши на шлях зради, посідали у створених німецьких адміністраціях і каральних органах провідні посади, а деякі стали активними карателями...»⁶⁹.

Німецькі та румунські спецслужби успішно використовували шпигунів, диверсантів, розвідників, агентів-інформаторів, яких вербували з військовополонених червоноармійців та цивільних мешканців і готували у мережі спеціальних центрів і навчальних закладів по всій території окупованої республіки: Ровно, Олевську, Житомирі, Києві, Шепетівці, Севастополі, Полтаві, Феодосії та інших містах. Тільки у 1942 р. вони випустили майже 10 тис. фахівців підривної роботи, значна частина яких протидіяла радянським партизанам та підпільникам⁷⁰.

Організаційні негаразди початкового періоду війни змусили військово-політичне керівництво СРСР кардинально переглянути тактику боротьби у тилу ворога. До весни 1942 р. з 2,5 тис. партизанських загонів та диверсійних груп, які залишилися або були закинуті на захоплену противником територію у другому півріччі 1941 р., існував зв'язок з 22 загонами (близько 3 тис. бійців), які виявляли активність⁷¹. Цього було явно недостатньо для того, щоб створювати серйозні перешкоди окупантам. У зв'язку з цим 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони спеціальною постановою заснував при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху, у підпорядкуванні якого перебували фронтові штаби з керівництва діями партизанських сил у зоні своєї відповідальності. Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі із заступником наркома внутрішніх справ Т. Строкачем було створено при військ-радї Південно-Західного фронту наказом наркома оборони СРСР Й. Сталіна

⁶⁹ Чайковський А.С. С. 201—202.

⁷⁰ Там само. С. 201.

⁷¹ Коваль М.В. *Україна: 1939—1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ, 1995. С. 136.

від 16 червня 1942 р. УШПР сформував власні опергрупи при військрадах 6, 9, 12, 18, 24, 28, 37, 38, 56 та 57-ї армій Південно-Західного й Південного фронтів.

Унаслідок ліквідації командування та військради Південно-Західного напрямку, згідно з постановою ДКО від 29 червня 1942 р., УШПР набув статусу республіканського органу з керівництва діяльністю партизанських формувань, що розширювало його самостійність, однак не ізолювало від командування регулярної армії. У структурі УШПР функціонували відділи: оперативний, розвідувально-інформаційний, зв'язку, підготовки партизанських кадрів, матеріально-технічного постачання, а також відділення: фінансове, загальноатаємне, шифрувальне, комендатури. Діяла школа підготовки партизанських кадрів, у якій до кінця 1942 р. здобули відповідні знання та навички 1095 фахівців і 280 командирів, 148 комісарів, 85 начальників штабів, 73 помічники з розвідки, 231 інструктор та мінер-підричник, 278 радистів. Від 1 травня 1943 р. до 1 серпня 1944 р. у школі особливого призначення (ШОП), створеній 22 квітня 1943 р., було підготовлено 1474 спеціалісти (967 громадян СРСР та 507 іноземців, зокрема іспанців, угорців, чехів, словаків, румунів, югославів)⁷².

Від 28 вересня 1942 р. УШПР оперативно підпорядковувався ЦШПР, а політично — ЦК КП(б)У. Очевидно, військово-політичне керівництво СРСР не задовольняла діяльність органів, що координували партизанський рух, оскільки вже 3 березня 1943 р. ДКО ліквідував ЦШПР, передавши його функції ЦК компартій союзних республік та республіканським штабам партизанського руху. Тепер керівництво діями партизанських загонів та з'єднань лівобережної Київщини, Сумської та Чернігівської областей мало забезпечувати представництво УШПР при військраді Воронежського фронту, на Донбасі й у лівобережних областях — представництва штабу при військових радах Південно-Західного й Південного фронтів, на Правобережній Україні — безпосередньо УШПР.

Однак уже 17 квітня 1943 р. ДКО ухвалив рішення про відновлення ЦШПР. Український штаб вивели з його оперативного підпорядкування і залишили під керівництвом Ставки ВГК та ЦК КП(б)У. Та, незважаючи на періодичні спроби оптимізувати систему управління партизанським рухом, спостерігалися хронічні недоліки та негаразди. Послідовно дотримуючись формули «Комуністична партія — керівна і спрямувальна сила в державі», партійні органи втручалися у вирішення оперативних і кадрових питань, на свій розсуд представляли до нагород бійців, командирів та комісарів. У ЦК КП(б)У чутливо відреагували на розширення автономії у діяльності УШПР, закидаючи його командуванню «неправильний шлях» відокремленості й самостійності у вирішенні проблем організації партизанського руху.

Республіканський партійний центр ревно ставився до зусиль органів НКВС. Приховане змагання за першість та вищі показники, що вилилося у «подвійну

⁷² 1315 мінерів, спецмінерів, мінерів-залізничників, 73 радисти, 30 типографів, 9 шифрувальників, 10 лікарів, 10 фельдшерів та медсестер. Див.: Кентій А., Лозицький В. С. 345—348.

бухгалтерію», «приписування» уявних успіхів, рапортоманію задля здобуття більшої довіри й авторитету у керівництва країни та особисто вождя, лише шкодило справі.

Упродовж усієї війни не вдалося вивести на належний рівень матеріально-технічне забезпечення антифашистського руху. Британські аналітики О. Гейльбрунн і Ч. Діксон зауважували, що партизани «у боротьбі проти високоорганізованої і чудово оснащеної армії до певної міри залежать від постачання з баз, які перебувають в не окупованій частині країни»⁷³. Ця проблема була універсальною для партизанів Греції, Франції, Югославії, Польщі та інших держав, які розраховували на підтримку західних членів Антигітлерівської коаліції. Це питання стало предметом інтерпеляції одного з керівників французького руху Опору Е. д'Астье на адресу Ш. де Голля (кінець 1943 р.)⁷⁴.

Тим часом на височині радянського Олімпу укорінилося переконання, що, на відміну від регулярних збройних сил нерегулярні формування мають самотійно вирішувати питання матеріального забезпечення за рахунок ворога. Таку думку поділяв навіть начальник ЦШПР П. Пономаренко, який краще за інших був обізнаний із ситуацією за лінією фронту. А. Кентій та В. Лозицький серед причин називають відсутність у його розпорядженні достатньої кількості боеприпасів, озброєння, технічних засобів та спорядження; брак авіатранспортних засобів, що перешкоджало налагодженню надійного «мосту» між «Великою землею» і районами дислокації партизанських сил. Давалося взнаки й побоювання Кремля щодо можливого оволодіння цими ресурсами прихованими «ворогами» радянської влади⁷⁵.

Надзвичайно складна ситуація на фронті не сприяла задоволенню заявок на все необхідне для результативної протидії противнику. Так, упродовж усього літа 1942 р. з'єднання О. Сабурова не дочекалося жодного літака з вантажами. Гостро потребували їх і інші загони та з'єднання.

Під час наради партизанських керівників у Кремлі з Й. Сталіним, на якій були присутні С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров, голова ДКО розпорядився, щоб відповідні відомства забезпечили потреби «народних месників» у всьому необхідному. Водночас він наголосив, що лісові командири мають вважати захоплення зброї та боеприпасів у противника «справою першочерговою»⁷⁶.

Та навіть після вказівок вождя матеріально-технічний стан партизанських формувань залишився незадовільним. Варто навести лише такий приклад. У травні 1943 р. очільник Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху С. Олексенко повідомляв начальнику УШПР, що під час тижневого перебування у з'єднанні О. Сабурова зрозумів: зі штабу республіканського органу слід

⁷³ Діксон Ч., Гейльбрунн О. *Коммунистические партизанские действия* / Пер. с англ. Москва, 1957. С. 107.

⁷⁴ д'Астье Э. *Боги и люди (1943—1944)* / Пер. с франц. Москва, 1962. С. 18.

⁷⁵ Кентій А., Лозицький В. С. 324—325.

⁷⁶ *Партия во главе народной борьбы в тылу врага 1941—1944 гг.* Москва, 1976. С. 212.

вигнати «наволоч», яка «свідомо чи ні працює на противника. Чи не зрадою можна назвати такі факти: прислали тов. Сабурову магнітні міни, однак без запалів. Отож лежать вони на складі, наче пряники. За документами й написами на лантухах, прислали десять тисяч патронів до ППШ, які виявилися до револьверів. Товариш Сабуров просить мастила, а йому надсилають порожні маслянки, валянки, шапки-вушанки, ватні штани, старі маскхалати та інший непотріб... У штабі скільки розмов і планів навколо мін сповільненої дії (МСД), а в Сабурова їх не було й немає. У з'єднанні навіть не знають, що такі міни існують. Загони ж як були без нічого, так і залишилися»⁷⁷.

Для перекидання вантажів партизанам виділяли авіаційні підрозділи. Від 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р. їм вдалося зробити 148 авіавильотів за лінію фронту і доправити три гармати, 62 міномети, 109 протитанкових рушниць, 67 кулеметів, 15,4 т вибухівки, інше спорядження та медикаменти. Зворотними рейсами на «Велику землю» вивезли 437 поранених партизанів та 178 членів їхніх родин. Однак план вильотів на цей період було виконано лише на 63 %. З'єднання недоотримали 780 т вантажів⁷⁸.

Залежність від погодних умов, неготовність екіпажів до виконання специфічних завдань, протидія німецьких протиповітряних сил і Люфтваффе стали причинами невисокої ефективності авіаційних маршрутів забезпечення партизанів. Викидання вантажів на парашутах призводило до їх розпорощення і потрапляння до рук ворога, пошкодження, втрати. До того ж ресурси розподілялися нерівномірно, внаслідок чого між партизанськими полководцями виникали тертя й непорозуміння. Якщо у розташування з'єднання О. Сабурова здійснено 134 авіарейси, В. Бегми, І. Федорова — 72, то у з'єднання М. Попудренка — 47, Я. Мельника — 45, П. Вершигори — 44, С. Ковпака — 40, в інші — лічені рази⁷⁹.

Загалом та на терени Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини УШПР авіаційними засобами надіслав 15 гармат, 259 мінометів, 436 ПТР, 657 кулеметів, 7 674 автомати, 2 709 гвинтівок і карабінів, 14,3 млн патронів, понад 30 тис. мін і снарядів, 1 052 т вибухівки, інші види спорядження, медикаментів, майна. Крім того, по лінії представництв УШПР при військрадах фронтів республіканський штаб передав своїм загонам і групам п'ять гармат, 123 міномети, 137 ПТР, 572 кулемети, 4 788 автоматів, 958 гвинтівок, понад 3,3 млн патронів, 4,5 тис. мін і снарядів, 38,1 т вибухівки загальною вагою 332 т⁸⁰.

Якщо зважати на завдання і масштаби боротьби проти німецьких та румунських окупантів, ці дані не вражають уяву. Для порівняння можна навести цифри, що ілюструють допомогу Великої Британії та США французькому руху

⁷⁷ Чайковський А.С. С. 100.

⁷⁸ Курас И.Ф., Кентий А.В. *Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны)*. Киев, 1988. С. 235; Чайковський А.С. С. 151.

⁷⁹ Кентий А., Лозицький В. С. 340.

⁸⁰ Там само. С. 339.

Опору. Упродовж січня-травня 1944 р. — під час підготовки операції «Оверлорд» — французькі партизани отримали 45 354 автомати, 10 тис. гвинтівок, 1 832 кулемети, 300 реактивних «базук», 185 протитанкових гармат, 143 міномети⁸¹. А ближче до часу «Х» англо-американські військово-повітряні сили відрядили понад 200 бомбардувальників В-17 і В-24, які упродовж кількох годин скидали військові вантажі на вказані учасниками французького руху Опору майданчики⁸².

Незважаючи на всі труднощі, командування УШПР приділяло значну увагу медико-санітарному забезпеченню, завдяки чому до лав поверталось 75,2 % поранених і хворих партизанів⁸³. Однак партизанські загони і з'єднання постійно відчували потребу в медикаментах.

Оскільки нерегулярні формування були не пристосовані до фронтальних боїв з добре екіпірованими, навченими і переважними силами противника, командування вважало їхніми основними завданнями збирання розвідувальної інформації, диверсії на комунікаціях та агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, спрямовану на зрив заходів окупаційної адміністрації. Виконуючи накази з центру, партизани діяли на стратегічних залізничних маршрутах. Восени 1942 р. — взимку 1943 р. вони пустили під укіс 75 ешелонів противника, пошкодили і знищили 40 локомотивів, 85 вагонів та платформ, вісім залізничних станцій, 16 мостів. У I кварталі 1943 р. на 183 залізничних дільницях було підірвано 155 ворожих транспортів⁸⁴.

З перехопленням стратегічної ініціативи, початком наступальних дій на Курській дузі, Донбасі й Лівобережній Україні вимоги до партизанів зросли. У цей час на ділянках Ковель — Сарни — Коростень, Ковель — Ровно — Шепетівка, Львів — Тернопіль — Вінниця щодоби прямувало до лінії фронту близько 90 ешелонів противника. Ставка ВГК вирішила протидіяти перевезенням, пошкоджуючи залізничне полотно. Та якщо для білоруських партизанів були сприятливі умови, то в Україні залізнична мережа була розгалуженою і пролягала переважно у малолісистій, відкритій місцевості. Підривання рейок за таких обставин потребувало багато вибухівки, було ризикованим, а головне — мало-ефективним. Німці після вчинених партизанами диверсій спрямовували потяги паралельними ділянками, а пошкоджені швидко замінювали й ремонтували. О. Федоров вважав, що така форма диверсій невиправдана, якщо не супроводжується знищенням чи пошкодженням рухомого состава. Якщо білоруські «народні месники» до середини серпня 1943 р. пошкодили 75 тис. рейок, то українські — лише 7 тис. Натомість останні у період від квітня до липня пустили під укіс 713 ешелонів, пошкодили і знищили 788 паровозів, 8 030 вагонів, платформ

⁸¹ Кукридж Э. *Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированных территориях. 1940—1945.* Москва, 2003. С. 257.

⁸² Кентій А., Лозицький В. С. 331.

⁸³ Там само. С. 362.

⁸⁴ Там само. С. 221.

і цистерн, зруйнували 108 залізничних і 283 шосейних мости⁸⁵. З'єднання С. Ковпака, О. Федорова та інших не лише пускали ешелони противника під укіс, а й захоплювали їх або знищували майно та озброєння, що в них перевозилося.

Наприкінці літа 1943 р. загальна пропускна здатність транспортних артерій скоротилася на 72 %, на ділянці Ковель — Сарни — Київ — у шість разів. Однак після підірвання ешелону технічним службам потрібно було 12—18 год на відновлення руху, лише в окремих випадках рух припинявся на 10—45 діб, а ешелони спрямовувалися паралельними маршрутами. Помітний ефект мало пошкодження тяги. Так, у вересні 1943 р. 32 % паровозів перебували в ремонті⁸⁶.

Під час наступу радянських військ в Україні партизани провадили розвідувальну та контррозвідувальну діяльність. Від жовтня 1942 р. до квітня 1943 р. УШПР отримав від них понад 800 розвіддонесень, що містили цінну інформацію про оборонні рубежі, рух та охорону комунікацій, передислокацію живої сили і техніки противника⁸⁷. Це своєю чергою призвело до війни з ними жандармерії, охоронних і поліцейних підрозділів, артилерії, бронетехніки та авіації. Влітку 1943 р. на протипартизанські операції було скеровано майже 80 тис. військовослужбовців⁸⁸. Це спричинило великі втрати, які у складі загонів та з'єднань, що воювали під керівництвом представництв УШПР при військових радах Південно-Західного та Південного фронтів, сягали відповідно 25 і 45 %⁸⁹.

Партизани та підпільники надавали сприяння регулярним військам під час наступальних операцій. Місцеві партизанські групи допомагали бійцям 2-ї і 3-ї гвардійської, 5-ї ударної, 28, 44-ї та 55-ї армій у боях за м. Сталіне. Під час Чернігівсько-Прип'ятської операції партизани оволоділи 37 населеними пунктами, організували переправи через Прип'ять, Десну й Дніпро. Значну допомогу у форсуванні водних артерій вони надали військам під час наступу на Лютізькому плацдармі⁹⁰.

Однак через брак вибухівки, зброї, засобів зв'язку виконати завдання, передбачені планами операцій «Пустеля» (пошкодження водопостачання на залізницях) та «Весна» (руйнування мостів на Правобережжі) у повному обсязі не вдалося. Не виправданими з оперативного погляду слід вважати спроби керівництва УШПР задіяти партизанські сили безпосередньо у боях за Київ. Та й самі партизанські командири незрідка вдавалися до нападів на великі населені пункти, що мали резонанс, але супроводжувалися невиправдано великими втратами. Значно більший результат давали диверсійні акції.

⁸⁵ Кентій А., Лозицький В. С. 227—228.

⁸⁶ *Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны.* Вып. 1. Москва, 1974. С. 193.

⁸⁷ Кентій А., Лозицький В. С. 259.

⁸⁸ Дневник М.И. Наумова. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944.* Москва, 2010. С. 307—308.

⁸⁹ Кентій А., Лозицький В. С. 165.

⁹⁰ *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944:* в 2 кн. Кн. 2: Партизанская борьба. Киев, 1985. С. 357—361.

Згідно з офіційною радянською статистикою, восени-взимку 1943 р. «народні месники» вбили і поранили 38 тис. військовослужбовців, підірвали 884 ешелони, знищили і пошкодили 882 паровози й 7966 одиниць рухомого состава, зруйнували 47 залізничних і 115 шосейних мостів, захопили 23 склади, вивели з ладу 1017 населених пунктів. Фахівці оцінюють цей період як найуспішніший у їхній діяльності⁹¹.

Після оволодіння Києвом УШПР почав скорочення партизанських сил. На Правобережжя дозволили вийти лише з'єднанням і загонам П. Коротенка, В. Макарова, М. Салая, М. Шукаєва, а ті, якими командували І. Богун, І. Покровський, В. Ушаков та І. Хитриченко, розформували. Крім того, було перевірено стан справ у тих загонах, що діяли на Волині й Поліссі, внаслідок чого з'ясовано незадовільну ситуацію у з'єднаннях В. Бегми і Р. Сатановського.

Дії нерегулярних радянських підрозділів на початку 1944 р. на Правобережній Україні ускладнилися через незадовільну організацію постачання, опір окупантів, контрзаходи ОУН та УПА, негативне ставлення значної частини населення, а також вичікувально-пасивну позицію самих партизанських вождів. М. Наумов у січні занотував у щоденнику, що «партизанська війна зайшла в якийсь глухий кут. Сам я, незважаючи на те, що вже близько двох місяців маю завдання від тт. Хрущова і Строкача вийти в район Здолбунова, не можу цього зробити. Причини ті ж: немає медикаментів, радіоживлення і шифродокументів, протитанк[ових] патрон[ів], толу... Український штаб виявляє водночас якусь незрозумілу інертність. Навіть не відповідає на радіограми, відчувається, не слідкує за нашими діями, не живе нашим життям. Так, наприклад, днів через 10 після виходу з Емільчино тов. Старинов пише мені: «Приймайте літаки на аеродромі Емільчино» (?). Усі інші партизанські з'єднання не виходять на виконання поставлених завдань, виправдовуючись різною об'єктивщиною. Одне з двох: або завдання, поставлені ЦК КП(б)У та Укр[аїнським] штабом, — непосильні і нереальні, або основні рушії партизанської війни, як Ковпак, Федоров, чимось уражені й вичікують, коли інші покажуть свою здатність воювати, а ці інші, всі решта, звикли до того, щоби нікуди не ходити і завдань не виконувати... Що стосується мого з'єднання, то йому потрібно додатково до того, що безумовно вже є... зовсім мало. Нам потрібен літак один, лише один літак вантажу, якого ніяк не хочуть дати... Що мені потрібно? Кілька мішків з медикаментами і перев'язувальним матеріалом, десяток комплектів радіоживлення, кілька ящиків патронів до ПТР, і вже можна виступати в дорогу, куди завгодно, вже можна було б вирішувати якісь завдання. Але ж від вересня минуло рівно 3 місяці, а літака — немає. Поранені — майже кожного дня. Рятували поки-що трофейні медикаменти»⁹².

У таких обставинах М. Наумов повів з'єднання у рейд на Дрогобиччину і Львівщину. Здолавши важкий шлях, воно наштовхнулося на рішучу протидію

⁹¹ Кентій А., Лозицький В. С. 179.

⁹² Дневник М.И. Наумова. 2010. С. 307—308.

окупантів, які не підпустили партизанів до стратегічно важливих об'єктів, а потім відтіснили їх до Рави-Руської та на територію Польщі. Потрапивши в кільце, командування вивело з'єднання на східний берег Західного Бугу й до м. Броди, де змушене було з'єднатися з частинами регулярної армії⁹³. Під час рейду наувічці подолали 2,2 тис. км, пустили під укіс 21 ешелон, висадили в повітря 38 мостів, вивели з ладу і знищили 18 одиниць бронетехніки й 102 автівки, убили й поранили майже 5 тис. військовослужбовців противника. Власні втрати з'єднання становили 96 убитими і зниклими безвісти та 300 поранених⁹⁴.

Загалом рейдова тактика, пов'язана з численними ризиками, виявилася не дуже придатною для умов України. Невдалою була спроба 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака вийти на терени Станіславщини, німці відтіснили її в напрямі Любліна, Холма, а потім — у Білорусію. Ще менш успішними виявилися намагання застосувати рейди по південних районах республіки, наприклад, з'єднання М. Шукаєва на Одещині. Переміщення відкритою місцевістю партизанських обозів робило їх вразливим об'єктом для карателів і супроводжувалося великими втратами.

Дещо авантюрними виглядали атаки на великі населені пункти, до яких вдавалися окремі командири і в 1944 р. І якщо з'єднання під командуванням Ф. Кота, А. Одухи, С. Олексенка, зазнавши великих втрат, усе ж змогло захопити Ізяслав, то дії партизанів С. Маликова й О. Федорова, які прагнули оволодіти великим залізничним вузлом Ковель, виявилися безуспішними.

У середині 1944 р. окреслився спад «малої війни» через моральну та фізичну втому, прорахунки командування, незадовільне постачання. Заходи, які вживалися в цьому руслі у першій половині 1944 р., виявилися запізними й недостатніми. Партизанським формуванням було заборонено без санкції «згори» виходити в розташування регулярної армії і радянський тил. Однак спроби спрямувати великі загони і з'єднання у південно-західні райони УРСР та Молдавію, а також Галичину зазнали невдачі. Дещо успішніше діяли на півдні групи, довкола яких гуртувалися ті, хто бажав битися з гітлерівцями. А от у Галичині місцеве населення виявило не лише індиферентність до цих спроб, а й вороже налаштування. У південних районах республіки і Криму підпільники й партизани успішно взаємодіяли з регулярними військами. Підпільній групі під керівництвом розвідників М. Гефта й В. Бурги вдалося упередити знищення суднобудівного заводу та електростанції у Миколаєві⁹⁵. Підпільно-партизанські групи спромоглися врятувати значну частину причалів та портів споруд Одеського порту. У взаємодії з підпільними групами В. Бабія й А. Косухіна партизанські бригади Ф. Федорова й Х. Чауссі 15 квітня 1944 р. прорвалися до Сімферополя і

⁹³ *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945)*: наук.-довідк. вид. Київ, 2001. С. 66—68.

⁹⁴ Кентій А., Лозицький В. С. 164.

⁹⁵ *Герои подполья*. Москва, 1966. С. 171.

взяли під контроль мости та стратегічні об'єкти⁹⁶. Якщо у 1942—1943 рр. напади на села вважалися недоцільними, то в 1944 р. оволодіння великими опорними пунктами стало першочерговим завданням⁹⁷.

На початку весни 1944 р. лише 9 тис. з усіх 31 тис. партизанів діяли за лінією фронту, решта — перебували у розташуванні РСЧА чи на переформуванні в радянському тилу. Згідно з «Планом виходу партизанських з'єднань у нові райони дій», розробленим УШПР навесні 1944 р., вісім великих з'єднань (48 загонів) було переформовано на п'ять окремих загонів загальною кількістю 15,5 тис. бійців. Однак далеко не всі вони поспішали виконати завдання, як це було із загonom ім. Леніна під командуванням Л. Іванова. Чотири загони під орудою В. Чепіги подолали р. Західний Буг і розгорнули диверсійну діяльність у районах Люблін — Демблін — Розважів — Рава-Руська. На території Польщі оперували групи Д. Ніколайчика, І. Артюхова, Б. Шангіна, С. Чижова.

Загалом упродовж 1941—1942 рр. диверсії було вчинено на 65 ділянках залізниць, у 1942—1943 рр. — на 183. Упродовж 1942—1944 рр. підпальники і партизани пустили під укіс 4 958 ешелонів, знищили чи пошкодили 5 294 паровози і 52 тис. одиниць рухомого состава, 2 206 шосейних і залізничних мостів, 309 км залізничних колій, 44 станції, залізничні інфраструктурні об'єкти⁹⁸. Однак партизанська статистика, що мала переконувати центр в активності, часто страждала на приписування, «подвійну бухгалтерію», коли загони, що підпорядковувалися різним відомствам, привласнювали чужі досягнення. Аби припинити фальсифікації, з «Великої землі» надсилали за лінію фронту відповідальних емісарів, які врегульовували тертя між окремими командирами й намагалися оздоровити моральний клімат у партизанському середовищі. Явно завищені втрати живої сили противника вони перевірити не могли. Тож у звіті оперативного відділу УШПР з'явилася збірна цифра: 468 682 убитих і поранених військово-службовців противника та його пособників⁹⁹. Оскільки вона стала результатом сумарних підрахунків даних, зафіксованих у звітах командування партизанських формувань, її слід віднести на рахунок бажання отримати визнання, преференції і нагороди.

Що стосується загальних підрахунків кількості учасників «малої війни» в Україні, то вони значною мірою стали наслідком змагання між партійними лідерами Білоруської РСР П. Пономаренком і Української РСР М. Хрущовим. Зрештою, за вказівкою ЦК КП(б)У, її було доведено до 501 750 осіб, що слід вважати значним перебільшенням¹⁰⁰. За підрахунками сучасних науковців, ко-

⁹⁶ Горбуров Є.Г. *Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917—1944 рр.* Херсон, 2003. С. 181.

⁹⁷ Поляков В. *Партизанское движение в Крыму.* Симферополь, 2013. С. 366.

⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 621. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 50.

⁹⁹ Кентій А., Лозицький В. С. 311.

¹⁰⁰ *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945: документи и материалы:* в 3 т. Киев, 1980. Т. 3. С. 240.

ректною оцінкою кількості учасників радянського руху Опору може бути цифра у 250 тис. осіб (220 тис. партизанів та трохи більш як 30 тис. підпільників)¹⁰¹.

Деконструкція радянського міфу про «всенародну боротьбу в тилу ворога» супроводжується негативізацією комуністичного руху Опору. Розсекречення архівів, зняття табу з критики вад «соціалістичної системи» спричинили хитання «маятника» авторських антипатій у бік, протилежний колись глорифікованій сторінці війни. Комуністичне підпілля і партизанський рух були породжені і пов'язані з більшовицьким режимом, перейнявши від нього як сильні, так і слабкі сторони. Зверхність і пихатість деяких партизанських «полководців», задрість, суперництво й інтриганство, фальсифікація результатів бойової діяльності, самоуправство і свавілля калькувалися з партійно-радянської правлячої верхівки. Це визнавали самі командири і комісари у своїх щоденникових записах¹⁰². Вважаючи себе повновладними господарями у місцях дислокації, вони вдавалися до протиправних дій, позасудових розправ, чинили воєнні злочини (знущання та вбивство полонених тощо). Пасивність і тривала бездіяльність провокувала сварки, пияцтво, розпусту в нерегулярних підрозділах. Практика «самозабезпечення» перетворила деякі з них на кримінальні банди, що тероризували цивільне населення. Так, зі з'єднання Л. Іванова у квітні 1944 р. надійшла радіограма, в якій йшлося про те, що «мародерство досягло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання майже не шкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, озлоблюючи населення проти радянських партизанів»¹⁰³.

Виконуючи вказівки центру, партизани інколи провокували карателів на терор проти мирних мешканців, аби ті стали до лав активних борців проти окупантів.

Однак усі ці та інші негативні явища радянського антифашистського руху Опору неспроможні спростувати той факт, що він став помітним чинником боротьби проти нацизму.

З урахуванням того, що ратні успіхи «народних месників» значно перебільшено, слід брати до уваги й інші, менш помітні обставини, які супроводжували функціонування комуністичного підпілля і партизанських формувань. Оцінюючи феномен радянського партизанського руху, слід враховувати умови, в яких він зароджувався і розгортався, а також не декларований його організаторами, а реальний вплив на хід подій на східноєвропейському театрі воєнних дій. Зокрема, слід зважити на те, що різні актори, задіяні в його оформленні й стимулюванні, — партійні органи, армійські структури, управління НКВС — нарізно трактували призначення, пріоритети і форми боротьби за лінією фронту.

¹⁰¹ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). *Укр. іст. журн.* 2011. № 6. С. 152—171; Чайковський А.С. С. 247.

¹⁰² Див.: *Партизанская война на Украине*. Москва, 2010.

¹⁰³ Кентій А., Лозицький В. С. 18.

М. Коваль наголошував, що головною метою партійного центру були не так суто воєнні чи воєнно-економічні здобутки партизанів та підпільників, як, по-перше, масштабна дестабілізація тилу противника; по-друге, підтримання у про-радянськи налаштованої частини населення сподівань на неминуче і швидке повернення радянської влади; по-третє, підживлення у масовій свідомості ефекту безперервної присутності радянської влади як єдиної легітимної¹⁰⁴.

«Червоні» партизани та підпільники як політичні представники радянської влади дійсно відіграли помітну роль в ідеологічному протистоянні з окупантами. Однак цим їхнє місце у війні не обмежувалося. Начальник III відділу Абверу полковник Шмальшлегер констатував, що 80% розвідувальної інформації, отриманої з-за лінії фронту, командуванню Червоної армії надіслали партизани і підпільники¹⁰⁵.

Генерал-полковник Г. Гудеріан у своїх мемуарах писав: «Дії партизанів наприкінці війни особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це змушувало використовувати проти партизанів цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті». Водночас дії іррегулярних формувань деморалізували німецьких військовослужбовців на Східному фронті¹⁰⁶.

Водночас як німецькі воєначальники, так і сучасні науковці дійшли висновку, що радянський рух Опору за інших об'єктивних і суб'єктивних передумов мав би істотніше вплинути на перебіг подій під час німецько-радянського протистояння.

¹⁰⁴ Коваль М.В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.)*. Київ, 1999. С. 271.

¹⁰⁵ Мюллер Н. *Вермахт и оккупация (1941—1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории*. Москва, 1957. С. 291.

¹⁰⁶ Гудеріан Г. *Танки — вперед!* Москва, 1957. С. 169.

ГОЛОКОСТ
В УКРАЇНІ

Однією з доктринальних засад нацистської політики було «остаточне розв'язання єврейського питання» на «зайнятих східних землях». Як і інші аспекти планів «освоєння» «життєвого простору» для германців, засоби вирішення «єврейської проблеми» до початку нападу на СРСР були розроблені в загальному вигляді, тож неодноразово зазнавали змін і коректив. Однак від стратегічної лінії практично не відступали ті структури, до компетенції яких це належало. Вважаючи завойовані території такими, що перебували поза межами цивілізації, верхівка III Рейху вдалася до найбрутальніших форм масових переслідувань і вбивств місцевого єврейства. Не зважаючи на думку «автохтонів-варварів», не очікуючи від них спротиву чи протестів, нацистські лідери спланували тотальне знищення єврейської спільноти України безпосередньо у місцях її компактного проживання, а також у «фабриках смерті» на території Генерального губернаторства.

Масове винищення євреїв України належить до гуманітарних катастроф, які важко досягнути у всіх її вимірах. Цьому значною мірою перешкоджало «сконструйоване забуття» — історична політика Кремля, який упродовж багатьох повоєнних десятиліть цілеспрямовано і продумано притлумлював трагедію євреїв. За словами Н. Наймарка, «советські науковці та речники пам'яті були змушені применшувати особливу долю советських євреїв, убитих німцями, порівняно зі стражданням та героїзмом советського народу. Натомість на Заході існувала очевидна відстороненість та необізнаність із стражданням і загибеллю українських євреїв під час нацистської окупації»¹.

¹ Наймарк Н. Передмова. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. Київ, 2016. С. 9.

Унаслідок цього в колективній пам'яті радянських людей, а згодом і громадян суверенної України Голокост «розчинився» в інших героїко-глюорифікаційних та віктимних сюжетах, а науковці почали систематично досліджувати цю тему лише в 1990-х роках, через півстоліття від тогочасних подій. Нині ця проблематика перебуває у фокусі наукового і суспільно-політичного дискурсу, що, з одного боку, стимулює її всебічне осмислення, а з іншого — наражає на численні спроби політизації та конфронтації.

Завдяки системному історіографічному аналізу, здійсненому Д. Міхманом, стала цілком очевидною відсутність однастайності у колі фахівців, які студіюють вказану проблематику, у трактуванні причин і передумов, ідеологічних підстав, періодизації, механізмів та інших аспектів Голокосту². Крім того, ізраїльський дослідник окреслив ситуацію з понятійним апаратом, яким оперують представники різних наукових шкіл. У цьому нарисі переважно використовуватиметься термін «Голокост» як найбільш усталений у вітчизняній історіографії, а також «Катастрофа».

Як і інші резонансні події минулого, Голокост потрапив у зону інтенсивної міфологізації. Характеризуючи «поле національних міфологій» у цьому тематичному сегменті, В. Нахманович розкрив риси радянської, пострадянської, єврейської, німецької, української версій міфології Катастрофи³.

Не претендуючи на репрезентацію жодної з них та вичерпний виклад, спробуємо бодай конспективно окреслити основні аспекти цієї багатовимірної і складної теми.

Ідейно-політичні передумови Голокосту. Розглядаючи Голокост на теренах України, не можна обмежитися лише характеристикою теорії і практики німецького державного антисемітизму, слід також з'ясувати чинники, що сприяли реалізації гітлерівської програми винищення єврейства. Інакше кажучи, необхідно зрозуміти ментальні налаштування місцевого соціуму, що резонували з антиєврейськими пропагандистськими гаслами окупантів, і те, яким чином вони вплинули на дійсний стан речей.

Феномен антисемітизму має давню історію, витoki якої сягають дохристиянських часів. Християнська цивілізація не тільки не спромоглася подолати антисемітизм, а й фактично стимулювала його проростання з побутового рівня у теоретично обрамлені концепти расової теорії. Нацистський антисемітизм абсорбував побутову ксенофобію, окультні практики, ідеї праворадикальних інтелектуалів ХІХ — першої третини ХХ ст., представників європейської та американської суспільно-політичної думки, значною мірою расистської, так само як расистською була зовнішня політика європейських та північноамериканських

² Див.: Міхман Д. *Историкография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*. Днепропетровск, 2005.

³ Див.: Нахманович В. Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України*: Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 23—24 черв. 2005 р. Київ, 2005. С. 118—126.

держав. Радикальний «арійський» расизм викристалізував з антисемітських практик і теорій власний концепт, що набув статусу державної доктрини.

Німецька історико-політична та філософська думка XIX — початку XX ст. продукувала ідеї винятковості німецького народу та його особливого покликання. Ще на початку XIX ст. Й. Фіхте у книзі «Промови до німецької нації» закликав співвітчизників узяти на себе месіанську роль і стати рятівниками цивілізації і культури. Г. Гегель наділяв німців здатністю бути носіями «вищого принципу духу». У праці Е. Арндта «Німеччина і Європа» та концепції геополітики Ф. Ратцеля і Р. Чеплена формулювалися ідеологічні підстави німецького експансіонізму. У теоретизуваннях француза Ж. Гобіно ключовим поняттям став расизм, причому біла раса стратифікувалася на вищу і нижчу. Оголосивши германців арійцями, автор поставив німців на вершину білої раси. Є. Дюрінг у праці «Єврейське питання як питання расове, моральне й культурне» (1878) звинувачував єврейство у тому, що воно є причиною всіх соціально-економічних негараздів. Розв'язання всіх проблем він вбачав у знищенні юдаїзму та єврейства. Британець Х. Чемберлен у книзі «Основи XIX ст.» (1899) позиціонував арійців як творців та провідних носіїв цивілізаційних цінностей, натомість євреїв — як руйнівний чинник, що синонімізувався з виродженням. Швейцарсько-німецький психіатр А. Плетц увів до публічного дискурсу термін «расова гігієна», під яким розумілася система заходів з поліпшення расової чистоти германців через сегрегацію, ізоляцію та знищення «неповноцінних», що було використано для біологічного обґрунтування расової політики нацистів.

Після Першої світової війни внаслідок соціально-економічних негараздів спостерігалося швидке розповсюдження ліво- і праворадикальних ідеологій та організацій, що віддзеркалювали настрої не лише колишніх фронтовиків, які опинилися на узбіччі життя, а й широких верств населення, розчарованих соціально-економічною політикою урядів. Реальна загроза комунізму внаслідок заколотів, систематично підтримуваних Кремлем через Комінтерн, також стала чинником, що стимулював поширення популярності цих рухів. Центральними меседжами, якими вони оперували, були сильна влада, обмеження демократії та іншодумства. Одна з течій — фашизм — набула такої популярності, що її адепти мали свої організації у багатьох країнах Європи з Англією включно, а у Франції фашистська партія у середині 1930-х років здійснила спробу перевороту. Ідеологічну серцевину праворадикальних рухів формував радикальний націоналізм.

Німецький націонал-соціалізм спирався, по-перше, на численні ветеранські організації, члени яких прагнули реваншу; по-друге, — на рух «Фолькіше» («Народний»), який ще з середини XIX ст. пропагував ксенофобію, зміцнення «національного духу» й експансіонізм; по-третє, — на німецький культурний романтизм. Усім їм був властивий крайній антисемітизм.

Е. Нольтке стверджував, що німецький націонал-соціалізм став своєрідною спробою концептуальної відповіді на теорію і практику російського більшовизму / комунізму, про що, зокрема, свідчить зміст «Моєї боротьби» А. Гіт-

лера⁴. Ю. Евола наголошував на тому, що керівники НСДАП прагнули нівелювати вплив інтернаціонального за своїм спрямуванням марксистського вчення на німецькі пролетарські верстви, натомість пропонували «національні підходи» до розв'язання гострих соціально-економічних проблем. Апелюючи до широких мас, А. Гітлер експлуатував ідею «расово-національної німецької гордості»⁵. Саме з орієнтацією нацистської партії на різні верстви суспільства К. Зонтаймер пов'язує еkleктичність її ідеології. Поставши як конгломерат різних теоретичних побудов, що в мозаїчно-еклектичний спосіб пропонували відповіді на очікування більшості німецьких громадян, ця ідеологічна конструкція все ж мала кілька «несвітих конструкцій». Одними з них були расизм і ксенофобія у вигляді арійської теорії, що значною мірою синхронізувалися з настроями багатьох тодішніх німців⁶. До формування доктринальних основ расистської ідеології долучилися й провідні діячі НСДАП — А. Розенберг, який написав програмну книгу «Міф ХХ сторіччя», та Ю. Штрайхер, на якого покладалося керівництво часописом «Штюрмер», що став рупором антисемітизму.

Погляди А. Гітлера на цю проблему викладено у його книзі «Моя боротьба». Попри еkleктичність і відсутність системності, цей текст містив меседжі, які виявилися найбільш суголосними очікуванням тогочасного німецького суспільства й органічно накладалися на його ментальну матрицю. У багатьох наступних промовах, листах та інших документах фюрер до кінця життя трактував своє бачення «єврейського питання» в руслі крайнього антисемітизму, постійно вказуючи на його расову й політичну складові.

Власне ця, доведена до цілковитого абсурду, ідея боротьби зі «світовим єврейством» виявилася одним із провідних напрямів окупаційної політики керівництва III Рейху, зокрема й на захоплених ним територіях.

У виступі головного обвинувача від Франції на Міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі В. де Ментона наголошувалося: «Будь-яка організована і масова злочинність випливає з того, що я хотів би назвати злочином проти духу; маю на увазі доктрину, що, заперечуючи будь-які духовні, національні та моральні вартості, на підставі яких люди упродовж багатьох тисячоліть намагалися здійснювати розвиток людського існування, прагне відкинути Людство до варварства, не до природного і спонтанного варварства первісних народів, але до варварства демонічного, оскільки воно свідоме самого себе і використовує для досягнення своєї мети усі матеріальні засоби, які дала сучасна наука у розпорядження людини. Гріх проти духу — ось головна вина націонал-соціалізму, з якого випливають усі інші злочини. Ця страхітлива доктрина є доктриною расизму»⁷.

⁴ Нольтке Э. *Европейская гражданская война (1917—1945). Национал-социализм и большевизм*. Москва, 2003. С. 18.

⁵ Эвола Ю. *Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа*. Москва, 2007. С. 366—367.

⁶ Зюсс Д., Зюсс В. *Третий рейх. Расцвет и крах империи*. Харьков, 2009. С. 7.

⁷ Куртуа С. *Злочини комунізму. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії*. Львів, 2008. С. 27.

Евфемізм «жидо-більшовизм» здавався верхівці Німеччини ключовим поняттям для обґрунтування «походу на Схід». «Зручне» поєднання двох «ворогів III Рейху» — расового й політичного — в одному терміні використовувалося для концентрації негативних образів і фокусування ідеологічних акцій на демонізації Радянського Союзу. Зрештою, це мало виправдовувати війну проти «світового єврейства» і «жидо-більшовизму» як виняткових загроз для Німеччини.

На переконання Т. Снайдера, «те, що німці ідентифікували євреїв з комунізмом, було не просто переконанням нацистів та приводом для масового знищення, — це було пропагандистською зброєю проти Радянського Союзу»⁸.

Нацистська пропагандистська машина розгорнула на території окупованої України системну антиєврейську пропаганду, в якій одне з провідних місць належало періодичній пресі. Підготовлені німецькими спеціалістами та місцевими авторами матеріали насаджували в підкупаційному соціумі антисемітські настрої, звинувачуючи євреїв у всіх злочинах, скоєних більшовицьким тоталітарним режимом у 1920—1930-ті роки. Певна частина населення піддалася цим впливам і долучилася до переслідування євреїв або ж пасивно схвалювала дії окупаційних структур.

Реалізація правлячою верхівкою нацистської Німеччини расової антисемітської доктрини вивела феномен геноциду в якісно новий вимір. Є. Бауер з цього приводу наголошував, що «непрагматичний характер геноциду євреїв є одним з елементів, що відокремлює його від інших геноцидів... Голокост був не унікальним. Він був безпрецедентним, геноцидом, подібного якому ніколи не було»⁹.

Стратегія, інструменталізація, структури, технології геноциду євреїв. Після «возз'єднання» західноукраїнських земель з УРСР чисельність єврейського населення в республіці зросла з 1,5 до 2,565 млн осіб (з 5 до 6%¹⁰). Якщо у східних регіонах євреї мешкали переважно в містах, то в західних — навіть у невеликих містечках. А загалом у містах проживало 85% євреїв України. У Вінниці, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Бердичеві вони становили від 30 до 75% мешканців¹¹. В УРСР спостерігався високий рівень культурної асиміляції. Значною була і частка змішаних шлюбів: 17—18% євреїв були одружені з не євреями¹².

⁸ Снайдер Т. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*. Київ, 2015. С. 299.

⁹ Бауер Є. Голокост у світовому та європейському контексті. *Проблеми історії Голокосту*. Вип. 4. Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2007. С. 11—12.

¹⁰ Брандон Р., Лауер В. Вступ. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ, 2015. С. 34—35.

¹¹ Altshuler M. *Distribution of the Jewish Population of the USSR, 1939*. Jerusalem, 1993. P. 9, 22-23.

¹² Altshuler M. Unique Features of the Holocaust in the Soviet Union / Ro'i Y. (ed.). *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*. Newbury Park Ilford: Frank Cass and Company, 1995. P. 180.

Оскільки євреї мешкали у різних куточках України, Голокост охопив усю територію республіки. Однак дослідники зауважують, що він мав певні відмінності у регіонах. Р. Брандон і В. Лауер висловили таке міркування: «Формально Голокост у Галичині є складовою Голокосту в Польщі, Голокост у Трансністрії — складовою Голокосту в Румунії, а Голокост у Закарпатті — складовою Голокосту в Угорщині... Однак у всіх цих регіонах більшість населення складалася з українців, і незалежно від характеру місцевого режиму значну частку співучасників цих злочинів, рятівників, очевидців і, звичайно, жертв становили теж українці»¹³.

З цією думкою перегукується твердження К. Беркгофа, який зробив важливий концептуальний наголос, характеризуючи окупаційну політику. Він вказав на те, що її кінцевою метою ставилося обезлюднення України внаслідок часткового фізичного знищення, депортації та асиміляції місцевого населення. У зв'язку з цим власне геноцид євреїв відбувався тут у контексті перманентного терору підрозділів СС та вермахту проти представників усіх етнічних груп¹⁴.

На перебіг подій, пов'язаних з Голокостом у різних регіонах України, безпосередньо та опосередковано впливали міжетнічна конфігурація, традиції і досвід міжнаціональних відносин у місцях спільного проживання єврейської та інших спільнот, соціально-економічні обставини (зокрема, соціальна конкуренція), суспільно-політичний устрій на землях, що входили до складу різних держав, особливості міжконфесійного співіснування, український та польський національно-визвольні рухи¹⁵.

Становище євреїв на захоплених вермахтом та його союзниками територіях залежало й від того, яка управлінська система призначалася для кожної з них Берліном. На території Польщі (Генеральне губернаторство) та СРСР («Остланд») нацисти встановили особливий поліцейний вид адміністрації. Г. Гімлер отримав тут повноваження як «рейхскомісар у справах зміцнення німецької нації» і був відповідальний за «боротьбу з жидо-більшовизмом». Згодом з'явився Генеральний план «Ост», що передбачав кардинальне перекроювання карти розселення східноєвропейських народів та звільнення «життєвого простору» для німців¹⁶.

З початком Другої світової війни сотні тисяч польських євреїв, передчуваючи небезпеку, вирушили з німецької зони окупованої Польщі на радянську. Та у червні 1941 р. лише 40—50 тис. євреїв вдалося залишити Західну Україну, хоча пізніше частина їх все ж потрапила під нацистський режим¹⁷. З Житомира і

¹³ Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. Київ, 2015. С. 13.

¹⁴ Беркгоф К. *Жива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ, 2011. С. 59.

¹⁵ Гон М.М. *Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період*. Рівне, 2006. С. 358—368.

¹⁶ Міхман Д. *Переслідування євреїв та їхнє повсякденне життя під владою нацистів. Катастрофа європейського єврейства: у 4 кн.* Київ, 2001—2005. Кн. 3. Ч. 5—6. 2005. С. 13.

¹⁷ Altshuler M. *Escape and Evacuation of Soviet Jews at the Time of the Nazi Invasion. The Holocaust in the Soviet Union*. New York: Armonk, 1993. P. 77-104.

Києва виїхало близько половини єврейського населення, натомість з невеликих містечок — значно менше.

Оскільки німецькі війська дісталися Дніпра лише у вересні, на схід від нього рух біженців виявився найбільшим: звідти вибралося майже 4/5 єврейських мешканців.

За різними оцінками, на окупованих німецькими та союзними їм військами землях УРСР залишилося від 1,4 до 1,5 млн євреїв.

У науковому середовищі сформувалися дві групи, представники яких по-різному позиціонували тих, хто визначав стратегію і алгоритм «остаточного вирішення єврейського питання». Р.Брандон і В.Лауер, характеризуючи цю дискусію, зазначали, що «інтенціоналісти» вважали головним промодером масових убивств А.Гітлера і його найближче оточення, а функціоналісти вбачали головну причину перетворення антиєврейської політики на програму систематичного й масового знищення євреїв у конфліктах, спричинених конкуренцією і суперечками між бюрократичним апаратом та функціонерами нижчого рівня¹⁸.

До реалізації планів тотального знищення євреїв залучався розгалужений апарат насильства. Ще на початку 1941 р. керівництво III Рейху з метою «негайного знешкодження усіх більшовицьких ватажків» вирішило використати «органи рейхсфюрера СС». Отримавши карт-бланш на самостійну діяльність, Г.Гімлер доручив шефу поліції та СД Р.Гайдріху узгодити всі аспекти взаємодії та розмежування компетенції з Головнокомандуванням сухопутних сил. Наслідком стали накази «Про регулювання діяльності поліції безпеки і СД в сухопутних військах» (квітень 1941) та «Про військові організації та інші сили поліції безпеки й СД, діяльність яких передбачена в тилкових армійських та військових районах» (14 червня 1941). Згідно з директивами створювалися айнзатцгрупи, на які покладалося виконання «спеціальних завдань»¹⁹. У червні кожна з них отримала по роті охоронної поліції, а в липні вони були посилені ротами військ СС (по одній кожна). Після цього в айнзатцгрупах «А», «Б» і «Ц» налічувалося по 900 осіб, у групі «Д», що не отримала підсилення, — близько 650. Такий кількісний склад не відповідав масштабам завдань, висунутих перед цими структурами. Тож 19 січня до айнзатцгруп надійшов циркуляр РСХА, що санкціонував комплектування збройних формувань з місцевого населення та використання їх у певних акціях (після відповідного навчання та під контролем поліції безпеки). При окремих айнзатцкомандах створювалися підрозділи шуцманшафту поліції безпеки з військовополонених та місцевих добровольців, які були задіяні в охоронних заходах, облавах, арештах, оточенні місць страт. Крім того, команди залучали з місцевих мешканців перекладачів, шоферів, інший технічний персонал (з фольксдойче та представників інших національностей)²⁰.

¹⁸ Брандон Р., Лауер В. С. 44, 90.

¹⁹ Міхман Д. С. 13.

²⁰ Там само. С. 43—48.

Завдання айнзатцгруп полягало у винищенні усіх політичних і расових «ворогів III Рейху» і «противників нацизму»: функціонерів партійних, радянських, комсомольських органів, активістів, підпільників, партизанів, диверсантів, терористів, «асоціальних елементів» (ромів, волоцюг, психічно недужих), а також євреїв.

Айнзатцгрупа «Ц» діяла при групі армій «Південь» на території України та південних регіонів Росії. На підставі «Донесення про події в СРСР» від 3 листопада 1941 р. та інших джерел О. Круглов наводить такі дані про наслідки вчинених нею злочинів: від 20 жовтня 1941 р. до кінця 1942 р. цим підрозділом було знищено 75 тис. євреїв, а з урахуванням страт, здійснених до 20 жовтня 1941 р., — близько 150 тис. Екстермінації тривали і в 1943 р.: так, у Сумах у лютому зондеркоманда 4а розстріляла кілька сотень євреїв, прибулих з Угорщини, а в грудні у Володимирі-Волинському зондеркоманда 4б вбила пів тисячі євреїв²¹.

Зоною дії айнзатцгрупи «Д» стали Південна Україна, Крим, Бессарабія, а в квітні-жовтні 1943 р. — українсько-білоруське Полісся та Волинь. Вже до квітня 1942 р. вона винищила все єврейське населення Миколаївщини, Херсонщини, Криму і значну частину — Одеської та Запорізької областей. Упродовж першого року війни на її рахунок було вже 88 тис. жертв, а від серпня до грудня 1942 р. ця цифра зросла ще на 40 тис. осіб, убитих на території Ростовської області та Північного Кавказу. Значну їх частину становили біженці з Молдавії, України, західних областей РРФСР²².

Майже 20 тис. євреїв у липні-серпні 1941 р. було знищено на теренах Західних України та Білорусії айнзатцгрупою особливого призначення, сформованою з айнзатцкоманд «Львів», «Брест», «Білосток» на чолі з командувачем поліції безпеки та СД Генерального губернаторства оберфюрером СС Шьонгартом²³.

Водночас із суто воєнними аспектами у Берліні до дрібниць продумали «систему безпеки», що полягала не тільки в запобіганні й придушенні спротиву, а й у цілеспрямованому знищенні певних категорій місцевих мешканців майбутнього «життєвого простору» німецьких колоністів. Безпосередньо в зоні бойових дій ці функції покладалися на структури вермахту.

У тилівій зоні групи сухопутних військ «Південь» «заходи безпеки» поділялися й узгоджувалися між вермахтом і силами поліції та СС. На 213, 444-ту і 454-ту охоронні дивізії покладалося вирішення військових і адміністративно-технічних питань. Кожна з них була підсилена батальйоном німецької регулярної поліції або поліції порядку — відповідно 318, 311-м і 82-м. Одночасно тут діяв апарат вищого керівника СС і поліції «Росія-Південь» на чолі з Ф. Єкельном, який контролював роботу поліційних підрозділів і підпорядковувався особисто Г. Гімлеру. Йому підпорядковувалися і айнзатцгрупи «Ц» і «Д», поліційний полк «Південь» у складі 45, 303-го і 314-го батальйонів поліції порядку, а також

²¹ Там само. С. 57—58.

²² Там само. С. 59—60.

²³ Там само.

резервні 304, 315-й і 320-й батальйони поліції²⁴. Айнзацгрупи та поліційні формування спочатку зосереджувалися на ліквідації партійно-радянських політичних функціонерів та армійських комісарів, серед яких було чимало осіб єврейської національності.

Убивство енкаведистами бранців західноукраїнських в'язниць спричинило активізацію антиєврейських заходів, до яких долучалося місцеве населення, зокрема погромів. Військовослужбовці вермахту повсюдно брали участь у цих акціях. Командування 17-ї армії, у зоні дії якої перебував Львів, дало вказівки про інсценізацію погромів. Вояки вермахту брали участь у розстрілі 1 160 чоловіків-євреїв у Луцьку 2 липня 1941 р., згодом — в аналогічній «операції» в Дубні²⁵.

У липні Берлін надіслав структурам «безпеки» низку наказів та інструкцій, що санкціонували масове вбивство не тільки єврейських чоловіків, а й жінок та неповнолітніх. Однак до початку серпня, навіть незважаючи на те, що в Україну прибула ще одна смертоносна сила — 1-ша піхотна бригада СС, — помітного розширення масштабів єврейського геноциду ще не спостерігалось. Та і в цей короткий період есесівці встигли вбити 800 євреїв віком від 16 до 60 років у Новограді-Волинському, а також 686 у Лельчицях. Тим часом батальйони поліції порядку (орпо) 22 липня вчинили масову бійню євреїв у Мацієві, а 24 липня — у Шепетівці²⁶.

Одним з виконавців зловісних планів нацистської верхівки став командувач СС і поліції в дистрикті «Люблін» О. Глобочник. Саме тут 17 березня 1942 р. почалася операція зі знищення єврейського населення Генерального губернаторства «Райнгардт». На підлеглий О. Глобочнику території загинуло майже два мільйони євреїв, яких розстрілювали, отруювали в газових камерах Белжеця, Собібору і Треблінки. Німецькі карателі здійснили кілька паціфікацій, знищуючи всіх виявлених утікачів, євреїв, а також польських та українських селян, які їх переховували²⁷.

З викладеного вище постає загальна структура силових формувань і характер їхньої взаємодії під час «походу на Схід» у розрізі заходів «безпеки», спрямованих насамперед на винищення єврейського населення захоплених територій. Це цілковито спростовує тезу про «чистий» вермахт, який не тільки на початковій фазі війни проти СРСР, а й пізніше регулярно був задіяний в «остаточному вирішенні єврейського питання».

У шерезі масових антиєврейських акцій початкової фази війни осібно стоїть бійня в Кам'янці-Подільському. До появи німецьких та угорських військ з міста виїхало кілька тисяч євреїв. Наприкінці липня сюди стали прибувати євреї з

²⁴ Поль Д. Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ, 2015. С. 44—45.

²⁵ Там само. С. 47.

²⁶ Там само. С. 48.

²⁷ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». *Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр.* Київ, 2013. С. 172—173.

Польщі, Чехословаччини, Угорщини, яких Будапешт депортував за межі країни і не погоджувався повернути, незважаючи на тиск Німеччини. Таким чином до 12 тис. місцевих євреїв приєдналося ще 10 тис. з Угорщини й Карпатської України. Посилаючись на відсутність житла, їжі та загрозу епідемій, представники Рейхсміністерства окупованих східних територій та Головнокомандування сухопутних військ після консультацій вирішили «усунути проблему» в радикальний спосіб. У цей час поблизу Кам'янця-Подільського не було підрозділів айнзатцгрупи «Ц», тому «ліквідацію» здійснили сили вермахту за сприяння угорських військ. Єкельн залучив до операції 320-й поліцейний батальйон і підсилив його ротою орпо. Жертвами масової бійни стало 23 600 осіб (14 тис. — із Закарпаття)²⁸. Решта 4 800 євреїв потрапили до гетто.

Д. Поль наголошує, що кам'янець-подільська екстермінація «знаменувала поворотний пункт у Голокості — перехід від убивства окремих цільових груп, що склалися в основному з євреїв-чоловіків, до поголовного знищення цілих єврейських громад»²⁹.

У цей час обговорювалася можливість «знищення працею», оскільки була потреба в робочій силі. Крім того, перехід війни у затяжну фазу спричинив труднощі з продовольчим забезпеченням армії, тож формула «зайвих їдців» виявилася когерентною ідеєю «звільнення майбутнього «життєвого простору» німців від євреїв».

Командири вермахту всіх рівнів, а також очільники військової адміністрації на місцях здебільшого виявляли зацікавлення й злочинну активність у знищенні єврейських жінок, дітей та літніх осіб, залишаючи якусь частину працездатних чоловіків для виконання робіт. Саме такі накази видавали військовий комендант Білої Церкви Й. Рідль, командувачі 6-ї армії В. фон Райхенау та 17-ї армії Г. Гот, головнокомандувач вермахту В. Кейтель і багато інших чинів збройних сил III Рейху³⁰. Виразної антисемітської позиції, що заохочувала екстермінацію євреїв, дотримувався головнокомандувач групи армій «Південь» Г. фон Рундштедт. Лише нижчі командири, зокрема коменданти таборів, де утримували радянських військовополонених, відмовлялися виокремлювати євреїв для наступних страт³¹.

Зазвичай нацисти практикували такий алгоритм (його застосовували під час «ліквідації» єврейських мешканців Житомира, Харкова та інших міст). Після оволодіння містом знищували кількасот єврейських чоловіків, потім військова адміністрація реєструвала тих, хто залишився (у Києві євреїв не реєстрували). Нарешті, після перемовин між керівниками ГССПФ «Росія — Південь» чи

²⁸ Breitman R. *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. New York: Hill and Wang, 1998. P. 63-65.

²⁹ Поль Д. С. 52.

³⁰ Müller N. (ed.). *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR*. Köln, 1980. S. 72.

³¹ Krausnik H., Wilhelm H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des CD 1938-1942*. Stuttgart: DVA, 1981. S. 243.

айнзатцгрупи «Ц» та польової комендатури або вищого армійського командування більшість єврейського населення підлягала знищенню. Частини вермахту виділяли для цього підрозділи оточення, вантажний транспорт, боеприпаси³².

Ще однією ознакою «ліквідаційних кампаній» стало те, що їх рекомендувалося здійснювати приховано від місцевих мешканців. Про це свідчить уривок з наказу командувача тилової зони групи сухопутних військ «Південь» (травень 1942): «...У випадках, коли євреї ліквідуються силами СД, найбільше треба дбати про те, щоб страти відбулися вночі або на світанку й виконувалися в такий спосіб, аби населення нічого не чуло й не бачило»³³.

Структури вермахту були задіяні у знищенні євреїв переважно у великих містах і там, де існували численні єврейські громади. Військові коменданти на місцях бралися до цієї справи, коли значна кількість єврейського населення потрапляла під управління військової адміністрації³⁴. Зафіксовано випадки, коли коменданти в обхід командування підрозділів СС та поліції віддавали прямі вказівки про розстріл євреїв українській допоміжній поліції (саме так було в Троянові на Житомирщині)³⁵.

Вдаючись до репресивних акцій, підрозділи вермахту брали в заручники здебільшого євреїв, яких потім найчастіше вбивали.

До масових убивств єврейського населення долучалися угорські охоронні частини. Крім того, апарат геноциду в Україні поповнили 12 груп таємної польової поліції, які сотнями вбивали місцевих цивільних мешканців, передусім євреїв³⁶.

Та все ж основна відповідальність за «остаточне розв'язання єврейського питання» в Україні лежала на айнзатцгрупі «Ц». Зондеркоманда 4а під орудою П. Блобеля і зондеркоманда 5 (Е. Шульц, потім — А. Мейєр) передислоковувалися з одного міста до іншого й організовували масові «ліквідаційні» заходи. До головних виконавців дослідники відносять також батальйони орпо, приписані до ГССПФ «Росія — Південь». Д. Поль стверджує, що загалом шість поліційних батальйонів, які підпорядковувалися ГССПФ «Росія — Південь», убили набагато більше євреїв, ніж айнзатцгрупи «Ц» і «Д» разом. На території, що підпорядковувалася військовій адміністрації, більшість масових екстермінацій здійснювали команди Зіпо — СД і батальйони орпо³⁷.

З перебранням влади цивільною адміністрацією конфігурація апарату насильства дещо змінювалася. Фактично найбільшу роль у реалізації всіх векторів окупаційної політики на місцях (включно з «єврейським питанням») відігра-

³² Поль Д. С. 55.

³³ Там само. С. 60.

³⁴ Там само. С. 61.

³⁵ Dean M. German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941-1944. *German History*. 1996. V. 14. No. 2. P. 175.

³⁶ Cessner K. *Geheime Feldpolizei*. Berlin, 1986. S. 83.

³⁷ Поль Д. С. 64.

вали гебітскомісари. За вказівкою з Берліна в усіх населених пунктах, де існувала єврейська громада з понад 200 осіб, створювалися єврейські ради («юденрати») і гетто³⁸.

Розпочавши восени 1941 р. великий логістичний проєкт — Транзитний шлях (Dr—IV) від Генерального губернаторства до Дніпропетровська (через Вінницю й Умань), гітлерівці задіяли на цих роботах радянських військовополонених та євреїв. Для «організації» робочої сили формувалася спеціальний апарат СС і поліції. Упродовж вересня 1941 р. — травня 1942 р. на території РКУ до цього додавалася система новостворених регіональних та місцевих управлінь поліції. Особовий склад для них надавали айнзатцгрупа «Ц» й айнзатцкоманда 5, штаб-квартири яких з'явилися у жовтні 1941 р. в Києві. Керівник айнзатцгрупи «Ц», ставши командувачем поліції безпеки та СД в Україні, створив регіональні команди Зіпо й СД, призначені для генеральних округ та їх місцевих постів. А командувач поліції порядку в Україні О. фон Ельгафен (пізніше — А. фон Бомгард) координував застосування підрозділів орпо та її регіональних і місцевих управлінь в антиєврейських акціях. Діями поліційних структур на міському й районному рівнях у кожній генеральній окрузі керував регіональний командир поліції порядку³⁹.

Одним з головних засобів реалізації політики нацистів стосовно євреїв на окупованих територіях стали їх ізоляція та концентрація у певних місцях. Початковою фазою ізоляції був перепис єврейських мешканців, що разом з особливими мітками на одязі (жовтий трикутник, чорна «зірка Давида» на жовтому тлі), позначками у паспортах давали змогу повністю контролювати єврейську спільноту у визначених районах чи частині населеного пункту. Практика відокремлення, ізоляції та концентрації набувала кульмінації у заходах з геттоїзації. Серед важливих елементів цих заходів — створення юденратів, що стали інструментом управління єврейськими гетто.

Військова адміністрація лише започаткувала геттоїзацію євреїв як перший етап на шляху їх знищення. Цивільна окупаційна влада в особі гебітскомісарів одержала санкцію на це в грудні 1941 р. У листопаді ГССПФ «Росія — Південь» очолив Г.-А. Прютцман, який займався «питаннями безпеки» у зоні цивільної адміністрації.

У румунській зоні окупації склалася інша конфігурація адміністративних і силових органів, які у той чи інший спосіб виявилися причетними до вирішення «єврейської проблеми». У серпні румуни створили губернаторство «Трансністрія», де на 40 тис. км² окрім українців та росіян мешкало 125 тис. німців, 290 тис. румунів та молдован, 300 тис. євреїв⁴⁰.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1—37.

³⁹ Поль Д. С. 70.

⁴⁰ Dallin A. *Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. Iași, Oxford and Portland, 1998. P. 198-206.

Ключовим концептом політики румунського керівництва стосовно «чужорідних» етнічних груп стало «етнічне та політичне очищення». Його сутність полягала у «тотальному й насильному вигнанні чужорідних елементів» (за словами прем'єр-міністра М. Антонеску) за межі Молдавії, Бессарабії і Буковини та терени «Трансністрії» з майбутньою «евакуацією» в Росію. Ці заходи мали здійснюватися під претекстом «ненадійності» євреїв, їхньої «антирумунської позиції» під час радянського наступу влітку 1940 р. та перебування радянської адміністрації у Бессарабії і Буковині⁴¹.

Депортація євреїв і ромів покладалася на регулярну армію та жандармерію. Здійснюючи «похід на Схід» під антислов'янськими гаслами, керівництво Румунії планувало виселити за межі країни й інші етнічні спільноти. На засіданні уряду М. Антонеску висловився «за примусове видалення з Бессарабії та Буковини всього єврейського населення, яке треба вигнати за кордон. Так само я виступаю за примусове видалення українського населення, якому тут не місце у цей час...»⁴².

Спочатку передбачалося депортувати «чужорідний» етнічний елемент в ході однієї акції. Однак німецьке командування виступило проти того, щоб «перевантажувати» ближні тили фронтових частин «непевними» контингентами і тим самим ускладнювати постачання діючої армії. Бухаресту довелося прийняти ці вимоги і створювати табори для тимчасового утримання вигнанців. Та коли з'явилося губернаторство «Трансністрія», у румунського уряду «розв'язалися руки». До депортацій долучилися губернатори «Бессарабії», «Буковини» й «Трансністрії», відповідно генерали К. Калотеску, Г. Войкулеску, Г. Алексіану, румунська армія, жандармерія МВС. Координація примусового виселення покладалася на генерала Й. Топора, якого на це уповноважив Й. Антонеску.

Оскільки певну кількість євреїв усе ж залишали у місцях їхнього постійного проживання, використовуючи «для національних інтересів держави», сепарування здійснював цивільний апарат міського голови (наприклад, у Чернівцях цим займався Т. Попович).

До вигнання єврейського населення на терени «Трансністрії» долучився й апарат Уповноваженого з єврейських питань у Румунії Р. Лекка.

Та все ж безпосередньо відповідальними за «вирішення єврейського питання» були Рада Міністрів і очільник держави — кондукетор Й. Антонеску, відповідно до колективних чи одноосібних рішень яких діяли всі виконавчі органи та військові структури.

Отже, керівництво Німеччини та її союзники залучили до масового винищення єврейського населення в Україні практично всі «силові» структури

⁴¹ Ancel J. (ed.) *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*. New York, 1986. V. III. P. 259-262; V. IV. P. 126.

⁴² Цит. за: Делетант Д. Трансністрія і румунське розв'язання «єврейського питання». *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ, 2015. С. 227.

включно з вермахтом, а також підрозділи, сформовані з представників місцевого населення, зокрема допоміжну поліцію.

Багатошарова інструменталізація переслідувань та знищення євреїв, створення цих заходів на детально спланований технологічний процес зробили його винятковим за своїм варварським і цинічним характером явищем в історії людства.

Характеризуючи ситуацію, що склалася в німецькій зоні окупованої Польщі, Ф. Гольчевський виклав такі міркування: «Перші двадцять два місяці нацистської влади в Польщі задали тон українсько-єврейським стосункам у Генерал-губернаторстві. УЦК, обидві фракції ОУН і, мабуть, значна частина українського населення Генерал-губернаторства назагал мали дуже чітке уявлення про те, що відбувається з євреями. Німецьке вторгнення до Польщі супроводжувалося розграбуванням єврейського майна, масовими розстрілами євреїв, а також паплюженням або знищенням синагог, у тому числі в містечках зі значним українським населенням. Тисячі євреїв із цих заселених українцями частин Польщі були змушені або тікати від німців, або перетинати під прицілом Буг — кордон між радянською та німецькою зонами окупації». Дослідник зазначає також, що німецька цивільна адміністрація вдалася до конфіскації майна євреїв, їх примусового залучення до праці, а також депортації з Кракова, Любліна та інших регіонів Генерального губернаторства у його південно-східну частину, де було створено гетто у Білгораї, Горлицях, Сяніку, Новому Санчі, Замості, Холмі. Тим часом у квітні 1941 р. В. Кубійович (згідно з німецькими документами) обговорював з Г. Франком можливість «очищення» території губернаторства від «польських і єврейських елементів»⁴³.

П.-Р. Магочій та Й. Петровський-Штерн стверджують, що з перших днів окупації — у липні-серпні 1941 р. підрозділи вермахту в багатьох населених пунктах західних і центральних областей України селективно відбирали і розстрілювали євреїв-чоловіків, а решту переселяли у гетто — спеціально відведені частини міст, відокремлені загорожею з колючого дроту, під охороною поліції⁴⁴.

Геттоізація охопила більші міста. Євреїв зганяли в один з міських районів, ізолювали огорожею, приставляли охорону. Залишати гетто без спеціального дозволу заборонялося під страхом смерті. У селах євреям просто забороняли змінювати місце проживання. Коли це уможливляли обставини, юденрати прагнули перевести до гетто лікувальні установи.

Водночас з поборами і контрибуціями євреїв віком від 14 до 60 років примушували важко працювати, що фізично виснажувало і скалічувало їх. На по-

⁴³ Гольчевський Ф. Відгінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ, 2015. С. 180—181.

⁴⁴ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*. Ужгород, 2016. С. 74.

чатку 1942 р. у місцях концентрованого утримання євреїв спалахнули епідемії, внаслідок чого помирали тисячі бранців.

У липні 1941 р. німецька окупаційна адміністрація наказала відновити єврейські громади (довоєнні кегілоти) у місцях компактного проживання євреїв. Це було сприйнято останніми як добрий знак, принаймні на якийсь час відсуваючи загрозу бути знищеними. Повернення до традиційних форм організації громадського життя — таких важливих для функціонування довоєнного єврейського соціуму — підживлювало сподівання на поступове налагодження життя і захист від переслідувань. Більшість юденратів очолювали особи, які виконували ці обов'язки ще за польської влади, а 43 % членів єврейських рад були членами довоєнних кегілот⁴⁵.

Та наприкінці 1941 р. ця традиційна інституція соціальної автономії трансформувалася відповідно до жорсткої матриці «нового порядку». Провідні діячі єврейської громади продовжували відігравати звичну роль. За давнім звичаєм громада здійснювала арбітраж у суперечках між її членами, утримувала лікарні, видавала ліцензії кваліфікованим робітникам і зверталася до німецької адміністрації з клопотанням про їх працевлаштування тощо. Але характер стосунків з нацистським окупаційним режимом кардинально відрізнявся від довоєнних.

Німецькі власті зобов'язали громаду сплачувати внески товарами та коштовностями. У традиційній громаді не існувало якихось правоохоронних структур. Але нацисти примусили євреїв створити в гетто поліцію, що давало змогу спростити і прискорити процедури поборів / податків та працевикористання. Під час розправ єврейська поліція виявляла тих, хто втік чи сховався, і передавала німецьким органам та підрозділам поліції та СД.

Допоки це було можливо, єврейські ради намагалися перевести до гетто лікарні, оскільки санітарно-епідеміологічна ситуація в них була вкрай незадовільною.

Якщо спочатку євреї намагалися уникнути потрапляння в гетто, то згодом — вижити в тих нелюдських умовах. І юденрати вживали всіх можливих заходів, аби пом'якшити режим, встановлений гітлерівцями у цих резерваціях. Вони зверталися до німецької адміністрації з клопотанням надати засоби для існування, зменшити обсяги і тривалість робіт. Однак зв'язок із зовнішнім світом був практично неможливим, оскільки нацисти жорстоко карали за будь-які спроби контактів, спрямовані на те, щоб пом'якшити страждання людей.

Та все ж головним способом «остаточного розв'язання єврейського питання» стали масові розстріли. У другій половині 1941 р. німці зганяли мешканців міст і сіл Волині й Поділля у відлюдні місця і страчували їх. У Вінниці було вбито 15 тис. євреїв, Острозі — 5,5 тис., Ровно — 17 тис., Проскуріві / Хмельницькому — 7 тис., Хмільнику — 8 тис. У Бердичеві карателі застосували підступну технологію: спочатку майже 15 тис. євреїв зосередили в гетто, де їх знесилювали

⁴⁵ Hilberg R. *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee, 1996. P. 150-151; Trunk I. *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*. New York, 1972. P. 574.

голодом. Після цього, під час організованого німецькою окупаційною адміністрацією музичного фестивалю, їх вивезли на місцевий аеродром, де розстріляли з кулеметів біля задалегідь викопаного рову⁴⁶.

Навесні 1942 р. почалася чергова хвиля екстермінацій. Від квітня до липня було вбито 30 тис. волинських євреїв. У серпні гебітскомісари одержали наказ підготуватися до знищення всіх мешканців рейхскомісаріату «Україна» (РКУ) єврейського походження⁴⁷. Влітку євреї генеральної округи «Волинь — Поділля» залишалися єдиною великою групою євреїв на всій території РКУ⁴⁸. Але їхню долю вже було вирішено. Під Луцьком було розстріляно 17 тис. євреїв⁴⁹.

У червні 1941 р. німці вбивали переважно єврейських чоловіків (12 тис. осіб). Та незабаром жертвами геноциду стали люди різної статі й віку. Восени на Волині було вбито 20 тис. євреїв. Однак, незважаючи на масовий характер екстермінацій, до поголового знищення єврейського населення у цьому регіоні не дійшло: на початку 1942 р. в адміністративному центрі РКУ мешкало ще 10 тис. євреїв⁵⁰.

У 1942 р. у Златополі діоксидом вуглецю гітлерівські спецкоманди отруїли 2,2 тис. єврейських мешканців, у липні в Олиці — майже 6 тис., Луцьку — 14,7 тис. Останніми жертвами масових убивств на Поділлі стали єврейські робітники, залучені до будівництва стратегічної рокади, що мала з'єднати Німеччину з окупованими українськими землями (по 4 тис. осіб біля Кам'янця-Подільського у листопаді й Вінниці у грудні). Загалом упродовж 1942 р. тільки у центральних та східних регіонах України німецькі силові структури вбили майже 350 тис. євреїв⁵¹.

Угорська окупаційна влада керувалася «антиєврейськими законами», запровадженими урядом. Згідно з рішеннями Віденського арбітражу (листопад 1938), південну частину Підкарпатської Русі/Карпатської України передали Угорщині. Статус цієї адміністративно-територіальної одиниці визначався як регентський комісаріат «Підкарпатська територія». На цей регіон також поширювалася дія згаданих законів. За переписом 1941 р. на теренах Підкарпаття мешкало 115 тис. осіб єврейського віросповідання (14 % населення), в деяких містах євреї становили від 20 до 50 % мешканців⁵².

Антисемітський курс Будапешта визначав не тільки вплив Рейху, а й позиція угорських військових та частини політикуму. Р.Брехем зазначає, що анти-

⁴⁶ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. С. 74.

⁴⁷ Dean M. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941—44*. New York, 2000. P. 93.

⁴⁸ Pallavacini S. *The Liquidation of the Jews of Polesie: 1941-1944*. Ph. diss. Macquarie University, 1999. P. 1-3.

⁴⁹ Снайдер Т. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921—1945. *Шоа в Україні...* 2015. С. 140.

⁵⁰ Там само. С. 134.

⁵¹ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. С. 76.

⁵² Шторк Т. Голокост на Підкарпатті. *Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010. С. 22.

семітизм християнського середнього класу, робітництва і селянства, помножувався тут на захоплення діями нацистів у цьому напрямі⁵³. Натомість Т. Шторк наголошує на прагненні значної частини угорської еліти і власників обмежити як реальний, так і надуманий вплив єврейства у соціально-економічному житті, а також ставленні до них, як до «чужорідних елементів»⁵⁴. Тому ще до початку Другої світової війни в Угорщині сформувалася морально-психологічна атмосфера позитивного сприйняття першого «антиєврейського закону» («Про забезпечення рівноваги суспільного та економічного життя» від 1 травня 1938 р.). Він встановлював 20-відсотковий ліміт участі осіб юдейського віросповідання у підприємстві, торгівлі та інтелектуальній царині.

Другий «антиєврейський закон» — «Про обмеження євреїв у повсякденному та економічному житті» (травень 1939 р.) — суттєво скорочував попередні квоти: до 12% — у ремісництві й торгівлі, 6% — в інтелектуальних видах праці і до нуля — у сфері державного управління⁵⁵. У третьому «антиєврейському законі» — «Про охорону праці» — простежувався вплив Нюрнберзьких расових законів у критеріях визначення євреїв та неєвреїв. Ним заборонялися змішані шлюби.

Взявши на озброєння гасла «юдео-більшовизму», угорські пропагандистські служби після початку «походу на Схід» позиціонували євреїв, сіоністів, комуністів, сектантів, панікерів як «небезпечні елементи».

Після Ванзейської конференції (січень 1942) Берлін ще настійливіше ставив перед угорським урядом вимогу активізувати зусилля в напрямі «остаточного розв'язання єврейського питання», однак той витримував тиск радикальних кіл у Будапешті. Та все ж 31 липня 1942 р. з'явився четвертий «антиєврейський закон», яким суттєво обмежувалися права власності євреїв на земельні угіддя⁵⁶.

Окреслюючи ситуацію в Угорщині, Д. Міхман і І. Вайц наголошують, що «суверенітет давав їй можливість зберегти свою єврейську громаду. Тоді як Словаччина з самого початку була рада позбутися своїх євреїв, передавши їх у руки німців, Угорщина захищала євреїв — угорських громадян, хоча й вела свою юдофобську політику, незалежну від німців. Тому євреї Угорщини зберігали спокій. Хоча загалом їхнє становище погіршилося, вони почувалися в безпеці, порівнюючи своє становище із ситуацією євреїв окупованих країн. Це позначилося на їхній долі якнайважче, бо, незважаючи на інформацію про те, що відбувалося навколо, вони не намагалися залишити Угорщину тоді, коли можливість іще була (хоча й обмежена). У результаті у 1944 р. вони були захоплені зненацька, зовсім не готові до такого розвитку подій»⁵⁷.

⁵³ Див.: Braham R. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Detroit, 2000.

⁵⁴ Шторк Т. 2010. С. 23.

⁵⁵ Елинек Й.А. *Карпатская диаспора. Евреи Карпатской Руси и Мукачева (1848—1948)*. Ужгород, 2010. С. 350—351.

⁵⁶ Там само. С. 352.

⁵⁷ *Катастрофа європейського єврейства*. 2005. Ч. 5—6. С. 12.

Антисемітська політика виявлялася в різноманітних обмеженнях, що стосувалися громадського життя, торгівлі, централізованого забезпечення продуктами харчування, освіти, релігійного життя, а також конфіскаціях майна. Загалом в Угорщині упродовж травня 1938 — травня 1944 р. ухвалили 22 закони та нормативно-правові акти, спрямовані проти євреїв⁵⁸.

Обравши стратегію еволюційного витіснення єврейських елементів з економічного життя, регент М. Горті та голова уряду М. Каллаї обстоювали перед німецькими союзниками «власний шлях» вирішення цього питання. Військова адміністрація генерала Б. Новаковича у Закарпатті від березня до липня 1939 р. форсувала витіснення євреїв з економічного простору, анулюючи патенти, запроваджуючи нові податки, забороняючи торгівельні операції, замінюючи «юдейські» концесії «християнськими».

За цивільної влади регентського комісара М. Козми ситуація дещо пом'якшилася, однак кардинально вона не змінилася: одночасно з економічною дискримінацією євреїв зазнавали утисків з боку силових структур. Тому вони емігрували, зокрема й до СРСР. Водночас до Угорщини іммігрували євреї з інших країн, окупованих Німеччиною. За деякими даними, від 1935 до кінця 1939 р. з Австрії, Німеччини, Чехословаччини, Польщі до Угорщини прибуло від 15 до 35 тис. єврейських біженців, частина яких осіла в Закарпатті⁵⁹. Уряд створив спеціальну інституцію — Загальнодержавне бюро з контролю за іноземцями (ЗЦБКІ), яке в 1940 — 1941 рр. організувало перші нечисленні виселення євреїв-емігрантів до Румунії та СРСР⁶⁰. Однак тверда позиція міністра внутрішніх справ Ф. Керестеша-Фішера нівелювала спроби військових здійснити тотальну депортацію всіх неугорців та осіб без громадянства⁶¹.

На підставі постанови ЗЦБКІ від 21 липня 1941 р., якою передбачалося примусове видалення прибулих євреїв, М. Козма планував виселити з Підкарпаття «всіх негромадян Угорщини галицького походження, викритих українських агітаторів та ромів»⁶². Справа не обмежилася біженцями: угорська влада депортувала 200 місцевих євреїв з с. Нижня Апша (Тячівщина), 300 — з Синевіра (Міжгірщина), 549 — з с. Липче (Хустщина)⁶³.

До кінця серпня 1941 р. з Угорщини до Галичини вивезли 18,5 тис. євреїв (зокрема 14,5 тис. — із Закарпаття). Німецька військова адміністрація розпорядилася про розстріли депортованих у Станіславі, Чорткові, Кам'янці-Подільському, куди вони доправлялися пішки, а частину спрямувала до табору Белжець⁶⁴.

⁵⁸ *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. (1918—1945). Ужгорода, 1995. С. 493.

⁵⁹ Шторк Т. 2010. С. 215.

⁶⁰ Елинек Й.А. С. 334.

⁶¹ Braham R. P. 32.

⁶² Segal R. *Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown and Mass Violence, 1914-1945*. Stanford, 2016. P. 71-75.

⁶³ Славик Ю. *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*. Дніпро, 2017. С. 47.

⁶⁴ Там само. С. 48—49.

Після повідомлення про «акцію» у Кам'янці-Подільському Ф. Керестеш-Фішер наказав припинити депортацію⁶⁵.

Одним з напрямів антисемітської політики керівництва Угорщини стало створення трудових військових батальйонів, що почалося у липні 1939 р., а законодавчо було врегульовано тільки 1942 р. Євреї та роми не виконували військової повинності, натомість зобов'язувалися до служби у трудових батальйонах. У грудні 1941 р. на теренах Закарпаття у цих підрозділах працювало 1 847 євреїв, яких задіяли переважно на зведенні «лінії Арпада»⁶⁶. З початком війни проти СРСР угорське командування відправило 12 трудових батальйонів чисельністю 14 тис. осіб (переважно євреїв та ромів) на Східний фронт⁶⁷. У 1942 р. на фронті перебувало 152 роти (37 275 осіб), з яких 130 мали єврейський склад. З 21 287 втрат цих формувань 18 843 припадали на «зниклих безвісти», що дало фахівцям підстави віднести їх на рахунок дезертирів, які перейшли на радянський бік. Станом на 1944 р. у робочих загонах налічувалося 125 тис. угорських євреїв, що, зрештою, дало їм змогу unikнути депортації і вижити⁶⁸.

Вже 19 березня 1944 р., коли на територію Угорщини було введено 11 німецьких дивізій, у столиці сформували штаб для підготовки депортації євреїв на чолі з А. Айхманом. Угорські посадовці з МВС мали забезпечити практичну реалізацію заходів з «остаточного розв'язання єврейського питання». Депортаційною зоною номер один було визначено Закарпаття та північно-східні райони країни, що вважалися прифронтовими районами. Євреї, як «неблагонадійні», підлягали виселенню з них. Акція почалася з реквізицій, штрафів, контрибуцій, захоплення єврейських заручників за викуп, витіснення їх з усіх сфер економічного, культурного, суспільного життя, вилучення підприємств, майстерень, торговельних закладів, квартир. Серед дискримінаційних заходів слід назвати обов'язок носити пов'язки із «зіркою Давида», позначення ними нерухомості, запровадження комендантської години.

У середині квітня 1944 р. почалося створення гетто на території дев'яти міст Закарпаття. 16 квітня перша група відбула до гетто у Собранецькому окрузі, 20 — до Ужгородського. До кінця квітня у двох ужгородських гетто зосереджувалося 16 927 осіб єврейського походження, двох мукачівських — 23 тис., двох берегівських — 10 тис., хустському — 11 тис. Крім того, на Мароморощині євреїв збирали у гетто Тячева, Солотвина, Ізи та Сокирниці⁶⁹.

Життя у гетто було вкрай тяжким через нестачу харчів, предметів першої необхідності, медикаментів. Через нестерпні умови, знущання, епідемії люди

⁶⁵ Шторк Т. С. 217.

⁶⁶ Славик Ю. С. 53.

⁶⁷ Офіцинський Р. Примусова праця на Закарпатті 1939—1944 років очима «живої історії». *У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939—1944 років*. Ужгород, 2013. С. 8—34.

⁶⁸ Славик Ю. С. 60.

⁶⁹ Елинек Й.А. С. 369; Шторк Т. С. 218.

помирали ще в місцях утримання. Але масові розстріли було зафіксовано лише 16 квітня 1944 р., коли жертвами угорських жандармів стали майже 300 євреїв Волового і Вишкова. Пізніше, у липні, було вбито близько 40 єврейських мешканців Торуня і Майдану на Міжгірщині⁷⁰.

Депортація євреїв Закарпаття почалася 14 травня 1944 р. Під час підготовки до транспортування у жертв вилучали всі матеріальні цінності, рухоме майно, худобу. У Берегові у євреїв вилучили 800 тис. пенге, Ужгороді — скрині з коштовностями на суму 400 тис. пенге⁷¹.

Загалом із Закарпаття до Освенциму відбуло 28 ешелонів (майже 86 тис. осіб), більшість яких скінчила земний шлях у таборі Аушвіц-Біркенау. Всього з Угорщини до «фабрик смерті» депортували 437 402 особи. Пережити Голокост вдалося тільки 14—15 тис. закарпатських євреїв (12 % від 115-тисячної єврейської спільноти краю станом на 1941 р.). За даними радянської НКД, під час війни загинуло 104 177 євреїв Закарпаття. Матеріальні втрати єврейської спільноти регіону оцінюються у 375 694 026 пенге (74 % збитків краю)⁷². Тільки у червні М. Горті зупинив депортацію, але це врятувало життя тільки євреям столиці.

Власний курс проводило керівництво Румунії. Він спирався на поширений у суспільстві антисемітизм. С. Гайсбюлер констатував у передвоєнній Румунії його «динамічну сукупну радикалізацію»⁷³. Це уможливило погроми влітку 1940 і в січні 1941 р. в Бухаресті та різанину в Яссах у червні 1941 р., де загинуло 13 тис. осіб⁷⁴.

На переконання Ю. Фюрстер, Румунія вела війну на знищення, а також свою власну війну проти євреїв⁷⁵. С. Гайсбюлер також наголошує, що Румунія здійснювала Голокост «активно і самостійно», а «масові вбивства не залежали тільки від бажання диктатора чи підпису бюрократа ... Важливі імпульси йшли знизу. Голокост на сході часто мав хаотичний та імпровізований характер, особливо у випадку Румунії. Євреїв убивали «прості» солдати, жандарми та сусіди. Вони робили це тому, що хотіли цього». Місцеві вбивці, як і військові, також «часто розстрілювали євреїв, а якщо не мали вогнепальної зброї, то застосовували

⁷⁰ Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні. *Новини Закарпаття*. 2014, 19 квітня. С. 20.

⁷¹ Славік Ю. С. 78; Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту. *Срібна земля-Фест*. 2007. № 46 (601). С. 11.

⁷² Славік Ю. С. 80—83.

⁷³ Гайсбюлер С. Тринадцять тез про Голокост на підконтрольних Румунії територіях у липні 1941 р. *Голокост і сучасність*. 2014. № 1 (12). С. 93—94; Florian R. The Jassy Massacre of June 29-30, 1941: An Act of Genocidt Against the Jews. *The Destruction of Romanian and Hungarian Jews during the Antonesku Era* / B.L. Randolf Boulder (ed.). New York, 1997. P. 63-85.

⁷⁴ *Gypsies under the Antonesku Regime, 1940-1944*. Chicago, 2000. P. 38-43, 52-60.

⁷⁵ Förster J. Hitlers Verbündete gegen die Sovietunion 1941 und der Judenmord. *Verbrechen der Wermacht. Bilanz einer Debatte*. Hrsg Ch. Hartmann u.a. Munchen, 2005. P. 96.

молотки, сокири, кирки чи інші сільськогосподарські інструменти або ж забивали жертв до смерті»⁷⁶.

Режим диктатора Й. Антонеску сповідував ідеологію «етнічної чистоти», але відмовився від запропонованої Берліном «програми» депортації єврейських мешканців захоплених Румунією територій до таборів смерті на території Польщі.

Не відступаючи від власних планів «очищення» Бессарабії та Буковини від євреїв, румунське керівництво організувало їх вивезення на територію губернаторства «Трансністрія», яке, на відміну від двох попередніх губернаторств, безпосередньо не входило до складу Румунії. Та перш ніж розпочати втілення цих планів у життя, у перші кілька тижнів після вторгнення румунських і німецьких армій на територію України у Північній Буковині та Бессарабії було замордовано майже 15 тис. євреїв. Усіх інших розмістили в гетто. Одне з найбільших розташовувалося в Чернівцях, що стали транзитним пунктом вивезення буковинських євреїв на схід. До початку літа 1942 р. понад 90 тис. єврейських мешканців Буковини і 75 тис. — Бессарабії пішки та залізницею доправили у «Трансністрію». Депортації не підлягали 20 тис. євреїв, які проживали переважно в Чернівцях: румунський міський голова Т. Попович кваліфікував їх як «незамінних» для господарської інфраструктури міста, що перебувало в його юрисдикції. А от майже 4 тис. євреїв з буковинських сіл було замордовано під час липневих погромів 1941 р., спровокованих німецькими та румунськими військами.

На теренах губернаторства «Трансністрія» румунська окупаційна адміністрація морила депортованих та місцевих євреїв голодом і масово знищувала. Загальна кількість загиблих у «Трансністрії» євреїв оцінюється у 220—260 тис. осіб⁷⁷.

Засліплені бажанням помсти за «зраду інтересів Румунії» у 1940—1941 рр., представники військово-політичного керівництва Румунії санкціонували всі можливі форми насильства проти єврейського населення. Ще до початку депортації румунські та німецькі військові вбили щонайменше 4 тис. євреїв⁷⁸.

Уже впродовж першої доби після вступу румунських частин до Чернівців було вбито понад 2 тис. єврейських мешканців міста. Ще 400 євреїв разом з головним рабином доктором Марком підрозділи СС та німецької поліції розстріляли наступного дня⁷⁹. До кінця літа 1941 р. із залученням мобільних «батальйонів смерті» айнзатцгрупи «Д» під командуванням штандартенфюрера СС О. Олендорфа німецькими й румунськими військами у Бессарабії було вбито 12 тис. євреїв. При цьому есесівці дорікали румунським військовим і жан-дармерії за «незадовільний технічний аспект» підготовки і проведення екстер-

⁷⁶ Гайсбюлер С. С. 97—98.

⁷⁷ Марочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. С. 78.

⁷⁸ Ioanid R. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940-1944*. Chicago, 2000. P. 174.

⁷⁹ Делетант Д. С. 229.

мінацій: останні залишали непохованими трупи жертв, вдавалися до «немисливих садистських ексзекуцій», мародерства⁸⁰.

Втім, і депортація здійснювалася в такий спосіб, що фактично перетворилася на «винищення вигнанням». Небажання німців пропускати десятки тисяч зірваних з рідних місць людей через Дністер спричинило безцільні пересування не забезпечених харчами, одягом, ліками груп, що супроводжувалося масовою смертністю виснажених жінок, дітей і літніх людей. Для видалених з Буковини євреїв румунська влада створила транзитні табори у Єдинцях і Сокирянах. Вигнанців з Бессарабії утримували у Вертюжанах і Маркулештах, де скупчилося понад 50 тис. осіб⁸¹.

Як тільки з німцями було досягнуто домовленості про порядок управління південними регіонами України, румунський уряд розпочав другий акт вигнання «чужорідних» етнічних груп за Буг. Наступним «звалищем» цих контингентів мало стати губернаторство «Трансністрія». Хворих і немічних, які втрачали здатність пересуватися, вбивали на місці. Через те що вбитих і кинутих на узбіччі вигнанців грабували місцеві селяни-мародери, місцева жандармерія через кожні 10 км викопувала спільну могилу, куди скидали тіла нещасних. Лише на маршруті Сокиряни — Косауці загинуло 500 подорожніх⁸².

Після відокремлення 15—20 тис. євреїв, які могли виявитися корисними румунській державі, понад 28 тис. євреїв з чернівецького гетто 14 залізничними ешелонами доправили до «Трансністрії».

До серпня 1942 р. за межі Буковини було примусово виселено 45 867 єврейських мешканців Буковини та 55 687 — Бессарабії, а також 25 тис. (з усіх 208,7 тис.) ромів⁸³.

Під тиском США, Федерації єврейських громад Румунії, митрополита Трансільванії Балана, королеви-матері Гелени Й. Антонеску змушений був переглянути свої зловісні плани і в жовтні 1942 р. припинити депортації. Щоправда, на той час величезна кількість людей вже загинула від варварського поводження, захворювань, непосильної праці, голоду і побутової невлаштованості на маршрутах, у гетто і таборах утримання. Зміна ситуації на Східному фронті підштовхнула керівництво країни до ухвалення у грудні 1943 р. рішення про репатріацію вигнанців. До ліквідації губернаторства «Трансністрія» звітти вдалося повернути близько двох десятків тисяч євреїв і лише половину з депортованих ромів. За різними оцінками, на цій території загинуло від 220 до 260 тис. євреїв і від 10 до 20 тис. ромів. Д. Делетант наголошує: «Кілька тисяч євреїв у 1941—1943 рр. були розстріляні частинами румунських військ і СС

⁸⁰ Angrick A. The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union. *Yad Vashem Studies*, 1998. V. 26. P. 203-238.

⁸¹ Ioanid R. The Antonescu Era. R.L. Braham (ed.). *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York, 1994. P. 148.

⁸² Делетант Д. С. 234.

⁸³ Там само. С. 239.

(останнім часто допомагали етнічні німці), але причиною смерті більшості євреїв, затриманих у Трансністрії чи депортованих до неї у 1941—1944 рр., стали адміністративна некомпетентність і корупція»⁸⁴.

Співучасники, спостерігачі, рятівники. Дослідники Голокосту активно дискутують про роль місцевого населення в «остаточному розв'язанні єврейської проблеми». Так, В. Лауер стверджує, що на теренах Східної Європи «німці покладалися на байдужість більшості українців, поляків, латишів, естонців і литовців до скерованого проти єврейського населення насильства, а також на їхню допомогу в поліцейських рейдах та антиєврейських погромах»⁸⁵.

Розпочинаючи «остаточне розв'язання єврейського питання», нацисти усілякими засобами намагалися долучити до цього місцеве населення — литовців, поляків, білорусів, українців, росіян, кримських татар. У німецьких рапортах на початку війни зазначалося, що «українське населення показало варту схвалення активність стосовно євреїв»⁸⁶.

Після вступу частин вермахту до Львова відбулися організовані єврейські погроми, до яких долучилося чимало українців.

В оглядах німецьких окупаційних структур ситуації на захоплених землях, зокрема в документі від 16 липня 1941 р. за № 24, містилася інформація про участь української міліції та місцевого населення у вбивствах євреїв на теренах Галичини⁸⁷.

Документально підтверджені факти причетності української міліції (до створення якої доклали зусиль українські самостійники), а також «похідних груп» ОУН до єврейських погромів наводить у своїй праці, присвяченій нацистській політиці стосовно євреїв у Галичині, Д. Поль⁸⁸. Він зазначає, що в деяких місцях погроми почалися ще до приходу місцевих військ. Учений обстоює ймовірність того, що ці акції спланувала поліція безпеки СС, а ОУН була задіяна в цих заходах. Натомість в угорській зоні окупації війська рішуче зупинили насильство проти євреїв.

Ф. Гольчевський інтерпретує події так: «У довоєнній Польщі бував несамолюбивий антисемітизм. Він не лише вплинув на войовничих українських націоналістів, а й сама ОУН була твердо переконана в тому, що євреї є агентами Москви. Поширену думку, нібито всі більшовики — євреї, було перевернуто догори ногами, й тепер вважалося, що всі євреї — більшовики. Хвиля німецької (та

⁸⁴ Делетант Д. С. 252.

⁸⁵ Lower W. «Living Space». *The Oxford Handbook of Holocaust Studies* / P. Hayes and J.K. Roht (eds). Oxford [England]; New York, 2010. P. 318.

⁸⁶ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941*. Зб. документів і матеріалів. Львів; Київ, 2001. С. 123.

⁸⁷ *Einsatzgruppen in der UdSSR und die Judenfrage*. The Beate Klarsfeld Foundation. (N.p.: n.d.). S. 11, 12, 15.

⁸⁸ Pohl D. *Nazionalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941-1944: Organisation und Durchföhrung eines staatlichen Massenverbrechens*. Munchen, 1996. S. 48-67.

оунівської) пропаганди, спрямована проти радянського «жидобільшовицького» режиму, сприяла тому, що багато хто з українців звинувачував «жидів» у вбивствах, здійснених НКВС. Натомість у німцях вони бачили тих, хто виправив численні несправедливості поляків і поставив на місце «жидів» у Генерал-губернаторстві. ... Багатьма містами Галичини, де НКВС скоїв масові вбивства, прокотилися погроми». Та, найімовірніше, це був лише привід, оскільки антиєврейські дії спостерігалися і в тих населених пунктах, де енкаведисти не вчинили масових мордів бранців⁸⁹. Оскільки багато аналогічних випадків трапилося і в інших районах Польщі, у Латвії та Литві, це дає підстави історикам вважати однією з основних причин єврейських погромів побутовий антисемітизм, закорінений у певної частини місцевого населення.

Деякі фахівці дотримуються думки, що єврейські погроми стали можливими лише тому, що нацисти «натиснули спусковий механізм». Так, Р. Гілберг вважає, що «справді стихійних погромів, без впливу айнзатцгруп, не було» і що «всі погроми відбувалися невдовзі після прибуття каральних формувань»⁹⁰. Імовірно, саме так здебільшого сталося в місцях перебування німецьких військ та айнзатцкоманд. Однак антиєврейські ексцеси за участю цивільного місцевого населення й допоміжної поліції зафіксовано в населених пунктах, де дислокувалися угорські війська, — Станіславі, Городенці, Коломиї, Обертині⁹¹.

За окремими свідченнями, опублікованими кількома західними авторами, першу українську міліцію у Львові наприкінці червня 1941 р. сформували залишені радянськими спецслужбами радянські міліціонери. Аби відвернути увагу від своєї причетності до злочинів радянських силових структур у західноукраїнському регіоні, вони могли виявляти якщо не ініціативу, то особливу активність в організації погромів⁹².

Р. Брандон і В. Лауер звертають увагу на одну промовисту обставину: єврейські погроми мали місце переважно на теренах Волині й Галичини, тобто тих регіонів, які у міжвоєнний період входили до складу II Речі Посполитої. Так, у 1941 р. співвідношення кількості зафіксованих погромів на землях, що належали Польщі до 1939 р., та на території УРСР становить приблизно 70 до 5 (на окупованій території УРСР у межах до вересня 1939 р. сталися антиєврейські ексцеси у Білопаллі, Гнівани, Олевську, Хмільнику і Чудневі). Дослідники припускають, що насправді їх могло бути більше, але це суттєво не впливає на зазначену тенденцію. Командування айнзатцгрупи «Ц» у своїх доповідях до Бер-

⁸⁹ Гольчевський Ф. С. 186.

⁹⁰ Hilberg R. *The Destruction of the European Jews: Revised and Definitive Version*. V. 1. New York, 1985. P. 312.

⁹¹ Żbikowski A. Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej. *Buletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1992. No. 2-3. S. 3-18.

⁹² Heiman L. They Saved Jews: Ukrainian Patriots Defied Nazis. *The Ukrainian Quarterly*. 1961. № 17. P. 320-332; Lipschütz-Lipinski I.T. *Hans Duda und die Askaris*. Tel-Aviv: Hamehora, 1971. P. 61-63.

ліна ремствувало з приводу того, що на схід від колишнього радянсько-польського кордону майже не вдається підбурити місцеве населення до антиєврейських дій. Погром в Умані фактично здійснили самі вояки вермахту. Не вдалося залучити цивільних мешканців і до погрому в Житомирі, де діяла зондеркоманда 4а. У зоні дій айнзатцгрупи «Д» погроми чинили румунські військові (крім Чернівців і Хотина). Автори покладають відповідальність за антисемітські виступи не тільки на окупантів, а й на оунівців⁹³.

Німецька окупаційна цивільна військова адміністрація не мала достатніх ресурсів для виконання наказів керівництва III Рейху щодо «остаточного розв'язання єврейського питання». У зв'язку з цим частина функцій перекадалася на допоміжні воєнізовані структури, сформовані з місцевих колаборантів. Однією з найчисленніших серед них стала допоміжна поліція, що часто фігурує в різних джерелах як «українська». Насправді на теренах спільного проживання українців, росіян, білорусів, поляків, румунів, угорців, словаків та представників інших національностей етнічний склад допоміжної поліції був різним, хоча в центральних регіонах України переважали українці. Різною була й мотивація тих, хто йшов служити до таких формувань. Українські самостійники (бандерівці, мельниківці, бульбівці) намагалися інфільтруватися в допоміжну поліцію, аби впливати на ситуацію на окупованих землях, а в слушний час перевести поліційні підрозділи в підпілля для боротьби проти займанців (насамперед більшовицького режиму).

Однак, за словами П.-Р. Магочія і Й. Петровського-Штерна, «з точки зору єврейських жертв та жменьки тих, хто вижив, така діяльність була неминуче пов'язана саме з Українською допоміжною поліцією та етнічними українцями, незважаючи на те, яким насправді був етнічний склад груп злочинців»⁹⁴.

Функції української допоміжної поліції були різноманітними. Її підрозділи забезпечували правопорядок у населених пунктах, долучалися до оточення певних районів під час облав, обшуків та затримання євреїв, їх супроводу до гетто чи таборів смерті та їх охорони, екстермінаційних акцій, прочісування місцевості та виявлення втікачів, охорони трудових таборів уздовж Транзитного шляху IV.

Під час виконання цих та інших завдань доволі часто траплялися випадки самовільних реквізицій, розправ та убивств людей поліцаями, особливо у гетто і сільській місцевості⁹⁵.

Масштаби геноциду євреїв виявилися такими, що про них знали мешканці місцевостей, у яких вони здавна співіснували з представниками інших етнічних спільнот. Однак характер нацистського окупаційного режиму визначав ситуацію, за якої мало хто наважувався кинути йому виклик. Тож більшість населення окупованої України залишалася пасивними «спостерігачами», хоча значна частина співчувала жертвам нацистських переслідувань і вбивств. Для при-

⁹³ Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. С. 37—38.

⁹⁴ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. С. 79.

⁹⁵ Pohl D. P. 277-278, 311-312.

кладу, у Луцьку, Кременці та інших містах українці й поляки полишали свої заняття і сходилися подивитися, як місцевих євреїв зводили до гетто⁹⁶. При цьому одні злостиво супроводжували лави приречених погрозами, лайкою й прокляттями, заштовхували назад у колони тих, хто намагався втекти, а інші — співчували, плакали і ховали в натовпі втікачів (найчастіше — дітей). Для деякого неподоланною спокусою стала можливість заволодіти майном жертв Катастрофи. Баналізація насильства і правовий нігілізм помітно знижував моральний поріг, а у когось зовсім знімав етичні перестороги і бар'єри. Єврей, який дивом вижив у Дубні, пригадав лише одного поляка, що відмовився від «своєї» частки награваного у євреїв майна⁹⁷. Іntenцію ж поляка з-під Колок про те, що «Голокост виявив у поляках людяність або її відсутність», можна екстраполювати на всі етнічні групи⁹⁸.

На Волині українець Лаврів надав у своєму помешканні схованку для Фані Лашт, Миколай Курята — глухий, сліпий та хворий на сухоти єврейці, а Зигмунт Курята — переховував хлопчика Шию Флейша. Чех Ф. Брочек і його діти урятували 25, а поляк Богдан Базилі — 22 євреїв. Надали схованку для євреїв від німців і мешканці польської колонії Тшесланець⁹⁹.

Якщо багатьох учасників переслідувань євреїв підштовхували до цього політичні переконання, то значна частина місцевої людності все ж керувалася загальнолюдськими цінностями. Польський дослідник Р. Тожецький як приклад наводить відповідь директора Львівської міської бібліотеки О. Масляка на запитання родича, навіщо він наражав себе на небезпеку, надаючи допомогу євреям: «Поки усвідомив себе українцем, народився ж я людиною»¹⁰⁰.

Т. Курило й І. Химка зауважують, що значну частину українців, які рятували євреїв, становили аполітичні селяни, доволі часто жінки. Одна з них врятувала від загибелі Ш. Редліха, майбутнього автора книги «Разом та нарідно в Бережанах» та інших праць¹⁰¹.

За словами Д. Кагане, сільські мешканці Галичини були однаково схильні до того, щоб допомагати євреям утікати з потягів, які їх везли в табір смерті в Белжеці, з одного боку, і видавати поліції, — з іншого¹⁰².

Навіть коли утримувані у гетто вдавалося у якийсь спосіб вирватися з нього, це не було гарантією порятунку. Без засобів до існування і надійного сховку

⁹⁶ *Sefer Lutsk. Okkupation, Ghetto, Destruktion*. Tel Aviv, 1961. P. 157.

⁹⁷ Vaysberg M. *Life and Destruction of the Jews in Dubno*. Y. Adini (ed.). *Dubno. Sefer zikaron*. Tel Aviv, 1966. P. 705-706.

⁹⁸ Снайдер Т. С. 149.

⁹⁹ Pohl D. 1996. С. 143.

¹⁰⁰ Torzecki R. *Polacy I Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. S. 137.

¹⁰¹ Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи» (Львів: Мс, 2006). *Україна модерна*. 2008. Ч. 13(2). С. 255.

¹⁰² Kahane D. *Lvov Ghetto Diary*. Amherst, 1990. P. 76.

вижити було майже неможливо. І коли на шляху потенційних жертв зустрічалися люди доброї волі, вони отримували шанс зацепитися за життя. До таких належав німецький інженер Г. Гребе, який під час ліквідації луцького гетто забезпечив 25 єврейських робітників фальшивими документами, що містили інформацію про «арійське походження» власників. Після цього він відрядив їх до вигаданої філії німецької фірми в Полтаві, де їм вдалося пережити окупацію¹⁰³.

Звертаючись до теми порятунку євреїв українцями, Ф. Гольчевський зауважує, що «ці сміливі люди та організації залишилися поза історичним дискусією»¹⁰⁴. Така ситуація склалася внаслідок, так би мовити, «концептуальної конфронтації» між тими, хто намагається мінімізувати причетність українців до вбивств єврейського населення, з одного боку, й тими, хто посів гостру звинувачувальну позицію, — з іншого¹⁰⁵. Т. Гунчак з цього приводу в 1989 р. зазначав, що єврейських та українських істориків розділяє «невидимий мур»¹⁰⁶. Та з того часу сплило багато води, і нині в українському науковому дискусі складні українсько-єврейські відносини продуктивно обговорюються, хоча проблем, що потребують спеціального тривалого студювання, ще доволі багато.

Оскільки в СРСР не досліджували Голокост, то не вивчали й моделі поведінки тих, хто долучився до порятунку жертв. Меморіал Катастрофи (Яд Вашем) в Ізраїлі, який присвоює почесне звання «Праведник народів світу», отримував уривчасту інформацію про рятівників з України, але ніхто не знав справжніх масштабів цього явища та кількості тих, хто міг претендувати на це звання. Тільки у 1993 р. Я. Сусленський опублікував книгу, в якій уперше було наведено дані про українських рятівників¹⁰⁷. До початку 2015 р. в Україні налічувалося 2 515 «Праведників народів світу», в січні 2019 р. у цьому почесному списку було 2 634 наших співвітчизників.

Виразну позицію в цьому питанні посіла Греко-католицька церква (ГКЦ). На початку 1942 р. митрополит А. Шептицький у листі до очільника СС Г. Гімлера запитував, чи відомо тому про звірства німецьких військовослужбовців, а також чи не використовували в антисемітських акціях українців, які служили в допоміжній поліції. Разом з тим митрополита непокоїла загальна деморалізація суспільства, узвичаєння насильства і лавина вбивств, що котилася краєм. Намагаючись загострити чутливість духовенства і мирян до самоцінності людського життя, він у своїх архіпастирських посланнях неодноразово апелював до християнського співчуття і сумління. Першоієрарх ГКЦ наголошував, що ухвалу

¹⁰³ Spector S. *The Holocaust of Volhynian Jews: 1941-1944*. Jerusalem, 1990. S. 253-255.

¹⁰⁴ Гольчевський Ф. С. 202.

¹⁰⁵ Див.: Golczewski F. Die Revision eines Klischees. Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer. W. Benz, J. Wetzel (eds.). *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*. Band 2. Berlin, 1998. S. 9-82.

¹⁰⁶ Hunczak T. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations. M.R. Marrus (ed.). *The Nazi Holocaust*. Part 5. Public Opinion and Relations to the Jews in Nazi Europe. V. 1. Westport-London Meckler, 1989. P. 396.

¹⁰⁷ Сусленський Я. *Справжні герої*. Київ, 1993.

про смертну кару може виносити від імені держави тільки суд і лише проти тих, хто скоїв найтяжчі злочини і чия провина цілковито доведена.

Апелюючи до п'ятої заповіді, Андрей Шептицький у декреті «Не убий!» (листопад 1942 р.) жорстко окреслив позицію церкви: «Чоловіковбивник включає себе з ... Божої суспільності ... і стягає на себе велику Божу кару у вічності й страшне Боже прокляття вже на цьому світі. ... В темній душі чоловіковбивника здійснюється те, що з такою силою описане в псалмі. ... Рана його душі смердить та гниє в його живучому та ходячому ще по світі трупі. Він погордив благословенством Божого закону та воно віддалилося від нього. ... Така доля убивника на цьому світі, а у вічності участь з діяволами і ангелами його. ... Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку¹⁰⁸, і так само заслугує на кару Божу і на клятву¹⁰⁹ Церкви»¹¹⁰.

Про своє занепокоєння зниженням моральних порогів, спричиненим діями окупаційної адміністрації, Андрей Шептицький писав у листі до папи Пія XII (серпень 1942 р.). Віддані віряни переховували у греко-католицьких монастирях багатьох євреїв, зокрема рабина Давида Кагане, Курта Левіна, Адама Данієля Ротфельда. Брат Кир Андрея — Климентій Шептицький, який очолював орден студитів, разом з ігуменю жіночого греко-католицького монастиря Йосифою переховували дружину й доньку Д. Кагане¹¹¹. Священник Кордуба упродовж 8 місяців переховував у с. Великі Мости Наталію Дрезднер зі Львова¹¹².

Одним з поширених способів порятунку євреїв стало їхнє хрещення. Зіпо-СД зафіксувала тільки в першому півріччі 1942 р. 40 офіційних випадків хрещення євреїв у дистрикті «Галичина». Після того як зіпо-СД вказала Митрополиту Андрею Шептицькому на неприпустимість цієї практики, духовенству ГКЦ було рекомендовано утримуватися від неї. Однак і після цього греко-католицькі священники вихрещували євреїв, хоча нацисти жорстко карали за це. Перемишлянського пароха О. Ковча за хрещення великої кількості євреїв відправили до Майданека, де він загинув. Єврейська рада України у 1999 р. проголосила його українським «Праведником». До порятунку євреїв долучилися й греко-католики, і римо-католики. Завдяки українським та польським лісникам вдалося врятувати в Перемишлянських лісах майже 1700 євреїв¹¹³. О. Кривояз урятував у Самборі 58 євреїв, Левко і Роман Білецькі — 23 євреї у

¹⁰⁸ грабіж.

¹⁰⁹ прокляття.

¹¹⁰ Декрет Митрополита Андрея «Не убий!» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь». *Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1939—1944 рр.* Т. 3. Львів, 2010. С. 543—544.

¹¹¹ Kahane D. P. 60-61, 77, 148-150.

¹¹² Friedman Ph. *Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupations.* M.R. Marrus (ed.). *The Nazi Holocaust.* P. 5. *Public Opinion and Relations to the Jews in Nazi Europe.* V. 1. Westport-London Meckler, 1989. P. 393.

¹¹³ Там само. P. 388.

Підгайцях, учитель гімназії з Перемишля — місцеву єврейську родину¹¹⁴. Сторож Львівського ботанічного саду переховував правника й музиканта Ю. Шпербера, який до війни давав безкоштовні уроки гри на скрипці його синові¹¹⁵. О. Масляк (директор міської української бібліотеки у Львові) зробив спеціальні полиці для переховування євреїв і продавав рідкісні видання, аби купувати для них їжу. Про це пізніше розповів Д. Кагане¹¹⁶.

Зафіксовано випадки порятунку євреїв українськими поліцейськими. М. Маргуліс залишився живим лише тому, що коли його виявили у львівській каналізації, один з поліцаїв запевнив інших: «Я його добре знаю. Нехай іде». Інший поліцай, Вавринюк, переховував у своїй квартирі К. Ціммельс-Тропе, що врятувало її від загибелі. У квітні 1943 р. під час антиєврейської акції у Тернополі український поліцай приховав єврея, який виліз зі сховку в тунелі¹¹⁷.

Гуманізм виявляли представники різних релігійних конфесій та соціальних груп. Для прикладу, баптист В. Дзивикульський (Чортківський повіт) урятував місцевого 17-річного єврейського юнака і ще 12 євреїв Бучача. Адвентисти сьомого дня надали допомогу Ельзі Сільвер з Підгайців та Симону Шехтеру з Королівки, Свідки Єгови — Єгошуа Шилоні¹¹⁸. У Тербовлі змішана родина Яцків (чоловік — українець, дружина — полячка) надала притулок десятку євреїв та опікувалася іншими євреями, які переховувалися у навколишніх лісах¹¹⁹.

Члени Українського крайового комітету (філії УЦК у дистрикті «Галичина») видавали євреям підробні документи, які засвідчували їхнє українське походження. Українські допомогіві комітети брали на роботу євреїв, аж поки про це не довідалися німецькі окупаційні органи. Втім, за словами голови УКК К. Паньківського, таких випадків було небагато¹²⁰.

За переховування євреїв німецькі окупаційні органи карали не лише конкретних «винуватців», а цілі населені пункти, згідно з принципом колективної відповідальності. У вересні 1942 р. за сприяння радянським партизанам і єв-

¹¹⁴ Block G., Drucker M. *Rescuers: Portraits of Moral Courage in the Holocaust*. New York, 1992. P. 241-245.

¹¹⁵ Paldiel M. *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*. Hoboken; New Jersey, 1993. P. 280.

¹¹⁶ Heiman L. They Saved Jews: Ukrainian Patriots Defied Nazis. *Ukrainian Quarterly*. 1961. № 17. P. 331.

¹¹⁷ Marshall R. *In the Sewers of Lvov: the Last Sanctuary from the Holocaust*. London: Collins, 1990. P. 108; Hunczak T. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations. *Ukraine during World War II: history and its aftermath*. Edmonton, 1986. P. 39-61; Goldfliess I. Fragments of My Holocaust Experience. *Alliance for murder: the Nazi-Ukrainian Nationalist partnership in genocide*. New York, 1991. P. 106.

¹¹⁸ Paldiel M. *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*. P. 280; Friedman Ph. Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation. *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*. New York; Philadelphia, 1980. P. 393.

¹¹⁹ Goldfliess I. A Shelter in the Forest. *Alliance for murder: the Nazi-Ukrainian Nationalist partnership in genocide*. New York, 1991. P. 110, 120.

¹²⁰ Паньківський К. *Роки німецької окупації. 1941—1945*. Нью-Йорк; Торонто, 1965. С. 73.

реям карателі спалили українські села Борки, Заболоття, Борисівку, Кортеліси і вбили більшість їх мешканців.

На початку 1944 р. німці засудили до страти Анну Мясюгу зі Стрия, яка допомагала рятуватися євреям, а також інших мешканців Стрийського повіту — Стефана і Миколу Куляків, Марію Назар за аналогічним звинуваченням¹²¹.

Часто єврейські втікачі знаходили притулок у підрозділах польських національних формувань, зокрема Армії Крайової, як це було в Панській Долині.

Та найбільші сподівання на порятунок євреї пов'язували з радянськими партизанами. Багато євреїв урятувало з'єднання під командуванням А. Бринського. Один з його командирів, Ю. Собесяк («Макс») виокремив тисячу євреїв, здатних битися, а кілька тисяч партизани взяли під захист у лісових таборах («Біробіджан», «Налевки», «Палестина»)¹²². Ізраїль Пінчук агітував українських селян з метою залучення їх у радянські партизанські загони. У цих формуваннях євреї виконували розвідувальні й диверсійно-терористичні завдання, брали участь у боях з німецькими поліційними підрозділами.

У спогадах тих, хто не лише рятувався, а й воював у лавах радянських партизанів, головним мотивом проходило те, що в такий спосіб вони «повернулися до життя». «Певним чином, — зазначає Т. Снайдер, — партизани вели боротьбу за те, щоб зробити Волинь безпечнішою для євреїв, які все ще переховувалися. Відряджалися каральні загони (керовані зазвичай українцями), призначені вбивати українців, які видавали євреїв німцям. Мета полягала в тому, щоб змінити моральний баланс на селі, схилити селян при зустрічі з євреями надавати їм прихисток, а не кликати поліцію»¹²³.

Окрему сторінку Голокосту становить спротив, який виявлявся у пасивній і активній формах. Звертаючись до цього аспекту Катастрофи, потрібно насамперед враховувати, що нацисти до дрібниць продумали і з непохитною цілеспрямованістю й пунктуальністю втілювали технології, спрямовані на нейтралізацію волі до спротиву, формування у жертв відчуття ізольованості (під час спровокованих погромів та облав) і приреченості, залякування (демонстративні екзекуції і тортури, покарання за найменші порушення, приниження і деморалізація).

До пасивних видів спротиву слід віднести прихований саботаж приписів німецьких органів, невиконання розпоряджень, приховування коштів та засобів до існування, підробку особистих документів і переховування від окупантів тощо.

Найпоширенішою формою активного спротиву була втеча з гетто чи місця роботи. Так, під час бунту, влаштованого робітниками майстерні в луцькому гетто, кільком його мешканцям вдалося втекти. За подібних обставин вирвалися з гетто кілька євреїв у Тучині. Євреям, які на самому початку війни видавали

¹²¹ Friedman Ph. P. 388.

¹²² Arad Y. Jewish Family Camps in the Forests: An Original Means of Rescue. *Rescue Attempts During the Holocaust, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*. Jerusalem: Yad Vashem, 1977. P. 333-353.

¹²³ Снайдер Т. С. 145.

себе за українців чи поляків, вдалося уникнути гетто і тим самим збільшити свої шанси на виживання.

Та і в самих гетто створювалися бойові групи, що брали на себе облаштування схованок для євреїв на території гетто, збирання зброї, організацію втеч, підготовку повстань, які найчастіше вибухали під час ліквідації гетто. Принаймні 18 таких груп діяло на території Волинської та Ровенської областей: у Дубні, Дубровиці, Любомлі, Маневичах, Рафалівці, Шацьку. У гетто Луцька, Кременця, Мізоча і Тучина сталися найбільші з таких збройних повстань. Бранці кременецького гетто протистояли гітлерівцям упродовж цілого тижня, на початку вбивши 16 німців та поліцаїв, які охороняли гетто. У тучинському гетто група з 60 підпільників вдалася до збройного спротиву карателям. Ціною власного життя вони дали змогу врятуватися майже двом тисячам бранців¹²⁴.

На теренах Галичини бойові групи були сформовані у львівському гетто і Бродівському таборі примусової праці. У містечках Борщів, Броди, Рогатин їм вдалося організувати збройні виступи проти охорони гетто і таборів утримання та праці. Восени 1943 р. близько 120 членів підпільної групи підняли повстання під час ліквідації гітлерівцями Янівського концентраційного табору, де на той час утримувалося ще майже 5 тис. в'язнів. «Євреї боронилися у майстернях і бараках, кидалися на німців з ножами і лезами, різали горянки і розбивали голови. Одна з єврейок захопила кулемет і впродовж якогось часу обстрілювала німців... Убито 40 німців, усіх євреїв замордовано»¹²⁵.

Є чимало документів, у яких зафіксовано існування єврейських партизанських груп і загонів. Одні з них якийсь час діяли самостійно, деякі майже одразу вливалися у польські чи радянські підпільно-партизанські формування. Інформація про перші такі підрозділи на Волині належить до 1942 р. Для прикладу, підпільна група євреїв перед ліквідацією борщівського гетто перебралася до найближчого лісу. У листопаді 1943 р. вони атакували в'язницю і звільнили з неї пів сотні бранців. Колишні міліціонери з Сарн М. Місюра й Е. Бакальчук створили боївку з 12 осіб, а радянський офіцер О. Абугов, зумівши втекти з полону, організував другу єврейську збройну групу поблизу Ковеля. Згодом вони об'єдналися у радянський партизанський загін ім. К. Ворошилова, командування яким узяв на себе М. Місюра¹²⁶.

Антифашистська єврейська організація під керівництвом М. Батеро, Я. Дейча та Л. Рейтера діяла у Чернівцях від літа 1941 р. до березня 1944 р.¹²⁷

¹²⁴ Єлисаветський С.Я. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні. *Укр. іст. журн.* 1995. № 3. С. 60.

¹²⁵ Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. *Голокост і сучасність.* Наук. журн. 2010. № 1 (7). С. 143—153.

¹²⁶ Єлисаветський С.Я. С. 60, 64.

¹²⁷ Суровцев О.А. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині у роки Другої світової війни*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2006. С. 12.

За даними О.Круглова, у другій половині 1942 р. лише на Волині налічувалося від 30 до 40 єврейських бойових груп, у складі яких проти нацистів воювала майже тисяча осіб. Багатьом з них вдалося вирватися з гетто і таборів¹²⁸.

Єврейський рух Опору зафіксовано і на Поділлі. Так, у Ярмолинцях група озброєних євреїв упродовж двох діб вбила в сутичках 16 поліцаїв та п'ять німецьких військовослужбовців. Аналогічні боївки виникали спорадично в Іллінцях, Хмільнику та інших населених пунктах¹²⁹.

І. Альтман виокремив колективний збройний опір (як самооборону) та повстання в гетто. В останньому випадку йшлося про дії, що вирізнялися більшою масовістю, тривалістю, заподіяними ворогу втратами, а також втечею значної частини євреїв з місць утримання і працевикористання. Водночас дослідник запропонував два критерії для визначення ефективності збройних виступів: матеріальні (як правило — не дуже помітні) та моральні (ті, що мали психологічний вплив: від проявів волі єврейської спільноти до спротиву). За даними автора, в Україні оперувало майже 50 бойових груп і загонів, у яких проти гітлерівців воювало 1 500—1 700 євреїв¹³⁰. Однак відносини єврейських загонів з представниками інших напрямів антифашистського руху Опору були не завжди доброзичливими. С. Єлисаветський вказує на труднощі, які супроводжували їхні контакти з польськими, радянськими та українськими партизанськими формуваннями, адже значна частина їх особового складу поділяла антисемітські погляди¹³¹.

Оскільки головною соціальною базою ОУН фактично стало населення західноукраїнських регіонів, де воно співіснувало з численними іншоетнічними групами — поляками, євреями, румунами, німцями, чехами, — більшість провідних діячів організації вбачали гарантії відродження й існування суверенної Української держави у витісненні за її межі «ворожих» етнічних спільнот — насамперед євреїв і поляків.

На початковій фазі свого існування ОУН не мала чіткої позиції у ставленні до єврейства. Однак деякі теоретики і діячі організації публікували в націоналістичних періодичних виданнях свої матеріали з цієї проблематики, в яких євреї поставали як спільнота, що індиферентно, а інколи й опозиційно ставилася до української державницької ідеї.

Помітний вплив расового й антисемітського дискурсу в Німеччині, з якою пов'язували свої сподівання на відновлення української державності лідери

¹²⁸ Круглов А. Участие евреев в партизанском движении и подпольной борьбе в Украине. *Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье* / А. Круглов, А. Уманский, И. Щупак. Днепро, 2017. С. 360—361.

¹²⁹ Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и партизанском движении на территории Советской Украины. *Яд Вашем: Исследования*. Ч. 1. Иерусалим, 2009. С. 161, 163.

¹³⁰ Альтман И.А. *Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941—1945*. Москва, 2002. С. 357, 359.

¹³¹ Див.: Єлисаветський С.Я. *Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанская борьба в Украине (1941—1944)*. Киев, 1998; Єлисаветський С.Я. *Євреї в антифашистському опорі...* С. 5—72.

ОУН, простежується і в інших документах, зокрема постановвах Другого Великого збору ОУН та в інструкціях «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (травень 1941 р.).

Попри те, що у квітні 1941 р. ОУН офіційно заборонила своїм членам брати участь у єврейських погромах, можна припустити, що якась частина тих, чії родичі загинули від рук більшовицьких силових структур, вилила свій гнів на ні в чому не винних євреїв.

Хоча немає доказів участі членів ОУН у цих розправах, під час I конференції бандерівської ОУН лунали пропозиції виселити євреїв з України після набуття нею державного статусу або створити гетто чи міські «резервації». Різкі антиєврейські заяви лунали і з уст очільника уряду, проголошеного Актом 30 червня 1941 р., — Я. Стецька¹³².

К. Беркгоф і М. Царинник в одній зі своїх праць цитують фрагмент з автобіографії Я. Стецька (липень 1941 р.): «Вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, а не жидівство, яка властиво держала Україну в неволі, тим не менше дооцінюю належно незаперечно шкідливу і ворожу ролю жидів, що помагають Москві закріповувати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і т.п.»¹³³. Майже в той самий час інший лідер ОУН(Б) С. Ленкавський заявляв: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення». Деякі автори, зокрема Є. Наконечний, Т. Гунчак, В. Косик, В. В'ятрович, піддають сумніву автентичність цитованих документів¹³⁴.

У серпні 1943 р. бандерівська ОУН на своїй конференції офіційно заявила про пом'якшення у ставленні до євреїв. Та оскільки, на думку Д. Поля, «непохитність антисемітизму була приголомшливою»¹³⁵, у місцевих ланках ОУН ситуація мало змінилася на краще.

Г. Мотика зазначає, що під час українсько-польського протистояння від рук українських повстанців та оунівців гинули євреї, яких поляки переховували: «Згідно з планами ОУН-Б євреїв слід було «примусово виселити». Проте коли УПА стала силою, з якою треба було реально рахуватися, Голокост властиво вже завершився. Депортаційні плани втратили актуальність, перш ніж українці отримали змогу їх реалізувати. В цій ситуації українські партизани постановили використати вцілілих євреїв для власних цілей, приймаючи до своїх лав фахівців: лікарів, ремісників. Хоча дехто з них, схоже, щиро пов'язав свою долю з

¹³² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2—3.

¹³³ Цит. за: Berkhoff K.C., Carynyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude Toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttieypys. *Harvard Ukrainian Studies*. 1999. V. 23. No. 3-4. P. 162.

¹³⁴ Див.: Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження. *Український визвольний рух*. Зб. 1. Львів, 2003. С. 186; В'ятрович В. *Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі Катастрофи*. Львів, 2006. С. 9—10.

¹³⁵ Pohl D. P. 382-383.

УПА, скажімо, доктор Самуель Найман, котрий, мабуть, загинув у бою з радянськими військами в липні 1945 р. в Чорному Лісі, чи Шая Варм, заарештований 9 серпня 1944 р., і за зв'язки з націоналістами засуджений до двадцяти років таборів, проте більшість із них були вбиті в момент надходження фронту». На протипагу українським історикам, які заперечують знищення євреїв, визнаних «непридатними», і стверджують, що «підрозділи УПА мають значні досягнення в рятуванні єврейського населення», польський вчений наводить документи СБ ОУН¹³⁶. Зокрема, йдеться про перехоплений радянськими спецслужбами звіт референта СБ ОУН «Жбурта», у якому йдеться про наказ «всіх жидів нефахівців конспіративно знищити, щоб жиди і навіть наші не знали, а ширили пропаганду, що пішов до більшовиків»¹³⁷. В іншому наказі (для «друга «Корнія») міститься вказівка «нищити НКВД-стів, сексотів, жидів, поляків»¹³⁸.

З приходом Червоної армії в західноукраїнський регіон лінія ОУН стосовно євреїв змінюється. В одній з оунівських інструкцій рекомендувалося «проти жидів не проводити жодних операцій. Жидівське питання перестало бути проблемою (їх залишилося дуже мало). Все повище не стосується тих, хто виступають проти нас»¹³⁹.

У літературі і на наукових форумах дискутується причетність українських націоналістів до переслідування та вбивств євреїв. Деякі українські автори обстоюють переконання, що оунівці не були причетні до Голокосту, а мешканці сімейних таборів, де євреї отримували прихисток, ставали жертвами німецьких протиповстанських каральних операцій¹⁴⁰. Натомість багато зарубіжних істориків вважають, що і колишні поліцаї, які влилися до УПА вже після антиєврейських акцій, і СБ ОУН у той чи інший спосіб брали в них участь.

Політична лінія ОУН у «єврейському питанні» за роки Другої світової війни помітно еволюціонувала. Однак у багатьох конкретних випадках на практиці ставлення до євреїв визначалося індивідуальною позицією, світоглядом і моральними якостями оунівців та упівців. Доволі часто це були діаметрально протилежні погляди, що ускладнює вироблення універсальних оцінок і потребує аналізу кожного конкретного факту переслідування чи порятунку євреїв учасниками українського самостійницького руху.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що масові убивства євреїв почалися вже в перші дні німецько-радянської війни, а у липні й серпні кількість жертв сягнула відповідно 38—39 і 60—62 тис., вересні — 136—137 тис., жовтні 118—119 тис. (чверть із них — в Одесі, третина — на Станіславщині), листопаді —

¹³⁶ Мотика Г. 2013. С. 161.

¹³⁷ *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ 1943—1959. Кн. I: 1943—1945. Київ; Торонто, 2002. С. 126.

¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 928. Арк. 190.

¹³⁹ Там само. Арк. 162.

¹⁴⁰ В'ятрович В. С. 76.

65 тис., грудні — 87 тис. Загалом до кінця 1941 р. німецькі та румунські окупанти вбили понад пів мільйона євреїв України, з яких п'ята частина припадає на зону дій та окупації румунської армії¹⁴¹. Місцем наймасовішого знищення євреїв став київський Бабин Яр, де за два дні загинуло понад 33 тис. євреїв.

У 1942 р. масштаби екстермінацій зросли. На території дистрикту «Галичина» жертвами геноциду стали 338 тис. євреїв, РКУ — 362,7 тис., адміністрації вермахту — 48 тис., у румунській зоні окупації — 25 тис., загалом — 773,7 тис. осіб¹⁴². Втрати єврейського населення у 1943 р. становили 135 тис. у дистрикті «Галичина», 6,5 тис. — у РКУ, близько 0,5 тис. — у зоні військової адміністрації, 7,5 тис. — на території губернаторств «Буковина» й «Трансністрія», загалом — 150 тис. осіб¹⁴³.

Зі 185—190 тис. євреїв, які вціліли до початку 1944 р., 65—70 тис. мешкали у «Трансністрії», 100 тис. — в угорській зоні відповідальності (Закарпаття). У цей час великих акцій вже не проводилося, хоча у Галичині майже 1,3 тис. євреїв німці вбили до того, як відступили за Карпати. Натомість з Угорщини у березні-квітні 1944 р. було вивезено до таборів смерті, розташованих на території Польщі, майже 500 тис. євреїв (з них 95 тис. становили місцеві мешканці Закарпаття)¹⁴⁴.

Загальна кількість жертв єврейської Катастрофи в Україні оцінюється науковцями у 1,6 млн осіб. Це становить 60 % цивільних мешканців України, чия загибель не пов'язана з воєнними діями. Чисельність єврейського населення в Україні внаслідок вимушених міграцій та масового винищення скоротилася на 1 млн 865,7 тис. і становила у 1959 р. лише 31,4% від цього показника в 1939 р.¹⁴⁵

Демографічні й моральні наслідки Голокосту неможливо досягнути в суто раціональних категоріях. Зникли цілі родини, місцеві громади, неповторна культура районів компактного проживання євреїв. Травма Голокосту на всі повоєнні десятиліття стала частиною ментальності та історичної пам'яті єврейського народу і частиною спільної трагедії народів України, які були жертвою цієї жахливої своєю безсенсовістю війни. Лише в останні десятиліття Голокост починає посідати належне місце в дослідницькому полі та офіційних комеморативних заходах держави, хоча в останньому випадку залишається багато проблем, які потребують вирішення на найвищому рівні.

¹⁴¹ Круглов О. Єврейські втрати в Україні, 1941—1944 рр. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ, 2015. С. 377—383.

¹⁴² Там само. С. 385.

¹⁴³ Там само. С. 386.

¹⁴⁴ Там само. С. 388.

¹⁴⁵ Там само. С. 388—393.

У БОРОТЬБИ ЗА ОМРІЯНУ СВОБОДУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Версальсько-Вашингтонська система сформувала повоєнний світовий устрій за лекалами великих геополітичних гравців. Інтереси малих і бездержавних народів було покладено на олтар компромісів, що, за задумом її конструкторів, мало забезпечити стабільність та відвернення загрози чергової великої війни.

Поразка Української революції, російська агресія зі сходу, втрата значних територій у південно-західних регіонах спричинила ситуацію, за якої українська етнічна територія виявилася розколотою і перебувала фрагментарно у складі кількох держав: СРСР, II Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини. «Радянський проєкт» для українців виявився одним із найскладніших: з одного боку, Кремль та його ставленики у Харкові, а потім — Києві декларували реалізацію права націй на самовизначення у формі союзної республіки УСРР / УРСР, з іншого, — за допомогою державного терору нищили й асимілювали українство. Напередодні Другої світової війни квазідержавне утворення — УСРР / УРСР, крім територіально-адміністративних, не мала практично жодних інших атрибутів суверенітету. Тому лише засліплені пропагандою чи свідомі прихильники лівих ідей могли твердити про існування української «державності». Порівняно з СРСР українська спільнота у Польщі й Румунії мала більше можливостей для політичної самопрезентації у громадських об'єднаннях і політичних партіях, українській пресі та обмежені, але демократичні свободи.

У зв'язку з цим 1920—1940-ві роки стали часом найскладніших випробувань для української політичної нації. У міжвоєнне двадцятиріччя сталінський режим через Голодомор, «розкуркулення», масові політичні репресії намагався домогтися максимальної гомогенності радянського суспільства. Зведення до мінімуму соціальної бази інакомислення й опозиції

більшовицькій тиранії фактично виключало можливість організованого спротиву у підрадянській Україні. Цілком природно, що за таких обставин епіцентр розвитку державницьких ідей та інституцій перемістився за кордон. Саме на території Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Сполучених Штатів Америки і Канади українська політична еміграція плекала національну самосвідомість, генерувала політичні програми, реалізація яких дала б змогу українському народу домогтися відродження самостійної України. Найбільш виразну і безкомпромісну позицію посіли українські націоналісти.

Зовнішньополітичні та ідейно-програмні орієнтири українських самостійницьких сил на початку війни. У 1930-ті роки у середовищі української еміграції в Європі діяли три основні сили: Державний центр УНР в екзилі, група прибічників гетьмана П. Скоропадського та українські націоналісти. Суперництво за провідну роль в українському державницькому таборі жило тертя, взаємні звинувачення та інсинуації. На хвилі популярності праворадикальних ідеологій та рухів українські націоналісти швидко набирали політичної ваги. У Франції заступник голови Проводу українських націоналістів (ПУН) М. Сціборський спільно з М. Капустянським та О. Бойківим заклали підвалини Українського народного союзу (УНС), що до кінця 1930-х років об'єднав майже 10 тис. членів і симпатиків. На території Німеччини активно діяло Українське національне об'єднання (УНО) — найбільша громадська організація української еміграції. У 1939 р. воно мало розгалужену мережу з 40 філій та гуртків, членами яких були 3 тис. осіб, а навесні 1941 р. — 18 тис. (це різке зростання сталося завдяки тому, що до Рейху прибуло багато українців з Чехословаччини та Польщі, які стали жертвами політики терору Німеччини, а в останньому випадку — й СРСР). ОУН, залишаючись у Німеччині на нелегальному становищі, прагнула поширити свій вплив через УНО, і це їй вдалося. Один з пресових органів УНО — «Український вісник» — став офіційним організаційним.

На Балканах одні осередки української діаспори симпатизували уенерівцям, інші — націоналістам¹.

Важливого значення у світі міжнародних подій набула позиція заокеанської української громадськості. У США адепти української національної ідеї створили Організацію державного відродження України (ОДВУ), в Канаді — Українське національне об'єднання (УНО). Від них, а також осередків «Січі» та стрілецьких громад ОУН одержувала фінансову підтримку. Надалі цю лінію проводили Український конгресовий комітет Америки та Комітет українців Канади.

Ідеологічна визначеність і суспільно-політична активність забезпечили ОУН підтримку з боку української молоді (зокрема, Центрального союзу українського студентства), наукової і творчої інтелігенції, а також частини вій-

¹ Кентій А. *Збройний чин Українських Націоналістів. 1920—1956*: історико-архівні нариси: у 2 т. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. Київ, 2005. С. 95—99.

ськовиків, які орієнтувалися до того на Державний центр УНР, Український Червоний Хрест, інші громадські і політичні інституції українців у Європі. ОУН мала власну мережу на теренах Польщі, де також діяла нелегально. Більше того, вдаючись до терактів як проти польських урядовців, так і українських діячів, які співпрацювали з владою, українські націоналісти налаштовували проти себе і частину українства.

А от у підрадянській Україні ОУН була майже невідома. Лише радянські спецслужби завдали ОУН підступного превентивного удару, вбивши Є. Коновальця — голову ПУН. Вплив націоналістів обмежувався українськими землями на захід від річки Збруч та еміграцією². Не знали пересічні радянські громадяни і про діяльність інших політичних угруповань за кордоном. Це обмежувало соціальну базу українського національно-визвольного руху й негативно позначилося на зусиллях самостійницьких сил у 1940-ві роки.

Не маючи можливості опертися на державну організацію, український політикум самостійницької орієнтації шукав потенційних союзників. Однак це виявилось складною справою в ситуації, коли Європа стояла на краю воєнної прірви, а кожна з держав, що мала інтереси в «українському питанні», грала власну «партію». Обмежений вибір тих, хто на ділі міг би підтримати державницькі прагнення українських самостійницьких сил, спричинила позиція західних демократій, що, з одного боку, проводили політику умиротворення Німеччини, а з іншого, — на дипломатичному рівні робили практичні кроки до порозуміння з СРСР. За цих умов єдиною державою, що мала зіставний з радянським військовий потенціал, вважалася вірогідним супротивником Радянського Союзу й могла підтримати домагання українського державницького табору, була Німеччина. Якесь частина військових цієї країни співчувала українському визвольному руху, але в правлячих колах було дуже мало тих, хто вбачав в українських емігрантських організаціях серйозних партнерів у «великій грі», до якої готувався Берлін. Здебільшого в німецькій верхівці були готові використати їх як один з інструментів боротьби проти комунізму. Саме з цією метою під час нарад А. Розенберга, В. Канаріса, Е. Лахузена та Е. Штольце було вирішено скористатися агентурною мережею української еміграції і створити «Українську службу довір'я», що мала репрезентувати інтереси різних інституцій перед німецькою державою. Те, що її очолив оунівець М. Сушко, засвідчило місце ОУН в політичній системі координат.

Позиція нацистів у «польському питанні» також обнадіювала тих, хто мріяв про соборну Україну.

Масові арешти українців у Польщі навесні 1939 р. стали відомі й обговорювалися навіть у Великій Британії. У публікації часопису «Bristol evening World» від 2 квітня 1939 р. робилося таке припущення: «Українська меншина в Польщі має

² Кричевський Р. *ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху*. Нью-Йорк; Торонто, 1962; Львів, 1991. С. 6.

обґрунтовані й давні причини до невдоволення, і Польща зробить розумно, коли виконає їхні ...усправедливлені жадання. В протилежному разі українці, які сьогодні не мають ілюзій відносно Гітлера, все-таки готові злакомиться на офіровану поміч... А це могло б стати дуже неприємною подією для Польщі — як також для Великої Британії та Франції — в разі, коли б Польщу заатакувала Німеччина»³.

Пронімецька орієнтація українського самостійницького табору була вимушеним кроком, до того ж пов'язаним з цілком реальною загрозою того, що Берлін не обмежуватиметься якимись зобов'язаннями і це поставить під сумнів статус українських земель у майбутньому. Тому в резолюціях II Великого збору ОУН (серпень 1939 р.) українські націоналісти наголошували на незалежності своєї позиції: «Українські визвольні змагання всеціло підметні у своїй основі й незалежні від кожно-частного укладу міжнародних сил... Ніколи і в ніякій ситуації не піде український націоналізм на компроміси із займанцями України, вбачаючи можливість спільного діяння тільки з тими народами, що респектують ідею вкраїнського державного і соборницького визволення»⁴.

Цю платформу було оприлюднено в конкретизованому вигляді 1 вересня 1939 р. в інструкціях «Націоналістичної пресової служби» для редакцій націоналістичних газет і прихильних видань у всьому світі. Вона зводилася до кількох тез: 1) українські визвольні змагання мають власну мету і на них не може впливати жодна міжнародна ситуація; 2) ОУН виступить лише тоді, коли для цього буде «найдогадніша хвилина», негайний виступ з початком війни був би на користь «сторонніх сил»; 3) українські визвольні змагання, спрямовані проти Москви, є фактором міжнародного значення; 4) боротьба за визволення «сорокап'ятимільйонної нації» не може бути легкою. Тому на ОУН ближчим часом очікують «важкі удари»⁵.

Водночас із пошуком союзників в українській справі на міжнародній арені теоретики ОУН та їх прибічники з середовища науковців, правників, економістів, аграрників і тих, хто мав досвід державного управління (зокрема, в роки Української революції), працювали над виробленням документів, що мали лягти в основу концепції державного будівництва. У серпні 1939 р. було задумано створити Комісію державного планування, що діяла під егідою ПУН з початку 1940 р. Її очолювали члени ОУН П. Герасименко і Л. Білецький, а відповідальним за цю справу від ОУН призначили О. Ольжича. До складу КДП входило 15 комісій, зокрема господарська, використання природних копалин, фінансів, сільсько-господарська, промисловості й торгівлі, кооперативного руху, шкільна та ін. Їх членами та очільниками стали представники професорсько-викладацького корпусу вищих шкіл, які функціонували на території Чехословаччини, — Українського господарсько-технічного інституту, Української господарської академії,

³ Цит. за: Кентій А. С. 154.

⁴ *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні*. Зб. статей, спогадів і документів. Київ, 1994. С. 450.

⁵ Там само. С. 454.

Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Мету КДП стисло окреслив член ПУН Д. Андрієвський: вона мала «опрацювати всякі проблеми в ділянках економічного, громадського й культурного життя ... під кутом потреб усієї України»⁶.

Після розколу ОУН бандерівське крило сформувало власну Державну Комісію ОУН на чолі з В. Горбовим (квітень 1941 р.), що опрацьовувала аналогічні питання.

У публікаціях про ОУН на передньому плані перебувають ідеологічні підстави її діяльності. За всієї ваги ідеології важливо мати уявлення про те, на яких засадах українські націоналісти збиралися будувати майбутню суверенну державу. Нарис проєкту Основних законів (Конституції) Української Держави, підготовлений М. Сціборським, окреслював основні засади державного устрою і концептуально визначав його структурні елементи, втілені у проєктах законів, постанов та програм.

У проєкті Конституції наголошувалося, що Українська Держава є «суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно-становою державою», політичним устроєм якої вважається націократія. Голову Держави і Вождя Нації обирав Великий збір нації, що складався з членів Державного союму і Верховної Ради національної праці. Законодавчу гілку влади представляв Державний сойм, виконавчу — державний уряд — Збір державних секретарів.

Суспільна організація держави базувалася на професійно-станових інституціях, членами яких в обов'язковому порядку мали бути всі повнолітні громадяни, задіяні у виробничих функціях. Керівництво діяльністю професійно-станових установ покладалося на Верховну Раду Національної Праці, яку скликає Голова Держави. ВРНП складалася з мужів довір'я центральних професійно-станових установ, що репрезентують окремі ради й галузі, професійні та господарські функції. Існування політичних партій, груп, організацій та «ідеологічних вільних гуртів» заборонялося. Єдиною ідеологією вважався український націоналізм, а єдиною формою політичної організації суспільства — Організація українських націоналістів.

У розділі X зазначалося: «Стоячи на засаді тотальності, інтегралізму й централізації в державному управлінні, Держава водночас допускає здорові форми децентралізації й участь населення в місцевій самоуправі».

Одним з основних обов'язків громадян визначалася праця.

У документі декларувалися рівність чоловіка й жінки, свобода сумління і віри. При цьому «національними церквами» оголошувалися Українська православна автокефальна церква з Патріархом у Києві і Українська греко-католицька церква з Митрополитом у Львові.

Державною мовою Української Держави вважалася українська. Друковані видання іншими мовами допускалися з дозволу влади та під її контролем. В ос-

⁶ Андрієвський Д. Під знаком Саксенгавзену. *Непогасний огонь віри*. Париж, 1977. С. 254.

нову освіти мала бути покладена організація національної, державної та єдиної школи, а її метою — всебічний розвиток людини. Діяльність приватних освітніх установ та навчання іноземними мовами припускалися тільки з санкції влади в кожному окремому випадку.

Передбачалося, що майбутній Кодекс Праці регулюватиме умови праці, рівень винагороди, виробничі норми, гігієну і внутрішній розпорядок робіт на підприємствах, відносини між працівниками і працедавцями, право й форми арбітражу. Однак страйки робітників і локаути працедавців заборонялися як такі, що суперечили поняттю національної держави та засадам національної солідарності.

Права на всі матеріальні ресурси закріплювалися за державою, яка могла делегувати фізичним і юридичним особам право володіння майном, передавати його у спадщину і бути працедавцями. Хоча приватна власність оголошувалася під охороною закону, передбачалося, що нагромадження матеріальних засобів «понад доцільні з суспільного огляду норми» держава унеможливить окремими регулятивними заходами. Заборонялася велика приватна земельна власність. Основним типом землеустрою мало стати «трудове середнє селянське господарство», а право на володіння й користування землею закріплювалося за тими, хто на ній працював⁷.

Нарис проєкту Конституції Української Держави, хоча й був попереднім варіантом і, за словами автора, мав опрацьовуватися експериментами, розкривав основні програмні вектори державного будівництва ОУН. Деякі елементи, запозичені з тоталітарних ідеологій і програм, наприклад професійно-становий устрій, були покликані забезпечити консолідацію суспільства, перед яким стояли складні завдання. На цю ж ідею єдності нації і держави спрямовувалися й інші положення проєкту Основних законів.

Комісія державного планування встигла виробити концепції майбутнього адміністративного устрою та діяльності міністерств, проєкт концепції аграрної політики, суспільної опіки, освіти, зв'язку, залізничного транспорту, сільського господарства, юстиції, проєкти законів про народну освіту, кооперативні товариства і проєкт статуту Центрального Українського кооперативного комітету, проєкти постанов про цінні папери, про державних мужів довір'я і тимчасових кураторів, про зовнішню торгівлю, документи про українську валюту і промисловість та ін. Навіть з урахуванням того, що більша частина з них були попередніми варіантами, а на деякі вже існували рецензії та експертні оцінки, їх зміст переконливо свідчить про те, що українські націоналісти серйозно готувалися не тільки до боротьби за владу, а й до державотворчої праці. Те, що з позиції сучасної демократії у їх трактуванні було далеким від її ідеалів, слід віднести до тогочасних реалій. Перебуваючи в оточенні держав з авторитарними й тоталітарни-

⁷ *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*. Київ, 2002. С. 8—23.

ми режимами, маючи драматичний досвід співіснування і протистояння з ними, оунівці й самі поклалися на сильну політичну організацію і державу, спроможну захистити себе і власних громадян. Водночас перелічені документи не дають підстав звинувачувати тих, хто конструював обриси майбутньої Української держави, у ксенофобії та дискримінації національних меншин.

ОУН на початку Другої світової війни. Для українських націоналістів II Річ Посполита була таким самим окупантом українських земель, як і СРСР. Тому вони не тільки сподівалися на те, що війна Німеччини проти цих держав уможливить визволення і відродження суверенної України, а й готувалися до неї. Сподіваючись на сприяння антипольських сил, нацисти санкціонували створення й підготовку диверсійно-підбивних груп з українців для дій у тилу польської армії. Зокрема, у горах неподалік Зальцбурга тренувалися підрозділи загальною чисельністю 250 осіб⁸. Є. Стахів згадував про підготовку груп бойовиків у таборі поблизу австрійського Вінер-Нейштадта, які перекидали зброю до словацько-польського кордону⁹.

Обізнані з ситуацією у Польщі Г. Ляйбранд і А. Розенберг вважали, що українські націоналісти не мають достатніх сил для організації повстання, а місцеве населення — переважно пасивне. Я. Гайвас вказував на те, що напередодні війни надійшов наказ (очевидно, по лінії Абверу) повстання не піднімати, а діяти невеликими групами і тільки задля самозахисту¹⁰. М. Климишин зазначав, що повстанський рух ініціювало доручення В. Тимчія-Лопатинського мобілізувати членів ОУН за три дні до початку мобілізації Війська Польського, хоча оунівці не мали достатньо зброї¹¹.

У надзвичайно напруженій атмосфері неминучої війни польсько-українські відносини загострилися до критичної межі. За словами львівського адвоката С. Шухевича, у цей період «проти українців, як здогадних чи правдивих великих прихильників Німеччини, уся польська суспільність ставилася дуже вороже»¹². Відбулися численні арешти й обшуки. Націоналісти відповіли численними антипольськими акціями, зокрема роззброєнням і розстрілом поліцаїв і солтисів¹³.

У вересневих зіткненнях взяли участь майже 8 тис. осіб. Унаслідок розрізаних, спорадичних виступів вони захопили вісім літаків, сім гармат, танк, 23 кулемети і 80 автоматів, 3757 гвинтівок 3345 пістолетів, 25 автівок, взяли в полон 3610 вояків польської армії та поліціантів¹⁴.

⁸ Йонг Л. *Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне*. Москва, 1958. С. 248.

⁹ Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя*. Київ, 1995. С. 78.

¹⁰ Гайвас Я. *Воля ціни не має*. Торонто: Срібна сурма, 1971. С. 264—265.

¹¹ Климишин М. *В поході до волі. Споми́ни*. Т. 1. Торонто, 1975. С. 243.

¹² Шухевич С. *Моє життя. Спогади*. Лондон, 1991. С. 600.

¹³ Кентій А. С. 159—160.

¹⁴ Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні. *Пам'ять століть*. 2000. № 5. С. 149.

Несподівана для оунівців окупація західноукраїнських земель зробила загальне повстання під керівництвом ОУН недоцільним.

Німці уникали обговорення будь-яких політичних питань, однак дозволили українцям зберегти збройні підрозділи і сформувати місцеву поліцію. ОУН використала це для широкого закрювання власної організаційної мережі.

Та якщо на теренах, захоплених вермахтом, українські націоналісти діяли у вже звичних умовах, то на окупованих Червоною армією вони зіткнулися з новою реальністю — набагато складнішою, ніж у міжвоєнній Польщі. Це на якийсь час зменшило активність підпільної мережі.

Однією з причин такої ситуації стали превентивні репресивні заходи радянських спецслужб. Ще 15 вересня 1939 р. Л. Берія надіслав наркомун внутрішніх справ УРСР І. Серову директиву про завдання оперативних груп НКВС під час вступу РСЧА на територію Західної України. На них покладалися арешти представників УНДО, ОУН, УСРП, Фронту національної єдності (ФНЄ), польських і білоруських національних політичних партій і громадських об'єднань, організація агентурно-інформаторської мережі, а також проведення слідства у справах ув'язнених членів «контрреволюційних організацій з метою викриття підпільних контрреволюційних організацій, груп та осіб, які ставили за мету проведення диверсій, терору, повстанства і контрреволюційного саботажу»¹⁵. Згідно зі спецповідомленням НКВС України від 3 жовтня 1939 р., до цього часу було затримано 144 керівники і члени УНДО, ОУН та інших партій, а також 74 «петлюрівці, учасники бандугруповань»¹⁶. До 27 листопада чисельність затриманих оунівців зросла до 280, ундовців — до 186¹⁷.

Радянські спецслужби постійно відстежували ситуацію і намагалися нейтралізувати всі зусилля українських самостійників на щойно приєднаних територіях. Управління державної безпеки НКВС УРСР від 17 травня 1940 р. підготувало інформацію про ОУН та її керівний склад, мету і засоби діяльності. У документі зазначалося, що ОУН «за повної підтримки німецьких урядових кіл, у контакті з розвідувальними органами проводить посилену роботу з підготовки відторгнення України від Радянського Союзу і встановлення буржуазної держави з фашистським управлінням». Далі йшлося про організацію широкої мережі і «проводів» ОУН на території Польщі, Румунії і Чехословаччини, створення навчальних «таборів» та шкіл / дружин, до яких залучається українська молодь.

Під час польської кампанії РСЧА провід організації дав наказ зберегти кадри, не вступати в зіткнення з радянськими підрозділами, проникати в органи самоуправління, міліцію, партію і комсомол, озброюватися і готуватися до активних дій. Інтенсивно діяли націоналісти і під час виборів до Народних зборів Західної України, намагаючись зірвати їх або провести своїх кандидатів. Надалі

¹⁵ ГДА України. Ф. 16. Оп. 32 (1951). Спр. 33. Арк. 10—15.

¹⁶ Там само. Арк. 95.

¹⁷ *Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України*. Київ, 2009. С. 265.

вони перейшли до саботажних акцій в усіх галузях промисловості й сільсько-го господарства, розпалюючи невдоволення місцевої людності тимчасовими труднощами, розповсюджуючи наклепницькі чутки й інсинуації, підбурюючи до спротиву радянській владі.

Остання частина документа містила основні напрями діяльності ОУН:

1. Перевірка власної мережі з метою очищення від осіб, які підозрюються у зв'язках з польською поліцією, симпатіях до радянської влади та належності до таємного апарату НКВС і міліції.

2. Після очищення призначають керівників низових ланок та обласних ексекутив ОУН, яких підбирають з цілком перевірених і відданих націоналістичним ідеям людей.

3. Перед керівниками ексекутив та низових клітин ставиться завдання створення нових і розширення наявних завдяки вербуванню, а також залученню на свій бік співробітників міліції та органів НКВС.

4. Для організації розвідувальної та контррозвідувальної роботи при повітових і обласних ексекутивах формують спеціальні розвідвідділи, глибоко законспіровані від інших оунівців. Вони займаються збиранням інформації про дислокацію військових частин, їхню чисельність, озброєння, командний склад, розташування органів міліції та НКВС, радянських і партійних працівників тощо. Ці самі відділи здійснюють перевірку керівників низових ланок та ексекутиви. Запідозрених у зв'язках з органами НКВС перевербовують чи фізично знищують.

5. Вишукуються можливості для придбання зброї, частину якої вже привласнено внаслідок розвалу польської армії. Крім того, зброю вилучають у населення, купують за гроші та отримують з Німеччини.

6. У низових ланках ОУН, які до моменту передбачуваного повстання мають скласти ядро виступів, формують групи озброєних бойовиків, навчених військової справи. Їх готують до партизанської війни в тилу Червоної армії, здійснення диверсійних і терористичних акцій, дезорганізації роботи місцевих органів влади, тероризування місцевого населення.

7. Націоналісти оволодівають технікою для виготовлення контрреволюційної націоналістичної літератури з метою її розповсюдження серед населення.

Насамкінець повідомлялося, що під час ліквідації націоналістичних організацій було вилучено велику кількість різних хімічних розчинів для тайнопису, проявлення, витравлювання, виготовлення різних документів. Оунівці мали на руках різні документи, пропуски та посвідчення на бланках радянських, громадських і господарських організацій. У деяких затриманих вилучено документи, що давали їм змогу безперешкодно пересуватися у прикордонній смузі. Для зв'язку використовували паролі та умовні сигнали, зустрічі відбувалися конспіративно, із зовнішнім спостереженням озброєних осіб¹⁸.

¹⁸ Там само. С. 74—79.

Загалом радянські спецслужби мали цілком адекватне уявлення про методи діяльності конспіративної мережі українських націоналістів, що забезпечувало результативність контрзаходів. Їх наслідки були відчутними для самостійницького підпілля. 30 вересня 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов повідомляв до Москви про ліквідацію оунівської мережі у західноукраїнських областях. Ще у березні-квітні 1940 р. радянські спецслужби розгромили крайову ексекутиву ОУН. Після цього «Краківський центр ОУН» перекинув у Західну Україну досвідчених працівників, зокрема Д. Мирона. За допомогою І. Максимова й К.-А. Березовського він підібрав керівний склад для всіх областей і районів, організував у Львові та на периферії конспіративні та явочні квартири, де зберігалися документи, техніка, зброя і шифри, налагодив законспірований кур'єрський зв'язок. Аналогічну роботу в Тернопільській області проводив О. Вальчик, у Дрогобицькій — Цмоц, на Волині — «Заозерний», Станіславщині — «Славко». До 1 вересня 1940 р. загальна чисельність учасників підпільної націоналістичної мережі оцінювалась у 5 500 осіб. Львівська ексекутива робила кроки для встановлення зв'язків з українськими націоналістами у Північній Буковині та Бессарабії. 4 вересня 1940 р. радянські спецслужби арештували І. Максимова, який дав розгорнуті свідчення про Краєву ексекутиву та її зв'язки із закордонними центрами. Це дало змогу арештувати весь новий склад організації, окрім Д. Мирона, загалом — 107 осіб. За свідченням затриманих мали арештувати ще 206 осіб. 85 підпільників затримали у Дрогобицькій області¹⁹.

У середині грудня спецслужби провели чергову операцію з ліквідації націоналістичного підпілля. На початку 1941 р. репресії продовжилися. 26 березня 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР П. Мешик доповідав заступнику наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулову про те, що за 1940 р. у західноукраїнському регіоні було репресовано 4 657 українських націоналістів, у січні-лютому 1941 р. — ще 1 462. Поза тим, за агентурними даними, у березні 1941 р. на обліку перебувало 13 529 осіб, з них 426 нелегалів. У документі також містилися вказівки щодо організації роботи, спрямованої на розкладання оунівського підпілля зсередини, компрометацію С. Бандери й А. Мельника та поглиблення розколу між їхніми прихильниками²⁰. Упродовж квітня-травня органи НКВС «арештували і вивезли 1 865 активних членів української контрреволюційної організації (ОУН)». Станом на 15 червня 1941 р. на обліку перебувала 51 «політбанда» з 274 учасниками²¹.

Суттєво послабив сили українських націоналістів розкол ОУН. Про його причини написано достатньо, аби тут не зупинятися на цьому питанні. Слід лише зазначити, що він спричинив розпорошення сил, взаємну ворожнечу, яка супроводжувалася обопільними втратами, і завдав шкоди спільній справі, компрометуючи ОУН в очах української і зарубіжної громадськості. Особливо

¹⁹ Там само. С. 313—319.

²⁰ ГДА України. Ф. 16. Оп. 84. Спр. 7. Арк. 218—222.

²¹ *Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.* С. 353—359.

рельєфно це виявилось в контексті нових реалій, спричинених початком Другої світової війни.

Оцінюючи наслідки «пакту Ріббентропа — Молотова» й агресії Німеччини та СРСР проти Польщі, А. Кентій зазначив, що у «контексті планів і намірів ОУН слід визнати їх вкрай незадовільними. Не тільки не справдилися надії націоналістів на утворення на західноукраїнських землях (ЗУЗ) незалежної держави, а й сама ОУН на цей час не виявила себе самодостатньою силою, здатною опанувати політичну ситуацію і досягти поставленої мети»²². До цього слід додати, що український самостійницький табір по суті став заручником «партії», розіграної двома тоталітарними державами, з якими довелося вести нерівну боротьбу в прийдешні роки.

Численні документи органів НКВС і НКДБ свідчать про їхню обізнаність з підготовкою українських самостійників до збройного виступу проти радянської влади у разі нападу Німеччини на СРСР. І хоча єдиного плану збройного виступу на місцях доведено не було, з початком німецько-радянської війни збройні відділи самостійницької орієнтації готувалися до повстанських акцій проти радянської влади. Сигнали, що надходили від німецьких високопосадовців, захочували українські політичні сили самостійницької орієнтації до творення збройних формувань, хоча в Берліні ніколи не йшлося про формування регулярного війська.

Прихильники гетьмана П. Скоропадського влітку 1940 р. вирішили створити на Волині й Поліссі «січі», які з початком війни мали об'єднатися у повстанську армію²³.

ОУН(р) дотримувалася позиції, ухваленої на II Великому зборі ОУН у квітні 1941 р. Революційний провід підготував «Військові інструкції», що конкретизували рішення ПВЗ ОУН. Головний акцент робився на підготовці військових кадрів, аби вони у вирішальний момент могли: 1) здійснити бойові акції; 2) організувати повстання широких мас та підпорядкувати єдиному центру окремі виступи цивільного населення і червоноармійців; 3) керувати военними діями партизанських загонів; 4) допомогти проводу перебрати й організувати владу; 5) створити армію, міліцію та інші парамілітарні органи²⁴. Повстання проти більшовицького режиму планувалося у момент його військово-політичної кризи і поразок Червоної армії.

З санкції німців ОУН А. Мельника взялася за створення власних збройних відділів. Заходами керував член ПУН генерал М. Капустянський.

Над реалізацією ідеї формування розгалуженої мережі місцевих осередків «Українського народного козацтва» (УНАКОР) працював колишній гетьманський генеральний писар — полковник І. Полтавець-Остриця.

²² Кентій А. С. 166—167.

²³ *Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник*. Київ; Торонто, 1944. С. 24.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18—18 зв.

Усі українські угруповання співпрацювали з німецькими спецслужбами заради досягнення своєї мети. Але це не був виняток: частка українських агентів, закинутих німцями на територію СРСР і схоплених там радянськими органами державної безпеки, становила 30 %, поляків — 52,4 %²⁵.

Попри всі зусилля, сформувати підпільну збройну силу, спроможну організовано виступити проти сталінських силових структур, самостійники не встигли. Так, ОУН(Б) у другій половині 1941 р. могла розрахувати на 12 тис. членів і 7 тис. «юнацтва»²⁶. Тим часом Фронт литовських активістів у цей час налічував 36 тис. осіб²⁷. Радянські служби доволі ефективно протидіяли спробам формування підпільної мережі, і це перешкодило реалізації планів, які виношували учасники визвольного руху.

Усвідомлюючи шкоду, якої українській справі завдавали чвари між різними політичними угрупованнями, їхні керівники вдалися до спроб об'єднати зусилля. 22 червня 1941 р. у Кракові було скликано Український національний з'їзд за участю ОУН(Б), гетьманців, Державного центру УНР, УНДО, ФНЕ та інших інституцій. Однак партійний егоїзм, прагнення бандерівської ОУН посісти в обраному з'їздом Українському національному комітеті керівні позиції мінімізували значення цього форуму.

Тим часом мельниківці провели 29 червня у тому ж Кракові установчий з'їзд Української генеральної ради комбатантів (УГРК). Головою інституції обрали генерала М. Омеляновича-Павленка, одним із заступників — генерала М. Капустянского, членом Ради — полковника Р. Сушка. Як і в попередньому випадку, намагання мельниківців підпорядкувати організацію своєму впливу спричинило її саморозпуск.

Запізнілі, квалі й безрезультатні акції, спрямовані на збирання сил і гуртування їх довкола «української ідеї», супроводжувалися інтерпеляціями до німецьких чинників. У червневі дні до вищих органів влади III Рейху надіслали свої меморандуми А. Мельник (ОУН), двічі — Т. Омельченко (УНО), В. Кубійович (УЦК), РП ОУН(Б). Однак викладені в цих документах ідеї Берлін залишав без уваги.

У німецько-радянську війну українська політична еміграція вступала розрізною, не маючи надійних союзників та джерел матеріальної підтримки. Сподівання на те, що більшість населення України в умовах війни виступить проти сталінської тиранії, виявилися надміру оптимістичними.

Українські самостійники на початковому етапі німецько-радянської війни. Незважаючи на великі втрати, яких зазнало націоналістичне підпілля у протистоянні з радянськими силовими структурами восени 1939 — навесні 1941 р., оунівці готувалися до «зриву». Завдання полягало в тому, щоб дезор-

²⁵ *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне*. Сб. документов. Т. 1. Кн. 2. Накануне (1 января — 21 июня 1941 года). Москва, 1995. С. 159.

²⁶ Кентій А. С. 190.

²⁷ Солсбери Г. *900 дней*. Москва, 1994. С. 164—165.

ганізувати радянський тил, ускладнити дії підрозділів Червоної армії, здобути цінні розвідувальні дані для себе та німецьких спецслужб. Перші виступи було зафіксовано вже 22 червня 1941 р. у всіх західних областях України. Збройні відділи оунівців оперували і проти військ НКВС, і проти РСЧА, захоплювали населені пункти, важливі об'єкти, звільняли бранців тюрем у Львові, Крем'янці, Бережанах, Золочеві та інших містах. Упродовж 24—28 червня тривали зіткнення українських націоналістів з червоноармійцями, що завдавало останнім відчутних втрат²⁸.

До кінця місяця повстанці взяли під контроль територію Бібрського та Жовківського районів Львівщини, захопили містечко Волощу (Дрогобиччина). Запеклі зіткнення у Дубні тривали три дні, а в Луцьку та в інших містах партизани оволоділи мостами, залізничними станціями, іншими об'єктами, утримуючи їх до приходу частин вермахту. На Тернопільщині найактивніше діяли повстанські відділи у Бережанському, Бучацькому, Збаразькому, Козівському, Підгаєцькому, Терехівському, Чортківському районах²⁹. Українські формування оволоділи містами Долина, Косів, Коломия (Станіславівщина), дві доби утримували у своїх руках обласний центр³⁰.

Аналізуючи перебіг антирадянських виступів на західноукраїнських теренах, І. Патриляк дійшов висновку, що у перші два тижні дії українських самостійницьких підрозділів мали виразно наступальний характер, а після цього партизанські загони почали перетворюватися на самооборонні відділи, що контролювали місцевість, збирали зброю. Серед найважливіших чинників розгортання повстанського руху дослідник виокремлює такі: а) підтримка, яку націоналістам надало місцеве населення; б) незважаючи на радянський терор (лише на Волині у червні-липні 1941 р. втрати ОУН становили майже 500 осіб), організації вдалося зберегти підпільну мережу, що продовжувала діяти і в наступні роки; в) повстанці зуміли накопичити значну кількість озброєння та амуніції для відділів самооборони, міліції, а згодом і УПА; г) з просуванням лінії фронту на схід німці все відкритіше демонстрували негативне ставлення до збройних самостійницьких формувань; д) на території, яку залишала Червона армія, місцеві органи управління формувалися як національні державні структури³¹.

Проголошення Акта про відродження української державності 30 червня 1941 р. стало символічним рубежем в історії самостійницького руху, адже він надав поштовху творенню українських самоуправлінських структур, що визнавали зверхність Українського державного управління на чолі з Я. Стецьком.

²⁸ Нгуциук Г. *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne*. Warszawa, 2000. S. 183.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 1—9.

³⁰ Андрухів І., Француз А. *Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. Рівне; Івано-Франківськ, 2001. С. 57.

³¹ Патриляк І. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*. Історичні нариси. Київ, 2005. С. 44.

В інструкціях ОУН(р) наголошувалося: «Нова українська влада кожної місцевості мусить негайно заявити про себе вищій владі та представитись німецькій владі (ортскомендантові), налагоджуючи з нею якнайтіснішу співпрацю»³².

У деяких населених пунктах, як, наприклад, у Калуші (Станіславівщина), керівництво повітом брав на себе повітовий провід ОУН(р), що запровадив воєний стан і відповідними приписами намагався нормалізувати порушене війною життя³³. У сільській місцевості, де меншою була присутність німців та їх союзників у «поході на Схід», на зборах ухвалювалися резолюції про формування органів самоврядування й міліції. І через рік після проголошення Акта в багатьох населених пунктах Західної України відбувалися маніфестації з ушануванням цієї події, хоча на той час нацисти цілковито розкрили свої плани щодо України та національно-визвольного руху.

Попри активну діяльність «похідних груп» і мельниківської, і бандерівської ОУН, в інших регіонах України населення переважно не виявило бажання стати до лав борців за Українську Суверенну Соборну Державу. По-різному поставилися до Акта 30 червня діячі української політичної еміграції. Члени гетьманської ради Д. Дорошенко й С. Шеремет наголосили, що «на українських землях діють зараз закони війни, а не закони революції», і заявили, що гетьманський уряд закликає всіх зберігати розважливість та спокій: у потрібний час він дасть відповідні вказівки³⁴. Представники Державного центру УНР в езилі пов'язували з початком війни певні перспективи для української справи. Позитивно оцінили Акт 30 червня С. Довгаль (УПСР), К. Левицький, К. Паньківський, Й. Сліпий. Натомість мельниківці оцінювали подію різко негативно, хоча ще у травні 1941 р. у своїй інструкції закликали в усіх районах, щойно звільнених від Червоної армії, проголошувати відновлення Української держави на чолі з А. Мельником.

Серед ключових питань державного будівництва різні політичні сили виокремлювали необхідність формування національних збройних сил. Маючи понад десятирічний досвід співпраці з ОУН, німці у серпні 1939 р. санкціонували створення українського диверсійного формування під командуванням Р. Сушка, призначеного для розгортання антипольського повстання. Однак до використання його на практиці не дійшло.

У лютому 1941 р. відбулися консультації між керівництвом ОУН(р), командувачем сухопутних військ Німеччини генералом В. фон Браухічем та шефом Абверу адміралом В. Канарісом. ОУН висунула вимоги, на яких погоджувалася на військову співпрацю: сформований підрозділ має цілком підпорядковуватися Проводу ОУН на підставі присяги, залучатися до воєнних дій лише за рішенням Проводу, який також призначає командний склад і надає військовий ступені. Німецькій військовій владі відділ підлягав тільки у межах військового

³² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 27.

³³ *Золотий тризуб*. Калуш, 1941. 10 липня.

³⁴ *Українська дійсність*. 1941. 1 серпня.

вишколу й побуту, але не присягаючи їй. Оунівці назвали ці формування Дружинами українських націоналістів (ДУН), німці — відділом «Нахтігаль» та «Організацією Роланд». Вони призначалися для створення безпечних умов пересування німецьких військ українськими теренами, роззброєння розсіяних підрозділів РСЧА, охорони ешелонів з боєприпасами та полоненими³⁵.

Курінь «Нахтігаль», пройшовши підготовку у складі полку особливого призначення Абверу «Бранденбург-800», брав участь у захопленні Львова. З прибуттям «Нахтігалью» до Львова крайовий провідник ОУН на ЗУЗ І. Климів («Легенда») заявив про створення Української національної революційної армії (УНРА). Однак далі декларацій справа не пішла. Курінь «Роланд» формувалася з українських емігрантів та студентів і проходив вишкіл у Австрії. 7 липня вояки «Нахтігалью» виїхали до Тернополя, потім послідовно — до Гримайлова, Проскурова, Вінниці. У цей час бійці ДУН брали участь у штурмі «лінії Сталіна», боях за Браїлів та Вінницю. 17 липня 1941 р., дізнавшись про приєднання Галичини до Генерального губернаторства, командир північної групи ДУН Р. Шухевич повідомив командування німецьких військ про те, що арешт лідерів ОУН і членів Українського державного правління унеможливує перебування підрозділу під командуванням вермахту. Берлін відреагував миттєво: на ст. Жмеринка його бійців роззброїли і вивезли до Кракова³⁶.

Курінь «Роланд» у червні 1941 р. передислокували до Румунії (м. Ботошани), але 30 червня його командир отримав розпорядження полковника Абверу Е. Штольце про утримання від застосування підрозділу в боях. За місяць німецьке командування перевело курінь у другий ешелон і доручило охороняти ст. Унтилівка за Дністром, а в середині серпня надійшов наказ про повернення «Роланда» до Фокшан, звідти — до Австрії на переформування³⁷. Таким чином, як «політично ненадійні», обидва курені повернули в місця підготовки, де їхній особовий склад розпорошили по інших частинах або розпустили.

Чимало інсинуацій існує щодо причетності вояків «Нахтігалью» до розстрілів польської інтелігенції та єврейських погромів у Львові. Фахівці з цієї проблематики стверджують, що задокументованих фактів залучення цього підрозділу до розправ над євреями немає, хоча припускають: окремі військово-службовці, які перебували з 1 до 7 липня у відпустці, у якийсь спосіб могли до них долучитися. Але і в цьому припущенні все має відштовхуватися від надійних джерел³⁸.

³⁵ Лебедь М. До зв'язків ОУН — Бандери з німецьким військом. *Свобода* (Джерзі Сіті). Ч. 3. 11.06.1966.

³⁶ Бойцун Р. Легіон ДУН (Дружини Українських Націоналістів). *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1982. № 5—6. С. 47—48.

³⁷ Косик В. *Україна і Німеччина в Другій світовій війні*. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 149—151.

³⁸ Див.: Патрияк І. С. 65—67; Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. S. 118-119; Hryciuk G. S. 192-193.

Восени курені об'єднали в одну частину з 650 бійців та офіцерів. У березні 1942 р. після підписання річного контракту їх відправили в Білорусію вже як охоронно-поліційну одиницю. Тут вони під назвою «201-й батальйон охоронної поліції» охороняли важливі об'єкти і залучалися до боротьби з партизанами, причому розосереджувалися сотнями в різних місцях. Важкі умови служби і втрати змусили більшість військовослужбовців відмовитися від продовження контракту. У січні обеззброєних українців перевезли до Львова, де утримували у в'язниці до початку набору в дивізію «Галичина». Р. Шухевич, командир однієї з сотень, втік з-під варти й мешкав на конспіративній квартирі, допоки не став до організації відділів УПА³⁹.

ОУН і УПА в умовах німецько-румунської окупації. Щоб продемонструвати німцям готовність до державотворчої роботи і навіть поставити їх перед довершеним фактом завдяки формуванню місцевих органів самоврядування, міліції, налагодженню всіх сфер життя, оунівці вдалися до створення так званих «похідних груп». До складу трьох похідних груп бандерівської ОУН входили Д. Мирон, Д. Маївський, М. Климишин, В. Кук, І. Мітринга, З. Матла, М. Прокоп, Є. Стахів, Я. Потічний та інші відомі діячі. Три похідні групи сформувала й мельниківська ОУН, яка надіслала у північні, східні та південні регіони України О. Ольжича, О. Сеніка-Грибівського, М. Сціборського, М. Капустянського, О. Бойдуника, Я. Гайваса, Б. Коника, О. Штуля-Ждановича, О. Телігу, М. Телігу та інших. Похідні групи налічували, за різними даними, кілька тисяч осіб.

Озброєні ідеологією радикального націоналізму, їхні члени виявилися не готовими до реалій центральних, східних та південних регіонів України, населення яких з пересторогою ставилося до прибульців, їхньої виразно антибільшовицької позиції та спроб налагодити співпрацю з гітлерівськими окупантами. Деструктивним чинником залишалася і конкуренція між двома відлами ОУН.

Та вирішальною виявилася позиція Берліна, що не припускав найменшого втручання у політичну сферу. Обнадійливий розвиток подій на Східному фронті все більше переконував нацистську верхівку в тому, що Німеччина має право безроздільно розпоряджатися завойованим «непереможними солдатами вермахту» простором. 7 вересня 1941 р. гестапо взяло під арешт М. Климишина і ще кількох членів Північної «похідної» групи. 12 вересня німці зажадали від лідерів ОУН(р) дезавуації Акта 30 червня. Відмова спричинила арешти оунівців та заборону діяльності «похідних» груп. Загалом було затримано 1500 осіб, серед них — С. Бандеру, Я. Стецька та інших провідних діячів ОУН(р).

Наприкінці вересня — на початку жовтня у львівському передмісті відбулася І конференція ОУН за участю «урядуючого» провідника М. Лебеда («Максима Рубана»), Д. Мирона («Орлика»), І. Климіва («Легенди»), В. Кука («Юрка»),

³⁹ Мірчук П. *Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка) — командир армії безсмертних*. Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970.

«Леміша»), М. Степаняка («Сергія»). Рішення, ухвалені на цьому зібранні, націлили організаційну мережу на нелегальні форми роботи, утримання від різкої антинімецької пропаганди, підготовку кадрів. Висновок про необхідність опори на власні сили підкріплював аргументи на користь творення власної збройної сили. Для вишколу військових кадрів належало використовувати українську допоміжну поліцію. Щоб протидіяти цьому, німці залучали в допоміжну поліцію росіян, поляків та представників інших етнічних груп.

Відстежуючи нелегальну діяльність бандерівців, німецькі спецслужби рейхс-комісаріату «Україна» 25 листопада 1941 р. одержали вказівку з Берліна, в якій наголошувалося: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхс-комісаріаті, мета якого — створення незалежної України. Всіх активістів руху Бандери потрібно негайно арештувати й після ґрунтовного допиту таємно знищити як грабіжників»⁴⁰. Після цього Україною прокотилася хвиля арештів і розстрілів, жертвами яких стали М. Лемик, О. Теліга, І. Рогач та багато інших.

Тим часом С. Бандера з Берліна таємно інструктував своїх соратників про необхідність порозуміння з німцями. Очевидно, саме партійна дисципліна змусила учасників II конференції ОУН (квітень 1942 р.) утриматися в рамках «критики німецької колоніальної політики»⁴¹, розбудовувати власні політичні та військові сили й робити все для того, аби «енергія народу не вилилась у партизанщину, але оформилась у широкий всенародний рух». Конференція висловила негативне ставлення до «всіх форм партійництва, отаманії», зокрема до мельниківців. Як і раніше, трактуючи «жидів як знаряддя московсько-більшовицького імперіалізму», ОУН(р) визнала «за недоцільне в сучасний момент міжнародної ситуації брати участь у протижидівських акціях, щоб не стати знаряддям у чужих руках»⁴².

Характеризуючи рішення II конференції ОУН(р), А. Кентій припускає, що вони могли стати реакцією на підписання 26 державами 1 січня 1942 р. у Вашингтоні декларації Об'єднаних Націй про боротьбу проти країн фашистського блоку. У будь-якому разі, з цього часу бандерівці сповідують стратегію «двофронтвої боротьби» проти двох імперіалізмів — більшовицького й нацистського⁴³. Дослідник також стверджує, що на відміну від європейського антифашистського руху Опору український самостійницький рух оформився винятково «на базі тих політичних сил українства, які з початку війни відверто стали на бік нацистської Німеччини та її союзників і виявили бажання взяти участь у розбудові «нової Європи». У зв'язку з цим його лідери не ставили завдання домагатися поразки держав фашистського блоку у збройному протистоянні з силами Об'єднаних Націй. Своєю мету вони вбачали в тому, щоб «шляхом співпраці або ж демонстрацією збройного спротиву домогтися від німців визнання у будь-якій

⁴⁰ Косик В. С. 544—545.

⁴¹ Гайвас Я. *Коли кінчалася епоха*. Чикаго, 1964. С. 78.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 101—103 зв.

⁴³ Кентій А. С. 283.

формі української державності, основні зусилля зосередити на боротьбі з більшовизмом». Тому збройна протидія гітлерівцям трактувалася як «самооборона народу», а бойові дії підрозділів ОУН та УПА «ніколи не спрямовувалися проти німецьких об'єктів військового призначення, які забезпечували потреби військ на Східному фронті»⁴⁴.

Попри те, що українському політичному табору самостійницької орієнтації не вдалося виробити консолідованого й чіткого ставлення до Німеччини та її окупаційної практики, у Берліні ці сили почали кваліфікувати як «український рух Опору», що загрожувало жорстокими репресивними заходами. Водночас у ситуації, що склалася, кожна партійна група рельєфно окреслила власні позиції.

Арешт С. Бандери, Я. Стецька, визнання нелегітимним Акта 30 червня та інтернавання вояків і старшин ДУН остаточно переконали ОУН(р) у справжніх намірах лідерів III Рейху. Позбувшись ілюзій щодо можливості співпраці з нацистами, бандерівське крило організації взяло курс на нелегальну роботу, накопичення сил, поширення підпільної мережі, підготовку кадрів.

Спустошливі репресії проти українських націоналістів спричинило несприйняття ними окупаційної політики нацистів. Після того, як «урядуючим» провідником ОУН(р) став М. Лебедь, бандерівці переходять спочатку в опозицію до німецької влади, а потім і до протидії.

Керівництво мельниківського крила ОУН обрало дещо іншу тактику, намагаючись максимально використати легальні форми роботи. Конфлікт між двома відлами організації поглибився після убивства невідомими членів ПУН М. Сціборського й О. Сеника-Грибівського, в якому звинувачували бандерівців. Усе це шкодило українському національно-визвольному руху, якому протистояли два тоталітарні гіганти.

Гетьманці й Державний центр УНР зайняли пасивно-очікувальну позицію (за винятком Т. Боровця-Бульби). Мельниківці й бандерівці вдалися до формування власних збройних відділів, намагаючись охопити всі регіони України. Та на початковому етапі війни їх помітно випередив Т. Боровець-Бульба, який вирішив відродити «Поліську січ» — військово-політичне формування, що виникло напередодні вересневих подій 1939 р. Офіційно «Поліська січ» мала статус окружної міліції в Сарнах і призначалася для боротьби проти залишків оточених частин РСЧА.

Брак офіцерських кадрів змусив Т. Боровця-Бульбу шукати контактів з оунівцями. Провідники ОУН(р) йому відмовили, а мельниківці — дали кількох старшин. У цей час у лавах формування налічувалося 2—3 тис. бійців⁴⁵. Усвідомлюючи свою вагу, «отаман» під час переговорів з генералом Кітцінгером висунув вимогу визнати «Поліську січ» національною військовою частиною, а

⁴⁴ Там само. С. 288.

⁴⁵ Дзьобак В. Бульбівці («Перша УПА»). *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*. Історичні нариси. Київ, 2005. С. 123.

також окреслив коло завдань, які вона спроможна вирішувати⁴⁶. Після цього німці розпустили формування, а Т. Боровець-Бульба у листопаді 1941 р. із загоном у 300 вояків пішов у ліс. З грудня він перебрав назву «Українська повстанська армія» (УПА). Після безрезультатної спроби домовитися з німцями про особливий статус своєї частини у лютому 1942 р. «отаман» припинив активні дії до весни.

Нацистський терор проти цивільного населення і колишніх вояків «Поліської січі» підштовхнув Т. Боровця-Бульбу до нарощування сил УПА й переходу на антинімецьку платформу. З позиції сили він вимагав від німецьких властей припинити репресії, примусове вивезення людей на роботу до Рейху, реквізиції. Але, як і до того, погрози мали тільки зворотню дію. Бульбівці вдавалися до диверсійних акцій (наприклад, напад на ешелони на ст. Шепетівка) демонстративного характеру, перешкоджали німцям вивозити продовольство й фураж. Та все ж основним напрямом дій упівців було самозабезпечення, а об'єктами нападу — склади.

Листи Е. Коху та переговори з начальником поліції безпеки генеральної округи «Волинь — Поділля» оберштурмбанфюрером Пютцем засвідчують колювання командира УПА. Він то організовував напади на німецькі склади й гарнізони, то вів листування, в якому обіцяв нейтралітет за звільнення з в'язниці українських патріотів і припинення терору проти цивільної людності.

У липні 1943 р. бульбівське формування дістало нову назву — «Українська народно-революційна армія» (УНРА) на знак протесту про перебрання назви УПА бандерівськими відділами. З цього часу Т. Боровець-Бульба згортає активну діяльність, перечікуючи перехід лінії фронту і прагнучи зберегти сили для боротьби в радянському тилу. Надмірна довіра «отамана» до німців мала сумні наслідки: у Берліні, куди він рушив на переговори разом з О. Штулем-Ждановичем, його арештували й відправили до Заксенгаузену⁴⁷.

У літературі дискутується зміст переговорів між Т. Боровцем-Бульбою та радянськими партизанами з'єднання Д. Медведева восени 1942 р. На переконання Д. Армстронга, радянська сторона висувала вимогу підпорядкування бульбівців своєму командуванню, натомість бульбівці обстоювали потребу обмежених рамок угоди про боротьбу проти нацистів⁴⁸. Дослідники сходяться на тому, що від нейтралітету бульбівців більше виграли «червоні» партизани⁴⁹.

Тим часом конфлікт інтересів німецької окупаційної адміністрації та українського самостійницького табору ставав усе виразнішим. У «Слові Організації

⁴⁶ Кентій А.В. *Нариси історії організації українських націоналістів у 1941—1942 рр.* Київ, 1999. С. 59.

⁴⁷ *Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи.* Рівне, 1998. С. 31.

⁴⁸ Armstrong J. *Ukrainian Nationalism.* New York; London, 1963. P. 100-101.

⁴⁹ Див.: Дзьобак В. *Отаман Тарас Бульба-Боровець: Штрихи до політичного портрета.* Київ, 1995. С. 80—81.

українських націоналістів у першу річницю проголошення самостійності української держави у Львові 30 червня 1941 року» підбивалися підсумки діяльності ОУН(р) та викладалися плани на перспективу. Обґрунтовуючи необхідність тривалої підготовки та вичікувальної тактики, Революційний провід наголошував, що коли німці й надалі виявлятимуть непоступливість в «українському питанні», «мільйони нас стануть до бою за свої права і на своїй землі»⁵⁰.

Берлін не мав намірів відступати від жорсткого курсу в питанні про Україну, про що свідчить позиція А. Розенберга. У його директиві від 24 червня 1942 р. зазначалося, що в інтересах тривалого політичного спокою в Україні не слід створювати українське самоуправління в політично доцільній формі⁵¹. Цілком очевидно, що лише усвідомлення несумірності сил стримувало революційну ОУН від рішучих дій. До речі, аналогічної тактики дотримувалися керівники національно-визвольного руху в країнах Балтії, які очікували, що Німеччина переможе у війні проти СРСР, але зазнає поразки від Об'єднаних Націй. За цих умов, сподівалися вони, можна буде дипломатичним шляхом домогтися незалежності.

Тривалі й систематичні зусилля ОУН(р), спрямовані на акумуляцію сил, дали позитивні результати. За словами секретаря підпільного Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У, «за два роки націоналісти в області організаційній досягли багато чого. Їм вдалося взяти під свій вплив майже всю Західну Україну. Повсюди були в них агенти, були їхні організації, непогано поставлена преса й друкована продукція»⁵². Крім того, бандерівцям вдалося зібрати значну кількість зброї та боєприпасів.

Відстежуючи дії українського самостійницького табору, керівники поліції безпеки і СД у донесенні від 23 жовтня 1942 р. наголошували, що «бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб усіма засобами, також шляхом збройної боротьби, домогтися незалежності України»⁵³. У доповідній записці спеціальної служби інформації уряду Румунії за 1942 р. зазначалося, що хоча бандерівські формування «ще не вдалися до масових терористичних акцій, відомо, що на території України, окупованій німецькими і союзними військами, зафіксовано терористичні дії, спрямовані проти ізольованих елементів німецьких і румунських з'єднань»⁵⁴.

Перебіг німецько-радянської війни переконував лідерів українського самостійницького руху в необхідності формування власних збройних сил, спроможних у сприятливий момент вступити у боротьбу за владу в Україні. У грудні 1942 р. Революційний провід ОУН скликав у Львові військову конференцію за участі М. Лебеда, І. Климів, військового референта Проводу Д. Грицяя, вій-

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 348. Арк. 19—19 зв.

⁵¹ Цит. за: Семиряга М.И. *Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны*. Москва, 2000. С. 231.

⁵² ЦДАГО України. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 76.

⁵³ Там само. Ф. 10. Оп. 23. Спр. 77. Арк. 120—122.

⁵⁴ Кентій А. *Збройний чин Українських Націоналістів...* С. 317.

ських референтів крайових проводів ОУН на західноукраїнських (ЗУЗ), північно-західних (ПЗУЗ) та центральних (ОСУЗ) землях В. Івахіва, М. Медведя, Л. Павлишина. Попри різні погляди учасників зібрання на перспективи військового будівництва, постанова конференції містила вказівки про широке залучення населення до українських збройних формувань.

Брутальний окупаційний режим підживлював антифашистські настрої в українському суспільстві. Ігнорувати цей чинник українські націоналісти не могли, адже населення очікувало на захист від свавілля окупантів. Не бажаючи втрачати соціальну базу, бандерівське крило ОУН з початку 1943 р. вживало заходів задля об'єднання окремих збройних формувань у єдину структуру⁵⁵. Особливу активність виявив Краєвий провід ОУН на ПЗУЗ, що ініціював повстанські форми протидії заходам окупаційної адміністрації. Ця структура висунула мілітарну концепцію визвольної боротьби з ідеєю створення 300-тисячної армії, здатної у разі повернення більшовицької влади розпочати революцію.

Усвідомлення необхідності активізації зусиль у цьому напрямі продемонструвала III конференція ОУН(р) (17—21 лютого 1943 р.). Рішучий намір стати на антинімецькі позиції диктувався потребою вирвати з-під впливу Москви ті верстви, які очікували визволення від нацистського рабства з боку «червоних» партизанів та РСЧА. У документах конференції зафіксовано курс на захист українського народу й інших поневолених народів від німецьких займанців, а також здобуття українським національно-визвольним рухом «незалежної позиції на зовнішньополітичному відтинку»⁵⁶. На конференції прозвучала пропозиція назвати самостійницькі збройні сили Українською повстанською армією за традицією часів визвольних змагань 1918—1920 рр. Комплектувалася вона з місцевого патріотично налаштованого населення. Ще одним джерелом поповнення лав УПА стала допоміжна поліція. У квітні 1943 р. на Волині і Поліссі поширювалося звернення ОУН до українців із закликом залишити службу в німецьких управлінських і поліцейних структурах і перейти до збройного підпілля. Тим, хто співпрацював з гітлерівцями, загрожував революційний трибунал⁵⁷. Воєнно-польові суди та ревтрибунали мали забезпечити на підконтрольних ОУН і УПА теренах виконання місцевим населенням розпоряджень Головної команди УПА, проголошеної єдиною суверенною і найвищою владою на українських землях. При цьому одним з головних обов'язків визначалася служба в УПА.

Вже взимку — навесні 1943 р. націоналісти вчинили кілька виступів проти німецьких окупантів. У ніч на 8 лютого сотня під командуванням Г. Перегіняка («Довбешки — Коробки») вчинила напад на містечко Володимирець з метою звільнення оунівського проводника Сарненщини «Діброви». Невдовзі подібні

⁵⁵ УГВР встановила своїм рішенням від 30 травня 1947 р. дату створення УПА — 14 жовтня 1942 р.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 4.

⁵⁷ *В обороні волі: боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941—1944 рр.* Рівне, 1995. С. 90.

операції було проведено в Дубні й Кременці. 22 лютого поблизу Висоцька сотню атакував німецький каральний підрозділ, під час бою її командир загинув⁵⁸. Особливу активність українські самостійницькі відділи виявили у центральних та північних районах Волині, Ізяславщині, Славутчині, Шепетівщині (нині — Хмельницька область). Лави бандерівських, мельниківських, бульбівських формувань стрімко зростали. Навесні 1943 р. кількість вояків УНРА Т. Боровця-Бульби оцінювалася німецькими спецслужбами у 20—40 тис.⁵⁹ 25 червня 1943 р. Е. Кох повідомляв А. Розенбергу, що «північну частину генеральних округ «Житомир» і «Луцьк»⁶⁰ в основному контролюють бандити... У генеральній окрузі «Житомир» і польській частині округи «Луцьк» ідеться про радянські банди. У південній частині Волині переважають українські націоналісти — банди з центрами в Костополі — Сарнах і Горохові — Кам'янці»⁶¹.

На дії українських самостійників відреагували й «червоні» партизани. У радіограмі з'єднання І. Шитова до УШПР від 6 травня 1943 р. повідомлялося: «Бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі р. Случ. Бандерівці готують напад за р. Буг, де зараз концентруються німці. Українські націоналісти ведуть агітацію серед українського населення, спрямовану проти німців та радянської влади»⁶².

Влітку 1943 р. українські відділи контролювали 75 % продовольчих баз на Волині, що надзвичайно ускладнило німецьким господарським органам виконання завдань з грабіжницького видучення сільськогосподарської продукції з місцевого населення⁶³.

Керівництво УПА здійснювала Головна команда на чолі з В. Івахівим, начальником штабу «Гарпуном». Після їх загибелі в сутичці з німцями 13 травня 1943 р. командування взяв на себе Д. Клячківський, а начальником штабу став В. Сидор (після нього — Л. Ступницький). Влітку 1943 р. тривало оформлення територіальних підрозділів УПА. На Рівненщині й Тернопільщині виникли Північна (командир — І. Литвинчук — «Дубовий») та Південна (П. Олійник — «Еней»), на Волині — група «Озеро» (спочатку — «Олег», потім Ю. Стельмащук — «Рудий»).

Швидке поповнення УПА спричинило реорганізацію. Північна група (військова округа (ВО) «Заграва» (командир — «Дубовий») оперувала в районі Сарн, Костополя, Пінська; Північно-західна (ВО «Турів» на чолі з «Олегом» і «Рудим») — у районі Луцька, Володимира-Волинського, Каменя-Каширського, Ковеля, Горохова, Бреста; Південна (ВО «Еней», потім «Богун» на чолі з «Енеєм») — на Кременеччині; Східна (ВО «Верещака», потім — «Тютюн-

⁵⁸ *Українська повстанська армія. Історія нескорених*. Львів, 2007. С. 37.

⁵⁹ *Літопис Української повстанської армії*. Торонто; Львів, 1997. Т. 6. С. 189.

⁶⁰ «Волинь».

⁶¹ Косик В. С. 614—615.

⁶² ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1327. Арк. 34—35.

⁶³ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1942—1943 рр.* Київ, 1999. С. 58.

ник», командир — Ф. Воробець-«Верещака») — на Житомирщині. Командирам військових округ підпорядковувалися командири запілля, на яких покладался обов'язок координувати дії сільської самооборони та організаційно-господарські справи. Самооборонні кушові відділи (СКВ) слугували резервом УПА. Водночас створювалися військові райони і надрайони на чолі з комендантами, завдяки чому забезпечувався зв'язок між підрозділами УПА і територіальними структурами ОУН. УПА складалася з куренів (500—700 вояків) по 3—4 сотні в кожному (100—150 бійців). Останні мали по 3 стрілецькі чоти й одну чоту важких кулеметів. До складу чоти (30 осіб) входило 3 рої (8—10 осіб). Інколи три і більше куренів об'єднувалися у загони чи бригади⁶⁴.

У Галичині з відділів Української народної самооборони, що діяли з літа 1943 р., на початку 1944 р. було створено УПА — Захід з шести військових округ.

21—25 серпня 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН(р), який виробив нові оцінки військово-політичної ситуації і відповідну тактику боротьби. Констатувалося, що влітку 1943 р. «12 областей України стали на шлях збройної боротьби проти окупантів за Самостійну Соборну Українську Державу». Учасники збору визнали правильним перехід до збройних форм протидії обом тоталітарним режимам. Успіх протистояння вбачався у тому, що до нього має долучитися весь український народ⁶⁵.

Командування УПА приділяло велику увагу комплектуванню національних відділів, вбачаючи в цьому запоруку консолідації представників різних народів для боротьби проти гітлерівської і сталінської тиранії. Загалом було створено 15 національних відділів, у складі яких воювали татари, чеченці, інгуші, вірмени, грузини, узбеки, осетини, черкеси, турки, росіяни та ін. За оцінками О. Сабурова, близько 40 % вояків УПА не були етнічними українцями. Згідно зі свідченнями одного з упівських командирів Є. Басюка, у 1944 р. серед українських старшин і стрільців УПА 60 % становили галичани, 30 % — волиняни й поліщуки, 10 % — наддніпрянці⁶⁶.

Значно посилила роботу зі створення власних збройних формувань і мельниківська ОУН. На конференції 24—25 травня 1942 р. її учасники вирішили, що на безчинства нацистів слід відповісти. Конфронтацію з німцями засвідчило й обрання заступником голови ПУН та очільником регіонального проводу ОУН(М) в Україні О. Кандиби-Ольжича, який обстоював необхідність формування збройних відділів та боротьби проти окупантів⁶⁷.

⁶⁴ Кентій А.В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.). *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси*. Київ, 2005. С. 169.

⁶⁵ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр.*: зб. документів. Ч. 1. [Б. м.], 1955. С. 90—103.

⁶⁶ Кентій А.В. *Нариси історії...* С. 96.

⁶⁷ Киричук Ю. *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50-х років ХХ століття*. Львів, 2000. С. 59.

14—15 серпня 1942 р. у Києві відбувся з'їзд, у якому взяли участь представники ОУН(м), Спілки визволення України, Української військової організації, Спілки української молоді та Братства української державності. Делегати висловилися за збройний спротив гітлерівському тоталітарному режиму, обговорили підходи до підготовки фахівців військової справи, накопичення зброї, боеприпасів, військового спорядження, медикаментів та амуніції⁶⁸. Військові бази ОУН(м) та її збройні відділи зосереджувалися в районі Рівного, Луцька, Дубна, Кременця і мали у своєму складі до 3 тис. бійців⁶⁹. Вони перешкоджали вивезенню місцевих мешканців на роботу до Рейху, вилученню сільськогосподарської продукції і худоби, знищували окупаційні органи тощо.

Водночас А. Мельник і невелика група його прихильників продовжували курс на співпрацю з Німеччиною і намагалися стримати збройний виступ. Після того як частину мельниківських відділів бандерівці змусили влитися до УПА, а деякі приєдналися до підрозділів УНРА Т. Боровця-Бульби, з решти мельниківці організували Український легіон самооборони, спрямований німецьким командуванням на боротьбу проти «червоних» партизанів, а згодом переформований на 31-й батальйон німецької поліції⁷⁰.

Після того як до УПА на Волині приєдналося від 3 до 5 тис. українських поліцаїв, її чисельність зросла до 20—30 тис. осіб. 27 серпня 1943 р. Головна команда УПА запровадила військові ступені (стрільці, підстаршини й старшини) і звання (підстаршинські, старшинські й генеральські). До двох останніх належали: хорунжий, поручик, генерал-полковник, маршал. Встановлювали перелік бойових нагород: Бронзовий хрест бойової заслуги, Срібний хрест бойової заслуги (I і II класи), Золотий хрест бойової заслуги (I та II класи).

З метою об'єднання зусиль УНС Галичина та УПА Волині для протидії радянським військам, що тіснили вермахт, Головний провід ОУН(р) вирішив перейменувати УНС в УПА. Р. Шухевич перебрав на себе обов'язки головнокомандувача УПА, О. Луцький — командувача УПА — «Захід»⁷¹. Ці та інші кроки демонстрували прагнення керівників ОУН і УПА перетворити останню на регулярне військо, здатне реалізувати ідею державності і захистити її.

Оформлення УПА в помітну силу загострило ситуацію в західноукраїнському регіоні. У звіті групи УПА (командир — «Дубовий») зазначалося, що у травні-червні 1943 р. відбулося 18 збройних зіткнень з «ворожими чинниками» (більшовицькими партизанами, німцями, поляками), вісім з яких — проти німецьких підрозділів. У звіті групи «Енея» від 11 червня до 10 липня повідомля-

⁶⁸ Гайвас Я. Переломовий рік. *Організація українських націоналістів (1929—1954)*. Париж, 1955. С. 286.

⁶⁹ Грицак Я. *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття*. Київ, 1996. С. 246. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

⁷⁰ Киричук Ю. 2000. С. 78.

⁷¹ *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті*. Документи і матеріали. Т. 2. (1939—1945). Івано-Франківськ, 2009. С. 279—280.

лося, що в цей час відділ «Крука» провів кілька успішних акцій, «котрі ще більше деморалізували спокій ворога». У с. Оршиківці повстанці розбили відділ німців з Шумська, коли вони грабували селян. Дев'ятьох грабіжників було вбито, кількох поранено, решта втекли, кинувши зброю. 29 червня шість вояків УПА разом з місцевими боївками на дорозі Шкроботівка — Ямпіль розбили дві автомашини з німцями. Відділ «Черника» нищив «ворожі УПА елементи» (серед них і німців), деморалізуючи останніх і здобуваючи зброю. 30 червня бійці підрозділу роззброїли 10 угорських військовослужбовців, здобувши кулемет, 10 гвинтівок, 56 гранат, 4 000 патронів і все спорядження⁷².

В інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД зазначалося, що в генеральному комісаріаті «Волинь — Поділля» та північній частині Житомирщини «значні частини цих районів перейшли під контроль» українських націоналістів і партизанів, тож тут «неможливо отримати жодного продовольства для військ»⁷³. Виступи УПА проти «німецьких грабунків і терору» фіксувалися і в радянських документах, хоча антинімецький вектор оцінювався як недостатньо активний. Водночас констатовалася інтенсивна діяльність оунівців у містах і селах Київщини, Житомирщини, Кіровоградщини, Одещини, Полтавщини, Сумщини, Слобожанщини, Запорозжчини⁷⁴.

Занепокоєне активізацією самостійницького руху німецьке керівництво спланувало антиповстанську операцію, якою керував обергрупенфюрер СС Е. фон дем Бах-Зелевскі. Арену запеклого протистояння стала Волинь.

У липні-серпні 1943 р. зафіксовано 59 збройних зіткнень між упівцями й гітлерівськими каральними підрозділами. Вирішивши одним ударом знищити «заворушення», німецьке командування наприкінці літа зосередило проти УПА майже 10-тисячний військовий контингент, озброєний бронетехнікою, важкою артилерією і авіацією⁷⁵. Німецька сторона зазнала втрат у 3 тис. вбитими і пораненими, повстанці — 1 237 осіб. Крім того, від дій нацистських карателів постраждало понад 5 тис. цивільних мешканців⁷⁶.

Не виконавши поставлених завдань влітку, німці послали бойові дії проти УПА восени 1943 р., застосовуючи при цьому авіанальоти, артилерійські обстріли. Восени відділи УПА провели 47 боїв з окупаційними підрозділами, самооборонні кушові відділи — 125, втративши при цьому 414 осіб (втрати противника становили 1 500 військовослужбовців)⁷⁷. У цей час, за німецькими даними, чисельність УПА оцінювалась у 20 тис. вояків, а разом з бульбівськими і мельниківськими формуваннями сили українських самостійників сягали 35—40 тис.⁷⁸

⁷² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 16—18.

⁷³ Косик В. С. 610—611.

⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 523. Арк. 92.

⁷⁵ Там само. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1.

⁷⁶ Шанковський Л. *Історія українського війська*. Київ, 1991. С. 42.

⁷⁷ Там само. С. 46.

⁷⁸ Кентій А. *Українська повстанська армія в 1942—1943 рр.* С. 181.

Поінформовані про чисельне зростання сил національно-визвольного руху, окупаційна адміністрація та спецслужби посилили «боротьбу з бандитизмом». До речі, як радянські, так і німецькі й румунські силові структури переводили український Опір з політичної у кримінальну площину, аби применшити його суспільне значення і всіляко дискредитувати. Лише восени 1943 р. нацисти прилюдно стратили 191 особу, причетну до дій ОУН, а також вивезли до таборів та на примусові роботи 15 тис. мешканців Станіславщини⁷⁹. До липня 1944 р. кількість страчених сягнула 1 571 особи. На початку 1944 р. сутички самостійницьких формувань тривали, але в менших масштабах. Так, 15 березня відділ УПА зустрів вогнем 300 німецьких солдатів біля с. Бовшів (Рогатинський район Станіславщини) і змусив з втратами відступити⁸⁰.

Відступаючи під натиском Червоної армії, деякі функціонери окупаційної адміністрації, німецькі та угорські військові чини виявили схильність до угод з повстанцями. Щоб нівелювати негативні наслідки таких контактів, 25 листопада 1943 р. було оприлюднено «Повідомлення у справі провокації німців щодо переговорів з місцевими чинниками ОУН чи УПА». У цьому документі викривалися справжні наміри гітлерівців, які намагалися використати український визвольний рух тільки для протидії радянським військам. У зв'язку з цим тереновим провідникам УПА і повстанським командирам заборонялося вести перемовини з німцями⁸¹.

Центральним питанням контактів з німецькими чинниками, які все ж траплялися, було здобуття зброї, боєприпасів та амуніції, з огляду на наближення потужної більшовицької військової машини. За нової ситуації на німецько-радянському фронті, лінія якого швидко просувалася до західноукраїнського регіону, керівництво ОУН і УПА скорегувало військово-політичну лінію. «Тактична інструкція» Головної команди і Головного військового штабу УПА від 26 грудня 1943 р. містила вказівки щодо організації дій проти німців, більшовиків, «червоних» партизанів у прифронтовій смузі та в умовах «підсовіцької дійсності». Повстанські відділи скеровувалися на збереження «фізичних, духовних і матеріальних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби», уникнення «зачіпних боїв з ворогом» (німцями) і здебільшого самооборону. Активні бойові дії припускалися, коли йшлося про необхідність оборони цивільного населення від пацифікаційних акцій окупантів чи відплатні операції, а також з метою здобуття зброї, набоїв та військового спорядження⁸².

Тим часом радянські війська тіснили вермахт до відрогів Карпат. Це змусило німців шукати порозуміння з повстанцями. В обмін на зброю й амуніцію (що-

⁷⁹ Шанковський Л. Тринадцять літ... *Альманах Станіславівської землі*. Т. 1. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. С. 172—173.

⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 9.

⁸¹ Там само. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6.

⁸² Кентій А.В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.). С. 191—192.

правда, в дуже обмеженій кількості) вони бажали отримувати розвідувальну інформацію про Червону армію. У деяких місцевостях німці справді припинили атакувати самостійницькі формування і передавали їм надлишки зброї.

Незважаючи на конспіративний характер контактів, радянським спецслужбам було про них відомо. Усвідомлюючи, що це зашкодить іміджу українського самостійницького руху, Головна команда УПА 19 квітня 1944 р. видала наказ, у якому такі дії засуджувалися і підлягали покаранню⁸³. Якщо В. Куку керівництво ОУН наказало припинити спроби домовитися з німцями про умови переходу повстанських сил через лінію фронту на Наддніпрянщину, то М. Олійника («Орла») за самовільні контакти з гітлерівцями розстріляли за вироком трибуналу УПА⁸⁴.

Відступ вермахту з території України завершував етап «двофронтової боротьби». В «Інструкції до передачі вниз» (весна 1944 р.) Провід ОУН(р) ставив таке завдання: «Переключити боротьбу, яка власне проти німців, цілковито на боротьбу проти совітів на всі сто відсотків»⁸⁵.

Практично одразу з приходом Червоної армії почалися сутички повстанців з її підрозділами. Так, у тилу 13-ї армії (1-й Український фронт) від 7 січня до 2 березня 1944 р. сталося понад 200 атак упівських відділів на колони й невеликі групи військовослужбовців. У березні-квітні СМЕРШ 1-го Українського фронту зафіксував 320 нападів з боку українських націоналістів⁸⁶.

Наприкінці лютого 1944 р. відділ «Енея» обстріляв колону автівок, в одній з яких перебував командувач 1-го Українського фронту генерал армії М. Ватутін. Невдовзі той помер у Києві⁸⁷.

На боротьбу з українським національно-визвольним рухом Кремль кинув війська НКВС. Навесні 1944 р. в західноукраїнський регіон прибуло кілька стрілецьких дивізій НКВС, 15 бригад, три піхотні, один кавалерійський полки (загалом — понад 26 тис. осіб), а також танковий батальйон 2-ї мотострілецької дивізії (22 танки і п'ять бронепотягів (7,7 тис. військовиків))⁸⁸.

Найбільший бій між силами УПА і радянськими частинами відбувся 22—25 квітня 1944 р. під Гурбами (Кременеччина). Маючи чисельну перевагу (30 тис. проти 5—7 тис.), енкаведисти спромоглися розсіяти повстанців, які втратили 2018 убитими і 1570 полоненими.

Основною формою «нейтралізації» визвольного руху стали так звані «чекістсько-військові операції». Про їхні масштаби свідчать дані, згідно з якими лише

⁸³ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 50.

⁸⁴ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). Львів, 2012. С. 351.

⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 931. Арк. 41.

⁸⁶ Кентій А.В. «Двофронтова» боротьба УПА... С. 210.

⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 944. Арк. 1—3.

⁸⁸ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. *Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни.* Київ: Книга Пам'яті України, 1997. С. 429.

у серпні 1944 р. на території Львівської області ВВ НКВС республіки здійснили 220 операцій, завдавши УПА втрат у майже 5 тис. осіб⁸⁹.

Одним з напрямів протидії радянській владі стали зусилля, спрямовані на зрив мобілізації до Червоної армії. Водночас із пропагандистськими засобами оунівці й упівці вдалися до залякування населення, що приносило свої плоди. Так, з 30 тис. потенційних призовників на Станіславщині до 21 серпня 1944 р. вдалося залучити до війська лише 15 тис. В останній тиждень квітня на Тернопільщині ухилилася від служби в РСЧА і пішла у ліс 2 551 особа⁹⁰.

З урахуванням усієї складності суспільно-політичної ситуації керівництво національно-визвольного руху виробило відповідну їй тактичну лінію. Її основні складові було викладено у «Тимчасових інструкціях організаційної референтури Краєвого проводу ОУН на західноукраїнських землях низовим організаціям про ставлення до національних меншин і політико-виховну роботу серед вояків УПА» (7 вересня 1944 р.). Всі розконспіровані члени ОУН, «юнаки» і симпатики мали влитися до лав УПА. Решта мала зголошуватися до служби в РСЧА, щоб вести відповідну пропагандистську діяльність у різних регіонах республіки. Рекомендувалося виконувати розпорядження радянської адміністрації, працювати в установах, інформуючи підпілля про стан справ у всіх сферах життя. Водночас припускалися конфіскації продовольчих транспортів. Співпраця зі структурами НКВС виключалася у будь-якій формі. Самооборонна тактика припускала можливість відплатних акцій. Підвищена увага приділялася організації та зміцненню самооборонних кушових відділів, які виявилися оптимальною формою організованого збройного спротиву, а також агітаційно-пропагандистській роботі⁹¹.

У другій половині 1944 р. завершилася структурна перебудова УПА, що робило її краще пристосованою до нових умов боротьби. Командування УПА практикувало рейди у центральні регіони України і за лінію кордону, що призвело до значних втрат. До початку 1945 р. у зіткненнях з радянськими силовими структурами лише група «Тютюнник» втратила 14 курінних командирів, а з 50 сотенних уціліли тільки троє⁹².

Однак це не зупинило визвольний рух. Його учасники використовували всі можливі засоби протидії заходам радянських властей. Для прикладу, на Ковельській залізниці від серпня до грудня 1944 р. упівці підірвали 11 потягів, знищили сім мостів, здійснили три напади на залізничні вузли⁹³. У другій половині 1944 р. повстанці вчинили майже 800 нападів на різні об'єкти у радянському тилу⁹⁴.

⁸⁹ Там само. С. 213.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 928. Арк. 137; Спр. 934. Арк. 17.

⁹¹ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 92.

⁹² Там само. С. 78, 79.

⁹³ Там само. С. 99.

⁹⁴ Биленко С. В. *На охране тыла страны: истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.* Москва, 1988. С. 186.

Протистояння самостійницьких сил і «червоних» партизанів. Діаметрально протилежні завдання, які ставили перед собою на початку війни українські самостійники і радянські партизани, зумовили їх неминуче зіткнення. Керівництво СРСР покладалося на комуністичне підпілля і партизанів як інструмент протидії не лише німецько-румунським окупантам, а й українському національно-визвольному руху, з яким вело боротьбу в 1939 — 1941 рр.

Позиція ОУН(р) була диференційованою у ставленні до «червоних партизанів» і «партизанки». У першому випадку йшлося про принципову боротьбу з радянськими партизанами як «політичними представниками» сталінського режиму на зайнятих вермахтом і його союзниками землях. У листівці «Партизанка і наше ставлення до неї» (жовтень 1942 р.) наголошувалося, що «більшовицька партизанка діє від літа минулого року, польська — від кількох місяців. Тереном більшовицької партизанки, як дотепер бачимо, є поза частиною Білорусії виключно українські землі. Тереном польської партизанки є наші західні окраїни: Підляшшя, Холмщина, Західне Полісся і деякі повіти Галичини». Автори листівки зауважували, що партизани — це «агенти Сталіна і Сікорського», які провокують каральні акції німців проти цивільного населення, спалення сіл, масові репресії⁹⁵.

В іншому оунівському документі — «До методів нашої боротьби» (листопад 1943 р.) — зазначалося, що творення Української повстанської армії не суперечило негативному ставленню до «партизанки», оскільки воно здійснювалося «по державній лінії — регулярної армії»⁹⁶.

Провід ОУН(р) застерігав від передчасного виступу, оскільки усвідомлював сили своїх супротивників. Тому практично через усі його документи «червоною ниткою» проходять вказівки акумулювати сили й матеріальні засоби «задля вирішального зудару». При цьому головним ворогом української державності незмінно називався «червоний імперіалізм». Оскільки радянські партизани уособлювали сталінську тоталітарну систему, їх сприймали як провідників політики Кремля. Це, за визначенням, ставило їх на ворожі українському національно-визвольному руху позиції. Його керівництво, по-перше, намагалося перешкодити поширенню впливу «червоних» партизанів у регіонах, де вони мали соціальну базу. По-друге, стояло завдання убезпечити місцеве населення від німецьких каральних акцій, спровокованих діями «московських агентів». Про те ж, що гітлерівці часто вдавалися до колективних акцій помсти, свідчать сотні спалених українських сіл і десятки тисяч їх знищених мешканців.

На початку 1943 р., коли «червоні» партизани почали виявляти активність на Поліссі й Волині, націоналістичні підрозділи роззброювали і знищували невеликі партизанські групи. Від квітня бульбівські й оунівські формування нападали на більші загони своїх політичних супротивників. Керівництво УШПР зі

⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 348. Арк. 27—27 зв.

⁹⁶ Кентій А. *Зброний чин Українських Націоналістів...* С. 319.

свого боку рекомендувало партизанським командирам знищувати націоналістів, а захоплених жорстоко карати⁹⁷.

Одержавши інформацію про рейд ковпаківського з'єднання на територію Прикарпаття, оунівці почали нарощувати особовий склад УНС, щоб забезпечити свої бази і цивільних мешканців від можливих провокацій радянських партизанів та каральних акцій нацистів. Курінь «Чорні чорти» перекрив шлях у районах Яремче — Зелена, тим часом як німці ускладнили відступ на Пасічну, Надвірну, Десятин, Зелену, Білі Ослави. У сутичках з гітлерівцями партизани зазнавали відчутних втрат. В одному з таких боїв загинув комісар з'єднання С. Руднев.

На початку вересня 1943 р. Ровенське партизанське з'єднання № 2 і загін під командуванням Ярового чотири рази вступали в сутички з упівцями, які мали близько тисячі вояків, озброєних мінометами й гарматами. Партизани змушені були відступити й надалі уникати зіткнень. А от з великим з'єднанням О. Федорова групи «Турів» і «Заграва» впоратися не змогли і від подальших боїв відмовилися, з чим погодився і командир УПА на Волині Клим Савур⁹⁸.

З наближенням РСЧА ситуація в західноукраїнському регіоні загострилася. Радянські партизани активізувалися й створювали серйозні перешкоди в організаційній роботі ОУН, вели дієву пропаганду. У «Тактичній інструкції» від 24 грудня 1943 р. ГК і ГВШ УПА націлювали повстанців на «зачіпну боротьбу проти «большевицької партизанки», аби «цілковито її знищити, викурити з наших теренів»⁹⁹.

І радянські партизани, і українські самостійники визнавали військову майстерність, непоступливість і завзятість свого супротивника у цьому протистоянні. Однак, отримуючи матеріальні засоби й озброєння з «Великої землі», радянські партизани в умовах наближення Червоної армії почувалися впевнено і не збиралися поступатися. У зв'язку з цим Краєвий провід ОУН на ЗУЗ 3 березня 1944 р. видав інструкцію, що містила такі приписи: «Затяжних боїв з червоними партизанами не зводити, бо банди доволі сильні, добре озброєні ... Боїв в оселях оминати. Робити засідки у вигідних місцях для атаки поза оселями і тоді, коли маємо певність виграшу»¹⁰⁰.

Взимку 1944 р. радянські партизани одержали наказ просуватися рейдами в західні області України. Самостійницькі сили і цивільне населення чинили цьому опір. І. Старинов, перебуваючи у складі одного зі з'єднань, що прагнули пробитися у Східну Галичину, 15 березня повідомив Т. Строкачу про запеклі сутички з українськими націоналістами, які завдавали партизанам відчутних втрат. Не змогли втриматися на теренах Дрогобиччини та Львівщини і з'єднання П. Вершигори й В. Наумова¹⁰¹.

⁹⁷ Кентій А.В. «Двофронтowa» боротьба УПА... С. 200—201.

⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 861. Арк. 39.

⁹⁹ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 38.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 10.

¹⁰¹ Кентій А.В. «Двофронтowa» боротьба УПА. С. 210.

21 січня 1944 р. Т. Строкач інформував М. Хрущова про те, що українські самостійницькі формування, які до того не вступали у серйозні сутички з партизанами, останнім часом почали атакувати їх «значними збройними силами»¹⁰².

Про бої з українськими повстанцями у цей час повідомляли В. Наумов, В. Бегма, М. Таратуто, І. Шишко, О. Федоров та інші партизанські командири. А Житомирська партизанська дивізія ім. Щорса під командуванням С. Маликова від 1 січня до 10 березня 1944 р. 26 разів вступала в збройні зіткнення з підрозділами УПА¹⁰³.

Знання місцевості, підтримка з боку місцевого населення забезпечували ОУН і УПА тактичні переваги. Та коли лінія фронту стала просуватися на захід, керівництво українського визвольного руху дало вказівки повстанським формуванням розосередитися, перечекати й відновити боротьбу вже у радянському тилу.

Зважаючи на силу один одного, представники українського самостійницького руху та радянські партизани неодноразово вдавалися до спроб домовитися, аби не завдавати обопільної шкоди на користь німецьких окупантів. Д. Медведєв і А. Бринський були першими, хто вдався до перемовин з Т. Боровцем-Бульбою. У такий спосіб вони прагнули забезпечити нейтралітет бульбівців задля успішного виконання розвідувальних завдань радянського командування. У другій половині 1943 р. на контакти з українськими повстанцями пішло командування з'єднань С. Ковпака, О. Сабурова, Я. Шкрябова, загону Г. Балицького. Комісар ковпаківського з'єднання після таких контактів у червні 1943 р. занотував, що треба «бити німців спільно, а жити окремо, бо кожна сторона знає свою політичну мету»¹⁰⁴.

У деяких випадках іти на компроміс не бажали упівці. Так, під час переговорів з представниками з'єднання О. Сабурова уповноважений УПА заявив, що повстанці не можуть відмовитися від протидії партизанам з тієї причини, що вплив Москви в Україні був більшим злом, ніж вплив Берліна»¹⁰⁵.

Обидві сторони протистояння зазнавали під час зіткнень значних втрат, але у своїх звітах істотно перевищували втрати противника. Для прикладу, командування Чернігівсько-Волинського з'єднання в радіограмі до УШПР (8 вересня 1943 р.) повідомляло, що загін ім. Й. Сталіна у 6-годинному бою знищив 140 «націоналістів», а власні втрати були «незначними». Командування Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф. Михайлова у бесіді із завідувачем сектору інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Слинком (12 липня 1944 р.) переконувало в тому, що упродовж триденних боїв було вбито

¹⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 75. Арк. 95.

¹⁰³ Кентій А.В. «Двофронтова» боротьба УПА... С. 208—209.

¹⁰⁴ Кентій А., Лозицький В. *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944)*. Київ, 2005. С. 388.

¹⁰⁵ Там само. С. 387.

й поранено майже 800 українських повстанців, що слід вважати явним перебільшенням¹⁰⁶.

Враховуючи досвід партизанів з протидії національно-визвольному руху, ЦК КП(б)У в серпні 1944 р. ухвалив рішення про передання в оперативне підпорядкування НКВС УРСР 1-ї Української дивізії ім. С. Ковпака під командуванням П. Вершигори. Однак розгромити українських націоналістів не вдалося. У грудні 1944 р. це з'єднання розформували, передавши частину його особового складу в підпорядкування Наркомату внутрішніх справ.

Український самостійницький рух на завершальному етапі війни. З метою легітимації українського національно-визвольного руху і його репрезентації у світі ще наприкінці 1943 р. почалася підготовка до створення багатопартійного представницького органу. 11—15 липня на Самбірщині (Львівська область) відбувся Перший великий збір Української головної визвольної ради (УГВР). На нього були запрошені представники різних політичних сил — гетьманці, соціалісти, націоналісти, націонал-демократи, релігійні діячі, хоча більшість становили члени ОУН. Згідно з «Тимчасовим устроєм», УГВР визнано «верховним органом українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД». До його компетенції віднесли координацію діяльності політичних центрів, керівництво визвольною боротьбою, визначення головних векторів державної політики, зовнішньополітичні контакти і зв'язки. Очолив УГВР К. Осмак.

У затвердженій делегатами «Платформі» формулювалися ідейні та програмні принципи діяльності УГВР: 1) відбудова УССД на всіх землях українського народу засобами збройної протидії окупантам; 2) політична незалежність від іноземних впливів; 3) консолідація всіх українських аполітичних сил, які обстоювали суверенітет України, незалежно від ідейних і світоглядних орієнтирів та належності до певних груп і партій; 4) демократичні засади — пріоритет представницьких органів, свободи слова, світогляду й віросповідань, верховенство права, рівність громадян перед законом, забезпечення прав нацменшин, право на освіту і вільний вибір професії; 5) реалізація соціально-економічної програми, зорієнтованої на соціальну справедливість та подолання класової дискримінації, захист прав робітників і селян, націоналізація природних ресурсів, важкої індустрії та великого транспорту, розвиток кооперації і ринкової економіки; 6) спільна з поневоленими народами Європи й Азії боротьба за своє звільнення; 7) порозуміння і мирне співіснування з усіма сусідами України на засадах взаємного визнання права на власні держави в етнографічних межах кожного народу¹⁰⁷.

¹⁰⁶ «Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». *Красные партизаны Украины, 1941—1944: малоизученные страницы истории*. Документы и материалы. Киев, 2006. С. 375—398.

¹⁰⁷ *ОУН і УПА в 1944 році*. Документи. В 2 ч. Ч. 1. Київ, 2009. С. 227—230.

УПА формально підпорядковувалася УГВР, хоча фактично повстанцями керував Провід бандерівської ОУН. Створення УГВР мало перетворити Україну з об'єкта на суб'єкт історичного дійства та міжнародної політики.

Водночас частина діячів українського визвольного руху шукала нові акценти ідеологічної платформи та організаційні форми, на яких можна було об'єднати широкі верстви громадян у всіх регіонах республіки. Усвідомлюючи, що ідеологія і практика радикального націоналізму відштовхує значну частину суспільства за межами Західної України, вони спрямували зусилля на демократизацію самостійницької доктрини і формування надпартійного органу, здатного репрезентувати весь народ України та відстоювати його інтереси. З ініціативи Я. Бусола, В. Кука, М. Степаняка 17—18 липня 1944 р. було скликано конференцію, на якій проголошено створення Народно-визвольної революційної організації (НВРО). ЦК НВРО видала «Інструкцію для керівників генеральних округ» (10 жовтня 1944 р.), де йшлося про імовірність війни між СРСР та його союзниками по Антигітлерівській коаліції після поразки нацистської Німеччини, що мало б сформувати сприятливі передумови для відродження суверенітету України. З цією метою рекомендувалося посилити організаційну й пропагандистську діяльність. Збройне підпілля мало перейти від регулярно-воєнних до диверсійно-терористичних заходів і партизанських акцій, спрямованих проти опорних пунктів противника і керівних представників більшовицького режиму. У документі наголошувалося на необхідності ретельного очищення повстанських лав від агентів радянських спецслужб, сексотів, а місць дислокації — від міліції та партійно-радянської бюрократії¹⁰⁸.

Революційний провід негативно сприйняв появу НВРО, хоча до її заснування долучилися оунівці. Фактично одночасну появу двох інституцій (УГВР та НВРО), довкола яких мали гуртуватися прихильники УССД, дослідники трактують як ознаку кризи ОУН. Та при цьому слід мати на увазі ту обставину, що під час тривалої війни більшість населення в різних країнах залишалася майже індиферентною до будь-яких політичних гасел. В Україні ж, де суспільство упродовж 1939—1945 рр. почергово перемелювалося жорнами радянського й німецького терору, людей турбували передусім проблеми виживання. Тому сподівання на те, що корекція доктрини, творення надпартійних інституцій загальноукраїнського масштабу активізують народ, наповнять його енергією боротьби проти сталінського режиму, виявилися марними.

Допоки серед теоретиків та лідерів українського визвольного руху точилися дискусії щодо програмних гасел та організаційного формату легітимації перед українським суспільством і світовою спільнотою, повстанські відділи тероризували представників партійно-радянської системи, атакували відділки НКВС і в'язниці, чинили диверсії на підприємствах, транспортних комунікаціях, лініях зв'язку, захоплювали склади з промисловими товарами й сільськогосподарською

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 20.

продукцією. У другій половині 1944 р. втрати партійно-радянського активу на Станіславщині становили 1 704 особи убитими, 350 пораненими, 731 полоненими¹⁰⁹. На Дрогобиччині від серпня до кінця 1944 р. курені М. Гуштака й В. Мізерного, відділи «Водяного», «Богуна», «Пугача», «Орлика» та інші 234 рази стикалися з енкаведистами, здійснили напади на райцентри Комарно, Нові Стрилища, Журавно, Сколе, 16 атак на підприємства, вбили 406 учасників облав¹¹⁰.

На Буковині визвольний рух був не таким інтенсивним, як на Волині й Галичині. У зв'язку з цим командування УПА вдалося до організації рейдів у цей регіон. Під час рейду куреня П. Химчука («Бистрого») з'ясувалося, що національна свідомість місцевого населення перебувала на низькому рівні через те, що німецькі й румунські спецслужби вибили національно свідомий актив. Відділи і курені УПА рейдували на Закарпаття, в Угорщину й Словаччину, де вели переважно пропагандистську роботу.

Загалом упродовж 1944 р. українські формування самостійницької орієнтації здійснили 2 903 акції, завдавши радянській стороні значних людських і матеріальних втрат. Але і втрати ОУН і УПА були великими. Під час 6 495 чекістсько-військових операцій було вбито 57 405 «бандитів», затримано 50 387 осіб, ще 15 990 — з'явилися до радянських органів з повинною. До східних районів СРСР було депортовано 4 744 родини (13 320 осіб), пов'язаних з учасниками національно-визвольного руху¹¹¹.

Оцінюючи підсумки боротьби у 1944 р., головнокомандувач УПА Р. Шухевич у зверненні «Командири і бійці УПА!» зазначав, що повстанська армія витримала важкі випробування. Переважно успішний перехід лінії фронту, збереження кадрового ядра засвідчили організованість і боєздатність, які підживлювали віру в загальну перемогу¹¹².

У лютому 1945 р. на нараді членів Головного проводу (ГП) ОУН(р) її учасники вирішили, що повернення звільненого з ув'язнення С. Бандери є недоцільним з огляду на велику ймовірність його арешту радянськими спецслужбами. Таким чином Р. Шухевич зосередив у своїх руках керівництво націоналістичним підпіллям та УПА на українських землях, а С. Бандера залишався політичним лідером ОУН. У зв'язку з персоніфікацією радянським агітпропом українського національно-визвольного руху з прізвиськом С. Бандери ГПОУН навесні 1945 р. затвердив документ, у якому зазначалося: «Кожен вояк УПА має називати себе властивою собі назвою, а саме українським повстанцем, та цю назву треба популяризувати. Назва «бандерівець», якою залюбки називають нас наші вороги, не відповідає змістові нашої боротьби і є для нас некорисною і шкідливою»¹¹³.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1697. Арк. 65—66.

¹¹⁰ *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади*. Львів, 1997. Кн. 2. С. 26.

¹¹¹ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні (1917—1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 1994. С. 516—517.

¹¹² Киричук Ю. С. 182.

¹¹³ Цит. за: Смирний М. Думки з приводу 25-річчя УПА. *Вісті комбатанта*. 1967. Ч. 1. С. 15.

У лютому 1945 р. Головний провід надіслав на місця «Інструкції до виконання. Ч. 1», у яких стверджувалося, що підсумки Ялтинської конференції, позиція союзників СРСР по Антигітлерівській коаліції і завершення війни прискорять внутрішню стабілізацію тоталітарної держави, а отже, і посилення тиску на визвольний рух. Щоб не наражатися на небезпеку, основні відділи УПА й організаційні кадри належало передислокувати до східних областей України, Білорусії та Польщі, а за необхідності — до Румунії та Угорщини. Щодо Червоної армії рекомендувалося дотримуватися нейтралітету за винятком її залучення до «винищення народу». Вважалося за необхідне здійснити очищення УПА від ненадійних і слабких елементів; перейти до дій чотами і роями; скасувати вищі командні посади (курінних, сотників), ліквідувати зайві ланки в управлінні відділами УПА; систематично здійснювати рейди в інші терени; акцентувати увагу на бойових операціях, а не на військово-пропагандистських акціях¹¹⁴.

У лютому 1945 р. ГПОУН(б) створив п'ять генеральних округ. Західна («Завихост») дислокувалася у західних та північних районах Ровенської області (ком. — «Дубовий»), Східна (ком. — «Верещака») — у північно-східних районах Ровенської та кількох районах Житомирської областей, Південна (ком. — «Еней») — у південній частині Ровенської та північних — Тернопільської областей. У складі кожної генеральної виділялися три військові округи (ВО). На теренах лише однієї з них — «Лиману» — діяло шість бригад загальною чисельністю майже 1 тис. бійців. В іншій ВО на чолі з «Далеким» налічувалося 1 200 вояків¹¹⁵.

Головним завданням повстанських сил вважалася протидія радянській західноукраїнського регіону всіма можливими засобами: напади на райцентри, місцеві управлінські структури, відділення НКВС, державні й кооперативні установи; знищення партійно-радянських функціонерів та активу. Відділи, що здійснювали рейди з Тернопільщини під командуванням «Голуба», «Кравченка», «Могили», «Запорожця», «Хрома», «Спартак», «Хмари», упродовж листопада 1944 р. — лютого 1945 р. 79 разів вступали в збройні зіткнення з радянськими силовиками на території Кам'янець-Подільської області¹¹⁶. Упродовж січня-липня 1945 р. відділи ВО-4 («Говерля») провели на Станіславщині 181 бойову акцію. На Дрогобиччині за цей час зафіксовано 415 збройних сутичок, зокрема атаки на райцентри Журавно, Комарно, Новострілки, Сколе¹¹⁷.

Перенесення воєнних дій на територію інших країн дало змогу Кремлю зосередитися на нейтралізації націоналістичного руху Опору. Це ще більше ускладнило умови функціонування українського підпілля та УПА. У зв'язку з новими обставинами тривав пошук оптимальних організаційних форм боротьби проти сталінської тиранії. 28 квітня 1945 р. командир крайової команди «Шелест»

¹¹⁴ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 166—167.

¹¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1700. Арк. 40—41.

¹¹⁶ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 112.

¹¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1695. Арк. 83—84.

видав наказ, у якому орієнтував на дії тільки чотами і лише у виняткових випадках — більшими підрозділами (роями (відділеннями)). Наложало ліквідувати жандармерію, військову розвідку, різні штаби як самостійні структури. «Оргмоби», що займалися поповненням повстанських формувань, також ліквідували, їхні функції перебирали на себе районні та кущові проводи ОУН і відділи УПА. Замість військових округ запроваджували «групи УПА».

У наказі констатовалися негативні явища в групі УПА—Захід «Говерля», де стався конфлікт між тереновими оунівськими провідниками й повстанськими командирами. Пасивність і бездіяльність спричинила погіршення дисципліни особового складу, непорозуміння з місцевими мешканцями¹¹⁸. В одному з липневих наказів команди і штабу ВО «Поділля» визнавалося, що «в часі весни і початку літа... відділи УПА нашої ВО себе не виправдали. В часі весни відділи УПА провели дуже мало бойових і бойово-політичних акцій; не проводили, а сиділи на одному місці і ухилялися під різними підтекстами несприятливих обставин від виконання наказів ШВО і заряджень повітових провідників». Категорично оцінювалося ставлення до місцевого населення, з яким упівці поводилися «не як українські повстанці, а як зайди-диверсанти». З метою подолання зазначених проблем наказувалося узгоджувати бойову діяльність відділів з роботою організаційної підпільної мережі, а командирам відділів виконувати накази окружних провідників і звітувати перед ними¹¹⁹.

Влітку відбулися чергові структурно-організаційні трансформації самостійницьких інституцій. Відмовившись від відділів чисельністю 400—500 осіб, командування УПА переорієнтувало повстанців на дії малими групами (по 10—15 вояків), здатними маневрувати й виконувати оперативні завдання. По лінії ОУН розбудовувалася мережа нелегальних станиць, кущів, районних, надрайонних, обласних, крайових проводів¹²⁰.

Одним зі слабких місць цієї стратегії було те, що йшлося переважно про сільську місцевість, тоді як міста перетворювалися на форпости радянської країни. Далі нападів на райцентри й пропагандистських акцій справа не йшла.

Упродовж першого півріччя 1945 р. члени націоналістичного підпілля й повстанці здійснили 2 207 збройних виступів (689 відплатних акцій, 236 нападів на установи й підприємства, 11 — на районні центри, 212 диверсій на залізницях, 1 059 інших бойових дій)¹²¹. У серпні в шести західних областях УРСР сталося 77 «бандпроявів», у вересні — 146¹²².

¹¹⁸ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 167—168.

¹¹⁹ Там само. С. 167—170.

¹²⁰ Грицак Я. С. 274.

¹²¹ Русначенко А. *Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—1950-х роках.* Київ, 2002. С. 279.

¹²² Сергійчук В.І. *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали.* Київ, 1998. С. 345—347.

Особливого значення надавали рейдам у центральні області України. Командування відділів груп УПА «444» (колишньої «Тютюнник») та «З.Г.», які рейдували Житомирщиною, зазначали, що місцеве населення «у Східній Україні більше сприяє нам, ніж у деяких місцевостях Західної України»¹²³. А на Поділлі повстанці часто стикалися з байдужістю і пасивністю, страхом людей перед радянською репресивною системою.

У другій половині 1945 р. змінилася структура керівництва націоналістичним підпіллям. Центральному проводу ОУН(р) підпорядковувалися великі крайові проводи ПЗУЗ, до складу яких входили «малі» крайові проводи «Москва» (Волинська область та кілька південних районів Білорусії) й «Одеса» (Ровенська і частина Тернопільської обл.); а також «Галичина», що охоплювала «малі» проводи «Буг-2» (Львівщина) і «Карпати-Захід» (Прикарпаття, Буковина, Карпати). Скасовувалися обласні й підрайонні проводи, жіноча мережа, після чого основними ланками ОУН стали окружні, надрайонні (по 2—6 в окружному), районні (по 3—5 у надрайонному), кущові й станичні (у населених пунктах) проводи¹²⁴.

У листопаді 1945 р. крайовий провідник Карпатського краю Я. Мельник («Роберт») видав наказ про подвійне підпорядкування відділів УПА: з одного боку, — штабам УПА, з іншого, — місцевим проводам ОУН. На думку А. Кентія, подвійне підпорядкування сприяло зміцненню зв'язків з місцевими боївками і населенням, але повертало до тактики підпільно-партизанських дій переважно у визначених теренах, керівництво якими переходило від військових до провідників ОУН. Відтак «УПА все більше набувала рис місцевого, а не загальноукраїнського характеру»¹²⁵.

12 листопада 1945 р. Р. Шухевич підписав інструкцію Краєвого проводу ОУН надрайонним провідникам, у якій наголошувалося, що наріжним каменем діяльності мало стати її кадрове забезпечення. Належало підвищити роль політвиховників, на яких покладався морально-психологічний гарт особового складу. Наголошувалося на нагальності залучення до боротьби широких мас, які до того залишалися спостерігачами чи пасивно співчували визвольному руху. Зверталася увага на завдання виведення юнацтва з-під впливу комсомольських та піонерських організацій.

У руслі підготовки до дій у зимових умовах рекомендувалося закріпити за кожним надрайоном кілька відділів УПА, створити надійні пункти зв'язку, а поблизу кожного райцентру — сформувані спецбоївки, які б активно діяли передусім у містах і перешкождали лісозаготівлі¹²⁶.

¹²³ Русначенко А. С. 282.

¹²⁴ *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст.*: Історичні нариси. Київ, 2002. С. 748, 749.

¹²⁵ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 170—171.

¹²⁶ *Національні відносини в Україні у ХХ столітті*: зб. документів і матеріалів. Київ, 1994. С. 281—285.

Пропагандистську складову визвольного руху забезпечували періодичні бюлетені: «Інформатор», «Вільна Україна», «До зброї!», журнали «Ідея і чин», «Повстанець», орган УГВР «Самостійність», гумористичне видання «Український перець» та ін., а також численні «летючки», «звернення» до різних категорій населення. В органах пропаганди крайового проводу ОУН працювали відомі публіцисти й теоретики П. Дужий, Й. Позичанюк, О. Безпалко, Л. Гайовська, М. Прокоп, керівник підпільної радіостанції і редактор «Українського перцю» Я. Старух. До роботи в політвиховних підрозділах УПА долучалися М. Дужий, Д. Маївський, П. Степанченко, С. Слободян, Н. Хасевич, П. Полтава (керівник головного осередку пропаганди УПА і начальник політвиховного відділу ГВШ УПА). Друковану продукцію виготовляли власні друкарні: «Воля народам!» ім. К. Савура, ім. С. Петлюри, ім. Я. Арсенича.

Контррозвідувальні й розвідувальні функції покладалися на Службу безпеки ОУН. СБ формували крайові, окружні, надрайонні і районні референтури, у складі яких перебували референти, слідчі, боївкари й архіваріуси та розвідувальні, контррозвідувальні, поліційні, інформаційні відділи. В умовах більшовицького режиму, де особлива роль належала спецслужбам, функціонування СБ в одній з інструкцій позиціонувалося як «основна ділянка нашої роботи у совітській окупації». У зв'язку з цим належало підбирати до її лав найкращі кадри, а розпорядження по лінії СБ беззастережно виконувати¹²⁷.

Питання зовнішньої розвідки проти поляків, угорців, чехів, словаків, румунів, а також мельниківців, бульбівців, гетьманців, усенерівців на початку 1944 р. поступилися пріоритетом боротьби СБ з ворожою агентурою в середовищі визвольного руху. З березня 1941 р. СБ ЦПОУН очолював М. Арсенич, який запровадив жорсткі методи та обстоював її незалежність від теренових провідників ОУН.

Після того як лінія фронту відкотилася на захід, керівники СБ інструктували особовий склад про засоби, якими діяли радянські спецслужби, а також прийоми конспірації, нейтралізації ворожої агентури тощо.

Органи державної безпеки та внутрішніх справ СРСР вдало використовували тактику провокацій, формуючи атмосферу загальної підозрливості у лавах ОУН і УПА. Чим сильніші були удари супротивника, тим більше розкручувався маховик репресій СБ проти членів організації та повстанців, запідозрених у нелояльності та співпраці з ворогом. Жертвами терактів СБ стало чимало цивільних громадян, які з різних причини не бажали чи не могли виконувати її накази. Траплялися непоодинокі випадки збірної відповідальності, хоча наказом комендантам СБ військових надрайонів 3/3 «Озеро» (ВО «Богун» УПА—Північ) і 2/2 «Кліно» тієї самої ВО від 26 травня 1944 р. заборонялася колективна відповідальність за дії проти ОУН та УПА¹²⁸. Так, 26 листопада 1944 р. у с. Спас (Вишницький район Чернівецької області) було вбито 15 родин (41 особу) за від-

¹²⁷ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 22.

¹²⁸ *Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр.* Київ, 2003. С. 158.

мову чоловіків іти до повстанських загонів. У с. Тинне (Ровенська обл.) боївкари СБ «ліквідували» 37 вояків за бажання вийти з лісу з повинною.

Тенденція до узурпації каральних повноважень закріплювалася відповідними документами. Референт СБ ВО «Заграва» М. Козак («Смок») 10 вересня 1943 р. підписав наказ про виняткову прерогативу СБ виносити смертні вироки «ворогам українського народу» без узгодження з командним складом УПА. За його особистим розпорядженням було «ліквідовано» кілька боївок ОУН, які не викликали у нього довіри, а також близько 70 учасників підпілля. Член Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ С. Янішевський («Далекий»), який ставив під сумнів доцільність тотальної підозрілості та перевірки всіх учасників самостійницького руху, визнавав: «Багато впало в нас героїв, як провідників, так і командирів і стрільців, але в п'ять разів більше подушили самі себе». А стосовно настроїв мешканців Полісся додав, що «ніхто тепер з поліщуків не хоче України, бо в кожного одного поліщука вже хто-небудь задушений»¹²⁹.

Свавілля есбистів справляло гнітюче враження на місцеве населення, компрометувало ОУН в очах громадськості, даючи козирі більшовицькій пропаганді, що демонізувала український національно-визвольний рух, а також послаблювало лави борців за суверенну Україну, які й без того рідшали. Усвідомлення цього спричинило появу «Обіжника ч. 1» від 7 жовтня 1945 р., адресованого керівництвом СБ своїм «низовим клітинам». Головна референтура СБ ОУН наказувала викоринити «безладдя й розгнuzданість» у безпекових ланках та повстанському середовищі, припинити дезерцію з УПА й Української національної самооборони, наситити терен своїми інформаторами. Задля дотримання слідчих процедур й уникнення безпідставних репресій слідчі СБ мали належним чином оформлювати протоколи допитів заарештованих відповідно до встановленого зразка¹³⁰.

Однак спроби встановити субординацію між СБ та іншими структурними елементами ОУН і командування УПА бажаного ефекту не дали. У 1945 р. СБ фактично перетворилася на самодостатню інстанцію, що претендувала на зверхність над рештою ОУН. Монополізувавши репресивні функції, апарат СБ здійснював чистки в усіх боївках і повстанських підрозділах. Від початку до осені 1945 р. СБ на ПЗУЗ за різними звинуваченнями знищила 889 оунівців з 938, які потрапили під слідство¹³¹.

Разом з тим заради об'єктивності слід зазначити, що СБ не обмежувала свою діяльність каральними функціями. Есбисти виявляли і знешкоджували ворожу агентуру, готували і засилали у радянські органи, НКВС, армію своїх інформаторів та агентів. Зокрема, «Смок» упродовж тривалого часу вів оперативну гру з НКДБ УРСР, по лінії якого було заслано агентів, на яких покладалася «ней-

¹²⁹ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 23.

¹³⁰ *Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр.* С. 178—180.

¹³¹ Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. 2000. № 2/4. С. 493.

тралізація» бандерівського проводу ОУН¹³². З боївок СБ формувалися спецгрупи, що виконували завдання особливої складності.

Перебуваючи у важких умовах, СБ ОУН до методів, якими користувалися всі спецслужби світу, додала партизансько-підпільні прийоми. Але втрата критерію доцільності та відчуття реальної, а не удаваної, загрози, захоплення власними можливостями спричинили безліч невиправданих жертв, що послаблювало самостійницькі сили і дискредитувало їх в очах української і світової громадськості.

У 1945 р. радянське керівництво вдалося до нової тактики боротьби з націоналістами — так званих «блокад». Під час першої «великої блокади» на територіях Львівської області було вбито 771 й полонено 4732 повстанців, 4335 з'явилися з повинною; Дрогобицької — відповідно 876, 1729 і 3677; Станіславської — 994, 1323, 1155; Волинської — полонено 400 і прийшло з повинною — 636 осіб, Тернопільської — 461 і 438, Чернівецької — 198 і 604¹³³.

Результати двомісячного наступу на український національно-визвольний рух обговорювалися на пленумі ЦК КП(б)У. На ньому було наведено дані про 11 тис. убитих вояків УПА і членів ОУН, 26 тис. полонених, 22 тис. тих, хто з'явився з повинною¹³⁴.

Станом на 25 січня 1945 р., за даними НКВС УРСР, на території республіки діяло 496 бойових одиниць ОУН і УПА (25 353 особи)¹³⁵. 15 березня (день, коли передбачалося покінчити з націоналістичними формуваннями), згідно з інформацією Львівського обкому партії, в області залишилося 49 «банд» (1 200 бійців), у Волинській — 7 (704), Ровенській — 55 (1 160), Дрогобицькій — 69 (1 384), Станіславській — 11 (2 150), Тернопільській — 79 (1 908), загалом — понад 200 одиниць¹³⁶.

У зіткненнях з військами НКВС та під час спецоперацій загинуло чимало представників керівного складу ОУН і командирів УПА, зокрема провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський («Клим Савур»), заступник командира і шеф штабу з'єднання груп «Завихост» «Острізький-Голубенко», командири бригад «Пилявці» («Лисий»), «Холмська», «Буря», «Помста Крут» («Верховинець») і «Крига-Назар»), «Пам'ять Базару» («Ярок»), перший заступник командира і начальник штабу УПА Карпович, заступник командира УПА-Захід «Кремінь», провідник Південного крайового проводу ОУН «Борис». У полон потрапили командир Північно-Західної групи УПА Ю. Стельмашук, член ЦПОУН(р) П. Дужий, завідувач друкарні і господарський референт ОУН Є. Мирослав, член ЦПОУН(р) І. Переривський-Данищук («Гарматюк»)¹³⁷.

¹³² Веденєєв Д., Шевченко С. *Українські Соловки*. Київ, 2001. С. 188—189.

¹³³ Сергійчук В.І. С. 215—216.

¹³⁴ Там само. С. 234, 238.

¹³⁵ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 152.

¹³⁶ *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. Київ; Торонто, 2001. С. 145.

¹³⁷ Кентій А.В. *Українська повстанська армія в 1944—1945 рр.* С. 151.

Оскільки перша «велика блокада» не принесла очікуваних результатів, майже одразу почалася друга, що тривала до червня 1945 р. У цей час широко практикувалося використання спецгруп НКВС — НКДБ, до складу яких входили колишні учасники визвольного руху. У середині 1945 р. діяло 156 спецгруп (1783 особи). Видаючи себе за упівців, вони знищували і брали в полон повстанців. Виробивши засоби викриття спецгруп, керівники самостійницького руху й СБ ОУН змусили органи НКВС — НКДБ відмовитися від створення нових спецгруп¹³⁸.

Упродовж 1-го півріччя 1945 р. під час 9 238 чекістсько-військових операцій було вбито 34 210 учасників підпілля і повстанців, захоплено в полон 46 059, прийшло з повинною 25 868 (загалом — 106 137 осіб), а також заарештовано 5 717 «бандпосібників», виселено 5 395 родин «бандитів» (12 773 особи)¹³⁹.

Чимало вояків УПА залишали її лави, повіривши радянській владі, що обіцяла амністію. Так, після оприлюднення звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР та ЦК КП(б)У «До робітників, селян та інтелігенції західних областей України» бажання залишити зброю виявили сотні повстанців та членів підпілля. На залякувальний ефект були розраховані привселюдні страти учасників визвольного руху у Яворові, Дрогобичі, Бориславі, Стрию, Олеську, Горохові та інших містах. Однак і після цього націоналістичне підпілля не давало спокою радянській владі в західноукраїнському регіоні. Від липня до вересня було проведено 2 179 чекістсько-військових операцій та 556 засідок, внаслідок яких вбито 1 159, затримано 2 871 повстанця і 383 членів оунівської мережі, 1 495 «бандпосібників»¹⁴⁰.

У листопаді 1945 р. радянські силовики та ідеологічні служби здійснили черговий військово-політичний наступ. 5 і 15 листопада керівництво УРСР оприлюднило звернення, в яких містилися обіцянки амністії для тих, хто добровільно припинить спротив. Водночас до регіону прибули посилені військові контингенти. Вжитими заходами вдалося завдати важких людських і матеріальних втрат українським підпільно-повстанським силам.

Підсумки «боротьби з бандитизмом» підбивалися в інформаційному документі НКВС УРСР (16 січня 1946 р.). Від лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій, убито 103 313, затримано 110 785 «бандитів», арештовано 8 370 «оунівців» і 15 959 «активних повстанців», з'явилося з повинною 50 058 осіб¹⁴¹.

Системна комбінація пропагандистських заходів, військових і спеціальних операцій завдали визвольному руху непоправних втрат. Незіставний матеріальний і людський потенціал сторін; ізоляція ОУН і УПА від зовнішніх джерел

¹³⁸ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні (1917—1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 1994. С. 460—464.

¹³⁹ Там само. С. 608—610.

¹⁴⁰ Андрухів І., Француз А. С. 152—153.

¹⁴¹ *Державність*. 1992. Ч. 7. С. 48.

підтримки (зокрема, політичної); втома населення від тривалої війни, терору державних структур і тиску ОУН і УПА; зневіра багатьох учасників антирадянського спротиву визначили перевагу сталінського режиму і значне скорочення масштабів протистояння.

У цей складний період теоретики та лідери ОУН, командування УПА вдалися до оновлення доктринальних конструкцій та організаційно-політичних форм самостійницького руху. Однак за тих умов сформувати надпартійну всеукраїнську інституцію не вдалося.

Оцінюючи феномен українського національно-визвольного руху, слід акцентувати увагу на кількох висновках і узагальненнях.

Лідери українських політичних сил самостійницького спектру сприйняли Другу світову війну як шанс вибороти суверенітет для України. Шукаючи союзників для досягнення цієї мети, вони звернули свої погляди на Німеччину. Однак у Берліні мали власну візію «українського питання», вбачаючи в Україні майбутній «життєвий простір» для германців та невичерпний сировинний і сільськогосподарський резервуар. Нацистські спецслужби використали частину українського політикуму у своїх цілях, але не збиралися задовольняти їхні політичні вимоги. Внаслідок цього бандерівське крило ОУН, формування Т. Боровця-Бульби та інші військово-політичні інституції стали на шлях боротьби проти нацистського окупаційного режиму. Водночас частина самостійницького табору продовжувала співпрацювати з німецькими органами, що не було винятковим явищем. У роки Другої світової війни аналогічні процеси спостерігалися в багатьох окупованих країнах Європи і Азії.

В ідеології і практиці українського націоналізму помітні значні впливи праворадикальних рухів, зокрема фашизму. В умовах глобального воєнного протистояння націоналісти вважали за необхідне будувати свою організацію і майбутню державу на авторитарних, тоталітарних, професійно-станових засадах. Водночас у програмних документах, що відображали еволюцію доктринальних концептів, простежується прагнення до її демократизації. Деяким лідерам ОУН були притаманні ксенофобія, небажання рахуватися з тогочасними реаліями, прагнення нав'язати платформу ОУН усім іншим учасникам визвольної боротьби. Це шкодило справі й іміджу організації, гальмувало прирощення соціальної бази самостійницького руху.

У нерівному протистоянні з нацистами і більшовицьким тоталітарними режимами борці за волю України продемонстрували самозреченість, стійкість і гідну повагу витривалість. Водночас у їхньому середовищі траплялися негативні явища як побутового, так і військово-кримінального характеру. Надзвичайно важкі умови підпільно-повстанського повсякдення витримували не всі.

За роки Другої світової війни український визвольний рух зазнав колосальних втрат від каральних акцій нацистських і радянських силових структур, у протистоянні з радянськими партизанами і польським національним підпіллям, внаслідок внутрішніх антагонізмів. Їх кількісні показники опосередковано свід-

чать про загальні масштаби боротьби за Українську Соборну Суверенну Державу. Якщо на піку активності (1944) УПА налічувала до 40 тис. вояків, то загалом через різні військово-політичні структури, що стояли на самостійницькій платформі, під час війни та у повоєнний період пройшли кілька сотень тисяч українців. Це є переконливим свідченням того, що український самостійницький рух воєнної доби став продовженням тривалої боротьби за незалежність України у попередні століття: не принесеним на чужих багнетах, а органічним продуктом суспільно-політичного розвитку української політичної нації.

Незважаючи на поразку, самовіддані зусилля борців за незалежність України продовжили національну, державницьку традицію, сприяли кристалізації само-свідомості багатьох поколінь українців.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польське пограниччя: простір суперечностей.

Про українсько-польське пограниччя варто говорити як про особливий історичний феномен.

Великі анклави зі змішаним етнічним складом населення (окрім українців та поляків тут мешкало чимало євреїв, німців, білорусів, словаків та інших етнічних груп) завжди (принаймні з XVII ст.) були начинені соціально-економічною конкуренцією та релігійно-конфесійними суперечностями. За певних політичних умов вони переростали в антагонізми, що супроводжувалися конфліктами, війнами, людськими жертвами і матеріальними втратами. Аби зрозуміти глибинну природу спалаху міжнаціональної ворожнечі у роки війни, навряд чи доречно розлогі історичні екскурси. Більшість дослідників цілком слушно звертаються до міжвоєнної ситуації у II Речі Посполитій, адже саме тоді в регіонах спільного проживання поляків та українців, де вибухнув конфлікт, було закладено його передумови.

Підписуючи «малий» Версальський договір 28 червня 1919 р., Польща брала на себе чималі зобов'язання, зокрема, відкрити український університет, у складі якого мав бути Політехнічний інститут, та забезпечити свободу вживання української мови.

Передаючи Східну Галичину до складу Польської держави під тимчасове управління, західні демократії заклали можливість проведення тут під наглядом Ліги Націй плебісциту, який мав би вирішити питання про наступний статус регіону. Можна лише припускати, яким би були його результати з огляду на національний склад населення: згідно з переписом 1931 р. у краї мешкало 4 729 515 осіб, з яких 2 847 844 були греко-католиками (майже всі — етнічні українці), 1 035 978 — римо-католиками (здебільшого етнічні поляки), 490 459 — іудеями (євреї).

18 березня 1921 р. Польща підписала Ризький мирний договір з РСФРР, Білоруською та Українською СРР, за яким її

східний кордон встановлювався майже на 200 км на схід від так званої «лінії Керзона», визначеної Версальськими угодами. Однак 14 березня 1923 р. його конфігурація була визнана Радою послів держав Антанти в Парижі.

Відповідно до Ризького договору Варшава зобов'язувалася надати особам російської, української та білоруської національностей, які мешкали у Польщі, всі права для забезпечення вільного розвитку культури, мови та виконання релігійних обрядів, а також створити умови для культивування рідної мови, організації шкіл, розвитку національної культури, створення товариств і спілок.

Однак ще до міжнародно-правового оформлення статусу територій, де проживали переважно українці, польська влада вдалася до рішучих заходів, що не залишали сумнівів у їх кінцевій меті. Щоб швидше інтегрувати їх у загальнодержавний організм, вже 5 грудня 1920 р. Галичину було поділено на чотири воєводства: Краківське, Львівське, Тернопільське і Станіславське, пересунувши їхні межі на захід, аби змінити демографічний баланс на користь польської етнічної групи. Східна Галичина дістала нову офіційну назву — Східна Малопольща.

З метою зміцнення польського етнічного посідання на «кресах»¹ було вжито відповідних протекціоністських заходів для поляків. Так, у грудні 1920 р. Сейм ухвалив закон про надання заслуженим військовослужбовцям та інвалідам з інших регіонів Польщі господарств на Волині та фінансової підтримки для освоєння колоністів у нових місцях.

Здійснювалася полонізація державного апарату. З владних органів було звільнено всіх урядовців, які з тих чи інших причин не склали присяги на вірність Польській державі. Незважаючи на те, що Конституція Польщі 1921 р. гарантувала всім громадянам, незалежно від етнічної чи віросповідної належності, рівні права і свободи, на практиці справа виглядала по-іншому, позаяк у всіх сферах життя поляки посідали привілейоване становище. Промовистим свідченням того, що національні меншини прирікалися на упосліджене становище, слугує такий факт: за вказівкою уряду в міжвоєнній Польщі жоден не поляк ніколи не займав посади міністра, воєводи чи бодай старости².

Замість того, щоби сприяти розвитку освіти нацменшин, в Університеті Яна Казимира у Львові ліквідували українські кафедри й виставили умову, що навчатися в ньому могли тільки ті польські громадяни, які відслужили у збройних силах II Речі Посполитої. Освітня політика була такою, що кількість українських початкових шкіл з 2 558 у 1925 р. скоротилася до 461 у 1938 р.³

На відміну від ендеків, християнських демократів та селянської партії, які обстоювали політику національної асиміляції, прихильники Ю.Пілсудського, соціалістичної та демократичної партій стояли на позиції державної асиміляції.

¹ «Кресами» у II Речі Посполитій називали землі, заселені переважно українцями й білорусами.

² Мотика Г. *Від волинської різанини до операції «Вісла»*. Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. Київ, 2013. С. 8—11.

³ Там само. С. 11.

Піддаючи нищівній критиці національну політику уряду, Т. Голувко наголошував, що східні воєводства «віддано на відкуп неосвіченій і непридатній бюрократії, яка спирає свою владу на конфіскації газет, розпуск товариств, тлумлення культурного, політичного та соціального життя українців і білорусів... Бездумна політика... штовхала Польщу у прірву, адже мільйонні маси... ненавиділи не тільки тупу бюрократію, а й саму польську державність»⁴.

Після травневого перевороту 1926 р. до влади прийшов Ю. Пілсудський, що відкрило новий етап політики стосовно нацменшин. Призначений на посаду волинського воєводи Г. Юзевський намагався нівелювати впливи і польських, і українських націоналістів, натомість заохочував осадництво, що стало по суті стрижнем колонізаційної політики у краї.

Дехто вважає парадоксальним той факт, що місцем найбрутальніших виявів українсько-польського протистояння стала Волинь: мовляв, тут місцевий воєвода Г. Юзевський проводив «проукраїнську» політику⁵. Та Я. Куронь звертає увагу на те, що «ця політика, незалежно від добрих намірів воєводи, полягала передусім у «вилученні» з українського руху найбільш вартісних людей — шляхом утримання їх у суворо контрольованих державною адміністрацією українських громадських організаціях і установах. Вона викликала підозру ще й тому, що воєвода організував на Волині польське осадництво. З точки зору українців то були дії, не сумісні з їхніми інтересами. ... На жаль, забувають, що майже в той самий період — часи Юзевського — на Волині пацифікували села, примушували людей до зміни віросповідання, не брали на роботу». Тому під час війни саме на цій території, що раніше «зазнала дуже сильної політики полонізації, асиміляції, сталися події, які на роки заплямували польсько-українську історію»⁶.

Я. Куронь зазначив, що «на Волині польський елемент повсюдно обсів владу, попри те, що це суперечило засновникам політичної концепції Юзевського. Тож наслідок був протилежним намірам його політики — сталася ескалація ненависті, декого вбили, нищили обійстя, і не вперше польська влада відповіла в 1930-х роках пацифікацією»⁷. Загалом він кваліфікував політику керівництва II Речі Посполитої стосовно українства як колонізаційну та асиміляційну. Польські колоністи їхали на Волинь, де їх призначали не тільки на важливі, а й на треторядні посади. Тим часом кар'єрні можливості для українців усіляко обмежували. «Ми знову можемо сперечатися про причини, — зазначив Я. Куронь,

⁴ *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців*. Антологія текстів. Київ, 2012. С. 108.

⁵ Суспільно-політичній ситуації на Волині у міжвоєнну добу присвячено низку праць польських науковців: Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939*. Ossolineum Wrocław, 1979; Medrzecki W. *Województwo wolińskie 1921—1939*. Wrocław: Ossolineum, 1988; Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929*. Kraków, 1989; Potocki R. *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939*. Lublin, 2003.

⁶ Куронь Я. *Поляки та українці: важкий діалог*. Київ, 2012. С. 178.

⁷ Там само. С. 195.

— але терор Організації українських націоналістів зчепився з терором польської держави. Поліція паціфікує галицькі землі, нищить добро, палить українські книжки, чоловіків б'є, найгаласливішим жінкам робить так звані «тюльпани», тобто підвішує за ноги, щоб спадаюча спідниця накривала голову. А крім того, на Волині руйнують православні церкви. Зазвичай — не вбивали, та взагалі траплялися і випадкові смертельні жертви. Але принижували, позбавляли гідності»⁸.

Проти цього курсу виступали право- й ліворадикальні сили українського політикуму. Українська військова організація під проводом Є. Коновальця і комуністи брали участь у першій саботажній акції 1922 р. У другій саботажній акції 1930 р. були задіяні вже члени ОУН, які вчинили близько 200 диверсійних та підричних актів. Це спричинило «паціфікаційну» кампанію, що супроводжувалася арештом 30 колишніх депутатів Сейму від українських партій, майже сотні активістів, розпуском молодіжної організації «Пласт», закриттям українських гімназій у Дрогобичі, Рогатині й Тернополі, обшуками в читальнях, кооперативних крамницях, побиттям та знущаннями над українцями.

Брутальні засоби «паціфікації», що дістали негативний міжнародний розголос, налаштували ще більше українців проти польської адміністрації і забезпечили підтримку оунівцям, які обрали тактику терактів. Прагнучи до повної незалежності, українські націоналісти відкидали всі інші варіанти. Щоб перекреслити будь-які можливості для компромісу, оунівці вбили у 1931 р. польського державного діяча Т. Голувку, який прагнув польсько-українського порозуміння, а також вчинили кілька інших терактів проти польських політиків. Це лише посилювало антиукраїнські настрої в середовищі польської спільноти і переконання польських властей у необхідності діяти «твердою рукою». На цьому тлі атентат на відповідального за паціфікацію українських сіл міністра Б. Перацького мав виглядати як відплатна акція українців польському уряду за заповідяні кривди.

Радикально налаштовані бойовики вбивали й українських громадських, культурно-освітніх діячів, які обстоювали шлях компромісів та порозуміння з поляками. Жертвами їх терактів стали кандидат у депутати Сейму С. Твердохліб, директор філії української гімназії І. Бабій та інші.

Антипольські настрої в українському середовищі всіляко інспірували місцеві комуністи. Прагнучи приєднати Волинь та Східну Галичину до УСРР / УРСР, вони фактично стали провідниками курсу Кремля на послаблення Польщі, яку в Москві вважали «виродком Версальської системи». Та якщо комуністичні боївки здебільшого готувалися до виступу в разі війни між СРСР та «панською» Польщею, то молоді праворадикали влаштовували гучні теракти і диверсії, що привертали до «українського питання» увагу далеко за кордонами Польщі. Після ретельного розслідування вбивства Б. Перацького було заарештовано керівників ОУН, а винних — засуджено до багаторічних ув'язнень. Новому лідеру ОУН С. Бандері на Варшавському і Львівському процесах винесли смертний

⁸ Там само. С. 238.

вирок (згодом його змінили на довічне ув'язнення). Однак завдяки поведінці під час судових засідань він здобув велику популярність в українських колах.

Натомість польська спільнота трактувала ці та інші події у все вищому антиукраїнському реєстрі. Роль специфічного культурного стимулятора цих настроїв виконав історичний роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», що набув небаченої популярності. «Годі перецінити той негативний вплив Сенкевича, вкоріненість у свідомості мільйонів поляків кількох поколінь антиукраїнського стереотипу». Люди очікували появи чергового фрагмента роману в газетному форматі й одразу читали текст уголос⁹.

На цьому тлі реалізувалася програма «зміцнення польської присутності», в рамках якої відбулося закриття і знищення 138 православних храмів. Під час «ревіндикації» відділи Корпусу охорони прикордоння (КОП) силою наvertsали adeptів східного обряду в католицизм. Після того, як воєводу Г. Юзевського перевели до Лодзі, на Волині зник останній бар'єр, що стримував шовіністів. У часописі «Warszawski dziennik Narodowy» 20 квітня 1939 р. містився текст, у якому бравурно наголошувалося: «непохитна постава польського націоналізму ... призвела до того, що коли не всі, то переважна більшість поляків взяли її за власну національну програму й вирушають до борні під гаслом, що в Східній Малопольщі нам віддавати нічого, натомість дуже багато слід повернути й відібрати»¹⁰. Т. Снайдер зауважив з цього приводу, що «польські націоналісти втілили в 1938—1939 роках частину своєї програми, достатню, аби переконати тих українців, які досі вагалися у питанні про те, що чужинська окупація неодмінно буде кращою, ніж польське правління»¹¹.

Нарешті у квітні 1939 р. дійшло до другої, «малої пацифікації», що каталізувала давню напругу.

У пізніших документах польського національного підпілля, де аналізувалися причини українського визвольного руху, констатувалося, що політика керівництва II Речі Посполитої зовсім не відповідає задекларованим демократичним стандартам. Українців сприймали як громадян «другого сорту», принижували їхню національну гідність і культуру. Для прикладу, «зневагою до польськості» вважалося звернення до студентів українського походження Львівського університету Яна Казимира їхньою рідною мовою. Навіть у Східній Галичині українським селянам перешкоджали в купівлі землі, на яку масово заселяли поляків з інших воєводств країни. У такий спосіб формувалася особливий стан — «загорода шляхта», що мала відгородити бойків, гуцулів та лемків від української спільноти, зміцнити «сокальський кордон» і запобігти впливам ОУН на Волинь. Меті спольщення місцевого населення підпорядковувалося примусове на-

⁹ Там само. С. 180.

¹⁰ Цит. за: Nowak M. *Narodowcy i Ukraińcy: narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce, 1922-1939*. Gdańsk, 2007. S. 232.

¹¹ Snyder T. *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*. Kraków: Znak, 2008. S. 251.

вернення православних Волині та Холмщини в римо-католицизм. У Дубні, 40 % мешканців якого були українцями, не було жодної початкової школи з українською мовою викладання¹².

Перед самим початком Другої світової війни польський уряд вдався до видалення українського населення з прикордонної смуги, усунення українців з установ зв'язку, пошти, комунікації, лісової служби. Циркуляр Міністерства юстиції Польщі (серпень 1939 р.) обґрунтовував арешти «ненадійного українського елемента» з середовища інтелігенції та його ізоляцію в таборі Береза Каргузька.

Як з'ясувалося після нападу Німеччини на Польщу, у передвоєнні роки під керівництвом Головнокомандувача Війська Польського маршала Е. Ридз-Смігли та міністра військових справ генерала Т. Каспшицького розроблялися плани «звільнення Кресів від українського етнічного масиву». Власну програму розв'язання «української проблеми», що передбачала депортацію, а можливо, і часткове фізичне винищення українців, підготувала група «народовців» на чолі з генералом М. Янушайтісом¹³.

Небезпідставно очікуючи саботажу мобілізаційних заходів, польські силовики вживали максимальних засобів безпеки. Однак основна маса громадян української національності продемонструвала лояльність до Польської держави і виконала свій конституційний обов'язок, ставши до лав армії, щоб її захищати. Тим часом з боку українських громадських об'єднань не було зафіксовано жодного факту диверсії чи саботажу. Найкращим чином показали себе українські офіцери-контрактники, які у найважчих ситуаціях намагалися виконувати завдання і не залишали свої підрозділи¹⁴.

У польській армії в 1939 р. перебувало 110 тис. українців. 7—8 тис. з них загинули у боях з німецькими частинами під Мокрою, на Помор'ї, понад Бзурою, а вдвічі більше дістали поранення.

2 вересня польські силовики арештували кілька тисяч активістів, але через несприятливий розвиток подій змушені були їх випустити, як і тих, хто раніше був засуджений за антидержавні злочини. Так вийшов на волю і С. Бандера¹⁵.

Однак не всі громадяни II Речі Посполитої виявили лояльність до влади. Представники тих політичних сил, які й до 1939 р. виступали непримиренними противниками польського уряду, сприйняли війну як шанс для реалізації власних планів.

Проблема лояльності українців. У міжвоєнні часи в українському політичному таборі поступово сформувалися два напрями у ставленні до польської держави. Національно-демократичний (представлений насамперед УНДО) обсто-

¹² Ільющин І.І. *Волинська трагедія*. Київ, 2003. С. 89—90.

¹³ Там само.

¹⁴ Руккас А. Участь українців — контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. *Київська старовина*. 2002. № 3. С. 90—102.

¹⁵ Мотика Г. С. 24.

ював можливість взаємного толерування та конструктивного діалогу. Право- та ліворадикальні сили піддавали політику Варшави різкій критиці й засуджували «угодовство» з нею. У переліку звинувачень на адресу польського керівництва — незаконне захоплення та окупація етнічних українських земель, ігнорування корінних соціально-економічних, етнокультурних, політичних інтересів української спільноти, закриття українських освітніх закладів, конфесійна дискримінація, усунення українських написів з державних і громадських приміщень та публічних місць тощо¹⁶. В оунівських виданнях польській правлячій верхівці закидалася колонізаційна політика стосовно українських мешканців Волині, Галичини, Лемківщини, Підляшшя, Холмщини¹⁷.

Попри те, що радикально налаштовані українські націоналісти піддавали критиці УНДО, поміркована частина лідерів УВО й ОУН на чолі з Є. Коновальцем визначали легальний, парламентський напрям роботи як пріоритетний¹⁸. Натомість диверсійно-терористичні акції вважалися засобом додаткового тиску на владу задля досягнення необхідних рішень.

Однак послідовно жорсткий курс уряду все більше переводив протистояння у силову площину. Різного роду протестні, саботажні, експропріаційні, терористичні акції проти одіозних діячів та «угодовців» з українців почали переважати в арсеналі боротьби радикальних українських кіл. Відповідно вибудовувалася й пропагандистська діяльність. Заклики до молоді засвідчували готовність вдаватися до будь-яких засобів тиску на уряд: «Страйками, бойкотами польських шкіл, урядів і всього, що польське, неплаченням їм майна — потрясеш основами їхнього панування. Гониш колоністів і ексекуторів, б'єш польських поліцаїв і посіпак, саботажами виганяєш зі своєї прадідівської землі наїзників, смертю відплачуєш зневаги і обиди. Вогнем і мечем, збройною боротьбою переможеш остаточно плюгаве займаницьке кодро»¹⁹. Як бачимо, подібно до польських опонентів українські націоналісти експлуатували метафору «вогнем і мечем», цілком усвідомлюючи її руйнівний потенціал.

Виховуючи молодь на ідеалах «чинного націоналізму» донцовського зразка, націоналісти прищеплювали готовність іти до кінця, не обтяжуючи себе етичними пересторогами. Звертаючись до історичних аналогій, зокрема засобів, якими користувалися учасники польського повстання 1863 р. проти російського царату, один з ідеологів українського націоналізму М. Колодзінський ставив риторичне запитання: «Чому ми не мали би йти шляхом, вказаним історією. Треба крові — даймо море крові, треба терору — зробімо його пекельним,

¹⁶ Стасюк О. Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 171.

¹⁷ Сучасний стан і завдання соціально-економічної боротьби українського села. *Бюлетень КЕ ОУН Західно-Українських земель*. 1931. № 3—4. Березень-квітень. С. 25.

¹⁸ Янів В. Зустріч з полковником Є. Коновальцем на тлі настроїв доби. *Євген Коновалець і його доба*. Мюнхен, 1974. С. 437.

¹⁹ Стасюк О. С. 172.

треба посвятити добра матеріальні — не лишім собі нічого. Маючи на меті вільну Українську Державу, прямуймо до неї всіми шляхами»²⁰.

З середини 1930-х років ПУН змінює стратегію: замість безкомпромісних рацій, саботажних і диверсійно-терористичних акцій ОУН фокусується на суспільно вагомих ділянках праці — розвитку української кооперації та шкільництва, культурно-просвітницьких заходах тощо.

Розстановку сил кардинально змінив початок Другої світової війни. Втрата державності фактично уніфікувала статус поляків і українців у місцях спільного проживання. Це, між іншим, означало «обнуління» стартових позицій для обговорення відносин між двома народами у близькій та віддаленій перспективах. І український, і польський національний табори одержали спільних супротивників — нацистську Німеччину та більшовицький СРСР, що створювало підстави для єдиного фронту двох народів проти гітлерівської і сталінської диктатур. Лідери ОУН пішли на перемовини з польськими діячами на платформі визнання за українцями права на власну самостійну державу із західноукраїнськими теренами включно.

Агресія Німеччини проти II Речі Посполитої стала сигналом для диверсійно-терористичних акцій націоналістичних і комуністичних боївок проти польських властей і армійських підрозділів. Українські повстанці у ніч на 13 вересня оволоділи Стриєм, захопили кілька автомобільних і залізничних мостів, поліцейних відділків, роззброювали невеликі польські відділи, вступали в збройні зіткнення, обстрілювали ар'єргарди, захоплювали зброю та амуніцію. Саме в цей час сталися перші вбивства цивільного польського населення у селах Конохи, Потуторів, Слов'ятин, Якубівці. Ситуація не залишилася непоміченою і радянськими військовими органами. Зокрема, А. Мехліс 22 вересня 1939 р. констатував: «Ворожнеча між українцями і поляками посилюється, тепер активізувалися українці й тероризують у деяких місцях польських селян»²¹.

У відповідь польські силові структури також застосовували силу. Села, в яких оперували антипольські загони, спалювали, а затриманих зі зброєю — розстрілювали.

Загалом в антипольських виступах наприкінці серпня і у вересні взяли участь майже 8 тис. українських повстанців, які захопили трофеї (23 важких і 80 легких кулеметів, 3 757 гвинтівок, 3 445 пістолетів), убили 769 і полонили 3 610 поляків. При цьому самі повстанці втратили 160 убитими і 53 пораненими. Г. Мотика та інші дослідники припускають, що кількість польських жертв була більшою — близько 2 тис. у Східній Галичині, 1 тис. — на Волині. Водночас залишається невідомою кількість біженців із Центральної Польщі та українців — жертв «паціфікацій»²².

²⁰ Цит. за: Стасюк О. С. 173.

²¹ Мельтюхов М. *17 сентябрь 1939. Советско-польские конфликты 1918—1939*. Москва, 2009. С. 548.

²² Мотика Г. С. 28—29.

Під час першої радянзації Кремль не лише використовував напруження у відносинах між поляками й українцями, а й цілеспрямовано нацьковував їх, демонстративно здійснюючи «українізацію» і експлуатуючи історичні прецеденти (наприклад, завдяки демонстрації кінофільму «Богдан Хмельницький»). Уміло підмінюючи поняття (коли розповсюджувалися заклики боротися проти «класово-ворожих елементів» — «польських капіталістів і поміщиків»), більшовицька ідеологічна машина зіштовхувала два народи і закладала передумови нагнітання міжетнічного протистояння.

Українські націоналісти вважали патріотично налаштованих поляків ворогами «української ідеї» й обговорювали способи асиміляції польських селян та нейтралізації впливів провідної верстви з інтелігенції. Разом з тим у середовищі ОУН існувала група, що виробила іншу позицію у ставленні до поляків — С. Ленкавський, І. Мітринга, Р. Поладійчук, В. Ривак, М. Турчманович, Б. Левицький. За кілька років до війни її сформулював І. Мітринга: у разі нападу Німеччини на Польщу «мусять бути для нас поляки приятелями, бо не Польща, а Україна є для гітлерівців найважливішим “лебенсраумом”»²³. У лютому 1940 р. цю позицію донесено до відома учасників Краківського конгресу ОУН, у грудні 1940 р. її обговорювали на засіданні секції справ міжнародної політики. Опонуючи прихильникам союзу з Німеччиною, І. Мітринга від імені своєї групи заявив, що місце України — не у сконструйованій нацистами «новій Європі», а «разом з польським, французьким, підсоветськими народами за вільну Європу без Гітлера та Сталіна»²⁴. Упродовж 1940—1941 рр. група налагоджувала зв'язки з польським, білоруським, італійським, австрійським підпіллям. У вересні 1941 р. Б. Левицький прибув до Варшави з метою підготовки переговорів, які б «привели до вироблення спільної політики щодо німців, бо «нова Європа» мусить створюватися за англійськими, а не німецькими рецептами». На його переконання, польська сторона мала б «виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українських кордонів обговорювалася б після війни»²⁵.

Тим часом для всіх польських політичних сил непорушним імперативом вважалося відновлення Польської держави у довоєнних кордонах. Несумісність взаємовиключних позицій прирікала переговори на невдачу, хоча вони тривали до 1942 р.²⁶

«Українське питання»: диспозиція в Другій світовій війні. У більшості програмних документів ОУН принаймні стисло викладено позицію стосовно поляків. Так, учасники II Великого збору ОУН(б) (квітень 1941 р.) висловили

²³ Національний рух під час Другої світової Війни. Інтерв'ю з Б. Левицьким. *Діалог*. 1979. Ч. II. С. 12—14.

²⁴ Там само. С. 14—17.

²⁵ Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української повстанської армії. *Україна. Наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26—27. С. 203; Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. Т. II. Warszawa, 1992. S. 42.

²⁶ Трофимович В. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни. *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2003. № 10. С. 141—147.

готовність розпочати конструктивний діалог з польськими чинниками щодо умов співпраці. При цьому передумовою поліпшення міжетнічних відносин називалася «ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків»²⁷. Водночас польські угруповання, які «змагають до відновлення польської окупації українських земель», ОУН мала поборювати²⁸. Так, у постановах І конференції ОУН (6) про основні засади боротьби за українську державність (квітень 1942 р.) містився п. 26 «Ставлення до поляків»: «Стоїмо за злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент... Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західньо-українських земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату Західньо-Українських земель коштом відсторонення українців»²⁹.

Аналогічна позиція простежується і в ухвалах III конференції ОУН (17—21 лютого 1943 р.) та III Надзвичайного великого збору ОУН (21—25 серпня 1943 р.).

В оунівській публіцистиці тематика польсько-українських відносин трактувалася у схожий спосіб. Нормалізації стосунків, на думку М. Прокопа, перешкождала позиція лідерів польського підпілля, які сприймали український визвольний рух крізь призму довоєнних реалій і сподівалися з допомогою союзників знову оволодіти українськими землями³⁰. М. Палідович на шпальтах офіційного органу ОУН (6) «Ідея і чин», редактором якого він був, докоряв польській стороні тим, що вона не сприймає українство як рівноправного партнера. Переважна частина польського політикуму й суспільства, по-перше, заперечувала право українського народу на власну державу; по-друге, трактувала українську спільноту як неспроможну творити власне національне життя, тож Польща мусить взяти її під опіку; по-третє, українські землі вважалися об'єктом польської територіальної чи політичної експансії; по-четверте, українські проблеми розглядалися як суто внутрішня справа Польщі³¹.

Р. Тожецький зазначав, що керівники польського національного підпілля розглядали три можливі варіанти розв'язання «українського питання»: перший — заперечення його існування як такого аж до переселення українців; другий — його вирішення в рамках Польської держави; третій — можливість автономії для українського анклаву в межах Польщі³².

²⁷ «У 1940—1941 рр. польські екстремісти вдалися до терактів проти українських громадських і культурно-освітніх діячів» (Л. Шанковський). Див.: *Історія українського війська. 1917—1995*. Львів, 1996. С. 67.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18—18 зв.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4.

³⁰ Прокоп М. (Садовий О.С.) *Куди прямують поляки? Літоніс УПА*. Торонто; Львів, 1996. Т. 24. С. 299.

³¹ Палідович М. (Карпатський Л.М.) *До українсько-польських взаємин. Літоніс УПА*. Торонто; Львів, 1996. Т. 24. С. 271—275.

³² Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. S. 212.

Під час війни польські політичні сили виступали за відродження держави у повоєнних кордонах. Та найрадикальніший спектр польського політикуму вважав єдиним способом розв'язання «української проблеми» витіснення, а фактично очищення «кресів» від українського елемента внаслідок виселення його або до СРСР, або в інші регіони Польщі з наступною асиміляцією³³.

Вже після того, як II Річ Посполита перестала існувати, у штабі Головнокомандування Війська Польського виношували плани з можливим вторгненням в СРСР з півдня союзницьких сил на чолі з французьким генералом М. Вейгандом, а також інспірацією українського визвольного руху на Наддніпрянщині. В одному з документів від 6 січня 1940 р. наголошувалося, що стратегічною метою такого плану є підтримка збройного руху в тилу РСЧА, розпад СРСР на окремі національно-державні утворення, зокрема Українську державу на Наддніпрянщині. Амбіції авторів цього утопічного проекту передає такий фрагмент тексту: «Польща зацікавлена в тому, щоб цю акцію проводити за власний рахунок, аби занепад більшовизму весь світ ставив у заслугу нам, ... аби, нарешті, новоутворена Україна була для нас чинником прихильним, а не ворожим... На чолі акції повинні стояти поляки, щоб виступали як керівники українських повстанських загонів... Мусимо пам'ятати, що робимо це не для них, а для себе, що це в наших власних інтересах, що через цю акцію ми готуємо собі умови для подальшого співіснування, які повинні мати вирішальний голос при визначенні умов цього співіснування»³⁴. Надалі, на їхній погляд, Українська держава могла б стати частиною польської федерації. При цьому питання про «креси» навіть не підлягало обговоренню — вони вважалися органічною частиною історичної Польщі.

Припускаючи, що СРСР може стати союзником Англії і Франції, очільники польського уряду у вигнанні в липні 1940 р. надіслали командувачу польського підпілля генералу С. Ровецькому свою візію «українського питання». Особливий наголос робився на тому, що «усі спроби дійти в цьому питанні якогось порозуміння з Вами, які, можливо, робитимуться з українського боку, слід обмежити лише до прийняття від українців відповідних заяв без надання їм будь-якої політичної, а тим більше військової інформації з нашого боку»³⁵.

Поразка Франції геть знецінила сміливі плани й спричинила зміну стратегії польського визвольного руху. Одержавши наказ з Лондона припинити активні дії, Союз збройної боротьби фактично перейшов до співпраці з більшовицьким режимом³⁶.

³³ Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939—1944. Dokumenty. *Zuстріczі*. 1990. No. 3-4. S. 158-163.

³⁴ Цит. за: Ільюшин І.І. *Волинська трагедія*. С. 97.

³⁵ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*. Історичні нариси. Київ, 2005. С. 226.

³⁶ Див.: Ільюшин І.І. *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. Київ, 2001.

Поляки гостро сприймали дещо поблажливе ставлення німців до українців, участь останніх у поліційних та охоронних підрозділах, сформованих окупантами. Ця політика мала демонстративний характер, про що свідчить виступ очільника Генерального губернаторства Г. Франка наприкінці грудня 1940 р.: «Поляки не повинні забувати: вони самі винні у тому, що сталося. ... Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставились від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та станули до його розпорядимости. ...Польська ненависть зверталася проти німців, які жили в Польщі, та проти українців»³⁷.

Широку співпрацю польської громадськості з радянською владою засвідчив і виконувач обов'язків командувача СЗБ на радянській території полковник Л. Окулицький, який пояснював її тим, що поляки були налякані депортаціями та іншими каральними заходами більшовицьких силових відомств³⁸.

Учасник тогочасних подій польський генерал М. Голембійовський, аналізуючи ситуацію, зазначав: після арешту ініціаторів проголошення Акта 30 червня провід ОУН переконався в тому, що «єдиним союзником у боротьбі за вільну Україну може бути тільки Польща». Це підштовхувало їх до пошуку порозуміння і налагодження контактів з польською стороною, однак остання не відповідала взаємністю. У серпні 1942 р. генерал В. Сікорський висловився у тому дусі, що після війни передасть українців Сталіну, ...однак без території. Аналогічно залишалася і позиція командування АК, зокрема 27-ї Волинської дивізії, що зумовило протистояння і «страшні взаємні вбивства, ...якими були вдоволені та з яких мали інтерес і користь Німеччина й СРСР»³⁹.

Однак міжнародні реалії змінювалися так, що з формуванням Антигітлерівської коаліції виникли умови для польсько-радянського зближення. Після відповідних контактів та консультацій генерал В. Сікорський прибув до Москви, де 4 грудня 1941 р. була підписана польсько-радянська декларація про приязнь і взаємну допомогу у війні. І. Ільюшин висловлює думку про те, що порозуміння на такому рівні й фактично союзницький статус відносин між емігрантським урядом і Кремлем більше за будь-який чинник «сприятиме розгортанню ворожнечі між українськими і польськими національними збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже шлях до досягнення порозуміння під час війни»⁴⁰.

Поширення нацистського окупаційного режиму на інші регіони України знову змінило конфігурацію чинників, від яких залежало майбутнє і поляків, і українців. Якщо частина українського самостійницького табору ще якийсь час вбачала у Німеччині гаранта української державності, то діячі польського під-

³⁷ *Краківські вісті*. 1940. 29 грудня.

³⁸ *Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939—1941 гг.*: в 2 кн. Варшава; Москва, 2001. С. 1180.

³⁹ Gołębiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych. *Dialogi. Biuletyn polsko-ukraiński*. 1987. No. 7-8. S. 2.

⁴⁰ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 230—231.

пілля були позбавлені будь-яких ілюзій і сподівалися тільки на допомогу альянтів. Однак різне бачення можливих варіантів розвитку подій не завадило наступним контактам, у яких з українського боку були задіяні В. Горбовий (серпень 1941 р.), Б. Левицький (жовтень), голова УЦК В. Кубійович (грудень), з польської — один з функціонерів Бюро інформації і пропаганди СЗБ М. Жулавський та інші діячі польського визвольного руху.

На жаль, полагодження міжнаціональних антагонізмів не вдалося втримати в рамках переговорного процесу. Свою «чорну справу» зробили нацисти, які керувалися принципом «поділяй і володарюй», нацьковували етнічні групи одна на одну. Та все ж головна відповідальність за перетікання суперечностей у «гарячу фазу» лежить на по-екстремістськи налаштованій частині польського й українського націоналістичного підпілля, для яких ідея державності важила незмірно більше, ніж життя — супротивника і своє. Саме характер протистояння проходить «червоною ниткою» через більшість напрацювань дослідників цієї теми, оскільки в хроніці подій багато з них намагалися виявити призвідників трагедії.

Для історика є важливим з'ясування причин того чи іншого явища, для обивателя — винних, коли йдеться про конфлікт такого масштабу. Методологічним рішенням цього казусу можуть слугувати міркування Я. Куроня з приводу нескінченності ланцюга взаємних провин: «І тепер ми можемо вирушити у зворотному напрямку, від одного акту насильства до іншого, і спитати: хто почав? ... І завжди виявляється, що не ці, а оті, і так можна рухатися все далі в минуле. І цей ланцюг ненависті можна обірвати, тільки глянувши правді в очі, з повним усвідомленням власної провини.

Я знаю..., що Україна ніколи не позбавляла Польщу незалежності, а Польща Україну позбавляла. Тричі, двічі? Чи вирішить це нам якусь із тих проблем? Ні! Знову в якомусь місці постраждають люди, які не приймали рішення стосовно Ризької угоди, стосовно лінії кордону. До них просто прийшли і вбили їх»⁴¹.

Попри високу імовірність нищівної критики, все ж спробуємо припустити, що виявити з абсолютною точністю тих, хто «натиснув на спусковий гачок», не вдасться. На наш погляд, це є принципово важливим лише для тих, хто бажає покласти відповідальність за криваві зіткнення на одну зі сторін. Але набагато важливішим є те, чому таке могло статися, яким чином учасникам протистояння вдалося цілковито позбавитися усіх моральних запобіжників, які аргументи вони висували на своє виправдання, нарешті, — до яких наслідків це призвело.

Оскільки в українській та польській історіографії більшість епізодів міжнаціонального конфлікту детально викладено, звернемося лише до деяких із них, що можуть слугувати смисловими маркерами того, що відбулося в той час.

Ставлення польського уряду до «українського питання» резонувало з настроями польського населення на окупованій вермахтом території. У надісланій до Лондона інформації від 4 липня 1942 р. зазначалося: «Згідно з точкою зору

⁴¹ Куронь Я. С. 196.

політичного діяча, який цього тижня повернувся після відвідин Львова і сам походить зі Львова, 96 % політично свідомого польського суспільства має ворожі настрої стосовно українців, які до того ж дедалі посилюються. Під цим кутом зору не відіграє ролі ні рівень освіти (професор вищого навчального закладу чи робітник), ані політична орієнтація. З приємністю обговорюються способи ліквідації української меншини після щасливого завершення війни. Найпопулярнішою є концепція видати їх більшовикам. Частинами є і більш радикальні погляди, й на цьому тлі у безмежній наївності місцевої думки народжується така комбінація: поляки не повинні ганьбити себе українською кров'ю, для цього маємо радянських союзників..., які й повинні ліквідувати на майбутнє українську справу в Малопольщі»⁴².

Та на ділі польське підпілля не покладалося ні на радянські, ні на німецькі каральні структури. Так, у жовтневій інструкції командування АК (1942) рекомендувалося: «З метою запобігання або затримки можливого виступу українців слід усіх їхніх провідників знешкодити або в будь-якому разі ізолювати. Підрозділи з сільських місцевостей повинні доправити їх до міських центрів як заручників»⁴³.

Очевидно, що, по-перше, ішлося не тільки про керівників українських самостійницьких інституцій, а й відомих громадських діячів; по-друге, — подібні вказівки були й раніше і втілювалися в життя. Опосередкованим доказом цього є один з документів ОУН, автори якого стверджували: «Ми маємо документальні дані — інструкції і вказівки польських підпільних організацій, які безсумнівно стверджують..., [що] масові репресії провідних українців почали поляки на Холмщині вже в квітні 1942 р., цебто дослівно тоді, коли з українського боку на II Конференції ОУН було стверджено право польського народу на власну державу та було стремління до порозуміння з поляками. У списку помордованих на Холмщині передовиків нашого організованого життя начислено за 1942—1943 рр. 394 особи. При тому треба зазначити, що сюди входять тільки визначні постаті нашого громадського життя, тобто провідники народу, проти яких планово був направлений терор польських терористів»⁴⁴.

Тим часом німецька окупаційна адміністрація в рамках «освоєння життєвого простору» наприкінці 1942 р. — на початку 1943 р. вдалася до створення на теренах Замойського повіту зразкової колонії «для германців» — «Гіммерштадту». Залучивши актив Українського допомогового комітету та української поліції, місцеве змішане українсько-польське населення переселяли на Грубешівщину. Поляки чинили спротив, утікали до лісу, тим часом як українців примусово розмішували в залишених польських садибах Грубешівського повіту. Польські

⁴² Цит. за: Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. 1992. Т. II. S. 521.

⁴³ Цит. за: Sowa A.L. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947*. Kraków, 1998. S. 151.

⁴⁴ Цит. за: Сергійчук В.І. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21—22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 33—34.

партизани не забарилися помститися українцям за те, що ті сприяли переселенській акції. В одному з документів польського підпілля з цього приводу зазначалося: «Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком убивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші — колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських в'їтів, солтисів, поліцаїв; убивства не припиняються, а тим часом спостерігається загострення польсько-українських взаємин»⁴⁵.

Наявність кількох акторів протистояння закручувало його у незворотну трагічну спіраль з постійно зростаючим градусом взаємної ненависті й жорстокості. В одному з оунівських документів простежується ланцюжок подій, про які щойно йшлося у польських джерелах. У ньому вказується, що зірвані з місць поляки створили партизанські загони, які, з одного боку, чинили диверсії проти німців, а з іншого, — грабували місцевих мешканців. Убивши кількох німецьких службовців, партизани спровокували терор нацистів проти цивільного люду. «Сотні селян, жінок та дітей загинуло та продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, підозрювані у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди»⁴⁶.

І в польських, і в українських суспільно-політичних колах нарікали на допоміжну поліцію, що комплектувалася з місцевих мешканців. Загальну ситуацію доволі влучно окреслено в друкованому виданні «Східні землі Річпосполитої» підпільної організації «Польща бореться»: «Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як «працює» українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише «гранатовою», то навряд чи у нього з'явилася б та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком і заслуговували»⁴⁷.

Ще однією площиною, в якій зіткнулися інтереси поляків та українців, стала допоміжна адміністрація. В одному зі звітів польського підпілля фіксувалися такі спостереження: «Брак... відповідної кількості фахових сил призводить до того, що поляків беруть на всі посади, на залізниці, в податкових органах, кримінальній поліції більшість посад заповнені поляками»⁴⁸. А «Biuletyn Informacyjny» з 29 листопада 1942 р. помістив таку констатацію: «Сьогодні вже можна зафіксувати явище витискання українців польським елементом, який переважає їх фаховою підготовкою і спритністю»⁴⁹. Свідчення цього знаходимо і в документах окупаційних органів, якими було «встановлено, що поляки в своїх діях керують-

⁴⁵ Ільющин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 235.

⁴⁶ Там само. С. 237.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Мотика Г. С. 47.

⁴⁹ Цит. за: Sowa A.L. S. 133.

ся певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати у створені німцями органи влади, домагатися з боку їх керівництва довіри і непомітно спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади. 2. Кожен поляк, який перебуває на службі, має піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу. 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців та підштовхувати їх до репресій проти останніх»⁵⁰.

У деяких місцевостях у допоміжних органах управління домінували українці. Кожна зі сторін прагнула використати адміністративний ресурс з власною метою, що породжувало додаткове напруження.

Волинська трагедія та її наслідки. На відміну від більшості українських дослідників, які детермінують трагічні події на Волині польськими терористичними акціями на Холмщині, І. Ільюшин схильний вважати, що до убивств місцевого польського люду оунівців підштовхнула діяльність місцевих польських інституцій. При цьому звертає увагу на те, що національне підпілля у цей час зайняло вичікувальну позицію, тоді як прорадянські партизанські формування за підтримки Москви активізували свої антиукраїнські акції⁵¹.

Першу збройну операцію УПА проти поляків на Волині Г. Мотика датує 8—9 березня 1943 р. Напередодні підрозділ «Довбешки-Коробки» напав на поліційну дільницю Володимирця, аби визволити з в'язниці оунівського діяча «Діброву». Після цього сотня рушила до села Паросля, де вбила 155 і важко поранила 12 поляків, а в с. Туптинь — ще 15 осіб, причому багатьох — у надзвичайно жорстокий спосіб. За словами місцевих українців, повстанці мстилися за убивство місцевими жителями патруля українських партизанів⁵². Це стало сигналом для організації сил самооборони у місцях компактного проживання поляків.

Після III конференції ОУН частина українських поліцаїв перейшла в підпілля й самостійницькі збройні формування. Німці відповіли терором, знищуючи цілі села з людьми, громадських діячів та учасників руху Опору (до цих дій спричинилися і «червоні» партизани А. Бринського, які провокували гітлерівців на протиукраїнські каральні операції). Упродовж березня-квітня 1943 р. з майже 12 тис. службовців допоміжної поліції генеральної округи «Волинь-Поділля» близько 5 тис. дезертирували. Німці залучили на їхні місця поляків (хоча польське підпілля протидіяло цьому, стимулювали самооборону і навіть надавали їй зброю. Польська поліція долучалася до каральних операцій проти українців, як це було 28 травня 1943 р. у Дермані, де вона вбила близько 70 українців і спалила 80 садіб⁵³).

Наступний після березневої хвилі антипольських акцій УПА сплеск припав на останню декаду квітня 1943 р. (Страсний тиждень та Великодні свята).

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 76. Арк. 51.

⁵¹ Ільюшин І. І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 238—241.

⁵² Мотика Г. С. 54—56.

⁵³ Там само. С. 65.

Тоді об'єктами нападів стали поляки у селах Забара, Гута Антоновецька, Загірці, колонії Каменюха, Янова Долина (у цьому населеному пункті вбито майже 600 осіб)⁵⁴. У травні сотні «Шавули», підрозділи «Крука» і «Хрона», інші відділи здійснювали операції, спрямовані на ліквідацію колоній та сіл, які «співпрацювали з німцями й більшовиками. Після атаки на колонію Андріївка, де квартирував підрозділ «шущманшафту» з поляків, німці разом з «шущманами» здійснили «пацифікацію» с. Красний Сад, убивши до сотні українців».

За даними Владислава і Єви Семашків, до кінця червня 1943 р. на Волині загинуло близько 9 тис. поляків⁵⁵.

Спочатку антипольські акції охопили Сарненський, Костопільський, Рівненський і Здолбунівський повіти, у червні — Дубнівський, Кременецький та Луцький, у липні — Горохівський, Володимирецький та Ковельський, а наприкінці серпня — Любомльський. До жовтня 1943 р., за даними Волинської делегатури польського еміграційного уряду, жертвами нападів українських збройних підрозділів стали 15 тис. поляків⁵⁶.

Масовий морд польського цивільного населення засудили Т.Боровець-Бульба, Український волинський комітет, Крайовий комітет співпраці з альянстами, Комітет польсько-українського порозуміння, громадські інституції та суспільні діячі. Та на цей час інерція антипольських акцій ОУН і УПА була вже такою, що зупинити її ніхто не зміг. Крайові провідники ОУН(Б) та командири УПА Д.Клячківський («Клим Савур»), В.Івахів («Сом») та І.Литвинчук («Дубовий») взяли курс на жорсткі засоби «витіснення» польського етнічного елемента з теренів Волині. Це ставить під сумнів твердження деяких польських науковців про те, що рішення щодо масових антипольських акцій ухвалювали учасники III конференції ОУН (лютий 1943 р.)⁵⁷. 18 травня 1943 р. «Клим Савур» підписав відозву Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ до поляків, у якій їх було звинувачено в спільному з гітлерівцями «катуванні українського населення»: «У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу... Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях»⁵⁸.

⁵⁴ Sobon B. *Wołyński zyciorys*. Warszawa, 1999. S. 86.

⁵⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*. Т. 1. Warszawa, 2000. S. 1045.

⁵⁶ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 241.

⁵⁷ Див.: *Україна — Польща: важкі питання*. Матеріали IX і X міжнародних семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6—10 листопада 2001 р. Луцьк, 2004. Т. 9.

⁵⁸ Ільюшин І.І. *Волинська трагедія*. С. 188—189.

І. Ільюшин на підставі свідчень арештованого радянськими спецслужбами члена ЦПОУН М. Степаняка стверджує, що волинські провідники оунівської мережі і повстанських загонів відступили від рішень III конференції і почали діяти на власний розсуд. Це стосується насамперед «Клима Савура», який після загибелі В. Івахіва став одноосібним керівником бандерівської організації на Волині. Водночас дослідник припускає, що співробітники НКВС витискали із захоплених Ю. Стельмашука, С. Коваля, М. Гаврилюка, А. Божевського «зізнання», які бажали почути, аби реконструювати загальну картину за власними схемами. Саме з них постає, що рішення про силові дії проти польської людності спускалося донизу від керівних органів ОУН(Б) та УПА⁵⁹.

Більшість польських істориків дотримується думки про ретельно спланований характер «Волинської різанини», зокрема одного з найтрагічніших її актів у липні-серпні. Саме 11—12 липня українські збройні формування майже одночасно атакували десятки польських населених пунктів, знищуючи людей в оселях, костелах, на вулицях. Намагаючись здобути чисельну перевагу, а в перспективі розширити соціальну базу, повстанці залучили чимало цивільних українців, «ображених» на поляків. Командири УПА заохочували, а то й примушували їх брати участь в екстермінаціях, і згодом стихія виплеснулася найжорстокішими вбивствами. Те, що польські самооборонні відділи, підрозділи АК та інші формування діяли однаковими методами, свідчить про те, що обидві сторони вважали за можливе цілковито відмовитися від стримувальних засобів.

За оцінками Владислава і Єви Семашків, упродовж липня-серпня 1943 р. об'єктом нападів українських збройних загонів стали близько 800 населених пунктів, а жертвами розправ — майже 20 тис. поляків⁶⁰.

Ці дані погано корелюються з інформацією, що міститься в документах польського уряду в Лондоні й командування АК. 22 червня 1943 р. Керівництво цивільної боротьби (департамент Дегелатури) повідомляло про 2 тис. жертв, а 19 серпня у звіті командувача АК генерала Т. Коморовського ця цифра зросла до 5 тис. Ще майже 5 тис. поляків гітлерівці вивезли на роботи до Німеччини⁶¹. «Відплатні акції» польського підпілля й самооборони також позначені безмежною жорстокістю, хоча командування і намагалося скерувати їх в організаційне русло. Вояк АК В. Романовський визнавав у своїх спогадах: «На різанину, розбій та грабежі [ми] відповідали збройною відплатою, вбивствами, реквізиціями, грабунками. Вбивство вважали чеснотою... Людська справедливість опускалася до межі тваринної помсти»⁶².

Тим часом польські військово-політичні чинники, оцінюючи тогочасну ситуацію, жодним чином не бажали поступатися принципами і корегувати підходи до «українського питання».

⁵⁹ Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 247—248.

⁶⁰ Siemaszko W., Siemaszko E. S. 1045-1046.

⁶¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. Т. III. Londyn, 1976. S. 34, 58, 59.

⁶² Romanowski W. *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*. Lublin, 1993. S. 181-183.

В інформаційному звіті АК Львівського регіону за грудень 1943 р. для еміграційного уряду констатувалося: «Ставлення до українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, в якій проглядався хоча б політичний реалізм стосовно українців. Кожна програма, яка має на меті остаточне вирішення українського питання і передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить підтримку в тутешньому середовищі. Будь-яка спроба надати цим землям політичну автономію приречена на невдачу ... і будь-хто, навіть найбільш популярна особа, коли займатиме таку позицію, тут програє...»⁶³. У рефераті Я. Тримбальського «Українське питання крізь призму Лондона, Варшави і Львова» (середина 1943 р.) зазначалося, що варшавські та львівські політичні кола вбачали можливість досягнення стабільної безпеки відновленої Польської держави лише за умови радикального розв'язання «української проблематики», тобто у такий спосіб, аби «раз і назавжди ліквідувати українське питання, аби випалити той струп на польському тілі і знищити те, що нам упродовж століть вороже і ворожим не перестане бути»⁶⁴.

У березні 1944 р. підрозділи АК та діючої армії провели найбільшу антиукраїнську акцію, зокрема — операцію в Грубешівському повіті, напавши на понад 20 сіл. Найбільшим було Сагринь, у якому вбили 816 осіб українського походження⁶⁵.

У лютому 1944 р. почалося формування 27-ї Волинської піхотної дивізії АК, що готувалася засвідчити польську присутність у цьому регіоні перед радянською стороною. З цією метою підпільники готувалися до широкої операції «Буря», спрямованої проти німецьких військ, що відступали. Та водночас це з'єднання протидіяло УПА і чинило розправи над мешканцями українських міст і сіл. Співпрацюючи з 1-ю Українською партизанською дивізією під командуванням П. Вершигори, аківці очистили від відділів УПА Свинарські ліси, вигнавши заодно і цивільне українське населення. Як і упівці, вояки АК палили села і реквізували майно.

Незважаючи на те, що кривавий конфлікт зайшов надто далеко, сторони шукали політичне рішення для його припинення. У 1943 р. перемовини вели представники реферату закордонних справ ЦПОУН, зокрема М. Степаняк і Є. Врецьона, а з польського боку — службовці II відділу штабу округи та Представництва уряду в Лондоні (серед інших — Г. Погоський та З. Заленський). Традиційним «каменем спотикання» залишалося питання про кордони між

⁶³ Цит. за: Сергійчук В. *Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*. Київ, 2003. С. 15.

⁶⁴ Siwicki M. T. II. S. 320.

⁶⁵ Влітку 2008 р. затверджено проєкт відновлення цвинтаря й пам'ятника жертвам — мешканцям Сагрині та інших населених пунктів. Його відкриття планувалося на травень 2009 р. у присутності президентів Польщі та України. Через протести місцевих польських організацій та польських переселенців з України Лех Качинський відмовився від участі у церемонії.

відродженими суверенними державами. Оунівці прагнули зав'язати контакти з еміграційним польським урядом, а через нього — з союзниками. Переговори через неподоланні суперечності завершилися безрезультатно⁶⁶.

Усі польські формування спрямовували на розширення власної оперативної бази у Західній Волині шляхом витіснення звідти українських самостійницьких сил. Характер цих дій віддзеркалюють настанови полковника К. Бомбінського командирам польських підрозділів «проводити боротьбу з українськими групами з усією нещадністю і суворістю, особливо акції у відповідь за вбивства цілих польських родин. ... Використання раптовості і неочікуваній напад, швидкий та чіткий відступ після бою — запорука нашого успіху»⁶⁷.

Про активізацію дій польських загонів свідчить те, що антиукраїнські акції проводилися щотижня. Від 10 січня до 19 березня 1944 р. зафіксовано десятки атак на відділи УПА й українські населені пункти, зокрема, загонів під командуванням З. Кульчицького і В. Цеслінського («Пьотруся»), М. Фіялка («Сокола») і В. Черминського («Яструба»), Л. Домка-Дембіцького («Ярослава»), Є. Красовського («Леха»), З. Твардого («Тшаски»), В. Крокая («Сивого»), В. Коханського («Бомби»), Ф. Пукацького («Гзимса») та інших, внаслідок яких було вбито близько 600 українців. Населені пункти Верба, Вижтів, Владинополь, Воля, Блаженник, Заглинки, Крать, Лиски, Писарева Воля, Олеск, Охнівка, Ставочок, Ставка обезлюділи, деякі пограбовані і вщент спалені⁶⁸.

Я. Царук завдяки опитуванням свідків установив, що лише у Володимир-Волинському районі вояки польських збройних формувань убили 1 454 особи українського походження (прізвища 1 244 з них вдалося встановити)⁶⁹.

Загалом упродовж 1943—1944 рр., за оцінками польських вчених, відбулося майже 150 збройних зіткнень між підрозділами Армії Крайової та УПА й УНС, внаслідок яких загинуло щонайменше 2 тис. цивільних українців і понад 36,5 тис. поляків (19,5 тис. — ідентифіковано) та по кількості вояків з обох сторін⁷⁰.

Регіонами кривавого протистояння стали також Холмщина та Підляшшя, де у другій половині 1943 р., згідно з даними Українського центрального комітету, від рук поляків загинуло майже 500 українців⁷¹. Аби протистояти цим акціям, на Холмщину прибули кілька відділів УПА, мельниківський Український легіон самооборони, окремі підрозділи дивізії зброї СС «Галичина»⁷². Активні

⁶⁶ Torzecki R. S. 221.

⁶⁷ Цит. за: Turowski J. *Pozoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*. Warszawa, 1990. S. 150.

⁶⁸ *Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння*. Дослідження, документи, спогади / Голова редкол. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. С. 510—530.

⁶⁹ Царук Я. *Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район*. Львів, 2003. С. 21.

⁷⁰ Turowski J. *Pozoga...* 1990. S. 512-513; Siemaszko W., Siemaszko E. T. 1. 2000. S. 1038.

⁷¹ *Волинь і Холмщина 1938—1947 рр...* 2003. С. 439—508.

⁷² Содоль П. *Українська Повстанча Армія, 1943—49: довідник другий*. Нью-Йорк: Пролог, 1995. С. 180; Паньківський К. *Військові справи Дивізії «Галичина»*. *Українська дивізія «Галичина»*: Матеріали до історії. Торонто; Нью-Йорк, 1990. С. 621.

дії українських збройних загонів спричинили «грубешівську революцію» — «відплатну акцію» формувань Армії Крайової та Батальйонів хлопських, яку спланував комендант Грубешівського району АК М. Голембевський («Ірка»). Об'єктом кількох операцій стали населені пункти Ментке, Прихорице, Сагринь, Терєбінь, Стриженець, Турковичі та ін., в яких замордували майже 1,5 тис. українських селян, переважно жінок та дітей. До червня 1944 р. було спалено 150 сіл, у яких мешкали переважно українці⁷³. Однак уже в квітні регіон взяли під контроль українські повстанці, створивши «тактичний відтинок Холмської землі», а наближення лінії фронту призупинило зіткнення. Згідно з оцінками польських вчених, сторони зазнали втрат у 3—4 тис. осіб⁷⁴.

У першій половині 1944 р. ареною запеклих зіткнень стала Східна Галичина, зокрема терени Львівського округу АК і насамперед південно-східних інспекторатів, що охоплювали райони Бібрки, Перемишлян, Миколаєва, Семенівки. Діючи за наказами коменданта Львівського округу АК полковника В. Філіпковського («Часи», «Янка») від 10 серпня 1943 р., 25 лютого і 3 березня 1944 р. польські підрозділи здійснили групові напади на українські села й масові убивства цивільних мешканців⁷⁵. При цьому нападники вдавалися до вкрай брутальних методів, що мали залякати населення. Об'єктом нападів стали села Глібовичі Свірзькі (Перемишлянщина) і Черепин, гаївка Тарасів поблизу с. Лопушни, Селиськ. Відділи УПА влаштували серію відплатних акцій, спаливши польські поселення Гутисько, Гуту Суходільську, Гуту Щирецьку, Раківці та ін. Напередодні Зелених свят, у ніч з 10 на 11 червня 1944 р. загін АК капітана Драгана Сотировича («Дражи») за підтримки польських мешканців сіл Чишки, Гончарі, Виннички, Білки атакували с. Шоломия, де спалили 55 садіб і вбили 96 «гайдамаків»⁷⁶.

Після поодиноких обопільних терактів та нападів на населені пункти навесні 1944 р. почалися масовані напади на польські населені пункти у Східній Галичині. Одночасно з селами упівці вдавалися до нападів на міста, зокрема Долину, Буськ, Лопатин, Городок Ягеллонський, Балигород. Відзначаючи відмінності у діях українських збройних формувань у Східній Галичині порівняно з Волинням, Г. Мотика зазначає: «Часто їм передувало розповсюдження листівок, а жертвами вбивств ставали винятково чоловіки. В Галичині УПА виразно йшлося про те, щоб за будь-яку ціну змусити поляків виїхати геть, а не вбивати їх.

⁷³ Макар Ю. *Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття*. Львів, 2003. С. 44—57.

⁷⁴ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*. Warszawa, 1999. S. 206.

⁷⁵ *Armia Krajowa. Szkice z dziejów sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*. Warszawa: Rytm, 2001. S. 251.

⁷⁶ Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень — липень 1944 р.). *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки*. Львів, 2005. С. 306—308; Grünberg K., Sprengel B. *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraiński w X—XX wieku*. Warszawa, 2005. S. 17, та ін.

Проте часто перебіг акцій був настільки жорстоким, що навіть дехто з-поміж націоналістів несміливо пропонував припинити подальші напади. Один із діячів ОУН так обґрунтовував цю пропозицію: «Вважаю, що ми досягнули все, що нам було потрібне. Чи з Галичини виїде ще 1 000 поляків, чи ні, це вже не грає ролі»⁷⁷.

За даними Л. Шанковського, жертвами операцій УПА у першій половині 1944 р. стали понад 5 тис. осіб. Кількість акцій (близько 200) свідчить про їхню скоординованість. Натомість загинув 521 українець⁷⁸.

До антипольських каральних операцій німецьке командування долучало окремі частини й підрозділи дивізії зброї СС «Галичина», 4-й і 5-й полки якої перебували у підпорядкуванні поліційних структур, а точніше — керівника СС і поліції Генерального губернаторства. Вони брали участь у екстермінаційних акціях у Гуті Пеняцькій (майже 500 жертв) та Підкамені (майже 250 загиблих)⁷⁹.

Поляки відповіли формуванням мережі осередків самооборони. Там, де цього зробити не вдалося, польське населення постійно перебувало під загрозою, внаслідок чого масово виїжджало у західні регіони Генерального губернаторства. Німецькі та угорські військові сприяли польській самообороні, захищали польські села та здійснювали «пацифікаційні» операції в українських поселеннях.

За даними Г. Грицюка, в результаті дій українських загонів у Східній Галичині до середини 1944 р. загинуло 9 490 осіб (встановлено прізвища 2 902 осіб)⁸⁰. За польськими оцінками, 300 тис. поляків змушені були переселитися у центральну Польщу⁸¹. У документах ОУН і УПА фігурує інша кількість біженців-поляків — 425 тис.⁸². Однак ці оцінки фахівці вважають набагато завищеними. Якщо поляки прагнули цим показати негативні наслідки дій українських самостійницьких сил, то українські націоналісти — високу ефективність своїх акцій.

Вкрай жорстокі засоби обох сторін, шокуючі факти масових убивств спонукали громадських і духовних лідерів, очільників інших військово-політичних інституцій артикулювати власне ставлення до кривавого міжнаціонального протистояння. Отримавши 9 квітня 1943 р. від В. Івахіва («Сонара») пропозицію про співпрацю та «очищення всієї повстанської території від польського населення, Т. Боровець-Бульба відповів доволі категорично: «Звільнити якусь територію від національних меншин може тільки суверенна держава шляхом обміну населення, а не регулярна армія шляхом репресій. За ворожі польські

⁷⁷ Мотика Г. С. 162.

⁷⁸ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. *Історія Українського війська*. 1996. С. 556—562.

⁷⁹ Ільюшин І. І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 284—285.

⁸⁰ Hryciuk G. Straty Ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941-1945. *Polska — Ukraina: trudne pytania*. Т. 6: Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» (Warszawa, 3-5 listopada, 1999 r.). Warszawa, 2000. S. 300.

⁸¹ Ільюшин І. І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 289.

⁸² Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. С. 562.

акти — карати тільки самих винуватців, а не все населення. Принцип колективної та родинної відповідальності можуть стосувати тільки варвари, а не культурна армія»⁸³.

Послідовним противником насильства — якими б політичними раціями воно не зумовлювалося — був Митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький. У листі до папи Пія XII (серпень 1942 р.) він висловив стурбованість падінням моральних бар'єрів перед викликами війни, нацистською окупаційною політикою і терором. У пастирському посланні «Не убий!» першоієрарх ГКЦ перестерігав від людинобвиства як одного з найтяжчих гріхів⁸⁴. Широкого розголосу набуло серпневе архіпастирське послання Кир Андрея, в якому він зокрема писав: «Ми були свідками навіть страшних убивств, сповнених молодими людьми, може навіть в добрих намірах, але з жахливими наслідками для народу. Ми бачили нераз людей, що... наказували для добра справи когось убивати. ...На жаль, такі випадки виробили в молодих фальшиві пересвідчення про те, коли кому можна життя відібрати». Митрополит зобов'язав членів релігійних громад вжити всіх можливих заходів, аби рятувати потенційних жертв від погромів: «Нехай, передовсім, ствердять, чи і яка... небезпека в селі, чи кому грозить небезпека життя. Відтак нехай застановляться, що могли б зробити, щоб комусь у даному випадку вирятувати життя...»⁸⁵. Коли римо-католицький архієпископ Б. Твардовський звернувся до Андрея Шептицького з проханням оприлюднити послання з осудом убивства поляків, очільник ГКЦ запропонував тому аналогічно висловитися з приводу вбивства аківцями у Львові професора Андрея Ластовецького і хвилі вбивств українців на Люблінщині⁸⁶. Митрополит Шептицький підтримував переговори між польськими та українськими військово-політичними силами, що мали забезпечити мирне розв'язання конфлікту.

Архіпастирські послання з негативними оцінками дій екстремістів оприлюднили правлячі архієреї Станіславівської (Г. Хомишин) і Перемиської (Й. Коциловський) єпархій.

7 серпня 1943 р. голова УЦК В. Кубійович і його заступник К. Паньківський підписали відозву «До українських громадян», у якій містився заклик не зважати на ворожу пропаганду і «напади польських банд, жертвами яких стала велика кількість українців, насамперед, на Люблінщині». Водночас автори документа з осудом ставилися до тих, хто на власний розсуд прирікав людей на смерть⁸⁷.

З приходом Червоної армії у Східну Галичину частина українців і поляків пішла у винищувальні батальйони, часто керуючись бажанням одержати зброю і

⁸³ Балей П. *Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки*. Київ, 1996. С. 142.

⁸⁴ *Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1939—1944 рр.* Т. III. Львів, 2010. С. 543—544.

⁸⁵ Цит. за: Мотика Г. С. 200—201.

⁸⁶ Там само. С. 202—204.

⁸⁷ Ільюшин І.І. *Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті*. С. 289.

певний статус задля подальшого протистояння. Уже на підконтрольній радянській владі території сталися жахливі вбивства загонами АК українських мешканців сіл Павлокома (Перемишлянщина), де жертвами впало 366 українців, Піскуровичі (Ярославщина), де від рук вояків НСЗ загинуло майже 100 осіб, Верховина (200 осіб), а також масові убивства польського населення⁸⁸. Характеризуючи ситуацію, що склалася навесні 1945 р., Г. Мотика зазначає, що польські партизанські загонами на новому прикордонні «частину своєї активності спрямовували проти українців, причому їхні дії виходили далеко за межі звичайних актів відплати. По суті, різні польські збройні формування найбільш імовірно вирішили запровадити уживаний досі підрозділами УПА метод етнічних чисток. Саме з цим слід пов'язувати хвилю брутальних нападів на українську людину між лютим і квітнем 1945 р. від Любачіва до Сянїка»⁸⁹.

Капітуляція гітлерівської Німеччини витворювала нові геополітичні реалії, в яких і українське, і польське національне підпілля головним ворогом вважали сталінську тиранію. Ця обставина вкотре реанімувала контакти сторін, і принаймні дві такі спроби виявилися успішними. Перша пов'язана з кількомісячним перемир'ям, укладеним 29 квітня 1945 р. в Сілиських капітаном АК Драганом Сотировичем та упівцем І. Кривуцьким. Другу 21 травня здійснили керівник Замостянського інспекторату АК капітан М. Голембевський («Ірка»), а з українського боку — Є. Штендера («Прірва»), який мав очолити оунівську мережу на Люблінщині, та Ю. Лопатинський («Шейх») — емісар ЦП ОУН⁹⁰.

Однак останнє перемир'я викликало незгоду деяких командирів польського підпілля, зокрема майора М. Паздерського («Сірого»), який очолював загін НЗС. 6 червня 1945 р. польські партизани за його наказом вирізали 194 особи української національності, яких «підозрювали» у співпраці з комуністами⁹¹.

Використовуючи перемир'я, керівники АК — ВіН⁹² запропонували упівцям провести спільну операцію. У ніч на 28 травня 1946 р. їм вдався напад на Грубешів, що не на жарт стривожило прокомуністичну адміністрацію і скоротило кількість доносів до її силових структур.

Проблеми повоєнного часу. Тим часом Кремль після закінчення війни взявся облаштувати західні кордони. Наявність тут збройного польського й українського підпілля створювала для цього серйозні перешкоди. Тому ще до завер-

⁸⁸ Потічний П. *Павлокома в 1941—1945. Історія села*. Торонто; Львів, 2001. С. 443—452; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1469. Арк. 20.

⁸⁹ Мотика Г. С. 230.

⁹⁰ Там само. С. 233—235.

⁹¹ Там само. С. 236.

⁹² ВіН — Воля і незалежність (*Wolność i Niezawisłość*) — польська військово-цивільна організація, створена у вересні 1945 р. у Варшаві. Її ядро сформували рештки розпущеного в 1945 р. Представництва збройних сил у краї (*Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj*). ВіН успадкував від ПЗСК організаційну структуру, персонал, майно, а також окремі партизанські групи. (Див.: Мотука Г., Wnuk R. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*. Warszawa, 1997.)

шення бойових дій у Європі Й. Сталін вдався до далекоглядної стратегії — уніфікації етнічного складу населення прикордонних регіонів, аби забезпечити себе від можливих провокацій і спекуляцій на цьому ґрунті. Вже 9 вересня 1944 р. представники уряду УРСР та Польського комітету національного визволення (ПКНВ) уклали угоду про взаємний трансфер населення. Через те, що трохи згодом (у лютому 1945 р. на Кримській конференції) було визначено лінію кордону між СРСР та Польщею, польська сторона планувала у такий спосіб позбавитися проблем з ОУН/УПА. Оскільки в літературі це питання викладено доволі детально⁹³, обмежимося лише кількома штрихами в розрізі основної теми.

Прагнучи нейтралізувати вплив польського підпілля, а також свідомої частини польської спільноти, яка не бажала залишати малу батьківщину, керівництво УРСР усіляко стимулювало призов до Війська Польського і Червоної армії, мобілізацію поляків на роботу у східні райони республіки. Особливу увагу звертали на мешканців міст.

Польське підпілля відповіло спротивом репатріаційним заходам, вдаючись до терактів проти членів переселенських комісій, агентів НКВС. Однак радянські спецслужби вирвали з його лав командний склад. Під час спецоперації «Сейм» у 1944—1946 рр. було арештовано майже 4 тис. осіб, які у той чи інший спосіб були пов'язані з національним рухом Опору.

Переселення українців почалося 3 вересня 1945 р. з Любачівського, Перемиського, Ліського, Сянницького повітів за допомогою підрозділів Війська Польського і супроводжувалося облавами, масовими вбивствами, різними формами насильства і грабунками, підпалами обійсть⁹⁴.

Загалом з УРСР до Польщі відбуло 810 415 етнічних поляків⁹⁵, у зворотному напрямі — 488 612 українців⁹⁶.

Українські повстанці також чинили опір депортації, знищуючи мости, залізничні колії, спалюючи спустілі села, вбиваючи представників влади і переселенських органів.

Фактично звівши нанівець польський визвольний рух, прокремлівський режим у Польщі взявся за розв'язання «української проблеми». Коли Москва

⁹³ Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років. *Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість*: матеріали міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р.). Київ, 1993. С. 249—255; Білас І. Депортації НКВС — МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення. *Військо України*. 1993. № 4. С. 87—98; Бугай М. Депортації населення з України (30—50-ті роки). *Укр. іст. журн.* 1990. № 10. С. 32—38; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.* Документи, матеріали, спогади: у 3 т. Т. 1. Львів, 1996; Eberhardt P. *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*. Warszawa, 1998, та ін.

⁹⁴ Мотика Г. С. 244—248.

⁹⁵ Буцько О.В. Україна — Польща 1944—1946 рр.: переселенський процес. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 484.

⁹⁶ Мотика Г. С. 251.

припинила приймати транспорти з тими українцями, які ще мешкали в межах Польщі, у Варшаві вирішили вдатися до їх вивезення у західні та північні регіони держави. 9 березня 1947 р., наступного дня після того, як сотні УПА «Хрона» і «Стаха» в сутичці з польським армійським підрозділом убили генерала К. Свєрчевського, відбулося спеціальне засідання політбюро Польської робітничої партії, яке ухвалило: «У рамках репресивної операції стосовно українського населення ... швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Пів. Пруссія) не витворюючи суцільних груп і не ближче 100 км від кордону»⁹⁷. Офіційно ці заходи вмотивовувалися необхідністю «нормалізації стосунків у Польщі шляхом остаточної ліквідації УПА»⁹⁸. У цей час у розпорядженні ОУН та УПА на території Польщі перебувало близько 2,5 тис. осіб⁹⁹.

Під час операції «Вісла», що тривала від 28 квітня до 31 липня 1947 р., було депортовано 140 тис. українців. «Підозрілих» українців направляли в Центральний табір праці у Явожно, де їх мордували під час допитів, знущалися і безпричинно карали. До табору потрапило понад 3 800 українців¹⁰⁰.

Найсерйознішим «каменем спотикання» у стосунках з польською меншиною в Польщі Я. Куронь вважав «справу Явожна». «Коли в рамках операції «Вісла» переселяли людей, то українську інтелігенцію і тих, хто на перший погляд виглядав лідерами громади, відправили до табору в Явожні. Там сиділи юнаки з АК, трохи німців, але переважно українці. Певна кількість людей була там убита. Суд у Катовіце виніс рішення, що в таборі в Явожні було вжито методів геноциду». На цій підставі українські ветерани домагаються виплати компенсації. Однак у Сеймі вважають, що в Явожні сиділи «бандити з УПА», хоча в їхніх документах зазначалося: «Ув'язнений без вироку в таборі Явожно». Куронь вказує на те, що в таборі «тривало перманентне слідство, і всіх підозрюваних у належності до УПА утримували в тюрмі на Монтелюпіх. Отож, можна сказати, що перебування в Явожні було радше своєрідним доказом, що в'язень табору не належав до УПА»¹⁰¹.

«Основною метою переселення осадників «В»¹⁰², — наголошувалося в директиві Міністерства повернутих земель воєводським управлінням від 10 листопада 1947 р., — є їх асиміляція в новому польському середовищі, слід докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не вживати до тих осадників окреслення «українець»¹⁰³.

⁹⁷ Акція «Вісла». Документи / Упоряд. і ред. Є. Місила. Львів; Нью-Йорк, 1997. С. 71.

⁹⁸ Там само. С. 183.

⁹⁹ Мотика Г. С. 264—265.

¹⁰⁰ Там само. С. 267.

¹⁰¹ Інтерв'ю з Й. Щенсною 1997 р. Куронь Я. *Поляки та українці: важкий діалог*. Київ, 2012. С. 124—125.

¹⁰² Скорочення від «Вісла».

¹⁰³ Цит. за: *Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. Т. 5: Акція «Вісла» 1947. Варшава; Київ, 2006. С. 382.

Згодом польська влада визнала операцію «Вісла» такою, що здійснювалася на засадах колективної відповідальності і заподіяла «непоправної шкоди» жертвам примусового переселення¹⁰⁴. Кремль аналогічної заяви про здійснені радянським урядом депортації не зробив, хоча загалом під час десталінізації засудив злочини «вождя народів».

Дотепер науковці, політики, громадські діячі дискутують з приводу кількості жертв міжнародного конфлікту упродовж 1939—1947 рр.

Як у науковій літературі, так і в публіцистиці фігурують різні дані про втрати сторін у протистоянні. З упевненістю можна стверджувати одне: точною статистикою не володіє жоден дослідник, натомість «підігріті» певними політичними силами автори «жонглюють» цифрами, абсолютизуючи саме кількісний вимір трагедії. Я. Куронь звертає увагу на те, що на Волині загинуло більше поляків, ніж українців, а там, де вони становили меншість, — на Замостівщині, Холмщині, Перемищині, — співвідношення було достоту протилежним. Тут, за деякими оцінками, жертвами протистояння стали від десяти до кільканадцяти тисяч цивільних українців¹⁰⁵, хоча точних даних немає.

Більшість польських учених спираються на дані Владислава і Єви Семашків, які оцінюють польські втрати на Волині у 33 тис. осіб (майже 19 тис. з них відомі поіменно), а загальні — у 100 тис.¹⁰⁶

Г. Мотика вважає більш реалістичними такі цифри: 30—40 тис. загиблих поляків у Східній Галичині, 6—8 — на землях сучасної Польщі, а на Волині — від 30 до 60 тис., загалом — менш як 100 тис. осіб.¹⁰⁷

На жаль, в Україні системне дослідження цієї проблеми не проводилося, тому загальна кількість втрат українців у цьому протистоянні має оцінковий характер. Однак локальні дослідження істориків-ентузіастів дають підстави для екстраполяцій, що суттєво корегують кількість втрат учасників і жертв українсько-польського протистояння. Так, І. Пушук особисто зібрав спогади мешканців Ківерцівського району Волинської області, на підставі яких стверджує, що тут загинуло не менш як 1 250 жителів українського походження, з яких близько 747 було забито членами польських пляцувок (збройні відділи польського національного підпілля) та поляками-«щуцманами». Від рук упівців загинуло 138 поляків, внаслідок кримінальних злочинів — 55, за невідомих обставин — 33. На рахунку німецьких і угорських військових, власовців — 307 українців і 40 поляків, «червоних» партизанів — відповідно 174 і 4, а євреїв загинуло не менш як 3 200¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Там само. С. 760—761.

¹⁰⁵ Куронь Я. *Поляки та українці: важкий діалог*. С. 239.

¹⁰⁶ Siemaszko W., Siemaszko E. Т. 1. 2000. S. 1038, 1040, 1045, 1056.

¹⁰⁷ Мотика Г. С. 277.

¹⁰⁸ Пушук І. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років*. Ківерцівський район. Луцьк, 2008. С. 15.

Волинський архівіст Я. Царук особисто об'їздив усі 97 населених пунктів Володимир-Волинського району і завдяки подвірному опитуванню встановив, що «з рук польських воєнізованих формувань» загинуло 1 454 українці (1 244 — зі встановленими прізвищами), а внаслідок упівських акцій — 430 поляків (Семашки наводять іншу цифру — 1 915)¹⁰⁹. Дослідження Я. Царука виявило низку прогалин, недоліків і навіть перекручування фактів цими дослідниками.

Отже, питання про кількість жертв українсько-польського конфлікту залишається відкритим. Зважаючи на час, що минув від війни, суттєво доповнити наявні архівні джерела спогадами очевидців вже не вдасться.

Нарешті, останньою проблемою, що час від часу педалюється кресовими організаціями та певними політичними силами Польщі, є юридична класифікація убивств, здійснених українськими і польськими збройними формуваннями. Якщо спочатку висувалися припущення, що їх можна кваліфікувати як «етнічні чистки», то останнім часом радикальні польські діячі наполягають на тому, що дії ОУН та УПА проти польського цивільного населення підпадають під юридичну дефініцію «геноцид», визнану ООН у 1948 р. На наше переконання, всі можливі факти, на підставі яких можна дати правову оцінку цього явища, мають підготувати і систематизувати історики, а визначитися з дефініцією, якій вони відповідають, — юристи.

Щодо інших понять — «українсько-польський територіальний конфлікт», «польсько-українська війна», «польсько-українська громадянська війна», «антипольська акція ОУН і УПА», «міжнаціональне протистояння», то кожне з них має певні недоліки. Наприклад, термін «війна», якщо виходити з його класичного визначення, не можна застосувати до польсько-українського протистояння. Найбільш відповідним слід вважати сполучення «етнополітичний конфлікт», що найповніше віддзеркалює внутрішній зміст вказаного явища.

Отже, проблема українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки має багатовимірний характер і охоплює політичний, економічний, соціокультурний, етноконфесійний та етичний виміри.

Підґрунтя суперечностей між двома етнічними групами в ареалах спільного проживання формувалося упродовж майже шести століть і багато в чому під дією зовнішніх чинників та інших негативних явищ: війн, революцій, повстань, економічних криз і природних катаклізмів. Зазначені обставини диктують необхідність аналізу українсько-польського протистояння у 1939—1947 рр. у широкому історичному контексті. Варто погодитися з В. Гошовською, яка вважає, що джерела польсько-українського конфлікту глибоко закорінені в минулому і є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд і непорозумінь. Їх осягнення потребує врахування загального деморалізуючого впливу екзистенційного характеру Другої світової війни, спричиненого нею відступу від етичних норм, християнських приписів, гуманізму, соціальної солідарності, а також без-

¹⁰⁹ Царук Я. С. 21.

компромісних позицій польського національного табору та провідників ОУН у територіальному питанні¹¹⁰.

Радикально налаштована частина українців і поляків упродовж міжвоєнної доби та під час Другої світової війни сформувала практично дзеркальні, до краю негативізовані образи один одного. Переносячи політичні антагонізми на побутовий рівень, вони демонізували один одного, закріплювали такі стереотипи сприйняття, які вивільняли руйнівну енергетику ненависті, нищили моральні пороги і правові приписи, фактично легітимізували насильство як єдиний і водночас універсальний засіб досягнення мети. Етнічна ексклюзивність та егоїзм, помножені на політичні амбіції, у певний момент розмили межу раціональності, що спричинило розкручування безкінечного «ланцюга сатисфакції» — відплатних акцій — настільки ж брутальних, як і ті, що їх зумовили. Є всі підстави вважати, що «симетрична жорстокість» виявлялася з обох сторін.

Сторони конфлікту постійно акцентували увагу на тому, що їхні терористичні акції мали відплатний характер, і звинувачували супротивника у тому, що він перший вдався до вбивств цивільних людей. Насправді це є додатковим доказом слабкості аргументації необхідності застосування насильства у його найбрутальніших формах для досягнення політичних цілей учасників протистояння. Очевидно, не варто пов'язувати інструменталізацію терору й тероризму тільки з умовами війни, адже і в довоєнний період такими методами послуговувалися обидві сторони. З одного боку, це слід вважати ознакою кризи влади / держави, неспроможної запропонувати мирне, цивілізоване розв'язання складних проблем, з іншого, — свідченням універсалізації насильства у міжнародних відносинах та внутрішньополітичному житті у 1930—1940-ті роки.

Слід віддати належне деяким керівникам польського й українського визвольних рухів. Вони неодноразово шукали шляхи до зближення позицій та врегулювання вкрай загрозливої ситуації, що поступово виходила з-під контролю. Та результати цих важких перемовин наперед визначали взаємовиключні політичні платформи сторін: польська — невідступно постулювала статус-кво довоєнних кордонів; українська — обстоювала входження Східної Галичини, Волині та інших анклавів українського посідання до складу майбутньої суверенної Української держави. Внаслідок несумісності стартових позицій та небажання поступатися найбільшим компромісом стало відкладання вирішення проблеми кордонів до завершення війни. Всі інші домовленості можна кваліфікувати як тактичні за змістом, або «декларації про наміри».

Українсько-польський конфлікт воєнної доби належить до найбільш актуалізованих у комеморативному просторі двох народів і держав. У зв'язку з цим постійно існує небезпека політичних спекуляцій. Ж. Мінк з цього приводу зауважив: «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціо-

¹¹⁰ Гошовська В. Пам'ятати минуле заради майбутнього. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943—1944 рр. *День*. 2003. 22 квітня.

нальних конфліктів. Досвід показує, що їх реактивація завжди можлива, попри різні форми їх розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців, постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'яттєві ресурси і залучають до свого репертуару дій "історизальні" стратегії для того, щоб "повернути в ужиток" образи "болісних" минувшин у своїх поточних політичних "іграх"»¹¹¹.

¹¹¹ Мінк Ж. Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі. *Європа та її «болісні» минувшини*. Київ, 2009. С. 37.

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ПОСТАННЯ Й РУЙНАЦІЇ / СТАБІЛІЗАЦІЇ, ПОДІБНОСТІ Й ВІДМІННОСТІ

Нацистська Німеччина у період між 1938 та 1945 рр. окупувала 14 суверенних на той час європейських країн. Якщо ж виходити із сьогоденної карти Європи, кількість таких країн сягнула б 31¹. Радянський Союз у цей же період окупував — частково або повністю — не менш як 10 держав². Імперіалізм є органічною частиною історії як союзників Німеччини (Італія, Румунія, Угорщина та ін.), так і країн — членів Альянсу. Режим, встановлений наприкінці війни та після неї американськими, англійськими, радянськими військами у Німеччині, був вочевидь окупаційним для її мешканців³. Деякі європейські держави чи території пережили не одну, а кілька окупацій, при цьому вчорашній союзник міг виявитися сьогоденнім окупантом (Німеччина та Італія після 1943 р.; Польща й Німеччина у 1939 р., СРСР та Німеччина у 1941 р.). Діяльність усіх окупаційних режимів піддажувалась і піддажувала розколи та розламами, оприявлені Першою світовою війною. Найскладнішими

¹ Поль Д. Німецька окупація України в контексті подій Другої світової війни. *Україна модерна*. 2015. 19 червня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>

² Див.: Gross J.T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, 1988. Békés C., Borhi L., Ruggenthaler P., Trașcă O. *Soviet occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45-1948/49*. CEU Press, 2015.

³ Naimark N.M. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*. Cambridge, 1997; Willoughby J. *Remaking the Conquering Heroes: The Postwar American Occupation of Germany*. Palgrave Macmillan, 2001; Taylor F. *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany*. Bloomsbury Press, 2013; Williams I. *Allies and Italians under Occupation: Sicily and Southern Italy 1943-45*. Palgrave Macmillan UK, 2013.

вони були для бездержавних націй, що концептуалізувалися у термінах зради / підтримки держави-поневолювача або не їхньої власної держави, в межах якої вони опинились на початку 1920-х років⁴. На відміну від істориків, які, згідно з Джорджем Лібером, були дистанційовані від тогочасних подій, їх сучасникам «довелося робити вибір у заплутаному й дуже текучому середовищі (в «тумані війни»), «вони мали розглядати свої дії за умов цілковитого незнання намірів, ресурсів, бажань своїх опонентів»⁵.

Український вимір Другої світової війни у цьому нарисі має на меті систематизувати картину / логіку окупаційних режимів і спробувати відповісти на питання: наскільки подібними й різними були окупаційні режими на українських землях? Чим спричинялася природа відмінностей? Якими були очікування, страхи та надії людей при падінні одних і встановленні інших державних та квазі-державних структур? Як окупація (окупації) впливали на внутрішні стосунки між людьми та спільнотами? Як вироблялися стратегії життя під окупантами, як вони змінювалися чи не змінювалися впродовж окупації та як насильство й відповіді на нього формували уявлення про межі й кордони, інтереси та бажання власне української громади?

Як і в Першу, у Другу світову війну європейська спільнота вступила з чинним «Положенням про закони та звичай війни на суходолі», підписаним 18 жовтня 1907 р. у Гаазі. Положення започаткувало окупаційне право та його принципи, зокрема принцип ефективного територіального контролю загарбаних територій. Відповідно до ст. 42 Гаазького Положення, територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції⁶. Гаазька конвенція також проголошувала принцип збереження наявного політичного порядку. Відповідно до ст.43, з «фактичним переходом до рук окупанта повноважень легітимної влади він вживає всіх залежних від нього заходів для того, щоб, за можливості, відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись чинних у країні законів, за виключенням / винятком [ситуацій / випадків], коли це абсолютно неможливо». Крім того, конвенція передбачала повагу до «сімейної гідності і прав, життя фізичних осіб та приватної власності, а також релігійних переконань та обрядів» (ст. 46).

Гаазька конвенція прямо не наголошувала на принципі тимчасовості окупації, але через непрямі обмеження та заборони для держави-окупанта (як от:

⁴ Так само неоднозначними, як для українців, ці розлами були для хорватів, словенців, албанців: *Serbia and Serbs in World War Two* S. Ramet, O. Listhaug (eds.). Palgrave, 2011; Tomasevich J. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. Stanford, 2002.

⁵ Liber G.O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914-1954*. Toronto; Buffalo; London, 2016. P. 5.

⁶ Військове керівництво на території держави-супротивника. *IV Конвенція про закони і звичай війни на суходолі та додаток до неї*: Положення про закони і звичай війни на суходолі. Дата підписання: 18.10.1907. Ст. 42. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222

«Держава-окупант розглядається лише як управляючий і узуфруктуарій адміністративних будівель, нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території. Держава-окупант повинна зберігати капітальну цінність цих майнових об'єктів і управляти ними згідно з правилами узуфрукту» (ст. 53)) мала його на увазі за умовчанням.

Зрозуміло, що у міжвоєнний період і впродовж Другої світової війни політика окупантів відхилялася від нормативних рамок Положення. Понад те, військові інвазії часто-густо не розглядалися європейськими державами як акти агресії, натомість позначалися — принаймні на рівні політичної та ідеологічної риторики — як акти «відновлення історичної справедливості», «возз'єднання народу» (німецького, угорського, українського тощо). Такі «відхилення» створювали не тільки колізії міжнародного права, а й ситуації, які після подій, з певної історичної дистанції були названі «пролонгованими» та «трансформаційними» окупаціями⁷. Зрештою, у термінах «пролонгованої», тобто такої, що триває понад п'ять років і відбувається у відносно мирний час, коли не ведуться бойові дії⁸, та «трансформаційно пролонгованої», тобто такої, що має на меті встановлення іншого способу управління територією, можна вважати ситуацію, яка склалася на підрадянській Україні після вторгнення більшовиків. Зрештою, Докія Гуменна, що пережила нацистську окупацію в Києві, голосом героїні Мар'яни з роману «Хрещатий Яр» висловилася щодо радянської окупації абсолютно однозначно: «Україна окупована, а ти ніби радієш з цього! — А то вона не була окупована? — здивувалась вельми Мар'яна. — Я не радію, а знаю одно. Добре, що одна окупація впала»⁹.

Слід підкреслити, що концепт пролонгованої та трансформаційної окупації в сучасному міжнародному праві розглядається як позитивний варіант виходу з війни, який має на меті формування сталих демократичних урядів, діяльність яких відповідає інтересам і місцевого населення, і загальнолюдським цінностям. Застосовуючи концепт пролонгованої окупації щодо історії підрадянської України, цю правову теорію варто розвинути в бік можливості негативних сценаріїв, де пролонгована трансформаційна окупація може набувати ознак колоніалізму.

Аналізуючи окупаційні режими, що виникали та змінювали один одного на територіях, де жили українці, а також на інших територіях Європи, слід зазначити, що нехтування Гаазькою конвенцією було не повсюдним явищем. Як зазначає Е. Карлтон, німецькі окупаційні практики були виразно цивілізованішими, націленими на виконання певних пунктів Положення на заході Європи (Франція, Бельгія, Люксембург, Нідерланди) й позначеними найбільш екстремальним насильством на сході, різними — від країни до країни — на півдні й досить

⁷ Разметаев А.С. Сучасні окупаційні режими: огляд концептуальних інтерпретацій. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 1 (17). С. 168—188.

⁸ Roberts A. Prolonged military occupation: the Israeli-occupied territories since 1967. *The American journal of international law*. 1990. Vol. 84(1). P. 44-103; Цит. за: Разметаев А.С. 2019.

⁹ Гуменна Д. *Хрещатий Яр*. Нью-Йорк, 1956. С. 21.

м'якими, принаймні деякий час, на півночі (Данія, Норвегія)¹⁰. Своєю чергою, Угорщина, Радянський Союз, почасти Румунія взагалі не зважали на Гаазьку конвенцію, коли йшлося про окупацію під гаслами «возз'єднання» чи «повернення» земель, які ці держави вважали своїм історичним спадком.

Угорська окупація Закарпаття. Перший акт окупації землі, де українська спільнота бачила себе власне українцями, які мають право на незалежну державу, відбувся на теренах Карпатської України, держави, що постала й зникла в процесі розчленування Чехословаччини за згодою Великої Британії та Франції, які намагалися вгамувати агресивні апетити Гітлера. Зрештою, з української та антиколоніальної перспективи саме події осені 1938 — весни 1939 рр. є початком Другої світової війни.

Трагедія послабленої та розчленованої у Мюнхені Чехословаччини дала шанс Закарпатській Україні на отримання автономії й незалежності¹¹. У жовтні 1938 р. Чехословаччина стала федерацією, після формування автономного уряду Словаччини 7 жовтня 1938 р. 11 жовтня було створено уряд Підкарпатської Русі. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент ухвалив конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі. 30 грудня було запроваджено нову назву краю — Карпатська Україна. 12 лютого 1939 р. було обрано крайовий парламент — сойм. Автономія протрималася п'ять місяців, позначених суттєвими територіальними втратами: згідно з Віденським арбітражем, від 2 листопада 1938 р. Угорщина привласнила 12% земель краю включно з найбільшими містами — Береговим, Мукачевим та Ужгородом. Коли 14 березня 1939 р. німецька армія без спротиву з боку Чехії анексувала її, Словацький парламент того ж дня проголосив незалежність. Чехословацька держава припинила своє існування. Увечері 14 березня прем'єр-міністр автономії Августин Волошин проголосив незалежність нової держави — Карпатської України¹². Впродовж єдиного дня своєї роботи — 15 березня 1939 р. Сойм Карпатської України законодавчо закріпив незалежність нової держави, визначив основи її державного ладу та обрав президентом Августина Волошина. Однак вже в ніч з 13 на 14 березня почалося угорське вторгнення на територію держави, незалежність якої не підтримали європейські країни, «умивши руки» й заплющивши очі на катастрофу, що розгорталася. Ідеологічним обґрунтуванням вторгнення була ідея об'єднання територій угорського народу. Захисники Карпатської України — воїни Карпатської

¹⁰ Carlton E. *Occupation. The policies and practices of military conquerors*. London: Routledge, 1992. P. 135.

¹¹ *Закарпаття під Угорщиною 1938—1944* / В. Худанич, В. Маркус (ред.). Нью-Йорк; Чикаго; Ужгород, 1999; Вегеш М. *Карпатська Україна. Документи і факти*: монографія. Ужгород, 2004; *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: у 2 т. Т. I. Карпатська Україна: документи і матеріали. Ужгород, 2009; *Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010.

¹² Декларація А. Волошина по радіо з проголошенням незалежності Карпатської України. 14 березня 1939. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: у 2 т. Т. I. Ужгород, 2009. С. 276.

Січі — відчайдушно опиралися угорським військам, але сили були нерівними. «У ході наступу 40-тисячної угорської армії та терористичних дій місцевих угрофілів загинуло понад півтори тисячі симпатиків Карпатської України. На карпатських перевалах угорські та польські солдати розстріляли близько 600 полонених»¹³.

18 березня 1939 р. на території Закарпаття було запроваджено военний стан і військову адміністрацію на чолі з генералом Б. Новаковичем. Угорські каральні органи за підтримки активістів з місцевого угорського населення почали «очищення» території краю від «небажаних елементів». Найбільш жорстокого переслідування зазнали січовики, національно свідомо інтелігенція, колишні державні службовці Карпатської України, греко-католицьке духовенство. Загалом, зазначає О. Пагіря, з березня до грудня 1939 р. жертвами гортиських репресій на Закарпатті стали 4,5 тис. осіб, серед яких були не тільки учасники українського національного руху, а й активісти комуністичної партії. Саме тоді січовики зазнали найбільших втрат — за приблизними підрахунками, від 1 до 1,5 тис. осіб¹⁴.

Військова угорська адміністрація діяла до липня 1939 р., коли її змінив регентський комісар, що призначався безпосередньо Міклошем Горті. Край дістав назву «Підкарпатська територія» із центром в Ужгороді. Правовою основою для переходу від військового до цивільного управління стали закон № VI «Про з'єднання Підкарпатурської території з Угорською державою» та розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі» від 22 червня 1939 р.¹⁵ Згідно з §11 розпорядження державними мовами тут були угорська і «угорурська». «Підкарпатська територія» поділялася на три адміністративні експозитури (Ужанську, Березьку, Марамороську з центрами відповідно в Ужгороді, Кошицях і Хусті). Усі адміністративні посади — старост, нотарів, окружних начальників — посіли угорці або ж їх симпатиків. Охороняти угорський окупаційний режим у краї мали 163 жандармських відділи, п'ять поліцейських дирекцій та 146 нотарських урядів.

На відміну від гітлерівської Німеччини, що у 1938 р. намагалася легітимізувати анексію Австрії та Судетської області через плебісцити, королівство Угорщина не покладалося на псевдодемократичні процедури, вибірково кооптуючи авторитетних мешканців Закарпаття до угорського парламенту. У складі Угорщини землі Закарпаття перебували до жовтня 1944 р., коли війська 4-го Українського фронту вигнали угорських загарбників і заволоділи містами Хуст (23 жовтня), Ужгород (27 жовтня), Чоп (28 жовтня).

¹³ Офіцинський Р. З Карпатської України для нас почалася Друга світова війна. *Історична правда*. 2013. 15 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/514318a85ab9f/>

¹⁴ Пагіря О. Угорський терор в Карпатській Україні навесні 1939 року. *Територія терору. Тюрма на Донцького*. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=312>

¹⁵ Офіцинський Р. *Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010. С. 198.

Перша радянська окупація: західноукраїнські землі. Наступний епізод окупації територій, де мешкали українці, пов'язаний із радянським вторгненням до Польщі 17 вересня 1939 р., у підготовці та ході якого уряд СРСР ефективно використав гасла «визволення» та «возз'єднання» України.

Незважаючи на підтримку ідеї соборності по обидва береги Збруча, українці не виступали суб'єктом міжнародних відносин. Окупація Польщі реалізовувалася згідно із серпнево-вересневими 1939 р. таємними радянсько-нацистськими договорами щодо поділу Центральної та Східної Європи. Нападом на Польщу Радянський Союз порушив угоду про ненапад від 1932 р. та її продовження від 1934 р., згідно з яким угода пролонгувалася до 1945 р. Опір військам Українського фронту 17 вересня нетривалий час чинили польські прикордонники. Але вже надвечір 17 вересня радянська танкова колона форсувала Дністер та підійшла за 20 кілометрів до Коломиї. Попри нечисленні вперті бої (Сарненський укріплений район, місто Ковель), радянські війська просувалися дуже швидко. 22 вересня припинив оборонятися Львів. 23 і 24 вересня німці залишили Червоній армії раніше здобуті Стрий, Дрогобич і Борислав, 26 вересня — Самбір. На скріплення дружби Червоної армії та армії вермахту відбулися спільні військові паради у Бресті, Гродні, Пінську, Перемишлі. До 28 вересня війська Українського фронту зайняли 195 тис. км² з населенням 13 млн осіб; до УРСР було приєднано 88 тис. км² територій із населенням 7 838 500 осіб. Угодою з Німеччиною від 28 вересня 1939 р. (з доповненням від 4 листопада) було встановлено новий кордон між СРСР та Німеччиною. Польська держава була загарбана й тимчасово припинила своє існування.

Легітимізація радянської окупації відбулася в традиційний спосіб з показними ознаками «народного волевиявлення». 22 жовтня 1939 р. було організовано вибори до Народних зборів Західної України. Списки кандидатів формувалися за пильної уваги радянського окупаційного війська, органів НКВС, представники яких виконували функції «агітаторів» і спрямовували, корегували та пильно контролювали «виборчий процес». Як зауважив Я. Т. Гросс, це був перший урок залякування та колаборації суб'єктів нового порядку та його виконавців, у результаті якого більшість жителів Західної України втратили невинуватість і зробили свій внесок у творення цього нового порядку¹⁶. Народні збори, що відбулися 26—28 жовтня 1939 р. у Львові (у повній відповідності до сценарію, написаного у Москві)¹⁷, одностайно прийняли декларації про встановлення радянської влади на всій території Західної України та її возз'єднання з радянською Україною. Водночас сповіщалося про націоналізацію банків і важкої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель.

¹⁶ Gross J. T. *The Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia. Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939-46* / N. Davies and A. Polonsky (eds.). London: Macmillan, 1991. P. 70.

¹⁷ Витяг із рішення політбюро ЦК ВКП(б) стосовно організації виборів до Народних зборів у Західній Україні і Західній Білорусії 1 жовтня 1939 р. Див.: Баран В.К., Токарський В.В. *Україна: Західні землі: 1939—1941 рр.* Львів, 2009. С. 309—311.

Закон «Про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік з возз'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою» був ухвалений Верховною Радою СРСР 1 листопада 1939 р. 14 листопада позачергова сесія Верховної Ради УРСР продублювала московське рішення, ухваливши закон про прийняття Західної України до складу УРСР. На всій території Західної України набрала чинності Конституція УРСР і СРСР¹⁸. Слід наголосити, що з формального погляду лише тоді мешканці анексованих територій набули радянського громадянства. Отже, два попередні місяці радянська влада репресувала — арештовувала, конфіскувала майно, закривала підприємства й газети — не своїх, а іноземних громадян. Крім того, і ці два місяці, і потому, не запроваджуючи офіційно військовий стан, радянська влада фактично діяла надзвичайними методами, притаманними цьому особливому правовому режиму, використовуючи й сумно відомі від 1930-х років «трійки» (створені у березні 1940 р.).

Унаслідок територіально-адміністративної реформи, яка відбувалася згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР «Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей у складі УРСР» (4 грудня 1939 р.), до Волинської області відійшло шість повітів, до Дрогобицької — 10, Львівської — 13, Рівненської — п'ять, Станіславської — 10, до Тернопільської — 13 повітів¹⁹.

Ці та подальші дії радянської влади набували ознак водночас і трансформаційної окупації з негативним вектором зміни правового режиму на неправовий (тоталітарний), і, за висловом Я.Т. Гросса, «революції з-за кордону»²⁰ (експорту революції), і запровадження імперських колоніальних практик з їх російською специфікою²¹.

Три вектори політики були опуклими впродовж першої радянської окупації Західної України. Перший — деполонізація й позірна «українізація» із фасадним дозволом на розширення присутності й прав українців (українські газети, збільшення кількості українських шкіл, створення філії Академії наук, україніза-

¹⁸ Ковалюк В.Р. До питання про скликання Народних Зборів Західної України. *Актуальні проблеми суспільно-політичного і духовного розвитку в Україні. Вісник Львів. ун-ту. Сер. сусп. наук.* 1992. Вип. 30. С. 75—81; Кондратюк С.К. *Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939—1941 рр. (державно-правовий аспект)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2003; Киричук Ю.А. *Радянський терор 1939—1941 рр. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ століття: Історичні нариси.* Київ, 2002. С. 548—595.

¹⁹ Кондратюк С. Органи влади в Західній Україні (вересень 1939 — червень 1941 рр.). *Право України* (Київ). 2003. № 5. С. 141.

²⁰ Gross J.T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia...*

²¹ Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.* Cornell University Press, 2001; Томпсон Е. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм.* Київ, 2006; *Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928—1953* / Т. Snyder, R. Brandon (eds.). Oxford, 2014; Мотиль О. СРСР як Російська імперія. Чим була радянська Україна? *Український тиждень.* URL: <https://tyzhden.ua/History/65141>

ція університету й театру, заохочення українців до «висуванства» й квазіполітичної діяльності у радянських профспілках, комсомолі, піонерії) та потужним експортом керівних кадрів зі сходу (причому не лише зі сходу України). Як слушно зауважив Я. Грицак, «українізація» в цьому випадку не дорівнювала «коренізації», оскільки місцевих українців не допускали до участі у державних та партійних органах²².

Другий — етатизація й більшовицький переворот, тобто знищення приватної власності, конфіскація й націоналізація підприємств, землі, нерухомості, що, за висловом сучасника, призвело до того, що «з початку 1940 кожна людина доєдналася до пролетаріату»²³.

Третій — встановлення контролю над вороже налаштованим і підозрілим суспільством, його різними етнічними, політичними, професійними спільнотами. «Медовий місяць» радянських поневолювачів і місцевого населення тривав недовго. В листопаді 1939 р. Л. Берія видав накази «Про організацію НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної й залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами» (хоча насадження нового окупаційного режиму почалося ще до створення цих підрозділів силами спеціально сформованих оперативних груп). Було створено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції. Керівний склад органів НКВС комплектувався переважно з росіян. Створювалася нова система місць позбавлення волі. Запроваджувалася сувора цензура, під заборону потрапили всі, окрім радянських, політичні, громадські та культурницькі організації, почалися «чистки», які заторкнули не тільки класового чужих, «колишніх людей», а й тих, кого радянська влада обіцяла захищати, визначаючи своїми, — українських робітників та селян. На другому етапі аграрної реформи, коли влада взялася за створення колгоспної системи, у селян забирали не тільки ті землі, які вони отримали від конфіскації та поділу панських маєтків, а й ті, що належали їхнім батькам та прадідам. Під арешт потрапляли колишні польські можновладці, студенти, робітники, члени підпільних націоналістичних — польських та українських — організацій, представники інтелігенції, селяни. В результаті в'язниці, зауважив Гросс, було заповнено вп'ятеро щільніше, ніж вони могли вмістити. Під буцигарні використовували свинарники, офіси, монастирі. Кожний десятий дорослий чоловік, за підрахунками Я. Гросса, був заарештований впродовж осені 1939 — літа 1941 рр.²⁴

«Визволені» радянськими військами «брати-українці» стали жертвами чотирьох хвиль депортацій, які відбулися у лютому, квітні, червні 1940 й у червні 1941 рр. Серед депортованих, згідно з постановою РНК СРСР від 2 березня 1940 р., були осадники, польські чиновники, поміщики, офіцери, жандарми, за-

²² Грицак Я. *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.* Київ, 1996. С. 156. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>

²³ Gross J. *Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia...* P. 8.

²⁴ Там само. Р. 72.

арештовані й відправлені у табори відразу після радянського вторгнення, українці — громадські й політичні діячі, члени колишньої КПЗУ, українські націоналісти, втікачі з Центральної й Західної Польщі, зокрема чимало євреїв—втікачів від Голокосту²⁵. 16 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову «Про виселення ворожого елемента з республік Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії, Молдавії», яка зробила четверту депортацію «екуменічною» (вислів Я. Гросса), оскільки «ворожими елементами» для радянської влади могли бути й були всі групи й спільноти анексованих територій.

Приблизно 50 % депортованих були поляками, 30 % — євреями, 20 % — українцями та білорусами. Робітники й селяни становили 31 % депортованих, ремісники — 25 %, міліціонери та військові — 12 %, державні службовці — 8 %, викладачі та вчителі — 4 %. З-поміж депортованих 36 % становили жінки, а 29 % — діти віком до 14 років²⁶. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3—4 рази більше людей, ніж нацисти, причому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації²⁷.

Перша радянська окупація: українські землі Північної Буковини та Бессарабії. Виконуючи секретні домовленості пакту Молотова — Ріббентропа, радянські війська під гаслами «повернення земель» у 1940 р. анексували й частину румунських територій. 26 червня 1940 р. В. Молотов передав румунському посланцю Г. Давидеску ноту радянського уряду, в якій Румунії запропонували повернути Бессарабію СРСР і передати Радянському Союзу Північну Буковину. Оцінивши власні сили, потенціал союзницької підтримки та ймовірні наслідки війни з СРСР, Коронна Рада Румунії вирішила розв'язати конфлікт шляхом поступок радянському ультиматуму. Формально Румунія погодилася не на повернення території СРСР, а на «евакуацію румунських військ із Бессарабії та Північної Буковини»²⁸.

28 червня 1940 р. о 14.00 війська Південного фронту перейшли «старий» кордон і цього ж дня зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів, Аккерман, просуваючись практично з ар'єргардом румунських військ, а рухомі радянські з'єднання навіть обігнали їх і раніше дісталися р. Прут. 30 червня радянські війська зайняли м. Ізмаїл та вийшли на «новий кордон».

На відміну від анексованих у вересні 1939 р. територій Польщі, на Хотинщині та у північній Буковині радянська влада не влаштувала жодних показових вистав з народного волевиявлення стосовно входження до СРСР, обмежившись

²⁵ Киричук Ю.А. С. 583—586.

²⁶ Gross J.T. *Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia...* P. 73.

²⁷ Gross J.T. *Revolution from Abroad...* P. 226-229, 234-235. Цит. за: Грицак Я. *Нариси з історії України*. С. 158.

²⁸ Бадах Ю. Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР (до 70-річчя). *Вісник КНТЕУ*. Форум іст. наук. 2010. № 3. С. 95—96.

зверненням до Верховної Ради СРСР «делегації від трудящих», яка у липні прибула до Москви²⁹.

Відповідно до закону Верховної Ради СРСР від 2 серпня, північна частина Буковини, а також Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії було включено до складу УРСР, а решта території Бессарабії відійшла до новоутвореної Молдавської РСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР було утворено нові області: Чернівецька, до якої крім буковинських земель увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії, та Аккерманська з двох повітів Бессарабії (Придунайський край). У грудні 1940 р. адміністративний центр Аккерманської області було перенесено до Ізмаїла. Відповідно область було перейменовано в Ізмаїльську.

Подібно до Західної України трансформаційна окупація супроводжувалася як експортом революції, так і колоніальними практиками «експорту» радянських кадрів³⁰. Фасадна українізація, «соціалістичні перетворення» та контроль над суспільством стали наріжними каменями окупаційної політики. Українізація, як зазначила І. Мусієнко, «мала суперечливий характер і йшла одночасно з процесом русифікації. Українська мова була введена як обов'язкова в освітніх, культурних та державних закладах, але ті кадрові зміни, які сталися на Буковині, не сприяли її поширенню і закріпленню. Адаже більшість обласних і районних керівників, нової інтелігенції, спеціалістів, викладачів були російськомовними. Вивчати українську мову вони не мали ні бажання, ні часу. Діловодство майже повсюди велося російською мовою»³¹.

Так звані «соціалістичні перетворення» — націоналізація земель, банків, будівель, підприємств — розпочалася ще в липні 1940 р., коли формально вони ще не були частиною СРСР. Насильницькі акції з ліквідації приватної власності й власників, зауважує Ю. Сайфуліна, радянська влада намагалася видати за «волю народу Північної Буковини»³². І частково — адже до 1 вересня 1940 р. було розподілено 99,6% поміщицьких земель³³ — мала підтримку селянства.

Контроль над суспільством встановлювався через заборону всіх нерадянських структур — від партій та профспілок до ЗМІ та культурницьких об'єднань. Крім заборони і закриття установ та інституцій радянська влада одразу вдалася до прямих репресій проти «антирадянських елементів» — передусім колишніх румунських службовців та/або членів правлячої партії, представників

²⁹ Кульчицкий В.С. Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве. *Правоведение*. 1968. № 2. С. 102—109.

³⁰ Юлія Сайфуліна наводить приклад: на 24 січня 1941 р. з 178 членів міських та районних виконавчих комітетів місцевими були 38 осіб (20%). (Сайфуліна Ю.В. Радянізація Північної Буковини 1940—1941: адміністративно-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 63.)

³¹ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940—1941 рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. Київ, 2000. № 2—4. С. 472—485.

³² Сайфуліна Ю.В. С. 60.

³³ *Радянська Буковина 1940—1945*. Документи і матеріали. Київ, 1967. С. 53.

«експлуататорських класів», «куркулів», працівників силових структур, лідерів політичних та громадських об'єднань, національних активістів (етнічних поляків, румунів, євреїв, українців) тощо. Каральні акції здійснювали силами двох обласних управлінь — Чернівецького та Ізмаїльського, трьох міських та 14 районних відділень НКВС.

Чистки на місцях було поєднано із масовими депортаціями «класово-ворожих» та «соціально-небезпечних елементів». Як зазначила І. Мусієнко, депортації проходили в два етапи — перший відбувся 23 травня, другий — 13 червня 1941 р. Більшість депортованих у травні становили так звані «зрадники батьківщини», засуджені Особливою нарадою при НКВС СРСР. До цієї категорії належали ті, хто бажав виїхати за кордон чи робив спроби перейти кордон нелегально. У червні до «зрадників батьківщини», згідно з постановою об'єднаного засідання бюро Чернівецького обкому КП(б)У та облвиконкому від 8 червня 1941 р., доєднали «поміщиків, фабрикантів, активних діячів контрреволюційних партій, великих торговців та інших контрреволюційних та кримінальних елементів». Загалом у 1940—1941 рр. на теренах Північної Буковини та Хотинщини було незаконно репресовано з політичних мотивів близько 11 тис. осіб, з яких понад 1,4 тис. розстріляні, загинули у тюрмах, таборах та на спецпоселенні.

Нацистська окупація СРСР: українські землі. Чи не найбільш трагічний досвід окупації етнічних українських земель припав на добу зіткнення СРСР та гітлерівської Німеччини. Хронологічно вона охоплює період від 22 червня 1941 р. до вигнання нацистів та їхніх союзників восени 1944 р.

Вже 20 серпня 1941 р., згідно з декретом Гітлера, було створено рейхскомісаріат Україна з шести округів («Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ»). Адміністративним центром утворення стало м. Рівне³⁴. За німецькими даними, площа рейхскомісаріату на 1 січня 1943 р. становила 339 258 км² з населенням 16 910 тис. осіб³⁵. Цивільну адміністрацію очолював німецький рейхскомісар з практично необмеженою владою. Наказом Гітлера рейхскомісаром України було призначено Еріха Коха, який підпорядковувався безпосередньо А. Гітлеру та очільнику Міністерства у справах окупованих областей на Сході (Східне Міністерство) А. Розенбергу³⁶. В реальності, як зазначили І. Патриляк та М. Боровик, «у Рейхскомісаріаті “Україна” існувало тривладдя — А. Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль,

³⁴ *Україна в Другій світовій війні*. Збірник нім. архів. матеріалів. Т. 1. Львів, 1997. С. 200—205.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 9, 10.

³⁶ Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. Історичні нариси: у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2010. С. 321—368; Лисенко О. Окупаційний режим на Україні 1941—1943: адміністративний аспект. *Архіви окупації 1941—1944*. Київ, 2006. С. 762—769; Гончаренко О.М. *Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941—1944)*. Київ, 2011.

Г. Герінг — за економічну експлуатацію, а Г. Гімлер — за питання безпеки та знищення “небажаних елементів”»³⁷.

До осені 1942 р. десять областей України (Ворошиловградська, Дніпропетровська, Запорізька, лівобережна частина Київської, Полтавська, Сталінська, Сумська, Харківська, Херсонська і Чернігівська) перебували під управлінням військової адміністрації. Після включення 1 вересня Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Херсонської областей та лівобережної частини Київської області до складу рейхскомісаріату України в зоні військової адміністрації до вигнання нацистів перебували п'ять північних та східних областей (Ворошиловградська, Сталінська, Сумська, Харківська, Чернігівська). Ці території безпосередньо підпорядковувалися командуванню групи армій «Південь». Вони розподілялися на три частини: власне фронтовий район, тилловий район армії й тилловий район групи армій³⁸. Існування «зони військової адміністрації» легітимізувалося наказами німецького вищого командування від 3 квітня, 22 і 25 червня 1941 р. про особливе управління, яке здійснювали військові та спеціальні господарські й поліційні органи, підпорядковані вищому керівництву Німеччини³⁹.

Територія Східної Галичини (Львівська, Тернопільська, Станіславська (Івано-Франківська) та Дрогобицька області) 1 серпня 1941 р. увійшла до складу дистрикту «Галичина» і, відповідно, — до Польського Генерального губернаторства на підставі декретів А. Гітлера від 17 та 22 липня 1941 р. Дистрикт охоплював колишні польські воєводства Другої Речі Посполитої — Львівське, Тернопільське, Станіславське. Офіційною мовою дистрикту «Галичина» було визначено німецьку, але дозволялося використання української та польської. Остаточне включення дистрикту «Галичина» до складу Польського Генерального губернаторства відбулося 1 листопада 1941 р., коли було ліквідовано митний та поліцейський контроль між дистриктом «Галичина» та Генеральним губернаторством⁴⁰. Як підкреслюють В. Кучер, Ю. Левченко, Р. Офіцинський, Л. Трепак та інші, Галичину німці розглядали не як окупований регіон, а як регіон, безпосередньо підпорядкований Рейху, а в майбутньому — його складову частину. Цей підхід визначав дещо інше ставлення порівняно з територіями, що під-

³⁷ Патриляк І., Боровик М. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин, 2010. С. 174.

³⁸ Див.: Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941—1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси*: у 2 кн. Кн. 1. С. 368—391; Мюллер Н. *Вермахт и оккупация*. Москва, 2010.

³⁹ Левченко Ю.І. *Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України. 1941—1944 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 13.

⁴⁰ Див.: Офіцинський В. *Дистрикт «Галичина» (1941—1944): історико-політичний нарис*. Ужгород, 2001.

порядковувалися РКУ та військової адміністрації⁴¹. У дистрикті «Галичина», як зазначив Л. Трепак, на відміну від окупованих Третім Рейхом українських земель (Рейхскомісаріат Україна, зона військової адміністрації) навіть діяла система німецького окупаційного судочинства, до якої входили німецькі (військові, спеціальні, поліцейські) та ненімецькі суди для місцевого польського і українського населення⁴².

У цілому ж нацистський окупаційний режим дезавував соборність України і, незважаючи на певні, іноді дуже суттєві відмінності, запроваджував на загарбаних територіях колоніальну політику, основними напрямками якої були визискування та економічна експлуатація природних, промислових, людських ресурсів, тотальний контроль та репресії й насильство над людьми, які вважалися не здатними до самоуправління «тубільцями». Окремим усвідомленим і організованим напрямом діяльності окупаційної влади був геноцид євреїв та ромів. Демонстративні й фрагментарні практики українізації освіти, преси, документообігу на території РКУ та в зоні цивільної адміністрації насправді були здебільшого маніпулятивними й позірними, спрямованими на реалізацію завдання «розділяй і володарюй» через оперття на потенційну підтримку українських національних сил. У дистрикті «Галичина» аналогічне загравання здійснювалося на тлі проголошення німецької мови державною.

Слід наголосити, що загравання окупантів були короткочасними: вже на межі осені — зими 1941 р., як зазначає Я. Грицак, українські громадські організації — від Червоного Хреста до спортивних клубів — було розпущено. З січня 1942 р. школи, крім початкових, підлягали закриттю. Зі 115 заснованих улітку 1941 р. газет у квітні 1942 р. залишилося лише 40, та й ті — під суворим цензурним наглядом⁴³.

Кадрова політика була цілком колоніальним «експортом чиновників із Заходу». Керівні посади на території РКУ обіймали близько 25 тис. німців⁴⁴, яких, як зауважила В. Лауер, сучасники називали «Ostnieten» («східні заклепки»), наголошуючи, що ці люди були поганими й мало кому потрібними фахівцями і в Німеччині, і в окупованій Європі, а тому ними «затикали дірки» в управлінських структурах Сходу⁴⁵. Як і у випадку із радянською анексією польських земель у 1939 р., місцеве населення окупаційних зон добровільно чи примусово втрачало «невинуватість» (Я. Гросс), долучаючись до роботи у структурах місцевого самоврядування та місцевій допоміжній поліції.

⁴¹ Кучер В., Стефанюк Т. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина». *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*: у 2 кн. Кн. 1. Київ, 2010. С. 393.

⁴² Трепак Л. Утворення, структура та повноваження німецької окупаційної влади у дистрикті Галичина (1941—1944 роки). *Вісник Львівського університету*. Сер. юридична. 2019. Вип. 68. С. 130—131.

⁴³ Грицак Я.С. 165.

⁴⁴ Dean M. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44*. New York, 1999. P. 106-107.

⁴⁵ Lower W. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill, 2005. P. 106.

Заявляючи про здійснений німецькою армією порятунок від більшовизму й визискуючи вдячності за це, нацистська влада одразу ж почала виконувати своє основне завдання: вилучення харчових продуктів у місцевого населення й колективних господарств, які не було розпущено. Перетворення українських земель на аграрну колонію Німеччини відбувалося як унаслідок мародерства та прямого пограбування (до вересня 1941 р. зі східного фронту від солдатів та офіцерів у різні міста Рейху було відправлено 11,6 млн продовольчих посилок⁴⁶), так і за допомогою «легітимізованої» директивами, інструкціями та наказами окупаційної влади аграрної політики. Через реквізиції, податки, організовані заготівлі нацисти вже з урожаю 1941 р. забрали для потреб вермахту 1 млн т зерна. Відомий український історик М. Коваль зауважив, що в тому ж обсязі було пограбовано й урожай 1942 р.⁴⁷ Загалом з території РКУ та південних областей, що перебували під владою військової адміністрації (включно із Півднем Росії), було експропрійовано близько 5,5 млн т збіжжя та 380 тис. т м'яса⁴⁸.

Одним із центральних пунктів окупаційної політики нацистів стала експлуатація робочої сили через трудові мобілізації та примусові депортації. Якщо на початку 1942 р. вербування робітників до Німеччини мало напівдобровільний характер, то згодом воно набуло форми людоловства, яке здійснювалося силами бірж праці, поліції та вермахту. Більшість українців відправляли до Рейху як «остарбайтерів», лише поляків вербували як «Р-робітників».

На окупованих українських землях нацисти вдавалися до геноцидних і терористичних акцій, які коштували життя 4 млн громадян, серед яких, за даними І. Патриляка та М. Боровика, 1,9 млн становили євреї, близька 100 тисяч — роми, 1,7 млн — українці, решта жертв припадає на росіян, поляків, білорусів, татар, болгар, чехів та представників інших національностей⁴⁹.

Хронологічно першою акцією, яку можна аналізувати як геноцидну⁵⁰, стало розтягнуте на всі роки окупації винищення радянських військовополонених. Оцінюючи масштаби лиха, Е. Епплбом зазначає, що «будь-якого дня восени 1941 р. помирало стільки ж радянських військовополонених, скільки британських і американських військовополонених померло за всю війну»⁵¹. Німецькі табори «створювалися, щоб обірвати життя»⁵², й «переважну більшість військовополонених, близько 2,8 млн, було вбито лише за 8 місяців 1941—

⁴⁶ Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.)*. Київ, 1999. С. 221.

⁴⁷ Там само. С. 222.

⁴⁸ Поль Д. Німецька окупація України...

⁴⁹ Патриляк І., Боровик М. С. 210.

⁵⁰ Merridale С. *Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939—1945*. New York: Picador, 2006. P. 290.

⁵¹ Applebaum А. The Worst of the Madness. *The New York Review of Books*. November 11, 2010. URL: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/

⁵² Снайдер Т. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*. Киев, 2015. С. 236.

1942 рр.»⁵³. Із загальної маси 6,2 млн радянських військовополонених загинуло 4,3 млн (за даними західних дослідників — 3,3 млн⁵⁴), з них на території України — 1,8 млн.⁵⁵

Голокост та Пораймос набули нечуваних масштабів на всіх окупованих нацистами українських територіях. «Більшість убивств євреїв відбулися ще до того, як навесні 1942 р. в таборах смерті на території окупованої Польщі було розбудовано машину вбивства у промислових масштабах. У будь-який день в другій половині 1941 р., — пише Т. Снайдер, — німці розстрілювали більше євреїв, ніж було вбито під час погромів за всю історію Російської імперії»⁵⁶.

Ціною «нового порядку» для українців стали масові страти заручників⁵⁷, які вчинялися як розстріли (переважно для міських мешканців) та / або спалення цілих сіл. За роки окупації нацисти повністю чи частково спалили 321 село, знищивши 47 274 мирних мешканці⁵⁸.

Одним з механізмів нацистської колонізаторської політики стало упокорення голодом, від якого найбільше страждало міське населення окупованих територій, що скоротилося до 53 % від передвоєнного стану.

Румунська зона окупації українських земель. До румунської зони окупації входили три адміністративно-територіальні утворення на південно-західних землях України. Означені як провінції у липні 1941 р. Бессарабія та Буковина, у вересні були реорганізовані в губернаторства і в листопаді увійшли до складу Румунії. До складу Бессарабії увійшли шість повітів колишньої Молдавської РСР та Ізмаїльська область (Ізмаїльський, Ново-Кілійський і Аккерманський повіти). Центром було м. Кишинів. Адміністративним центром губернаторства Буковина (Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький райони Чернівецької області та деякі північні райони МРСР) стало м. Чернівці.⁵⁹

Як зазначив П. Рекотов, «19 серпня 1941 р. кондукатор (керівник держави, вождь) Румунії маршал Й. Антонеску після попереднього погодження з А. Гітлером видав декрет про впровадження румунської адміністрації на теренах ме-

⁵³ Джонс А. Геноцидний полон: радянські військовополонені. *Геноцид. Вичерпне введення*. Київ, 2020. С. 303.

⁵⁴ Наприклад: Bloxham D. *Genocide, the World Wars and the Unweaving of Europe*. London, 2008. P. 241.

⁵⁵ Патриляк І., Боровик М. С. 210.

⁵⁶ Снайдер Т. С. 299.

⁵⁷ Систему було впроваджено розпорядженням за підписом командувача військами вермахту в Україні від 10 жовтня 1941 р. Було встановлено кількість смертників у такому співвідношенні: 50 % євреїв, 50 % росіян, поляків, українців у рівних пропорціях. Див.: Вронська Т., Лисенко О. Терор на окупованих українських землях. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси*. Київ, 2002. С. 625.

⁵⁸ Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941—1944 рр.): український вимір трагедії. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. Т. 13. С. 154—169.

⁵⁹ Див.: Гринвальд В. Дніпро-Бугское междуречье в системе внешней политики Румынии накануне и во время второй мировой войны. *Альманах історичних досліджень: зб. наук. статей*. Вип. 1. Одеса, 2012. С. 18—25.

жиріччя Дністра й Південного Бугу, від узбережжя Чорного моря — на півдні до річок Лядової й Рову — на півночі, яку офіційно було названо губернаторством «Трансністрія» (рум. Transnistria або «Задністров'я», «Придністров'я» та «Наддністрянщина»). Ця окупована територія до складу Румунського королівства не входила, згідно з «Договором про забезпечення безпеки, адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом та Бугом і Дніпром», підписаним 30 серпня 1941 р., Румунія отримала лише німецький мандат на здійснення тимчасової «адміністрації та економічної експлуатації» території»⁶⁰. Німецьке військове керівництво й надалі відіграло значну роль на цих територіях — у розпорядженні німецьких оперативних військ перебували всі стратегічно важливі засоби комунікації, в Одесі при уряді губернатора діяли постійні німецькі представники.

Якщо у Бессарабії й Буковині адміністративний устрій та органи управління губернаторств створювалися на румунський лад, то у Трансністрії поряд із румунськими органами управління діяли також військові комендатури, що перебрали від цивільних органів поліційні та охоронні функції⁶¹. У січні 1944 р. у зв'язку з наближенням радянського фронту цивільне управління було скасоване, влада перейшла до румунського військового командування, у березні 1944 р. нацисти змусили передати регіон під владу німецького військового командування, що й сталося до початку квітня 1944 р.⁶²

Складовими окупаційної політики Румунії у Бессарабії та Буковині були заходи з румунізації та колонізації, які мали б призвести до «посилання румунського елемента» на цих територіях. У рамках цього курсу здійснювалася «примусова міграція усього нерумунського населення». Водночас зміцнювалося велике землеволодіння, що поєднувалося з поверненням колишніх землевласників, які емігрували в 1940 р.

Заходи влади, що намагалася «відновити порядок», супроводжувалися численними несправедливостями, серед яких найбільш дошкульною стала «трудова мобілізація». Усе дієдатне сільське населення віком від 12 до 70 років мобілізувалося на польові роботи. Невиконання наказу про «трудова мобілізація» румунська влада розцінювала як «економічний саботаж» і карала ув'язненням у концентраційному таборі.

Румунізація промисловості й торгівлі здійснювалася підприємцями Старого королівства. Бухарест створив усі умови, щоб промисловість у губернаторствах Бессарабія та Буковина перейшли у їх володіння на пільгових умовах.

Найбільш непослідовною була соціально-економічна політика. З цього приводу В. Щетніков зазначає: «Невизначеність політичного статусу «Транс-

⁶⁰ Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.). *Укр. іст. журн.* 1997. № 3. С. 90—101, 97, 99, 100.

⁶¹ Левченко Ю.І. С. 13.

⁶² Вінцовський Т. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси.* Кн. 1. Київ, 2010. С. 413.

ністрії» впродовж усього періоду окупації спричинила відсутність чіткої програми економічної політики для цієї території з боку румунських та німецьких владних структур [...] Таке становище сприяло кристалізації всіх негативних рис, притаманних окупаційній політиці на Сході — запереченню економічних та культурних справ загарбаного (зокрема, українського) народу через активну етнічну «пурифікацію» (передбачала знищення не лише євреїв та ромів, а й слов'ян), румунізацію та колонізацію з метою деукраїнізації населення, деіндустріалізацію, трудові «мобілізації», відверте пограбування промислових і сільськогосподарських ресурсів та культурних надбань під виглядом «пошуків трофеїв»⁶³.

На всіх територіях, що опинилися під владою Румунії, здійснювалося знищення єврейського та ромського⁶⁴ населення.

У результаті війни та румунської окупації демографічні втрати українського Подунав'я склали 24% від кількості населення станом на 1 січня 1941 р. Найбільш вагомо (41%) скоротилося міське населення⁶⁵.

Друга радянська окупація західноукраїнських земель (продовжена трансформація й колонізація). Друга окупація — й друга спроба радянської окупованих земель Західної України розпочалася з перемог радянської армії та вигнання нацистів з цих земель. З січня до жовтня 1944 р. радянські війська завершили військову операцію і вступили у Закарпаття. Багнети радянської армії принесли не так очікуване звільнення від нацистської окупації, як докорінну зміну соціально-економічного та суспільно-політичного ладу в контексті реалізації доктрини «експорту революції». Тотальний контроль радянської держави над суспільством, заборона й фізична ліквідація дійсних та уявних опонентів радянської влади, інформаційна монополія, насилля та репресії в досягненні поставлених Кремлем завдань — усе це значною часткою населення сприймалося як продовження / оголошення війни СРСР проти України. Фактична бездержавність українців сформувала для подій протистояння радянській навалі оптику громадянської війни. Насправді ж має сенс унаочнювати визвольний характер війни ОУН — УПА проти радянських військ в умовах другої окупації території, оскільки після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі українське націоналістичне підпілля та підрозділи ОУН — УПА стали основною організованою силою, що протистояла радянській окупації регіону зі зброєю в руках. Як зауважила О. Докаш, «настрої населення були досить суперечливими, нерідко песимістичними і не гарантували одностайної та, що важливо, тривалої під-

⁶³ Щетніков В. Економічна складова румуно-німецької присутності в «Трансністрії» 1941—1944 рр. *Сторінки воєнної історії*. 2012. Т. 15. С. 185.

⁶⁴ Ioanid R. *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944*. Chicago, 2000. (Chapter 7. The Deportation, Persecution and Extermination of Gypsies. P. 225-237).

⁶⁵ Українське Подунав'я в роки Другої світової війни та повоєнний період. Історична довідка. URL: http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/istorychna-dovidka_cui.pdf

тримки визвольних змагань»⁶⁶. Тож силове придушення повстанського руху та економічне / соціальне / ідеологічне знищення його підоснови, як і в часи більшовицького опанування рештою України впродовж 1920—1921 рр., перетворилося на провідне завдання «визволителів». Для цього радянська держава та її каральні органи мали різноманітний арсенал напрацьованих напередодні війни, у часи першої окупації та вдосконалених під час Другої світової війни методів, зокрема бойові дії проти повстанців, провокації (знищення та/або пограбування місцевого населення псевдоповстанцями) з метою дискредитації, агітаційно-пропагандистські кампанії, системне залякування, сімейне заручництво, масові депортації незгодних та їх симпатиків. За даними НКВС, протягом грудня 1945 — лютого 1946 р. було проведено 15 562 протиповстанські операції, в яких загинуло понад 4 200 та полонено понад 9 400 учасників українського підпілля⁶⁷. 7 травня 1944 р. почалося «виселення» родин оунівців та повстанців із Західної України, невдовзі депортації перетворилися на звичний інструмент санації новонабутих територій. Трудові мобілізації, примусові виселення та рух населення у зв'язку з «обміном територіями» стали нормою тотального насильства, внаслідок якого з території Західної України впродовж 1944—1953 рр. було заарештовано й доправлено до таборів, спецпоселень, шахт та промислових підприємств Східної України не менш як 300 тис. осіб⁶⁸.

Відновлюючи та розбудовуючи соціалістичну промисловість, колективізуючи аграрний сектор, змінюючи системи освіти, охорони здоров'я, запроваджуючи соціально орієнтовану політику, радянська влада не покладалася тільки на репресивно-каральні органи й кадровий «експорт» зі східних територій, а залучала до співпраці місцеве населення. Чим далі, тим більше воно оцінювалося самим населенням не як колаборація з ворожим режимом задля виживання, а як «таке життя» в нових, для когось колоніальних, для когось сприйнятих як «своє», «радянське українське», умовах. Окупація збройними силами перетворювалася на модель трансформаційної окупації, колонізації та вписування західних земель у логіку й стратегію розвитку радянської імперії, в якій добровільно чи примусово люди брали участь і відповідальність.

Північна Буковина та Хотинщина (друга радянська трансформаційна окупація). За аналогічним сценарієм відбувалася й повторна радянська окупація Північної Буковини та Хотинщини. До травня 1944 р. радянська армія вигнала нацистів з 13 районів Чернівецької області, наприкінці вересня 1944 р. від

⁶⁶ Докаш О. *Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 — 1950-ті роки)*: дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2017. С. 242.

⁶⁷ Радянська окупація 1944—1991 рр. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-vyaznytsi/radyanska-okupatsiya-1944-1991-rr>

⁶⁸ З них 206 тис. осіб — до таборів та спецпоселень. 178 тисяч з них були членами родин учасників національно-визвольного руху. Див.: Вронська Т. *Упокорення страхом: сімейне заручництво (1917—1953)*. Київ, 2013.

німецько-угорських військ було очищено південно-західну гірську частину області (Путильський район). Успішність другої радянізації була пов'язана з придушенням опору Буковинської Самооборонної Армії, реформованої наприкінці літа 1944 р. в сотні та курінь УПА. Як зазначає В. Піддубний, вся Буковина, за винятком східних бессарабських районів, була тією чи іншою мірою охоплена збройною боротьбою проти радянської влади⁶⁹. Тож соціалістичні перетворення традиційно реалізовувалися шляхом масових репресій, трудових мобілізацій, депортацій. Якщо під час першої радянської окупації репресії заторкували людей як за соціальною, так і за національною ознакою, то друга хвиля охопила саме етнічні групи⁷⁰.

Закарпаття: центральноєвропейський варіант трансформаційної окупації. Закарпаття стало останнім регіоном, де трансформаційний окупаційний режим встановлювався експортом соціально-економічної та політичної моделі сталінського зразка, що, перетнувши державний кордон України, поширився на країни Центрально-Східної Європи⁷¹. Нова «народна» влада встановлювалася радянськими військовими та репресивними структурами під гаслами «возз'єднання з Радянською Україною».

Політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) утворення і назва — Закарпатська Україна (1944—1946)⁷² унаочнювали тим часом його стратегічну перспективу. Специфічна форма територіально-політичного устрою перехідного періоду з наявними органами влади і управління, зокрема правоохоронними, судовою системою та іншими елементами державності стала для краю, за словами С. Болдижара, останнім різновидом державності в історико-правовому полі⁷³. Проте Закарпатська Україна не володіла суверенітетом. Як переконливо доводить О. Докаш, провідну роль у всіх державних, соціальних, організаційних, силових заходах відіграло військове командування та радянські збройні сили⁷⁴. Територіальні межі Закарпатської України не були чітко окресленими. Ба більше — такі межі визначалися дипломатичними представниками СРСР, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, природно, без участі керівників Закарпатської України. Жодна держава, включно з СРСР, не визнавала Закарпатської України.

Новий міжнародно-правовий статус території було офіційно закріплено 29 червня 1945 р., коли в Москві між Радянським Союзом і Чехословацькою Рес-

⁶⁹ Піддубний В.М. *Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940—1952 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2010. С. 9.

⁷⁰ Мусієнко І. Етнічний склад репресованих на Північній Буковині у 1940—1950-ті роки. *Матеріали до української етнології. Етнологія*. 2007. Вип. 6. С. 108.

⁷¹ Див.: Міщанин В.В. *Радянізація Закарпаття. 1944—1950*: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Ужгород, 2019.

⁷² *Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття*: монографія. Ужгород, 2014. С. 59.

⁷³ Див.: Болдижар С.М. *Правове становище Закарпатської України (1944—1946 роки)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009.

⁷⁴ Докаш О. С. 321.

публікою був підписаний договір про перехід Закарпатської України до складу Української РСР. Представники Закарпатської України на ці переговори запрошені не були. 30 червня 1945 р. VII сесія Верховної Ради Радянської України ухвалила звернення з нагоди возз'єднання Закарпатської України з УРСР. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада — Президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область у складі УРСР. На території області було офіційно запроваджено радянське законодавство, хоча ціла низка заходів, здійснених перед тим, — націоналізація земель, більшовизація Закарпатської комуністичної партії, етнічні чистки тощо — не відхилялися від універсального сталінського сценарію більшовизації / радянізації.

Запровадження паспортної системи, оголошення області режимною територією з посиленням прикордонним контролем, «експорт» керівних кадрів партійних і силових структур, а також вчителів та інженерів, техніків і робітників; запровадження політичної та інформаційної монополії, індустріалізація посталінському, розбудова радянської освітньої мережі (зокрема, й відкриття Ужгородського університету), колективізація («великий перелом» тут стався 1948 р.), поетапна ліквідація греко-католицької церкви тощо позначили перебудову соціально-економічного та суспільно-політичного простору регіону за радянським лекалом.

Репресивна і міграційна політика, націлена на розмивання укорінених на цій території спільнот, здійснювалася засобами позбавлення волі у табори ГУЛАГу, насильницьких депортацій та примусово-добровільних переселень. Найбільш постраждалими виявилися представники етнічних спільнот «колишніх окупантів». За різними оцінками, було репресовано 30—50 тис. угорців і німців⁷⁵. Між жорнами опинилися ті люди, спільноти, організації, які опиралися радянській в усіх її вимірах: вояки ОУН й УПА, члени «Пласту», «Просвіти», УНО, діячі «Карпатської Січі». «У другій половині 1940-х — на початку 1950-х років на Закарпатті, — зазначив В. Міщанин, — за «антирадянську агітацію» на тривалі терміни ув'язнення засуджено сотні учнів шкіл, училищ, технікумів, студентів Ужгородського державного університету. Підрозділи НКВС і НКДБ «викрили» понад 30 молодіжних антирадянських груп»⁷⁶.

Потенціал спротиву зменшувався й прихованими соціальними методами, зокрема «трудовими мобілізаціями», внаслідок яких щонайменше 12 тис. юнаків було відправлено на шахти Донбасу. «За перше післявоєнне десятиліття всі види міграцій торкнулися фактичного кожного десятого мешканця Закарпатської України (Закарпатської області). Натомість область швидко змінювала традиційну соціальну структуру. Її верхні щаблі заповнили такі самі трудові мігранти (відповідних кваліфікацій), які прибували з українських і російських

⁷⁵ Офіцинський Р. С. 290.

⁷⁶ Міщанин В. С. 17.

територій, ґрунтовно освоєних тоталітарним соціалізмом. Близько 70 тисяч мовно і соціально строкатих закарпатців, яких у різний спосіб змусили покинути рідний край, замінила майже рівнозначна кількість російськомовних прибульців (разом із військовими), які слугували опорою комуністичної влади, починаючи з рівня сільської громади»⁷⁷, — підсумовував Р. Офіцинський.

Внаслідок перемоги СРСР у Другій світовій війні українці, перед тим сторіччями розділена нація, отримали (де в насильницький, окупаційний, де в псевдodemократичний спосіб) соборну державу. Загальновідомо, що українські етнографічні кордони виходили за межі Закарпатської України. І у Східній Словаччині, й на частині румунських земель національні прагнення українців мали величезний резонанс, а гасло возз'єднання було дуже популярним. «Проте, — як слушно зазначає Р. Офіцинський, — «Радянський Союз, здобувши за Карпатами стратегічний плацдарм, вирішив прихилити до себе підконтрольні країни «народної демократії» (потім «соціалістичного табору») щедрими поступками за рахунок українського чинника»⁷⁸. Саме через грандіозні геополітичні плани СРСР вкотре знехтував українськими інтересами, розділивши етнічні українські землі штучними адміністративними кордонами. Поза межами радянської України залишилася певна частина земель, населених українцями, які почасти прагнули жити у своїй державі. Такі етнічні ареали були не лише за межами СРСР (у Польщі, Словаччині, Румунії), а й у Молдавській та Білоруській РСР. А це означає, що ідея української соборності була лише геополітичним та ідеологічним інструментом. Не соборність українців, а відновлення імперських кордонів та експансія у Центрально-Східній Європі були грандметою, яка зумовила як українські надбання, так і українські втрати.

Подібності й варіативності окупаційних режимів. Вислів Т. Снайдера «лише беззастережне визнання подібності між нацистською та радянською системами дозволить зрозуміти відмінності між ними» можна екстраполювати на всі окупаційні режими, що опановували території, де проживали українці наприкінці 1930-х — наприкінці 1940-х років.

Беззастережне визнання подібності між нацистським, радянським, румунським, угорським режимами окупацій має у підґрунті крихку конструкцію міждержавних відносин, що встановилася після двох світових воєн, і бездержавність українців та погляд на них не лише з боку поневолювачів, а й «західних демократій» як на безсуб'єктну етнічну групу, чії інтереси можуть бути привласнені сильнішими гравцями. «Імперії найбільш деструктивні на етапі зростання та занепаду», — зауважив А. Джонс. Для «розколотих» «українних» земель (Марк Левін⁷⁹), де уламки Російської та Австро-Угорської імперій пос-

⁷⁷ Офіцинський Р. 2010. С. 293.

⁷⁸ Там само. С. 279.

⁷⁹ Levene M. The Tragedy of the Rimlands, Nation-State Formation and the Destruction of Imperial Peoples, 1912-48. *Refugees and the End of Empire* / P. Panayi and P. Verdee (eds). London, 2011. P. 54.

тавали спірними територіями, а народи ставали на шлях національного самовизначення, Друга світова війна була водночас і часом остаточної руйнації імперій, і відкритим вікном можливостей сформувати нову державу. Встановлюючи окупаційні режими й розраховуючи на стабілізацію імперського колоніалізму, держави-загарбники вдало маніпулювали як державотворчими амбіціями поневолених народів, так і сформованими в імперські часи етнічними, соціальними, конфесійними розламами та конфліктами.

Найбільш очевидною родовою відзнакою всіх окупаційних режимів на українських землях було територіально-ресурсне бачення загарбаних територій. Оздоблюючись гаслами «відновлення» / «встановлення» історичної справедливості, під якою малася на увазі справедливість колоніального та/або імперського штибу, вони розчленовували українські території, перетворюючи їх на адміністративно-територіальні одиниці, призначені для оптимізації ресурсного визиску.

Так, за угорської окупації Карпатська Україна припинила своє існування, за радянської окупації 1939-го та 1940-го років частину територій на півночі та півдні, де компактно проживали українці, було «наріzano» на користь інших радянських республік (Білорусі та Молдови)⁸⁰. Нацистська окупація позбавила українські землі навіть тієї позірної, часткової, однак потенційно важливої та бажаної соборності, яка стала результатом більшовицько-української війни та анексії польських і румунських територій 1939—1940 рр., перетворивши їх на різні зони підпорядкування та демонстративно перенісши умовний центр з історичного Києва до Рівного. Румунська окупація руйнувала не лише внутрішні зв'язки українських земель, а й ментальні кордони, означаючи їх як «зарічкові» (Трансїстрія). Друга радянська окупація, хоч і оживила обрїї бажаної соборності, у процесі встановлення кордонів із Польщею орієнтувалася не на інтереси українських громад на нових межових територіях, а на прагматичний інтерес Москви (а не Києва) і Варшави, який коштував українцям декількох депортацій (операція «Вісла» 1947 р. та обмін територіями 1951 р.).

Другою типологічною відзнакою всіх окупаційних режимів була подібність імперської доктринальної бази та гасел, під якими здійснювали анексії та загарбання. Загальним знаменником політичної пропаганди всіх окупаційних режимів була ідея «визволення», підкріплена чи то цілепокладанням відновлення «історичної справедливості» (яку було або зруйновано, або не дотримано за результатами Першої світової війни), чи то цілепокладанням встановлення соціальної справедливості. Якщо перше орієнтувалося на певну національну групу (на угорців — у разі руйнації Карпатської України, українців — у разі анексії польських та румунських земель, румунів — у разі встановлення румунського окупаційного режиму в Подунав'ї), то друге мало набагато ширшу політичну аудиторію, яка, що важливо, зростала внаслідок випробувань воєнного лихоліття. Під час першої окупації польських і румунських територій радянська влада

⁸⁰ Див.: Сергійчук В. *Етнічні межі і державний кордон України*. Київ, 2008.

адресувала свій визвольний месидж не стільки до українців, скільки до інтернаціональних верств гноблених, які потерпали від «експлуатації панської Польщі» або «румунських бояр». Своєю чергою, соціальний месидж нацистської окупації був спрямований на пропаганду відновлення соціальної справедливості для тих суспільних груп, які потерпали від «жидо-більшовицької влади». З плином часу реальний характер «визволення по-окупаційному» українці охарактеризували в пісні «На Україні земля чорна»: «хоча граблять і вбивають, А все кажуть — “визволяють”!»⁸¹.

Втім, за складного давнього й недавнього минулого, яке на території Східної Європи виявилось дражливим фактором персонального вибору, на початках окупацій гасла загарбників завжди знаходили соціальну та/або національну групу, яка пов'язувала з ними сподівання на реванш. Один з польських євреїв висловився з приводу радянської анексії 1939 р. так: «Ви хотіли Польщі без євреїв, а зараз ви маєте євреїв без Польщі»⁸². Тож розтиражовані протиборчими ЗМІ фото тріумфальних арок та квітів, якими зустрічали по черзі радянську, нацистську армії, румунське військо, а потім знову радянську армію, означали не тільки й не стільки політичну гнучкість спільнот, скільки постійну зміну уявлень про кращу життєву перспективу в умовах його перманентного погіршення та зростання рівня небезпек.

Віра у «визволення» була притаманна не тільки спільнотам, що жили на українських землях. Радянські росіяни, наприклад, також подекуди сподівалися, що нацистське військо прийшло лише для того, щоб перемогти більшовизм та повернутися додому. М. Нікіфоров, селянин з Воронежської губернії, недвозначно вітав німецького офіцера листівкою, в якій було написано: «посилаю ці шкарпетки як подарунок непереможній німецькій армії та бажаю перемоги вашій армії над більшовиками, щоб вони припинили існувати скрізь та назавжди, і бажаю вам швидкої перемоги та щоб ви здоровими повернулися додому»⁸³.

Історично сформовані етнічні / корпоративні різночитання історичної та соціальної справедливості, геополітичне невігластво, банальний брак інформації в умовах тотальної цензури, врешті — індоктринованість були основою феномену короткочасної чи тривалої довіри до окупантів, генеруючи готовність співпрацювати й навіть стати частиною чергового колоніального / імперського режиму. Безальтернативність ситуації неправдивого вибору — тобто вибору між злом та злом, — в якій перебували українці від завершення Першої до завершення Другої світової війни, частиною людей усвідомлювалася як національна трагедія. Саме тому вибір на користь окупантів був відрефлексованим, особливо коли йшлося про обіцянки, які давала радянська або нацистська влада. Певний

⁸¹ Цит. за: Грідіна І. *Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)*: дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2010. С. 313.

⁸² Gross J.T. P. 66.

⁸³ Enstad J.D. *Soviet Russians under Nazi Occupations. Fragile Loyalties in World War II*. Cambridge, 2018. P. 1.

час певні групи українців щиро вірили в те, що радянська або нацистська влада можуть посприяти відновленню справжньої — тобто такої, що мала геополітичну суб'єктність — української державності. Самонавіювання подібного гатунку київська інтелігенція висловлювала такими словами: «...З німецькими військами іде організований український уряд..., «...На Україні буде влада Української Народної Ради на чолі з Левицьким...»⁸⁴. Стереотипи сприйняття культового «німецького порядку», вкорінені з досвідом Першої світової війни, екстраполювалися у вихваляння потуги, педантизму й європейськості німців⁸⁵. Уявлення про більшовицьку спроможність відновити українську соборність та державність серед галицьких українців було більш амбівалентним. Як зазначає О. Гнатюк, поруч із «загальною радістю з приводу об'єднання українських земель існувало обурення перспективою советизації всіх сфер суспільного життя»⁸⁶. Слід підкреслити, що невдовзі в обох випадках про надії вже не йшлося, йшлося про виживання, компроміси та втечі.

Універсальною ознакою окупаційних режимів було формування зон беззаконня, де окупаційні влади нехтували не тільки Гаазькою конвенцією, а й власними законами та підзаконними актами. На деяких територіях окупанти вдавалися до спроб легітимації влади шляхом демонстрації «народного волевиявлення» — як-от вибори в Народні Збори, влаштовані радянськими загарбниками на територіях анексованої Польщі, або плебісцит, проведений румунськими окупантами на території Бессарабії 12 листопада 1941 р.⁸⁷ Натомість на Буковині ані радянська, ані румунська влада до таких заходів не вдавалися. Деінде окупанти проводили вибори, формуючи у підконтрольного населення ілюзію спільної участі в управлінні державою (радянські вибори 1939, 1946 р. у Західній Україні). Однак маніпулятивні спроби легалізації окупаційного режиму не завадили радянській владі вдаватися до численних незаконних акцій щодо польських громадян, якими залишалися і поляки, й українці, і євреї, й білоруси принаймні впродовж двох місяців (до листопада 1939 р.) набутого радянського громадянства. Цей короткий відтинок часу поміж двома станами «колективного громадянства» став рятівним для втікачів на Захід, які в графі «громадянство» мали позначку «без держави» (як це, наприклад, було написано у посвідченні Любомира Гузара⁸⁸). Через цей прецедент деяким полякам, депортованим у 1940 р.

⁸⁴ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя зволоння України від гітлерівських загарбників: зб. документів та матеріалів. Київ, Львів, 2003. С. 154.

⁸⁵ Lieb P., Dornik W., Kasianov G. A comparison of the occupation regimes of 1918 and 1941-1944. *The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917-1922*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. P. 386-398.

⁸⁶ Гнатюк О. *Відвага і страх*. Київ, 2015. С. 130.

⁸⁷ Хаджирадева В.П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 — серпень 1944 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 26. С. 272—289.

⁸⁸ Музей історії України у Другій світовій війні. Виставка «Україна: незавершена війна». 2019 рік.

із Західної України до Казахстану і репресованим за відмову отримати паспорт радянського зразка, вдалося виїхати наприкінці Другої світової війни до Польщі⁸⁹.

Своєю чергою, ані угорська влада у Карпатській Україні після анексії, ані нацистська влада на територіях РКУ, дистрикту Галичина й у зоні військової адміністрації плебісцитів та виборів не проводила.

Для нацистів Україна існувала лише як потенційний «життєвий простір», а тому масове насильство й геноциди були не лише інструментом расової політики Рейху, а й цинічним механізмом «очищення» територій від «тубільців»⁹⁰. Варваризація війни на Сході (Омер Бартов) була втіленням нацистської візії процесу колонізації цих територій, однак вона була й результатом «взаємодії» двох систем — радянської та нацистської, які «здійснювали однакові злочини у той самий час і в тих самих місцях, що вони допомагали одна одній та підбурювали одна одну, що ця взаємодія призвела до іще більшої кількості масових убивств, ніж кожна сторона могла б здійснити самотужки»⁹¹.

Беззаконня мало різні рівні й міри прояву, але від того не переставало бути тотальним упродовж усього геополітичного катаклізму. І радянська, і нацистська держави вступили у війну з тоталітарними режимами. Надзвичайний стан усередині цих держав давно перетворився на правило і, по суті, паралізував / знецінив дію правової системи, підмінивши її самоцінністю доктрини, що стала вищою за право. Це не означало відсутності законів як пам'яток законотворчості, це означало підпорядкування правової системи завданню повного підпорядкування людей (окремих соціальних, національних, вікових, релігійних та інших груп) інтересам правлячого режиму і перетворення особистості на біополітичну істоту, позбавлену природних людських прав, зокрема й права вимагати справедливості щодо себе. Резюмуючи специфіку існування в умовах тоталітаризму, Дж. Агамбен визначив його метафорою «голе життя» (*nuda vita*), яке у будь-який момент могло бути відібраним у людини, що ставала об'єктом дозволеного владою повсякденного насилля⁹². Х. Арендт зауважила, що вперше принцип «все дозволено» було віднайдено та апробовано у таборах⁹³. В цьому сенсі досвід більшовицької влади у системному витворенні країни-табору не мав аналогів у тогочасному світі.

Нехтування правовими нормами й перетворення злочинів проти людства на числа (Т. Снайдер), що їх було принесено на окуповані землі радянськими військами та нацистською армією, створювало таку панорамну оптику, через яку дії інших режимів (угорського в Карпатській Україні, румунського — на тери-

⁸⁹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Арк. 382. Документ (копія) з колекції Т. Вронської.

⁹⁰ Легасова Л., Шевченко М. 2010. Т. 13. С. 154—169.

⁹¹ Applebaum A. *The Worst of the Madness*. 2010.

⁹² Див.: Agamben G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, 1998; Агамбен Дж. *Ното Сасер. Суверенная власть и голая жизнь*. Москва, 2011.

⁹³ Цит за: Агамбен Дж. *Лагерь как биополитическая парадигма современности. Ното Сасер. Суверенная власть и голая жизнь*. Москва, 2011. С. 216.

торії південно-західних українських земель) сприймалися як менш загрозливі та більш легітимні. Між тим, і страти січових стрільців, і депортації, і антиєврейські закони, і гетто, і табори смерті⁹⁴, і втрата чверті населення Карпатської України⁹⁵ в угорській зоні окупації були такими самими злочинами проти людства, хоч і відбувалися у затінку кривавішого беззаконня й злочинів.

Принцип «дозволено все» широко застосовувався й румунською владою. Намагаючись застергти владу від сповзання в безодню некерованого насильства, група румунських інтелектуалів — університетських професорів, письменників, учителів — 20 серпня 1942 р. підписала меморандум на захист євреїв: «На внутрішньому фронті ми пропагували своєрідний анархічний фанатизм, який відкрито проголошує право вбивати, красти та принижувати. Таким чином, ми створили за допомогою засобів державної влади течію суспільної дезінтеграції, загрожуючи принципу законності та безпеки громадянина»⁹⁶.

Надзвичайщина у контексті інтенсивності її проявів зумовлювалася багатьма чинниками, зокрема становищем на фронтах та мірою лояльності / силою опору місцевого населення. У момент активних воєнних дій принцип «дозволено все» перетворювався на абсолют прифронтових територій: про закони не йшлося, йшлося про руйнування інфраструктури, знищення промислових об'єктів, пограбування, масові розстріли ув'язнених, військовополонених та цивільних тощо. Двічі — радянцями та нацистами — підірвана будівля Дніпрогесу, розстріл 21 тис. в'язнів у тюрмах Західної України, здійснених співробітниками НКВД впродовж перших двох тижнів радянсько-німецької війни, розстріл 5 тис. в'язнів тюрми у Севастополі, здійснених німцями при відступі — то лише найбільш відомі⁹⁷ символи «голоного життя» мешканців окупованих територій та сценаріїв атомізованого виживання у беззаконні.

І в моменти протистояння з місцевим населенням, і в моменти поразок на фронтах, і у відносно спокійні часи панування окуповані втрачали контроль над своїм власним життям, перетворюючись на «неблагонадійних елементів», мобілізованих на роботи, заручників, відповідальних за колективну провину, голодуючих, депортованих, ув'язнених, виселених, позбавлених роботи, розстріляних в одну мить, згідно з ухваленим без їх участі рішенням надзвичайних органів окупаційної влади.

⁹⁴ Шторк Т. Голокост на Підкарпатті. *Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010. С. 213—224.

⁹⁵ Офіцинський Р. Окупація та анексія Карпатської України. URL: <https://1939.in.ua/statti/roman-ofitsinskij-okupatsiya-ta-aneksi/>

⁹⁶ Deletant D. *Hitler's Forgotten Ally Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940-44*. Palgrave Macmillan, 2006. P. 206-207.

⁹⁷ *Україна в Другій світовій війні*. Київ, Український інститут національної пам'яті, 2015. С. 12; Становище на окупованій території та наслідки гітлерівської окупації України (аналітичний огляд). Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1658.htm>; Шаповал Ю. Гітлер, Сталін і Україна: безжалні стратегії. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/9/123358/>

Залучення місцевих мешканців до управління окупованими територіями мало змінювало ситуацію беззаконня та надзвичайщини: призначені загарбниками посадовці обіймали найнижчі сходинки в ієрархії влади, були цілком залежними від окупантів і не відповідали за свої дії перед громадами. «Місцеві комуністи, що обіймали владні посади, — зауважив Т. Снайдер стосовно радянської влади на окупованих землях Польщі, — під приводом пошуку зброї грабували своїх сусідів»⁹⁸. Для радянських громадян, які отримали управлінські посади за нацистів, народ придумав влучну приказку: «підібрав собі німчура всіх отих старшин: той п'янюга, той бандюга — на один усі аршин»⁹⁹. Заради справедливості слід зазначити, що громадська зневага, як правило, не стосувалася сільських старост, які могли бути й колишніми головами колгоспів, і шанованими в минулому людьми, а тому свідомо перебирали на себе відповідальність за громаду й часто діяли на користь своїх односельців¹⁰⁰.

Беззаконня окупаційної владної піраміди опукло проявлялося в діях чиновників держави-окупанта та їхніх місцевих посіпак: мародерство, привласнення конфіскованого майна, хабарництво було поширене у Львові за советів, в Одесі — за румунів, у Рівному — за нацистів та деінде. Щоправда, тривале й таке, до якого цивільні встигли призвичаїтись, беззаконня давало можливості виживати. Тактики пасивного спротиву та уникання, яких навчилися українці за радянської влади, ефективно застосовувалися й за румунської та нацистської окупації. Найпоширенішими були переписування біографії на користь «правильного» соціального та національного походження, самоприменшення та прибіднення, дрібні крадіжки, навички тихого саботажу, використання чуток як сигналу небезпеки, формування особистісних / групових патроно-клієнтських відносин з певними представниками влади тощо. Українці на анексованих територіях Карпатської України, Польщі, Румунії більшою мірою навчилися користатися правилом втечі на Захід, яке на початках Другої світової виявилось значно менш рятівним, ніж у момент її закінчення.

Беззаконня не лише розв'язувало руки окупантам, а й посилювало жорстокість та потенцію насильницьких дій окупованих, дозволяючи / закриваючи очі / підбурюючи мародерства, грабунки, доноси, вбивства, погроми¹⁰¹ й формуючи умови для того, щоб окуповані включились у «війну всіх проти всіх» (М. Левін¹⁰²).

⁹⁸ Снайдер Т. *Чорна земля. Голокост як історія і застереження*. Київ, 2017. С. 120.

⁹⁹ Коваль М. С. 127.

¹⁰⁰ Там само. С. 128.

¹⁰¹ Lower W. Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons. *Journal of Genocide Research*. 2011. V. 13. No. 3. P. 217-246; Lowe K. The Ethnic Cleansing of Ukraine and Poland. *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. London: Picador, 2013. P. 212-270.

¹⁰² Levene M. *The Crisis of Genocide*. V. 2: Annihilation: The European Rimlands 1939-1953. Oxford, 2013. P. 290-300.

Специфічним проявом беззаконня та рисою, яка робила окупаційні режими на українських територіях подібними один до одного, було використання національного питання для створення специфічних взаємовідносин зайд та «народів-ворогів», що розв'язувало руки прибічникам фізичного та/або символічного знищення цих народів. Як зауважив Т. Снайдер: «Сталін був піонером в галузі національних масових знищень»¹⁰³, його «досягненнями» задовго до Гітлера були «польська», «німецька», «румунська», «болгарська», «грецька» та інші національні «операції»¹⁰⁴, які призвели до кривавих трагедій цілих народів, що жили поруч з українцями. Гітлер, своєю чергою, також починав масові вбивства з поляків. «Якщо б нацистський режим раптом зник у першій половині 1941 р., — зауважив К. Браунінг, — його найсумнозвіснішим досягненням зі знищення людства були б так звані вбивства за допомогою евтаназії 70—80 тис. німецьких психічно хворих, а також систематичні вбивства представників польської інтелігенції... Пізніше Голокост євреїв «затмарив решту надзвичайно численних звірств націонал-соціалізму»¹⁰⁵.

Голокост (Шоа) — один з найжахливіших злочинів проти людства — відбувався на всіх окупованих українських територіях. Однак його ідеологічне підґрунтя й практики впровадження суттєво різнилися. Для «двічі окупованих» (Т. Снайдер) територій Західної України та підрадянської України нацистська теорія «жидобільшовизму» трансформувалася з візії в політику¹⁰⁶. Німці — через систему пропаганди — наполягали на тому, що Радянський Союз — єврейська імперія, а всі утиски, що їх зазнали люди під советами, зроблені безпосередньо інтенціями та практиками єврейської влади. Це не відповідало дійсності. Навпаки, вже з 1938 р., згідно з дослідженнями Г. Костирченка, припинилося висування євреїв на партійні та адміністративні посади і розпочалося витіснення тих із них, хто пережив Великий терор. Після Великого терору ВКП(б) стала зовсім іншою партією, у якій «домінантою влади стала нова генерація управлінців, що самостверджувалася, зокрема, й шляхом усунення конкурентів з числа євреїв»¹⁰⁷. Є. Добренко слушно зазначив, що підспудна антисемітська ри-

¹⁰³ Снайдер Т. *Кровавые земли...* С. 127.

¹⁰⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 1995. № 1/2 (2/3); Weiner A. *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, 2001; Нікольський В.М. Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. *Книга пам'яті греків України*. Наук. вид. Донецьк, 2005; Джуха Й.Г. *Греческая операция. История репрессий против греков в СССР*. Санкт-Петербург, 2006; Рубльов О., Якубова Л. «Національні справи» та їхній вплив на життя нацменгромад України. *Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід*. Київ, 2014. С. 225—235.

¹⁰⁵ Browning C.R. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge, 1992. P. ix.

¹⁰⁶ Снайдер Т. *Чорна земля*. С. 138.

¹⁰⁷ Костырченко Г. *Сталин против «космополитов»: Власть и еврейская интеллигенция в СССР*. Москва, 2009. С. 57, 69.

торика, що супроводжувала репресії проти старої ленінської гвардії, у 1939 р. трансформувалася у кадрові чистки в партапараті за національною ознакою¹⁰⁸.

Втім, для пересічного радянського громадянина, який вже вмів і звик звіряти свою поведінку з найдрібнішими «коливаннями лінії партії», цих «сигналів» було достатньо для того, щоб зголоситися на запропоноване німцями «схрещення» нацизму з антибільшовизмом: радянська влада напередодні війни сама неодноразово натякала, що масове «порушення соціалістичної законності» впродовж 1937—1938 рр. є наслідком засилля євреїв в органах НКВС та органах влади. Для тих, хто не був чутливим до змін владних радянських інтонацій, запропонована нацистами формула була прийнятною, оскільки ясно прописувала модель лояльності до нової окупаційної влади. Антиєврейська риторика й подекуди жорстокі практики стосовно євреїв, що їх вчиняли окуповані люди, поставали як ініціатива — зречення радянського минулого, вияв лояльності до нової влади, яка обіцяла «визволення» від більшовизму.

Участь місцевого населення у страхах євреїв у Львові або в Бабиному Яру тривалий час трактувалась як вияв притаманного українським націоналістам або глибинного / традиційного українського антисемітизму. Т. Снайдер переконливо довів, що й у Харкові, й у Сталіні, «основну частину роботи, яка приводила євреїв до місця страти, зробили їхні ж радянські співгромадяни»¹⁰⁹, «євреїв (у Сталіні) за причетність до комунізму вбивали самі комуністи»¹¹⁰. Беручи участь у вбивстві євреїв, наголошує Т. Снайдер, люди на Західній Україні «намагалися позбутися примари власної причетності до радянського режиму, що тривав протягом одного-двох років», тоді як у таких регіонах, як Донбас, історія, що її «вिकреслювали» через участь у масових вбивствах, стосувалася цілого покоління¹¹¹. Упродовж двох років після 22 червня 1941 р. близько 1,8 млн євреїв було ввіймано і вбито, здебільшого пострілами. Це явище католицький священник Патрик Дебуа назвав «Голокостом від куль».

Серед виконавців геноциду були так звані айнзатцгрупи — чотири батальйони смерті, які просувалися за регулярною німецькою армією. Їх супроводжували формування СС і поліцейські загони, створені з рекрутів середнього віку, яких зняли з цивільної служби в Німеччині¹¹². Айнзатцгрупи, чисельністю лише 3 тис. осіб, «потребували допомоги збройних сил і тісно співпрацювали з ними», — писала Х. Арендт, зауважуючи, що «стосунки між ними зазвичай були

¹⁰⁸ Добренко Е. Сталинская культура: скромное обаяние антисемитизма. *НЛО*. 2010. № 1. URL: <https://magazines.gorky.media/nlo/2010/1/stalinskaya-kultura-skromnoe-obayanie-antisemitizma.html>

¹⁰⁹ Снайдер Т. *Чорна земля*. С. 165.

¹¹⁰ Там само. С. 167.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Goldhagen D.J. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1997; Browning C. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, 1998.

“відмінними”, а іноді навіть “приятними” (*herzlich* — сердечними)¹¹³. Дуже багатьох солдатів «притягували винищувальні операції... вони стояли навколо як глядачі, робили фотографії та зголошувалися допомагати з розстрілами»¹¹⁴. Це, по-перше, знищує міф про «гідність», з якою поводитися офіцери та солдати вермахту на окупованих територіях. По-друге, дозволяє сформулювати проблему провини не лише катів і виконавців, а й «спостерігачів» — окупантів та окупованих, які могли втрутитися, але, на відміну від сотень українських Праведників світу та «сірих рятівників»¹¹⁵, обрали стратегію байдужого чи зацікавленого невтручання¹¹⁶.

Позиція «спостерігачів» (*bystanders*), проаналізована у дослідженні С. Гайсбюлера¹¹⁷, була характерною для тих зон окупації, де запровадження Голокосту здійснювалося за іншим сценарієм. Йдеться передусім про Буковину, Бессарабію та Трансністрію, де диктатура Й. Антонеску практикувала «етнічне очищення» насамперед від євреїв. Голокост від куль тут також мав місце, однак найпоширенішим способом позбавлення від євреїв у Бессарабії та Буковині стала депортація (окупанти називали її «евакуацією»). «Очищення» румунських земель від євреїв за планами Й. Антонеску означало примусове виселення їх у німецьку зону окупації — у гетто, транзитні табори, колонії. Для самих «евакуйованих», які гинули від голоду, хвороб, грабунків та виснажливої праці¹¹⁸, це суті не змінювало. Розтягнуте у часі та просторі знищення євреїв призвело до загибелі близько 300 тис. осіб¹¹⁹.

На окупованій Угорщиною території Підкарпатської України впровадження «расових законів» не мало жодної прив'язки до «жидобільшовизму». Євреї Закарпаття загалом схвально ставилися до угорців, пам'ятаючи стосунки з ними за часів Першої світової війни. «Расові закони» угорського режиму Міклоша Горті 1938—1942 рр. більшою мірою спрямовувалися на економічний визиск від накладання на євреїв та єврейські громади економічних обмежень і заборон. Однак з весни 1944 р., коли німецькі війська увійшли до Угорщини, ситуація змінилася: «остаточне вирішення» єврейського питання було здійснено у ко-

¹¹³ Arendt H. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York, 1965. P. 107.

¹¹⁴ Fritzsche P. *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge, 2008. P. 200.

¹¹⁵ Сусленський Я. *Справжні герої*. Київ, 1993; Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла...* Київ, 1998; *Бабий Яр. Спасителі и спасенные*. Київ, 2005; *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ, 2015.

¹¹⁶ Geissbühler S. «He spoke Yiddish like a Jew»: Neighbors' Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941. *Holocaust and Genocide Studies*. 2014. V. 28 (3). P. 430-449.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Див.: Винокурова Ф. Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії (1941—1942 рр.). *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Дніпро, 2017. Вип. 9. С. 27—67.

¹¹⁹ Deletant D. P. 2, 127.

роткі терміни шляхом депортації та геттоїзації єврейського населення із подальшим доправленням десятків тисяч людей до табору Аушвіц¹²⁰. Абсолютно смертельним національне питання стало й для українських ромів, знищуваних як «расово неповноцінних».

Угорці й румуни нехтували українським питанням, натомість радянська та німецька окупаційні влади маніпулювали національними почуттями українців, обіцяючи й навіть запроваджуючи позірну українізацію. Не досвідчені у політичних іграх та позбавлені суб'єктності у вирішенні національного питання порізнному сприймали ці маніпулятивні заходи. Одні з надією, інші вбачали в українізації можливість символічної помсти сусідам-поневолювачам — полякам, росіянам, румунам. На вулицях Горлівки (Сталінська обл.) у перші дні окупації, наприклад, з'явилися плакати¹²¹ «Геть кацапів з України». Співробітники окупаційної преси раз у раз акцентували увагу на тому, що російська для України є мовою чужинців, а її носії — тими, хто уособлював «жидобільшовицький режим». Газета «Український голос» (м. Кіровоград, 1941 р.) писала: «Годі. Мусимо сказати «випробуваним» керівникам мовою Тараса Бульби: Ми вас породили, ми вас і вб'ємо»¹²². Незважаючи на наміри окупантів, а іноді всупереч цим намірам, «українське національне життя на колишніх радянських землях, — як зазначив Я. Грицак, — у перші місяці німецької окупації само по собі проявило дивовижну здатність до регенерації. По всій Україні швидко ремонтувалися школи й уже осінню 1941 — зимою 1942 р. вчителі проводили заняття з дітьми. Розпочалася робота над написанням нових підручників, при цьому особливий наголос ставився на забезпечення ними викладання мови, історії і культури. За короткий час було засновано 115 українських газет. На Сході України відкрилися “Просвіти”, кооперативи і профспілки, відновила свою діяльність Українська автокефальна церква. На вулицях Східної України все більше чулося української мови, оскільки зник страх перед репресіями. Під час масових мітингів і демонстрацій сотні і тисячі людей включалися в обговорення майбутнього України»¹²³.

Слід констатувати, що насправді українське питання цікавило поневолючів настільки, наскільки сприяло просуванню військ та/або стабілізації окупаційного режиму. Ані Й. Сталін, ані А. Гітлер не збиралися реалізовувати надії тих українців, які сподівалися на постання незалежної держави. А. Гітлер, як і переважна більшість західноєвропейських політиків, не бачив різниці між росія-

¹²⁰ Див: Jelinek Y.A. *The Carpathian diaspora: the Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848-1948*. [Boulder, Colo.] East European Monographs. New York, 2007. Шторк Т. *Голокост на Підкарпатті*. 2010. С. 213—224; Shandor V. *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History*. Ukrainian Research Institut, Harvard University, n. d.

¹²¹ Грідіна І. С. 247.

¹²² *Українське слово*. 1941. № 6. С. 2. Цит. за: *Кіровоград у роки окупації: життя населення та окупантів* (документи і спогади): [альбом]. Кропивницький, 2018. С. 66.

¹²³ Грицак Я. С. 165.

нами та українцями. У липні 1942 р. у колі своїх найближчих однодумців він заявляв: «Ми зацікавлені в тому, щоб ці росіяни, чи так звані українці, не занадто розмножувались: адже ми маємо намір домогтися того, щоб одного чудового дня усі ці землі, що раніше вважалися руськімі, були повністю заселені німцями»¹²⁴. Й. Сталін, з огляду на антипольські настрої у Західній Україні, у 1939 р. зробив ставку на розвиток української освіти і культури радянського взірця. Однак за другої радянської окупації пропаганда, з одного боку, розвиваючи тезу про братерство «майже одного народу» стосовно росіян і українців, з іншого боку, заповзято формувала образ українського націоналіста — «фашиста», «гітлерівського посіпаки»¹²⁵, синтезувавши «націоналістів» і «нацистів» в образ «українсько-німецького націоналіста» / «бандерівця»¹²⁶.

Цинічне використання національних суперечностей всіма окупаційними режимами ятрило «історичні рани / травми» і генерувало нові. Т. Снайдер звертає увагу на «справді геноцидне польсько-українське протистояння» на окупованих землях. Воно живилося травмою «полонізації» й «осадництва». При цьому польська меншина на західноукраїнських землях віктимізувалася під час актів насильства з боку пригночених українців. Ці непрості стосунки, генералізовані почуттям провини, жагою помсти, обопільною жорстокістю, підживлювалися і розбудовою нацистської імперії, і радянським імперіалізмом, і щоденними репресивними заходами обох окупаційних режимів. Протистояння поляків і українців під окупантами набувало різних форм — від байдужості до страждань «ворожої» спільноти до актів «розплати», що вони бачилися людям — і полякам, і українцям — можливістю віднайти у кривавих ріках якусь свою, історичну або побутову, справедливість і точку опертя.

Слід наголосити, що внутрішнє і соціальне, релігійне протистояння, яке давалося знаки під час окупації, було не унікальною ознакою українських земель, а радше — трагічним правилом воєн, у яких, за словами К. Набулсі, «поява іноземної окупації часто діяла як катализатор, вивільнюючи основні конфлікти, які наростали у суспільствах».

Пересічні люди вдавалися до різних тактик використання національного питання у своїх інтересах. І їх, цих тактик, навіть у житті однієї людини могло бути безліч. За нагальної потреби пристосуватися дехто «знаходив» у себе німецьке, руське, румунське, угорське, знову руське коріння. Інші відчували чи

¹²⁴ Пикер Г. *Застольные разговоры Гитлера*. Смоленск, 1993. С. 452.

¹²⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. *Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Кн. 3. Київ, 2013. С. 125.

¹²⁶ У кінострічці «Подвиг розвідника» (1947 р.) режисера Бориса Барнета колабораціонізм вперше пояснено не класовими суперечностями, не бажанням «надолжити за німців і жити красиво», а націоналістичними поглядами: «зрадник приходить до німців, заявляючи, що він — українець [...]»: «У Москві свої пісні, у нас — свої». Див.: Орлова А.С. Художественные фильмы о Великой Отечественной войне 1946 — 1956 гг. как отражение изменений в политической жизни СССР. *Вестник МГОУ: Сер. ист. и полит. науки*. 2015. № 3. С. 170. URL: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8339>

проголошували себе «інтернаціоналістами». Деякі були готові битися й померти, але не зрадити свою націю. Решта — і можна припустити, що їх було багато — вибудовували локальні системи солідарності, не розбираючись у вигодах чи не-вигодах тих чи інших національно-окупаційних пропозицій.

Ані вигнання окупантів, ані завершення Другої світової війни не означало для українських територій припинення звірств та символічного таврування цілих народів. Негативно-трансформаційна окупація західних земель позначилася репресіями проти українців, таврованих, як було зазначено вище, «українсько-німецькими націоналістами». Масові депортації та примусові виселення українців упродовж 1944—1951 рр. «вирішували» українське питання у характерний для радянсько-російського імперіалізму спосіб. Стигматизованими як зрадники радянської Батьківщини були й кримли, депортація яких¹²⁷, за словами Б. Вільямса, була нічим іншим, як прихованим геноцидом¹²⁸. Побутового таврування зазнавали радянські німці. На етапі повернення з евакуації ширився побутовий антисемітизм, що невдовзі набув форми державного антисемітизму.

Універсальним інструментом упокорення окупованих територій стали масові депортації, хоча в основі їх були різні завдання. Масовими депортаціями радянська влада позбувалася «класових» ворогів, «шпигунів», «нацистських посіпак». І румунська, і німецька влада «відзначилися» масовими депортаціями-вбивствами євреїв. Нацистські примусові переселення (які, щоправда, починалися як добровільні¹²⁹) мали на меті постачання робочої сили для Рейху¹³⁰. «Прямим продовженням злочинних дій окупантів, — зазначив М. Коваль, — що мали на меті вигнання радянських громадян на невільницькі роботи до Німеччини, була примусова евакуація населення міст і сіл під час відступу»¹³¹ нацистських військ. Загалом, за даними М. Коваля, з 1941 по 1944 р. з України

¹²⁷ Постановление ГКО № 5859-сс от 11 мая 1944 года. Москва, Кремль. О крымских татарах. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 333. Л. 1—3.

¹²⁸ Williams B.G. Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars. *Journal of Genocide Research*. 2002. V. 4. No. 3. P. 357-373; Blank S. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War. *Genocide Studies and Prevention*. 2015. V. 9. No. 1; Див. також: Legters L.H. Soviet Deportation of Whole Nations: A Genocidal Process. *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York, 1997. P. 112-135. Продовження репресій проти кримськотатарського населення за умов російської окупації 2014 року ставить питання про незавершену Другу світову для України. Blank S. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War. *Genocide Studies and Prevention*. 2015. V. 9. No. 1.

¹²⁹ «Період від січня до квітня 1942 р. німецькі посадові особи визначали як «короткий час вербування добровольців», — зазначила Т. Пастушенко. Див.: Пастушенко Т.В. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942—1953)*. Київ, 2009. С. 46.

¹³⁰ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Київ, 2011. Кн. 2. С. 44—91.

¹³¹ Коваль М. С. 180—181.

в її нинішніх межах, включно із Закарпаттям та Кримом, було депортовано 2,4 млн «остарбайтерів»¹³².

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував масові насильницькі депортації, запроваджені нацистами на території України, як військовий злочин проти людства. Депортації, вчинені мешканцям України з боку радянського режиму, й досі не мають належного міжнародного правового визначення.

Відмінності окупаційних режимів. Відмінності окупаційних режимів зумовлювалися незбігом візій майбутнього окупантів. Так, анексія польських і румунських земель для керівництва СРСР дорівнювала відновленню імперії після втрат Першої світової війни й більшовицького перевороту. Відповідно до цього бачення, землі сприймалися як «свої», такі, що мають стати такими самими «своїми», як решта радянських-імперських територій з усіма їх соціально-економічними (ліквідація приватної власності на засоби виробництва, одержавлення промисловості та колективізація сільського господарства), культурними (коренізація та культурна революція, створення «національних за формою, інтернаціональних за змістом» радянських національних культур) та класовими (примат «держави робітників і селян») ознаками. Румуни, які у 1941 р. анексували Буковину й Бессарабію, також сприймали ці території як властиво свої, а території Трансїстрії — такими, що можуть стати своїми після закінчення війни.

На уявленні про отримані внаслідок окупації території як про свій історичний спадок вибудовувалися, так би мовити, практики окупантів «за історичним правом». Вони, як правило, не були націлені на знищення промислового потенціалу чи хижачьке обкрадання місцевого населення. Натомість для нацистів слов'яни були головним об'єктом сумнозвісної «політики голоду» (*Hungerpolitik*), стратегія якої з'явилася за кілька місяців до початку операції «Барбаросса» й вимагала, щоб німецькі війська «жили за рахунок окупованих земель». Це означало різке скорочення продовольчої бази місцевого населення, заплановану в такий спосіб масову смертність і, відповідно, звільнення «життєвого простору» для арійців. Як зазначає А. Кей, коли німецькі війська у червні 1941 р. перетнули кордон окупованої Радянським Союзом східної Польщі, «провідні військові і політичні інституції Німеччини долучилися до формулювання політики голоду або дали знати про свою очевидну згоду з нею. Це стало державною політикою»¹³³. Провал «бліцкригу» дещо змінив пріоритети «політики голоду», оскільки німецька армія потребувала харчів, однак для великої кількості місцевостей — переважно українських міст — нацистський терор голодом¹³⁴ був

¹³² Там само. С. 183.

¹³³ Kay A.J. «The Purpose of the Russian Campaign is the Decimation of the Slavic Population by Thirty Million»: The Radicalization of German Food Policy in Early 1941. *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* / A.J. Kay, J. Rutherford, and D. Stahel (eds.). Rochester, 2012. P. 114.

¹³⁴ Лисенко О., Маєвський О., Заболотна Т. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941—1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електрон. наук. фаховий журн.* Вип. 4 (18). Київ, 2017. С. 61—92.

однією з величезних трагедій окупації, внаслідок яких мешканці міст масово помирали від голоду. У Києві до 1 квітня 1942 р. від голоду, холоду й спричинених ними недуг померло від 80 до 120 тис. містян¹³⁵. За даними Харківської міської управи, у другій половині грудня 1941 — першій половині грудня 1942 р. померли від голоду 13 139 осіб (58,4% загальних показників смертності)¹³⁶.

Варто пам'ятати, що рядові «визволителі» не були свідомими стратегії керівництва. Одиничним, проте красномовним джерелом¹³⁷, що віддзеркалює геополітичну необізнаність «пішаків» великої гри, є «похоронки» на радянських воїнів, які загинули на Закарпатті в листопаді 1944 р.: у двох з чотирьох місць загибелі зазначено як «Ужгородська округа, Чехословаччина» (3 листопада) та «м. Мукачеве, Чехословаччина» (1 листопада), в одній — згадано назву «Карпатська Україна» (14 листопада), ще в одній — прописано «Ужгородську область» (25 листопада) без прив'язки до жодної держави¹³⁸. Не менш красномовним у контексті розуміння «своїх» чи «чужих» територій виглядає лист письменника Владіміра Беляєва Микиті Хрущову щодо ситуації у Львові під час другої радянської окупації: «Надо всячески глубокой разъяснительной работой выбивать из сознания бойцов и офицеров [...], что нет собственно говоря особой разницы между Дрезденом и Львовом: тот и другой оккупированные города, население в обоих враждебные и соответственно можно себя вести в них»¹³⁹.

Втім, що означало — поводити себе «відповідно», пересічні окупанти не знали, а отже, діяли на окупованих землях відповідно до наказів командування, послуговуючись тактичними міркуваннями та власними уявленнями про добро і зло. Персональна поведінка під час особистих контактів вкарбовувалася у пам'ять окупованих і формувала генералізовані пропагандою або заборонені, однак збережені пам'яткові конструкції, в яких румуни в Одесі, радянці у Львові поставали як варвари та дрібні крадії («Одни честные люди ехали во Львов выполнять наказ партии, строить молодую для этого города советскую власть, другие ехали во Львов как в Колорадо, все их интересы были заполнены обогащением»)¹⁴⁰; угорці та словаки ідентифікувалися як майже свої / «сусіди»; нацисти — або як криваві та жорстокі злочинці, або як не такі вже й погані люди, які ділилися їжею, допомагали з ліками й були «добрими, бо не розстріляли, хоча й могли» («Когда же немцы отступали то они брали по мужчине из каждого двора на расстрел, повели их к кукурузному полю и там, оставив одного немца, ушли, чтобы тот закончил свое черное дело, но этот немец как раз оказал-

¹³⁵ Малаков Д. Незабутнє минуле Києва — у фотоальбомі «Київ. 1939—1945». *Дзеркало тижня*. 2006. № 4 (583), 4—10 лютого.

¹³⁶ Скоробогатов А.В. *Харків у часи німецької окупації (1941—1944)*. Харків, 2006. С. 279.

¹³⁷ Демонструвалися на виставці «Україна: незакінчена війна» (2019).

¹³⁸ На цю деталь звернув увагу А. Соловец. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Виставка «Україна: незакінчена війна». 2019. Зал № 12.

¹³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 2. Арк. 23.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 20.

ся человеком, сказал, чтобы мужчины спрятались в кукурузе до полного ухода немцев, что они и сделали»¹⁴¹).

Відмінності окупаційних режимів зумовлювалися різною природою національних версій колоніалізмів. Радянський імперіалізм був заточений не просто на інтеграцію поневолених земель, а й на уніфікацію управління, соціально-економічну стандартизацію та привласнення їх здобутків. Оздоблений соціальними й національними гаслами, які таргетували надії на справедливість, соборність (або квазісоборність) і рівність, він експлуатував потенціал обіцянок швидкого прогресу. Тим часом носії радянського імперіалізму на окупованих польських, румунських, угорських територіях часто-густо виглядали як дикуни, які нічого не знали про світ і здобутки цивілізації, тож на позір цивілізаційно програвали тим, кого окупували, і через те недалекоглядно не сприймалися як серйозна колоніальна загроза. Нацистський расовий імперіалізм був централізованим, орієнтованим на ієрархію націй, вибудовану на концепті расової вищості, де окуповані були паріями окупантів. Навіть рядові виконавці — солдати, офіцери, чиновники окупаційної влади — демонстрували свою зверхність і не намагалися «підтягнути», покращити, навчити окупованих «варварів» бодай чогось. Насильно насаджуючи «новий порядок», нацисти не планували культурної експансії, воліючи навіть не давати «тубільцям» вивчити мову «нового господаря», і відповідно розглядаючи їх лише як демографічний та трудовий ресурс. Інакше кажучи, інтегруючи окуповані землі, нацисти не планували інтегрувати спільноти, що на них мешкали.

Доктринальні засади комуносоціалізму формували геть іншу перспективу анексованих / окупованих територій і спільнот: вони мали перетворитися на органічну складову всесвітнього комуністичного братства, але — після низки соціально-економічних і суспільно-політичних, болісних і переважно насильницьких операцій, що вважалися обов'язковою умовою стадійного переходу. Для більшовицьких доктринерів, які керували СРСР, масові депортації, соціальні чистки, радикальна зміна класової структури суспільств, знищення реальних і уявних політичних ворогів — тобто розбудова чергового соціалістичного табору на кожній новій опанованій території — не була питанням морального чи ціннісного вибору, а лише новим етапом всесвітньої світової пролетарської революції, комуністичним обов'язком, закарбованим у партійному статуті. З огляду на сталінську ментальну систему координат, радянська влада творила беззаконня, намагаючись зробити світ кращим і справедливішим, а тому — «вчила» місцевих «кухарок» керувати державою, імітуючи легітимні підстави, показові суди, прикриваючись прискіпливим бюрократичним інструктуванням. Система радянського сімейного заручництва була жорсткою, людиноненависницькою, але такою, що мала під собою квазіправове підґрунтя. Нацистська система заручництва була виразним елементом «варваризації» війни: заручниками ставали схо-

¹⁴¹ Ніна Петрівна, 1919 р. н., м. Горлівка. Запис зроблений В. Григор'євою, 2010 р.

плєні під час облав, розстріли визначали випадкові «числа» — «п'ять за убивство сільського старости, двадцять — за вбивство районного»¹⁴². Якщо радянська влада волїла приховувати масові смерті, заподїяні нею, ховаючи своїх жертв у лісах і розстрілюючи вночі, нацисти діяли демонстративно. Навіть у тих випадках, коли місця масових страт євреїв охоронялися декілька днів потому, це робилося не для того, щоб приховати від мешканців заподїяне зло, а для того, щоб нікого зі страчених не можна було врятувати. Демонстративно страчували й румуни, лишаючи сотні навіть не присипаних землею тіл, чим викликали обурення нацистів, які називали екзекуції, здійснені румунами, садистськими¹⁴³.

«Голе життя» було не фігурою мовлення, а реальністю існування єврейських гетто / таборів та навколишніх мешканців. Страти, що відбувалися на очах окупованих, у контексті приписів «не допомагати», «не переховувати», «не вступати у стосунки» із таврованим населенням (передусім євреями, ромами, партизанами), перетворювали всіх на частину вбивчої системи. Зачинені двері, відмова заховати, внесення євреїв у списки — все це робило окупованих пасивними учасниками геноциду і, за наявності совісті, лягало на неї важким тягарем. З урахуванням того факту, що нацисти показово знищували найбільш вразливі категорії — дітей, старих, немічних, психічно хворих, інвалідів, тобто тих, хто в нормі викликав чисте співчуття, каральні акції гітлерівського режиму сприймалися як нічим не виправдана жорстокість, а сам режим як гірший за радянський. Узагальнюючий образ німця часів Першої світової війни було зруйновано нащадками: «...німці, — писала аспірантка Львівського університету М. П'ясецька, — почали показувати себе такими, якими вони є в дійсності. Українське військо спихають, не допускають до війни, а тримають начебто якусь театральну трупу... Гостро відчувалось і в місті, і по селах, що головним хазяїном був німець... Вони ставилися до усіх нас з великим презирством. До всіх однаково. Вони почували себе як напівбоги. Вони всюди казали: «Так, так, цю землю ми собі здобули». Ми добре бачили і розуміли, що вони як тільки покінчать з євреями, то теж саме робитимуть і з нами»¹⁴⁴.

Не лишали сподівань на краще і радянці, які за часів другої окупації чинили з місцевим населенням такі самі каральні акції: облави, заручництво, випадкове й невинувдане беззаконня було частиною повсякдення населення, якому залишалася, щоправда, можливість скаржитися в листах до партійних органів і партійних керманічів: «Ни при австрийском господстве, ни при поляках, ни при немецкой оккупации не было у нас никаких убийств (в один год только сожгли хлеб на поле польских помещиков), а теперь не проходит дня и ночи, чтобы в каком-то селе кого-либо не убили. Наше НКВД или НКГБ помещается в доме

¹⁴² Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1473. Оп. 1. Спр. 6. Арк.149.

¹⁴³ Винокурова Ф. С. 37.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. Ф.166 «Комиссия по истории ВОВ при АН УССР». Оп. 2. Спр. 277 «Копия стенограммы беседы с аспирантом Львовского университета П'ясецкой Н.Ю.».

уездного суда (при австрийском и польском господстве) и спят себе спокойно. Никто из них не пойдет ночью в село проверить тех бандеровцев, но 1—2 раза в неделю делают вылеты на спокойные села, заберут в избах спокойных людей, привезут их в Косов и хвалятся, что это бандеровцы или бандиты. Держат их в тюрьме по 3—6 месяцев, а потом выпускают. Или они гибнут в тюрьме либо от тифа. Либо от истощения» (Станіславська (Івано-Франківська) область, 29 вересня 1945 р.)¹⁴⁵.

Окупаційні режими мали різний рівень міжнародної легітимації, яка, власне, й зумовлювала засудження або підтримку зміни кордонів, розширення територій за рахунок інших держав, а також надавала чи ні міжнародний мандат на запровадження специфічної політики на відповідних територіях. Так, скажімо, якщо нацистські та радянські зазіхання на польські землі спричинили початок Другої світової війни, то перемога СРСР і союзників стала точкою відліку формування не тільки нової мапи біполярного світу, а й легітимації територіальних надбань власне Радянського Союзу, що згодом були закріплені системою двосторонніх договорів (з Польщею, Румунією й Чехословаччиною). Міжнародне визнання нових кордонів СРСР виявилось для українців, з одного боку, визнанням отриманої в результаті Другої світової війни соборності. Однак, з іншого боку, вивело у «сліпу» зону характер встановленого на цих землях режиму і унеможливило дискусії щодо термінологічного словника та методології описання суті геополітичних змін. Заява президента Естонії Керсті Кальюлайд під час заходів, присвячених 80-річчю початку Другої світової війни у Польщі, про те, що для Естонії Друга світова завершилася 25 років тому — у 1994 р., «коли останні ешелони з радянською технікою залишили країну»¹⁴⁶, є промовистою ілюстрацією тези, що концептуальне осмислення, оновлення хронологізації та аналіз результатів війни крізь призму національних інтересів і світогляду бездержавних народів потребують суттєвого переналаштування дослідницької оптики і перетворюються на потужний виклик для національних історичних шкіл.

Життєві траєкторії окупованих. Життя пересічних людей за різних окупаційних режимів не піддається жодній концептуалізації. По-перше, фоновими практиками виживання завжди й усюди було горе, вигнання та смерті «інших», число «інших» було величезним, а практики власного порятунку (тіла та/або духу чи совісті) виходили з негативного прикладу знищуваних режимами «інших». По-друге, в біографії однієї й тієї самої людини часом ставалися такі різкі розвороти, а сама вона поставала перед настільки різновекторними виборами — від палкого радянського патріотизму до запеклої боротьби з «жидобільшовизмом»; від байдужого «нас це не стосується» до рятування євреїв у себе вдо-

¹⁴⁵ Лист М. Хрущову. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 2. Арк. 78.

¹⁴⁶ President Kaljulaid will attend the World War II commemorative event in Poland. 31.08.2019. URL: <https://www.president.ee/en/meedia/press-releases/15400-president-kaljulaid-will-attend-the-world-war-ii-commemorative-event-in-poland/index.html>

ма; від підтримки «німців-визволителів» до героїчної боротьби з ними у лавах радянського чи оунівського підпілля, — що будь-яка спроба генералізувати певні закономірності видається приреченою на поразку. Тим більше, що навіть найфантастичніший розворот міг бути не результатом усвідомленого вибору, а лише ситуативною реакцією / імпульсом. По-третє, намагання звести всю багатоманітність сценаріїв проживання окупації до стереотипного смислового трикутника «герої — зрадники — жертви» не витримує джерельної експертизи. Воно було і почасти залишається політично заангажованим. Політичне забарвлення цієї конструкції спричинене локусом державних кордонів і державної належності, відповідно до яких маркується «героїзм», «зрада» та «жертвність».

У цій площині постає й залишається дискусійним концепт «зрада батьківщини», оскільки для значної кількості українців саме поняття «батьківщина», «своя держава», «громадянство» було не тільки персонально неоднозначним, а й посиленним репресивною політикою держав, у межах яких українці опинилися. Власне, для більшості з них «особисто обране», те, що відчувалося як справжнє, громадянство було лише одним. Між тим час — катастрофа, який вони переживали впродовж Другої світової війни, поставив їх перед невідвротністю кількох взаємозаперечних «колективних громадянств», в які особистість потрапляла не за вибором, а за трагічним збігом обставин. В умовах, коли впродовж кількох років на українських етнічних землях не один раз змінювалися державний устрій та лад, стало уявлення про батьківщину і патріотизм зберігали хіба що окремі представники національної еліти.

Як справедливо зазначають Е. Нарвселіус та Г. Грінченко, поняття «зради» не є стабільним та завданним раз і назавжди. Його змістове наповнення залежить від змін кордонів — як географічних, політичних, так і ментальних; від наявності усвідомленого «ми» як маркера спільної (сусідської, етнічної, регіональної, національної, професійної тощо) ідентичності; від оцінки сучасниками (яка може суттєво відрізнятись від оцінки наступних поколінь); від психологічних, національних, соціальних інтенцій, які люди мали до катастрофи війни та окупації; від уявлень про те, кого люди мали за ворога; від результату, який мала чи не мала колаборація / зрада тощо¹⁴⁷. Очевидно, що всі, хто опинився на окупованих територіях, у той чи інший спосіб колаборували з ворожим режимом: реєструвалися на біржі праці й отримували роботу та/або посаду; працювали вчителями та лікарями; віддавали, нехай і з примусу, значну частину свого врожаю; брали участь у товарообміні; користувалися документами та грошима окупаційного режиму; навчали дітей у школах тощо. Колаборували навіть ті, хто був пов'язаний із підпіллям, червоними партизанами, членами ОУН, вояками УПА, оскільки змушена, тимчасова та/або показна лояльність до режиму давала їм змогу зберігати життя, заробляти на прожиття та/або отримувати вкрай потрібну інформацію

¹⁴⁷ *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal* / G. Grinchenko, E. Narvselius (eds.). Palgrave Macmillan, 2018. P. 1-30.

тощо. Очевидно також, що у будь-який момент кожен міг опинитися серед жертв — чи то політично зумовлених, чи то випадкових під час облав. Очевидно, що у кожної людини був свій шанс на прояв героїзму, бо передати інформацію, підтримати когось грошима, поділитися хлібом з ув'язненими, військовополоненими, вояками УПА, партизанами, саботувати відправлення примусових робітників, попередити про депортацію — все це за умов панування крвожерливих режимів можна вважати героїзмом.

Як зазначив Е. Карлтон, намагаючись віднайти спільні характеристики поведінки людей в умовах окупації, «більшість людей на окупованих територіях не були ані лютими резистантами, ані опортуністичними колаборантами. Більшість із них опікувалася своїм повсякденним життям настільки, наскільки це було можливо, сподіваючись не брати участь у чомусь драматичному і сподіваючись, що одного разу все зміниться на краще. Більшість із них не були ні особливо сміливими, ні особливо боягузливими, однак часто траплялося, що налякані люди могли бути надзвичайно сміливими, ...а сміливі могли демонструвати незрозумілі нервові зриви»¹⁴⁸.

Для всіх окупація стала тестом на виживання. При цьому радянські українці були краще натреновані виживати, ніж українці Буковини або Галичини. Не слід скидати з шальок, що для деякого окупація дала можливість покращити життя — відкрити свою справу, забрати спорожніле житло, покинуте обійстя і реманент тощо. Коли сотні тисяч людей вмирали від голоду, катувань, гинули від куль, інші могли взагалі «не відчувати» окупацію. Так, в окремих глухих сільських куточках «не бачили німців»¹⁴⁹: «Хуторяне видели немцев издали. Немцы в хутор пришли всего на три дня и старостой назначили Степана»¹⁵⁰; «Коли війна погнала «русских» на схід, прийшли німці, але їх ніхто в селі не бачив. Вони були в містах. У нашому селі люди вибрали війта, і він мав урядувати»¹⁵¹, «Німці бували в селі набігами. Керували в основному поліцаї»¹⁵². А певна кількість буковинців взагалі не вбачала окупантів у румунах, оскільки вони відновили той порядок, який існував до радянського загарбання територій.

Люди розмірковували над тим, гірша чи краща та влада, що приходила зі зброєю та своїми порядками, але певної відповіді для себе не знаходили. Одна з респонденток історика М. Боровика, мешканка Київської області, відповідаючи

¹⁴⁸ Carlton E. *Occupation. The policies and practices of military conquerors*. London: Routledge, 1992. P. 144.

¹⁴⁹ Див.: Дерейко І.І. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 роки)*. Київ, 2012.

¹⁵⁰ Щербакова Г. *Провінціалы в Москве. Реалисты и жлобы*. Див.: URL: <http://lib.rus.ec/b/166741/read>

¹⁵¹ Зі спогадів бабусі (Прикарпаття). *Проект Бі-Бі-Сі: Про війну не з підручників*. Див.: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/forum/story/2004/05/printable/040504_forum_ww2.shtml

¹⁵² Барішполець М., Смольницька М. Друга світова війна як подія і пам'ять в житті окремого населеного пункту: на прикладі історії села Гологурів. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. Вип. 19. С. 215.

на питання, за якої влади — окупаційної чи радянської — їй жилося краще, відповіла: «Знаєш, тоді такий час був, що за короткий проміжок відбулося надзвичайно багато подій. І голод, і колективізація, і війна — все разом, люди не встигали оговтатися від однієї біди, як приходила інша. Ми вже не розуміли, що для нас краще, а що гірше»¹⁵³.

Подібну думку висловив Арсеній Мироненко, шістдесятирічний мешканець с. Мельники Чигиринського району Кіровоградської області, записавши у листопаді 1943 р. у щоденнику: «Партизани забрали в Чучупак Гапки корову та кабана і по селу забирали в людей майно, все робилось вночі... День хмарний, ніч була ясна і мороз вранці, а з півдня повіяв вітер. Смутно на світі, важке життя, багато влад»¹⁵⁴. Розгубленість і непевність помічали й окупанти. Італійський солдат писав у щоденнику про настрої мешканців м. Сталіне (Донецьк) так: «Люди не знають, що краще для України: перемога Червоної Армії, продовження війни та подальше відновлення комуністичної влади чи краще, щоб все залишилось так, як є»¹⁵⁵. Історики сходяться в думці про те, що історія окупації була «вписана у пам'ять» як катастрофа серед інших катастроф, що їх зазнав український народ¹⁵⁶. І для частини свідків ця катастрофа пригадується не як найбільша: «А в войну у нас еще хоть еда была... А когда уже пришла Красная армия, забрали все на свете, ни на что не смотрели, даже на детей. Забрали все подчистую»¹⁵⁷. Голод і радянські репресії на шкалі трагедій для певної частини українців, які не голодували за окупації й не зазнали знущань від нацистів, посіли значно вищу позицію.

Окуповані спільноти всупереч розповсюдженій радянській формулі («самі тільки жінки, старі й діти») не були суцільно жіночими. Українська історіографія переконливо доводить, що часто чоловіки призовного віку залишалися на окупованих територіях внаслідок неспроможності влади, як за об'єктивних (оскільки гітлерівці наступали дуже швидко), так і за суб'єктивних (поширення панічних настроїв, брак інформації, управлінський хаос) обставин, організувати мобілізацію. Мільйони чоловіків не дісталися фронту, сотні тисяч потрапили в полон чи оточення і змушені були повертатися додому своїм ходом, вже як дезертири. За даними Л. Рибченко, тільки по Київському особливому та Одеському військовим округам на окупованій території залишилося відповідно 1 625 174

¹⁵³ Боровик М. Міт революції і нова схема української історії. *Критика*. 2013. № 7/8. С. 17.

¹⁵⁴ ЦДАГО України Ф. 166. Оп. 3. Спр. 260. Арк. 13.

¹⁵⁵ Di Daniel G.B. Sette Mesi Con La «Pasubio». URL: <http://www.maserada.com/pasubio.htm>

¹⁵⁶ Snyder T. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York, 2010. (укр. переклад: Снайдер Т. *Криваві землі*. 2011.; Гриневич В. *Неприборкане різноголося: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр.* Київ; Дніпропетровськ, 2012, та ін.

¹⁵⁷ Анна Тихоновна П., 17.10.1939. Запис зроблено І. Гартман, 2008 р. Тут і далі записи наведено мовою першоджерела. У письмових свідченнях збережено орфографію автора / авторки і стилістику документів.

та 813 412 чоловіків¹⁵⁸. Їхні долі склалися по-різному. Певна частина активно переходила від примусових робіт, трудових мобілізацій, депортації у Німеччину та ставлення на облік нацистської влади. Інші реєструвалися як безробітні. Так, вже восени 1941 р. у Запоріжжі на біржі праці було зареєстровано 6,4 тис. безробітних чоловіків-металургів, у Харкові — понад 100 тис. безробітних, на Донбасі — близько 144 тис. безробітних гірників¹⁵⁹. Деякі вимушено «працювали на ворога», бо іншого способу прогодуватися не було, інші поповнили армію оstarбайтерів. Чоловіки у сільській місцевості (вчорашні голови сільрад, вчителі, бухгалтери) очолювали громади та ставали старостами. Близько 100 тис. чоловіків, за підрахунками М. Діна¹⁶⁰, опинилися у лавах допоміжної поліції. Десятки тисяч стали учасниками руху спротиву як радянські партизани чи вояки УПА.

Окупація витворювала геть інакший формат соціальних відносин, змінюючи гендерні ролі (жінки перебирали на себе функції годувальниць, захисниць дітей і власних чоловіків), традиційні уявлення про небезпеку війни для чоловіків, однак — не для жінок. І у певних випадках для певної кількості жінок це усвідомлювалося як «корисна меншовагартісність», яка конвертувалася у відчайдушну впевненість у тому, що «жінкам нічого не буде, тому що війна — не жіноча справа»: «— Дитя спасла? Спасла, — об'яснила она твердо. — А остальное не твоє дело... Пусть мужики воюют, если смогут...»¹⁶¹; «Я ничего плохого не делаю, и вы, немцы, мне не сделаете ничего»¹⁶².

Така конвертація діяла як дозвіл на активність у межах простору, що маркувався як жіночий, та часто — на більшу свободу й поза його межами. Частина жінок (ті, що мали дітей чи чоловіків, яким загрожувала небезпека, й ті, що були молодими та патріотично налаштованими) імпліцитно згодилися на сприйняття себе як ресурсу¹⁶³, «витратного матеріалу» чи, якщо йшлося про літніх жінок, припустимих жертв заради виживання тих, хто вважався «своїм» і був слабкішим, молодшим чи потребував допомоги.

Як і впродовж 1917—1921 рр., міста перетворилися з локації змін, культурного поступу, нових можливостей на кам'яні мішки, що найбільше загрожую-

¹⁵⁸ Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Кн. 1. Київ, 2011. С. 303.

¹⁵⁹ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. Там само. Кн. 2. С. 47.

¹⁶⁰ Dean M. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44*. New York, 2000. P. 106-107.

¹⁶¹ Щербакова Г. Лизонька и все остальные. Семейный роман. *Женщины в игре без правил*. Москва, 1996. С. 260.

¹⁶² Письма супругов Индикт, г. Харьков. Свидетельства, письма, дневники. *Международная школа преподавания и изучения Катастрофы*. URL: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikht.asp>

¹⁶³ Burds J. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939-1945. *Politics & Society*. V. 37. No. 1. March 2009. P. 41.

вали життю мешканців унаслідок авіанальотів, бомбардувань, голоду, холоду та масових пошестей. Саме село знову стало прихистком, де виживала численна когорта містянок та містян Як зауважила І. Грідіна, ламаючи загороджувально-поліцейські перепони, десятки тисяч зголоднілих людей прямували з міст і робочих поселень до сільської місцевості у пошуках шматка хліба. Звичною нормою повсякденного життя населення став обмін товарами, торгівля на стихійних ринках, пошуки продовольства. Українськими шляхами рухалися юрби тих, хто шукав хліб або втікав від примусових мобілізацій та репресій. Як підмітив підпільник С. Стеценко, ці дороги перетворилися на масові політичні клуби, де визрівало політичне й національне незадоволення мас. Тут народжувалися і розповсюджувалися плітки, відбувався обмін не тільки продуктами й товарами, а й інформацією»¹⁶⁴. Вимушена мобільність, заборонена та небезпечна, давала вихід енергії спротиву через втечу і для тих, хто шукав радянських партизанів чи вояків УПА, і тих, хто переходив лінію фронту «до своїх», і тих, хто врешті-решт обрав втечу разом з окупантом або неповернення з європейських теренів.

Складними були відносини довіри, солідарності та взаємодії окупованих людей. К. Беркгоф відзначає розквіт «культури доносів», яка була результатом виховання «нової людини» з «комуністичною чеснотою невсипущої «пильності»¹⁶⁵. На думку дослідника, за умов окупації «поширений потяг до наклепів»¹⁶⁶ став однією з ознак життя, принаймні на території РКУ. Погоджуючись із тим, що плекання суцільної недовіри було одним із засобів атомізації, а отже, упокорення українців радянською системою, варто зазначити, що ситуація була складнішою та динамічнішою. Крім того, «доноси» є збереженим архівним джерелом, а системи солідарності — заборонені під страхом смертної кари — як правило, не залишили по собі ані паперових, ані комемораційних доказів. Добро (допомога, рятування, підтримка, попередження) не оцінювалося тими, хто його робив, як щось виняткове, що слід пам'ятати та розповідати нащадкам. Взаємодопомога у невеликих соціальних групах завжди лишалася нормою повсякдення, передусім на селі, в колі родичів. Те, що вона не лишилася в тогочасних фіксованих джерелах, не дає підстав вважати, що її не було.

Намагаючись вичленили підґрунтя тимчасових чи постійних систем солідарності, віднайти логіку у формуванні розуміння «своїх» та «чужих», дослідники приходять до суперечливих висновків. У той час, коли К. Беркгоф наполягає на неможливості побудови солідарних відносин на тій частині, де радянське минуле тривало майже два десятиліття, О. Лисенко справедливо акцентує увагу саме на появі відповідальності не лише за рідних і близьких, а за зовсім невідомо-

¹⁶⁴ Грідіна І. С. 252—253.

¹⁶⁵ Беркгоф К. *Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ, 2011. С. 65.

¹⁶⁶ Там само. С. 64.

мих людей, що стало наслідком екзистенції війни¹⁶⁷. Феномен ситуативної або довготривалої допомоги іншим, як-от військовополоненим, які голодували (не тільки радянським, а й — після вигнання нацистів — німецьким), рятування євреїв, дітей, позбавлених батьківської опіки, сусідів, німецьких і хворих, потребує подальшого глибокого вивчення, оскільки саме здатність самоорганізуватися і діяти в умовах окупаційної «імобілізації»¹⁶⁸ стала загрозливим сигналом для сталінської влади, яка в другій половині 1940-х років докладала надзвичайних зусиль для того, щоб знову зламати дієздатність людей та спільнот.

Обрії «наших» / «своїх» подекуди ґрунтувалися на почутті радянського патріотизму, яке, як зазначають дослідники, було більш властиве молодому поколінню радянських українців¹⁶⁹. Однак щоденник 18-річної Ольги з Кіровограда ставить під сумнів це широке узагальнення: «Снова читала советскую газету, но она меня не радует так, как могла бы обрадовать прежде. Обращение к нам, к молодежи на Украине... Ах, все это старо! А русские где-то недалеко»¹⁷⁰, «Я осталась спать у Ольги. Снова «Іван» здесь, снова бомбит, но где-то далеко. Я же дрожу. В Знаменке много наших. ...Красные были уже в Користовке. Нет! Это не радует меня. Я не хочу их»¹⁷¹. Зрозуміло, що наявність таких «Ольг» не скасовує відчайдушних спроб людей, які вважали себе радянськими, прислужитися у справі перемоги над нацизмом. Та, з іншого боку, численна кількість людей бачили «своїми» не радянську владу, а українських націоналістів, причому не тільки на заході, й на сході. Це усвідомлювали й використовували представники радянських спецслужб, радячи, як зазначив М. Коваль, своїм агентам вживати якомога ширше українські націоналістичні гасла, що «найбільше мобілізують маси на боротьбу з нацистськими окупантами, оскільки цього неможливо добитися на платформі радянської влади, до якої населення ставить ся вороже»¹⁷².

Лишається фактом, що були й ті, для кого ані радянська ідея, ані національне питання не мали жодного значення. Втім, будь-якого моменту особиста трагедія чи хитрість могла закинути їх у табір «червоних партизанів». Протягом останнього року війни, як зауважив І. Деак, рухи опору активізувалися повсюди в окупованих європейських країнах. Вони поповнювалися тими, про кого презирливо говорили, що вони приєдналися до боротьби із нацизмом «за п'ять хвилин до півночі». «Новоприбульці, — наголошує історик, — ще рік до того

¹⁶⁷ Лисенко О. Деякі теоретичні аспекти дослідження проблем соціальної солідарності в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* 2015. Вип. 17. С. 15.

¹⁶⁸ Carlton E. P. 145.

¹⁶⁹ Беркгоф К. С. 231.

¹⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 127. Арк. 28.

¹⁷¹ Там само. Арк. 50.

¹⁷² Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і «сталінським тоталітаризмом». *Укр. іст. журн.* 1994. № 2. С. 98.

могли бути активними нацистськими колаборантами»¹⁷³. Однак могли й не бути. Мінлива ситуативність окупації та війни сприяла локальній єдності спільнот, особливо сільських. Практики «виживання разом» були зрозумілим і знайомим механізмом традиційної економіки. Важливо, що українці в умовах окупації часто вважали за краще дистанціюватися від будь-якої влади, оскільки надії розчинялися дуже швидко, а гіркі спогади про минулі стосунки з чужою владою — польською, румунською, радянською — були напрочуд яскравими. Відчуження та дистанціювання в умовах української бездержавності призвело до появи феномену невизискування справедливості й мовчання: на відміну від країн Західної Європи, де люди зверталися до владних установ (мерій, парламентів, президентів) з вимогою покарати зрадників та колаборантів, мешканці українських територій воліли зберігати свої й чужі секрети: «...гуляла одна, але нікого не виказала, мамка ходила потім за неї просити. Та їй і не було нічого. Бо просили і мамка, і тьотка Шура Демідова. Багато разів ходили — доказували, що Надька та жила з Лефером тим, але нікого не виказала»¹⁷⁴, а іноді виправдовували їх: «Лиза Петренчиха гуляла с немцами как хотела... Но никто в Лизу камнем не кидал, хотя немцы были враги. Говорили об этом тихо и сочувственно... Ей-то жить осталось всего ничего. Разве она виновата, что война?»¹⁷⁵.

Нерідко карали «поганих» людей самотужки. Це могло виглядати як помста окремих мешканців: «Десять поліцаїв було. Оставили живими тих, хто вів себе нормально, а двох застрелили. Оцей син діда Романа був страшний[...] І його застрелили, він впав, а наші подумали, що він притворюється і ще стрельнули в нього. А в нього було ото пальто таке красиве, помню як сьогодні, як був поліцаєм, з когось зняв. Його принесли додому, і він лежав у пальті. Все в крові, та так стреляли, що з пальта стирчала вата. А я ж малий був, прибіг подивитися. Бабушки прийшли. І його ночью заховали. У нас на огороді»¹⁷⁶. В інших випадках це могло набувати ознак кривавих трагедій і зіткнень цілих спільнот, як це було в україно-польському протистоянні, що тривало з 1941 р. й завершилося трагедією літа 1943 р.¹⁷⁷

Поруч із проявами кривавого зла на окупованих українських землях завжди творилося добро, яке, однак, часто не відповідало радянському канону і європейському дискурсу антинацистського спротиву. Радянський канон героїзму окупованих передбачав подвиг в ім'я держави, завдання ворогові суттєвих матеріальних або людських втрат та, як правило, загибель. Як влучно зауважила Н. Турмаркін, мертві були корисніші для творців культурних міфів, оскільки вони не

¹⁷³ Deak I., Naimark N.M. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*. Westview Press, 2015. P. 181.

¹⁷⁴ Анна Павлівна Т., 1930 р. н., м. Донецьк. Запис зроблено 2007 р.

¹⁷⁵ Щербаківа Г. Рассказ для Димы. *Кто из вас генерал, девочки?* Москва, 2010. С. 197.

¹⁷⁶ Анонім, 1930 р. н., Луганська обл. Запис зроблено В.О. Бондаревою 16.10.2009. Цит. за: Стяжкіна О. *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови*. Донецьк, 2013. С. 179.

¹⁷⁷ Грицак Я. С. 184—185.

могли втрутитися у розповіді про себе, не дискредитували себе й не вимагали нічого після війни¹⁷⁸. Однак добро творили й ті, що вціліли самі, що годували, попереджали про небезпеку, переховували у своїх підвалах, виносили з братських могил, змінювали документи, хрестили, відправляли до лісу. «Рятівники, — зауважив Т. Снайдер, — ризикували життям, але не так, як це роблять у миті героїзму на полі бою»¹⁷⁹. І не так, як цього потребувала радянська пропаганда. Звідси численні прояви Добра не віднайшлися майже ніде, крім репресованої пам'яті, виявилися не зафіксованими, відкритими тільки через десятиліття або не відкритими донині. І не лише через «невідповідність» канону, а й тому, що доброчинці не вважали свої дії за такі, які мають бути оприлюднені та схвалені суспільством. Невидимість Добра спричинилася й тим, що його носіїв та носійок радянська влада карала за «зраду батьківщини», як це було із Саїде Аріфовой — киримли з Бахчисараю, яка врятувала 88 єврейських дітей, надавши їм нові документи, медичні довідки, навчивши їх кримськотатарської мови. Її саму, як представницю «народу-зрадника», було депортовано у 1944 р. до Узбекистану. Під час депортації вона знову врятувала дітей, наголосивши, що вони — не киримли, а євреї, і довівши це документально.

Нерідко аби мати можливість рятувати інших, люди змушені були колаборувати із загарбником у той чи інший спосіб: працювати на певних посадах, мати персональні стосунки з ворогом, жити з ним разом — під одним дахом, як це було, наприклад, у с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Тут місцевий вчитель Микола Дюк протягом п'ятнадцяти місяців, від січня 1943 до липня 1944 р., переховував п'ятьох євреїв на мурованому горищі між унівською школою та прибудовою. У тому самому будинку, де жив сам. І де жив німецький офіцер, який, можливо, здогадувався про схрон, але нічого не говорив¹⁸⁰. Щоб годувати врятованих, такі, як Яніна Чишевська зі Станіславова (Івано-Франківськ), йшли на небезпечні обмани та крадіжки. Вона назвалася німкенєю, отримала посаду в цивільній адміністрації, обкрадала своїх роботодавців, вкрадені одяг та взуття продавала і все для того, аби прогледувати одинадцять євреїв упродовж майже всієї війни¹⁸¹.

З-поміж 27 362 людей, яких на 1 січня 2019 р. було визнано Праведниками світу, майже 10 % (2 634 особи) — українці¹⁸². Однак, очевидно, вони були не єдиними. Політичні настанови, ґрунтовані на міфі «українських націоналістів — фашистських посіпак», і досі гальмують визнання праведниками народів світу численної кількості добрих людей, зокрема й митрополита Андрія Шептицького.

¹⁷⁸ Tumarkin N. *The Living and the Dead*. New York, 1994. P. 80.

¹⁷⁹ Снайдер Т. *Чорна земля*. 2017. С. 272.

¹⁸⁰ Скіра Ю. *Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост*. Київ, 2019. С. 165.

¹⁸¹ Снайдер Т. *Чорна земля*. С. 269.

¹⁸² Names and Numbers of Righteous Among the Nations — per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2019. URL: <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>

Однак прояви Добра й приклади щоденного рятування інших стосувалися не лише євреїв. Визнаючи геноцидну практику нацистів стосовно радянських військовополонених, слід усвідомлювати й праведну природу тих, хто намагався їх рятувати. Рятування могло бути як ситуативним: «Іноді через наше село гнали тисячні колони полонених. Жінки виносили їм картоплю, яблука — хто що мав. Конвоїри дивились на це крізь пальці»¹⁸³, так і системним. Єлизавета Бірюкова з Маріуполя (за нацистів — заступниця директора рибоконсервного комбінату) наказувала співробітникам «рубати риб'ячі голови подовше, щоб було більше риби», й ці варені голови передавали полоненим бійцям у табір № 152, підпорядкований першій танковій армії групи армій «Південь»¹⁸⁴. З огляду на те, що в січні 1942 р. у таборах військовополонених на території України щодня помирала сотня людей¹⁸⁵, а впродовж зими 1942—1943 рр. у Маріуполі з табору військовополонених чи не щодня вивозили по 4—5 підвид померлих від голоду червоноармійців¹⁸⁶, вчинок Є. Бірюкової врятував не одну душу.

Втім, рятували не лише від голоду. Готували втечі — а це було складним, тривалим процесом, бо слід було в умовах катастрофічної скрути зібрати й передати цивільний одяг, гроші, зброю, мапи, інформацію про можливість перейти лінію фронту, організувати супровід тощо. Інколи вдавалося визволяти з табору завдяки фіктивному одруженню: численні випадки удаваного впізнання у полонених своїх чоловіків або наречених є частиною родинної пам'яті мешканців України¹⁸⁷.

Слід наголосити: і прагматична, базована на принципі Дару («даю, щоб ти дав»), й ірраціональна допомога іншим (зокрема, рятування чужих дітей, годування немічних і старих людей, переховування «своїх» партизанів, підпільників, вояків УПА, фінансова підтримка, попередження про небезпеку (арешти, облави, депортації), забезпечення документами (перепустками, медичними довідками, посвідченнями), хрещення єврейських дітей і дорослих, витягування з тюрми завдяки свідченням про невинуватість затриманих) підтримувала певний рівень соціальної взаємодії та солідарності принаймні на рівні локальних спільнот. Збереження дієздатності й неперервна історія Добра стали запорукою того, що важливі для відтворення суспільства навички діяти, обирати, змінюватися, віднаходити стратегії не лише виживання, а й життя стали не тільки дже-

¹⁸³ Корсун В. Спогади. *Проект:1939—1945 рр. Ненаписана історія*. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/21893>

¹⁸⁴ Див.: Стяжкіна О. «Список Бірюкової»: каторга vs вдячність громади. *Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років*. Київ, 2019. С. 250—355.

¹⁸⁵ Мягкий І. Німецькі концтабори військовополонених в Україні у 1941—1943 рр. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_2015/09.pdf

¹⁸⁶ Тарнавський І. Політика німецької окупаційної влади щодо радянських військовополонених в Донбасі (1941—1943 рр.). *Історичні та політологічні дослідження*. 2013. № 4 (54). С. 177.

¹⁸⁷ Наприклад, сюжет із військовополоненим Андрієм, який врятувався з полону, одружившись із жінкою Ганною (повість Бориса Горбатова «Нескорені», 1943).

релом персональної та колективної пам'яті (почасти репресованої), а й силою, що підтримувала потенцію відновлення, самознаходження, надію на можливість постання іншого, кращого, «свого», правильного життя. Щоправда, в умовах тривалої бездержавності уявлення про стратегію його набуття у тих, хто пережив війну, суттєво різнилися.

Підсумовуючи, варто зазначити, що історія Другої світової війни у Європі відзначилася не тільки збройними зіткненнями на фронтах, а й установленням окупаційних режимів та перетворенням цивільного населення на реальних і символічних заручників і жертв «ворожої влади». Окупаційний режим як усталений формат життєдіяльності територіальної спільноти, що залюднювала українські етнічні землі, став реальністю з анексією Карпатської України Угорщиною. З української перспективи ця подія відкриває відлік подій Другої світової не з вересня 1939 р., а з березня 1938 р. Як і низка європейських народів (поляків, румунів, італійців та ін.), українці зазнали не однієї, а декількох окупацій і присутності (порівняно короткочасної або тривалої) не однієї, а кількох ворожих армій та окупаційних адміністрацій. Після розгрому нацизму радянська окупація західних земель набула форми негативної трансформаційної, легітимізованої міжнародними договорами й символічним простором «возз'єднання українських земель» і врешті переросла у державність. Проблема категоризації режиму, який було встановлено на території «великої» України на початку 1920-х і на західноукраїнських землях, Буковині та Бессарабії у другій половині 1940-х років, залишає відкритим (так само, як і щодо країн Балтії) проблему, пов'язану з визначенням верхньої межі завершення Другої світової для України. Напад Російської Федерації на Україну у 2014 р., загарбання Криму й окупація частини Донеччини та Луганщини актуалізують поглиблення фахової роботи істориків у цьому напрямі.

Загарбавши українські землі, окупаційні режими не гребували жодними насильницькими інструментами у вирішенні своїх завдань, економічного й демографічного визиску, розширення власного життєвого простору, формування просторів лояльності як унаслідок знищення населення, депортацій, репресій, так і завдяки «заграванням» з певними верствами та спільнотами. На універсальності їхніх завдань поставала подібність методик окупації та типологічна подібність режимів. На відміну від окупованих держав і територій Західної Європи, де загарбники намагалися та/або змушені були дотримуватися певних законів, українські землі перетворилися на суцільну територію кривавого свавілля, що спричинилося як установками керманічів країн-агресорів, так і поведінкою призвідників терору та беззаконня в зонах окупації. Окупанти «розділяли й володарювали», призначаючи групи й спільноти ворогів, які підлягали знищенню, та групи й спільноти тих, кому пропонували життя в обмін на лояльність. Обираючи між злом і злом, окуповані приставали на пропозицію вижити за будь-яких умов і колаборували з режимами як пасивно, так, подекуди, й активно, стаючи призвідниками злочинів, які організовували окупанти. Всі оку-

паційні режими вдавалися до однакових форм приниження та фізичного чи символічного знищення «ворогів»: арешти, розстріли, заручництво, депортації, терор голодом, концтабори поглинали й вбивали як «ворогів» нацистського режиму, так і «ворогів» радянської окупації. Перебуваючи «у затінку» великих злочинців — нацистської Німеччини та сталінського СРСР, решта окупантів, зокрема румуни та угорці, творили те саме зло. Масштаб скоєних нацистами злочинів не скасовує злочинів Голокосту — голоду та хвороб, які заподіяла євреям румунська окупаційна влада, та злочинів проти січових стрільців, які вчиняла влада Угорщини. Окупації українських земель супроводжувалися масштабними геноцидними акціями (Голокостом, Пораймосом, геноцидом кримли, геноцидом радянських військовополонених), які свідомо і організовано здійснювалися окупантами.

Усі окупаційні режими використовували гасло «визволення», наповнюючи його різними сенсами: «визволення» від панів та бояр, «визволення» від комуністів, «визволення» від нацистів та їхніх посіпак. Певний час ці гасла сприймали не як політичну маніпуляцію, а як потенцію змін на краще, тому в кожній окупації певний час були свої палкі прихильники, які згодом розуміли (хоча іноді й ні), що потрапили в пастку. Дозвіл на «визволення», який проголошували окупаційні режими, посилював внутрішні розлами та розколи: соціальні, етнічні, конфесійні. Часто ці внутрішні розлами, підбурювані або підсилені діями загарбників, виливалися у сусідську підлість, зраду або й злочини проти людства.

Відмінності в поведінці окупантів зумовлювалися їхньою ціннісною платформою, панівною доктриною, врешті — візією майбутнього окупованих земель (громад) у картині світу країн-агресорів. Саме тому нацистська окупація, базована на ідеї розширення «життєвого простору» тільки для німців, була більш антилюдською, ніж угорська, румунська чи радянська, які передбачали розвиток загарбаних територій як «своїх».

У будь-якому разі в жодній зі стратегій окупантів, на жаль, не лишалося місця українському питанню в сенсі набуття українцями та Україною геополітичної суб'єктності. Саме тому маніпулятивні стратегії окупантів, що на словах підтримували українські прагнення, мову, ідею української соборності, з одного боку, та намагання окупованих спільнот таки здобути реальну незалежну державу і здобути її соборною, з іншого, генерували колосальний простір напруги, надій, зрад, розчарувань та запеклого протистояння, які не припинилися після офіційно визнаного завершення Другої світової війни.

Інтенції окупованих та сценарії проживання / виживання / смерті під окупацією були різними, нестабільними та нелінійними. Спротив не був провідним мотивом більшості пересічних жертв / учасників війни / окупації, але згодом поставав як провідний акцент у пропаганді. Саме тому міфологія «Великої Вітчизняної» мало відрізнялася від міфології «Франції, що боролася», чи «Партизанської Югославії». Врешті, на поталу повоєнних режимів / влад пропаганда перетворила спротив і жертвування на єдиний прийнятний сценарій для оку-

пованих людей. Строкатість і неможливість концептуалізації людської поведінки під окупацією є чи не єдиним незаперечним висновком для тих, хто намагається узагальнити досвід окупацій та виділити універсальні в тому світі тенденції. Цей парадокс, слід зауважити, був притаманний всім європейським окупованим спільнотам. Вживання / просто життя / мімікрія / соціальні злети / спротив (стихійний, організований державою, організований спільнотами, політичними партіями та рухами) / мародерство / зрада / мучеництво / рятування / праведництво / катування / смерть — усе це було вибором тут і тепер, все це могло відбуватися в житті однієї й тієї самої людини.

Аналіз поведінки в умовах окупації дає змогу врешті поставити руба питання: чим була радянська влада для українців? наскільки вона була своєю для людей, які під нацистами (румунами) вдавалися до практик, засвоєних під тиском радянського інжинірингу: переписування біографії, маніфестовані зречення (тут не батьків, а партквитка), маніфестація бідності як символу страждань за радянських часів (у минулому така маніфестація означала класово своїх), доноси, крадіжки тощо? Втім, аналізуючи поведінки людей під окупацією, можна розглянути проблему ширше — з точки зору прояву та втілення Добра і Зла як таких. І в цьому сенсі історія окупації на українських теренах засвідчує універсальність саме цих категорій для історичного аналізу.

УКРАЇНА
В ДОБУ
ПРОТИСТОЯННЯ
СВІТОВИХ
СИСТЕМ

РОЗДІЛ 8

Україна у 1943—1953 рр.: рерадянiзацiя
й неочiкуванi наслiдки незавершеної вiйни

РОЗДІЛ 9

Вiд сталiнiзму до перебудови:
радянська влада на етапi виродження

РОЗДІЛ 10

Дволикiй Янус: полiтична система
радянської України на сконi радянського ладу

РОЗДІЛ 11

Парадокси «розвиненого соцiалiзму»:
повсякденнi практики

РОЗДІЛ 12

Вiд тоталiтаризму до тотального дефiциту:
економiка УРСР у системi координат
ресурсної економiки

РОЗДІЛ 13

Крим: курс до українських берегiв

РОЗДІЛ 14

Боротьба кримських татар
за реабiлiтацiю та повернення

РОЗДІЛ 15

Глашатаї національної
iдентичностi i суверенiтету

РОЗДІЛ 16

Ленiнська держава-комуна
як iнструмент побудови комуносоцiалiзму:
онтологiя радянської епохи

УКРАЇНА У 1943—1953 рр.: РЕРАДЯНІЗАЦІЯ Й НЕОЧІКУВАНІ НАСЛІДКИ НЕЗАВЕРШЕНОЇ ВІЙНИ

За лаштунками перемоги. Вигнання нацистів з території сучасної України розпочалося у 1943 й завершилося 28 жовтня 1944 р. Та чи можна було казати про перемогу українського народу? Це геть не риторичне запитання бентежить вже не одне покоління українців, як тих, які є властиво громадянами сучасної України, так і тих, хто є нащадками вигнанців з упокореної Кремлем вже вкотре радянської України. Власне, питання лишатиметься відкритим, допоки тривають пам'ятеві війни. Це, однак, не означає, що просуватися в напрямі його постановки та вирішення не варто.

Нацизм було подолано, натомість радянський колоніалізм через численні символічні й політичні надбання претендував на місце «рятівника світу від фашизму», зростаючи територіально і, відповідно, демографічно.

За парадним фасадом інспірованого Кремлем звеличення «перемоги радянської зброї» та «*русского народа*» було заховано (й значною мірою поховано) тих, хто насправді давав відсіч нацизму¹. Злиті у символічний «*русский народ*» і поглинені ним українці, євреї, поляки, білоруси, роми, казахи, грузини та інші народи втратили суб'єктність у справі перемоги й дискурсивно позначалися як «безпомічні та врятовані» жертви «фашизму».

У парадигмі радянської пропаганди перемога конструювалася як спільна праця «фронту, тилу та підпілля». У такій формулі не було місця окупованим людям, а місце тих, хто не погодився на відновлення радянського імперіалізму, було позначено як простір зради й колаборації.

¹ Про дискурсивне зближення понять «радянського патріотизму» і «руського націоналізму» див.: Rees E.A. *Stalin and Russian Nationalism. Russian Nationalism. Past and Present*. Basingstoke, 1998. P. 77-106.

Між тим, перемогу над нацистами вибороли не тільки українські фронтовики² й партизани³. Її здобували ті, хто виживав сам, допомагаючи іншим; хто переборював власний страх, щоб врятувати умовних «своїх» чи навіть «чужих»; хто — через нелінійність власного досвіду — доходив до активної усвідомленої позиції у боротьбі з нацизмом та/або радянським імперіалізмом; хто годував родини, витягував військовополонених з таборів, попереджав про облоги, ховав молодь від відправлення до Німеччини, розповсюджував інформацію про небезпеку тощо.

Практики цієї людської — часом повільної та непевної — перемоги потребували й тому відроджували або створювали наново мережі громадської солідарності — тимчасової або системної взаємодопомоги, спільної дії та колективної/об'єднаної загальною метою праці. Новонароджена під страхом смерті у загрозливих умовах солідарність була крихкою, часто — обмеженою локально територією спільного проживання, однак ці мережі давали змогу спільнотам існувати й почасти виживати, спираючись на свої сили — не оглядаючись на державу як формат існування. Або вперто й послідовно чинити опір у часи другої окупації західних земель. Крихкі системи солідарності не завжди були системами позитивної дії, іноді вони формувалися як відповідь на етнічні або соціальні конфлікти, іноді — через спільне відчуження від держави — перетворювалися на механізм розправи і відплати реальним та уявним ворогам.

Прагматика взаємодії та паростки громадської солідарності в умовах окупації й відсутності радянської влади давали змогу уцілілим українським селянам не лише виживати, а й усвідомлювати, що вони можуть дати раду своєму життю без радянської держави й насаджених нею нових/старих «колективних» методів господарювання. Страх перед репресіями за «негідну поведінку» в окупації часто-густо сприявгуртуванню громад і спільнот і позначався практиками солідарного «зберігання» секретів тих чи інших людей, а іноді й готовністю спільно захищати їх від несправедливого покарання. Лінія пасивного опору ділила тих, хто пережив окупацію, й тих, хто не мав такого досвіду, але брався засуджувати і судити/карати. Потужного символічного капіталу набула спільнота фронтовиків. І вона також створювала мережі солідарності, які, на відміну від означених вище, могли виходити за межі локальних спільнот і мали як горизонтальний, так і вертикальний виміри, структуру та легальність. Зручна в управлінні радянська модель атомізованого суспільства, що виступала універсальним лекалом на анексованих теренах, зіткнулася на західноукраїнських зем-

² Загальна чисельність українських громадян, які упродовж війни воювали в складі Червоної армії та ВМФ, становить трохи менше 7 млн осіб. Див.: Муковський І.Т., Лисенко О.Є. *Звитязя і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни*. Київ, 1997. С. 401.

³ Загальна офіційно визначена радянською владою кількість червоних партизанів: у 1949 р. — 220 тисяч, 1965 р. — 500 тисяч. Докладніше про перипетії з'ясування та визнання статистичних відомостей див.: Капась І.А. *Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941—1953 рр.)*. Київ: К.І.С., 2016.

лях у реальному вимiрi з потужною нацiональною солiдарнiстю, яка впродовж тривалого часу була одним з чинникiв опору радянiзацiї.

Вiйна та окупацiї, пережитi українцями, призвели до небезпечної для влади реконфiгурацiї вiдносин мiж державою та спiльнотами. Вiдновлення довоєнного статус-кво для бiльшовицької влади означало не тiльки й не стiльки вiдбудову економiки, скiльки приборкання тенденцiї усвiдомлення українцями власної долi, власної сили i власної спроможностi, що вiдбувалося на рiзних рiвнях, у рiзні способи та на пiдставi рiзних — прагматичних, iдеологiчних i символiчних — пiдвалин. Як справедливо зауважила К. Бек, «у повоєнні роки радянське керiвництво зiткнулося в Україні з суспiльством, яке, хоч i з рiгiональними вiдмiнностями, проте знову вiдновило дореволюцiйнi цiнностi, вiдчуло нацiональне пожавлення»⁴.

Другий виклик, який зумовлював логiку внутрiшньої полiтики бiльшовицької влади пiсля вигнання нацистiв, був пов'язаний iз реконфiгурацiєю системи мiжнародних вiдносин, в яких СРСР — за згодою союзникiв — отримав i легiтимiзував новi, посталi внаслідок домовленостей з А. Гiтлером 1939 р., кордони i вiйськово-полiтичний контроль над значною частиною Європи. Це потребувало специфiчної економiчної полiтики, в основу якої було покладено «годування» й цiльове пiдживлення контрольованих країн, впровадження нових механiзмiв протидiї розповсюдженню прозахiдних iдей мешканцями захiдноукраїнських земель, якi, за висловом Я. Грицака, були «колишнiми полiтичними пiдданими Варшави, Вiдня, Будапешту, Бухаресту, Праги й роздiляли той самий полiтичний досвiд, що й iншi народи Габсбурзької iмперiї: чехи, словаки, поляки i т.п.»⁵. Однак носiями вiдмiнного погляду на свiт були не тiльки українцi Заходу, а й тi умовно радянськi українцi, якi побачили Європу на власнi очi у складi радянських фронтiв або споживали союзницьку допомогу, або ж опинилися на примусових роботах.

Пiдкорення Центральної та Схiдної Європи здiйснювалося в умовах i виразного, i прихованого антирадянського спротиву, який формував iдею «фронтупоневолених народiв» i об'єднував, принаймнi у прагненнях, рухи опору, що давали вiдсiч бiльшовицькiй владi як у межах знову створених радянських кордонiв (Україна, Литва, Латвія, Естонiя, Молдова), так i поза ними — Польща, Болгарiя, Румунiя та iн. Придушення i власне опору, i потенцiйної солiдарностi поневолених та iн. було нагальним завданням пiслявоєнної / повоєнної радянської полiтики.

Формування бiполярного свiту, з одного боку, потребувало позицiонування на новому — закордонному — соцiальному просторi, а з iншого, вимагало «залiзної завiси», яка б зберiгала закритiсть тоталiтарної системи.

⁴ Бек К. Вiдновлення сталiнської системи в повоєннiй УРСР. *Укр. iст. журн.* 2012. № 4. С. 131.

⁵ Грицак Я. Україна, 1945—1985: нова полiтична нацiя. *Україна у 1945—1953 рр.: кiнець сталiнської доби.* URL: http://history.franko.lviv.ua/gryc_r6.htm

Виклики відновлення / встановлення радянської влади на українських землях були пов'язані також із цілком прагматичними труднощами, серед яких — катастрофічні демографічні втрати⁶, управлінська криза й нестача кадрів, руйнація промислових об'єктів та житла⁷, дитяча безпритульність⁸ тощо. Більшовики мали досвід долання таких труднощів через практики терору та підтримання режиму прихованого воєнного стану. З іншого боку, рерадянізація українських земель відбувалася у новій символічній обгортці, де власне війна, названа «Великою Вітчизняною», визначала новий відлік, точку «нуль» у створенні СРСР як радянської імперії, усередині якої місце українців як «менших братів» позначалося в широкому символічному діапазоні — від розчинених у «руському радянському» народі фронтовиків і партизанів до безпорадних жертв нацизму та підступних «націоналістів».

Термін «рерадянізація» віддзеркалює авторський погляд на соціально-політичні процеси, які відбувалися в Україні в останні десять років сталінського життя. Не вступаючи в дебати стосовно найбільш адекватного понятійного апарату, який би точно описував стан українських земель у межах СРСР, але всіляко поважаючи всі пошуки, дискусії й поступ у цьому напрямі, я розглядатиму українські землі як такі, що зазнали російської окупації: найбільша частина — у 1918—1920 рр., інші — у 1939 і від 1944 р. Ці окупації були політично означені як «встановлення (а насправді — насадження. — *Авт.*) радянського ладу». Для земель, що опинилися під владою Москви у 1917—1920 рр., окупація набула пролонгованих трансформаційних ознак колоніальної політики вже у середині 1920-х років, коли колаборація частини місцевого населення перетворилася на свідому / вимушену участь у зміцненні кремлівського режиму. Для західних територій сценарій негативної трансформації радянського взірця у 1941 р. був перерваний не менш негативними спробами інсталяції нацистського колоніалізму. У 1944 р. пролонгована радянська окупація розпочалася вдруге і згодом також набула ознак колоніальної політики, у підтримці якої взяли участь не лише делеговані владою прибульці, а й місцеві мешканці. Усвідомлення участі, співучасті (добровільної чи примусової) у відновленні, підтриманні колоніальних практик, готовність частини українців бачити себе радянськими дозволяє не вживати тер-

⁶ За період від січня 1941 до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 40 млн 967 тис. до 27 млн 383 тис. осіб. Див.: *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945*. Київ, 2000. С. 561.

⁷ Зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 — коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вишів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури. Див.: *Історія народного господарства Української РСР*: у 3 т., 4 кн. Київ, 1985. Т. 3. Кн. 1. С. 165—168.

⁸ З 1941 по травень 1943 р. зв'язок із батьками втратило 190 тис. дітей. Див.: Маловічко І.В. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935—1945 роках 20 століття на території України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. С. 52.

мін «совети» й «совецька» й не підкреслювати винятково насильницький і «експортований» характер постокупаційних практик. Акцентувати суб'єктність і дієздатність і тих українців, що боролись за Україну, і тих, що капітулювали (або свiдомо / несвiдомо під впливом агресивної / наступальної пропаганди солідаризувалися з московською політикою), означає розділити відповідальність за історичні рани, завдані і українцям, і українцями в ході реставрації радянського режиму. Врешті, це дозволяє відмовитися від застосування принципу колективної відповідальності в типологізації складних історичних процесів.

У соціальному сенсі рерадянiзація в тексті розуміється як відновлення / постановня радянського ладу більшовицькими методами репресій і соціальної інженерії, як апробованими впродовж 1920—1930-х років, так і знову налаштованими для вирішення проблем і викликів, що постали перед Кремлем у пост'ятинську добу як нові й небезпечні, зокрема небезпечні для перевинайдення / переосмислення радянського імперіалізму в його «рускоцентричній» поставі.

У цьому тексті рерадянiзація розглядається як механізм і практика (сукупно з інструментарієм) реалізації більшовицької влади щодо українських спільнот, які вийшли з вiйни з небезпечними для Кремля інтенціями. Увагу також приділено змінам, які заклали підґрунтя для пролонгованої руйнації імперського проекту.

«Визволені»: затавровані й «невдячні». Якщо у європейських країнах мирне життя починалося переважно з легітимізації або делегітимізації — через самосуди, судові процеси, вибори — органів місцевого управління та урядів⁹, то на українських теренах воно розпочиналося з «очищення» (іноді агресивної «санації») від «ворожих» елементів, покладеного на спеціальні структури НКВС. Примітно, що ці структури — оперативно-чекістські групи НКВС — вперше було задіяно у 1939 р. на інкорпорованій Західній Україні. Тоді на них було покладено завдання зайняти приміщення (місцевих) установ зв'язку, банків, друкарень тощо. Крім того, оперативно-чекістські групи арештовували й брали в заручники відомих політиків, землевласників, урядовців, створювали агентурні мережі, контролювали стратегічні об'єкти, забезпечували громадський порядок. Зрештою, саме вони стали першою окупаційною структурою, з якою стикалися мешканці Західної України.

Застосування оперативних груп на територіях, звідки було вигнано нацистів, продемонструвало, наскільки «рідною» та «своєю» була радянська влада. Входячи у міста і села разом із передовими частинами армії, оперативні групи по «свіжих слідах» заарештовували «зрадників» і «пособників», за їх відсутності — членів родини. Водночас оперативно знищували сліди нацистської влади (вивіски, назви вулиць, символіку), здійснювали обшуки, перевірки, відновлювали агентурні мережі, перекидали «кадри» з евакуації, забезпечували заслони, які мали запобігати втечі «антирадянських елементів» з відвойованої території.

⁹ Див.: Deak I., Naimark N.M. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*. Boulder, 2015.

Групи розмінювали території, збирали зброю, сприяли відновленню промислових об'єктів, організували прибирання й поховання трупів, перевірку комунального господарства (мостів, водогонів, транспорту тощо), охорону громадського порядку. Виконуючи функцію забезпечення безпекових складових життя, оперативно-чекістські групи діяли водночас як репресивні / каральні загони, іноді безоглядно тавруючи мешканців окупованих територій підозрою у зраді, застосовуючи незаконні методи покарання¹⁰.

Позбавлений суб'єктності уряд радянської України отримав вказівку повертатися на «визволену територію» на засіданні ЦК ВКП(б) наприкінці січня 1943 р. у Москві. У першій «черзі», що мала відбутися 25 січня, по «лінії ЦК КП(б)У» повністю виїжджав склад лише одного структурного підрозділу — відділу пропаганди та агітації¹¹. Примітно, що у першому «урядовому загоні» було доправлено редакцію газети «За Радянську Україну» та частину співробітників газет «Комуніст» і «Советская Украина». Тим часом Український штаб партизанського руху, за винятком кількох осіб, залишався у Москві до «особливого розпорядження»¹². Зрештою, саме поєднання діяльності оперативно-чекістських груп, що першими заходили на відвойовані землі, із системною пропагандою забезпечило ефективність рерадянзації.

Радянська влада, що перед тим кинула всіх напризволяще, повернулася для того, щоб, з одного боку, покарати реальних та уявних зрадників, а з іншого, відновити «радянськість» з усіма складовими, ритуалами та символами. За таких обставин жага відплати й справедливості, якою були позначені настрої всіх звільнених від окупації європейських спільнот, у радянському варіанті перетворювала ненависть на громадянський обов'язок¹³, «одержавлювала» та каналізувала її у необхідний для власного самовідновлення спосіб. Про підготовку відповідного правового підґрунтя влада подбала заздалегідь. 3 грудня 1941 й до серпня 1944 р. було ухвалено низку директив і приписів НКВС і прокуратури, указ Президії Верховної Ради СРСР (19 квітня 1943 р.), декілька відомчих постанов та роз'яснень Верховного суду та Прокурора СРСР, розпорядження РНК СРСР, спільний циркуляр НКДБ і Прокурора СРСР, які кваліфікували різні форми співпраці цивільного населення з окупаційною владою¹⁴.

¹⁰ Див.: Терещенко Ю.Т. Організація відновлення діяльності органів НКВС на території України, звільненій від окупації під час Другої світової війни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 193—197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2016_2_55

¹¹ ЦДАВО України. Ф. Р—2. Оп. 12. Спр. 218. Арк. 1.

¹² Там само. Арк. 2.

¹³ Єкельчик С. *Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни*. Київ, 2018. С. 20.

¹⁴ Див.: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. Вип. 1. Київ, 1997. С. 125—142; Вронська Т.В. Феміда воєнної доби і цивільне населення. Там само. Вип. 3. Київ, 1999. С. 100—119; Вронська Т.В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного насе-

Усi цi «засадничi» документи заклали стандарти i рамки уявлень про те, чого в жодному разi не можна було робити пiд окупацiєю i що квалiфiкується як жахливi злочини перед радянською владою. Вони сформулювали вербальнi системи описання людської поведiнки: слова наповнювали простiр через засоби масової iнформацiї, перекази про розмови зi слiдчими, кiно, художню лiтературу. Смысловий ряд «зради» поповнився словами «поплiчник», «посiпака», «пособник» тощо. Коли у серединi 1944 р. Червона армiя наразилася на опiр воякiв Української повстанської армiї (УПА) в Захiднiй Україні, лексикон збагатився термiном «українсько-нiмецькi націоналiсти». Так, М. Хрущов на пленумi ЦК КП(б)У в листопадi 1944 р. називав формування українських воякiв «бандами», «ставлениками Гiтлера», «нiмецькими агентами», «посiпаками нiмецьких iмперiалiстiв» тощо¹⁵. У концептi одержавленої ненавистi, який формували, зокрема, через головний український партiйний журнал «Бiльшовик України», «українсько-нiмецькi націоналiсти» були маркованi як «найлютишi вороги українського народу»¹⁶, поступившиє місцем лише «фашистським загарбникам».

Упродовж 1943—1945 рр. на українських землях органами НКВС було заарештовано i засуджено за «зраду Батькiвщини» 45 027¹⁷ (загалом за 1943—1953 рр. — 93 590¹⁸) осiб. У вiдноєних цифрах до кiлькостi населення це було менше, нiж у Бельгiї (вiдкрито 450 тис. справ, доведено до суду 60 тис. справ, за якими засуджено 49 тис. осiб¹⁹), Норвегiї (до кiнця 1940-х рокiв, за даними I. Деака, через судовий розгляд пройшло 92 805 осiб, або ж 4 % населення краiни²⁰) чи Нiдерландах (з майже 9 млн населення пiд пiдозру в колаборацiї потрапило 150 тис. осiб, 60 тис. за рiшеннями судiв було ув'язнено, 152 було засуджено до ВМП, однак страчено з них було тiльки 40²¹). В цей самий перiод у той чи iнший спiсiб — вiд ув'язнення до заборони обiймати посади — було покарано 300 тис. громадян Угорщини. 130 тис. справ вiйськових злочинцiв та колаборантiв було розслiдувано в Австрiї. До судового розгляду дiйшло 23 тис., 13 600 осiб було визнано винними²².

лення з окупантами у перший перiод Великої Вiтчизняної вiйни. Там само. Вип. 11. Киiв, 2008. С. 88—97.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 667. Арк. 10—13, 23—24.

¹⁶ Касименко О. Українсько-нiмецькi націоналiсти — найлютишi вороги українського народу. *Бiльшовик України*. 1944. № 11. С. 18—24.

¹⁷ Нiкольський В.М. *Репресивна дiяльнiсть органiв державної безпеки СРСР в Україні (кiнець 1920—1950-х рр.): iсторико-статистичне дослiдження*. Донецьк, 2003. С. 510—511.

¹⁸ Там само. С. 206—224, 451—452.

¹⁹ Lagrou P. Historical trials: getting the past right — or the future? *The Scene of the Mass Crime. History, Film and International Tribunals* / С. Delage and P. Goodrich (eds.). London, Routledge, 2013. P. 9-22. URL: http://www.academia.edu/4497422/_Historical_trials_getting_the_past_right_or_the_future_

²⁰ З них 17 тис. було вiдправлено до тюрем на рiзні термiни ув'язнення.

²¹ Deák I., Naimark N.M. *Europe on Trial...* P. 204.

²² Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* / I. Deak, J.T. Gross and T. Judt (eds.). Princeton, 2000. P. 301.

Однак менша кількість покараних за колаборацію окупованих українців аж ніяк не засвідчувала гуманність радянської репресивної системи. Менша порівняно із європейськими країнами кількість покараних зумовлювалася потребою у проведенні другої хвилі військової мобілізації й поповнення складу РСЧА²³ та необхідністю відбудови промисловості й сільського господарства, зорієнтованих передусім на потреби фронту²⁴. Тотальні репресії окупованих / звільнених людей були не на часі. Понад те, моральний дух та бойові якості війська були настільки пріоритетними для радянської влади, що органи державної безпеки взялися до адвокації поведінки в окупації дружин та родичів бійців і командирів. У грудні 1943 р. народним комісарам держбезпеки союзних і автономних республік, начальникам управлінь держбезпеки країв та областей, начальникам відділів військової цензури фронтів було надіслано вказівку НКДБ СРСР. У ній йшлося про необхідність вжити запобіжних заходів щодо листів у діючу армію, в яких повідомлялося про аморальну поведінку дружин і родичів бійців. Їх було названо «провокаційними» й «спрямованими на підри夫 боєздатності [армійців]». «З метою припинення подібних методів антирадянської роботи» згадані відправлення пропонувалося конфіскувати, а їх авторів — розшукувати й арештовувати»²⁵. Готовність «не бачити» ознак поганого / нерадянського в поведінці дружин та родичів бійців була цілком раціональною стратегією і в жодному разі не означала пом'якшення режиму, бо водночас родини військових, згідно з низкою постанов, директив, інструкцій 1941—1943 рр., залишались заручниками і, у разі зради фронтовика (і навіть у разі «зрадницьких настроїв»), переходу на бік ворога, здачі в полон тощо, підлягали арешту та засланням²⁶.

Тож як потенційні заручники, що були суттєвим важелем впливу на поведінку військовослужбовців, та ресурси «трудового фронту» — деокуповані і не репресовані в масовому порядку люди були «кориснішими». Та згодом стигматизація не покараних, навіть не заарештованих, однак все одно підозрілих через перебування на окупованих територіях, громадян перетворилася на інструмент маргіналізації українців.

З іншого боку, пропагандистськи легітимізована ненависть, яку слід було відчувати стосовно «ворогів», не збігалася з розумінням нелінійності, багатоман-

²³ За даними українських учених, впродовж другої хвилі мобілізації з українських територій до лав РСЧА було мобілізовано від 2,7—3 млн до 4 млн осіб. Див.: Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941—1945 рр. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Київ, 2011. Кн. 1. С. 316.

²⁴ Напередодні війни промислово-виробничий персонал УРСР налічував 2,6 млн осіб, тоді як у 1945 р. він становив лише 1,3 млн осіб. Див.: Баран В.К. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946—1955). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. Київ, 2011. Т. 2. С. 367.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 18. Арк. 41.

²⁶ Вронська Т. Сімейне заручництво в радянській репресивній практиці воєнної доби. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.)*. Київ, 2013. С. 272—302.

нiтностi людських досвiдiв виживання в окупацiї. А отже, люди волiли радше демонструвати ненависть, нiж реально вiдчувати її. Примiтно, що й головний ворог — нiмцi — iнодi не викликав бажаної/очiкуваної ненавистi, яку можна було б використовувати як мобiлiзацiйний механiзм²⁷. Як було зазначено вище, породженi/вiдродженi системи локальної (просторової, професiйної, гендерної, нацiональної) солiдарностi, практики виживання разом, досвiд спiвпрацi з ворогом, системи пасивного опору сприяли тому, що спiльноти волiли здебiльшого зберiгати свої й чужi секрети «неправильної поведiнки», аби не наражатися на репресивнi дiї бiльшовицької влади, а iнодi навiть мали силу вдаватися до захисту «несправедливо засуджених» колег, сусiдiв, родичiв. Небезпечним для влади був той факт, що трагiчний досвiд вiйни ставав соцiальним щепленням вiд бездумної жорстокостi, яку мали демонструвати представники репресивних органiв. Так, у довiдцi 1948 р. начальник Управлiння вiйськових трибуналiв вiйськ МВС полковник юстицiї Мирошниченко, обурюючись поблажливiстю радянської Фемiди, писав: «...вiйськовi трибунали вiйськ МВС у багатьох справах про контрреволюцiйнi злочини послабляли судову репресiю, а у низцi випадкiв допускали пряме перекручення закону, застосовуючи до зрадникiв Батькiвщини мiри покарання, якi не вiдповiдали санкцiї закону та тяжкостi вчиненого злочину. [...] Незважаючи на те, що за зраду Батькiвщини й низку iнших контрреволюцiйних злочинiв основною мiрою покарання вiдповiдно до Указу вiд 26 травня 1947 року у мирний час є 25 рокiв ув'язнення у ВТТ, трибунали до бiльшостi засуджених застосовували позбавлення волi на 10 рокiв, а в багатьох випадках i на строки нижче 10 рокiв i навiть заходи, не пов'язанi з позбавленням волi»²⁸.

Загрози соцiальної солiдарностi, яка нешвидко й непевно, однак поставала як спiльний для значної кiлькостi людей результат нацистської/румунської/радянської окупацiї та фронтового життя, на українських територiях пiдсилювалися очевидною для Кремля загрозою нацiональної єдностi, розумiння власного — вiдмiнного вiд *русского* / интернацiонального / радянського — шляху виживання й перемоги у вiйнi. Носiями цього розумiння ставали не тiльки члени ОУН i воляки УПА, пересiчнi українцi, а й нiби цiлком лояльнi до влади, уславленi українські митцi. Взимку 1944 р. у Москвi вiдбувся прийом української делегацiї, на якому Й. Сталiн розкритикував кiносценарiй Олександра Довженка «Україна у вогнi». Найбiльше роздратування у кремлiвського очiльника викликав той факт, що у «своєму сценарiї людьми, що борються за звiльнення України, Довженко

²⁷ С. Єкельчик звернув увагу на те, що партiйних чиновникiв непокоiли дiї та висловлювання киян на адресу нiмцiв, яких 16 серпня 1943 року провели вулицями Києва. Так, з квартири на вулицi Горвиця, 10 у колону нiмцiв кинули хлiба та пачку махорки, було чути коментарi на зразок: «Не всi серед них пiшли на вбивства, знущання й iнше за бажанням, а по волi Гiтлера», «дивiться, якi вони зарослi, худi, бруднi, обiрванi. Вони також залишили дружин i дiтей, котрi їх чекають». Див.: Єкельчик С. *Повсякденний сталiнiзм*. С. 32.

²⁸ Цит. за: Иванова Г.М. *История ГУЛАГа, 1918—1958: социальнo-экономический и политико-правовой аспекты*. Москва, 2006. С. 270.

зобразив тільки українців, ігноруючи всі інші народи». Крім того, зазначив обурений вождь, «Довженко ігнорував класовий характер вітчизняної війни радянського народу проти німецьких загарбників», «принизив» членів партії, командирів Червоної армії, зобразивши їх сухими, черствими людоненависниками, натомість звеличивши й зробивши стрижневими образами сценарію людей, що коливались». Величезним «гріхом» О. Довженка було названо відсутність образів «українських буржуазних націоналістів». Це дозволило Й. Сталіну зробити висновок про те, що й сам О. Довженко «хворіє на націоналізм»²⁹.

Лікування «українського націоналізму» було одним з головних завдань ре-радянзації. «Ліками», як годиться, стали як репресивні, так і «виховні» заходи, здійснювані партійно-управлінським апаратом. Розбудова його в УРСР відбувалася в умовах гострої нестачі кадрів та перевірок місцевих комуністів щодо їх поведінки під німцями. У ході тотальної перевірки на предмет колаборації з ворогом, як зазначає І. Склокіна, «доводити свою неучасть у ній мали передусім усі члени партії та комсомолу, що залишалися на окупованій території, а також усі ті, хто претендував на підвищення соціального статусу через вищу освіту чи обіймання посад в управлінському апараті»³⁰. «У 1943—1945 рр. і протягом багатьох повоєнних років у звітній документації відділів кадрів партійних комітетів був навіть спеціальний розділ: “Перебував на окупованій території без спецзавдань”, де вказувалася точна кількість таких осіб, які обіймали номенклатурні посади»³¹. Розгляди персональних справ йшли різними темпами та з різною мірою «каральної» результативності. Поновлення у партійних чи комсомольських лавах було, з одного боку, проявом неправильної, з погляду репресивних органів, недбалості. Однак, з іншого боку, воно відповідало прагматичним завданням кадрового насичення звільнених територій. На червневій 1944 р. нараді секретарів обкомів з кадрів при ЦК КП(б)У цьому питанню було приділено велику увагу. У відповідь на запити заповнювати номенклатурні посади людьми, які не «заплямували» себе перебуванням на окупованій території, М. Хрущов різко заявив: «...Треба перебудуватися секретарям по кадрах... Запам’ятайте, що ми вам більше людей не дамо, і вам доведеться працювати з людьми, що залишалися на окупованій території»³². Покарання «заплямованих партійців» все ж траплялося. Так, за даними О. Мозохіна, у 1943 р. на всій території СРСР було заарештовано за різними звинуваченнями, зокрема й за зраду Батьківщини,

²⁹ ГДА СБ України. Ф. 11. Спр. С-836. Т. 3. Арк. 23—23 зв.

³⁰ Склокіна І. Радянська політика пам’яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики пам’яті: регіональний аспект. Ч. 1. 21 червня 2013. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/749-iryna-sklolina-radyanska-polityka-pamyati-pro-kolaboratsiyu-periodu-natsystskoyi-okupatsiyi-yak-instrument-natsionalnoyi-polityku-rehionalnyu-aspekt-chastyna-1>

³¹ Іваненко В.В. Відродження державного управління в УРСР (1943—1945 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ, 2008. С. 425.

³² Там само. С. 426.

шпигунство, диверсії, розповсюдження панiчних чуток, участь у антирадянських органiзацiях тощо, 141 253 особи. З них 132 працiвники «апарату» (0,09 %³³); у 1944 р. було заарештовано 103 532 особи, з них 82 «апаратчики» (0,08 %)³⁴; у 1945 р. з 112 348 заарештованих лише 73 (0,065 %) представляли партiйну верхiвку³⁵.

«Селективний» пiдхiд у репресуваннi можновладцiв унаочнив прагнення влади перекласти власну провину (за поразки 1941—1942 рр., за панiчну втечу номенклатурних працiвників, за провал органiзацiї системного спротиву) на нацистів та їхнiх посiпак. «Вiдбiлювання» комунiстів та замовчування негiдної поведiнки бюрократiв i партiйцiв пiд час окупацiї крiм прагматичних завдань вiдновлення керованостi та вирiшення економiчних завдань мало на метi символiчну сакралiзацiю ролi партiї, радянської влади та персонально Й. Сталiна у перемозi над нацизмом.

«Хворобу нацiоналiзму» очiльники ЦК КП(б)У долали за допомогою улесливого прославляння «великого русского народа», якому в листi з нагоди «визволення України» (жовтень 1944 р.) партiйнi українські вождi передавали «всенародну сердечну вдячнiсть... за могутню i рятiвну допомогу, надану українському народовi в органiзацiї боротьби проти нiмецьких загарбникiв i згуртуваннi сил народу на вiдсiч i розгром ворога»³⁶. Листи Й. Сталiну з подякою за визволення стали частиною сценарiїв численних мiтингiв на пiдприємствах та в установах українських мiст. Наймасштабнiшою акцiєю колективної «подяки» став збiр пiдписiв пiд колективною поемою «Слово Великому Сталiну вiд українського народу», яку керiвництво республiки замовило шiстнадцятьом найвiдомiшим українським поетам. На 11 жовтня 1944 р. лист пiдписали 9 316 973 громадянини України. С. Єскельчик зазначає, що ця пiдписна кампанiя оприявила одразу декiлька рис сталiнського режиму, серед яких: занепокоєнiсть влади щодо лояльностi мас, вiра в дiєвiсть грандiозних полiтичних ритуалiв, ототожнення радянської влади з «Великим Сталiним»³⁷. Однак збирання пiдписiв, iмовiрно, було також нацiлене на те, щоб якомога бiльша кiлькiсть українцiв з'ясувала та засвоiла правильну формулу того, як думати й говорити про вiйну, як i кого пам'ятати, як знову постати радянською людиною та як бачити себе, свою роль, мiсце всiх українцiв у вiйнi. Власне, текст листа був найпростiшою формою обов'язкового алгоритму полiтичної iнiцiацiї нових українських громадян. У простiй формi вiн доносив базовий набiр установок, що визначав вiдносини влади i громадянина.

³³ Пiдраховано за: Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1943 г. *Проект «Исторические материалы»*. URL: <http://istmat.info/node/294>

³⁴ Пiдраховано за: Мозохин О.Б. 1944 г. Там само. URL: <http://istmat.info/node/295>

³⁵ Пiдраховано за: Мозохин О.Б. 1945 г. Там само. URL: <http://istmat.info/node/296>

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 779. Арк. 15.

³⁷ Єскельчик С. *Повсякденний сталiнiзм*. С. 49—50.

І в перші роки після вигнання нацистів, і пізніше публічні вияви «вдячності» Й. Сталіну й «*росському народу*» набували форм, які відверто принижували українців та закладали підґрунтя для свідомого применшення (аж до заперечення) ролі українців у перемозі над нацизмом, яке продовжує бути трендом імперської риторики РФ і в перші десятиліття ХХІ століття.

Імперський присмак таких виславлень спонукав колишнього наркома проєкту Олександра Шумського у жовтні 1945 р. з красноярського заслання написати Й. Сталіну лист геть іншого стилю. Він наголошував: «Микита Хрущов у своєму малоросійському ліричному екстазі затагнув не тільки про “старшинство” російського населення над українським і про допомогу “молодшому” українському народу, а заявив про подяки українського народу російському і за що ж? Виявляється — за ясний розум, стійкий характер і твердий вплив російського народу в людських відносинах... Що ж тоді являє собою народ, від імені якого це кажуть — український народ? Що він без ясного розуму, без стійкого характеру, без твердої волі, народ безвольних, безхарактерних дурнів, яких врятував розумний, стійкий російський народ, за що і приноситься йому подяка?.. Це образа честі і гідності українського народу. Це ганьба. Цей малорос до того розперезався, що перейшов всі межі допустимого. Таку людину український народ не може терпіти на посаді Голови Раднаркому»³⁸.

Помилкою О. Шумського був факт персоналізації провини М. Хрущова. Насправді той був усього лише інструментом стратегії затвердження імперського бачення СРСР, започаткованої наприкінці 1930-х років. Як справедливо зауважив С. Єкельчик: «Якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних класів, то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів і нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»³⁹. Вбивчу міць імперіалістичної російської потуги західні українці — й повстанці, й інтелектуали, й пересічні люди — відчували дуже ясно. Вона не тільки ховалася за більшовицькими евфемізмами «боротьби проти буржуазного націоналізму». Радянські ідеологи діяли проти Української греко-католицької церкви не як більшовики, а як адепти доктрини «Москва — Третій Рим». Як більшовики вони мали б дискредитувати церкву як таку, але як імперіалісти прискорено оправославлювали західноукраїнські землі, спонукаючи так зване возз'єднання Греко-католицької церкви з Православною. Сценарій розчинення УГКЦ у структурі РПЦ почав втілюватися в життя навесні 1945 р. Тероризовані владою священники УГКЦ Г. Костельник, А. Пельвецький, М. Мельник у листі до Раднаркому УРСР висловили бажання розірвати унію з Римом і приєднатися до РПЦ. 8—10 березня 1946 р. ініціативна група на чолі з Г. Котель-

³⁸ ГА РФ. Р. 9401. Оп. 2. Д. 138. Л. 258—260. (Копія документа з колекції д-ра іст. наук Т. Вронської.)

³⁹ Єкельчик С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ: Критика, 2008. С. 19—20.

ником у храмі святого Юра у Львові скликала Собор, на якому 216 делегатів та 19 мирян ухвалили постанову про саморозпуск УГКЦ⁴⁰.

Точну оцінку цим подіям дали сучасники у листівці, що розповсюджувалася серед повстанців та мешканців Західної України: «Імперіалістичне російське захланне рило вилазить з мішка вже на самому початку акції проти української греко-католицької церкви. Бо чому всюди зазначається, що це має бути конче «російська» православна церква, а не, наприклад, українська православна церква? Та ж існують румунська, сербська і другі православні церкви [...] То чому ж не могли енкаведисти придумати для українців от хоч би української православної церкви? Та ми знаємо, чому! Тому, що вся нинішня політика Сталіна веде до того, щоб з українців згодом зробити погній для російського імперіалізму і раз назавжди втопити їх у московським морі. Допомогти йому в цьому має якраз російська церква»⁴¹.

Попри зятяту боротьбу Кремля проти «українського буржуазного націоналізму», думки про здатність українців та української культури бути сильнішими, ніж їм пропонувалося у форматі концепту «молодшого брата», упродовж 1944—1951 рр. поширювалися серед цілком радянських митців, науковців, письменників, журналістів⁴². У той чи інший спосіб їх поділяли не тільки повстанці, які не хотіли бути втопленими у «московському морі», а й широкий загал української інтелігенції, що вийшла з війни «під прапором Шевченка, під прапором Куліша»⁴³, а тому не усвідомила або не взяла до уваги зміни стратегічного ідеологічного курсу.

⁴⁰ Бажан О.Г. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років. Наукові записки. 2003. Т. 22. Ч. 1. С. 142—143. Докладніше: Shlikhta N. 'Ukrainian' as 'Non-Orthodox': How Greek Catholics Were 'Reunited' with the Russian Orthodox Church, 1940s—1960s. *State, Religion and Church*. 2015. No. 2. P. 77-98.

⁴¹ ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 290. Арк. 26, 26 зв.

⁴² «Відображенням репресивної тенденції стала серія постанов ЦК ВКП(б) і їх відповідників, прийнятих ЦК КП(б)У: «Про журнал “Вітчизна”», «Про журнал сатири й гумору “Перець”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення», «Про репертуар самодіяльності культурно-освітніх установ», «Про переключення і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та ін. Всього за період з 1946 до 1951 р. було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов з ідеологічних питань». (Даниленко В. Боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ століття: Історичні нариси*. Київ: Наук. думка, 2002. С. 711.)

⁴³ Виступаючи на конференції українських письменників у серпні 1946 р., секретар ЦК з ідеології К. Литвин зауважив, що «вони спиралися на неправильне положення, нібито партія в роки війни змінила свою політику. Адже з метою виховати патріотизм у нашого народу багато писали про Олександра Невського, Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького, потім була оприлюднена низка патріотичних звернень до українського народу, у яких велику увагу приділяли висвітленню героїчних традицій нашого минулого, були видані малоформатний «Кобзар», який перекидали за лінію фронту, багато листівок, у яких з суто пропагандистською метою використовувалася творчість Шевченка, тож дехто з усього цьо-

«Помилковість» цих думок, втілених у творах та наукових роботах, радянська влада доводила через дисциплінарно-дискримінаційні практики, ритуали каяття та критики / самокритики, «терор силою та ласкою» (В. Даниленко), ревізію українського словника⁴⁴ та української історії, підпорядкування історичної науки, літератури й кіно, через символічні (як у випадку з О. Довженком, О. Гончаром, В. Сосюрою та ін.) та фізичні покарання. «Коліма, Мордовія, Комі АРСР, Норильськ, Красноярськ, Караганда, Далекій Схід, Іркутськ, Кемерово, Астрахань — далеко не повний перелік міст і місць, у тюрмах і концтаборах яких «перевихувалися» українські поети і письменники, «буржуазні націоналісти», — підсумовував В. Даниленко. За його даними, в цей період було репресовано 200 українських письменників⁴⁵. Як довів В. Ган, українська інтелігенція стала першою жертвою «ждановщини», оскільки заступник голови Агітпропу СРСР Пьотр Федосєєв прибув до Києва для координації першого етапу ідеологічної чистки наприкінці червня 1946 р., тобто за два місяці до публікації сумнозв'язної постанови «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”»⁴⁶. С. Єкельчик звернув увагу на різні акценти, які було представлено щодо викриття хибної політики журналів «Звезда» і «Ленинград» (серпень 1946 р.) і органу Спілки радянських письменників України журналу «Вітчизна» (жовтень 1946 р.)⁴⁷. Якщо у першому випадку йшлося про неприпустимість «низькопоклонства перед Заходом», то у другому — про необхідність боротьби з буржуазно-націоналістичною ідеологією⁴⁸.

Забезпечуючи дискурсивну тяглість посталого імперського російського концепту історії та місця України й українців у ньому, більшовицька влада воліла «стерти» з пам'яті, забути й викреслити з фізичного життя і своїх колишніх, нею ж призначених ворогів. У післявоєнній доктрині ненависті не було місця ані шкідникам-троцькістам, ані петлюрівцям, скоропадчикам, махновцям, «боротьбистам», «бундівцям», членам СВУ, «націонал-уклоністам» та ін. У символіч-

го помилково виснував, що визволення України йде під прапором Шевченка, під прапором Куліша. Пробачте мене за різкість, але вийшло саме так. Товариші вирішили, що всю попередню критику можна відкинути, бо почався поворот у політиці партії, партія поступилася». Цит. за: Кисла Ю. Сталінські спектаклі віри, або як дисциплінували українських письменників у повоєнні роки. *Україна модерна*. 27 листопада 2019 р. URL: http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR3LeXDqPTb2hd_7IgekbWKApcNAhTjzGgIBh361Ged3—44IV8Uf30gl2s

⁴⁴ Наприкінці 1946 р. було затверджено новий, ще більше наближений до російського, український правопис, з культурно-ідеологічної сфери почала зникати українська національна фразеологія. Її поступово змінювала радянська, загальносоюзна. Див.: Даниленко В. С. 710.

⁴⁵ Там само. С. 722, 723.

⁴⁶ Hahn Werner G. *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946-53*. Ithaca, 1982. P. 48. Тут за: Єкельчик С. *Імперія пам'яті*. С. 115—116.

⁴⁷ *Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950*. Зб. документів і матеріалів. Київ, 1989. С. 266—267.

⁴⁸ Єкельчик С. *Імперія пам'яті*. С. 119—120.

ному сенсі всі вони зникли навіть як об'єкт нищівної критики. У фізичному — ті з них, хто вижив у таборах і тюрмах, мали б вийти на волю саме у 1947—1948 рр. Однак цього не сталося. Більшовицька влада воліла «поховати» їх у місцях позбавлення волі й на засланнях, а тому вдалася до безпрецедентної каральної акції — безпідставного повторного репресування⁴⁹.

Замуровуючи пам'ять про національну революцію та її носіїв, про буремні й позначені надією на українське відродження 1920-ті в ГУЛАГу та на засланнях, тавруючи українських авторів і науковців як носіїв архаїки, національних пережитків тощо, Кремль притлумлював свій страх перед абсолютно сучасною європейською тенденцією зростання національного духу та самоорганізації, якими були позначені перші післявоєнні роки в Європі. Її втіленням були і голлістський міф «Франції й французів, що звільнили себе самі», і потужні національно-визвольні рухи⁵⁰, які розгорнулися в тій частині Європи, яка стала зоною радянського впливу.

Звинувачення в архаїчності, милуванні минувиною, буржуазно-націоналістичній ворожості, примусова амнезія історії 1920—1930-х років були покликані сприяти «подальшій символічній кодифікації радянської України як своєрідної «національної окраїни»⁵¹ і навчити українську інтелігенцію й українців у цілому «ідентифікувати себе з радянською сучасністю та російським імперським минулим»⁵². Вони, з одного боку, застосовувалися для знецінення української національної ідеї як такої, а з іншого, — через прив'язування українського національного до нацистського дискредитували не лише визвольну боротьбу, але й наукове, ідеологічне (відмінне від більшовицького) та мистецьке осмислення ролі національного питання у розвитку українського суспільства.

Помста за імперські страхи. Маючи досвід розвалу імперій⁵³ і опинившись у новій геополітичній реальності, що супроводжувалася падінням колоніальної системи та зростанням національно-визвольної боротьби колоній, більшовицька влада намагалася зберегти й почасти відбудувати російську імперію онов-

⁴⁹ Див.: Вронська Т. *Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953)*. Київ, 2019.

⁵⁰ *The Anti-soviet Resistance in the Baltic States* / A. Anusauskas (ed.). Vilnius, 2006; Naimark N.M. Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945—53: Issues and Problems. *Communist Regimes and Parties after the Second World War. J. of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*. 2004. V. 2. No. 1. P. 28—57; Tasić D. Violence as cause and consequence: comparisons of anti-communist armed resistance in Yugoslavia and Bulgaria after the Second world war. *CAS (Centre for Advanced Study Sofia)*. 2018. V. 10. P. 3—35.

⁵¹ Кисла Ю.

⁵² Єкельчик С. *Імперія пам'яті...* С. 128.

⁵³ Канау-Forstner A.S. The war, imperialism, and decolonisation. *The Great War and the twentieth century* / J. Winter, G. Parker, M.R. Habeck (eds.). New Haven, 2000. P. 231—262; Manela E. *The Wilsonian moment. Self-determination and the international origins of anticolonial nationalism*. Oxford; New York, 2007; Thomas M. *Empires of intelligence. Security services and colonial disorder after 1914*. Berkeley, 2008.

леного штабу, вдаючись до різних стратегій і тактик, чільне місце серед яких посідали етнічні чистки й депортації цілих народів.

Розпочинаючи брудну «санаційну» роботу, карально-репресивні органи за вказівкою партійних зверхників передусім сфокусували свою увагу на «чистці» територій, звідки було вигнано нацистів. Першими наприкінці вересня 1943 р. у поле зору НКВС потрапили болгари. Визнані потенційними зрадниками як союзники Німеччини, вони, на відміну від німців, не були виселені до Сибіру та Середньої Азії на початках Другої світової війни, однак повною мірою відчули «радість звільнення від фашизму». Вироки «за зраду батьківщини» отримали не лише ті, хто за окупації був старостою чи поліцеєм, а й ті, хто працював у державних господарствах чи виконував обов'язки квартальних. Болгари, як і представники інших «підозрілих» і «схильних до зради» етнічних спільнот, не підлягали призову до діючої армії, тому все працездатне чоловіче населення віком від 17 до 50 років мобілізувалося на виконання примусової трудової повинності. Більшість болгар, мобілізованих до «трудоармії» в 1943—1944 рр., відбули на примусових роботах по п'ять років і повернулися додому лише в 1948—1949 рр.⁵⁴

Під етнічні чистки потрапили й українські німці. Реагуючи на ініціативу Л. Берії від 28 грудня 1943 р. щодо арешту всіх «фольксдойче» на територіях, звільнених від ворога, Й. Сталін сформулював вказівку: «Усіх арештувати, утримувати у спецконцтаборі під особливим наглядом та використовувати для робіт»⁵⁵. До «фольксдойче» більшовицька влада зараховувала й представників інших націй, які взяли шлюб з німцями. Арешти етнічних німців у місцях їх довоєнного проживання тривали до 1941 р. З весни 1944 р. було поновлено депортації етнічних німців з Криму та областей УРСР до східних регіонів СРСР⁵⁶. Репресій зазнали й німці-репатріанти, які маркувалися як двічі зрадники: поперше, тому що вони німці, по-друге, через переїзд до Німеччини. Парадокс і трагедія ситуації з покараними радянськими німцями полягала в тому, що, як зазначив А. Люстигер, у післявоєнні роки Сталін характеризував саме радянський і німецький народи як головні жертви Другої світової⁵⁷, однак місця для власних німців — жертв війни — в цій формулі не знайшлося.

⁵⁴ Див.: Митков В.В. *Голофа болгар Таврії: анатомія репресій (1920—1940-е годы)*. Запорозжє, 2009. С. 120—145.

⁵⁵ Лубянка: Сталин и НКВД—НКГБ—ГУКР «Смерш» 1939 — март 1946. *Архив Сталина. Документи высших органов партийной и государственной власти* / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва, 2006. С. 485.

⁵⁶ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття*. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 2011. С. 595—643, 619—625.

⁵⁷ Люстигер А. *Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев*. Москва, 2008. (У повній цитаті А. Люстигера йшлося про єврейський народ, якому не знайшлося місця в цій формулі.)

Не було його і для угорців та румунів. Угорці Закарпаття «розплачувалися» за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Репресії проти них тривали до 1950-х років. Формальним приводом була не національність, а громадянство ворожої країни — союзниці гітлерівської Німеччини. Аналогічні аргументи разом зі звинуваченням у праці на користь окупаційного румунського та/або німецького режиму обґрунтовували репресії щодо румунського населення Північної Буковини.

Слід визнати, що відплата народам, формування й застосування принципу колективної провини, помста за етнічною ознакою були практикою, до якої вдавалися й у європейських країнах. Уряд Е. Бенеша у Чехословаччині безоглядно визнав винними у зраді німців та угорців, що становили 30 % населення Чехословаччини. Їх, за винятком відомих борців-антифашистів, було вигнано з країни. Із 300 тис. громадян Угорщини, яких у той чи інший спосіб — від ув'язнення до заборони обіймати посади — було покарано й дискриміновано після війни, дві третини становили етнічні німці, яких уряд Угорщини видворив за межі країни за реальну чи надуману зраду батьківщини⁵⁸.

Однак певною точкою згоди в пошуках винних у трагедіях окупації майже всіх європейських країн, що вийшли з війни, стала загальнопоширена думка, що всі погані вчинки пересічних і відомих людей, представників влади й інтелігенції спричинили «вони» — окупанти, що прийшли у країну з війною. «У цієї втішної проєкції провини та сорому, — зазначив Тоні Джадт, — була певна інтуїтивна логіка. Врешті-решт, якщо б не німецьке вторгнення з 1938 по 1945 р., не було б ані війни, ані таборів смерті, ані окупації, а отже, й причин для громадянських конфліктів, доносів, інших тіней, які висіли над Європою у 1945 р. Поза тим, рішення звинуватити в усьому Німеччину було одним з небагатьох питань, з якими всі сторони, у межах кожної країни та серед союзних держав, могли з готовністю погодитися»⁵⁹.

Однак, якщо перекладання провини за війну й власну поведінку на окупантів (а з тим — і на представників народів-окупантів) було загальноєвропейською тенденцією, то масштабні репресії стосовно цілих етнічних спільнот, покарання «не за те, що вони вчинили, а за те, хто вони є»⁶⁰ було ознакою власне тоталітарного, по-імперськи налаштованого режиму.

Звинувачуючи кримських татар (так само, як і чеченців, інгушів, калмиків, турків-месхетинців та ін.) у зраді й вдаючись до геноцидних дій щодо них, більшовики, як їм здавалося, зменшували ризики розколу імперії з боку націй, які мешкали компактними ареалами і впродовж війни набули іншого досвіду, могли отримати або претендувати на іншу міжнародну перспективу⁶¹. У постанові

⁵⁸ Deák I., Naimark N.M. *Europe on Trial...* 2015. P. 205, 206.

⁵⁹ Judt T. *The Past is Another Country...* 2000. P. 296.

⁶⁰ Еплблом Е. *Історія ГУЛАГу*. Київ, 2006. С. 25.

⁶¹ Йдеться про процеси розпаду європейських імперій і деколонізації, які стали одним з важливих компонентів повоєнних політичних змін у світі. В 1945 р. здобули незалежність Індонезія і В'єтнам. 17 серпня 1945 р. було проголошено незалежну республіку Індо-

Державного комітету оборони (ДКО) СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р. імперський страх проявлений як майже головна теза обґрунтування вироку / покарання для кримських татар: «“Татарські національні комітети”, в яких головну роль грали білогвардійсько-татарські емігранти, за підтримки кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування та утиски не-татарського населення Криму і вели роботу з підготовки насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил»⁶².

Імперська потуга більшовицької влади була міцною, однак не всесильною. З урахуванням запеклого спротиву, який чинили не тільки українці, а й литовці, латвійці, естонці, а також — проти своїх, однак підлеглих СРСР, комуністичних режимів — поляки⁶³, болгар, румуни, не зважати на загрозу національного опору в стратегічному геополітичному майданчику, яким був Крим (так само, як і в осерді Кавказу), Москва не могла. Як зауважила Е. Епплбом, «уперше Сталін вирішив знищити не просто членів певних підозрілих націй чи категорій політичних “ворогів”, а цілі нації — чоловіків, жінок, дітей, старих... Після того, як їх вивезли, навіть назви всіх цих депортованих народів зникли з офіційних документів — навіть з “Великої радянської енциклопедії”. Влада стерла їхні рідні землі з мап... Кримську Автономну Республіку також було ліквідовано, а Крим став ще однією радянською областю». Місцева влада руйнувала кладовища, перейменовувала міста і села⁶⁴ й викреслювала колишніх їх мешканців з підручників історії⁶⁵. З 200 тис. кримців, депортованих з рідної землі, вже в перший рік померло майже 30 тис. осіб. Звинувачення у зраді офіційно було скасовано тільки у вересні 1967 р.

Відповідно до постанови ДКО СРСР від 2 червня 1944 р., водночас із кримськими татарами з Криму виселили «німецьких пособників з числа греків, вірмен та болгар». Вірменам і болгарам інкримінувалося активне співробітництво

незія. У 1946 р. Філіппіни оголосили свою незалежність. У 1946 р. після виведення французьких військ фактично незалежними стали Сирія та Ліван. Того ж року було проголошено незалежність Йорданії. У 1947 р. Індія і Пакистан здобули права британських домініонів. У 1948 р. визволилися від колоніальної залежності Цейлон і Бірма, проголошено утворення двох корейських держав (КНДР і Республіка Корея) та Держави Ізраїль.

⁶² *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015): зб. документів та матеріалів*. Київ, 2016. С. 31.

⁶³ У ході боротьби з польським національним рухом, який радянська влада вважала вкрай загрозованим не лише для постання залежної від СРСР Польщі, а й для власного існування, на початку січня 1945 р. радянське керівництво ухвалило рішення про необхідність виселення осіб польської національності. Виконуючи директивне рішення, органи НКВД—НКГБ уже в січні-лютому направили в табори 3461 особу польської національності. Див.: ЦДАВО України. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 28—31.

⁶⁴ Могіла Д.В. Перейменування назв адміністративних об'єктів в Криму як наслідки депортації 1944 р. кримських татар, болгар, вірмен та греків. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2008. Т. 21 (60). № 2. С. 301—306.

⁶⁵ Епплбом Е. *Історія ГУЛАГу*. 2006. С. 336.

з окупантами, грекам — дрібні торговельні гешефти з німцями. Операція з виселення охопила обидва контингенти і була здійснена упродовж двох днів — 27—28 червня 1944 р. Органи НКВС примусово перемістили з Криму на спецпоселення в Гур'євську, Молотовську, Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР сім'ї греків, вірмен та болгар, загалом 37 455 осіб (з них: греків — 16 тис., вірмен — 9 821 тис., болгар — 12,628 тис.).

Імперська помста за власні страхи, безпорадність, неможливість зламати збройний опір була найбільш запеклою та послідовною стосовно українців Західної України, «радянiзувати» яких вдалося, узявши в заручники та депортувавши цілі родини. Упокорення мешканців захiдноукраїнських земель було розтягнутим у часі процесом. За даними Т. Вронської, впродовж дев'яти років (1944—1952) звідти було депортовано 206 664 особи⁶⁶, тільки в 1945—1950 рр. 14 435 з них померло на засланні чи по дорозі до нього. На відміну від татар та інших «покараних народів», яким у 1956 р. скасували режим спецпоселення, стосовно українців радянська влада ані впродовж 1950—1960-х років, ані пізніше не задекларувала свою позицію. «Не було ухвалено жодного законодавчого акта, який би повністю звільняв тих страждених людей від наруги, заподіяної їм сталінщиною»⁶⁷.

Призначення ворогів. Незважаючи на зміцнення культури «Сталіна-переможця» і конструкції «радянська влада, *русский народ* — визволителі», реалії повоєнного буття були такими, що не тільки руйнували надії на пом'якшення режиму й набуття хоча б певних економічних, національних і політичних свобод. Реалії були такими, що змушували сумніватися у величчi влади, Й. Сталіна і його курсу. Про це говорили не лише зі своїми друзями, та навіть із чужими людьми (колгоспник М. Горбенко у розмові з селянами заявив: «З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо, то все вивезуть, а народ знову буде голодувати. Далі існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше»⁶⁸), вони писали скарги й анонімні листи до влади, зокрема псували виборчі бюлетені («Дайте хліба, хочу їсти!», «Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод»)⁶⁹, поширювали у громадських місцях листівки на кшталт: «Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом:.. Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!», «Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле».⁷⁰

⁶⁶ Вронська Т. *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.)*. Київ: Темпора, 2013. С. 396—397.

⁶⁷ Там само. С. 415.

⁶⁸ Рабенчук О.П. Голод 1946—1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Т. 13. С. 271—282, 276—277.

⁶⁹ Там само. С. 276.

⁷⁰ Там само. С. 280.

Припинити прокляття на адресу «рідної влади» й «товариша Сталіна» тільки репресивними заходами було неможливо. Соціальну агресію належало перефокусувати й спрямувати проти «ворогів», існування яких у більшовицькому й ширше — радянському — світогляді не підлягало сумніву. Як справедливо зазначає С. Єкельчик, «за Сталіна ненависть до ворогів нарівні з любов'ю до вождя, якому всі громадяни мусили бути вдячні, стала засадничим компонентом ідеальної радянської ідентичності»⁷¹. Вже навчені бачити й шукати «ворогів» для пояснення життєвих негараздів, і радянські партійці, і пересічні люди були готові для чергового раунду антиворожої істерії. Цілком передбачувано першою мішенню ненависті стали німці. Вони ж, їхні злочини проти окупованих людей, руйнації, завдані під час відступу, ставали логічним поясненням труднощів та негараздів післявоєнної відбудови. Втім, залучення «демократичної Німеччини» до зони радянського контролю змусили радянську пропаганду невдовзі знизити градус ненависті, а потім і взагалі проголосити, що німецький народ був жертвою нацизму, а не його джерелом та носієм. Кампанія ідеологічного паплюження вчорашніх союзників — англійців та американців — вже з 1946 р. унаочнила призначення нового зовнішнього ворога. Однак для того, щоб пояснити всі біди власне «американською підступністю» й каналізувати соціальну агресію в бік Заходу, слід було докладати системних зусиль і досягти суцільного забуття «союзницьких цигарок», «американських і канадських посилок»⁷², ленд-лізу, «трофейних» фільмів⁷³, які миттєво просякнули український культурний простір і потужно впливали на розширення світогляду принаймні молодого покоління радянських людей. Незважаючи на те, що засудження американських імперіалістів ставало частиною безлічі радянських політичних кампаній (політінформацій, виступів агітаторів, листів «на захист миру», зборів із засудженням американських імперіалістів)⁷⁴, у листівці, віднайденій МГБ у районі військових навчань у Полтавській області в 1951 р., Америка поставала як визволителька українського народу. В тексті зокрема зазначалося: «Советская партия говорит, что за границей живут паны, но наоборот за границей в каждой стране капиталистов все равны, а в СССР вот эта партия и паны которые носят пуза аж до земли а с колхозника здере последнюю одыжину котору он продает чтобы

⁷¹ Єкельчик С. *Повсякденний сталінізм*. С. 21—22.

⁷² Американські та канадські посилки розподілялися всередині УРСР через «Різноекспорт» і містили сотні тисяч светрів, брюк, пальт, ковдр, суконь, чобіт, білизни тощо. Також у них були цукор, консерви, концентрати, мило, цукерки та ін. Отримувачами допомоги не тільки у Києві, а й у багатьох містах УРСР були родини фронтників, партизанів, інваліди й члени їхніх родин, дитячі будинки, лікарні й навіть театри. Докладно про організацію, масштаби й пам'ять про допомогу див.: Вронська Т. Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки другої світової війни. *Укр. іст. жур.* 1992. № 3. С. 40—49.

⁷³ Парунов О. Післявоєнний період. Шкільні роки. Роки 1945—1949. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/pislyavoennij-period.-shkilni-roki.-roki-1945-1949.html>

⁷⁴ Див.: Єкельчик С. Ненависть заради миру. *Повсякденний сталінізм*. 2018. С. 34—41.

уплотит. Товарищи украинцы скоро начнется война придет освободительная армия Америки, давайте без боя Украину». ⁷⁵

Розвернути фокус соціального невдоволення у бік «українських буржуазних націоналістів», які у радянській пропаганді позначалися не як самостійний ворог, а були марковані як «ворог-посіпака» — спочатку «німецьких фашистів», а згодом «західних імперіалістів» — було неможливо й недоцільно з двох причин. По-перше, зробити це — означало визнати силу й непереможність українського національного руху. По-друге, потужне й одновекторне каналізування ненависті на адресу «українських націоналістів» потребувало б відповідної реакції влади. Такого «потужного» ворога треба було знищити фізично, ліквідувати, як у 1930-ті роки було знищено так званих «троцькістів», або покарати саме за етнічною ознакою — депортацією всіх, як це було зроблено з кримляни. Обидва варіанти були неприйнятними, оскільки ліквідували б лінію внутрішнього розколу, яку більшовицька імперська влада невтомно плекала для управління Україною й у післявоєнний час, і у всі наступні десятиліття (і яку Кремль використав у 10-ті роки ХХІ ст. в агресії проти незалежної України).

Об'єктом, на який влада дозволяла, а потім і заохочувала, спрямувати невдоволення, соціальне напруження, накопичену агресію, стали євреї. Поведінка пересічних партійців, реакції більшовицьких очільників у маніпулюванні найгіршими стереотипами юдофобії засвідчили, наскільки печерними були й залишалися більшість комуністів-«інтернаціоналістів» і наскільки близько, майже впритул до гітлерівських практик підійшли у нагнітанні антиєврейських настроїв та репресуванні євреїв Й. Сталін і радянські, зокрема й українські, більшовики.

Українці, нагодовані масованою нацистською пропагандою щодо провини «єврейської радянської влади» у всіх негараздах і трагедіях, що їх зазнали люди під «советами»; свідки, «сторонні спостерігачі», а іноді й учасники масових страт євреїв, після вигнання нацистів залишалися носіями дуже різних настроїв ⁷⁶. Тим більше, що відступ німецької армії та повернення радянської влади заповзято пояснювалися нацистами — через окупаційну пресу, пропагандистські листівки, організовану систему чуток-повідомлень — як повернення «жидо-більшовицької системи» з усіма її атрибутами ⁷⁷, а самі більшовицькі керівники часто-густо симпатизували нацистському погляду на ситуацію. «Тут Україна. І ми не зацікавлені в тому, щоб український народ тлумачив повернення советської влади як повернення євреїв», — заявив М. Хрущов у розмові зі старою ко-

⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 819. Арк. 17.

⁷⁶ Слід підкреслити, що нацистська «культура зла й насилля» у поєднанні з реакцією пересічних людей на ятрення давніх історичних ран призвели до проявів ворожості стосовно євреїв не тільки в повоєнній Україні. Див.: Apor P., Kende T., Lónčíková M. & Sandulescu V. Post-World War II anti-Semitic pogroms in East and East Central Europe: collective violence and popular culture. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2019. V. 26. P. 913-927.

⁷⁷ Мицель М. *Евреи Украины. Очерки документированной истории*. Киев, 2004. С. 24.

муністкою Ружою-Годес, яка пережила гітлерівську окупацію під ім'ям Хельмінська, а після відновлення «советської влади» не могла влаштуватися на роботу, оскільки була єврейкою⁷⁸. Втім, радянські очільники не поспішали повертатися до формату інтернаціоналізму і впливати на ксенофобію пересічних людей. Вони взяли ці настрої на озброєння, дозволяли їх, грали ними. Частина дій більшовицької влади була усвідомленою політикою, частина — відлунням власних переконань, страхів та яскраво антисемітських поглядів можновладців. Та чи можна було очікувати на щось інше в добу масових депортацій за національною ознакою?

Трагедія українського «Голокосту від куль» за повернення радянської влади посилилася її навмисним знеціненням та відмовою визнавати катастрофу масових убивств євреїв як катастрофу власне єврейського народу. Як справедливо зауважує М. Мицель, «серед величезної кількості завдань для влади, що повернулася, визначалася й нова, для керівництва абсолютно периферійна: або вести відкриту боротьбу з антисемітськими настроями, або закрити на них очі»⁷⁹. Той факт, що у виступі М. Хрущова на першому засіданні Верховної Ради УРСР йшлося про страждання, пережиті людьми за роки окупації, але євреї взагалі не згадувалися, унаочнив вибір між двома альтернативами, зроблений радянськими очільниками⁸⁰.

Вже восени 1944 р. влада заборонила поетові Давиду Гофштейну організувати в Бабиному Яру меморіальний мітинг, присвячений третім роковинам масових розстрілів євреїв. У листопаді 1945 р. з прокату було вилучено кінострічку «Нескорені» (1945 р., реж. Марк Донський), у якій — в епізоді масової страти євреїв, знятому безпосередньо в Бабиному Яру, — було вперше відображено трагедію Голокосту⁸¹.

З численними труднощами (найчастіше — відмовами) стикалися єврейські громади українських міст і містечок у прагненні увічнити пам'ять загиблих євреїв мітингами з нагоди роковин масових страт, монументами, написами⁸². За волею панівної партії страчені нацистами євреї поступово «розчинялися» у безімен-

⁷⁸ Там само. С. 26—27.

⁷⁹ Там само. С. 25.

⁸⁰ Шварц С. *Євреї в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939—1965)*. Нью-Йорк, 1966. С. 185.

⁸¹ У 1952 р. фільм було офіційно заборонено. Актора Веніаміна Зускіна, який знявся у ролі лікаря Фішмана, страченого нацистами в Бабиному Яру, 12 серпня 1952 р. розстріляли іменем радянської влади разом з іншими звинуваченими у справі Єврейського антифашистського комітету (Хикс Дж. Марк Донской и реконструкция Бабьего Яра. *Искусство кино*. 2015. № 3. URL: <http://kinoart.ru/archive/2015/03/mark-donskoj-i-rekonstruktsiya-babego-yara>)

⁸² Мицель М. Запрет на увековечивание памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра. *Голокост і сучасність*. 2007. № 1. С. 10; Альтшюлер М. Деятельность евреев по увековечению памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина. *Яд Вашем: исследования*. 2009. № 1. С. 171—192. URL: https://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/altshuler.pdf

ній масі «мирних радянських громадян» навіть в інформаційних повідомленнях про перші процеси над нацистськими злочинцями та їхніми спільниками у 1946 р. у Києві та у 1947 р. у Вінниці⁸³.

Викреслюючи Голокост з офіційної пам'яті та міфу «Великої Вітчизняної війни», радянська влада, як свого часу Гітлер, позбавляла радянських людей «химери совісті» — необхідності осмислити власне боягузтво, жорстокість, ненависть і зневагу, виплекані пропагандою й виплеснуті на євреїв у роки окупації. Політикою замовчування / заперечення трагедії євреїв вчинене за окупації зло та/або байдужість були дозволені й не тільки ніби прощені, а й заохочені до продовження. Практики творення ворогів завжди базуються на плеканні найгіршого, що є в людині. Концепція й практики дозволеної (і навіть за замовчуванням санкціонованої) ненависті до євреїв були квінтесенцією цього досвіду, оскільки повторювали шлях, який вже привів до Шоа.

Партійні, бюрократичні органи більшовицької влади завжди тримали руку на пульсі суспільних настроїв, використовуючи їх для корекції методів соціальної інженерії, зокрема й репресивними методами. Неподолані наслідки нацистської пропаганди, її сліпе й іноді буквальне повторювання мешканцями України вже після вигнання нацистів не було для влади секретом. 13 жовтня 1944 р., за день до погодженого зі Й. Сталіним святкування «звільнення України», очільник ЦК КП(б)У М. Хрущов отримав спецповідомлення НКДБ УРСР про прояви антисемітизму в Україні⁸⁴. Йшлося про бійки у Києві та Дніпропетровську на ґрунті етнічної ненависті під супровід висловлювань на кшталт ««Бей жидов, спасай Россию», «Смерть жидам», «37 тисяч жидов перерезали, а остальных мы добьем». Ішлося й про невітальні висловлювання радянських апаратників, зокрема заступника начальника бюро обліку та розподілу робочої сили РНК УРСР, заступника наркома паливної промисловості, начальника Головурзу того ж наркомату та ін.; про чутки щодо запровадження обмеження («лімітів») для євреїв на вступ до вишів, працевлаштування у державних установах та на підприємствах. Повідомлялося також про поширення інформації, що внаслідок повернення євреїв з евакуації «українців звідси виженуть».

За дорученням М. Хрущова Д. Коротченко дав вказівки заступникам завідувачів відділів ЦК КП(б)У (оргінструкторського, кадрів, пропаганди й агітації) вивчити згадане спецповідомлення НКДБ УРСР. У листопаді 1944 р. надійшли висновки. В них, зокрема, зазначалося, що інформація органів держбезпеки побудована на випадкових фактах, які є в своїй основі неправильними, спотворюють справжні настрої населення України. Матеріали НКДБ безпідставно ствер-

⁸³ Podolsky A. Collaboration in Ukraine during Holocaust: Aspects of historiography and research. *Collaboration with the Nazis: Public Discourse After the Holocaust* / R. Stauber (ed.). London, New York, 2011. P. 48.

⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1363. Арк. 1—14; Спецповідомлення НКДБ УРСР секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про антисемітські прояви в Україні. 13 жовтня 1944 р. *Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб*. С. 514—522.

джують наявність антисемітських проявів в Україні і грають на руку сіоністським елементам, які розповсюджують провокаційні чутки про наявність антисемітизму. НКДБ закидали, що органи держбезпеки не викривають німецьку агентуру, організації українських націоналістів та сіоністів⁸⁵. Зрештою, перекладання тавра антисемітизму не тільки на «німецьку агентуру» й «українських націоналістів», а й на уявних / призначених «сіоністами» «елементів» перетворилося на стратегією публічного оприявлення та знищення нових ворогів радянської влади.

Ще однією стратегією державно-спонсорованого⁸⁶ антисемітизму було перекладання символічної провини — боягузтва місцевих чиновників та республіканських можновладців з їх не позабудою панічною евакуацією, немобілізацією до діючої армії тощо — на євреїв. У масовій свідомості формувалася й підтримувалася картина, в якій не влада, а саме євреї пересиджували війну «на ташкентському фронті». У анонімних листах на кшталт написаного у 1945 р. («Мы видели как все национальности нашей Родины были храбро врага. Но наряду с этим мы видели кто продавал своим поведением нашу родину — это проклятые жида (евреи). Которые сидели в тылах, во вторых эшелонах, получали за чужую кровь ордена. Это они и только они всеми презренные евреи грабили наше добро во время войны (банки, сберкассы). На поле брани не было видно ни одного еврея, в боях можно было увидеть [представителей] всех национальностей, но только не евреев»⁸⁷), у вуличних сварках і розмовах на роботі, та навіть у виступах радянських агітаторів і пояснювальних записках НКДБ («Незаметный в количественном отношении процент еврейского населения в рядах Красной Армии, по сравнению с количеством лиц других национальностей, используется антисоветскими элементами для различных суждений, в конечном счете сводящихся к антисемитским проявлениям») цементувався мем «ташкентський фронт». Тим часом досвідчена в інформаційних операціях, пропаганді та агітації радянська влада не збиралася ані спростовувати брехню, ані забороняти її розповсюдження, ані надавати правдиві відомості про те, що в радянських збройних силах служили від 490 до 520 тис. євреїв, їхня частка в лавах РСЧА дорівнювала частці в населенні СРСР⁸⁸, натомість кількість нагороджених євреїв-фронтовиків, Ге-

⁸⁵ Altshuler M. Antisemitism in Ukraine toward the End of the Second World War. *Jews in Eastern Europe*. 1993. No. 3(22). P. 63—70; Гриневич В. Повернення євреїв на київські попелища. Доба державного антисемітизму. *Україна модерна*. 13 березня 2017 р. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar—2>

⁸⁶ Salomoni A. State-sponsored Anti-Semitism in Postwar USSR. *Studies and Research Perspectives. Quest. Issues in Contemporary Jewish History*. Issue 1, april 2010. URL: <http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=212>

⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 4. Арк. 40—41.

⁸⁸ Прискіпливими підрахунками завдячуємо Іцхаку Араду. Він з'ясував, що в лавах радянських збройних сил в 1939—1945 рр. служило від 490 до 520 тис. євреїв. Їх частка в РСЧА (1,7 %) дорівнювала кількості всього єврейського населення (жінок і чоловіків) за переписом 1939 р. (1,78 %). 200 тис. євреїв-військовослужбовців, або ж 40 % їх загальної маси, загинули на фронті чи в німецькому полоні. Подібних втрат не знала жодна з націо-

роїв Радянського Союзу, генералів «виводила» радянських євреїв на четверту сходинку серед усіх народів СРСР.

Прихована підтримка міфу про «ташкентський фронт» давала відповідь на не поставлене, але таке, що могло виникнути, питання щодо порівняння поведінки українців Західної України, які не втікали, а залишалися відданими й ідеї боротьби, і, власне, своїй землі, з якої їх виривали смертю або депортаціями, та поведінки радянських керівників-українців, які кидали все і всіх замість того, щоб очолювати партизанський повстанський рух. За умовчанням дозволена ретрансляція нацистської формули про «жидо-більшовицьку радянську владу» і втікачів-боягузів євреїв була покликана відволікти масову увагу від запитання: чому партійці не вважали українську землю своєю і не діяли у той самий спосіб, що й українці інкорпорованих територій?

Радянська пропагандистська машина з легкістю вкорінювала у свідомість пересічних людей імена «розпалювачів» вiйни — Г. Трумена, К. Етлi, В. Черчилля, iнспiрувала «воєннi панiки» i як наслідок — iстеричнi закупiвлi продуктiв першої необхідності, тиражувала образи стражденного китайського або корейського народів, про iснування яких ще вчора пересічний обиватель навіть не замислювався. Роз'ясненням i трактуванням партiйної полiтики займався загiн пропагандистiв та агiтаторiв, за чисельністю зiставний з армiєю. Наприкінці 1945 р. тiльки у трудових колективах їх налічувалося 500 тис., пiд кiнець 1948 р. — 800 тис.⁸⁹ Однак ця армiя антропоморфних партiйних гучномовцiв не спромоглася аргументовано протистояти чуткам про те, що банда євреїв у Кривому Розі викрадала дiтей, щоб зробити з їх м'яса пирiжки й продати на базарі⁹⁰; вiдповiсти на питання: «Почему в столице Украины Киеве могут избивать в трамвае женщин только потому, что они еврейки и высаживают их из трамвая? Почему директор банка не реагировал на то, когда ему указали на человека, который стоял в очереди, говорил, что «Сталин проиграл войну потому, что не добились совсем евреев» и он ограничился тем, что предложил выйти из банка, даже не поинтересовался узнать, что это за человек»⁹¹ чи пояснити, що така поведінка не вiдповiдає «сталiнсько-ленiнськiй полiтицi з нацiонального питання»⁹². Агiтаторам i чекiстам бракувало дiездатностi, iнтелектуальної волi, громадянського сумлiння, аби покласти край розмовам, що їх вели (й це фiксувалося у повiдомленнях) обивателi, обговорюючи, наприклад, судовi процеси над нацистськими злочинцями в Києві, Вiнницi, Миколаєві («Викладач нiмецької мови iнституту Мiкояна... серед своїх колег заявив: «...Нiмцi проводили правильну полiтику

нальностей СРСР, які брали участь у вiйні. Див.: Арад И. Евреи СССР на фронтах войны с нацистской Германией. *Яд Вашем: Исследования*. 2009. Ч. 2. С. 179—224. URL: https://www.netzulin.org/R/OrgR/Library/YadVaShemResearch_1—2/number02/arad_2.pdf

⁸⁹ *Україна: Друга половина ХХ ст.: Нариси історії*. Київ, 1997. С. 9.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3908. Арк. 13.

⁹¹ Там само. Оп. 41. Спр. 4. Арк. 40—41.

⁹² Там само. Арк. 40.

стосовно знищення євреїв. Треба сказати, що публіка, присутня в залі, у більшості співчуває підсудним, коли вони викладають установки з єврейського питання...» Демобілізований із Червоної армії ... серед своїх сусідів говорив: «...Не знаю, за що судять цих німців, які знищували євреїв, ми їх теж ненавидимо...»⁹³. Поширювачів «провокаційних чуток» іноді арештовували, але частіше — ні. Як не затримували й навіть не проводили роз'яснювальні бесіди з тими начальниками, ректорами, директорами, які санкціонували негласні перепони для євреїв під час вступу у виші або на роботу. Антисемітизм не просто дозволяли, його заохочували. Навіть деякі з агітаторів, що мали б запобігати розповсюдженню «нерадянських настроїв», як зауважив М. Міцель, «використовували трибуну лектора для висловлення юдофобських уявлень»⁹⁴, озвучували ті установки, які мовчазно благословлялися Кремлем та очільниками республіки.

Варто погодитися з В. Гриневичем, який зауважив, що «поза всяким сумнівом, антисемітська політика не була «українською самодіяльністю». Можливо, українські можновладці виступали ревними її виконавцями, але аж ніяк не ідейними натхненниками і творцями»⁹⁵. На думку дослідника, у перші повоєнні роки Кремль відпрацьовував в Україні модель державного антисемітизму, яку наприкінці 1940 — на початку 1950-х років було впроваджено на всій території СРСР. Однак Україна була не тільки випробувальним полігоном антисемітизму. Дозвіл на плекання зла — через етнічно забарвлену ненависть — якнайкраще спрацьовував на позбавлення людського: не лише солідарності, а й гідності, сили, здатності відчувати себе переможцем. Дозволене зло забруднювало й запламувало внутрішній світ не гірше за тортури, крім того, мало ефект відкладеної дії, яку можна було активізувати через появу / проголошення певного тригера.

⁹³ Потильчак О.В. «Чинник військовополонених» у міжетнічних стосунках повоєнної України: невідомі сторінки історії публічних судових процесів 1946 р. *Наукові записки [Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського]. Серія: «Історія»*. 2010. Вип. 17. С. 24—31. С. 29.

⁹⁴ Див., зокрема, показовий конспект лекції П. Клічева, прочитаної ним у РУ № 5 м. Києва у серпні 1944 р.: «Так кто лучше, русский или еврей. Среди евреев много интеллигентов (музыкантов, преподавателей и т.д.), а мы лентяи, не хотим головой работать, работаем руками. В армии тоже есть евреи. В боевой обстановке они даже мешают товарищам, а вот что касается снабжения в армии, по своим коммерческим данным они незаменимые, хоть и не храбрые. Если бы партия нас не воспитала, то через тысячу лет мы были бы такими жидами и убежали бы в Америку или Англию, предали бы свое Отечество. Правда, часто храбрость русских выражается в том, чтобы разбить нос, напиться пьяными и т. д. Вот Вы ругаете еврея, а если он будет директором магазина, он Вам отомстит. Если Вы ругаете евреев, значит, вы ругаете творцов социализма Маркса, Лассалья, Спинозу, Веру Засулич, Розу Люксембург, которые отдавали свою жизнь, когда ваши отцы были еще хамами и пьяницами. Вы называйте еврея по его проступкам, если он украл — назовите его жуликом, если обманул — мерзавцем, или обложите матом. На следующей лекции я Вам прочту — почему человек спит». (Мицель М. *Євреї України в 1943—1953 гг.* С. 123, 125.)

⁹⁵ Гриневич В. Повернення євреїв на київські попелища. Доба державного антисемітизму. *Україна модерна*. 13 березня 2017 р. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-2>

Заперечення Добра, якого в роки окупації — через порятунок євреїв, у тому числі, — було проявлено чимало, його примусове забування також було механізмом перевинайдення радянської системи, в межах якої неконтрольоване й не ухвалене владою добро, спрямоване на порятунок інших / чужих, не мало права на існування, оскільки загрожувало самій системі. Не менш важливим для далекоглядних планів Кремля було й формування образу українців як запеклих і невинуватих антисемітів, схильних до погромів та фізичного знищення євреїв.

Підживлюваний перспективою втратити дах над головою, повернути вкрадені (взяті собі) чужі / сусідські речі, звільнити приміщення й віддати його колишнім власникам, тобто — банальним меркантильним гешефтом, побутовий антисемітизм виявився бурхливою реакцією на повернення тих, хто не зазнав окупації, реакцією на розділення людей на «чистих» і «заплямованих» підозрами у зраді, яку влада плекала через дозвіл перших судити (під час приймання на роботу, на засіданнях шкільних або вузівських комісій тощо) других. Повоєнний радянський побутовий антисемітизм став ідеологічним знаменом бідності й страхів, а також формою боротьби з бідністю та страхами неодноразово «згвалтованих» в окупації спільнот. Він вмонтувався у настрої й розмови і підтримувався чутками про те, що очільник республіки — Микита Хрущов — цілковито їх розділяє і навіть може / має бути усунений за це з посади: «Больше того, со стороны отдельных лиц из числа еврейского населения начали распространяться различные провокационные версии о, якобы, антисемитской политике правительства УССР и лично товарища Хрущева, поэтому якобы в ближайшее время предстоят изменения в составе правительства УССР и т. д.»⁹⁶.

Примітно, що незадоволення Й. Сталіна очільником України та його тимчасове усунення з посади відбулося тоді, коли антисемітизм став потроху сходити на пси. Призначення у березні 1947 р. головою ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича спровокувало нову хвилю невдоволення: його жорстка політика стосовно голодуючого селянства, української інтелігенції «зчитувалася» як передбачуване німцями повернення та помста «жидо-більшовизму». Під час чергового голоду новий очільник партійної республіканської організації уже в жовтні 1947 р. доповідав Й. Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %»⁹⁷. Реакції від суспільства не забарилися. У цей самий місяць Миколаївський обком КП(б) звітував, що баптисти та євангелісти розповсюджують листівки, де сказано: «Молитесь богу, быстрее закончится начавшаяся новая война победой господа бога, и только тогда не будет кровопийцев, евреев и коммунистов»⁹⁸.

Нова ідеологічна атака на українство, інспірована Л. Кагановичем вже навесні 1947 р., також «зчитувалася» як «єврейський реванш». Причому так її розуміли не тільки пересічні українці, а й номенклатура та інтелектуальна радянська

⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1363. Арк. 4.

⁹⁷ *Голод в Україні 1946—1947. Документи і матеріали*. Київ, 1996. С. 298—299.

⁹⁸ Цит. за: Мицель М. *Євреї України в 1943—1953 гг.* С. 121.

еліта. Нова-стара політика Л. Кагановича в Україні набрала форми цькування «буржуазних націоналістів» у пресі, адміністративно-каральних заходів, що мали всі ознаки сумнозвісних «чисток» 1920—1930-х років. «Завісім місяців 1947 р. у республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів, дві третини директорів МТС, було притягнуто до кримінальної відповідальності понад 300 голів колгоспів»⁹⁹. Наступ на українських істориків, публічні знущання, яких зазнали після вересневого пленуму Спілки письменників М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, О. Довженко¹⁰⁰, підживлювали й підготовували страх перед репресіями, ятрили «історичні рани», яких сторіччями спільного життя завдавали одні одним українці та євреї¹⁰¹. За легендою, яка побутувала у середовищі української інтелігенції, саме Й. Сталін заборонив Л. Кагановичу «викривальний» щодо «буржуазно-націоналістичних настроїв» пленум ЦК, заявивши: «Товариш Каганович, вам не удасться поссорить меня с украинским народом»¹⁰².

Готуючись до кульмінаційного етапу антисемітської вакханалії, кремлівська влада воліла підсилити розбрат у середовищі українських інтелектуалів. Перекидаючи на єврея-Кагановича провину за всі людожерні ініціативи проти української еліти, Кремль, серед іншого, мав на меті упередження можливої підтримки «безрідних космополітів», які довгі роки були частиною українського радянського інтелектуального середовища, — науковців, музикантів, лікарів, письменників, художників тощо.

Наприкінці 1947 р. М. Хрущова поновили на посаді очільника українських комуністів, а вже з 1948 р. в Україні, як і всюди в СРСР, розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», пізніше — з «космополітизмом». Зовнішній ворог — американський імперіалізм і «капіталістичний Захід» з його «посіпаками»¹⁰³ — єдналися у витвореній радянською пропагандою свідомості з внутрішнім ворогом — «безрідним космополітом-євреєм» і позначався всіма «ідеологічними, політичними, соціальними, естетичними антицінностями, відомими людям з радянського словника 1920—1930-х років. Привабливість нещодавно союзницької Америки розчинялася у дозволеному й плеканому владою антисемітизмі.

Окрім політичного фактора визначення євреїв як етнічної групи «зрадників», що протистоять радянському ладу, й «американських», «сіоністських запроданців» у масову свідомість імплантувався міф про виняткову роль євреїв у «розкраданні соціалістичної власності», «для посилення пропагандистського ефекту економічні злочини маркувалися як «контрреволюція в економічній

⁹⁹ Бажан О.Г. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років. С. 140.

¹⁰⁰ Єкельчик С. *Імперія пам'яті*. С. 129—152.

¹⁰¹ Фатеев А. *Образ врага в советской пропаганде. 1945—1954 гг.* Москва, 1999. С. 148.

¹⁰² Єкельчик С. *Імперія пам'яті*. С. 136.

¹⁰³ До них у 1948 р. було зараховано югославських комуністів.

сферi»¹⁰⁴. Кульмінацією «полювання на вiдьом» у радянському варіанті стали сiчень — початок березня 1953 р. і «справа лікарів-убивць»¹⁰⁵. Ворога, якого не можна було перевиховати, виправити товариською й партійною критикою (як це, наприклад, було з «хворим на націоналізм» О. Довженком, іншими українськими діячами культури), було визначено. Цього ворога треба було знищувати фізично. Диригована владою, витягнута з найтемніших куточків людського вакханалія зла щодо єврейських лікарів і євреїв загалом виплеснулася на сторінки газет і журналів, розгорнулася на зборах трудових колективів, у навчальних закладах, на вулицях і в чергах. Відкинуті до середньовічного мракобісся й згідні на це люди вимагали смерті й крові, не усвідомлюючи, що разом із радянською владою вони повторюють шлях нацистської Німеччини. Дистанція між оголошенням, що з'явилося біля прохідної вовнопрядильної фабрики Києва 14 сiчня 1953 р. («Объявление! Изгнание жидов! Товарищи, презирайте всех евреев, давайте адреса о местожительстве абрамов в 2-е отделение милиции. Гоните их в шею, чтобы не пахло иным духом на нашей земле. Распоряжение главного управления города»¹⁰⁶), та єврейськими гетто, Бабиним Ярм та Аушвіцем була дуже короткою. 5 березня 1953 р. Й. Сталін помер, і непоправного кроку суспільство, яке вважало себе інтернаціоналістським, не здійснило. 4 квітня 1953 р. всі газети опублікували повідомлення про реабілітацію лікарів. «Тих, хто вважав себе щирим радянським патріотом, — як зауважив С. Єкельчик, — спантеличило раптове зникнення символічного ворога»¹⁰⁷. Відгоді пошуки внутрішнього ворога припинилися. Загрожувати радянському народові міг тільки зовнішній ворог — умовний Захід та його посіпаки¹⁰⁸.

Неочікувані наслідки. Формування міфу «Великої Вітчизняної вiйни», який згодом перетворився на «радянську громадянську релігію»¹⁰⁹ і, за словами

¹⁰⁴ Мицель М. С. 237.

¹⁰⁵ Ідеться про інспіровану радянським режимом кримінальну справу проти групи високопоставлених радянських лікарів, звинувачених у змові та вбивстві низки радянських лідерів. У тексті офіційного повідомлення про арешт було оголошено, що «більшість учасників терористичної групи (Вовсі М.С., Коган Б.Б., Фельдман А.І., Грінштейн А.М., Етінгер Я.Г. та інші) були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт», створеною американською розвідкою нібито для надання матеріальної допомоги євреям в інших країнах». Заарештованих звинуватили в «умертвінні» секретаря ЦК Андрія Жданова та начальника політуправління Червоної Армії Олександра Щербакова, у спробах «підірвати здоров'я» маршалів О. Василевського, Л. Говорова, І. Конєва та низки інших військових і політичних діячів. Докладніше про перебіг справи від звинуваченого й свідка подій: Раппорт Я.Л. *На рубеже двух эпох. «Дело врачей» 1953 года.* Москва: Книга, 1988.

¹⁰⁶ Мицель М. С. 261.

¹⁰⁷ Єкельчик С. *Повсякденний сталінізм.* С. 42.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Tumarkin N. *The living and the dead: The rise and fall of the cult of World War II in Russia.* New York, 1994. P. 155.

Д. Хапаєвої¹¹⁰, відігравав роль «загороджувального міфу», що перетворював «Великий терор» на «мирне повсякдення», «нормальне життя», зруйноване не у десяти, двадцяті чи тридцяті роки, а недільним ранком 22 червня 1941 р., мало на меті ще одне завдання. Міф «Великої Вітчизняної» був точкою відліку нової російської імперії, яка постала й розширилася на руїнах Європи. Однак в «акті творіння» імперії вже впродовж першого повоєнного десятиліття було закладено механізми її руйнації. Ці механізми були незапланованими, виявилися неочікуваними, тривалий час вони були невидимими для радянського режиму, отже, й не осмислювалися ним.

Напрочуд важливим для подальшої історії України наслідком змін вектора радянськості — від держави класів до держави на чолі з руським народом — стала акцентована етнізація покарання, його не приховане, а навпаки, підкреслене антинаціональне спрямування.

Роздумуючи над відмінностями між нацистським і радянським терором, М. Геллер зауважив: «відмінність полягала в тому, що у гітлерівських таборах смерті жертви знали, чому їх вбивають... Ті, хто помирав... у радянських таборах, помирали, не розуміючи [за що]»¹¹¹. Розвиваючи цю думку, А. Еткінд додає: «Більшість загиблих у нацистських таборах євреїв і циган була згодна з наглядачами хоча б у тому, що вони дійсно були євреями або циганами (що, зрозуміло, не означало згоди з тим, що через це вони повинні вмирати). Навпаки, безліч куркулів, саботажників і ворогів народу, гинучи в радянських таборах, не погоджувалися з тим, що вони — куркулі, саботажники або вороги народу. Понад те, багато хто з них ненавидів “ворогів народу” не менше, ніж їх ненавиділа табірна адміністрація. Поділяючи погляди своїх катів, багато політичних ув'язнених у сталінських таборах вірили, що в їхньому випадку сталася прикра помилка»¹¹².

Натомість десятки тисяч західних українців, засуджених, ув'язнених, засланих упродовж 1944—1952 рр., «часто мали тверді політичні та світоглядні переконання і в таборах позиціонували себе відповідно»¹¹³. Тверді світоглядні переконання і розуміння того факту, що ув'язнення відбулося від імені ворожої держави, а не умовно «своїї» — як це сприймалося великою кількістю радянських невільників та невільниць, — формувало у покараних певний стрижень, певну інтенцію, яка полягала в тому, що в'язниці і табори є продовженням визвольної / повстанської боротьби. Не розгублені «несправедливістю» чи «помилкою системи», не атомізовані, не відірвані один від одного думками «я не винуватий, а інші — можливо», не зламані неочікуваним і, як думала про себе вагома частка заарештованих, незаслуженим арештом і тортурами, а, за невели-

¹¹⁰ Хапаєва Д. *Готическое общество: Морфология кошмара*. Москва, 2007. Тут цит. за: Копосов Н. *Память строгого режима. История и политика в России*. Москва, 2011. С. 93.

¹¹¹ Геллер М. Предисловие. Шаламов В. *Колымские рассказы*. London, 1978. С. 8—9. Тут цит. за: Еткінд А. *Кривое горе. Память о непогребенных*. Москва, 2016. С. 257.

¹¹² Еткінд А. *Кривое горе. Память о непогребенных*. 2016. С. 258.

¹¹³ Кісь О. *Українки ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. Львів, 2017. С. 73.

кими винятком, зовсім iнша за своїми психологiчними й ментальними настановами спiльнота українцiв мала всi шанси розглядати завдання вижити в ГУЛАГу або укорiнитися на засланнi як настанову подальшої боротьби та перемоги. Розумiння «за що» й «хто ворог» дозволяло виробляти i застосовувати порiвняно ефективнi прийоми та сценарiї протидiї репресивнiй системi¹¹⁴. Роль нацiональних спiльнот (українцiв, литовцiв, латишiв) у повстаннях у ГУЛАГу в 1953—1954 рр.¹¹⁵ якнайкраще засвiдчує не врахований Москвою потенцiал репресованих українцiв. «З української точки зору, всi тi опори були продовженням визвольної боротьби», — зазначив Степан Семенюк, боець УПА, учасник Норильського повстання¹¹⁶. З українського погляду нацiональна спрямованiсть покарання незгодних i в наступнi десятилiття означала, що Друга свiтова вiйна для України не скiнчиться, допоки краiна не здобуде незалежнiсть. Етнiзація покарання мурувала фундамент нацiональних солiдарностей поневолених / репресованих народiв i породила практики спiльної дiї. Найяскравiше цей процес проявився у дисидентському русi¹¹⁷ та багатолiтнiй боротьбi кримських татар за повернення на Батькiвщину.

Не прорахованим за рiвнем впливу на руйнацiю iмперiї фактором виявилася нова мiжнародна ситуацiя. «Залiзна завiса», за словами В. Черчилля, опустилась вiд «Щецина на Балтицi до Трiєста на Адриатицi», зачинивши «всi столицi давнiх держав Центральної й Схiдної Європи»¹¹⁸. Втiм, вона, порiвняно iз 1930-ми роками, вiдкривала радянським громадянам ширший доступ до навколишнього свiту поза «обложеною фортецею». До того ж, «завiса» насправдi виявилася не суцiльним монолiтом: крiзь щiлини, якi пробивалися захiдними / трофейними кiно, музикою, «ворожими голосами» радiостанцiй, листуванням з

¹¹⁴ О. Кiсь визначила такi прийоми через аналiз жiночих доль українок ГУЛАГу: «подолання iзоляцiї та iнформацiйного голоду (щоб не загубитись серед чужих людей); подолання / освоєння мiсця (щоб не загубитись у чужому просторi); подолання монотонностi i невизначеностi часу (щоб не загубитись у потоцi часу); подолання емоцiйного занепаду, зневіри (щоб не втратити надiї); збереження системи цiнностей (щоб не втратити моральних орієнтирiв); пiдтримання жiночностi i жiночi практики (щоб залишатися жiнкою); пiдтримання українськостi (щоб залишатися українкою)». Див.: Кiсь О. *Українки ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. Львiв. С. 254—255.

¹¹⁵ Ференчук Ю.Д. *Кров Кенгіра*. Чернівці, 2004; Грицяк Є.С. *Норильське повстання*. Київ, 1999; Бондарчук Л. З iсторiї Кенгiрського повстання. *Українознавство*. 2005. № 2; Бондарчук Л. *Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х — першiй половинi 50-х рокiв ХХ ст.*: автореф. дис. ... канд. iст. наук. Луцьк, 2011; Алланiязов Т. Українцi в особливих таборах ГУЛАГ. *Укр. iст. журн.* 2018. № 1. С. 121—147.

¹¹⁶ Як українцi перемогли сталiнiзм. 58 рокiв Норильському повстанню. *Исторична правда*. 31 травня 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2011/05/31/41311/>

¹¹⁷ Про солiдарнiсть поневолених народiв див., напр.: Сверстюк Є. *Дiти рiзних народiв. Иноземцi про українських в'язнiв. Спогади* / Упоряд. О. Голуб. Київ: Смолоскип, 2013; Зiсельс Й. Українськi та єврейськi дисиденти: вiд спiльної боротьби до самореалiзацiї в нацiональних державах. *Єгупець*. Київ: Дух i Лiтера, 2018. № 27. С. 3—38.

¹¹⁸ Промова В. Черчилля у Фултонi, березень 1946 р.

родичами, що залишилися «там», посилками з американською допомогою то-що, західний світ потроху, але системно й незмінно проривався у ніби наглухо критий світ радянського. Водночас за радянськими кордонами поставала нова генерація української діаспори, яка сформувала нові ідеї досягнення української незалежності.

«Серед багатьох інших ознак, — зауважила Енн Еплблом, — 1945 рік був позначений небаченою за всю європейську історією міграцією населення. По всьому континенту сотні тисяч людей поверталися з ув'язнення в Радянському Союзі, з примусових робіт у Німеччині, з концентраційних таборів і таборів для військовополонених, з усіляких укриттів та потаємних місць»¹¹⁹. Сталінський режим намагався контролювати цей процес: з одного боку, він зятято боровся за повернення своєї робочої сили на батьківщину, чинячи тиск на колишніх союзників з вимогами інтернувати остарбайтерів, військовополонених, членів ОУН та вояків УПА. З іншого, заради формування нового статусу «батька / жандарма» країн так званої «народної демократії» (згодом — «соціалістичного табору») Кремль змушений був «відпускати» тих, хто бажав повернути / отримати громадянство країн, за рахунок яких було зроблено територіальні надбання. Не тільки 1945, а й наступні роки були позначені процесами «розгляду документів» на виїзд тих, хто до радянської анексії 1939—1940 рр. був громадянином Польщі, Румунії та до 1945 р. — Чехословаччини.

Жорстока, неповоротка бюрократична система з усіма її вадами впродовж повоєнних років унеможлиблювала звільнення від радянського ярма для одних, однак і відкривала «вікна можливостей» для втечі інших. «Незаконними переправами до Польщі користувалися як польські, так і інші антирадянські елементи (українці, євреї), широко використовуючи канал евакуації колишніх польських громадян (підроблені еваколисти й відрядження) для потреб підпілля», — йшлося у доповідній записці секретаря Львівського обкому КП(б)У Грушецького М. Хрущову від 28 березня 1946 р.¹²⁰ «Втеча за кордон» ставала чи не останньою можливістю позбутися радянського ярма, оскільки указом президії ВР СРСР від 15 лютого 1947 р. було заборонено інтернаціональні шлюби навіть з громадянами соціалістичних країн. Шлюби з іноземцями, укладені до виходу указу, було визнано недійсними. Однак ідея «втечі за кордон» залишалася актуальною для певної частини радянських людей до самого кінця існування СРСР.

Унаслідок Другої світової війни в той чи інший спосіб поза межами СРСР опинилися понад 250 тис. українців, які з Австрії та Німеччини наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років розселилися по різних континентах. «Так постали нові українські громади в Австралії, Тунісі (Бен Метір), Венесуелі — і зміцнилися існуючі поселення у США, Канаді, Бразилії, Аргентині та Парагваї. У Європі залишилося близько 50 000 українців, що створили нову сильну ук-

¹¹⁹ Эплбаум Э. *Железный занавес. Подавление Восточной Европы (1944—1956)*. Пер. с англ. Москва, 2015. С. 15.

¹²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3953. Арк. 1.

раїнську громаду у Великобританії і зміцнили міжвоєнні громади у Франції, Бельгії та Нідерландах»¹²¹. Не всі іноземні держави виявилися гостинними для українців і готовими дозволяти їм плекати культурну самотність та національні визвольні ідеї.

Гірким присмаком історичних ран було позначено стосунки українців і поляків, напруга між якими після вигнання нацистів підігрівалася як сталінською імперською політикою, так і політикою польських очільників щодо моноетнічного майбутнього Польщі, в якому українська національна спільнота видавалася як небезпека. Виселення українців з Польщі 1944—1946 рр., сумнозвісна операція «Вісла», «обмін територіями» 1951 р. мали на меті убезпечення «демократичної» Польщі від українського повстанського руху, а розпорошення українців по 90 повітах дев'яти північно-західних воєводств із заборонаю змінювати місце проживання чи повертатися до місця виселення спричинили їх розчинення в «Polski jednolitej» — мононаціональній польській державі¹²². Згодом українці Польщі, як і інших країн «соціалістичного табору» (Румунії, Чехословаччини) дістали можливість вивчати мову й зберігати культуру. Й те, й інше — у межах імперської парадигми «братства народів під егідою СРСР».

Повоєнне постановня та символічне зростання українських діаспор у Західному світі мали зовсім інші наслідки, оскільки базувалися на парадигмі незавершеної для України вiйни. «Бути українцем» у Європі, США й Канаді означало жити й діяти на майбутню перемогу. Ця інтенція, як не дивно, була суголосною мотивам виживання українців у радянських таборах. Незважаючи на те, що умови життя у вільному світі були принципово іншими, а спокуса асиміляції й самотності — великою, представники української діаспори інституалізували, розвивали науку і культуру, а також системно виносили українське питання на світовий порядок денний. У 1945 р. в Німеччині було створено Українську вільну академію наук (УВАН), яку в 1949 р. було перенесено до Вінніпега (Канада)¹²³. У 1950 р. відділення УВАН було відкрито у США, згодом — у Великій Британії та Австралії. Вагомим здобутком української громади Сполучених Штатів Америки став Український інститут Америки, заснований у 1948 р.¹²⁴

Нові емігранти, кістяк яких становили ДР («переміщені особи») — вихідці із Західної України, члени ОУН, вояки УПА, остарбайтери, військовополонені — справляли потужний політичний вплив на українські громади, особливо на Американському континенті. Розбрат серед представників першої хвилі емі-

¹²¹ Плазова Т. Діяльність наукових та освітньо-виховних осередків української діаспори у повоєнні роки. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 148. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21124/1/26—147—152.pdf>

¹²² Дрозд Р. *Історія українців у Польщі в 1921—1989 роках*. Харків, 2013.

¹²³ Плющ В. Короткий нарис історії Української Вільної Академії Наук у Німеччині. *Українські наукові вісті*. Інф.-наук. «Бюлетень» Української Вільної Академії Наук у Німеччині. Серпень 1970 — січень 1971. Ч. 1—2.

¹²⁴ Див.: Плазова Т. С. 147—152.

грації, серед яких були як прихильники ідеї української незалежності, так і «соціалісти», «націонал-комуністи», щирі «вболівальники» СРСР, не припинявся. Тож саме нове поповнення стало ініціатором і організатором об'єднавчої діяльності, націленої на порятунок України від радянських поневолювачів. Представниками цієї хвилі у Канаді, наприклад, були засновані Ліга визволення України (1949) і рух скаутів «Пласт» (1948), в Аргентині — Український клуб (1947), Союз українців (1948), «Пласт» (1949), Спілка української молоді (1950), Братство українських січових стрільців (1950), Братство колишніх вояків 1-ї дивізії УНА (1951), Українське католицьке об'єднання (1951) та ін. Важливо, що пост-травматична післявоєнна активність діаспори не припинилася й у наступні роки: суспільна потуга українців і зацікавленість світу в перемозі над СРСР зробили українську діаспору вагомим агентом збереження та просування ідеї вільної України, політичним заступником для тих, хто продовжував боротьбу всередині СРСР, символічним гарантом світової солідарності з Україною. Таку саму роль відігравали й церковні громади УГКЦ, які поєднували своїм існуванням Північний та Південний американські континенти, Ватикан і Європу та вірян УГКЦ, які підпільно продовжували служіння в радянській Україні¹²⁵.

За кілька десятиріч неочікувані наслідки війни стали видимими не тільки для радянського режиму, який продовжував затаюто боротися з тим, що він маркував як «український буржуазний націоналізм». Змінилася ментальна карта України, що відрефлексовував на рівні масової свідомості популярний анекдот: «Яка країна є найбільшою? — Україна. Її кордони в Карпатах, її столиця — в Москві, її тюрми — в Сибіру, її церкви — в Канаді»¹²⁶.

Радянська відбудова в стилі імперського колоніалізму. Однак вчинити з усіма українцями так само, як із татарами або з родинами українських повстанців, було неможливо. «Стерти» їх тотальною депортацією та забуттям означало б водночас втратити голос республіки в Організації Об'єднаних Націй, створеній 1945 р. Зрештою, в цьому не було й необхідності: частина українців вже були (або вважали, що були) радянськими людьми. Вони активно включалися у відновлення ритуалів і практик радянськості, брали участь у придушенні національно-визвольної боротьби, іноді щиро, іноді примусово залучалися до «експорту культурної революції» на західноукраїнських землях, ставали якщо не ініціаторами, то призвідниками «боротьби з буржуазним націоналізмом» у творчих спілках, наукових установах, культурних та мистецьких закладах.

¹²⁵ Про налагодження інформаційних зв'язків див.: Гуркіна С. *Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944—1950 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2012. С. 158—159. Докладніше: Wociurkiw B. Religion and Atheism in Soviet Society. *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917—1967* / R.H. Marshall (ed.). Chicago, 1971; Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. *Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.* Харків, 2011.

¹²⁶ Виток спіралі. *Живий журнал*. 17 січня 2014. URL: <https://alex-shutyuk.livejournal.com/136817.html>

Завданням, яке вирішувала більшовицька влада після вигнання нацистів, було запобігти постанню як горизонтальної мережі національної солідарності, так і вузьких вертикально організованих спільнот (на кшталт творчих спілок, відділень Академії наук тощо). Окрім жорстко репресивних методів (сімейного заручництва, депортацій), залякування, провокацій, інформаційних операцій з дискредитації лiдерів повстанського руху й власне української національної iдеї Кремль плекав внутрішньоукраїнський розкол, протиставляючи «правильних радянських українців» («східняків») «вороже налаштованим до радянської влади націоналістам» («западенцям»). Кадрові десанти зі сходу на захід, численні призначення «правильних українців» на «відповідальні посади» очільників НКВС—НКДБ (від 1946 р. МВС—МДБ), секретарів обкомів, міськомів, директорів підприємств, наукових установ та місцевих органів влади лише поглиблювали його. На розбрат і формування символічної уяви про не соборну, а абсолютно різну, а відтак — не свою — Україну працювали «трудова мобілізація»: примусово-добровільні перекидання мешканців Західної України на відбудову промисловості Донеччини, Харківщини, Дніпропетровщини тощо.

Економічна відбудова й відновлення радянської соціальної політики також були вагомими чинниками рерадянiзації українських територій. Стратегічна візія місця та ролі української промисловості й сільського господарства формувалися у Кремлі з огляду як на зміни, що сталися внаслідок евакуації та розгортання промислової бази на Сході СРСР, так і на негативний розвиток стосунків з колишніми союзниками та новою поставою СРСР у Центральній та Східній Європі. Цілковито прагматичний і цілковито колоніальний погляд на господарство України зумовив той факт, що перебазовані під час вiйни далі від кордонів підприємства військово-промислового комплексу (ВПК) залишилися там, куди були евакуйовані — у східній частині СРСР, на території Росії. У такий спосіб, зауважувала К. Бек, Україна вже не мала до них доступу¹²⁷. «Після вiйни, — зазначає С. Кульчицький, — основна частина капіталовкладень почала використовуватися у східних районах СРСР, де були кращі умови для прискореного видобутку вугілля і виплавки металу. Зміщення регіональних акцентів у використанні капіталовкладень вкрай несприятливо позначилося на технічному рівні iндустрії України»¹²⁸.

Однак безпосередньо після вигнання нацистів, ще в ході вiйни, Держплан СРСР спрямовував істотну частку централізованих капіталовкладень на швидке відновлення зруйнованих потужностей (особливою увагою користувався Донбас). Відбудова промисловості на українських землях потребувала робочих рук, і відповіддю на цю потребу, як було зазначено вище, були численні добровільні й примусові мобілізації. Проте «чимало робітників, службовців, iнженерів, сва-

¹²⁷ Бек К. С. 137.

¹²⁸ Кульчицький С., Якубова Л. *Донеччина і Луганщина у XVII—XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ, 2015. С. 566.

куйованих і мобілізованих з України, продовжували працювати в східних районах країни. Вони зверталися у вищі інстанції з проханням дозволити повернутися додому, де більшість з них залишили свої сім'ї». ¹²⁹ В. Баран наводить приклади листів до Президії Верховної Ради СРСР, в яких зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941—1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей». Робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім'ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім'ї евакуюватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни — повернутися до сімей» ¹³⁰.

Однак інтереси зміцнення ВПК на сході СРСР були для влади важливішими і за людські прагнення, і за якість кадрового складу робітників у власне українській промисловості. Поки кваліфіковані кадри «віддавали борги батьківщині» у Челябінську, Свердловську, Магнітогорську, українська промисловість спиралася на «спеціальні контингенти робітників — репатріантів, німців Поволжя, переселенців з Криму і Кавказу та мобілізованих із західних областей країни», випускників ФЗУ тощо ¹³¹.

Відбудова української економіки розпочиналася в умовах воєнного стану. Однак за офіційного його скасування (у вересні 1945 р. на більшій частині УРСР, у липні 1946 р. — в Західній Україні) надзвичайщина нікуди не поділася, бо майже всі елементи воєнного стану були притаманні сталінському «соціалізму воєнного часу» ¹³²: нормоване постачання, режимні обмеження, військові трибунали, мобілізації й трудові повинності, реквізиції (під виглядом позик ¹³³, вилучення хліба тощо) залишалися вагомим чинником реставрації радянської економічної системи.

Руйнація крихких систем солідарності, стигматизація переможців та послідовна політика атомізації спільнот реалізовувалася, зокрема, і в межах вирішення завдань відновлення промисловості та колгоспного ладу, і, насамперед, відновлення кількісного складу робітництва, катастрофічне зниження якого ¹³⁴ зав-

¹²⁹ Баран В. С. 372.

¹³⁰ Там само. С. 368.

¹³¹ Там само. С. 372.

¹³² Ширер Д. *Сталинский военный социализм. Репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924—1953* / Пер. с англ. Москва, 2014. С. 20.

¹³³ Загалом усі побори і відрахування з працівників у вигляді позик, пожертв і податків становили не менш як 25—30 %. Див.: Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2014_19_4

¹³⁴ У 1945 р. в УРСР залишилося 17 % довоєнної кількості робітників, а весь промислово-виробничий персонал республіки становив лише 1,256 млн осіб проти 2,614 млн у

давало нищiвного удару як уявнiй класовiй базi радянського суспiльства, так i грандiозним планам СРСР з iнсталяцiї нової версiї «жандарма Європи».

Репресування радянських вiйськовополонених як «злiсних дезертирiв» та «зрадникiв» було своєрiдним продовженням нацистського геноциду,¹³⁵ який мав на метi розпорощення / розчинення української нацiї за межами українських земель та поповнення армiї безкоштовної примусової працi. З понад 836 тис. полонених, якi вижили й повернулися на батькiвщину, 233 тис. були засудженi й вiдбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали у так званих трудових батальйонах. Цинiзм ситуацiї полягав у тому, що «вiдробити заподiяну шкоду» радянськiй економiцi мали на рiвних тi, хто був окупантом (нiмцi, румуни, угорцi)¹³⁶, й тi, хто був iхньою жертвою.

Вiдновлення радянського ринку працi вiдбувалося й завдяки остарбайтерам¹³⁷. Згiдно з угодами, пiдписаними на Кримськiй та Потсдамськiй конференцiях, репатрiацiя (повернення) до СРСР була обов'язковою для громадян, якi проживали на радянських територiях до 1939 р. Бiльшiсть колишнiх остарбайтерiв-репатрiантiв проходила перевiрку й фiльтрацiю в таборах i збiрно-переси-

1940 р. Див.: *История Украинской РСР*: у 8 т., 10 кн. Т. 8: Радянська Україна в перiод змiцнення соцiалiзму i поступового переходу до комунiзму (1945—70-тi роки). Кн. 1: Українська РСР в перiод змiцнення соцiалiзму (1945—50-тi роки). Київ, 1979. С. 29.

¹³⁵ Значна кiлькiсть захiдних дослiдникiв сходяться на думцi, що полiтика нацистiв стосовно радянських вiйськовополонених мала всi ознаки геноциду. Е. Робертс називає це «геноцидним полоном». Див.: Roberts A. *The Storm of War: A New History of the Second World War*. London, 2009. P. 153. Думки щодо полону як геноцидних практик висловлено: Werth A. *Russia at War, 1941-45*. New York, 1999. P. 634; Bloxham D. *Genocide, the World Wars and the Unweaving of Europe*. London, 2008. P. 241; Hirschfeld G. *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany*. London, 1986; Merridale C. *Ivan's War*. London, 2005. P. 149.

¹³⁶ За 1943—1944 рр. на територiї 17 областей республiки було створено 26 стацiонарних таборiв для вiйськовополонених. У них налiчувалося 177 табiрних вiддiлень, так званий лiмiт в'язнiв становив 260 тис. осiб. У квітнi 1945 р., пiсля низки реорганiзацiй, в Україні дiяло 15 виробничих таборiв, де утримували 131,5 тис. бранцiв. Найбiльше таких таборiв органiзовано в iндустрiальних областях, зокрема в Сталiнськiй i Ворошиловградськiй (вiдповiдно 42 тис. i 40,5 тис. в'язнiв), а також у Києвi (12,8 тис. осiб). Крім того, сформовано кiлька невиробничих таборiв, у яких перебувало 14,4 тис. осiб. Див.: Баран В. Проблеми соцiально-економiчного розвитку України 1943—1945 рр. *Проблеми iсторiї України: факти, судження, пошуки: Мiжвид. зб. наук. праць*. 2007. Вип. 16(1). С. 367. За участi «спецконтингенту» здiйснювалася вiдбудова заводiв Азовсталь, Запорiжсталь, iм. Петровського, iм. Держинського, заводiв у Нiкополi, Єнакiєвому, Горлiвцi та iн. Проте на кiнець 1948 р., згiдно з мiжнародними домовленостями, було репатрiйовано бiльшу частину нiмецьких вiйськовополонених, а навеснi 1950 р. — останню групу в кiлькостi 17,5 тис. осiб. Див.: Баран В. *Україна у першому повоєнному десятилiттi (1946—1955)*. С. 375.

¹³⁷ Репатрiацiя радянських громадян в СРСР розпочалася ще до завершення Другої свiтової вiйни. 24 серпня 1944 р. Державний комiтет оборони СРСР прийняв постанову «Про органiзацiю прийому радянських громадян, що повертаються на Батькiвщину, насильно вивезених нiмцями, а також тих, що за рiзних умов потрапили за кордонну лiнiю мiж СРСР та Польщею». Перша хвиля остарбайтерiв повернулася восени 1944 р.

льних пунктах Наркомату оборони та фільтраційних пунктах НКВС. 58 % з них дістали змогу повернутися до попереднього місця проживання, 19 % чоловіків мобілізували до армії, 14 % — до трудових батальйонів, 6,5 % було заарештовано, 2 % — працювали в збірних таборах¹³⁸.

Брак трудових ресурсів та загроза формування / зміцнення антирадянської української діаспори у Європі¹³⁹ змушували більшовицьку владу вдаватися до організованих інформаційних кампаній стосовно репатріантів. Головну ставку наприкінці 1940-х років було зроблено на листи від родичів, які, згідно із настановою влади, мали бути «конкретними, задушевними, насиченими позитивними фактами з власного життя, життя сусідів, знайомих, прикладами відновлення села, району, міста. В кожному листі повинен бути заклик повертатися на Батьківщину»¹⁴⁰. Однак, незважаючи на «виняткову політичну важливість повернення радянських громадян на батьківщину», ті репатріанти, що повернулися й важко працювали на батьківщину, назавжди залишались затаврованими як «непевні» й підозрілі громадяни. Затаврованість породжувала мовчання і почасти забуття власного досвіду, табувала порівняння умов життя «там» і «тут». Перетворення репатріантів на мовчазну та стигматизовану «зрадою» робочу силу якнайкраще відповідала завданням радянської влади з упокорення спільнот і символічної перемоги радянського режиму.

Незважаючи на катастрофічний стан економіки та соціальної сфери, які стали наслідком і «тактики випаленої землі», і господарювання окупаційних режимів країн Осі, і багаторічних, запеклих бойових дій на території України, темпи відновлення, принаймні важкої, промисловості були такими, що влаштовували Кремль. Згідно з офіційною радянською статистикою, промислове виробництво в УРСР наприкінці четвертої п'ятирічки перевищило довоєнні показники на 15 %, темпи зростання в 1946—1950 рр. сягали 30 % на рік¹⁴¹.

Цей успіх у символічному дискурсі відтворюваної радянської імперії не позначався як виняткова заслуга або надзвичайна трудова звитяга українців. Як і у

¹³⁸ Див.: Полян П. *Жертви двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине*. Москва, 2000; Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. Київ, 2011. Кн. 2. С. 44—91; Вронська Т. Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*: кол. моногр. у 3 ч. Київ, 2010. Кн. 2. Ч. 1, 2. С. 250—292.

¹³⁹ Ці побоювання відбилися у настановах щодо організації кампанії так: «Для викриття ворожої, антирадянської, антирепатріаційної діяльності німецько-українських націоналістичних комітетів і комітетчиків, як зрадників свого народу, військових злочинців і авантюристів з тим, щоб вирвати таким чином з-під їхнього впливу маси переміщених осіб і схилити радянських громадян до повернення на Батьківщину, Вам необхідно...» (Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4058с. Оп. 2с. Спр. 50а. Арк. 28.)

¹⁴⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4058с. Оп. 2с. Спр. 50а. Арк. 1.

¹⁴¹ *Історія УРСР*. Т. 8. Кн. 1. С. 51.

випадку із дискурсом «звiльнення» й концептом «вдячностi руському народу», провiдну роль у вiдбудовi УРСР було приписано тому самому народовi: «Вiдновлення енергетичної, вугiльної, металургiйної та iнших галузей промисловостi Української РСР здiйснювалося значною мiрою за допомогою братнiх республiк, зокрема РРФСР», «у країні продовжував розгортатися масовий рух за подання допомоги районам, у тому числі й УРСР, що зазнали окупації. Зачина- телем його був робiтничий клас Росiйської Федерації», «сповненi почуття дружби, трудящі всiх республiк допомагали пiднимати з руїн пiдприємства України. Зокрема, 57 великих заводiв РРФСР та iнших республiк брали участь у вiдбудовi металургiйного заводу “Запорiжсталь”»¹⁴². Економiчна система СРСР була організована в такий спiсiб, щоб Москва мала всi механiзми контролю, розподiлу, планування виробництва, а отже, могла створювати системи керованої «економiчної допомоги» з боку «братнiх республiк». Не можна заперечувати факт організованої економiчної солiдарностi, однак спiсiб цiєї організації та її пропагандистський i дискурсивний супровiд формували у мешканцiв УРСР уявлення про економiчну неспроможнiсть батькiвщини. Через втручання в економiчні закони, через реальну потужну допомогу, через постiйне акцентування провiдної ролi СРСР у цьому процесi уявлення про економiку неспроможностi формувалося й у поневоленiх країн «соцiалiстичного табору». Для них, як i для Захiдної України, Бессарабiї, Закарпатської України, повоєннi роки були не стiльки вiдновленням економiки, скiльки створенням її нової моделi внаслідок «соцiалiстичної iндустрiалiзацiї». Цей процес було також позначено як такий, що здiйснювався «завдяки пiдтримцi трудящих СРСР».

Промислова модернiзація захiдних земель була не проявом «доброї волi», а наслідком запровадження унiверсального алгоритму радянiзацiї, що супроводжувався посиленням бiльшовицького контролю, практик соцiальної iнженерiї, у результатi яких зростали верстви, позбавленi засобiв виробництва i цiлком залежнi вiд держави. Звеличуючи успiхи радянської влади у захiдноукраїнських землях, партiя i уряд не забували згадати про «подолання вiкової вiдсталостi», а отже, носiї iншої, нерадянської, традицiї й iншого, нетоталiтарного, полiтичного досвiду поставали у цьому концептi як «дикуни», розвиток яких почався лише з приходом бiльшовикiв.

Розчинення (розчавлення) солiдарностi. Вiдкинувши сподiвання на послаблення економiчного тиску в мiстах та можливiсть реорганiзацiї / лiквiдацiї колгоспiв, Кремль взявся до вiдбудови «економiки дефiциту» (Янош Корнаї), в якiй розподiльча функцiя центру перетворювалася на важiль упокорення й руйнацiї крихких систем локальної взаємодiї. Одна з найбезпечнiших для тоталiтарного режиму верств українського населення — ветерани Червоної армiї й радянські партизани, чоловiки та жiнки, якi здобули досвiд буттєвостi в надзвичайно складних умовах i вiдчували певну спорiдненiсть (не завжди позитивної дiї) на-

¹⁴² Див.: Допомога братнiх республiк. *История Украины*. Т. 8. Кн. 1. С. 43—47.

віть за умов відсутності персональних знайомств — після демобілізації / повернення додому мимоволі втрачали потенцію солідарності та взаємодії, наражаючись на прояви радянської соціальної, житлової, трудової політики. М. Еделе звернув увагу, що влада, прославляючи подвиг солдатів та офіцерів, воліла якнайшвидше повернути їх до виробничого процесу, наполягаючи, що після закінчення війни колишні солдати мають стати бійцями трудового фронту¹⁴³.

Побоювання стосовно перетворення ветеранів на окрему соціальну групу й розтягнутий у часі процес роззброєння демобілізованих змусив владу вдатися не лише до закликів і прославлянь, а й до обіцянок та певних гарантій. Згідно із законом про демобілізацію від 23 червня 1945 р., ветеранам гарантувалося працевлаштування впродовж місяця після звільнення з армійських лав на посаді, не нижчій за довоєнну, з урахуванням досвіду та спеціальності, набутих під час військової служби. Частиною владної «вдячності» були військові однострої, проїзд додому за державний коштом, харчі на дорогу, невелика грошова виплата, що залежала від звання та вислуги, а також звільнення від митного контролю, що дало змогу безперешкодно вивозити додому «трофеї». Місцева влада й керівництво підприємств, де працювали демобілізовані, зобов'язувалися забезпечити їх житлом та іншою можливою матеріальною допомогою. Власне, на місцях ставалися близькі за своїм сценарієм ситуації, в яких пасіонарний, а часто-густо глибоко травматичний, досвід сприяв вибуховій поведінці та насильницьким діям проти тих, хто вчиняв несправедливості, розчинявся у чергах і поневір'яннях, пов'язаних з оформленням документів, спробами повернути / отримати житло, дістати дозвіл на реевакуацію родини, встановити факт інвалідності, отримати продовольчі картки й роботу — не ту, яку пропонували, а бажану, або взагалі — будь-яку. «Дивна річ, — зауважила О. Янковська, — країна спустошена, робочих рук катастрофічно бракує куди не кинь, а [...] в більшості областей республіки на 1 квітня 1947 р. не влаштовано на роботу велику кількість офіцерів, сержантів і рядових третьої і четвертої черг демобілізації (1946—1947 рр.): у Київській області — 10,2 тис. осіб, Кіровоградській — 18 тис., Одеській — 11,1 тис., Сталінській — 9,6 тис., Полтавській — 4,8 тис., Харківській — майже 3,4 тис. осіб».¹⁴⁴ Однак ця «дивна річ», імовірно, була частиною політики упокорення ветеранів, яку, з одного боку, мовчазно благословляли більшовицькі можновладці, демонструючи час від часу «праведний гнів» і «глибоку занепокоєність» на нарадах чи у постановках і навіть надаючи деяким ветеранам те, що вони вимагали згідно з радянськими законами. З іншого боку, таку лінію підтримували й управлінці, які не поспішали «вливати» непокірних і нервових фронтовиків у орієнтовані на фактично рабську працю колективи. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерно-

¹⁴³ Edele M. *Soviet veterans of the second world war: a popular movement in an authoritarian society 1941-1991*. Oxfordpress, 2008. P. 10.

¹⁴⁴ Янковська О. *Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР...* С. 21.

ванi, оточенцi, в'язнi, мобiлізованi, i, незважаючи на величезнi змiни, що вiдбулися в складi робiтників у зв'язку з рiзким скороченням рiзних спецконтингентiв, вiдмiною мобiлізацiй, продовжують ставитися до робiтників так, як вони ставилися до людей, якi працювали пiд конвоем», — доповiдав у ЦК ВКП(б) мiнiстр вугiльної промисловостi захiдних рiгiонiв СРСР О. Засядько.¹⁴⁵

Якщо фронтовi та/або партизанськi дiї були важкими й кривавими, однак осмисленими практиками, то зiткнення з радянською бюрократiєю всiх рiвнiв вихолощувало останнi сили й приводило нiби потенцiйно активних людей (спiльноту) до надзвичайної втоми й неспроможностi дiяти. Навiть обiймаючи вiдповiдальнi посади (голів колгоспiв, бригадирiв на виробництвi), вступаючи до лав компартiї або не отримуючи взагалi нічого, фронтовики поступово «розчинялися» у повсякденних проблемах, намагаючись якоюсь мiрою покращити своє власне життя, обходячи зневагу та пiдлiсть тих, кого вони називали «тиловими шурами».

Свою першу соцiальну битву фронтовики програли, навиць не долучившись до захисту тих, хто потребував ветеранськoї пiдтримки та солiдарностi найбiльше. Инвалiди вiйни, вигляд i спосiб життя (читай — жебракування, асоцiальна поведiнка, негативний вплив на оточення — правдивi розповiдi про вiйну, небажання обтяжувати свої родини калiцтвом тощо) яких не вiдповiдав «естетичним стандартам» та символiзму радянського мiфу, зникли з вулиць мiст i сiл у краiнi-переможницi. Наступ на инвалiдiв вiйни влада розпочала одразу пiсля вигнання нацистiв: НКДБ СРСР своєю директивою № 60 вiд 27 липня 1943 р. зобов'язав наркомiв держбезпеки союзних i автономних республiк, начальників УНКДБ краiв i областей, начальників транспортних i водних вiддiлiв НКДБ органiзувати оперативну роботу з припинення «можливих спроб з боку антирадянських елементiв втягти (залучити) инвалiдiв вiтчизняної вiйни до ворожої дiяльностi».¹⁴⁶ Наступного року в союзному наркоматi держбезпеки констатували, що «НКДБ—УНКДБ належних заходiв на виконання директиви № 60 не здiйснюють». Для припинення таких «пiдривних» акцiй з боку инвалiдiв та запобiгання їм 18 травня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов видав спецiальну директиву з перелiком заходiв з «виявлення i взяття в активну агентурну розробку инвалiдiв вiтчизняної вiйни, якi перебували у нiмецькому полонi i прибули у тiлові райони краiни за пiдозрiлих обставин».¹⁴⁷ У сiчнi 1945 р. було заборонено фотографiчне зображення инвалiдiв: за вказiвкою заступника наркома з держбезпеки СРСР Богдана Кобулова, з кiнця сiчня 1945 р. цензори вiддiлу «В» НКДБ вилучали фотографiї фронтовикiв з ампутованими кiнцiвками, слiпих, з понiвеченими обличчями навиць з листiв звичайних радянських громадян.

¹⁴⁵ Баран В. *Україна у першому повоєнному десятилітті (1946—1955)*. С. 368.

¹⁴⁶ Лисенко О. Важкий шлях до миру: українське суспiльство та влада у серединi 1940 — на початку 1950-х рр. *Укр. іст. журн.* 2015. № 5. С. 31.

¹⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 9 (СРСР). Спр. 19. Арк. 60.

Як зазначає Г. Гордієнко, «чимало тяжко травмованих, покинутих родинами й духовно надломлених ветеранів долучилися до спільноти жебраків. Вже у другій половині 1945 року Хрущов віддав усний наказ голові Республіканської комісії сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу спільно з міліцією провести спеціальні рейди базарами Києва та інших міст України для виявлення покалічених громадян, які жебрають. Далі їх забирали з ринків і відсилали до інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни або до будинків інвалідів. Перед відправкою затриманих групували по кількості в одному місці, яке ретельно охороняли від небажаних свідків. Дехто, випадково опинившись у заборонених точках, назавжди запам'ятав моторошну картину цієї маси людських обрубків, які кричали, плакали, обурювалися, проклинали».¹⁴⁸

Прикриваючись необхідністю стабілізації санітарно-епідеміологічної ситуації, влада прибирала інвалідів, примусово доправляючи їх до сільської місцевості (в кращому випадку), до спецінтернатів (такий був у Святошиному, в Харківській області, однак найвідоміший спецінтернат для інвалідів, позбавлених кінцівок, розташовувався на Валаамі).

УРСР була єдиною радянською республікою, де рішенням Політбюро ЦК КП(б)У й українського уряду від 14 липня 1945 р. було створено спеціальну державну структуру допомоги ветеранам — згадану вище Республіканську комісію сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу, яка працювала у структурі міністерства соціального забезпечення.¹⁴⁹ Створено її було за ініціативою «знизу», яку підтримало республіканське керівництво. Комісія мала надавати допомогу працівникам та багатодітним особам, які перебували в скруті, допомагати в пошуку житла, організовувати та/або вдосконалювати медичну допомогу, зокрема санаторне лікування, допомагати у працевлаштуванні та/або перекваліфікації інвалідів. До роботи в комісії було залучено 105 тис. членів, які виступали з різними ініціативами: організовували фонди взаємодопомоги інвалідів, «шефство» промислових підприємств над інвалідами першої групи, брали участь у «культурно-просвітницькій роботі», будівництві житла тощо.¹⁵⁰ Активність десятків тисяч ветеранів не була «паперовою». Фронтовики дійсно вважали за необхідне впливати на ситуацію. Розмірковуючи над причинами виняткового українського досвіду підтримки руху ветеранів, М. Еделе припускає, що це було заслугою М. Хрущова, який «патрунував» і ветеранську активність, і її швидке монтування у державний апарат.

Однак, розуміючи природу режиму та механізми ухвалення рішень у СРСР, мабуть, не варто відзначати дії ЦК КП(б)У й персонально М. Хрущова як надто суб'єктивні. Певніше, Республіканська комісія була покликана каналізувати громадську активність ветеранів, а також взяти під контроль дії демобілізованих

¹⁴⁸ Гордієнко Г. Пасинки перемоги. *Тиждень*. 2011. № 18. URL: <https://tyzhden.ua/History/21981>

¹⁴⁹ Edele M. *Soviet veterans...* P. 161.

¹⁵⁰ Там само. P. 160-162.

вiйськових. Винятковiсть українського казусу радше засвiдчувала страх перед потенційно небезпечним, однак цiлком можливим — принаймнi з точки зору Кремля i з огляду на весь попереднiй досвiд рухів опору в Україні — поєднанням (локальним чи широким) ветеранського авторитету з потугою національно-визвольною, впоратися з якою на середину 1940-х рокiв влада все ще не спромоглася. Лiквiдація фондiв взаємодопомоги, яка за рiшенням Мiнiстерства соціального забезпечення УРСР сталася наприкінці 1950 р., i власне розпуск комісії з надання допомоги на початку 1951 р. якнайкраще засвiдчують той факт, що коли рух опору було придушено, а з тим небезпеку спiльної дiї було подолано, необхiднiсть у контролi (у формi пiклування та допомоги) ветеранського руху на державному рiвнi вiдпала.

Другу свою битву ветеранська спiльнота (чи радше така, що мала потенціал стати спiльною) програла разом з українськими селянами. За пiдрахунками iсторикiв, упродовж лiта 1945 — зими 1947 рр. тiльки 33% демобiлiзованих повернулися до мiст або знайшли роботу на промислових пiдприємствах. Бiльшiсть з них влаштуовувалася на роботу в колгоспах та радгоспах.¹⁵¹ «Вiддавши борг батькiвщинi», демобiлiзованi, так само як i тi люди, що пережили окупацію, сподiвалися на змiни у формах господарювання на селi й на те, що податки буде знижено, а колгоспи — розпущено. Однак цього не сталося. 1946—1947 роки виявилися поворотними у взаєминах влади i суспiльства. Упокорення голодом з усіма «напрацьованими» у 1921—1922, 1932—1933 рр. методами знову стало одним з головних механiзмiв руйнації i крихких систем взаємопiдтримки, i травматичної, однак цiлком пасiонарної моцi демобiлiзованих вiйськових. Причини спалаху голоду 1946—1947 рр. мають цiлком раціональнi пояснення¹⁵², серед яких — амбiції Кремля i потреби нарощування воєнного потенціалу; надання продовольчої допомоги поневоленим Радянським Союзом європейським краiнам; форсоване скасування карткової системи; неврожай i невтручання влади з метою розширення географiї, масштабiв i статистики його наслідкiв; посилення податкового й репресивного тиску на селян; врештi, особиста ненависть Сталiна до українських селян тощо.

Однак у голоду 1946—1947 рр. було й iнше завдання: атомiзувати спiльноти й знищити те справжнє людське i справжнє вiтальне, набуте гiрким досвiдом

¹⁵¹ Баран В. *Україна у першому повоєнному десятилітті*. С. 367; Edele M. *Soviet veterans...* P. 142.

¹⁵² Їх вивчено в українській історіографії, яка ґрунтується на архівних джерелах, матеріалах усної історії, документальних збірках: *Голод в Україні 1946—1947. Документи i матеріали*. Київ; Нью-Йорк, 1996; *1946—1947. Голод в Україні. Збірник спогадiв*. Київ, 2016; Маковiйчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр. *УІЖ*. 1990. № 8. С. 14—32; Воронов І., Пилявець Ю. *Голод 1946—1947 рр.* Київ, 1991; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. *Голодомори в Україні, 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк, 2000; Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.). *Пам'ять століть*. 2003. № 3. С. 104—121; Веселова О.М. Голод 1946—1947: причини i наслідки. *Історія українського селянства*: Нариси в 2 т. Київ, 2006. С. 353—359, та ін.

війни. Це були свідомо організовані тортури. Вони «вміщували у себе дії, котрі давали болю змогу зруйнувати людський світ» і давали катові омріяне відчуття власної сили і влади.¹⁵³ Психологічну природу ГУЛАГу як простору тортур було символічно перенесено до українського села і втілено тут у тому сенсі, що застосування тортур голодом перетворювало тих, хто був наділений або здобув потенцію свободи, постання ціннісного вибору, духу (добра, служіння, перемоги тощо), — на байдужих до всього, окрім пайки хліба, доходяг.¹⁵⁴ Цей процес був і покаранням, і вихованням по-радянському для українців. У повільному розгортанні катастрофи голоду ідея взаємодії та солідарності не була актуалізованою та застосованою людьми. І це, власне, було головною перемогою на шляху рерадянзації / поневолення українців.

Селяни все ж попри все чинили спротив, часто його очолювали або брали на себе рішення «не віддавати зерно» демобілізовані військові, які були головами колгоспів. Як зауважив О. Рабенчук, «в 1946 р. та першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання було 1312 осіб (99,1%). Більшість засуджених працювали на своїх посадах впродовж одного-двох років, причому 70,4% з них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни».¹⁵⁵

Як зауважила О. Веселова, «істотну допомогу голодуючі селяни з Південної, Центральної і Східної України в 40-х роках знаходили в Україні Західній. Командування Української повстанської армії (УПА) розповсюджувало серед селян звернення, в яких закликала допомагати продуктами людям, які приїжджали, аби роздобути бодай якийсь харч».¹⁵⁶ Запеклий опір, який чинили повстанці в Західній Україні, не дозволив сталінському режимові встановити й контролювати «кордони» між Східною та Західною Україною¹⁵⁷, і саме цей факт дав змогу голодуючим зі сходу втікати у західні області України, де колгоспний лад ще не перетворив людей на голодних та безправних, байдужих рабів.

«Східняки», попри всі намагання змалювати «западців» жорстокими «фашистами» та/або «відсталими», «економічно не розвиненими» громадя-

¹⁵³ Scarry E. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York: Oxford University Press, 1985. P. 56.

¹⁵⁴ Міркування А. Еткінда стосовно природи «мученого життя» в таборах, на мій погляд, можуть бути застосовані для пояснення тортурної природи Голодомору 1946—1947 рр. (Еткінд А. *Кривое горе...* С. 46—47.)

¹⁵⁵ Рабенчук О.П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946—1947 рр. *Укр. іст. журн.* 2006. № 4. С. 87—100, 89.

¹⁵⁶ Веселова О. Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. Вип. 21. С. 188—194, 188. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50599/12-Veselova.pdf?sequence=1>

¹⁵⁷ Веселова О.М. Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946—1947 рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Т. 13. С. 80—96. URL: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/13/12.pdf>

нами, не тiльки брали у них хлiб, але й залишались працювати у мiсцевих господарствах.¹⁵⁸ Наявнiсть цих нещасних голодних людей трактувалася радянськими чиновниками як «наймана праця», а тих, хто допомагав приїжджим рятуватися вiд голоду, вважали «куркулями», яких слiд було «позбутися» у ходi колективiзацiї.¹⁵⁹

Селяни намагалися рятуватися в рiзний спiсiб: опираючись хлiбозаготiвлi, кидаючи домiвки та переїжджаючи до мiст тощо. Однак спротив придушували, подорожi за харчами — обмежували / забороняли¹⁶⁰, а тортури ставали все нестерпнiшими. Позитивна дiя персонального опору часто перетворювалася на негативну — пограбування, напади на голiв колгоспiв, крадiжки, вбивства запозятих радянських активiстiв та пересiчних людей. Як зазначив В. Зима, «все нагадувало вiйну за кусень хлiба голодних проти голодних».¹⁶¹ Саме ця вiйна «голодних проти голодних», а не «голодних проти поневолювачiв», i була якщо не запланованим, то цiлком корисним для бiльшовицької влади результатом соцiальної полiтики на селi.

Перетворення переможця на кримiнального злодюжку, жебрака, вбивцю, трупоїда, того, хто ще вчора рятував вiд нiмецької кулi побратима, ховав єврейську дитину, годував єврейську родину, мстився кату-полiцаю, боровся за незалежнiсть, вiдчував потенцiю позитивної дiї на користь громади тощо, — на збожеволiлих вiд голоду, дезорiєнтованих, таких, що втрачали людську гiднiсть, життєвi цiнностi, а iнодi й розум, покiрних заручникiв системи стало якщо не спланованою тактикою, то очевидним наслідком чергового упокорення голодом України, яка виходила з вiйни виразно й загрозливо для бiльшовицької влади iншою.

Замкнення народжуваної / вiдроджуваної соцiальностi у рамках родини (мiнiмiзація контактiв була такою-сякою можливістю прогодувати своїx i не бачити горя iнших, вiдключаючи механiзми емпатiї) було прямим наслідком тортур селян Схiдної та Центральної України голодом. Крім того, через легалiзоване численними постановами, iнструкцiями та наказами радянських органiв влади та управління заручництво ставало iнструментом атомiзацiї, залякування й розпо-

¹⁵⁸ Керiвництво Львiвської облaстi про це звiтувало так: «Також останнiм часом в райони облaстi в неорганiзованому порядку зi схiдних облaстей УРСР й Тернопiльської прибувають переселенцi. Так, в 1946 р. в нашу облaсть прибуло неорганiзовано з Запорiзької, Днiпропетровської, Херсонської, Одеської, Ворошиловградської облaстей 946 переселенських господарств (3 тис. 602 чоловiки) й близько 200 господарств з Тернопiльської облaстi». Див.: *Голод в Україні 1946—1947: Документи i матерiали*. С. 31, 32.

¹⁵⁹ Що й було зроблено у 1951 р. на виконання Постанови Ради Мiнiстрiв СРСР вiд 2 березня 1951 р. про виселення куркулiв з сiм'ями з захiдних облaстей Української РСР.

¹⁶⁰ Наприклад, у червнi 1946 р. органи транспортної мiлицiї УРСР зняли лише з товарних потягiв 62 тис. 400 осiб, а за двi декади липня — вже 97 тис. 633 особи. Див.: Рабeнчук О.П. Соцiальнi настрої та поведiнка населення України в перiод голоду 1946—1947 рр. 2006. С. 89—91.

¹⁶¹ Зима В.Ф. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946—1947 гг. *Социс*. 1999. № 2. С. 92.

рошення повстанського руху.¹⁶² Не виключено, що наймасовіша і найжорстокіша депортація «членів сімей ОУНівського підпілля» (вислано 26 332 сім'ї у кількості 77 791 особи)¹⁶³, проведена органами МДБ та МВС у жовтні 1947 р., була не тільки покаранням учасників повстанського руху¹⁶⁴, подоланням спротиву населення регіону і встановлення тотального контролю над західноукраїнським суспільством, заходом, що передував суцільній колективізації західноукраїнського селянства¹⁶⁵, а й тортурами, яких «западенці» зазнали за допомогу голодуючим селянам решти України. Офіційним обґрунтуванням депортації була цілком таємна постанова Ради Міністрів СРСР № 3214-1050 від 10 вересня 1947 р., в якій йшлося про забезпечення вугільної промисловості СРСР робочою силою¹⁶⁶.

Попри те, що українська вугільна промисловість потерпала від нестачі кадрів¹⁶⁷, на підземних роботах у шахтах Донбасу в повоєнні роки змушені були працювати до 250 тис. жінок,¹⁶⁸ а гострий брак робочих рук не вирішувала навіть нелюдська експлуатація «табірної інфраструктури»¹⁶⁹, членів родин «оунівців» мали направляти на вугільні шахти Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської і Читинської областей. «Режиму, — як зауважила Т. Вронська, — достатньо було нагальних потреб промислового комплексу, аби покарати ні за що величезну масу людей».¹⁷⁰ Однак, зважаючи на географію покарання, він все ще побоювався масового поєднання голодуючих українців — східняків та депорто-

¹⁶² У 1944 р. у віддалені місцевості СРСР було заслано 13 320 членів родин учасників національно-визвольного руху, у 1945 р. — 17 389 осіб, у 1946 р. — 6 350 осіб. Див.: Вронська Т. Етнодемографічна катастрофа в Західній Україні: жовтень 1947 р. *Історико-географічні дослідження в Україні*: 36. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 239.

¹⁶³ Вронська Т. *Упокорення страхом*. С. 365.

¹⁶⁴ Вронська Т.В. *Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944—1952)*. Харків: Право, 2008; Бажан О. Операція «Захід» — апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940—1950-ті роки). *Реабілітовані історією. Львівська область*. Львів, 2014. Кн. 2. С. 127—141.

¹⁶⁵ Надольський Й.Е. *Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939—1953 рр.)*. Луцьк, 2008.

¹⁶⁶ І саме цей документ-підстава фіксувався у розписках, які депортовані о тій порі давали вже у місцях спецпоселення. Наприклад, «Особиста справа «оунівки» Марії Гавришків». Архів ГУ МВС України у Львівській області. Спр. Р-205. Арк. 1.

¹⁶⁷ За даними профспілкових обстежень, проведених у березні і квітні 1947 р., питома вага жінок у робітничому класі Донбасу становила 38,4%. Погалузева питома вага жіночої праці була такою, %: вугільна промисловість — 35,1; чорна металургія — 30; машинобудування — 37,5; харчова промисловість — 51,8; легка промисловість — 69,5; будівництво — 44,8 (Кульчицький С., Якубова Л. *Донецчина і Луганщина у XVII—XXI ст.ст.* С. 570).

¹⁶⁸ Гасиджак Л. Феномен субкультури шахтарів: гендерний аспект. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»*. Київ, 2015. С. 43.

¹⁶⁹ Упродовж 1944—1947 рр. у регіоні діяло 13 таборів (37,8% усієї чисельності аналогічних установ в Україні). Див.: Кульчицький С., Якубова Л. 2015. С. 644.

¹⁷⁰ Вронська Т. *Упокорення страхом*. С. 358.

ваних українців-«захiдникiв» усерединi самої України — на шахтах Донбасу. Тож атомiзацію українських спiльнот режим здiйснював i через репресивне розчинення їх в iнших етнiчних та нацiональних середовищах, асимiляція в яких зводила б нанiвець нацiональну солiдарнiсть.

«Захiд», боротьба з яким означала не лише сталiнськi iдеологiчнi кампанiї, а ширше — всю полiтику СРСР до його розвалу, просочився у свiдомiсть радянських людей розповiдями демобiлiзованих, остарбайтерiв, пiзніше — вiйськових i цивiльних осiб, якi зi зброєю в руках «допомагали братнiм краiнам Європи» будувати соцiалiзм, були членами мiжнародних делегацiй, кадрових десантiв у краiнах «соцiалiстичного табору» тощо. Він, «Захiд», приїхав iз демобiлiзованими уречевленим — у виглядi трофейних годинникiв, фотоапаратiв, патефонiв, одягу, парфумiв, прикрас i небаченої бiлизни. Зрештою, він не просто просочився, а постав — у всiй своїй красi й привабливостi — через масовий прокат «трофейного кiно»¹⁷¹. Бiльшiсть фiльмiв, якi непомiтно змiнювали радянських людей, було привезено з Рейхсфiльмархiву, однак сам процес «трофеїзацiї» кiнострічок почався ще з 1939 р. — з вивезення стрiчок з територiї анексованої Польщi¹⁷². «Трофейнi» фiльми надходили в прокат з 1946 по 1956 р. i мали приголомшливий успiх. «Дiвчина моєї мрії», «Индiйська гробниця», «Граф Монте Крiсто», «Серенада Сонячної долини», «Тарзан» ставали лiдерами прокату, залишаючи далеко позаду «правильнi» радянськi фiльми на кшталт «Зоя» або «Сказанiє про землю Сибiрську». Українцi, якi пережили окупацію, усвiдомлювали неправдивiсть радянських фiльмiв про вiйну. Мешканець Миколаєва пригадував: «Приходять, наприклад, у майстерню пацани пiсля перегляду фiльму «Зоя». Всi вони пережили окупацію й бачили нiмцiв не в кiно. Сядуть на порозi й починають обговорювати сюжет: «...Патронник у нiмця висить румунський... шеврон на рукавi пришитий неправильно, в цiлому, туфта». Проте вiд стрiчки «Дiвчина моєї мрії з Марiкою Рьокк, де суцiльнi декорацiї й театр, — повне захоплення. Нiхто не звертав уваги на придумане життя, всi вiрили, що така казка дійсно iснує»¹⁷³.

Молодь, дiти й пiдлiтки дивилися їх не один i навiть не два рази, а десять, п'ятнадцять, двадцять¹⁷⁴. Зрештою, вони копiювали поведiнку, стиль, манери,

¹⁷¹ Кожна з картин, показаних на радянських кiноекранах, починалася титрами: «Этот фильм взят в качестве трофея после разгрома Советской Армией немецко-фашистских войск под Берлином в 1945 году». К. Танiс зауважила, що перший субтитрований у такий спiсiб фiльм з'явився на екранах у 1950 р. Див.: Танiс К.А. Трофейное кино в СССР в 1940—1950-е гг.: к истории формирования феномена. *Культура и искусство*. 2017. № 12. С. 85—91. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25096

¹⁷² Госфильмофонд: от рождения до зрелости (1948—1970-е). URL: <http://www.kinozapiski.ru/data/home/articles/attache/215—245.pdf>

¹⁷³ Гаврилов С. «Наиважнейшее из искусств» (Трофейное кино). URL: <http://amnesia.pavelbers.com/Nazad%20v%20SSSR%2017.htm>

¹⁷⁴ Fürst J. *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*. Oxford University Press, 2010. P. 207.

вимову героїв, наспівували або награвали музику з фільмів. «Комсомольський секретар Сімферопольського медінституту повідомляв, що його однокурсниці наслідували зачіску Маріки Рьокк і що коридори інституту були наповнені настикуванням мотивів пісень фільму»¹⁷⁵.

Вплив, який справляли «трофейні фільми», не можна було не помітити: наслідуючи героїв «Серенади Сонячної долини» і «Дівчини моєї мрії», молоді люди просили старших жінок або подруг сплести їм светри з оленьми, деякі — припиняли стригти волосся, допоки воно не відростало «як у Тарзана». Не маючи можливості купити бажане, одяг «підганяли» під західну моду самотужки. Діти гралися у Тарзана, Джейн і Читу, а не в Чапаєва та Чкалова. Віршики й пісні про Тарзана (на кшталт ...Жили-были три бандита / Джейн, Тарзан і баба Чита / Пішла Чита по болоту / Звать Тарзана на роботу / Тарзан каже — Не підуй! / Чита каже — Поведу! / Тарзан каже — В ухо дам! / Чита каже — В суд подам!), тарзанячий крик («Ну, а єдинствений фільм, який завоював таку страшну популярність у нашій житні, ето був “Тарзан”. Ето вся молодьож кричала по-тарзанячі»¹⁷⁶), «тарзаняча» вдача ставали частиною культурного простору міст СРСР загалом і УРСР зокрема. Трофейне кіно спричинило у містян епідемію танців, що охопила міські вулиці, двори, площі, парки, будинки культури, кінотеатри й навіть цехи під час перерви. Джаз, який складав компанію буржуазним «фокстротам, танго, вальсам», став абсолютно новим культурним явищем і точкою відліку нової, принаймні для повоєнного радянського покоління, свободи.

З одного боку, феномен «трофейного кіно» та його наслідків — на тлі репресій, пошуків і призначення ворогів, голоду, масової бідності — не сприймався режимом як загрозовий, навіть попри те, що комсомольські та партійні активісти невтомно писали про небезпеку західних впливів. Радянська держава заробляла на трофейному кіно чималі гроші, які, у період повоєнного радянського «кіноголоду» (Пітер Кенез¹⁷⁷), вкладала у виготовлення «ідеологічно правильних фільмів»¹⁷⁸. Примітно, що, ведучи запеклу боротьбу з «низькопоклонством перед Заходом», яка коштувала кар'єри, а іноді й життя радянським інтелігентам і митцям, більшовицький режим «нагодовував» населення «трофейним кіно», демонстрація якого не припинялася. Очевидно, режим прагматично каналізував соціальну напругу в напрямі ілюзорного світу, де красиві люди жили красивим, заможним і безпроблемним життям. Втім, кіно не тільки давало розраду, воно, разом із дозволеними (хоча й такими, що засуджувалися) танцями¹⁷⁹ ле-

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Гаврюшенко А. Перестіна Зінаїда Іванівна: «І кожда немци отступили, то квартири всі були іспорчені». *Нові сторінки історії Донбасу*. 36 статей. 2014—2015. Кн. 23—24. С. 44.

¹⁷⁷ Kenez P. *Cinema and Soviet Society*. Cambridge, 1992.

¹⁷⁸ Косинова М. Советская кинофикация и кинопрокат во второй половине 1940-х годов... «Трофейное кино» — спасение киноотрасли в период «малокартинья». *Сервис plus*. Т. 9. 2015. № 3. С. 59—69.

¹⁷⁹ Дж. Фюрст писала про це так: «Повоєнна молодь танцювала. З будь-якого приводу та в будь-якому місці молодь створювала імпровізовані танцювальні майданчики і

гітiмiзувало тiлеснiсть, спрямовуючи травму вiйни у бiк еротизації вiдносин мiж жiнками й чоловiками. Романтичнi сцени, кохання як стриженевi сюжети, пiдкреслена сексуальнiсть кiногероїв — усе це було затребуваним змученою вiвною та бiднiстю публiкою. З iншого боку, мовчазний дозвiл влади i партiйних iдеологiв на повоєнний еротизм був частиною усвiдомленої пронаталiстської полiтики держави. Сталiнський режим був зацiкавлений у вiдновленнi демографiчного ресурсу. Указ Президiї ВР СРСР вiд 8 липня 1944 р.¹⁸⁰, що дозволяв чоловiкам не брати на себе матерiальну вiдповiдальнiсть за позашлюбних дiтей i водночас гарантував матерям-одиначкам державну пiдтримку, легiтiмiзував тенденцію, яку «трофейне кiно» популяризувало на символiчному рiвнi.

Означення групи молодих людей, якi захопилися захiдною модою, «стилягами» й публiчне засудження їх, яке вiдбулося на сторiнках журналу «Крокодил» у 1949 р., стало першим симптомом «заднього ходу», що його влада зробила, прагнучи контролювати волелюбне молодiжне середовище. Кремль iз запiзненням оцiнив масштаб явища, його витокi й можливі наслідки. Створивши термiном «стиляги» уявну спiльноту, влада рефлексувала на локальний соцiальний феномен кiнця 1940-х рокiв. Вона реагувала на несподiвану поведiнку своїх власних дiтей — дiтей радянської елiти (“elite welfare”¹⁸¹), якi при-стали до «захiдного» стилю в модi, спiлкуваннi, музицi, танцях, врештi — особистих стосунках. Кремль не помічав чи не хотiв помічати iншої сторони — «масової втечi»¹⁸² глядачiв у «просто життя» (не життя-подвиг, життя-аскету, життя—вiчний надрив), де було б мiсце споживанню i банальному обивательському щастю. Реагуючи на локальний феномен субкультури «стиляг», влада сприяла його подальшiй самоiдентифiкації та поширенню. Переiменування мiським фольклором вулиць i бульварiв Одеси й Донецька на «бродвей» було на-

проводила свiй час, танцюючи пiд мелодiю вальсiв, фокстротiв i танго. Пiслявоєнна мiнiя танцiв охопила всi верстви суспiльства. Молодь робiтничого класу танцювала у фабричних клубах i на вiдкритих танцювальних площах, де скалiченi ветерани грали вальси та фокстроти за кiлька рублiв. Вони танцювали у вихiднi, пiсля роботи й навiть в обiднi перерви. У селах через вiдсутнiсть чоловiкiв молодi дiвчата брали на себе роль гармонiстiв та партнерiв-чоловiкiв. Вони танцювали чи не кожну вiльну хвилину свого часу» (Fürst J. *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*. 2010. P. 201.)

¹⁸⁰ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1944. № 37. (Докладніше про Указ, його пiдготовку, дискусiї щодо дозволеного / можливого народження дiтей поза шлюбом й державної пiдтримки таких дiтей див.: Nakachi Mie. *Population, politics and reproduction: late Stalinism and its legacy. Late Stalinist Russia Society between reconstruction and reinvention* / J. Fürst (ed.). Abingdon, Oxon; New York, 2006. P. 23-45.)

¹⁸¹ Edele M. *Stalinist Society 1928-1953*. Oxford University Press, 2011. P. 191.

¹⁸² Там само.

слідком вторинного інфікування: не винайденням Америки¹⁸³, а винайденням Москви, яка винайшла Америку.

Однак у цього явища був інший — цілком європейський масштаб, інша спрямованість соціальної дії, які в різних державах і різних локусах усередині держав могли суттєво різнитися, маючи спільні риси — підкреслено «не такий», яскравий одяг, специфічна поведінка, особливий стиль спілкування, демонстративний цинізм і акцентована аполітичність, яка ставала політикою або ідентифікувалася очільниками країн як політика. Явище мало різні назви й самоназви. В окупованій Франції початку 1940-х років молодих людей, які були пристрасними прихильниками американського джазу, носили вузькі краватки, довгі картаті піджаки з багатьма кишенями, завужені короткі брюки, довше, ніж пропонувалося «правильним» чоловікам, волосся, чорні окуляри, парасольки за будь-якої погоди, називали «зазу»¹⁸⁴. Джаз, довге волосся, танці були заборонені нацистами, тож певною мірою «зазу» поставали як фрондери й протестувальники. В окупованій Чехії їх називали «пацексами» (*pasek*), і вони продовжували слухати джаз і носити яскравий одяг і після війни — за часів впровадження радянської моделі соціалізму. У Варшаві й Кракові молоді люди, незважаючи на нацистську заборону джазу, відвідували напівзаконні клуби й квартирні вечірки, танцювали під музику впродовж усієї війни і після неї. Вони також були дивно вдягнені, демонстративно аполітичні й мали назву «бікіняри». У Румунії їх називали «малагамбіти», в Угорщині — *jampec*¹⁸⁵.

Натомість «тедді-бойз» і «тедді-гьолз» у Великій Британії не були прихильниками джазу й «опанували» суспільну увагу не під час Другої світової війни, а подібно до радянських «стиляг» — невдовзі після неї¹⁸⁶. На відміну від нешкідливих «зазу», «бікінярів», «пацеків» і «стиляг» британські підлітки, похрещені пресою «тедді-бойз», жахали лондонців нападами соціальної агресії, зухвалими грабунками-нальотами, розбірками банд та сутичками з поліцією.

У підґрунті, як бачимо, загальноєвропейських молодіжних аполітичних субкультур, що маніфестували себе яскравим зовнішнім антуражем, ймовірно, був страх перед глобальною катастрофою, що розгорталася на їхніх очах, та образа на покоління, які дозволили їй статися. Заперечуючи досвід батьків, а з тим і влад (окупаційних та/або державних), вони драгували ці влади своєю «модною», «танцювальною», виразно аполітичною зухвалістю на межі анархізму, зокрема й діагностуючи силу владної протидії та межі своєї спроможності. Вдягаючись як сучасні «денді» (Дж. Бартлет), вони були «дітьми безвиході». Це був також

¹⁸³ Ball A. *Imagining America: Influence and Images in Twentieth-Century Russia*. Oxford, 2003.

¹⁸⁴ Seward K.G. *Zazou, Zazou Zazou-hé: a youth subculture in Vichy France, 1940-44*. The University of Melbourne, 2007.

¹⁸⁵ Bartlett D. Socialist Dandies International: East Europe, 1946—1959. *Fashion Theory: The Journal of Dress, Body and Culture*. 2013. V. 17 (3). P. 249-289.

¹⁸⁶ Breward C. The Teddy Boy: Lambeth, Soho and Belgravia 1945-1960. *Fashioning London clothing and the Modern Metropolis*. Oxford: Berg, 2004. P. 125-138.

пiдлiтковий / молодiжний бунт, адепти якого не збиралися брати на себе вiдповiдальнiсть за свiт, який вони не створювали, i за всi його виразки (злочини, бiднiсть, жорстокiсть, пiдлiсть, масовi страти, голод). Вони заперечували iснування всiх цих проблем втечею вiд реальностi й створенням паралельного простору життя, у якому Америка, як символ свободи, посiдала не полiтичне, а цiлком символiчне мiсце. Власне, йшлося про ситуативний вияв ментальної й цiннiсної кризи, що охопила свiт у переддень Другої свiтової вiйни i продовжувала поглиблюватися пiд її впливом.

Слiд зазначити, що подiбний прошарок на окупованих українських теренах постав у тi самi роки, що i в рештi окупованих країн. Тому в межах «мiфу Великої Вiтчизняної» й дискурсах, якi ним було завдано на десятилiття вперед, його важко було помітити. Оприявнювався вiн через дiвчат, якi опiкувалися купiвлею кофтинки, спiдниці або iншого вбрання, дефіле з «окупантами», бурхливими романами з генрiхами, гайнцями, паулями, танцями у клубi, вiдвiдуванням кiно замість участi в радянському пiдпiллі. Дiвчата не були повiями й не боролися за виживання. Вони, як писала у своєму щоденнику 1942 р. дев'ятнадцятирiчна комсомолка Ольга зі Знам'янки Кiровоградської областi, «хотiли просто життя, хотiли кохати й бути коханими»¹⁸⁷. Аналогiчнi бажання подiляли й хлопцi, якi волiли проїхатися на нiмецькому мотоциклi або у машинi, заглядалися на годинники й фотоапарати, отримували в подарунок нiж, бiнокль «Цейс» чи листiвки з видами Нiмеччини.

«Трофейне кiно» стало чи не матерiалiзацією їхнiх прагнень. Зарамкованi пропагандистським штампом «стиляги» спрямували власну аполiтичнiсть (страх перед свiтом, апатiю, неготовнiсть вiдповiдати за те, чому немає пояснення, заперечення досвiду батькiв) у бiк вузьких брюк, тонких яскравих краваток, чобiт на «маннiй кашi», бугi-вугi, «Чаттануга Чу-Чу», естетики Гленна Мiллера й Дюка Еллінгтона — тобто всупереч тому, що пропонував радянський канон аскетизму i самопожертви в iм'я високих iдеалiв комунiзму. Парадоксально, але, погодившись на накинутий термiн, аполiтичнi молодi чоловiки та жiнки стали стратегiчними союзниками режиму, який також волiв не вiдповiдати на важкi питання, що виникали у пiдрадянських людей. Млява щодо реальних покарань, однак гучна кампанiя «боротьби» з суспiльними «паразитами» демонструвала фронтовикам, старшим за «стиляг» на два-три роки, що мирне життя генерує геть новi завдання й проблеми. Поколiння так званих «дiтей вiйни» опинилося у невигiдному соцiальному становищi порiвняно з тими, хто мав бойовий досвiд. У вiдповiдь на це «стиляги» могли або жити з нижчим соцiальним статусом, або спробувати винайти iншу — невийськову — форму мужностi i тим знецiнити поставу «поколiння переможцiв»¹⁸⁸. Ця iнтенцiя якнайкраще збiгалася з

¹⁸⁷ «Дневник. Мысли. Детали». Вступнi зауваження О. Бетлiй, К. Диси, Ю. Кислої. *Мiжкультурний дiалог*. Т.1. Iдентичнiсть. Київ: Дух i лiтера, 2009. С. 335, 344, 385.

¹⁸⁸ White F.H. Tarzan in the Soviet Union. *British Lord, American Movie Idol and Soviet Counterculture Figure. The soviet and post-soviet reviews*. 2015. V. 42. P. 80.

прагненням радянського режиму дезорієнтувати, атомізувати фронтовиків і баналізувати їхній досвід.

Цілоком логічно, що вже за кілька років після смерті Сталіна «стиляги» були інтегровані у радянський дискурс¹⁸⁹ і згодом патерналізовані режимом. Вони стали рушійною силою (хоча й завжди критикованою) споживацької революції в її радянській версії. «Кінець кінцем, — зауважив М. Еделе, — «міщани», очолювані найбільш вишуканим авангардом — стилягами, виграли цю битву»¹⁹⁰. Більшість залишилася так само аполітичною, а тому зручною в керуванні паствою для появи та відтворення всіх пізньорадянських практик, а згодом байдуже спостерігала за руйнацією СРСР і постановням незалежної України, залишаючись «поза політикою» і сподіваючись на покращення можливостей задовольнити свої прості потреби у красивому вбранні та ситій їжі¹⁹¹.

Втім, «стиляги» були не єдиною аномальною для радянського ладу субкультурою. «Я стверджую, — писав Й. Бродський, — що одні тільки чотири серії «Тарзана» сприяли десталінізації більше, ніж усі промови Хрущова на XX з'їзді та після»¹⁹². Образ Тарзана — напівголого, атлетичного красеня-дикуна, історія кохання з білявою американкою в тропічному лісі, екзотичний товариш — шимпанзе, карколомні стрибки й нестримна сила шокували консервативну радянську публіку, тіло якої мало бути тренованим, однак цнотливо прикритим. Було й дещо важливіше. Й. Бродський справедливо зауважував, що «Тарзан» та інші пригодницькі «трофейні» фільми глорифікували етос «один проти всіх» — абсолютно чужий для колективістської радянської психології¹⁹³. «Тарзан» приніс і освятив принцип індивідуалізму, індивідуальної дії, персональної перемоги над ворожим світом. Він ніби «виписав» дозвіл на дію поза межами усталених радянським режимом норм. Довге волосся, яке носили підлітки й молодь, було найменшим ударом, який «Тарзан» завдав радянським устоям. Найбільшим була символічна легітимація персональної дії, що перегукувалася як з бойовим досвідом демобілізованих, так і з кримінальним досвідом амністованих і звільнених з ГУЛАГу¹⁹⁴. Впродовж останнього сталінського десятиліття ГУЛАГ, пере-

¹⁸⁹ Bartlett D. Socialist Dandies International: East Europe, 1946—59. *Fashion Theory*. 2013. V. 17 (3). P. 281—287.

¹⁹⁰ Edele M. P. 192.

¹⁹¹ Цей феномен не був специфічно українським: більшість мешканців СРСР аполітично споглядала його розвал. Більше того, цінності споживання однаковою мірою сповідували й пересічні громадяни, й представники партійної еліти та радянської бюрократії. А отже, і ті, й інші мали спільні бажання і спільні орієнтації стосовно того майбутнього, яке буде збудовано на уламках імперії.

¹⁹² Brodsky J. Spoils of War. *Threepenny Review*. 1996. No. 64. P. 6-7.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Першу амністію, під яку підпадали ув'язнені з невеликими термінами, засуджені за кримінальні злочини, було проголошено 7 липня 1945 р. (див.: Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 7 июля 1945 года «Об амнистии в связи с Победой над гитлеровской Германией». *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г.* Москва, 1956. С. 406—407.)

важно кримiнальний, почав розповсюджуватися й поза колючим дротом. «Мiльйони засуджених за результатами чисток 1930-х рокiв та внаслідок жорстких заходiв, викликаних умовами воєнного часу, пiсля закінчення вiйни, пiдпадаючи пiд дiю цiлої низки амнiстiйних актiв, отримали можливiсть вийти на свободу. Найбiльше їх отримало волю пiсля постанови Президiї Верховної Ради СРСР 27 березня 1953 р. про амнiстiю. За даними Республiканського управлiння мiлицiї, лише з 27 березня до 1 жовтня 1953 р. на територiю УРСР прибуло i було приписано 176 тис. 24 громадянина»¹⁹⁵, — зауважив В. Швидкий.

ГУЛАГ приносив iз собою правила кримiнального свiту, не менш жорстокi й огиднi, нiж радянська законнiсть, однак — бiльш передбачуванi й сталi. Бандитизм був формою життєдiяльностi величезної кiлькостi дуже рiзних людей i, за висловом Дж. Бурдса, «великим страхом»¹⁹⁶ мiських i сiльських спiльнот. Незважаючи на наявнiсть жорстоких убивць, «бандитизм радянського типу втiлювали зовсiм не такi фiгури, як Аль Капоне, який використовував грубу силу для змiцнення своєї влади, а радше Олiвер Твiст — дрiбний злодюжка, який став таким через нужду, а не жадiбнiсть»¹⁹⁷. Ця верства радянських українцiв була подiбною за способом життя до британських «теддi-бойз» — молодi й пiдлiткiв бiдних районiв, якi соцiалiзувалися у вуличних бандах. Як i у Великій Британiї, кримiнальний свiт пiдрадянської України у пiслявоєннi роки «помолодшав». Дж. Фюрст зауважила, що у 1947 р. в УРСР близько 70 % всiх кримiнальних правопорушень вчинялися пiдлiтками у вiцi до 16 рокiв. Безпритулнi, «дезертири» шкiл ФЗН, ремiсничих та залiзничних училищ, бездогляднi пiдлiтки, молодi робiтники промислових пiдприємств, як справедливо зауважила Дж. Фюрст, були проблемою для бiльшовицького режиму не тiльки тому, що скоювали злочини, а й тому, що вiдтворювали культуру «нерадянського простору», кинули виклик радянським нормам i цiнностям¹⁹⁸. Татування, металевi / золотi зуби («фiкси»), специфiчна хода, сленг — їхнi зовнiшнiй вигляд i стиль поведiнки, очевидно, не були результатом впливу «трофейного кiно». Однак приклад «Тарзана» i «ковбоїв» спонукав романтизувати бандитський, жорстко iєрархiзований, сповнений насилля спiсiб життя. Часто органи прокуратури зазначали, що за кiлька годин до злочину злочинцi переглядали стрiчку «Тарзан»¹⁹⁹. Доволi часто запозичений з кiно етос iндивiдуального героїзму, анархiчного за своїм змiстом, ставав пiдґрунтям не тiльки дворових сутичок, а й «масових заво-

¹⁹⁵ Швидкий В. Девiацiйна поведiнка представникiв окремих соцiальних груп. *По-воєнна Україна: нариси соцiальної iсторiї (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*: У 3 ч. Ч. 3. Київ, 2010. С. 206.

¹⁹⁶ Бурдс Дж. «Великий страх»: уголовный бандитизм после Второй мировой войны. *Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944—1948)*. Москва; Нью-Йорк, 2006. С. 11.

¹⁹⁷ Там само. С. 26.

¹⁹⁸ Fürst J. *Stalin's Last Generation...* 2010. P. 172.

¹⁹⁹ Там само. P. 193.

рушень», відкритих сутичок з міліцією²⁰⁰, під час яких молоді люди (зокрема, колишні військові й комсомольці) могли пограбувати вокзальний буфет Києва, роззброїти міліцію, зняти шубу із заможного пасажира й віддати її бідному носильнику²⁰¹. Запит на торжество справедливості, який репресивні органи держави не могли задовольнити через свою антиправову природу, спричинив не лише низку насильницьких дій і «війни голодних проти голодних» — часом він потребував символів і певного ідейного наповнення. Завдяки «трофейному кіно» це завдання виконували не тільки традиції імперського російського кримінального світу, а й стилі та інтенції героїв західних фільмів. З іншого боку, харизматичний індивідуалізм Тарзана, ковбоїв, піратів та інших шукачів пригод парадоксально ставав і моделлю поведінки, яка запобігала залученню молоді в банди завдяки плеканню позірної інакшості («один проти всіх») і в такий спосіб посилювала атомізацію спільнот.

Врешті, «трофейне кіно» надало потужного поштовху розвитку «тіньової економіки». Воно формувало попит на продукт, якого радянська промисловість та сфера культури не виробляла. Підпільні студії звукозапису («платівки на ребрах»²⁰²); фотомайстерні, які випускали листівки із зображенням героїв улюблених фільмів; ательє та модистки, які виготовляли відповідний одяг; нарешті — ціла армія фарцовщиків і контрабандистів, які поширювали іноземний контрафакт, — перетворилися на червоточину радянського ладу, що наближала його кінець.

Упродовж останнього сталінського десятиліття набирає повноти — як допустима за умовчанням — корупційна система, що прошила суспільство на вертикальних і горизонтальних рівнях. Дж. Хайнцен у своєму дослідженні «Мистецтво хабара: корупція при Сталіні, 1943—1953»²⁰³ довів, що й у 1930-ті роки корупція була притаманна радянській системі управління, однак існувала в латентній, спорадичній формі. Дослідник відзначив різке зростання масштабів корупції під час Другої світової війни й після неї і невластиві сталінській владі форми її подолання: замість гучних політичних кампаній з нею боролися за допомогою секретного наказу міністерства юстиції «Про посилення боротьби з хабарництвом» №036/0210/126с (15 липня 1946 р.)²⁰⁴. У 1946 р. за хабарництво було засуджено 3900 осіб. Пікові показники припали на 1947 р. — близько

²⁰⁰ Сюжет про таку сутичку на Київському вокзалі, де з міліцією побилися військові, аналізує Дж. Фюрст (Р. 187).

²⁰¹ Fürst J. P. 188.

²⁰² X-Ray Records by József Hajdú. URL: <http://www.c3.hu/~bolt/artists/hajdu/index.html>

²⁰³ Heinzen J. *The art of the bribe: corruption under Stalin, 1943—1953*. New Haven, 2016.

²⁰⁴ Heinzen J. A «campaign spasm»: graft and the limits of the «campaign» against bribery after the Great Patriotic War. *Late Stalinist Russia Society between reconstruction and reinvention* / J. Fürst (ed.). London, New York: Routledge, 2006. P. 135.

5 600 осiб²⁰⁵. Однак далi кампанiя пiшла на спад: 3 291 особу в 1948 р., 2499 — у 1949 р., 1093 — в 1950 р., 1298 — у 1951 р.²⁰⁶

Примiтно, що у 1947 р., коли за хабарництво засудили 5 600 посадових осiб, було ухвалено укази Президiї ВР СРСР «Про кримiнальну вiдповiдальнiсть за розкрадання державного й суспiльного майна» та «Про посилення охорони особистої власностi громадян», запровадження яких супроводжувалося небувалою кампанiєю боротьби з розкрадачами й тисячами показових судових процесiв, проведених у найкоротший термiн. Люди, що масово помирали в голодних муках, боролися за життя, не гребуючи крадiжками зерна. Покарання за цей наймасовiший вид злочину привело за ґрати (у тюрми й табори) рекорднi 1,3 млн осiб²⁰⁷. Порiвняно з цiєю цифрою, констатує Дж. Хайнцен, «державна кампанiя з боротьби проти хабарництва була проведена взагалi без засудження»²⁰⁸.

Боротьба з корупцiєю — iмiтована й реальна — вiдбувалася переважно «за зачиненими дверима». Як зауважив В.Иваненко, «у 1951 р. полiтбюро ЦККП(б)У пiддало нищiвнiй критицi апарат мiнiстерства держторгiвi УРСР, указуючи на його засмiченiсть полiтично неблагонадiйними особами, спекулянтами, шахраями i злодiями, якi, мовляв, наживалися за рахунок трудящих, держави, розкрадання соцiалiстичного майна. Про значнi розтрати i крадiжки (лише у 1949 р. на суму 4 млн руб.) на одному iз засiдань доповiдав заступник мiнiстра м'ясомолочної промисловостi УРСР Бризгiн; у мiнiстерствi кiнематографiї також були виявленi випадки зловживання посадами пiд час реалiзацiї квиткiв на кiносеанси, в тому числi привласнення прибутку вiд їх продажу»²⁰⁹. Однак ани критика, ани повiдомлення про порушникiв, ани адмiнiстративнi стягнення чи кримiнальнi рiшення щодо них не потрапляли у публiчну сферу. Преса боролася iз «низькопоклонством перед Заходом» i «космополiтизмом», а тому носiями «економiчної контрреволюцiї», як зазначалося вище, проголошувалися не партiйцi й посадовцi, а єврiї.

Тиша, в якiй було проведено антихабарницьку кампанiю, оберiгала iнституцiйнi iнтереси влади й радянської бюрократiї. Вона стояла на сторожi мiжнародного iмiджу, «оскiльки реальнiсть широко розповсюдженої офiцiйної корупцiї не вiдповiдала позитивному суспiльному образу, який СРСР намагався проєктувати на своїх громадян та решту свiту»²¹⁰. Зрештою, вся ця ганебна iсторiя з приховуванням злочинiв хабарникiв-посадовцiв засвiдчувала перетворення корупцiї на прийнятний для верхiвки радянського суспiльства спiсiб взаємодiї мiж гiлками влади, можновладцями рiзних рiвнiв, владою та людьми.

²⁰⁵ Там само. Р. 127.

²⁰⁶ Там само. Р. 136.

²⁰⁷ Рабенчук О.П. Голод 1946—1947 рр. в Україні... 2008. С. 277.

²⁰⁸ Heinzen J. A «campaign spasm»... Р. 137.

²⁰⁹ Иваненко В. Портрет державного службовця. *Нариси iсторiї державної служби в Україні*. Київ, 2009. С. 396. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-521-9/53.pdf>

²¹⁰ Heinzen J. A «campaign spasm»... Р. 137.

До місцевих і «центральных органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волюнтаристичний стиль керівництва на місцях»²¹¹. Однак партійні секретарі, за словами П. Соломона, не отримували схвалення від начальства та колег за виявлення й оприлюднення переступів або злочинів, скоєних посадовцями²¹². У такий спосіб, на думку С. Хупер, обмежувався партійний контроль «знизу», внаслідок чого номенклатура перетворювалася на «закриту» касту, що існувала за своїми власними, «корпоративними» законами.

Визначальним етапом розквіту корупції, на думку Дж. Хайнцена, стала війна. Дестабілізація воєнного часу живила ґрунт для хабарництва: примусові переміщення населення, біженство, бідність, гострий дефіцит, параліч судової системи й системи забезпечення надавали широкий простір для отримання вигоди з посадового становища. Керівники в умовах надзвичайщини, часто-густо запізнених, таких, що йшли за практиками, а не передували їм, законодавчих і управлінських вказівок використовували хабарі, щоб виконувати плани евакуації, виробничі плани, оргнабори й підтримувати не тільки своє становище, а й виробництво у вкрай неефективній економіці. Змушені давати хабарі, вони відтворювали позазаконну систему кругової поруки. Здебільшого керівники різного масштабу використовували свої посади не стільки для спільного блага, скільки для додаткового прибутку, вимагаючи або визискуючи данину зі своїх підлеглих та громадян²¹³. Дж. Хайнцен наполягає, що режим, встановлений зокрема указом Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» від 4 червня 1947 р., створював прошарок потенційних давачів хабарів серед тих, кого можна було ув'язнити, а можна було й залишити на свободі як дрібного злодія. Неєфективність, ненадійність і несправедливість офіційних каналів та процедур були, на думку дослідника, головними джерелами постання корупційної системи²¹⁴.

²¹¹ Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*. У 2 кн. Кн. 1. Ч. 1—2. Київ, 2010. С. 147.

²¹² Solomon P. Soviet Politicians and Criminal Prosecutions: the Logic of Party Intervention. *Cracks in the Monolith: Party Power in the Brezhnev Era* / J. Millar (ed.). London, 1992. P. 18. Незважаючи на тенденції, певні «сигнали з місць» все ж знаходили відгук і навіть реакцію щодо покарання корупційних злочинів, скоєних радянськими посадовцями. В. Крупина наводить такі приклади: «Підтвердився анонімний лист зі звинуваченням першого секретаря Знамянського райкому КП(б)У Кіровоградської області Г. Чернишова у спекуляції житлом. За результатами розгляду анонімки у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради Лавренова, звинуваченого у спекуляціях, розкраданні коштів тощо» (Див.: Крупина В. С. 157.)

²¹³ Е. Бівор зазначав, що «підношення» були характерними практиками не тільки в тилу, а й на фронті: «найбільш розкішні предмети діставалися (у процесі пограбування майна німецьких громадян. — *Авт.*), природно, генералам. Їхні підлеглі вважали за честь відібрати у захопленому палаці який-небудь подарунок для свого безпосереднього керівництва». Див.: Beevor A. *The Fall of Berlin 1945*. Penguin Book, 2002. P. 407.

²¹⁴ Heinzen J. A «campaign spasm»... P. 124-126, 137.

Однак неефективнiсть, несправедливiсть i ненадiйнiсть були родовими ознаками радянського режиму й ранiше. На мою думку, вiйна пiдштовхнула сталiнський режим до перших (i дуже вдалих) спроб iнституалiзацiї корупцiї²¹⁵ ще й тому, що саме в 1940-вi роки вiдбулася (i радше за все була вiдорефлексована) подвiйна втрата радянськими управлiнцями почуття безпеки. Ще у 1930-тi роки партiйцi та чиновники усвiдомили, що показна радянськiсть, стрiмке просування соціальними сходами не гарантують їм та їхнiм родинам уникнення звинувачень у ворожiй дiяльностi та репресiй аж до фiзичного знищення. Однак саме несталiнський сценарiй вiйни, в якому швидко перемога на чужiй територiї виявилася примарною, а швидке просування нацистiв та панiчна втеча радянської верхiвки — республiканського, обласних та районних рiвнiв — реальнiстю, завдали такого удару, що зруйнував ущент вiдчуття безпеки й надiї, що Кремль може її гарантувати. В евакуацiї чи в окупацiї управлiнцi «виживали на самотi»: без вказiвок партiї та/або порушуючи їх. Не всi вижили: деяких розстрiляли нацисти, деяких — за звинуваченням у колаборацiї — репресувала радянська влада. Декларативнi колективiзм, взаємодопомога, партiйна дисциплiна виявилися порожнiми словами, коли життя постало бентежним i таким, що може обiрватися будь-якої митi. Що бiльше Кремль намагався змобiлізувати спiльноти, на в'язуючи думку про близьку вiйну з колишнiми союзниками — американцями й англiйцями, тим бiльшою ставала внутрiшня панiка й розумiння, що всi знову будуть кинутi напризволяще. Отже, жити слiд «тут i тепер». Егоїстичне й цiлком прагматичне уявлення про те, що турбуватися про себе треба самотужки, робило управлiнцiв i управлiнську систему вiдкритою для хабарiв i формування зв'язкiв мiж «своїми», якi за певну «вдячнiсть» попереджали про перевiрки чи, наприклад, про грошову реформу²¹⁶, сприяли в отриманнi чи покращеннi житлових умов або й масштабнiше — виконували плани виробництва чи приписували їх виконання.

Корупцiя стає повсюдною, а коло учасникiв збiльшується як «згори», так i «знизу» ще й унаслідок розширення перелiку того, що могло стати «хабарем». Радянськi люди систематично жили за межею бiдностi. Малi зарплати, картковi системи, грабiжницькi добровiльно-примусовi державнi позики, «операцiї з вилучення» валюти — все це робило їх заручниками тотального хронiчного дефiциту. Ситуацiю суттєво змiнила «трофейна» полiтика й практика. Трофеї та їх

²¹⁵ Тут iнституалiзацiя розумiється як процес визначення та закрiплення «тiньових», неофiцiйних соціальних норм, правил, статусiв радянських i партiйних управлiнцiв, введення їх хабароемних позицiй у взаємодiю, а потiм i систему, здатну задовольняти функцiонування корупцiйних вiдносин та контроль за виконанням «тiньових» норм i правил поведiнки всiх учасникiв.

²¹⁶ В. Крупина наводить вражаючi вiдомостi про схеми, до яких вдавалися українськi посадовцi й силовики для того, щоб врятувати заощадження пiд час грошової реформи 1947 р. Попри хвилю викриттiв, засуджень i ганьби на засiданнях обкомiв, максимальним покаранням було виключення з партiї. Здебiльшого чиновники вiдбувалися «партiйним стягненням» (Див.: Крупина В. С. 163—165.)

така-сяка наявність у родинах військовослужбовців істотно поліпшували можливості пересічних людей запропонувати щось в обмін на вирішення тієї чи іншої проблеми. В домівках фронтників з'явилися «невідані» скарби — годинники, столове срібло, патефони, велосипеди, тканини, сукні, туфлі, іноді — золоті вироби, прикраси або цвяхи, пили, інший господарський крам²¹⁷. «Трофеї», що їх почали отримувати у посылках з-за кордону від січня 1945 р., і привозили, демобілізуючись у 1948 р., стали живильним ґрунтом корупційних відносин на всіх рівнях — від голів колгоспів до чиновників з наркоматів (міністерств). Вони були й символічним підґрунтям корупційної системи, оскільки самі «трофеї», не означені як «мародерство» та/або наслідок пограбування «визволених народів», а навпаки — легалізовані через постанови й практики військових структур, відчутно розширювали межі дозволеного владою в контексті отримання матеріального зиску.

Ухвалений 26 грудня 1944 р. наказ НКО СРСР «Про організацію прийому й доставки посилок від червоноармійців, сержантів, офіцерів і генералів діючих фронтів у тил країни» № 0409²¹⁸ та інструкція з його запровадження дозволяли військовим один раз на місяць відправити з фронту додому посылку вагою: для рядових і сержантів — 5 кг, офіцерів — 10 кг, генералів — 16 кг²¹⁹. Матеріальне мотивування зарубіжного походу «визволителів» не лише «заохочувало й нацьковувало на грабунки»²²⁰, а й встановлювало певний контроль і регламент. Власне, в цьому радянські окупаційні практики не були винятком зі світових. Прийом посилок почався 1 січня, у лютому 1-й Український фронт звітував, що «по дев'яти його з'єднаннях з 1 січня по 15 лютого 1945 року було прийнято 135 950 посилок, від з'єднання, де начальник політвідділу майор Гришаєв — 26 319, від особового складу переднього краю — 14 100»²²¹.

Мародерствували й грабували місцеве населення солдати всіх армій, що брали участь у Другій світовій війні²²². Радянські грабунки, на відміну від дій нацистів чи союзників, були мародерством бідності²²³, тоді як солдати інших армій полювали на вироби мистецтва: картини, скульптури, антикваріат, ювелірні при-

²¹⁷ Beevor A. *The Fall of Berlin 1945*. 2002. P. 408.

²¹⁸ Документи № 1. Приказ НКО СССР «Об организации приема и доставки посылок от красноармейцев, сержантов, офицеров и генералов действующих фронтов в тыл страны». *Bylye Gody*. 2013. № 29 (3). С. 80—81.

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Копелев Л. *Хранить вечно*. В 2 кн. Харьков, 2011. Кн. 1. С. 131.

²²¹ Политдонесение Политуправления 1-го Украинского фронта о выполнении приказа НКО № 0409 «Об организации приема и доставки посылок военнослужащих в тыл страны». 1 марта 1945 г. № 0131 Секретно. *Bylye Gody*. 2013. № 29(3). С. 84.

²²² Aalders G. *Nazi looting. The Plunder of Dutch Jewry During the Second World War*. Oxford, New York: Berg, 2004; Alford K.D. *Allied Looting in World War II. Thefts of Art, Manuscripts, Stamps and Jewellery in Europe*. Jefferson, North Carolina and London, 2011.

²²³ У цьому радянські солдати були подібні до румунів, які запам'яталися одеситам як невибагливі мародери.

краси. Червоноармійці крали (забирали «безгосподарне», «кинута») те, чого бракувало все життя: сукні, жіночу білизну, годинники²²⁴, капелюхи, мило, посуд, косметику, парфуми, перини, килимки та, як було зазначено вище, предмети, які могли б згодитися для відбудови домівки або вважалися цінними у практиках обміну на «чорному ринку»: цвяхи, швейні голки, віконні рами — власне, банальний побутовий крам²²⁵.

Державна організація мародерства — створення спеціальних складів, куди звозили майно, визнане «безгосподарним», а тому трофейним; формування спеціального «посилочного» фонду; створення списку квот на товари, які могли взяти військовослужбовці, крім дозволу на грабунок, — засвідчувала той факт, що не всі солдати й офіцери могли поступитися принципами і вкрасти. З урахуванням того, що функціонери політуправлінь фронтів вважали за потрібне виправдовуватися за «малу кількість посилок» («мала кількість посилок, відправлених на батьківщину, пояснюється стрімким просуванням дивізії вперед»²²⁶), масове залучення до грабунку було владною директивою.

Державне нормування «посилочного» фонду підважувало феномен мародерства бідності, однак формувало ієрархію дозволених крадіжок. Так, червоноармійцям, сержантам, офіцерам бойових частин і пораненим дозволялося раз на місяць «взяти зі складу для відправки на батьківщину: кондитерських виробів — 1 кг, мила — 200 г, шкарпетки — 1 пара, панчохи — 1 пара, рукавиці — 1 пара, носовички — 3 шт., підтяжки — 1 пара, дамське взуття — 1 пара, дамська білизна — 1 комплект, дамська сукня — одна, помада — 1 тюбик, гребені — 1 шт., гребінці — 1 шт., головні щітки — 1 шт., бритви — 1 шт., леза — 10 шт., зубні щітки — 1 шт., зубна паста — 1 тюбик, дитячі предмети — 1 вид, одеколон — 1 флакон, гудзики — 12 штук, конверти та поштовий папір — дюжина, олівці прості і хімічні — 6 шт.»²²⁷. Для видачі генералам і офіцерам було сформовано списки, куди входили «легкові автомобілі» (генералам — безоплатно), «мотоцикли й велосипеди» (офіцерському складу — безоплатно), а також з оплатою: піаніно-роялі, радіоприймачі, фотоапарати, мисливські рушниці, годинники, килими, гобелени, хутра, сервізи, фотоапарати тощо»²²⁸. Автівки, що «приїхали»

²²⁴ Як пише Е. Бівор, «часто солдати носили кілька годинників, і принаймні один з них показував московський, а інший — берлінський час». (Beevor A. *The Fall of Berlin 1945*. P. 408.) Цікаво, що годинники з непереведеним московським часом залишилися традицією російських окупантів і на момент захоплення Донецька в березні 2014 р.

²²⁵ Beevor A. *The Fall of Berlin 1945*. P. 408—409; Naimark N. *The Russians in Germany*. Harvard University Press, 1995. P. 90.

²²⁶ Политдонесение политотдела 328 стрелковой краснознаменной дивизии об отзыхах и настроениях личного состава дивизии в связи с приказом НКО о разрешении отправлять на родину посылки. 1 февраля 1945 г. № 056. *Bylye Gody*. 2013. № 29(3). С. 83.

²²⁷ Постановление Военного Совета 1-го Белорусского фронта 16 марта 1945 г. № 034. Действующая Армия. Секретно. *Bylye Gody*. 2013. № 29(3). С. 86.

²²⁸ Постановление Военного Совета Группы Советских Оккупационных Войск в Германии о выдаче генералам и офицерам трофейного имущества 13 июня 1945 г. № 0101.

до України не тільки як персональний скарб старших офіцерів, а й як державні трофеї (згідно з підготовленою Управлінням справами ЦК КП(б)У «Довідкою про наявність автомобілів у партійних органах України», на 1 вересня 1947 р. більшість машин за всіма обліковими одиницями становили іномарки “Татра”, “Сітроен”, “Фіат”, “Опель-6”, “Опель Олімпія”, “Опель Адам”, “Мерседес”, “Віліс”²²⁹), трофейне мародерство, назване «політикою репарацій», суттєво змінили уречевлений світ радянських громадян. Легітимізація «трофеїв» опосередковано дозволяла і робила звичним «внутрішнє» мародерство, крадіжки, нееквівалентні обміни й привласнювання майна, здобутого під час окупації²³⁰. «Трофеї» й надбані в результаті «внутрішнього» мародерства цінності забезпечували «обмінний / подарунковий фонд» корупції і сприяли залученню більшої, порівняно з 1930-ми роками, кількості людей у хабароємні — вертикальні й горизонтальні — стосунки.

Важливо розуміти, що вони були породженням не лише «темної» сторони людської натури, страхів і бажань, а й наслідком нового соціального почуття — солідарності фронтовиків, з одного боку, й намаганням тих із них, що прийшов до владних установ, зменшити прірву між реальною «радянською законністю» й справедливістю, як вони її бачили для себе й для своїх близьких. Відчуття «спільної долі» у досвіді мужності, втрат, завданого та зазнаного насилля, фронтової дружби було підставою для допомоги «своїм» — таким самим фронтовикам, які заслужили хорошого життя, але не отримали його. Обіймаючи посади на різних рівнях²³¹, колишні військовослужбовці «підтягували» своїх однополчан, виявляли щирі прихильність у справах, пов’язаних з ветеранами (житловими умовами, працевлаштуванням, вступом до вищих навчальних закладів, отриманням групи інвалідності тощо), і тим часто-густо порушували правила й закони на користь цих самих «своїх». Інсталяція корупційної системи на першому етапі, ймовірно, виправдовувалася як певна «подяка», абсолютно щире бажання встановити справедливість щодо героїв війни. Піднімаючись партійними та управлінськими щаблями, частина колишніх фронтовиків посилювала й примножувала ці практики, і на наступних етапах вони ставали все більш хабароємними. Тож «брежневська корупція»²³² не з’явилася з нізвідки, вона була

²²⁹ Крупина В. С. 167—168.

²³⁰ К. Беркгоф влучно зазначив, що мародерство воєнного часу було «виявом не браку цивілізації в темних мас, як гадали багато інтелектуалів, а майже раціональною поведінкою під час насильницького краху економіки, в якій не було приватної власності». (Беркгоф К. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ, 2011. С. 44.)

²³¹ За даними В. Крупини, серед номенклатури обласного рівня у 1947—1952 рр. більшість становили військовослужбовці запасу. 74 % функціонерів мали одну й більше нагород. (Крупина В. С. 144.)

²³² Поведінка Л. Брежнева під час війни багато пояснює в умінні майбутнього генсека жити одним днем (з листа до ЦК від 4 листопада 1942 р.: «Когда Брежнев уезжал из Сталинграда после своих гулянок, он меня позвал и сказал чтобы я язык держал за зубами»). ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 318. Арк. 5—6.

логiчним продовженням звичних практик компартiйної бюрократiї, хiба що бiльш цинiчною i вiдвертою.

Незавершена вiйна. Упродовж 1943—1953 рр. Радянський Союз повернув контроль над втраченими на початку Другої свiтової вiйни українськими територiями i перевинайшов формулу власного iснування, закрiпившись не як потенцiйно безкласове суспiльство, а як оновлена версiя Росiйської iмперiї. Соборнiсть українських земель була не подарунком Кремля українцям, а свiдченням сили й спроможностi iмперiї у практицi й полiтицi розширення територiальних меж та встановлення бажаних кордонiв.

Пiд впливом численних викликiв на мiжнародному й внутрiшньому рiвнях режим спрямував свою потугу проти крихких мереж соцiальної та нацiональної солiдарностi, якi змiнювали спiльноти й загрожували перетворенням спiльнот на суспiльство.

Кремль виграв битву за атомiзацiю суспiльства i сформував запобiжники для виникнення / розбудови сталих систем солiдарностей, вдаючись до репресiй, впроваджуючи iмперську стратегiю «роздiляй i володарюй», плекаючи та пiдтримуючи найгiршi, часом подiбнi до нацистських, форми шовiнiзму та ксенофобiї, дозволяючи (за умовчанням) задоволення «персонального iнтересу». Порятунком системи i рушiйною силою iнсталяцiї радянської та її оновленої iмперської моделi стали не герої вiйни. «Вкравши у людей їх власну пам'ять про вiйну»²³³, режим знецiнив i заборонив будь-який героїзм i будь-якi прояви добра нерадянського гатунку. Вiдчуття свободи вибору (потенцiї свободи) було розчавлене бюрократичними битвами, незаконними покараннями та стигматизацiєю тих, хто перемiг у вiйни на фронтi i в окупацiї. Розчиненi в концептi «*силы русского оружия*» радянськi українцi були позбавленi належного мiсця у символiчному концептi Перемоги, посiдаючи позицiю таких, що не змогли ани захистити, ани визволити власнi землi, ани самостiйно вiдбудувати їх.

Однак порятунком системи не стали й призначенi як фактор мобiлiзацiї «вороги». Визискування мобiлiзацiйної активностi через «всенародну боротьбу проти українських нацiоналiстiв» небезпечно пiдважувало власне українську нацiональну iдею. Нападки на Захiд — за всiєї бурхливої боротьби з «низькопоклонством» — наштовхувалися на «американську тушонку», «вiллiси», трофейне кiно i здоровий глузд. Культивована ятрiнням iсторичних ран, пiдтримувана й спрямована Москвою i близька до гiтлерiвської у своiх проявах, антиврейська кампанiя не мобiлізувала на трудовi подвиги й самопожертву в iм'я держави, а пiдживлювала iстерiю та людське зло, яке аж нiяк не перетворювалося на позитивну енергiю.

Соцiальною базою розбудови нового формату системи стали хабарники, ма-родери, партiйнi функцiонери, «стиляги», «паразити» тощо. Дозвiл на омрiяний

²³³ Brooks J. *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, 2000. P. 195-232.

радянськими людьми добробут (за постійного цькування та висміювання «міщанства», «паразитів», «стиляг», «хабарників») був пунктом соціальної згоди між більшовицьким режимом і радянським обивателем, початком відліку споживацької революції, а з тим — точкою відліку поховання імперії під уламками прагматичних бажань «будівничих комунізму».

Провал власне «радянського проекту» (як проекту інтернаціоналізму й соціальної справедливості) і закріплення та зміцнення імперського російського означав для СРСР потрапляння у темпоральний розлам. Рух у напрямі, протилежному порівняно із загальносвітовим розпадом колоніальної системи, потребував матеріальних, політичних, військових, ідеологічних надзусиль. Україна й українці виявилися серед підкорених СРСР народів Європи, однак водночас — учасниками поневолення, передовсім — платниками високої ціни за нову поставу СРСР у світі. Однак ясний сигнал у репресивній політиці, яка після вигнання нацистів спрямовувалася й за вираженою національною ознакою, означав для українців визнання сталінським режимом їх прагнення до незалежності як пролонгованого політичного фактора. Усвідомлення «українськості» на противагу «радянськості» сприяло формуванню тягlosti ідеї боротьби за незалежність, дозволяло виробляти і застосовувати порівняно ефективні прийоми та сценарії протидії репресивній системі. Потуга визвольної ідеї підсилювалася діаспорою, діяльність якої, зіперта на підтримку вільного світу, ставала вагомим чинником збереження та просування, а згодом і реалізації ідеї незалежної України.

Темпоральний розлам, як один з наслідків Другої світової війни для України, виявлявся не лише в тому, що «післявоєнні роки, як і будь-який перехідний період, стикалися з дволиким Янусом, коли одна частина суспільства оглядалася на найближче і довгострокове минуле, а інша сподівалася на майбутнє»²³⁴, а й у тому, що різні спільноти, зокрема українці, по-різному сприймали, що є рухом уперед, у майбутнє, а що — назад, у минуле. Монополізуючи пам'ять про війну і пропонуючи єдиний — московсько-переможний — на неї погляд, режим волів не помічати травми й не говорити про них (це був також і загальноєвропейський тренд²³⁵). Придушуючи, нівелюючи й забороняючи іншу правду/пам'ять про війну, Москва не стільки воліла знеболити й оздоровити радянське суспільство, скільки скористатися мовчанням для приховування власних злочинів проти людства і збільшувати «історичні рани», завдані під час війни людьми та спільнотами (зокрема, й національними спільнотами — українцями, поляками, євреями, німцями, угорцями тощо), аби й далі атомізувати суспільство. Дезорієнтація у пам'яті, просторі й часі перетворювалася на чинник, що залишав минуле в теперішньому, робив його «гарячим» і таким, що ставав на заваді завершенню війни. Не тільки непоховані воїни, не тільки спаплюжені й затавровані зрадництвом долі, не тільки взаємні образи й претензії (приховані чи такі, що час

²³⁴ Fürst J. Stalin's Last Generation... P. 2.

²³⁵ Judt T. The Past Is Another Country...

вiд часу вибухали насиллям) — весь, комплексний i системний, процес одержавлення iсторичної пам'ятi про вiйну, монополiзацiя владою осмислення її досвiду i перетворення її на мiф про «Велику Вiтчизняну» — зумовили її ментальну продовжуванiсть на українських теренах у виглядi iсторичних воєн. Якщо для Естонiї, за словами Президентки краiни Керстi Кальюлайд, Друга свiтова завершилася у 1994 р., «коли останнi ешелони з радянською технiкою залишили краiну»²³⁶, для України вона триває й досi, принаймнi на момент написання цього нарису.

²³⁶ President Kaljulaid will attend the World War II commemorative event in Poland. 31.08.2019. URL: <https://www.president.ee/en/meedia/press-releases/15400-president-kaljulaid-will-attend-the-world-war-ii-commemorative-event-in-poland/index.html>

ВІД СТАЛІНІЗМУ ДО ПЕРЕБУДОВИ: РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ЕТАПІ ВИРОДЖЕННЯ

Соціально-економічний поступ УРСР: динаміка змін.

Унаслідок Другої світової війни Україна зазнала численних втрат. З 679 млрд руб. матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзові, 285 млрд (42 %) припадало на Україну. За офіційними радянськими даними, українські втрати відносно перевищували навіть втрати Росії¹. Економіка республіки зазнала таких руйнувань, що була фактично не здатна до самостійного функціонування, тож об'єктивно змушена була ще більше «інтернаціоналізуватися» й «інтегруватися» в єдину економічну систему СРСР. Така ситуація закономірно була вигідна правлячій верхівці країни, оскільки робила українську економіку (і саму Україну) ручною, керованою, беззахисною і абсолютно відкритою для її повного підпорядкування імперським органам та економічним інститутам.

У роки війни 570 промислових підприємств України було евакуйовано на схід — переважно до Російської Федерації². Після завершення війни далеко не всі вони повернулися в Україну. І в цьому був не тільки негатив, бо в результаті німецьких репарацій та нового будівництва поставали більш сучасні підприємства, оснащені кращою технікою і озброєні новішими технологіями.

План відбудови народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр. передбачав поряд з відновленням енергетичної, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості Донбасу та Придніпров'я будівництво нових підприємств, створення нових галузей промисловості, зокрема автомобільної. Передбачалося також будівництво автомобільного і двох авто-

Віктор
Даниленко,
Віктор
Крупина

¹ Авторханов А. *Империя Кремля. Советский тип колониализма*. Вильнюс, 1990. С. 81.

² Час порохувати і борги Москви!.. *Вечірній Київ*. 2000. 12 грудня.

складальних заводів, нових підприємств електропромисловості, будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості³.

Відбудова української економіки здійснювалася централізовано. Водночас республіка не могла функціонувати як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а лише як частина загальносоюзної системи. Особливістю відбудовчого процесу в Україні було зменшення фінансування. Частка республіки в обсязі загальносоюзного виробництва впала з 18 % (довоєнний період) до 7 % у 1945 р. 80 % капіталовкладень у 1946—1950 рр. було спрямовано на потреби важкої промисловості.

У процесі відбудови в 1948 р. було доведено до довоєнної потужності Харківський тракторний завод, стали до ладу великі підприємства чорної металургії — заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», Макіївський металургійний завод та ін. Було введено в дію найпотужніший на ті часи в СРСР та Європі магістральний газопровід Дашава — Київ (520 км завдовжки), відбудовано Дніпровську гідроелектростанцію. У 1950-ті роки у західній частині України сформувався Львівсько-Волинський вугільний басейн, зростали потужності підприємств машинобудування. Водночас було налагоджено виробництво продукції для арктичних експедицій, гірничої промисловості та суднобудівних заводів Півночі Росії. В республіці виникла нова галузь промисловості — газова індустрія. В 1951 р. український газ почала отримувати Москва, а в 1956 р. почалося використання природного газу Шебелинського родовища на Харківщині.

Значну роль у відбудові відіграли різного роду «спецконтингенти» — військовополонені, репатріанти, інтерновані, мобілізовані до трудових батальйонів, засуджені. З часом кількість військовополонених у країні природно зменшувалася внаслідок завершення строків покарання та смертності, тож натомість збільшувалася кількість в'язнів ГУЛАГу, що компенсувало втрати армії безоплатної робочої сили, яка використовувалася на найскладніших ділянках виробництва. Не останню роль у цьому відіграв указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна», прийнятий у червні 1947 р. У 1950 р. було репатрійовано останню групу німецьких військовополонених, натомість контингент ув'язнених зріс в СРСР до 2,6 млн осіб. Підневільна праця залишалася вагомим чинником сталінської економіки.

У складних умовах відбувалося відновлення сільського господарства України. Ресурси села були мізерними, і ситуація потребувала докорінних змін аграрної політики. Однак цього не сталося. Труднощі післявоєнної відбудови переборювали звичними для радянської системи засобами позаекономічного примусу. Продукція сільського господарства вилучалася державою по суті безкоштовно. Закупівельні ціни на неї були символічні, здебільшого — значно нижчі від со-

³ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946—1950 гг. Киев, 1946. С. 9.

бівартості. Зокрема, вирощування картоплі обходилося колгоспам в 40 руб. за центнер, а держава платила їм 3 руб. Пшеницю купували в колгоспах за 1 коп., яловичину — за 23 коп., натомість державні ціни в роздрібній торгівлі становили відповідно 31 коп. і 1,5 руб. за кілограм. Норми хлібоздачі встановлювалися волювим рішенням партійних та радянських органів і, як правило, значно перевищували можливості їх виконання. Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і городів колгоспників, збільшуючи водночас податки, якими вони обкладалися. У 1948 р. (після чергового підвищення) сільськогосподарський податок з подвір'я колгоспника сягав понад 650 руб. в Україні і близько 600 руб. у Росії.

Стратегія держави в перші повоєнні роки щодо селянства в поєднанні з величезними матеріальними втратами під час війни поставила село в кризову ситуацію, що потенційно загрожувала голодом. Позаконотримний характер впливу на селянство передбачав жорстку дисципліну, репресивні методи забезпечення реалізації численних повинностей. Життя і виробнича діяльність колгоспників були жорстко регламентованими. За невихід без поважних причин на роботу, неякісну працю та інші порушення статуту, відповідно до його редакції 1946 р., до колгоспника могли бути застосовані такі заходи, як попередження, догана, застосування на загальних зборах, штрафи до п'яти трудовнів, занесення на чорну дошку, переміщення на гірше оплачувану роботу, тимчасове відсторонення від роботи, повторне виконання неякісно виконаного завдання без нарахування трудовнів. Крайньою мірою впливу вважалося виключення з колгоспу⁴.

На 1946 р. партійно-державні органи планували в Україні форсоване збільшення посівних площ, урожайності та хлібозаготівель. Байдужість центру до потреб українського села, підвищені плани хлібозаготівель у сукупності з посухою призвели до катастрофи. За неповними даними, в 1946—1947 рр. у 16 східних областях померло від голоду близько 800 тис. осіб. Особливо високою смертністю була в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Закуповувати українським колгоспам і радгоспам на свої кошти хліб на Кубані Москва не дозволила. Водночас під час голоду СРСР надавав безкоштовну допомогу країнам «народної демократії» — Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та ін. У 1946 р. експорт хліба з СРСР становив 1,7 млн т, у 1948 р. — 0,8 млн т.⁵

Натомість на селі тривали репресії за невиконання плану хлібозаготівель. У 1946 р. 41 % голів колгоспів та 39 % голів сільських і селищних рад УРСР було звільнено з роботи⁶. Протягом першого кварталу 1947 р. 1,5 тис. голів колгоспів Радянської України було засуджено до позбавлення волі строком на 10 років. Відновивши дію сумнозвісного «закону про п'ять колосків» початку

⁴ *Примерный Устав сельскохозяйственной артели*. Москва, 1946. С. 55.

⁵ *Голод 1946—1947 рр. в Україні: колективна пам'ять*. Київ, 2019. С. 17.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4376. Арк. 22, 23.

1930-х років, судові органи республіки лише в листопаді 1946 р. жорстоко покарали понад 2 тис. селян. За збирання залишених у полі після жнив колосків 1,8 тис. голодуючих селян упродовж одного місяця було засуджено до тюремного ув'язнення на строк від одного до п'яти років.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи М. Хрущова прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Указ надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів ухвалювати рішення про виселення за межі республіки у віддалені райони СРСР практично будь-кого. За час дії указу з УРСР (крім областей західного регіону) у віддалені місцевості басейнів річок Обі, Єнісею й Лени було виселено 9275 осіб і 2990 членів їхніх сімей⁷. Серед них далеко не всі були «недобросовісними і несумлінними працівниками». Оприлюднені останнім часом документи засвідчують серйозні порушення в практиці застосування й без того антигуманного за своєю суттю указу⁸.

Переміщення українців у східні райони СРСР було не завжди репресивно-примусовим, а ще й добровільно-примусовим. Так, у 1954 р. розпочалося освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу і частково Північного Кавказу. В лютому 1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат⁹. Окремі радгоспи, організовані на цілинних землях, майже повністю були укомплектовані переселенцями з України. Лише за 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали близько 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених в Україні.

Зрушення, які розпочалися в країні в середині 1950-х років, торкнулися всіх сфер соціально-економічного, політичного й суспільно-культурного життя. Вони мали як об'єктивні, так і суб'єктивні підстави, зумовлені всім ходом попереднього розвитку країни. В останні роки правління Й. Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи всіх соціальних зв'язків суспільства. Інакше кажучи, сталінщина вичерпала по суті себе як система — екстенсивна, неорганічна, непродуктивна і антигуманна. В країні наростала демографічна криза, лише поглиблювана масовими репресіями. Концентраційні табори доводили ситуацію до загрозливих розмірів. Сталінщина сама собі вже створювала реальну загрозу. До того ж, за нових обставин можна було

⁷ Вронська Т.В. 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Укр. іст. журн.* 2001. № 1. С. 108.

⁸ Див.: *На «краю» советского общества. Социальные маргиналы как объект государственной политики. 1945—1960-е гг.* Москва, 2010. С. 455—458.

⁹ Тараненко В.М. Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954—1956 рр.). *Укр. іст. журн.* 1959. № 6. С. 50—51.

управляти вже іншими способами й іншими методами. Адже мету репресій, терору — залякування населення, створення системи тотального страху, виховання мас як слухняних виконавців рішень партії — вже було досягнуто. Страх, як домінанта, затвердився в державі не лише на рівні суспільному, а й на суто індивідуальному. Крім контролю державного, крім цензури влади сформувалися такі чинники, як індивідуальні самоцензура та самоконтроль.

З висоти свого становища гостро відчував стан соціально-економічної перенапруги радянського суспільства М. Хрущов. У 1971 р., за кілька місяців до смерті, він писав у мемуарах: «Ми отримали після Сталіна важку спадщину. Країна була розорена... Країна була доведена до межі безупинними капіталовкладеннями в оборону. Воєнна промисловість розвивалася і в ширину, і в глибину. Численна армія тиснула на бюджет. Вона коштувала величезних матеріальних засобів. Відволікались численні людські ресурси, які могли б бути використані для розвитку мирної економіки»¹⁰.

Важливий вплив на корекцію політичного курсу країни мали й чинники зовнішнього характеру, передусім значно вищий рівень життя в країнах, де правили «антирадянські режими». Хоча радянські керівники рідко виїжджали за кордон, вони знали, як жили люди в розвинених країнах. Та й маси радянських людей, побувавши за різних обставин у Європі, психологічно змінювалися. З'явилося інше бачення світу, інше сприйняття радянської дійсності, інші сподівання. Приклад Європи мав великий вплив на рішення партійно-радянського керівництва СРСР. Треба було наздоганяти визволену Європу, йти в ногу з життям.

За повоєнне десятиліття Радянський Союз ціною крові та величезних зусиль дійсно став наддержавою. Передусім у військовій сфері. І це також одна з причин того, що інновації мали з'явитися.

Неекономічні, силові, адміністративно-командні методи господарювання сталінської доби явно вичерпали себе. Необхідно було змінити форми і методи управління державою, економікою, аби в умовах і межах тоталітарної системи сформувати нові імпульси розвитку, підвищити ефективність господарювання. Крім того, смерть Й. Сталіна в 1953 р. спонукала до пошуку джерел впливу для утвердження особистої влади нового керівництва держави. Боротьба за персональну владу конкретного лідера, вождя була одним з найважливіших суб'єктивних чинників визначення курсу післясталінського керівництва на реформи.

Правління М. Хрущова позначене важливою для України подією. В цей час завершилося формування її сучасної території. Керуючись тезою про непорушність кордонів СРСР і вічність комуністичної влади, радянське керівництво прийняло рішення про передачу Криму зі складу РРФСР до складу Української РСР. Керівництво РРФСР не мало жодних заперечень з приводу цього. Тотальний, всепроникний контроль Москви над Україною не давав підстав вбачати в цьому якісь загрози для єдності та цілісності СРСР чи втрати для РРФСР. На-

¹⁰ Хрущев Н. *Время. Люди. Власть: Воспоминания*: в 4 кн. Москва, 1999. С. 167—169.

впаки, перекладання на плечі українського народу економічних, соціальних, політичних проблем і труднощів Кримського півострова полегшувало тягар витрат Російської Федерації і посилювало прив'язку, залежність України від центральних органів влади. Адаже за роки війни виробничі потужності Криму скоротилися на 90 %. Майже вдвічі зменшилася кількість населення. Його знищували не лише окупанти, а й радянський режим — депортацією німців, кримських татар, болгар, вірмен, греків. У результаті з 26 сільських районів Криму в семи майже зовсім не залишилося мешканців, а вісім потребували негайного заселення. Переселення в Крим російських селян виявилось неефективним: до 50 % поселенців поверталися до Росії¹¹. Провал переселенської кампанії переорієнтував московське керівництво перекласти розв'язання проблеми відбудови Криму на Україну. «Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю»¹², — твердив М. Хрущов.

У повоєнні роки через об'єктивні обставини економіки України та Криму все більше інтегрувалися, утворюючи поступово єдине ціле. Україна брала на себе все більший тягар витрат з відродження економіки півострова, що був одним із найвідсталіших регіонів у складі РРФСР. Закономірним результатом цього стало ініціювання місцевими органами влади Криму та керівництвом Російської Федерації включення Криму до складу України¹³.

Мобілізаційний характер радянської економіки дав можливість у порівняно короткі терміни, однак дорогою ціною, відбудувати зруйноване війною господарство. Виробничий потенціал як усїєї країни, так і кожної союзної республіки поступово зростає, однак розвиток відбувався екстенсивним шляхом, а управління здійснювалося переважно директивно-розпорядчими методами. Тож промислова складова залишалася технічно відсталою. Новітні досягнення науки і техніки впроваджувалися повільно і малопродуктивно. Темпи промислового розвитку країни не були високими. У цих умовах М. Хрущов, якого вважали «гарним господарником»¹⁴, вдався до масштабних реформ, які, за його задумом, мали вивести країну на нові рубежі у протистоянні з капіталістичним світом. З цієї метою планувалося дещо розширити права республік і місцевих органів влади в економічних питаннях, права трудових колективів, зацікавити їх результатами своєї праці, прискорити науково-технічний прогрес, скоротити розрив із західними країнами, сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в рамках економічного регіону. При цьому варто зазначити, що головні напрями економічної політики радянської держави і в роки хрущовської «відлиги» залишалися прак-

¹¹ Максименко М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944—1960 рр.). *Укр. іст. журн.* 1990. № 11. С. 53.

¹² Цит. за: Аджубей А. Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему. *Новое время.* 1992. № 6. С. 21.

¹³ Буткевич В. Право на Крим, хто його має: Росія? Україна? *Крим — не тільки зона відпочинку* / В. Буткевич, Б. Горинь, А. Свідзинський. Львів, 1993. С. 45.

¹⁴ Байбаков Н. *От Сталина до Ельцина.* Москва, 1998. С. 109.

тично незмінними. Завдання загальної модернізації знову було зведено до прискореного розвитку народного господарства за рахунок розширення виробництва, високих темпів приросту суспільного валового продукту. Як справедливо зауважив відомий російський історик В. Шестаков, «високі темпи економічного зростання були найважливішим чинником легітимації режиму. Фетишизація темпів стає суттю і хрущовської економічної політики... вирішенню цього питання Хрущов підпорядкував решту завдань — десталінізацію і лібералізацію радянської системи, церковну політику і політику в сфері художньої творчості»¹⁵.

Економічна політика Кремля визначалася передусім уявними та реальними воєнними загрозами і викликами повоєнного часу. Радянське керівництво вірило в можливість перемоги комунізму над капіталізмом без війни і вже не будувало фантастичних планів світового панування, однак прагнуло за будь-яку ціну досягти військово-стратегічних переваг над Заходом. Тому найголовнішим завданням вважало розвиток ракетно-ядерних сил країни. Різко скоротивши чисельність збройних сил, зменшивши в державному бюджеті питому вагу витрат Міністерства оборони (з 1953 до 1960 р. вона скоротилася з 31,2 % до 11 %), влада взяла курс на якісне зростання військового потенціалу країни. З 1959 р. оборонні галузі промисловості почали постачати армію і флот новітніми видами озброєнь. Тоді було створено новий вид збройних сил — ракетні війська стратегічного призначення, розгорнулася масштабна програма розвитку військового суднобудування, зокрема, будівництво атомного підводного флоту. Почало різко змінюватися співвідношення продукції цивільного і військового призначення на підприємствах авіаційної та суднобудівної промисловості.

Загалом радянська модель економіки від самого свого початку була мілітаризованою. Такою вона залишалася протягом усієї другої половини ХХ ст. Значні людські, матеріально-фінансові та науково-технічні ресурси було сконцентровано спочатку на створенні ядерної і термоядерної зброї, а пізніше — на засобах її доставки. На це держава виділяла колосальні кошти. У всіх оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності. У масовій кількості створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населення. Радянські люди жили із «затягнутими пасками». Відповідно, в суспільстві поглиблювалися сумніви в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, у молоді наростало критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави.

Оборонна політика по суті визначала динаміку економічного розвитку країни, хоча, зрозуміло, що модернізувати економіку, підняти рівень життя народу й водночас паритетно протистояти військовій могутності Сполучених Штатів

¹⁵ Шестаков В.А. *Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — в середине 60-х годов*. Москва, 2006. С. 85.

Америку було явно нереально. Звідси непослідовність, суперечливість внутрішньої політики Кремля: то масштабні дії, спрямовані на поліпшення добробуту народу, рівень життя якого був геть не сумірним з життям трудящих Заходу, то згортання соціальних програм, демократичних процесів і новий виток милітаризації економіки.

Після смерті Й. Сталіна радянські керівники в міжособній боротьбі за владу один за одним декларували ідею «соціалізації» економіки, кожен прагнув проявити себе ініціатором і прихильником рішень та практичних дій, спрямованих на те, щоб демократизувати радянську систему (соціалізм з «людським обличчям»), покращити життя пересічних мешканців.

Досягнення цієї мети неминуче ставило питання про темпи розвитку групи «А» (виробництво засобів виробництва) і групи «Б» (виробництво предметів споживання). Випереджальний розвиток групи «А» обґрунтовувався лєнінсько-сталінськими підходами та політичною доцільністю. Пріоритети для важкої промисловості визначалися за рахунок свідомого утиску сільського господарства. Село взагалі виступало як універсальний економічний донор, постійно зазнаючи тотального висиску і фактичного розорення з боку держави. Така ситуація була однією з основних причин низького рівня добробуту населення, періодичних голодів, хронічного відставання життєвого рівня від європейських стандартів. Рівновеликі партійно-радянські лідери, якими були у 1953 р. Г. Малєнков і М. Хрущов, були зорієнтовані на ідею, що реформування в країні слід розпочинати зі зміни підходів до розвитку легкої і харчової промисловості та сільського господарства.

На серпневій (1953 р.) сесії Верховної Ради СРСР голова Ради міністрів СРСР Г. Малєнков запропонував змінити пріоритети внутрішньої політики, зробивши акцент на розвиток легкої промисловості та сільського господарства. У вересні 1953 р. з аналогічною ідеєю виступив М. Хрущов на пленумі ЦК КПРС. Його доповідь, по суті, деталізувала основні положення промови Г. Малєнкова, виголошеної місяцем раніше. Оскільки М. Хрущов на пленумі був обраний першим секретарем ЦК КПРС і, отже, перебрав лідерство в країні у Г. Малєнкова, то й спрямованість соціально-економічної політики залишилася за ним.

Декларація нового курсу розвитку економіки не означала зміни пріоритетів, стратегії, пропорцій, не змінювала мотиваційні чинники праці. Соціально-економічна політика в своїй основі базувалася на засадах, сформованих за Й. Сталіна.

Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР розповсюдили закритий лист стосовно стану справ у промисловості. В ньому констатувалося, зокрема, відставання СРСР від Заходу у сфері впровадження нової техніки і продуктивності праці. В листі не фігурували справжні причини відставання, а називалися традиційні: невміле керівництво, самозаспокоєність, втрата багатьма керівниками почуття відповідальності перед партією і державою за доручену справу, втрата перспективи й орієнтації у технічній політиці. Як і раніше, відповідальність за труднощі в економіці перекладалася з вищого керівництва на виконавців.

З 1954р. у країні було проголошено державну програму модернізації обладнання, але вона так і залишилася програмою. Адміністративно-командна економіка не була природно чутливою до новацій і не сприймала їх. Не допомагали ні організаційні заходи (28 травня 1955 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки», відповідно до якої було створено Державний комітет з нової техніки), ні зростаючі фінансові вливання (з 1950 до 1959 р. витрати на науку збільшилися в країні у 3,7 раза). Досягнення науки і техніки, а вони дійсно були, впроваджувалися в практику переважно адміністративними методами.

Екстенсивний шлях розвитку, яким постійно рухався СРСР, з часом ставав усе менш продуктивним. Зростаючі масштаби економіки входили у все більшу суперечність із надміру централізованою командною системою управління. Постійно зростав апарат управління, посилювалися відомча відособленість, бюрократизм і паперотворчість. Наростала енергомісткість економіки, знижувалася загальна ефективність народного господарства. Це змусило М.Хрущова вдаватися до нових реформ, шукаючи нові шляхи, форми і методи для стимулювання економічного розвитку.

Під пильним оком партійно-державного керівництва країни і передусім М.Хрущова перебувало сільське господарство. Протягом 1953—1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС з питань розвитку галузі. Ще на двох їх розглядали поряд з іншими питаннями. Було проведено понад пів сотні загальносоюзних і регіональних нарад партійних, радянських, господарських працівників з проблем аграрного розвитку країни. Майже на всіх пленумах ЦК, на всіх нарадах з доповідями виступав М.Хрущов. В Україні протягом згаданого періоду відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства.

Прагнення наздогнати передові країни за рівнем економічного розвитку спонукало радянське керівництво до нещадної експлуатації природних ресурсів. Побудова комунізму пов'язувалася не лише з радянською владою, електрифікацією, а й з хімізацією сільського господарства. Радянська Україна стала одним з полігонів інтенсивної хімізації, виробництва мінеральних добрив для сільського господарства. Уже наприкінці 1960-х років вона належала до зони найбільш інтенсивного застосування пестицидів у сільському господарстві: в середньому на гектар посівних площ вносили 76 кг хімічних речовин. За неповними даними, на станціях доріг просто неба наприкінці 1960-х років зберігалось понад 10 тис. тонн мінеральних добрив¹⁶. Попри таку безгосподарність їх виробництво нарощувалося. У 1970 р. воно збільшилося порівняно з 1940 р. в 11 разів¹⁷. Нераціональна хімізація завдавала непоправної шкоди довкіллю та здоров'ю людей.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2789. Арк. 2.

¹⁷ Васюта О.А., Васюта С. І., Філіпчук Г.Г. *Екологія і політика*: у 2 т. Т. 1. Чернівці, 1998. С. 172.

Не менш суперечливий характер для сільського господарства і загалом економіки України мав проєкт «Великого перетворення природи», започаткований в СРСР у 1940-ві роки, а завершений у 1970-ті. Це була програма тотального втручання в природне середовище з метою його «перетворення». Вона передбачала заліснення лісових та лісостепових регіонів України, будівництво водосховищ, ставків та зрошувальних систем, осушення заболочених земель. Невід'ємною складовою частиною «Великого плану» стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі. Вони мали забезпечити виробництво дешевої електроенергії, перевезення річковим транспортом вантажів без перевантаження, акумулювання водних ресурсів та використання їх для зрошення, а також для потреб промисловості й населення.

За підсумками реалізації плану протягом 1940—1960-х років на Дніпрі до ладу стали чотири великі ГЕС: Каховська (1950—1956), Кременчуцька (1954—1960), Київська (1960—1964), Дніпродзержинська (1956—1964). До середини 1970-х років завершилося спорудження Канівської і було модернізовано Дніпровську ГЕС.

Створення «рукотворних морів» — водосховищ Дніпровського каскаду — призвело до затоплення 709,9 тис. га земель, з яких 197,6 тис. — піщаних та непридатних для використання за тодішньою класифікацією, 216,5 тис. га — лісів і дрібнолісся, 177,6 — сінокосів і пасовищ, 73,2 тис. га — орних земель, садів, садиб. На продуктивні землі припадало близько 30 % затоплених територій. Втім, попри виконані розрахунки, втрати тільки від затоплених чорноземів Дніпровських заплав майже в 400 разів перевищили прибуток від роботи шести гідроелектростанцій на Дніпрі¹⁸.

Катастрофічними для України були соціальні та соціально-культурні наслідки «Великого плану перетворення природи». Спорудження водосховищ спричинило затоплення понад 3 тис. сіл. Близько 3 млн сільських мешканців дніпровських сіл залишили свої понад 500 тис. садиб¹⁹. При цьому кожний власник садиби, що переїжджав на нове місце проживання, мав звільнити свою ділянку від дерев, щоб вони не заважали майбутньому судноплавству. Приватні будинки й подвірні споруди господарям доводилося розбирати самим — за це їм надавалася мізерна компенсація.

Значних втрат зазнала гуманітарна сфера, передусім від знищення таких історичних пам'яток, як Дніпровські пороги та не досліджені пам'ятки скіфського часу й козаччини. Зруйновано і затоплено понад 2,5 тис. релігійних храмів, майже 3 тис. шкіл, приблизно стільки ж бібліотек і музеїв. Було затоплено понад 10 тис. цвинтарів і більш як 5 млн могил на них. Серед тисяч пам'яток історії та архео-

¹⁸ Чепурда Г.М. *Великий план перетворення природи на теренах України (1948—1965 рр.)*. Черкаси, 2016. С. 229, 250—251.

¹⁹ Горло Н.В. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50—70-ті рр. ХХ ст.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей* / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ, 2008. Вип. 14. С. 222.

логії пішли під воду сім із восьми Запорізьких Січей²⁰. Так, окрім економічної шкоди було завдано удару по морально-психологічному стану населення козацького краю, по українській ідентичності та історичній пам'яті українського народу.

Між тим, різновекторні реформи М. Хрущова і в промисловості, і в сільському господарстві, і в соціально-культурній сфері пов'язувалися з науково-технічним прогресом, інтенсифікацією та інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією відмінностей між містом і селом. Питання про зміну політичної системи та економічного ладу, звичайно, не порушувалося. Увага акцентувалася на тому, що втілення в життя нової аграрної політики має сприяти зміцненню тодішньої колгоспно-радгоспної системи.

Відповідно до політичної лінії формувалася фінансово-кредитна політика. Державний бюджет країни об'єднував республіканський та місцеві бюджети. За їх допомогою перерозподілялася більша частина національного доходу республіки між виробничою та невиробничою сферами, галузями господарства, економічними районами. Індекс зростання державного бюджету порівняно з 1940 р. становив у 1950 р. 225, у 1960 порівняно з 1950 р. — 434. Для зміцнення фінансової системи у 1961 р. в СРСР було проведено реформу, яка змінила масштаб цін удесятеро. Це означало відповідне зниження споживчих цін, плати за послуги, грошових доходів населення. Гроші зразка 1947 р. обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Одночасно з 1 січня 1961 р. встановлювався золотий вміст рубля — 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота становила 1 руб., долар дорівнював 90 коп. замість 4 руб.).

У другій половині 1950-х років унаслідок реформи управління господарством союзні республіки набули право самостійно визначати доходи і видатки в межах республіканських і місцевих бюджетів, використовувати додаткові доходи, а також ті суми, що залишалися в результаті економії видатків. За республіками закріплювалися повноваження щодо складання, затвердження, виконання державних бюджетів, розподілу доходів і видатків між республіканським й місцевими бюджетами. Загалом по країні у зв'язку зі скороченням військових витрат прискореними темпами зростали видатки на народне господарство. Їх частка в загальному обсязі витрат державного бюджету зросла у 1960 р. до 55,6 % проти 24,9 % у 1950 р. Більшість державних фінансових ресурсів, призначених для народного господарства, асигнувалася на розвиток промисловості та будівництва. Так, у 1961—1965 рр. їх частка становила 55 %, вкладення у сільське господарство — 14,2 %, транспорт і зв'язок — 3,9 %, житлово-комунальне господарство — 16,6 %. При цьому структура розподілу державних коштів не відзначалася особливою ефективністю. У 1950-х роках на обладнання спрямовувалося лише 20—30 % капіталовкладень, у першій половині 1960-х років — 28 %, решта — на будівельно-монтажні роботи²¹.

²⁰ Чепурда Г.М. С. 234.

²¹ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка в добу десталінізації (1956—1965 рр.). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. Київ, 2011. Т. 2. С. 412.

Значні зміни відбувалися в системі кредитування господарства. Кредитні відносини в Україні повністю контролювалися союзним урядом. У 1955 р. було створено Українську контору Державного банку СРСР та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку і Торгбанку. У 1957—1959 рр. проведено реорганізацію банківської системи. Ліквідовано Торгбанк, Сільгоспбанк, а їхні функції було передано Держбанку і Промбанку. Упродовж 1951—1960 рр. обсяги банківських кредитів збільшилися втричі.

Фінансово-кредитна система Радянського Союзу була зорієнтована переважно на політично визначені галузі та підприємства. Важка промисловість і військова галузь мали безумовні пріоритети. Саме вони, на думку партійно-державного керівництва країни, мали забезпечити прогрес і продемонструвати переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною. Так, соціально-економічна політика, в якій старі її елементи перепліталися з новими, оновлювалася, однак в основі своїй залишалася директивною. Надаючи більше простору й ініціативи керівникам на місцях, створюючи певні можливості для повнішого використання принципу матеріального стимулювання праці, водночас вона не спроможна була виконати основне своє завдання — швидке досягнення економічного паритету із Заходом. Тому в січні 1959 р. М. Хрущов на позачерговому XXI з'їзді КПРС виступив з програмою прискореного соціально-економічного розвитку країни. З'їзд проголосив курс на початок розгорнутого будівництва комунізму. Найважливішою складовою його було декларовано створення матеріально-технічної бази. На основі цього, а також завдяки формуванню «нової людини» і удосконаленню виробничих відносин передбачалося «наздогнати і перегнати США», досягти найвищого у світі життєвого рівня радянських людей. У найближчі 20 років планувалося ліквідувати залишки приватної власності та приватновласницької психології, а також товарно-грошові відносини в економічному житті. Утопічні ідеї радянського варіанта комунізму досягли вершинного наповнення і демонстрували вичерпаність теоретичних здобутків КПРС та її вождів.

Економічним реформам М. Хрущова чинили всезростаючий опір московське чиновництво і проімперські сили. До того ж його економічні й соціальні перетворення нерідко відзначалися непослідовністю і поспішністю. Тож у практику політичного й економічного життя країни активно впроваджувалася теза про місництво і його шкоду, зокрема й про те, що інтереси союзних республік нерідко ставилися вище за інтереси Союзу. Це було на шкоду унітарній державі, і партійно-державна бюрократія, як провідна сила радянського суспільства, цього допустити не могла. М. Хрущова було позбавлено посади. Формально — «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я», а насправді йому закидали суб'єктивізм та волюнтаризм, адміністрування й поспішне експериментування, самовпевненість, формування нового «культу особи», недоліки у здійсненні внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу тощо.

Програма економічної реформи в промисловості брежневського керівництва (1965) одним з перших кроків передбачала ліквідацію раднаргоспів, що озна-

чало обмеження прав союзних республік, відновлення всевладдя союзних міністерств, кількість яких до середини 1980-х років зростає до сотні. 90 % українських підприємств знову були підпорядковані Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично лише місцева промисловість. Позбавлення республік права керувати підприємствами на своїй території означало посилення адміністративно-командних методів управління і централізаторських тенденцій.

Реформа 1965 р., як зазначають дослідники, була спрямована на інтенсифікацію двох взаємовиключних процесів — посилення централізму і задіяння ринкових економічних регуляторів. Однак якщо перше було органічним для радянської системи, то друге не вписувалося в діючий господарський механізм, тож швидко втратило перспективу. Реформу було вихолощено і швидко згорнуто, хоча вона і встигла дати на короткий час певний позитивний ефект.

УРСР в добу «застою». На середину 1960-х років становище України в складі СРСР знову змінилося, але на гірше. Зменшилася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л. Брежнєва в його прагненні першості, серйозно потіснила вихідців з України на вищих ешелонах влади. Але головним було те, що на середину 1960-х років Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим за розташовані в інших районах СРСР.

На кінець 1960-х років радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, відтак розпочався спад. Щоправда, тоді ж, наприкінці 1960-х років, в СРСР було відкрито нові великі запаси нафти й газу, і на початку 1970-х років, завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. В часи правління Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад пів трильйона доларів. Втім, пожвавлення було тимчасовим явищем.

Тим часом частка УРСР у загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвічі. У розвитку народного господарства партійно-радянське керівництво почало віддавати перевагу регіонам на сході країни. Легке освоєння цих територій, після того, як ресурси України було вичерпано, цілком відповідало методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися, як зазначалося, переважно екстенсивно. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріаломісткості, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко ґрунтувалися на застарілих техніці й технологіях. Прикладів такого підходу можна навести безліч.

Несприйнятливність виробництва до науково-технічних досягнень вкрай негативно позначилася на темпах підвищення продуктивності праці, ефективності економіки. В 1960-ті роки у світі розгорнулася науково-технічна революція, яка

надала потужного поштовху економічному розвитку країн Заходу. Радянська ж командно-адміністративна система об'єктивно не могла пристосуватися до вимог і змін, продиктованих НТР. Науково-технічні новації в СРСР впроваджувалися згори з великим «скрипом», переважно адміністративно-вольовими методами. «А насильство в техніко-економічних умовах ХХ ст. ставало дедалі менш ефективним»,²² — зазначав філософ М. Попович. Відповідно, темпи індустріального зростання країни невідворотно знижувалися. З 1970-х років зі сфери радянської пропаганди довелось видалити гасло «наздогнати й перегнати».

В Україні падіння темпів індустріального розвитку було особливо помітним унаслідок вичерпання можливостей додаткового залучення нових виробничих потужностей, зменшення її частки в загальносоюзних капіталовкладеннях. Якщо в 1961—1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні становив 6,9 %, то в 1981—1985 рр. — 3,5 %. Знизилася ефективність господарювання. Так, у 1960—1985 рр. капіталовкладення в сільське господарство республіки зросло більш як у три рази, а валовий збір його продукції — лише в 1,6²³.

Водночас збільшення капіталовкладень в електроенергетику України привело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965—1985 рр. більш ніж удвічі²⁴. Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. У республіці, на яку припадало 2,6 % території Радянського Союзу, в 1960—1980-ті роки було побудовано і будувалося надалі майже 40 % атомних енергоблоків. Нові електростанції споруджувалися переважно з метою постачання електроенергії в країні «соціалістичної співдружності», звідки до СРСР завозилися товари широкого вжитку, яких радянська мілітаризована промисловість була не здатною виробляти в достатній кількості й необхідної якості. Електроенергія українських електростанцій експортувалася, зокрема, до Болгарії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Німеччини, Польщі, Італії. Її ціна становила лише одну копійку за кіловат-годину²⁵.

Глибинні кризові явища спостерігалися в усіх галузях економіки, передусім у сільському господарстві України, яке в 1970—1980-ті роки давало понад половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення в нього постійно зростали, розширювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі не було. Колгоспи й радгоспи прогосподувати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід із становища керівництво країни бачило, як і в минулому, в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції завдяки розширенню посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільськогос-

²² Див.: Попович М. *Нарис історії культури України*. Київ, 1999. С. 662.

²³ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України*. Київ, 2004. С. 425.

²⁴ Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави. *Сучасність*. 2000. № 12. С. 83.

²⁵ *Вісник Руху*. 1990. № 3. С. 15.

подарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти перетворювалися на солончаки або заболочувалися. Україна щороку втрачала мільйони тонн родючих ґрунтів²⁶. Значної шкоди і господарству, і соціальній сфері, і культурі завдавало відведення величезних площ для створення різного роду штучних водойм, нового промислового будівництва.

Проблемою надзвичайної гостроти для радянської економіки залишалося виробництво товарів повсякденного попиту, що стала наслідком пріоритетності військово-промислової галузі. У 1964 р. питома вага виробництва групи «Б» становила лише 26,5 % і мала тенденцію до зниження. За 1960—1965 рр. плани виробництва продукції групи «А» було перевиконано на 9,3 млрд руб., а виробництва продукції групи «Б» недовиконано на 2,4 млрд²⁷. Відповідно, в умовах стабільності доходи населення перевищували його витрати саме за рахунок незадоволених потреб на товари повсякденного попиту. Якщо у 1965 р. з кожних 100 руб. доходів на купівлю товарів і послуг сім'я витратила 86,8 руб., то у 1970 р. — 85 руб. З 1960 по 1970 р. грошові доходи населення перевищили витрати на 13,2 млрд рублів²⁸. Не забезпечена товарами грошова маса створювала загрозу інфляції, що особливо проявилася в роки перебудови. У 1977 р., щоб утримати ціни на найважливіші продовольчі продукти на доступному для широких мас рівні, уряд оголосив про суттєве підвищення цін на низку товарів і послуг: алкогольні напої, шоколад, каву, килими, книги, ювелірні вироби, вироби з кристалу, автомобілі, проїзд у таксі, квитки на літаки. В результаті дешеві товари почали зникати з полиць магазинів. У країні вкотре тотального характеру набув товарний дефіцит. Жодні заходи протидії йому не давали бажаного ефекту. У 1982 р. у СРСР було оприлюднено Продовольчу програму, покликану ліквідувати дефіцит продовольчих товарів. Програма була представлена як ще одне свідчення турботи партії і уряду про добробут радянських людей. Однак вона, як і житлова програма, провалилася. Вже в середині 1980-х років у кількох промислових центрах Росії і України почалися серйозні ускладнення з продовольчим постачанням, що загостило соціальне напруження.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки й технології ще більше погіршували екологічну ситуацію. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Лише протягом 1959—1963 рр. в Україні було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. У 1960—1970-ті рр. нарощували виробництво Лисичанський і Рубіжанський хімкомбінати, Горлівський азотнотуковий завод. Налагодили випуск продукції чотири новозбудовані гіганти «великої хімії» — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський та Білоцерківський шинні заводи. Поряд із Донецько-Придніпровським

²⁶ *Історія українського селянства*. Нариси в 2 т. Т. 2. Київ, 2006. С. 489.

²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6027. Арк. 16.

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 550. Арк. 72.

промисловим районом було створено новий великий центр хімічної індустрії на базі мінеральних і нафтових родовищ Прикарпаття. Територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж Радянський Союз пересічно. Техногенне навантаження на природу в 6—7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Щороку промислові підприємства України викидали в атмосферу 17 млн тонн шкідливих речовин, що становило майже 300 кг на душу населення²⁹.

Україна в складі СРСР продовжувала індустріалізацію, тоді як високорозвинені країни досягли постіндустріального рівня розвитку і вступили в інформаційну еру. За період від 1960 до 1985 рр. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13-тє місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона в 1960 р. займала 11-тє місце, а в 1985 р. — 13-тє. За темпами зростання виробленого національного доходу протягом 1980—1985 рр. Україна була теж на 13-му місці в Радянському Союзі³⁰.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів у межах загальносоюзного господарського комплексу. До того ж, і в 1970—1980-ті роки республіка продовжувала спеціалізуватися на енерго- і матеріаломісткому виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території.

Компартійні ідеологи твердили, що основою економіки СРСР була загальнонародна власність на засоби виробництва: радянські люди володіли всіма багатствами країни і самі використовували їх у своїх інтересах, самі ж і працювали на цих засобах виробництва. Відповідно, і результати праці радянських людей також належали їм. Однак у комуністичних ідеологів не було фактично відповіді на питання: чому ж радянські люди жили значно гірше, ніж у розвинених капіталістичних країнах? Чи не тому, що між народом і виробленим ним продуктом стояла «соціалістична» держава, яка управляла процесом суспільного виробництва і суспільного споживання? Управляла неефективно. Присвоюючи неоплачену працю трудящих, партія / держава спрямовувала прибутки не на мотивований саморозвиток, підвищення добробуту, а на непродуктивні витрати — військові, економічні, підтримку промосковських політичних режимів за кордоном, зміцнення власного режиму, постійно розширюючи апарат управління і силовий тиск, і т. ін. Тож, якщо в капіталістичному світі зростала вартість інтелектуального капіталу, то в радянській комуністичній імперії — адміністративного: обсяг владних повноважень зумовлював фактичну суспільну вагу їх носіїв.

²⁹ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. С. 427.

³⁰ *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*. Київ, 2008. С. 578.

Заробітна плата в СРСР становила 15 % національного доходу. При цьому, у зв'язку з дефіцитом або навіть відсутністю найнеобхідніших для населення товарів, основний наголос робився на торгівлю спиртними напоями. 30 % надходжень у торгівлю формувалося за рахунок цього товару. Сумна статистика характеризує темпи приросту населення й зростання вживання алкоголю. Так, населення країни з 1940 р. до 1980 р. збільшилося лише на 35 %, а вживання алкогольних напоїв зросло майже у вісім разів. Витрати населення на спиртне здебільшого перевищували витрати на предмети культури, меблі та господарські товари. При цьому чим вищий був рівень добробуту сім'ї, тим більше вона купувала алкоголю. Так, сім'ї з доходом понад 50 руб. на одну людину витратили на спиртне в 1970 р. 24—35 руб., тоді як сім'ї з доходом менш як 50 руб. — 10—12 руб.³¹ До того ж, ці висновки Інституту економіки АН УРСР не враховували видатки на купівлю самогону. У 1985 р. в середньому один житель України витрачав на купівлю алкоголю 127 руб., а на придбання, наприклад, друкованої продукції — 17 руб., спортивних товарів — 3 руб.³² Алкоголь, а саме його непомірне вживання, став причиною 56 % усіх злочинів у 1968 р., близько 40 % порушень правил дорожнього руху й експлуатації автомобілів на початку 1970-х років, близько 40 % розлучень у середині 1970-х.³³

Практика соціально-економічного життя країни породила й таке специфічне для СРСР соціальне явище, як «дармоїдство» — ухиляння громадян від офіційної праці. Несправедлива винагорода за працю в усучіль одержавленій економіці СРСР нівелювала у робітника стимул трудитись на державу. Хоча офіційно безробіття не існувало, тисячі осіб були працевлаштовані лише поза межами державного сектору — в приватнопідприємницькій сфері, забороненій в СРСР, забезпечуючи тим часом населення дефіцитними послугами й товарами. Сформувалося немовби два світи — одержавленого сектору з дефіцитами, примусовим працевлаштуванням і низькою заробітною платою та латентного ринку дефіцитних товарів і послуг зі справедливою матеріальною винагородою. Про масштаб цього явища свідчать дані вибіркового дослідження бюджетів сімей колгоспників у першому півріччі 1972 р. Так, «приватним особам» колгоспники сплатили 55 % усіх коштів, витрачених на ремонт та індивідуальний пошив одягу, понад 60 % — ремонт меблів і предметів домашнього побуту, майже 90 % — на ремонт і будівництво житла³⁴. Серед майстрів цих спеціальностей — стигматизовані державою «нероби», які успішно заповнювали вільну економічну нішу.

Уже у 1961 р., коли з'явився указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть антигромадський паразитич-

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 705. Арк. 45.

³² Лаас Н.О. Повсякденне життя. *Економічна історія України: історико-економічне дослідження*: В 2 т. Київ, 2011. Т. 2. С. 486.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 908. Арк. 30; Оп. 31. Спр. 3816. Арк. 32; Оп. 32. Спр. 1259. Арк. 28.

³⁴ Там само. Спр. 705. Арк. 54.

ний спосіб життя», за «дармоїдство» в СРСР було засуджено майже 200 тис. осіб. «Дармоїдів», а вони далеко не завжди були такими, висилали з великих міст у провінційні обласні й районні міста, де ними поповнювалися нерідко ряди криміналітету. Вислані займалися дрібними крадіжками, жебрацтвом, випадковими підробітками. У 1970 р. за ухиляння від виконання судових рішень «про припинення паразитуючого способу життя» було встановлено термін до двох років в'язниці, в 1982 р. його було підвищено до п'яти. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих, «не зайнятих суспільно корисною працею», що для радянської системи вважалося неприродним³⁵.

Усе це було наслідком того, що соціальна сфера, людина, її інтереси, її життя не перебували реально у сфері пріоритетів правлячої партії. Кошти на житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, науку виділялися за залишковим принципом з неухильним зниженням їх частки у видатках державного бюджету. Особливо в занедбаному стані перебувала соціальна сфера села. У ньому постійно відставало від міста медичне й культурно-освітнє обслуговування. Украй повільно проводилася газифікація сіл. Це зміцнювало міграційні настрої у значної частини сільських мешканців, передусім молоді. Безповоротна міграція селян до міст призводила до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1971 по 1985 р. чисельність сільського населення зменшилась на 4 млн осіб³⁶. Скорочення відбувалося внаслідок міграцій, передовсім втечі до міст молоді, що прискорилися після суцільної паспортизації селян у 1974 р. Найбільш загрозлива ситуація склалася в таких областях, як Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька. Суттєвий відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах почали переважати люди літнього віку, пенсіонери. Таким селам влада навішувала ярлик «неперспективних». Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера. На кінець 1980-х років 210 сіл України знелюдніли, а 2,8 тис. — мали 50 і менше мешканців.

Переселення до міст селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню «українськості» міст і пом'якшенню русифікаторської політики. З іншого, — відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвів до зменшення на селі народжуваності. Так, уже на початку 1980-х років середній розмір сільської родини дорівнював міському показнику — 3 особи на сім'ю.

Зменшувалася народжуваність і в містах. Це було пов'язано з незадовільними соціально-побутовими умовами, зокрема, високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві, адже дев'ять з десяти жінок працювали; низьким рівнем системи охорони здоров'я дитинства, складними житловими умовами, посту-

³⁵ Даниленко В.М. Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей* / Голов. ред. В. Смолій, відп. ред. В.М. Даниленко. Київ, 2017. Вип. 22. С. 9.

³⁶ Лаас Н.О. Соціальна структура населення та міграційні процеси. *Економічна історія України*. Т. 2. С. 457.

повим зростанням дитячого сирітства. Масове «оселянювання» міст надовго залишило українське суспільство напівміським.

У країні залишалася гострою житлова проблема. Амбітні плани М. Хрущова розв'язати її хоча й покращили ситуацію, проте виявилися не підкріплені ресурсами й залишилися незавершеними. Обсяги спорудження житла відставали від потреб. Упродовж 1955—1964 рр. у республіці введено в експлуатацію 78 млн м² житла, що дозволило збільшити житлову площу на одну людину з 5,6 до 7,1 м².³⁷ У 1971 р. на одну людину припадало вже 11,9, у 1975 р. — 12,6 м² житлової площі. При цьому в 1975 р. у бараках проживало 33 тис. сімей, у підвалах — 16 тис., в аварійних будинках — 52 тис.³⁸ Черга на житло в містах України зростала і становила в 1980 р. 1,4 млн сімей, у 1985 р. — близько 2 млн, а в 1991 р. — понад 2,5 млн сімей. Незважаючи на приріст населення в 1966—1985 рр. на 5,5 млн осіб, спорудження житла перебувало на рівні кінця 50-х років. Тож окрему квартиру сім'я очікувала від 10 до 20 років.

Намагаючись розв'язати житлову проблему, радянське керівництво запропонувало суспільству прожектерську програму забезпечення до 2000 р. кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи будинком. Для її реалізації не було ні бази, ні умов, тому програма залишилася нездійсненою мрією. А в 1991 р. у країні фактично припинилося державне житлове будівництво.

Складні неоднозначні процеси відбувалися у сфері освіти й науки. Необхідність мати сильну армію та адекватне цьому завданню озброєння потребували великої кількості освічених людей у радянських республіках. Технічна інтелігенція, науковці мали бути численними, як це диктувалося екстенсивним шляхом розвитку радянської економіки. Саме тому впродовж тридцяти років, з 1959 до 1989, власників атестата про середню та диплома про середню спеціальну освіту побільшало в Україні в 5,3 раза і налічувалося майже 20 млн осіб. Відповідно, вищу освіту мали в 5,9 раза більше людей — 4,2 млн осіб. Щоправда, якщо в місті диплом вищої школи мав кожний дев'ятий, то на селі — кожний тридцять шостий. Кількість науковців зросла з 46,7 тис. осіб у 1960 р. до 215 тис. у 1987 р.

Демократизація освіти й пролетаризація студентського складу мала не тільки позитивні, а й негативні наслідки. «З одного боку, це сприяло проникненню знань навіть у “ведмежі закутки”, — писав доктор фізико-математичних наук О. Габович. — Але, з іншого боку, інтелігенція вбирала в себе занадто багато особистостей, не спроможних не те що до творчості, а навіть до сприйняття культурної спадщини Європи»³⁹. До того ж радянське виробництво і наука мало потребували одне одного. Наявність дешевих енергоносіїв у країні не стимулювала структурної перебудови промисловості, нової організації виробництва, освоєння ресурсоощадних і так званих «високих технологій». А обмеження грама-

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2764. Арк. 32.

³⁸ Там само. Оп. 32. Спр. 907. Арк. 4.

³⁹ Габович О. Прокляття невіглаством. *Дзеркало тижня*. 2003. 20 вересня.

дянських прав і свобод суперечило головному принципу НТР — наявності в суспільстві ініціативної, самостійної особистості, здатної мислити.

У складних умовах радянської соціально-економічної практики найкомфортніше почував себе такий соціальний прошарок населення, як партійно-державна номенклатура. На її утримання витрачалися величезні кошти. У процентному відношенні до всього населення радянський чиновницько-бюрократичний апарат був одним з найчисленніших у світі. Тільки союзних міністерств і центральних відомств у СРСР налічувалося понад 300. З 1960 по 1970 р. чисельність апарату органів державного управління, органів управління кооперативних і громадських організацій в УРСР зросла з 273 тис. до 376 тис. осіб⁴⁰. Представники апарату перебували й поза законом, і поза критикою, користувалися різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, недоступних для простого народу. Свої посади вони розглядали як можливість користуватися частиною державної власності. Прагнучи кращого, ніж в основної маси людей, життя, радянське чиновництво прямо й опосередковано сприяло становленню буржуазних відносин у країні.

Сталінсько-брежневська селекція вела до того, що нерідко не здібні й порядні, а найбільш підлі й невмілі досягали неймовірних вершин за допомогою підступів та інтриг. Радянським чиновникам, денаціоналізованим, але обов'язково проросійськи налаштованим, були притаманні такі риси, як відірваність від народу і байдужість до його потреб, невіра в систему, в якій вони діяли, та в її можливості, лицемірство і дволикість, визнання своєї повної залежності від держави і праця лише за інструкціями та «поняттями». «Прилюдно молилися лжекумирам, ритуал був святістю, справжні переконання — тримали при собі»⁴¹, — писав пізніше у вступній статті до «Чорної книги комунізму» О. Яковлев, близький соратник Михайла Горбачова і один з архітекторів перебудови. Відповідно, звичайна людина залишалася безправним гвинтиком у радянській системі суспільних відносин. Велику частину свого життя вона проводила в чергах — за «дефіцитом», за довідками, у приймальнях різних кабінетів і служб. І показовими рисами суспільної свідомості стали брехня і двомислення.

Невід'ємною ознакою і супутником повсякденного номенклатурного життя була корупція. Особливо поширеним було хабарництво, до кримінальної відповідальності за яке у 1963 р. було притягнуто: у м. Київ — 119 осіб, у Запорізькій області — 51, Харківській — 60, Чернівецькій — 18, Одеській — 62, Закарпатській — 4 особи⁴². Уже на 1970 р. радянська номенклатура і бюрократія, у тому числі керівники держави і Комуністичної партії, були всуціль розбещені й корумповані (достатньо згадати «бавовняні», «фруктові», «рибні», вони ж — «узбецькі», «казахські», «молдавські», «московські», «одеські» та

⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 550. Арк. 93.

⁴¹ Яковлев А.Н. Большевизм — социальная болезнь XX века. *Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии*. Москва, 2001. 2-е изд. С. 13.

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5924. Арк. 3, 25, 27, 39, 91, 117.

інші справи і процеси, які відображали лише видиму, поверхневу частину впливу). Характерно, що представники правлячого класу, хабарники, тіньові ділки переставали приховувати нажиті нечесним шляхом багатства і сміливо виставляли їх напоказ. Використовуючи систему привілейованої освіти, а потім призначень і просувань по службі, «господарі життя» прагнули створити систему передачі влади або хоча б привілеїв у спадщину. Водночас посилювалися прагнення «нового класу» не лише управляти, а й володіти суспільною власністю.

Ядром і основою «нового класу» залишалася Компартія. В міру його зміцнення роль партії неухильно зменшувалася. Ініціативна, якоюсь мірою діяльна в минулому під впливом пропаганди, вона перетворювалася нав аморфний додаток провідників «нового класу». «Партія народжує клас, — писав М. Джилас. — Потім клас зростає уже і власними силами, використовуючи партію — свою основу. Клас посилюється, партія слабшає — така незворотна доля кожної правлячої комуністичної партії»⁴³. Посилення класу власників і експлуататорів поглиблювало соціальне розшарування.

Відзначаючи факт зростання соціальної нерівності в радянському суспільстві, необхідно заради об'єктивності підкреслити, що розрив між багатими і бідними в СРСР не досягав критичної позначки. Діюча система розподілу багатств не дозволяла ділити їх багаторазово між малою кількістю людей на шкоду більшості. Якщо це і траплялося, то, завдяки відсутності приватної власності, не мало постійного характеру і діяло на час перебування людини на «хлібній посаді». Через специфіку системи, орієнтованої на війну із зовнішнім світом, декларовані гасла і соціальну політику, добробут, хоч і непропорційно, але зростав і багатих, і бідних, утримуючи останніх від радикальних дій. Масова ізольованість громадян СРСР від зовнішнього світу, цивілізованих країн не давала можливості для порівнянь. А пропаганда «переваг» соціалізму і «вад» капіталізму надійно тримала радянських людей в ідеологічних шорах, дозволяючи діяти переважно лише в межах «інкогніто».

Показником ставлення народу до діяльності чиновників була зростаюча лавина листів — скарг, заяв, звернень, анонімок у вищі партійні та державні органи. Так, з 1964 по 1985 рр. кількість усних і письмових звернень до ЦК КПУ зростає з 44 до 60 тис. Анонімні звернення серед них становили 10—15 %, їхній основний зміст полягав у скаргах на керівників⁴⁴. У 1984 р. до ЦК КПРС надійшло 74 тис. анонімних листів—скарг⁴⁵. У них звучало невдоволення поведінкою, зловживаннями, пільгами та привілеями номенклатури як головних носіїв влади. В анонімних листах до ЦК Компартії України, Комітету партійного контролю

⁴³ Джилас М. *Лицо тоталитаризма*. Москва, 1992. С. 200.

⁴⁴ Журавльов Я.О. *Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. (д-ра філософії). Київ, 2019. С. 72, 239.

⁴⁵ Кара-Мурза С.Г. *Советская цивилизация*. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней. Москва, 2002. С. 134.

містилися скарги та вказівки на неправомірне використання керівниками державних ресурсів для задоволення особистих потреб або потреб свого оточення. Особливо вражали факти земляцького підходу в доборі кадрів та непотизму. Так, в одному з листів без підпису до ЦК КПУ повідомлялося про «неправильні дії першого секретаря Чернігівського обкому партії т. Палажченка Леоніда Івановича», за якого «добір кадрів... ведеться важко, не за діловими та політичними якостями, а за ступенем особистого знайомства і вміння догодити т. Палажченку». Щодо кумівської кадрової політики першого секретаря зазначалося: «Свого кума Ткаченка П.А. призначив зав. відділу обкому, сина кума — Ткаченка П.П. — спочатку секретарем РК ВЛКСМ, потім першим секретарем обкому ЛКСМ... Свого друга дитинства Гришка М.В. ... удостоїв посади голови Чернігівського облвиконкому»⁴⁶. Такі факти були не поодинокими і підтверджувалися життям. Вони мали системний характер і поглиблювали соціальну прірву між номенклатурними верхами і народом.

Від безвиході зростала «суїцидальна реакція» громадян на життєві проблеми. З 1965 до 1990 р. кількість самогубств у СРСР зросла з 39,5 тис. до 60,8 тис. А найвищий рівень самогубств припав на 1984 р. — пік «застою» — 81,4 тис. У цей час країна вийшла на одне з перших місць у світі за цим показником. І це було показовим для характеристики соціального, економічного й політичного становища радянського суспільства. Особливістю періоду перебудови було те, що в перші її роки, часи соціального оптимізму, надій, різкого обмеження вживання алкоголю помітним було зменшення частоти суїциду. Однак на кінець 1980-х — початок 1990-х років ситуація змінилася і знову розпочалося неухильне зростання суїцидальності.

Низький загальний рівень життя, демографічна «яма», екологія, а також інші чинники спричинили уповільнення темпів приросту населення України в 1960—1980-ті роки в чотири рази. Рівень природного приросту населення республіки впав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 — у 1989 р. Особливо загрозливим було становище в українському селі. У 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1 тис. осіб⁴⁷. За народжуваністю в 1990 р. Україна посідала в СРСР останнє, 15-те місце. При цьому 80 % дітей у республіці хворіли. Чорнобильська катастрофа підвищила рівень масових захворювань. У містах зі шкідливими виробництвами у кожных двох з трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома—дев'ята дитина з'являлася на світ із вродженими вадами. До 30 % дітей шестирічного віку за станом здоров'я не були готові до навчання в школі.

Ще в 1979 р. Генеральна асамблея ООН прийняла резолюцію, згідно з якою здоров'я населення було визначено єдиним критерієм доцільності та ефектив-

⁴⁶ Див.: Кузьменко Ю. Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду «перебудови». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Зб. статей. Вип. 21. Київ, 2016. С. 77—78.

⁴⁷ *Населення і трудові ресурси села*. Київ, 2002. С. 11.

ності усіх без винятку сфер діяльності людини. Однак це лише опосередковано стосувалося радянської людини, яка залишалася «гвинтиком» системи. Уповільнення народжуваності в 1960—1980-ті роки супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за яким Україна посідала третє місце серед республік СРСР. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській спостерігалася загрозна картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 1980-х років були Донецька, Хмельницька та Луганська області. За тривалістю життя на початку 90-х років Україна посідала 32-ге місце у світі, а за рівнем дитячої смертності — одне з перших.

Отже, соціально-економічний розвиток України, як і загалом СРСР, у другій половині ХХ ст. відбувався з великою напругою, давався великою ціною. В основі основ радянської системи лежала командна економіка. Вона була погано збалансованою, несаморегульованою і потребувала для свого зростання постійного нарощування виробничих ресурсів. У пріоритетах були важка і сировинна галузі промисловості, а також ВПК. Суттєво відставали цивільні галузі машинобудування, сільське господарство, легка та харчова промисловість. Радянський Союз першим у світі запустив ракету в космос і вів передові технологічні розробки орбітальних польотів, однак при цьому, наприклад, більше половини українських сіл не мали електричного освітлення і газопостачання. Темпи зростання виробничого потенціалу з року в рік знижувалися, а країна все більше й більше відставала у своєму розвитку від передових країн Європи та світу. На середину 1980-х років (за різними оцінками) радянська економіка давала близько 50—60 % валового внутрішнього продукту США і була, таким чином, другою в світі⁴⁸. Водночас рівень життя радянських людей не йшов ні в яке порівняння з життям американців чи європейців.

Соборність українських земель: простір суперечностей і можливостей. ХХ століття — століття кардинальних змін в історії людства. В історію України й українського народу воно увійде як час завершення процесу возз'єднання українських земель в єдиній державі. До цього українці не одну сотню років існували в двох іонаціональних світах — московсько-російському і польсько-австрійському. Вони були дуже різними за рівнем цивілізованості, за ментальністю і формами існування. І обидва різною мірою пригнічували, притлумлювали українську національну природу і своєрідність, формулювали відмінні одна від одної історичні, культурні, соціально-економічні й психологічні характеристики. Однак в основі народної сутності завжди домівною була ідея єдності й соборності українських етнічних земель і власної держави. Реальною цю єдність зробила Українська революція 1917—1920 рр. Вона акумулювала в собі багатотисячолетній досвід національно-визвольної боротьби українського народу. Внаслідок Лютневої

⁴⁸ Арбатов А.Г. *Российская национальная идея (мифы и реальности)*. Москва, 1998. С. 19—27.

(1917 р.) революції на території колишньої Російської імперії утворилися серед інших демократичних держав — Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка, Українська Далекосхідна Республіка. Українська державність стала геополітичним фактом.

Важливою віхою на шляху до українського єднання став Акт злуки УНР і ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. на Софійській площі у Києві і схвалений 23 січня Трудовим конгресом, що репрезентував населення усіх земель України. Восени 1918 — на початку 1919 р. рішення про входження до складу української держави висловили не тільки наддніпрянці, слобожанці, галичани, буковинці та закарпатці, а й представницькі органи Криму, Кубані. Загалом це були десятки мільйонів людей, які усвідомили себе нацією. Про це написав пізніше у статті «Доля імперій» російський філософ Г. Федотов: «На наших очах народжувалася на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно як види природи для доеволуційного природознавства. Ми бачили химерність українських лідерів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження»⁴⁹.

Консолідація українців і українських земель відбувалася на основоположних принципах історичного самоусвідомлення спільності, добровільного волевиявлення, ідеалів свободи і незалежності, опори на власні політичні й економічні ресурси. І хоча у боротьбі за державну самостійність Акт злуки 1919 р. не був реалізований у практичній площині, він дав потужний поштовх для подальшого розвитку ідеї соборності, посилення тенденцій до возз'єднання, міцніючи в певних історичних умовах. З проголошенням Акта ідея соборності українських земель набула державного статусу. У 1920—1930-х роках її підтримували всі політичні партії західноукраїнських земель, еміграційні політичні об'єднання українців.

Окрема сторінка історії української соборності — існування в роки революції Української Далекосхідної Народної Республіки (УДНР) або держави Зелений Клин у 1917—1922 рр. та Кубанської Народної Республіки у 1918—1920 рр.

Українську державність на Далекому Сході було проголошено на землях Зеленого Клину — Амурщині, Приморщині з Уссурійським краєм, Забайкальщині, Камчатці та в районі маньчжурської залізниці, що були заселені переважно українцями. УДНР мала всі атрибути державності, власну Українську Далекосхідну Крайову Раду та Секретаріат, що уособлювали законодавчу та виконавчу владу, власне військо, Конституцію українства Далекого Сходу. Вищим народним органом влади були Всеукраїнські з'їзди діячів і громадянства Далекого Сходу. Провідниками української державності на Далекому Сході були місцеві українські

⁴⁹ Федотов Г. Доля імперій. *Сучасність*. 1993. № 1. С. 104.

вчителі та громадські діячі: Юрій Глушко — Мова, Гаврило Криченко — Могила, Гордій Мелашин, Онисим Ступак та ін.

З часу свого виникнення Українська республіка орієнтувалася на об'єднання з Українською Народною Республікою в одну Велику Україну. Українське далекосхідне військо було задіяне для допомоги у війні УНР проти більшовиків. Однак УДНР існувала недовго. У 1917—1920 рр. — як самопроголошена держава, а в 1920—1922 рр. — як автономія у складі Далекосхідної Республіки. Багатовладдя в краї не дало можливості сформуватися українській державі на Далекому Сході повністю і остаточно. Її спіткала така сама доля, як і всіх інших народних республік на території Російської імперії. В листопаді 1922 р. Українська Далекосхідна Республіка була ліквідована російськими більшовиками, які окупували Зелений Клин і розгорнули жорстокі репресії проти українського населення, русифікацію та асиміляцію.

Не менш трагічною була доля Кубанської Народної Республіки (КНР) — козацького державного утворення на Кубані, що існувало у 1918—1920 рр. і більшість населення якого становили українці. Республіка також мала необхідні складові і атрибути державності. Її визначними діячами були: Кіндрат Бардіж, Лука Бич, Степан Ерастов (головавав на Всеукраїнському національному конгресі в Києві у квітні 1917 р.), Степан Манжула, Микола Рябовіл, Олександр Філімонов, Федір Щербина. За першою Конституцією республіки до її складу входили Кубанська область, Чорноморщина, Ставропільщина, Терщина.

Кубанська республіка також прагнула до єдності з Великою Україною. 20 січня 1918 р. законодавча Рада Самостійної Кубанської Народної Республіки ухвалила резолюцію про прилучення Кубані на федеративних засадах до Української Народної Республіки. У червні 1918 р. велися переговори між кубанською урядовою делегацією та українським урядом у Києві про входження краю до складу Української Держави. Однак через агресію більшовицької Росії це об'єднання не відбулося. Пізніше, протягом 1918—1920 рр., було ще кілька спроб злуки Кубані з Україною, але вони були безуспішними, хоча кубанці брали активну участь в Українській революції. Велика їх кількість перебувала у складі окремих бойових частин армії УНР, брала участь у бойових діях проти червоних і білих військ. У підсумку перемогли більшовицькі війська. У березні 1920 р. Кубанська Народна Республіка, на той час — Кубанський край, була знищена більшовиками.

І Кубанська Народна Республіка, і Українська Далекосхідна Народна Республіка боролися проти російських більшовиків за незалежність і возз'єднання з Україною. Факт їх виникнення і функціонування мав важливе політичне і морально-психологічне значення для населення материкової України, для її єдності і соборності.

15 березня 1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України. Це була чергова спроба утвердити українську незалежність у ХХ ст. Кількома місяцями раніше, у січні 1939 р., на Закарпатті відбулися перші масштабні святкування соборності України, які нагадали про волю закарпатців. «Срібна земля»,

як називали Карпатську Русь, що мала площу понад 11 тис. км² і населення 544 тис. осіб, прагнула відновити суверенітет у боротьбі з агресією Угорщини. 4,5 тис. закарпатців загинули у ході бойових дій. Партизанська боротьба карпатських січовиків проти угорських окупантів тривала до травня, а подекуди — до вересня 1939 р. І це був перший випадок збройного опору гітлерівським планам з перекроювання кордонів у Європі напередодні Другої світової війни.

Українські національні прагнення до власної державності та національної єдності не становили інтересу ні для нацистів, ні для провідників Великобританії чи Франції, ні, тим більше, для сталінського режиму. Кожна країна виходила з власних національних інтересів. Лідери Великобританії чи Франції прагнули спрямувати німецьку експансію на Схід. Через засоби масової інформації західні політики та громадські діячі навіювали міф про німецькі плани створення «Великої України» шляхом об'єднання Карпатської України з частинами Польщі, Румунії та Радянського Союзу. Керівники ж Третього Рейху ще в жовтні 1938 р. визнали неактуальним питання Карпатської України. Реальну небезпеку її постання становило лише для сталінського режиму, який усвідомлював значення цього факту для розвитку українського руху.

Характеризуючи настрої Й. Сталіна, німецький посол у Москві Вернер фон дер Шуленбург писав у грудні 1938 р., що радянський вождь вбачає у Карпатській Україні «велику небезпеку», оскільки ця держава може стати пунктом «кристалізації українського руху за незалежність»⁵⁰. Події на Закарпатті і викривлене розуміння закономірностей історичного процесу зумовили відому реакцію Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р., коли він зверхньо висміяв Карпатську Україну, назвавши її «козявкою», що прагнула приєднати до себе «слона» — радянську Україну⁵¹.

Попри всі перипетії, що точилися навколо Карпатської України, вона яскраво продемонструвала світові живучість прагнень і устремлінь українців до державної єдності з усім українським світом. І хоча Закарпаття було захоплене тоді гортистською Угорщиною, ці прагнення і устремління не полишали населення краю.

Радянський уряд використав гасло возз'єднання України для ідеологічного обґрунтування вторгнення Червоної армії в Польщу 17 вересня 1939 р. У результаті таємних радянсько-нацистських договорів 1939 р. Центральну і Східну Європу, зокрема і Польщу, було поділено між країнами-окупантами. Водночас за тих обставин розчленований і національно залежний український народ, не будучи фактично суб'єктом міжнародної політики, реалізував у міждержавному просторі своє природне право на соборність. У вересні—листопаді 1939 р. внаслідок анексії Радянським Союзом частини Польщі Західна Україна дістала можливість возз'єднатися з радянською Україною.

⁵⁰ Пагіря О. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

⁵¹ XVIII съезд ВКП(б). 10—21 марта 1939 г. *Стенографический отчет*. Москва, 1939. С. 13—14.

У 1940 р., після того як Червона армія зайняла Бессарабію (де за твердженням радянської пропаганди проживало лише дещо більше 9 % румунів) та Північну Буковину, до Української РСР було приєднано Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії, а також Північну Буковину. Таким чином у результаті бессарабсько-буковинського походу Червоної армії значна частина українців та українських етнічних земель опинилися у складі радянської України.

Загалом у міжвоєнній Румунії українці становили приблизно 582 тис. осіб за офіційною статистикою і близько 1 млн — за неофіційною. Мешкали вони переважно в трьох історико-етнографічних районах: Буковині, Бессарабії та на Мармарошині. При цьому найбільша кількість українців проживала в Південній Бессарабії — 461 тис. осіб, 302 тис. з них мешкали у північній частині Буковини, нарешті, близько 17 тис. українців населяли Мармарошину, яка річкою Тисою була відділена від Закарпаття⁵².

Партнери СРСР за антигітлерівською коаліцією визнали зміну кордонів Радянського Союзу в Європі, здійснену за пактом Ріббентропа — Молотова в 1939—1940 рр. Щоб остаточно розв'язати питання кордонів з Польщею, сталінський режим вдався до «зачистки» прикордонних районів від різноетнічного населення. Оскільки лінією Керзона неможливо було точно розмежувати кордони розселення українців і поляків, з новим урядом Польщі було укладено договір про обмін населенням прикордонних районів.

Своєрідно було розв'язано питання із Закарпатською Україною, окупованою, як зазначалося, Угорщиною в 1939 р. Після війни ця територія мала бути включена до складу Чехословаччини, однак Й. Сталін наполіг на її передачі СРСР і об'єднанні з основною частиною України. Потребуючи радянської підтримки у відновленні Чехословацької державності і довоєнних кордонів з Польщею та Німеччиною, розуміючи, що Червона армія буде в Чехословаччині раніше від англо-американців, президент ЧСР Е. Бенеш не заперечував можливості передачі Закарпаття Радянському Союзу. Здійснено її було за звичайною для радянського керівництва практикою — як ініціатива «знизу». Інспіровані радянською адміністрацією тимчасові народні комітети провели збори і мітинги, на яких звучали вимоги й прохання возз'єднати Закарпатську Україну з радянською Україною. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів у м. Мукачеві своїм маніфестом ухвалив «возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю — Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини»⁵³.

29 червня 1945 р. цей факт знайшов юридичне оформлення у Договорі між СРСР і Чехословацькою Республікою про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання його з Україною.

Спроби М. Хрущова створити у 1944 р. на визволених українських етнічних землях Холмщини окрему Холмську область у складі УРСР й передати Крим

⁵² Магочій П.-Р. *Україна. Історія її земель та народів*. Ужгород, 2012. С. 599.

⁵³ *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали*. Київ, 1997. Ч. 2. С. 387.

до складу України не мали успіху. Сталін таких ініціатив не підтримав. Жонглюючи територіями, він не керувався інтересами України і українців, а виходив передусім з інтересів СРСР і досягнення своїх власних політичних цілей. Анексувавши частину території Румунії, радянське керівництво вивело зі складу УРСР Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку і на її основі разом з Бессарабією утворило Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку. Тож українці молдавської автономії, переважно з лівобережного Придністров'я, опинилися поза адміністративними кордонами України. Подібна доля спіткала й жителів Полісся та східного Підляшшя, зокрема Берестейщини, з майже мільйонним українським населенням, переданим до складу радянської Білорусії.

Драматичною, а то й трагічною, виявилася історія понад 1,6 млн українців Закерзоння, етнічні землі яких, а це майже 19,5 тис. км², залишилися у складі Польщі. Значну частину території Дрогобицької області, утвореної в результаті анексії 1939—1940 рр., у 1945—1951 рр. у кілька етапів також було передано Польщі. З отриманих у 1945 р. від Радянського Союзу земель польський уряд виселив українців, у 1947 р. здійснивши акцію «Вісла». В 1951 р. СРСР провів з Польщею обмін територіями за принципом «нафта в обмін на вугілля». Як цілком справедливо зауважив В. В'ятрович, «Сталін кроїв кордони не України, а Радянського Союзу чи навіть усієї Східної Європи. Внутрішній поділ у межах його імперії виконував виключно адміністративні функції»⁵⁴.

Завершення Другої світової війни дало Радянському Союзу й інші територіальні надбання — до нього було приєднано Східну Пруссію та країни Балтики. У вигляді країн народної демократії, а згодом «міжнародної соціалістичної системи» було створено буферну зону між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

Втім геополітичний конструкт, створений СРСР, був внутрішньо ще більш суперечливою системою, аніж та, що постала після Першої світової війни. По-перше, із входженням Галичини, Буковини і Закарпаття до складу України значно зріс її національно-державницький потенціал. По-друге, існування самостійних держав у межах радянського контролю, які безпосередньо прилягали до кордонів УРСР/СРСР і мали більше суверенітету, об'єктивно сприяли посиленню тенденцій до української самостійності.

У результаті зміни кордонів переважна маса українців і українських етнічних земель опинилася в складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився національний склад населення України. Внаслідок воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася частка низки етнічних меншостей як у населенні країни загалом, так і в історичних регіонах. Водночас кількість українців із входженням Західної України до складу Української РСР зросла на 7 млн осіб. Територія УРСР збільшилася на

⁵⁴ В'ятрович В. Велика нічия. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/4289586/>

130 тис. км². Як вдало зазначила Ліна Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» дало Велику Україну⁵⁵.

Західна Україна перетворилася на істотний чинник політичного життя не лише України, а й Росії та всього СРСР. Вона була з'єднувальною ланкою між Європою і СРСР. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, Західна Україна в умовах жорсткого тиску зі Сходу чинила і зворотний вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання в єдиному державному утворенні сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід — Захід, а значить, прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її в протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна в повоєнний період була найменш радянською і русифікованою територією, а отже, такою, що становила серйозну загрозу для радянської системи, для російсько-українських відносин.

Ідея соборності України залишалася ключовою і для учасників українського визвольного руху 1940—1950-х років. Головною метою боротьби Української повстанської армії було створення Української самостійної соборної держави. «День 22 січня, — говорилося в наказі ОУН, виданому до 22 січня 1946 р., — це наш всенародний ідеал, наше прагнення і наша ціль!»⁵⁶. Саме тому основні зусилля радянського режиму в повоєнний період були спрямовані на приручення і радянізацію Західної України.

Основним засобом радянізації Західної України були терор і насильство. Адміністративно-силові методи, відшліфовані на східних теренах країни, використовувалися на повну потужність, без збоїв і з великою жорстокістю. Протягом 1946—1949 років із Західної України було депортовано до Сибіру близько 300 тис. осіб — здебільшого сім'ї тих, хто воював в Українській повстанській армії або співпрацював з німцями, служив у дивізії СС «Галичина». Унаслідок терору на середину 1950-х років національний рух у Західній Україні було придушено. На зміну національним «крайне правим» у край прийшли «крайне ліві», до того ж інонаціональні, сили.

Возз'єднання українських етнічних земель в одному адміністративно-територіальному організмі, українській радянській державі, сприяло значному підвищенню на союзному рівні ролі і значення української політичної течії, впливу політичної провідної верстви на стан справ у радянській імперії. Парадокс полягав у тому, що в такий спосіб було зміцнено не лише основи радянської імперії, а й українську державницьку перспективу, оскільки питома вага українців з власне національним менталітетом зростала і в союзних, і в республіканських структурах.

⁵⁵ Див.: Окара А. В поисках имперской перспективы. URL: <http://bim-ker.4t.com./statti/imperia.htm>

⁵⁶ Інформаційні матеріали до 100-річчя проголошення Акта злуки. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/informatsiini-materiali-do-100-richchya-progoloshennya-akta-zluki?q=news/informatsiini-materiali-do-100-richchya-progoloshennya-akta-zluki>

Значна увага приділялася інтеграції господарства західноукраїнських земель до загальносоюзної системи. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мало бути здійснено індустріалізацію, колективізацію, «культурну революцію», утвердження влади органів «диктатури пролетаріату». Основним напрямом освоєння краю стала зміна системи виробничих відносин (передусім було ліквідовано приватну власність на засоби виробництва).

У грудні 1944 р. при РНК УРСР було створено Раду допомоги західним областям. Програма індустріалізації регіону містила два основні напрями — відбудова, реконструкція та удосконалення традиційних для краю галузей промисловості, зокрема нафтогазової та лісорозробки, і розвиток нових галузей — машинобудівної, приладобудівної, металообробної та ін. Упродовж 1946—1950 рр. у краї було відбудовано і споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. З нових підприємств, зокрема у Львові, стали до ладу завод автотранспорту, автобусний, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та інструментальний. В результаті вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції зріс утричі порівняно з довоєнним. Промислове виробництво регіону на початок 1950-х років становило 10 % республіканського. При цьому майже всі підприємства краю забезпечувалися відповідними матеріалами і технікою централізовано, що позбавляло їх самостійності і повністю узалежнювало від союзних відомств. Характерними були й диспропорції у розвитку промисловості, відсутність завершеного технологічного циклу.

З метою уніфікації господарського життя до західного регіону (відповідно до загальносоюзних практик) з різних кінців СРСР, передусім з Російської Федерації, цілеспрямовано направляли робітників та спеціалістів. Протягом 1946—1950 рр. тільки на підприємства Львова прибуло 2 тис. інженерів і техніків та 13,8 тис. робітників⁵⁷. Водночас місцевих жителів спеціально вербували для роботи на шахтах Донбасу, а сотні молодих робітників, які закінчили школи фабрично-заводського навчання, направляли на підприємства Російської Федерації та інших республік.

Методами, відпрацьованими в країні ще в 1930-ті роки, було проведено суцільну колективізацію сільського господарства. В результаті тисячі мирних жителів Західної України, очевидно, з метою зміцнення інтернаціональних засад радянської економіки, було виселено до Сибіру, запроторено до ГУЛАГу. Так здійснювався курс на розчинення соціально-економічного і національного потенціалу західного регіону в загальносоюзному комплексі.

У процесі об'єднання українських земель в єдиному державному чи навіть квазідержавному організмі, якою була УРСР, особливе місце займає входження Криму до складу України в 1954 р. Для України цей крок означав поглиблення історичної єдності обох регіонів, оскільки Крим здавна був поєднаний з українськими землями.

⁵⁷ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С. В., Лисенко О.Є. С. 419.

18 травня 1944 р. корінних мешканців Криму впродовж доби за «зраду Батьківщини й співпрацю з німцями» було вигнано з рідних домівок і в товарних вагонах відправлено на спецпоселення. Загалом за травень—червень 1944 р. з Криму виселено 231 тис. татар, болгар, греків, вірмен, представників інших національностей⁵⁸. 151 тис. кримських татар опинилися в Узбекистані, понад 30 тис. — у різних регіонах Росії⁵⁹. Сталінські депортації спричинили економічний хаос у регіоні, а компенсувати втрати доводилося пізніше з українського бюджету. З України Крим одержував енергоносії, водні ресурси. 30 червня 1945 р. Кримську АРСР перетворено на звичайну область Російської Федерації.

За роки війни край зазнав значних руйнувань, виробнича потужність його промислових підприємств скоротилася на 90 %. У Криму діяло лише 342 дрібних та середніх підприємства. Внаслідок соціальних катаклізмів воєнного часу, смертності та депортацій населення півострова скоротилося до 780 тис. осіб. Для відбудови економіки Кримська область не мала у своєму розпорядженні ні людських, ні матеріальних ресурсів. Щоб полегшити ситуацію, до Криму спішно направляли нових переселенців з України та Російської Федерації. Переселення відбувалися в кілька етапів, з вересня 1944 р. до 1978 р. Зокрема, на початку 1945 р. у Крим переїхало понад 17 тис. сімей, а в 1950 — 1954 рр. — 13 420, з 1955 р. по 1958 р. — понад 17 тис. сімей⁶⁰. З Воронезької, Курської, Рязанської областей РРФСР, Сумської та Чернігівської областей УРСР переселяли цілі колгоспи, колгоспникам було передано житлові й господарські будівлі, особисте майно виселених з Криму народів.

Незвичні умови життя і праці, посуха 1946 р. і неврожай 1947 р., відсутність достатньої підтримки з боку держави призвели до того, що переселенці почали масово залишати Крим. На їхнє місце направляли нових, але це не могло змінити демографічну ситуацію на краще. Трудових і матеріальних ресурсів не вистачало. Незважаючи на це, партійне керівництво Криму, України й СРСР робило все необхідне, щоб на півострів не могли повернутися представники депортованих народів, навіть ті, хто режимом був звільнений зі спецпоселень⁶¹.

Унаслідок об'єктивних обставин економіка Криму в перші повоєнні роки стала ще більш залежною від України. Водночас Російська Федерація не могла приділяти достатньої уваги відбудові промисловості й сільського господарства Кримської області. Статистичні дані свідчать, що в 1950 р. промисловість Криму досягла лише 81 % довоєнного рівня. На повну потужність не могли працювати підприємства чорної металургії, залізорудної і хімічної промисловості. Не вдало-

⁵⁸ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015)*. 36. документів і матеріалів. Київ, 2016. С. 71.

⁵⁹ Шульга Н.А. *Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты*. Київ, 2002. С. 117.

⁶⁰ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015)*. С. 54, 387, 575.

⁶¹ Шульга Н.А. *Великое переселение народов...* С. 326—327, 345—347.

ся повністю відбудувати заводи й фабрики легкої промисловості. Не досягло загалом довоєнного рівня і сільське господарство.

На початку 1950-х років після докладного вивчення ситуації в Криму Рада міністрів Російської Федерації зробила висновок про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулась до Президії Верховної Ради РРФСР. Остання, у свою чергу, погодила своє рішення з Президією Верховної Ради УРСР. Після цього питання про передачу Кримської області Україні було розглянуто на спільному засіданні Президії Верховної Ради РРФСР за участю представників Кримської обласної та Севастопольської міської рад депутатів трудящих. У прийнятій постанові зазначалося: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁶².

13 лютого 1954 р. питання «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР» було розглянуто на засіданні Президії Верховної Ради УРСР, яка також постановила: «Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁶³.

Серед причин передачі Криму Україні відомий історик І. Лисяк-Рудницький обґрунтовано виділяв аномальність адміністративної структури СРСР, коли Крим був відділений від Російської республіки «усією шириною України», а також прагнення поліпшити російсько-українські стосунки і водночас «обтяжити Україну моральною й політичною співвідповідальністю за злочин народобивства, виконаний над кримськими татарами». При цьому, як зазначав учений, «Москва по суті теж нічого не втратила, бо майже ціла Україна й так перебуває під її владою»⁶⁴.

19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом і Україною, позицію урядів РРФСР та УРСР, видала указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР»⁶⁵. 26 квітня 1954 р. ухвалено Закон СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР». А в травні на закінчення святкувань відбулися ювілейна сесія Верховної Ради УРСР і парад військ і демонстрації в Києві та інших містах республіки.

⁶² Радянська Україна. 1954. 27 лютого.

⁶³ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015). С. 167.

⁶⁴ Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. *Історичні есе* / Упоряд. Я. Грицак. Т. 2. Київ, 1994. С. 290.

⁶⁵ Радянська Україна. 1954. 27 лютого.

На час переходу Криму до УРСР на його території проживало 1,2 млн осіб, серед них — 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення⁶⁶. В області налічувалося 27 сільських районів, 13 міст і 25 селищ міського типу. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, 28 технікумів та інших середніх спеціальних навчальних закладів, 21 науково-дослідна установа⁶⁷. Діяло понад тисячу шкіл, зокрема 99 середніх і 354 семирічних. Крим був найбільшою курортною зоною Радянського Союзу, де щороку відпочивали й лікувалися сотні тисяч людей.

У середині 1950-х років в області працювало близько 3,5 тисячі підприємств, на яких було зайнято до 80 тис. робітників. Велике значення мала харчова промисловість з такими її галузями, як консервна, виноробна, плодоовочева та ін. У Джанкої та Сімферополі діяли плодо- і овочеконсервні заводи, а в Керчі та Ялті — рибоконсервні. В області працювали Керченський металургійний завод ім. П. Войкова, Комиш-Бурунський залізорудний комбінат. Значне місце у важкій індустрії посідала хімічна промисловість: Лакський і Красноперекопський хімічні заводи випускали продукцію для медичної, харчової, поліграфічної, текстильної та інших галузей. Більш ніж 17 % валової продукції промисловості, що вироблялася в області, припадало на суднобудування, судноремонт, а також харчове й сільськогосподарське машинобудування, підприємства якого працювали в Сімферополі, Євпаторії та Джанкої. На південному березі й у передгір'ї розвивалося садівництво і особливо виноградарство, а в степовій частині — тваринництво. Крім того, в Криму вирощували тютюн та ефіроолійні культури, в тому числі лаванду, шавлію, троянду та ін.

Крим, як природне продовження України, тісно пов'язаний з нею історично й економічно, органічно влився в господарський організм республіки. Уряд республіки сприяв заселенню області вихідцями з України і розвитку української мови. У 1954 р. сюди прибув з Києва український театр драми й музичної комедії, щоб популяризувати українську драматургію. Однак інтенсивніше Крим насичувався росіянами. З 1959 по 1989 р. їх кількість у Криму зросла з 858 тис. до 1 млн 630 тис. осіб, тобто майже вдвічі⁶⁸.

На кінець 1980-х років у Криму проживало 700 тис. українців. За весь час проживання на території півострова українське населення зробило значний внесок у розвиток матеріальної й духовної культури цього краю. Економічний потенціал Криму у складі України стрімко зростав.

Передача Криму Україні була логічним завершенням процесу інтеграції кримської економіки в українську. Вона відбулася не лише за обопільної згоди Росії й України, а й з ініціативи самої Російської Федерації. І в жодному документі не йшлося про «подарунок».

⁶⁶ Баран В. *Україна 1950 — 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів, 1996. С. 221.

⁶⁷ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015)*. С. 285.

⁶⁸ Любченко В. Чи відбувся «народ Криму»? *Історія Криму в запитаннях та відповідях*. Київ, 2015. С. 52.

Отже, у 1939—1954 рр. практично в кордонах, визначених універсалом Директорії 1919 р., було остаточно конституйовано Українську РСР у складі Радянського Союзу.

Об'єднання в одній республіці більшості українських етнічних територій та возз'єднання раніше розділеного українського народу створило нові умови для формування єдиної цілісної нації, єдиного цілісного етнічного організму, вироблення спільних ознак і характеристик. Це відбувалося в складних умовах. По-перше, ще з XVII ст. українці різних регіонів перебували, як зазначалося, у двох світах — російському і європейському; тому відмінності між двома українськими суспільствами були не лише у сфері політичній, а й у культурно-історичній, соціально-економічній та психологічній; по-друге, самі українські регіони, з яких склалася повоєнна територія УРСР, формувалися у різних часових межах; по-третє, українці не були єдиними в освоєнні територій розселення — в цьому процесі брали участь й інші етноси, що суттєво позначилося на ментальній характеристиці регіонів і України загалом; по-четверте, національний розвиток відбувався не в межах національної держави, а в умовах радянського, по суті інонаціонального режиму; по-п'яте, ліквідація дихотомії «Східна / Західна Україна» відбувалася не природним шляхом, а через реалізацію концепту «радянський народ — нова історична спільність».

Це, з одного боку, прискорювало процес формування української цілісності, з іншого, — деформувало його, виводячи на перший план спотворену соціальну, а не національну, єдність. Державна концепція історичного розвитку в СРСР була мононаціонально-російською із вкрапленням «національного» досвіду, що мав лише «допоміжний», загальноскріплювальний характер. Культивована Москвою культурна біполярність населення Сходу та Півдня України не толерувала доцентрові українські сили.

Водночас низка факторів посилювала тенденції до української соборності. Так, формуванню української цілісності об'єктивно сприяла радянська соціально-економічна політика, спрямована на посилення соціальних і економічних зв'язків між регіонами. Українську соборність та історичну перспективу підсилював і геополітичний чинник — географічне положення України. Сусідство Української РСР з європейськими країнами, територіальна близькість до багатівікових самостійних держав, історичний досвід контактів і перебування частин регіонів у європейському просторі зміцнювали тенденції до внутрішньоукраїнської єдності. Єднанню українців різних регіонів сприяло й спільне давньоісторичне минуле, що спиралося й живилося народними спогадами, жило в народній пам'яті. Набутий драматичний і трагічний досвід спільного перебування в режимі тотального комуністичного контролю і спільної протидії йому також відіграв свою роль в об'єднанні українських земель. Навіть Крим, що найпізніше ввійшов до складу України і вирізнявся особливим соціокультурним різноманіттям та був ареною зіткнення різних цивілізацій, культур і традицій, все більше інтегрувався з Україною.

Суттєвий вплив на конституювання цілісного українського організму мав культурно-освітній чинник, вирівнювання культурного, освітнього і наукового потенціалу різних регіонів України, формування внутрішньореспубліканських комунікацій. Новосформована еліта в регіонах України, хоча й була радянською за своєю суттю, все ж несла в собі й загальноукраїнські риси, загальноукраїнські цінності, виступала консолідаційною національною силою.

Історичні практики другої половини ХХ ст., попри їх радянську форму і такий самий зміст, містили й загальноцивілізаційний вимір. Українські регіони інтегрувалися не лише в загальносоюзний простір, а й спліталися в єдиний республіканський організм. Нові можливості для утвердження ідеї української соборності відкрилися з настанням горбачовської «перебудови». Ланцюг єднання між Києвом і Львовом у січні 1990 р., спільна боротьба українців усіх регіонів демонстрували єдність українських земель у прагненні до державної самостійності.

ДВОЛИКИЙ ЯНУС: ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА СКОНІ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

«В сім'ї вольній, новій»: Україна в лабетах концепту *«радянський народ»*. Ідея «злиття націй» була центральною в комуністичній доктрині побудови радянської держави в усі її історичні періоди. Вона ґрунтувалася на відомому положенні «Маніфесту Комуністичної партії»: «Національна відособленість і протилежність народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, зі свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя»¹. Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відімруть, національні риси народів унаслідок знищення їхньої основи — приватної власності — неминуче змішуватимуться і зникнуть².

Ідеї Маркса — Енгельса російські більшовики вдало поєднали з популярними в Російській імперії ідеями її «обраності», «духовної вищості» і месіанської ролі росіян у світі, передусім у житті сусідніх народів. Дотримуючись традицій російського слов'янофільства та євразійства, вони розглядали царську Росію та СРСР як «окрему цивілізацію», не допускали можливостей незалежного державного існування підлеглих народів і продовжували злиття їх в єдину «спільність» — «в одну спільну культуру з однією спільною мовою ...»³.

Основним методом «вироблення комуністичної людності», визначеним ще одним комуністичним ідеологом М. Бухарінім, був «пролетарський примус у всіх своїх формах,

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. *Твори*. Т. 4. Київ, 1959. С. 428.

² Енгельс Ф. Проект комуністичного символу віри. Там само. Т. 42. С. 336.

³ Сталін Й.В. *Твори*. Київ, 1950. Т. 12. С. 364.

починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю»⁴. Тобто терор, репресії, винищення цілих суспільних верств і окремих народів розглядався більшовиками як невід'ємні складові процесу творення «нової спільності». Офіційно поняття «радянський народ» уперше було вжито в резолюції XVIII з'їзду ВКП(б) у 1939 р. і тоді ж воно увійшло до статуту партії.

У роки Другої світової війни сталінський режим, зменшивши репресивний тиск на суспільство, змушений був з кон'юнктурних міркувань міцніше спертися на історичну традицію і відновити «связь времен» у тому обсязі й тій повноті, які здатні були підняти патріотизм радянських людей у боротьбі із загарбниками. Згадали героїзм і патріотизм російського народу, великих воєначальників і державних діячів, російську класичну і народну культуру. Дещо зменшився й тиск на українську історичну пам'ять, національно-культурне життя. У рамках охоронного патріотизму було допущено в обмеженій формі український патріотизм. З'явилися літературно-мистецькі твори про окремі сторінки героїчного минулого українського народу, пропаганда постійно наголошувала на тезі про радянську державність України, яку хотіли знищити німецькі окупанти. З пропагандистською метою було створено українські міністерства закордонних справ та оборони. Формально Україна отримала право вступати у зовнішні зносини. Для відзначення військових звитяг було введено високу урядову нагороду — орден Богдана Хмельницького.

Завершення війни з Німеччиною знаменувало собою і зміну акцентів суспільно-культурного життя в СРСР та ставлення до національно-культурних потреб народів. Національний патріотизм не був суспільним ідеалом більшовиків, тому з культурно-ідеологічної сфери зникає українська національна фразеологія, яку поступово замінює російсько-радянська. Соціальне замовлення на патріотичні мотиви, як у 1920-ті роки на «українізацію», керівною партійною і радянською верхівкою було використано для виявлення національно свідомих елементів українського суспільства з метою їх подальшої нейтралізації. Було взято курс на провінціалізацію української культури, посилення боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Вирішальними в цьому сенсі були друга половина 1940-х — початок 1950-х років. Сталінський режим розгорнув широкомасштабну ревізію національної історії народів СРСР, зміщуючи акценти на користь ролі Росії в ній. Нерідко оцінки змінювалися на протилежні, класово негативні на національно позитивні.

Показовою в цьому сенсі є трансформація оцінки Переяславської угоди 1654 р. в радянській історіографії — від негативної до абсолютно позитивної. Зміст її популярно виклав ще на початку 1980-х років В. Стойко. Цитуючи М. Яворського, він підкреслював, що тоді Переяславська угода, за якою відбувся, зокрема, перехід України під «опіку» московського царя, була для українців гіршим варіантом розвитку подій. «Вони (тобто українці) не знали, що їх чекала в будуч-

⁴ Цит. за: *Ленинський збірник*. Т. XL. Москва, 1985. С. 424.

чині з рук московського дворянства і їхнього автократа, «білого царя», куди гірша доля, як від шляхти»⁵. Аналізуючи основні тенденції та напрями розвитку української історіографії стосовно Переяславської угоди 1654 р., сучасний український історик В. Кравченко зазначав, що «концепція Переяславської ради 1654 р., висловлена М. Яворським, мала чимало спільного з українською народницькою історичною думкою, яка не залишала місця для культу Богдана Хмельницького, вороже ставилася до козацької еліти, але, разом з тим, гостро засуджувала російський імперіалізм з історичної перспективи подальшого перебування України в складі Росії»⁶.

Існувала в 1920—1930-ті роки ще й така думка: приєднання України до Росії було для українського народу таким самим лихом, як і перебування під владою Польщі. Однозначну оцінку подій в Україні в середині XVII ст. дано в першому виданні «Большой советской энциклопедии» (т. 39), яка вийшла в 1935 р. У ній Богдана Хмельницького схарактеризовано як «зрадника і першого ворога» національно-визвольного руху України, а Переяславський акт приєднання — як «юридичне оформлення початку колоніального панування Росії над Україною».

Водночас у 1930-ті роки з'явилася нова тенденція в оцінці й ставленні до розглядуваного факту. В ході конкурсу на кращий підручник для 3-го і 4-го класів середньої школи з історії СРСР було запропоновано нові концептуальні підходи до оцінки події 1654 р. У постанові журі урядової комісії з конкурсу критикувалося негативне ставлення авторів підручників до факту приєднання України до Росії в XVII ст. В ній, зокрема, говорилося, що «перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії... друга перспектива була все ж найменшим злом»⁷.

Саме з позицій «найменшого зла» написані «Історія СРСР», видана в 1940 р. за редакцією Г. Панкратової, «Історія України: Короткий курс» (Київ, 1940), «Історія України» (т. 1) С. Юшкова, Л. Славина, М. Петровського, К. Гуслистого, опублікована в Уфі в 1943 р. В останній автори в спеціальному підрозділі «Приєднання України до Росії — найменше зло» доводили, що це саме так і було: «Цим приєднанням Україна врятувалась від небезпеки бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною. В результаті цього приєднання основна маса українських земель залишилась у складі Росії, зберегла свою народність і релігію; зберегла Україна і свою державність, бо приєднання відбулося на умовах васальної підлеглості України російському царю»⁸.

⁵ Стойко В. Напрямки історіографії в Українській РСР. *Російщення України. Наук.-популяр. зб.* Київ, 1992. С. 123—130; Яворський М. *Коротка історія України.* Київ, 1925. С. 57.

⁶ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження).* Київ, 2003. С. 505.

⁷ *Правда.* 1937. 22 августа.

⁸ Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. *Історія України.* Т. 1. Уфа, 1943. С. 307.

З часом російський акцент в історії народів СРСР посилювався. В історії України «найменше зло» поступово почали замінити поняттям «абсолютне добро». Виступаючи 24 травня 1945 р. в Кремлі на прийомі на честь командувачів військами Червоної армії, Й. Сталін проголосив тост «За здоров'я російського народу!», який «заслужив у... війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів...»⁹. Тезу про «найвизначніший народ серед народів Радянського Союзу» було покладено в основу всієї повоєнної радянської ідеології. Відбувся, за словами О. Шумського, колишнього наркома освіти радянської України, «розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін.»¹⁰. Послідовно, відкрито чи завуальовано підкреслювалася роль російського народу як «старшого брата», вищість російської культури, яка давала можливість прилучитися до найважливіших досягнень світової цивілізації. Тож, відповідно, входження неросійських народів до складу Росії оцінювалося як прогресивний акт.

Особливо агресивно російськоцентрична інтерпретація історії народів СРСР насаджувалася в Україні. Уже через кілька місяців після промови «тостуючого» в Москві М. Хрущов, як голова Раднаркому УРСР, виступаючи на урочистостях з приводу річниці визволення України, «розвинув» думки Й. Сталіна. Він говорив не тільки про «старшинство» російського народу над українським і про допомогу «молодшому» українському народові, а й про вдячність українського народу російському «за його ясний розум, стійкість і терпіння»¹¹. Цю нову політичну лінію в національному питанні той самий О. Шумський кваліфікував як «лінію національно-політичної кастрації українського народу, лінію перетворення України в політично-аморфне тіло — Малоросію»¹². Прагнення одноосібно привласнити киеворуську спадщину потребувало інтенсивного нівелювання української історії як незалежного і окремого минулого українського народу. Тож уже в перші повоєнні роки серйозної критики, гонінь і переслідувань зазнали ті українські історики, яких «укладали» в схему незалежної і окремої української історії. Це тривало фактично до кінця перебування України у складі СРСР.

Під «нові» ідеї цілеспрямовано підводили відповідний фундамент — масово нищили «заборонену» літературу, національні пам'ятки історії та культури. Під особливою увагою радянських органів була Західна Україна. Так, після війни заступник голови Комітету у справах мистецтв УРСР О. Пащенко відрядив до Львова групу колишніх армійських офіцерів, які навчалися у мистецьких вузах, із завданням видалення та знищення з архівів, музеїв, галерей документів і мистецьких творів «націоналістичного» й «антирадянського» змісту. В результаті понад дві тисячі таких творів знайшли і знищили тільки у Львові.

⁹ Сталин И. *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва, 1948. С. 196—197.

¹⁰ *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* Київ, 1994. С. 277.

¹¹ *Радянська Україна*. 1945. 14 жовтня.

¹² *Національні відносини в Україні у ХХ ст.* С. 278.

Живопис, графіку, старовинні грамоти палили, скульптуру розбивали молотками¹³. Пізніше, у 1964 р., у Києві, як відомо, згинули від вогню та води понад 400 тис. одиниць зберігання відділу україністики бібліотеки Академії наук УРСР.

У повоєнний період і в Москві, і в Києві розгорнулася робота з обґрунтування «одвічної нерозривної єдності росіян, українців і білорусів та їх історії». В Україні разом з критикою «націоналістичних концепцій М. Грушевського, С. Єфремова, М. Слабченка, М. Василенка, Й. Гермайзе та М. Яворського пропагували нову періодизацію української історії, як єдино можливу з погляду «єдності історичної долі України і Росії». У брошурі «Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков. Богдан Хмельницкий» професор М. Петровський писав уже про приєднання України до Росії як про подію, що «відіграла виключно важливу роль у подальшій історії українського і російського народів», мала «винятково сприятливе прогресивне значення для українського народу», відіграла «величезну позитивну роль» в його історичній долі¹⁴. У 1943 р. у підручнику «История СССР» для восьмого класу за редакцією Г. Панкратової Переяславські угоди було кваліфіковано як «з'єднання двох великих братніх народів»¹⁵.

29 серпня 1947 р. за наполяганням Л. Кагановича було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», в якій було піддано критиці праці С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Славіна, М. Супруненка та Ф. Ястребова: «Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів...»¹⁶.

Саме так, «в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу», висвітлювалася історія України в двотомному виданні «Історія Української РСР» 1953 р., підготовленому співробітниками Інституту історії АН УРСР за редакцією О. Касименка. В 1967 р. перероблений і доповнений двотомник було перевидано за редакцією К. Дубини. Рішення, прийняте козаками в Переяславі, названо в ньому «величезної ваги історичним актом, підготовленим усім ходом історичного розвитку двох народів». Автори акцентували увагу читача на «величезному прогресивному значенні возз'єднання України з Росією для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку

¹³ Найхолодніше недержавним народам. У добу «холодних» війн. *Голос України*. 2000. 29 січня.

¹⁴ Петровський Н.Н. *Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков. Богдан Хмельницкий*. Москва, 1946. С. 54—55.

¹⁵ *История СССР* / Под ред. А. Панкратовой. Москва, 1943. С. 189.

¹⁶ *Институт історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936—1991: у 2 кн.* Кн. 1. 1936—1947. Київ, 2011. С. 560.

українського та російського народів»¹⁷. У згаданих виданнях знайшла своє логічне завершення нова радянська концепція Переяславської угоди 1654 р., яка, відображаючи погляд російської історіографії, стала домінівною в українській радянській історіографії. І небагато було вчених, які, подібно до М. Брайчевського, публічно порушували б питання: «Приєднання чи возз'єднання?».

Так формувалися засади «нової» концепції історичного розвитку України й українсько-російських взаємин. Остаточного оформлення вона набула в «Тезах ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 — 1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС у 1954 р. Суть її фактично зводилася до кількох положень: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь»; «борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом», його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава і старший брат — великий російський народ; Переяславська рада — акт, що возз'єднав Україну з Росією, і це «мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»; в результаті їх спільної революційної боротьби була створена Українська Радянська Соціалістична Республіка — «дійсно вільна, суверенна національна держава...»¹⁸.

У тезах ЦК КПРС, до розроблення яких долучалися й «придворні» історики з України, цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М. Грушевським, його учнями і послідовниками. Київська Русь у них розглядалася як загальноруська, а не Українська, держава; Переяславська рада оцінювалася як об'єднання українського та російського народів у єдиній Російській централізованій державі, існування козацько-гетьманської Української держави взагалі не визнавалося; національно-визвольну боротьбу українського народу в 1917—1920 рр. було названо «контрреволюцією», а українських державних діячів — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру — «платними агентами іноземного імперіалізму»¹⁹.

Тези ЦК КПРС стали ще одним кроком на шляху теоретичного обґрунтування радянським режимом поступового зближення, а згодом і злиття націй СРСР в єдине російськомовне і російськокультурне ціле. Йшлося вже не про «приєднання», а про «возз'єднання» України з Росією. Оцінки історичних явищ у житті України та їх характеристики визначили на кілька десятиліть напрям досліджень історичного шляху та долі українського народу. В подальшому в усіх радянських виданнях допускалося лише одне трактування, затверджене все тією ж «Большой советской энциклопедией»: «Возз'єднання України з Росією мало прогресивне значення для розвитку української культури і освіти», «відіграло

¹⁷ *Історія Української РСР*. У 2 т. Т. 1. Київ, 1967. С. 231.

¹⁸ *300-летие воссоединения Украины с Россией*. Сб. документів. Симферополь, 1954. С. 13—29.

¹⁹ Там само.

велику прогресивну роль в її подальшому економічному, політичному і культурному розвитку»²⁰.

У повоєнний період aberована інформація про Україну, її історію інтенсивно насаджувалася в довідкових виданнях, енциклопедіях, «наукових» працях, періодичній пресі. Впровадження в життя ідеології 300-річчя «возз'єднання» поглиблювало процес інкорпорування України до складу Росії. Найважливішим чинниками її були: економічна політика, спрямована на утворення так званого єдиного народногосподарського комплексу на просторах СРСР, військово-політичний і адміністративно-силовий тиск, мовно-культурна політика, спрямована на утвердження спільної мови, спільної культури.

Економічною основою «єдності» народів СРСР були одержавлені природні ресурси та засоби виробництва. Справжнім господарем країни було радянське чиновництво і його елітарний клуб — Центральний Комітет Комуністичної партії. Бюрократизація в повоєнний період досягла нечуваних розмірів. Позаконномічний примус та високий рівень експлуатації забезпечували утримання численної армії бюрократів, розгалуженої системи силових структур, величезної військової потуги. Надцентралізація всіх сфер життя зумовлювалася пріоритетністю інтересів держави над інтересами людини і визначала безправність і незахищеність останньої як в Росії, так і в Україні та інших радянських республіках.

Ідеологія «возз'єднання східного слов'янства» тотально насаджувалася в усіх сферах суспільно-політичного, культурного й духовного життя. Це була ширма багатопланової пропагандистської конструкції, спрямованої на нівелювання місця і ролі українського народу, перекручення його історії, а в підсумку — остаточної денаціоналізацію й асиміляцію.

Глибокий аналіз причин відродження переяславської ідеології в середині 1950-х років надав І. Лисяк-Рудницький у статті «Новий Переяслав». Учений зробив висновок, що вона (ідеологія) адресувалася передусім українській інтелігенції та бюрократії. «Кремлівські вожді, — писав він, — правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же «переяславській» ідеологічній платформі, сучасної радянської української інтелігенції?»²¹. Підтверджуючи думку американського професора, С. Кульчицький у статті «Три Переяслави» наголосив на важливому висновку, якого дійшли сучасні українські історики: після смерті Й. Сталіна використання масового терору як методу державного управління стало неможливим²². Тож, слід думати, потрібні були інші «інтегративні» шляхи і засоби утримання єдності радянської імперії.

Однак чи лише цим зумовлювалося відродження «переяславської концепції»? Чи не був цей крок, по суті, реставрацією її дореволюційної версії?

²⁰ *Большая советская энциклопедия*. Т. 26. Москва, 1977. С. 562.

²¹ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*: в 2 т. Т. 2. Київ, 1994. С. 300.

²² Кульчицький С. Три Переяслави. *Дзеркало тижня*. 2002. № 33, 31 серпня — 7 вересня.

Справді, за умов, коли російський народ уже було проголошено провідною силою серед усіх народів СРСР, партія потребувала теоретичного посилення курсу на злиття націй і утворення єдиної радянської нації. Тому цілком логічно й закономірно, що на зміну тимчасовій тезі про «вічну дружбу двох братніх народів» з'явилася теза про «єдність російського народу», про «триєдиний російський народ».

Тож наступним кроком (після партійних тез до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією) на шляху теоретичного обґрунтування поступового зближення, а згодом і злиття націй СРСР в одну став XXII з'їзд КПРС (1961), який прийняв нову програму партії. Саме на цьому з'їзді М. Хрущов зробив спробу дати визначення терміна «радянський народ». Теза про поступове й неухильне стирання в СРСР національних відмінностей, особливо мовних, стала однією з найбільш пропагованих у програмі перспектив розвитку комуністичного суспільства. Щоправда, в ній зазначалося, що цей процес буде тривалим і завершиться на наступному етапі розвитку національних відносин в СРСР, який характеризуватиметься подальшим «зближенням націй і досягненням їх повної єдності»²³. На практиці це вилилося в подальшу нівеляцію національних відмінностей, посилення боротьби з національною самотутністю народів і нетерпимості до будь-яких, навіть дрібних, реальних чи уявних «буржуазно-націоналістичних проявів» у суспільному житті народів СРСР.

Зміни в суспільстві в період правління М. Хрущова не набули глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінівною тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалось посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції і зросійщення народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії було визначено росіян, російський народ.

Загрозливу перспективу для майбутнього народів СРСР мало програмне положення КПРС про те, що «кордони між радянськими республіками в межах СРСР все більш втрачають своє минуле значення»²⁴. Це означало остаточну втрату навіть формальних ознак суверенності союзних республік і народів, ліквідацію їх федерації, якої фактично вже давно не було. Інтерпретуючи основні положення Програми КПРС, провідний академічний журнал СРСР «Советское государство и право» писав: «...питання про національні відносини в СРСР має лише прямо комуністичну установку — досягнення всебічної єдності радянських націй з кінцевою перспективою їх повного злиття ...якщо раніше ступінь федерування, характер національної державності, юридичний зміст національно-державних кордонів мали значення гаранта національної свободи, то тепер вони по-суті не мають більше такого значення... Уже тепер можна з упевненістю сказати, що з цього боку національна державність і федерація загалом

²³ Програма КПРС. Київ, 1961. С. 112—113.

²⁴ Там само. С. 20.

виконали свою історичну місію»²⁵. Так програмувалося перетворення всієї країни в єдине етнонаціональне поле.

З цією самою метою послідовно проводилася лінія на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій у суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал «Коммунист» пропагував ідею про те, що «... на вищих стадіях комуністичного суспільства неминуче зникнення національних відмінностей і злиття націй. Майбутнє злиття націй передбачає створення єдиної мови для всіх народів»²⁶. Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати й піклуватися про національні мови? Зневажливе ставлення до них яскраво продемонстрував закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток освіти в СРСР» (1958), який став засобом подальшого російщення і національного знеособлення неросійських народів. «Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць, — писав згодом І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — Але і ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців».

Але найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та пов'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і «предпочтительности» російської культури та другорядності української як «доважка» до російської»²⁷.

У 1960—1980-ті роки нав'язлива ідея створення «радянського народу» спричинила нову хвилю зросійщення. Тільки тепер радянські ідеологи перестали наголошувати на національних особливостях народів, а робили акцент на їхніх спільних радянських рисах, щоб формувати у них відчуття спільної ідентичності й мети.

В основі концепції «радянського народу як нової історичної спільності» стосовно України залишалася ідеологія «возз'єднання». Саме в ній були закорінені основні елементи опорної конструкції теоретичного винаходу партії. Наприкінці 1970-х років концепція набула завершеного вигляду й проявилася на повну силу, ґрунт для чого, вочевидь, створив «маланчукізм». Вона переконувала у тягlostі історичної традиції від «давньоруської народності», концепція

²⁵ *Советское государство и право*. 1961. № 12. С. 15, 23.

²⁶ *Коммунист*. 1958. № 11. С. 17.

²⁷ Дзюба І. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ, 1998. С. 153.

якої утвердилася в науці в 1950-х роках, до «радянського народу», про формування якого твердили комуністичні ідеологи. Історія «радянського народу», згідно з цим поглядом, сягала корінням Київської Русі, де завдяки низці факторів (спільна територія, «давньоруська» мова, спільна духовна і матеріальна культура, релігія, усвідомлення єдності Русі) нібито утворилася «давньоруська народність», яка стала етнічним субстратом для росіян, українців і білорусів. Порушену в пізньому середньовіччі єдність українців з «братами» було відновлено шляхом «возз'єднання» в 1654 р. — подією, що немов була запрограмована логікою історії. «Як гірко іронізували українські історики, згідно з радянською історіографією, Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб “возз'єднатися” з Росією і росіянами»²⁸. Концепція утверджувала росієцентричність минулого України, провінціалізм та меншовартість українців.

«*Інтернаціоналізм чи русифікація?*» Основою радянського народу як нової нації мала стати багат шарова національна свідомість, яку можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині — власне російський елемент, нижче — слов'янський («триєдиний російський народ»), ще нижче — решта національностей, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнародні стосунки, відповідна національна політика. «Нова радянська людина», на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти²⁹. Головним у формуванні радянського народу, за визначенням сучасного російського історика О. Барсенкова, було подолання етнічності, етнічного начала, акцент на «об'єднуючій» концепції³⁰. Однак на практиці це подолання етнічності стосувалося всіх національностей, крім російської. У паспортах громадян СРСР зберігався запис про національність, в анкетах — п'ята графа, в суспільстві культивувалася підозрілість до євреїв, українців, грузинів та ін., публічно могли висміювати, принижувати чукчів, «хохлів», «бульбашів», «чурок» та ін.

Комуністичною пропагандою наполегливо насаджувалася думка про етнічну єдність росіян, українців і білорусів. Необхідність масштабної пропагандистської кампанії в цьому напрямі зумовлювалася тим, що питома вага росіян у складі населення СРСР зменшувалася, тоді як мусульманське населення в союзних республіках та деяких автономіях Російської Федерації швидко зростало. За переписом 1979 р. питома вага росіян скоротилася до 52,4 %, перепис 1989 р. засвідчив, що росіяни становили вже 50,8 %³¹. Отже, домінування неросійського

²⁸ Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної нації XIX—XX століття*. Київ, 2019. С. 523.

²⁹ Гаджієв К.С. Тоталітаризм как феномен XX века. *Вопросы философии*. 1992. № 2. С. 13.

³⁰ Барсенков А.С. К вопросу о факторах формирования современной русской идентичности в России. *Русская идентичность на постсоветском пространстве*. Москва, 2008. С. 61; *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* / Голов. ред. В.М. Литвин. Київ, 2008. С. 580.

³¹ *Население СССР*. Справочник. Москва, 1983. С. 128; *Население СССР*. По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1990. С. 10, 37 (підраховано авторами).

населення в росієцентричному Союзі РСР ставало справою недалекого майбутнього. Це лякало партійно-державну олігархію, і вихід їй бачився в прискореній асиміляції українців і білорусів. Саме тому спрямовуваний Комуністичною партією тиск на «молодших братів» набрав у 1970—1980-ті роки потворних форм.

Стирання національних відмінностей, зокрема мовних, було визнано Комуністичною партією тривалим процесом. Магістральним напрямом її діяльності в 1970—1980-ті роки залишалася «інтернаціоналізація», а насправді — зросійщення, денаціоналізація самобутніх культур народів тодішнього СРСР. З кожним новим етапом історичного розвитку процес такої «інтернаціоналізації» посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери та галузі, проникаючи все глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонглювання термінами «розквіт», «зближення», «злиття», «радянський народ». Політичне ж завдання полягало у зміцненні тоталітарної російської держави, формуванні в людей однакових поглядів і спільної мети.

Комуністична партія продовжувала політику державної, політичної, господарської та духовної інтеграції народів СРСР. Стимулювалися міграції, змішування населення та створення багатонаціональних робочих колективів як на новобудовах, так і діючих заводах чи радгоспах.

Росіяни активно «освоювали» союзні республіки. Зокрема, заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР. Якщо в 1926 р. у республіці проживало 2,6 млн росіян, то в 1959 р. — 7 млн, а в 1970 — 9,1 млн³². У 1926 р. статистичне співвідношення українців та росіян в УРСР (без Західної України) становило приблизно 9:1. У 1989 р. ця пропорція (тепер уже з урахуванням українців західного регіону республіки) зменшилася до 3,3:1³³. Найбільший відсоток росіян концентрувався у Донецькому промисловому районі та на Півдні України. Переважання їх у містах свідчило про те, що прибували і заселяли вони переважно вже освоєні українцями та іншими народами землі. Російська етнічна група отримала найкращі з усіх національностей України, включно із самими українцями, умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб та інтересів. Росіяни посідали за своїм соціальним статусом найповажніше місце серед національних спільнот України. Трагедія останніх полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класовою, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям (насправді — партійно-бюрократичній верхівці), приховано культивувався й інша нерівність — національна.

³² Єфіменко Г. Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923—1938). *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. Київ, 2012. С. 234; *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали*. Київ, 1997. Ч. 2. С. 446, 468.

³³ Чирков О. Зовнішня міграція — головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні. *Дзеркало тижня*. 2002. № 3 (378), 26 січня — 1 лютого. *Політична історія України ХХ століття*. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945—2002). Київ, 2003. С. 310.

Росіяни в Україні завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе не національністю, національною меншиною, а нацією, носіями високої історичної місії. Завдяки своєму домінувному становищу у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них узагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та насправді вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги в усіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Російський іредентизм (боротьба за возз'єднання розірваного етносу) посилювався завдяки асиміляції українського населення і сприйняття його як окремої гілки того ж російського народу. Радянське партійно-державне керівництво виходило фактично з ідеї «СРСР як єдиної неподільної Російської держави». Ще у 1966 р. в листі-клопотанні до голови Ради національностей Верховної Ради СРСР український вчений, поет-перекладач, дисидент С. Караванський писав: «поява на Україні великих мас російського населення (відставні офіцери, відставні працівники КГБ та інші привілейовані категорії громадян), які селяться в містах і захоплюють усі вигідні посади, роботи і професії, призводить до того, що корінне українське населення відтискається на низькооплачувані роботи чорноробів, санітарів, двірників, грузчиків, будівельних та сіль. госп. робітників. Таке безцеремонне заселення відвічних українських земель не обіцяє нічого, крім національної ворожнечі»³⁴.

З Росії в Україну прибували не лише росіяни, а й представники інших народів, у тому числі й нечисленних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів — 51 з 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х років були представлені усі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини усіх зайнятих етнічних спільнот³⁵. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселилися вони Україною не компактно, а розпорошено, і не формували осібних етнічних спільнот. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися і здебільшого вважали себе росіянами або російськомовними українцями, посилюючи «російськість» України.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського й українського етносів закономірно зумовлювали подальше витіснення української мови зі сфери офіційного вжитку. Приклад у цьому подав перший секретар ЦК КП України В. Щербицький, виголосивши звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України в 1976 р. російською мовою. Надалі на партійних зібраннях, сесіях Рад, усіляких активах, зборах, зльотах, семінарах і симпозіумах домівною стала російська мова. Вимога писати дисертації лише російською мовою (1973), навіть з

³⁴ *Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)*: зб. матеріалів. Париж, 1967. С. 150.

³⁵ Даниленко В. «Новий курс» у національній політиці радянської держави. *Соціально-трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*: кол. моногр. Київ, 2015. С. 84.

проблем української мови і літератури, рекомендація нею ж популяризувати наукові досягнення «вимивали» мову з наукової сфери. Навіть мовознавство як наука перетворювалося на своєрідну танатологію, покликану займатися передусім впливами російської мови на національні та у відповідний час засвідчити природність розчинення їх у «новій історичній спільності — радянському народові».

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом, і водночас заохочувалася її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння панівною в Союзі мовою будь-де давало додаткові можливості соціальної мобільності, зокрема заробітків і кар'єрного просування в межах СРСР. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак у кінцевому підсумку наслідки цього були не на користь обом мовам і культурам. Руйнувалася національна ідентичність. Українська республіканська адміністрація була готова до асиміляції, сприяла їй, як і значна частина вже денационалізованої інтелігенції. Поріг опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. В різних соціальних групах він різнився — найбільший спротив уподібненню чинився традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією. Найвпливовішими агентами зросійщення виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська і комсомольська організації, установи освіти, армія, православна церква, молодіжні, жіночі організації. Особливої відмінності між державними агентами і громадськими не було, оскільки й ті, й інші перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно, тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими і були спрямовані на послаблення національних відмінностей неросійських народів та посилення всього, що зближувало з Росією. Постійно велася війна проти історії, народних традицій, культури, мови неросійських народів шляхом їх фальшування або замовчування боротьби за власну державність, перманентні обвинувачення їх у так званому буржуазному націоналізмі.

Русифікаційні процеси в Україні, як і в Білорусії, були особливо масштабними й глибокими, адже і українців, і білорусів розглядали, як підкреслювалося, в межах російської етнічної нації, яку треба було консолідувати, ліквідувавши сліди «чужих» впливів у всіх сферах соціально-культурного життя, передусім в освіті, науці, літературі, мистецтві, друці. Тож уже наприкінці 1970-х років у сфері друку, наприклад, кількість назв виданих національною мовою книжок, що припадала на мільйон жителів, які розмовляли українською мовою, становила в Україні всього 88,9. За цим показником республіка посідала передостаннє місце серед десяти найбільших слов'янських націй. Останнє місце з показником 58,9 належало білорусам. У росіян цей показник становив 472,2³⁶. Отже, асиміляції зазнавали передусім «брати-слов'яни», що слугували свого роду гумусом для розвитку російського етносу та ідеологічного продукту комуністичних провідників — «радянського народу».

³⁶ Грицак Я. *Нарис історії України...* С. 525.

У єдиному потоці русифікаторської політики звичайно виявлялися регіональні особливості. Процес русифікації на Заході, Сході і Півдні України не був однозначним, різнився і за змістом, і за динамікою. Якщо на Сході і Півдні України у повоєнні часи швидких обертів набирали власне асиміляційні процеси, зумовлені постійним напливом російського етнічного елемента, то на Заході важливим інструментом зросійщення залишалися деполонізація та «українізація» на радянський кшталт. У 1944—1946 рр. з території України до Польщі насильницькими методами було переселено близько 1 млн поляків, а з Польщі до України — майже пів мільйона українців. На початку 1950-х років було фактично придушено український збройний рух опору, очолюваний Українською повстанською армією. В роки виснажливої війни проти радянського окупаційного режиму УПА втратила 250 тис. бійців. З охоплених опором західних областей УРСР каральні органи до 1953 р. депортували 203,6 тис. осіб³⁷. Радянізацію західноукраїнських земель здійснювали в такий спосіб і в таких формах, які в подальшому (у 1970—1980-ті роки) забезпечили наростання русифікаційних впливів, їх уніфікацію в межах усього СРСР.

У 1978 і 1983 рр. в СРСР було прийнято нові партійно-державні постанови щодо вивчення і викладання російської мови в союзних республіках. Відповідно, Міністерство освіти УРСР затвердило «Додаткові заходи з удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки». Планувалося починаючи з 1984 р. під час навчання російської мови й літератури в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання ділити класи й групи з понад 24 учнями на дві підгрупи. Розширювалася мережа шкіл з російською мовою навчання та з поглибленим вивченням російської мови. Запроваджувалося навчання російської мови в дошкільних закладах. Передбачалося розширити підготовку вчителів російської мови й літератури, викладачів і науковців, збільшення видань навчальної, методичної та художньої літератури російською мовою. Відновлювалася, по суті дореволюційна доплата «за обрусение края»: зарплата вчителів, які проводили заняття з російської мови і літератури, була на 15 % вищою, ніж решти учителів. «В бюджеті на утримання установ освіти, — повідомляв ЦК КПРС у секретній інформації ЦК Компартії України, — починаючи з 1984 р. щорічно передбачаються асигнування в сумі 2,5 млн руб. на підвищення ставок заробітної плати учителям початкових класів, які проводять заняття з російської мови, учителям російської мови і літератури 4—10 класів. Збільшений стипендіальний фонд на 357 тис. руб. для виплати підвищеної стипендії студентам, які навчаються на спеціальності «Російська мова і література»»³⁸.

Державна мовна політика, спрямована на пониження соціальної ролі національної мови корінного і найчисленнішого населення республіки — укра-

³⁷ Винниченко І.І. *Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання*. Київ, 1994. С. 82.

³⁸ *Національні відносини в Україні у XX ст.* С. 442.

інців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. На кінець 1980-х років склалося так, що в канадському місті Едмонтоні було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську і Харкові разом узятих. 700 тис. українців Криму не мали жодної української школи. Поодинокими були українські школи або українські класи в промислових містах Донбасу та Придніпров'я. Загалом в Україні лише 3,5 % дітей, які в 1990 р. пішли в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою і 14,5 % — у садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час російською мовою проводили заняття у 95 % вишів, технікумів і профтехучилищ. Із 45 профтехучилищ Києва не було жодного, яке працювало б в українському мовному режимі. На 75 % російськомовними були дитячі садки³⁹.

За умов зросійщеної освіти в Україні швидко денационалізувалася українська інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт. Між 1959 і 1989 рр. чисельність українців, що вважали українську мову рідною, зменшилася з 93,4 до 87,7 %⁴⁰. Кількість українців, які вважали російську мову рідною, зростає за 20 років удвічі і становила в 1979 р. майже 4 млн осіб. За переписом 1989 р., серед населення України було 72,6 % українців, а за даними соціологічних досліджень, українською мовою вільно володіли лише 67 %⁴¹.

Зросійщення проводилося одночасно й через інші сфери й галузі культури: видання друкованої продукції, засоби масової інформації, систему охорони пам'яток, кінематограф, концертно-театральну діяльність тощо. Якщо в 1960 р. книжки українською мовою становили 49 % усіх, виданих у республіці, то наприкінці 1980-х — лише 20 %. Кількість назв на мільйон населення становила лише 54, тоді, як у Болгарії — 581, Угорщині — 885. У 1970-х роках питома вага українськомовних журналів у республіці впала з 46 % до 19 %⁴².

Незадовільною була ситуація і в українському кінематографі, де створення фільмів українською мовою не відповідало ні можливостям, ні потребам. Бюрократичні перешкоди, нижчі розцінки на створення одного фільму, аніж у Росії, заважали перетворенню кінематографа на потужний рушій національно-культурного розвитку. Побойовання влади щодо національного колориту у фільмах Ю. Ілленка «Білий птах з чорною ознакою» (1970), Б. Івченка «Пропаля грамота» (1972) зумовило їх складний шлях до глядача. За даними газети «Культура і життя», діючий фільмофонд України на 1980 р. налічував 2 967 фільмів, з них

³⁹ Баран В.К., Даниленко В.М. *Україна в умовах системної кризи (1946—1980-ті рр.)*. Київ, 1999. С. 205.

⁴⁰ Котигоренко В. *Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945—1991). Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. 2012. С. 478.

⁴¹ Баран В.К., Даниленко В.М. С. 205.

⁴² Каганов Ю.О. *Конструювання «радянської людини» (1953—1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019. С. 148.

лише 235 — українською мовою, переважно старі. У 1989 р. у кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів і тільки один демонструвався українською мовою. Щороку Грузія, Казахстан, Узбекистан дублювали по 55—75 фільмів, Україна — лише 20⁴³.

Кращою була ситуація з українською мовою в західних областях України. Відсоток загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання тут був значно вищим, ніж у центральних, південних чи східних областях. До 1971 р. 25 % лекційних курсів у вишах західного регіону України читалися українською мовою. Однак уже через три роки цей показник упав до 15 %⁴⁴. Так послідовно і цілеспрямовано радянська влада виховувала в українців національний нігілізм і комплекс неповноцінності.

У таких самих або ще в гірших умовах перебували мови етнічних меншин України. Частка видань мовами етнічних меншин республіки на кінець 1980-х років становила лише 0,3 %, хоча мовами зарубіжних країн друкувалося вдасятеро більше. З майже пів мільйона осіб єврейського населення України 82 % рідною мовою називали російську. Російська історіографія подавала це як перемогу інтернаціоналізму, представляючи російську мову як «общесоветскую ценность»⁴⁵. Наприкінці 1980-х років радянський режим визнав за можливе відкрито оприлюднити свої прагнення у сфері національно-мовної політики і надати їм юридичного оформлення. Пленум ЦК КПРС у 1989 р. прийняв постанову про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної», а наступного року Верховна Рада СРСР прийняла закон про мови народів СРСР, відповідно до якого російській мові надавався статус офіційної.

«Українцям підмінювали історичну пам'ять, національну свідомість, мову, пропонуючи натомість ідею панівної нації, російську мову та культуру, кар'єрні перспективи, — пише сучасний дослідник І. Діак у монографії «Україна — Росія». — Лише ті, хто погоджувався на це, ставав не просто «людьми двох націй», але й змінював у паспортах національність, наближав своє прізвище до російського, вважався в імперії братнім українцем і політично благонадійним громадянином. Таким були відкриті службові перспективи. А інакше людина перетворювалася на «українського буржуазного націоналіста»⁴⁶.

У справі духовного упокорення України не останню роль відігравала Російська православна церква, яка ще за Петра I остаточно перетворилася на департамент державного апарату, відірвалася від народу і зрослася з самодержавством. Фундаментом державного будівництва для російської імперської державності XIX — початку XX ст. була, як відомо, тріада «Православ'я. Самодержавство. Народність». Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, роз-

⁴³ Ховайба Н. Г. *Державна політика у галузі кінематографа УРСР (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 80.

⁴⁴ Баран В.К., Даниленко В.М. С. 207.

⁴⁵ Холмогоров Н. *Новая историческая общность людей*. Москва, 1975. С. 29.

⁴⁶ Діак І.В. *Україна — Росія*. Київ, 2001. С. 182.

винувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини XIX ст., радянські керівники і православну церкву в другій половині XX ст. підпорядкували великодержавним інтересам, перетворивши її на ідеологічний підрозділ КПРС. Як слушно зазначила К. Щоткіна, «підкладка» радянської імперської культури була проникнута православ'ям, а «духовенство — принаймні, вище — було щільно інтегроване в радянську номенклатуру. Такий собі «таємний відділ», діяльність якого не афішувалася, але обійтися без послуг якого теж не виходило»⁴⁷.

Попри всі видимі суперечності між двома релігіями — православ'ям і комунізмом, Російська православна церква (РПЦ) у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворившись на рівні підсвідомості в складову життєвого світу «радянської людини». Про зрощування церкви і радянської влади під проводом останньої свідчать хоча б такі символічні факти, як визнання церковними ієрархами Й. Сталіна «богобраним вождем воїнських і культурних сил Росії» та чотириразове нагородження патріарха Алексія I (1945—1970) орденом Трудового Червоного Прапора.

Поворот у ставленні партійно-радянського керівництва до Російської православної церкви був продиктований необхідністю зміцнення і консолідації «інтернаціональних» сил усередині СРСР. РПЦ стала її важливим інструментом. Сповідуючи ідею російської єдності, єдності території СРСР, єдиної мови, культури і церкви, вона послідовно виконувала роль каталізатора й цементувального компонента радянського суспільства. Наполегливо культивувала вона й російські духовні цінності, російську національну ідею, оберігаючи «свою» канонічну територію від будь-яких сепаратистських впливів. РПЦ категорично виступала проти створення Української помісної православної церкви. І церквона, і світська влада СРСР цілком усвідомлювали роль релігійного чинника в державному розвитку — цього їх навчав світовий історичний досвід. Адже Велика Британія постала як світова імперія значною мірою завдяки виникненню окремої від Ватикану англійської церкви. Вирішальну роль відіграла церква у звільненні Болгарії з-під османського поневолення. Наявність власних церков убезпечило грузинський і вірменський народи від асиміляції в умовах іноземного панування.

РПЦ постійно опікувалася розширенням зони свого впливу. В цьому вона досягла в повоєнні часи значних успіхів. Своєї мети вона досягала зазвичай за допомогою світської влади та її адміністративно-силових можливостей. Радянський режим, атеїстичний за своєю природою, на практиці проводив лінію, спрямовану на зміцнення церковної єдності російського й українського народів під егідою Московського патріархату. Для цього зміцнювався духовно-адміністративний центр у Москві, придушувалися будь-які відцентрові рухи всередині пра-

⁴⁷ Щоткіна К. *Хроніки Томосу*. Харків, 2019. С. 79.

вославної церкви, робилося все для того, щоб у Радянському Союзі домівною була єдина структура — Російська православна церква.

Розглядаючи православну церкву в радянській Україні як невід'ємну і невідокремлювану частину РПЦ, правлячі кола СРСР робили все, щоб вона була панівною конфесією на всій території України. Досягалося це традиційними для більшовицької системи шляхами, способами і методами. Так, приєднання Західної України до СРСР відразу гостро поставило питання про доцільність існування на її території Української греко-католицької церкви, традиційної для регіону, звичної для місцевого населення з виразним національним забарвленням — інституції, яка протягом кількох століть сприяла збереженню української ідентичності, виступала натхненником національно-визвольної боротьби. Тож у перший мирний повоєнний 1946 рік греко-католицької церкви Галичини, а в 1949 р. — Закарпаття було ліквідовано як самостійні інститути, їхні храми перетворено на православні, а вірян підпорядковано Російській православній церкві.

Західноукраїнське населення важко приймало православ'я, яке насаджувалося насильницьки, до того ж атеїстичною державою. В очах національно налаштованих західних українців воно справедливо ототожнювалося з русифікацією. Уніатство ж сприймалося ними — і не лише уніатами, а й багатьма свідомими українцями-православними — як національна українська релігія, гнана за своє українство⁴⁸.

Однак, підтримуване владою, російське православ'я поступово утверджувалося на території Західної України. Впродовж 1946—1956 рр. у регіоні на православ'я було «переорієнтовано» 2 959 греко-католицьких храмів з 3 147, 1 241 священник з 1 832. Як повідомляв голова Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР В. Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоди на возз'єднання, в адміністративному порядку розпускали, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородського соборів, — заарештовували, засуджували або ж, у кращому випадку, позбавляли парафій⁴⁹.

Так утворювався не лише спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувався і зміцнювався церковною і світською (російсько-радянською) владою. Українців і росіян церква навчала, що вони — єдине ціле, в них єдина держава, єдина віра, єдині мова і культура. А «єдина» — означало російська. Бо негласно між вірними РПЦ і росіянами ставився знак рівності. Як і в минулому, «московський шовінізм у московській церкві, — зауважував свого часу М. Бердяєв, — це... суто московська національна її прикмета. Московська церква насичена московським шовінізмом від гори до низу, і в минулому, і в сучасному»⁵⁰.

⁴⁸ Див.: Поспеловский Д.В. *Русская православная церковь в XX веке*. Москва, 1995. С. 262—263.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4263. Арк. 203.

⁵⁰ Цит. за: Шуба О. *Релігія в етнонаціональному розвитку України*. Київ, 1999. С. 84.

Потужним інструментом затвердження концепту «радянський народ» у другій половині ХХ ст. була Радянська армія, в якій панувала одна — російська — мова. Позиція влади полягала в тому, що боєдатним може бути «только воин, свободно владеющий русским языком»⁵¹. Тож мовою повсякдення, теоретичних і практичних навчань в армії й на флоті залишалася мова нової — російсько-радянської — спільності. Перебуваючи певний час у замкненому, об'єднаному військовою дисципліною російськомовному просторі, українці були приречені на зросійщення (як і ув'язнені в радянських тюрмах).

У радянській армії діяв той самий принцип, що і в цивільному житті — сепарування кадрів за національною ознакою. «Головною метою кадрової політики було відсіювання потенційно ненадійних людей за різними критеріями надійності, але етнічність була передовсім», — згадував про свій командирський досвід перший міністр оборони незалежної України К. Морозов⁵². Українців відправляли служити за межі республіки, а до неї направляли переважно росіян. Так, на схилі «перебудови» в СРСР, у 1990 р., у трьох військових округах України росіяни становили 70—75 % офіцерського складу, а у внутрішніх військах МВС — навіть 80 %. Українські ж офіцери, випускники військових навчальних закладів республіки, розпочинали свою службу, як правило, в Сибіру, Забайкаллі, Середній Азії, на Крайній Півночі. Того ж таки 1990 р. офіцерський склад Забайкальського і Далекосхідного округів на 60 % становили українці⁵³. Зважаючи на те, що питома вага українців у офіцерському корпусі Радянської армії була доволі високою (понад 40 %), вони, а з ними і їхні сім'ї, що перебували тривалий час в інонаціональному середовищі, самі ставали активними чи пасивними агентами й адептами російської ідеї, російської культури.

Традиційно уніфікаторську роль виконували радянські засоби масової інформації, передусім преса. Неухильно зростали обсяги російськомовних радіо- і телепередач. Позбавлені природної підтримки власне національного оточення, творці української газетно-журнальної мови, мови радіо і телебачення наповнювали її русизмами і зрусифікованими словами-покручами, поширювали типово російські фразеологізми, логічні конструкції, синтаксичні й морфологічні традиції. Калькування з російської знебарвлювало українську мову, позбавляло її унікальності. Уніфікація українського словника, який все більше ставав, за вдалим висловом 1930-х років академіка А. Кримського, «російсько-російським», призводила до збіднення мови, бо з неї вилучалися суто національні форми. Як слушно відзначив відомий мовознавець О. Пономарів, політика злиття мов досягла апогею в 1970-х — 1980-х роках, коли не подібні до російських українські слова вилучали з мови або оголошували діалектними, застарілими, штучними тощо, а до видавництва і редакцій надходили списки слів, які належало вилучати з творів⁵⁴.

⁵¹ *Красная звезда*. 1973. 20 января.

⁵² Морозов К. *Моя українізація*. Київ, 2014. С. 84.

⁵³ Діак І.В. *Українське відродження чи нова русифікація?* Київ, 2000. С. 167.

⁵⁴ Пономарів О.Д. *Українське слово для всіх і для кожного*. Київ, 2013. С. 11—12.

У результаті такої політики страждали обидві мови: російська шаблонізувалася, уніфікувалася, українська ж деформувалася під потужним російським впливом. Радянська мовотворчість набувала деструктивного характеру і в суспільстві, і в мові, тому що дистанціювала широку українську громадськість не лише від творення мови, а й від участі в громадсько-політичному і культурному житті. Російська мова впливала не тільки через фактичне переважання російської культури в міському середовищі, а ще й тому, що саме в Росії містилися найбільші і наймогутніші інформаційні центри. Всі новини подавалися російською мовою, поширювалися за одним шаблоном усім інформаційним структурам, від яких вимагали лише точного передруку отриманої інформації без жодних змін і замінів. Робилося все, аби «відзвичаїти український етнос від себе самого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорошеного до атомарного стану, в пилову хмару “нової історичної спільності”»⁵⁵.

Наслідком стало дальше заглиблення України у російський політичний та економічний простір, поглиблення стану її всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси за умов тотального одержавлення набули спотвореного характеру. Радянська надцентралізація вела до втрати українським суспільством гнучкості й динамічності, мобільності, здатності до саморегулювання та самоврядування.

Хоча окремі російські історики й політологи і пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проекти здійснювалися на основі альянсу великоруського й українського народів⁵⁶, насправді це було не зовсім так. Ці народи ніколи не виступали в російській історичній традиції й політиці як рівносуб'єктивні. Український народ розглядали, як підкреслювалося, переважно як частину російського народу, і стосунки між ними будувалися з підпорядкованим і асимільованим використанням сил і потенцій українського народу відповідно до загальноімперських цілей. Українців використовували не стільки як імперіоформівний етнос, скільки як пасивний імперіонаповнювальний та імперіоутримувальний. Саме тому українців так активно розселяли по всій країні — від російського Нечорнозем'я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, армія, будови п'ятирічок, освоєння цілини, нафтогазових родовищ, будівництво БАМу тощо стали важливими інструментами зміцнення імперських устоїв і порядку.

Стрижнем СРСР була Росія, відповідно, влада маніпулювала і становищем, і призначенням російського народу. Теза про «триєдиний російський народ» покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, використавши їхній потенціал для зміцнення імперії. Вона не витримує критики хоча б тому, що розглядається як історична даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямо-

⁵⁵ Забужко О. Мова і влада. URL: <http://www.geocities.com/ukrexlibris/zabuzko/r02.html>

⁵⁶ Окара А. Суждено ли Киеву стать новым центром поствизантийской цивилизации? URL: <http://bunker.4t.com./statti/imperia.htm>; Каграмонов Ю. Вперед к новой Византии? *Дружба народов*. 2001. № 2. С. 162—167.

ване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. Вона суперечить логіці історичного процесу, його діалектиці.

Зросійщення України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж у минулому, послаблювали Радянський Союз як імперське утворення, бо знижували поріг його цивілізованості й культури, посилювали закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Імперські заходи послаблювали волю до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею, національно-культурні цінності. Дегероїзація і денационалізація української історії і наповнення її негативними рисами, чужорідними «героями» і характерами сприяли формуванню поколінь «радянських українців» — субпасіонарних носіїв негероїчної ментальності. Повеєнна радянська Україна посилила процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності на об'єкт зовнішнього впливу, що прирікало її на провінційне існування та екстенсивний шлях розвитку.

І Україна, і Росія не були суб'єктами міжнародного права, хоча Україна з 1945 р. була членом Організації Об'єднаних Націй, Росія формально — ні. Однак СРСР, як відомо, уособлювала Росія, яка була його основою, ядром. Російські національні інститути були розчинені в імперських радянських. Статус Російської Федерації був штучно підмінений радянським національним централізмом з його основними конструкціями — КПРС, КДБ, МВС та армією. Етнічні росіяни домінували не лише в силових структурах, а і в партійних органах. Уже на рубежі 1940—1950-х років представництво росіян у всіх владних структурах було високим як ніколи⁵⁷.

СРСР з самого початку був асиметричною федерацією, утвореною за власним баченням і розумінням її архітектора — Й. Сталіна. З роками ця асиметрія згладжувалася, зокрема зовнішні її ознаки, а внутрішня напруга наростала. Напередодні прийняття нової Конституції СРСР (1977) Л. Брежнев ініціював серію законів щодо зміцнення СРСР, надавши національним російським автономним республікам вагомі політичні й господарчі привілеї порівняно з власними російськими агроіндустріальними районами.

Стратегічний розвиток радянського військово-промислового комплексу і виробництва у 1970—1980-ті роки планувався, виходячи з поділу країни на 18 великих економічних районів. Натомість республіканських адміністративних кордонів фактично не було, принаймні до уваги їх не брали, що в перспективі реально загрожувало самому існуванню національних республік.

Комуністична партія у своїй суспільно-політичній практиці послідовно керувалася великоруською традицією, домінантою якої від часу Переяславської угоди був згадуваний принцип централізму та викорінення будь-яких проявів «національного сепаратизму». Радянська політична еліта, представлена здебіль-

⁵⁷ Вишне夫斯基 А. *Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР*. Москва, 1998. С. 350.

шого росіянами, виходила з того, що на території СРСР, від Карпат до Тихого океану, живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні корені і традиції. У 1989 р. навіть М. Горбачов, Генеральний секретар ЦК КПРС, змушений був визнати: «Ми не можемо, не маємо права відійти від визнання тієї беззаперечної істини, що ... насадження під виглядом федерації жорстко централізованої держави найтяжчим чином відбилосся на характері взаємовідносин націй і народностей Радянського Союзу, на їхніх настроях. В результаті цього була серйозно скомпрометована сама ідея федерації. В широких верствах населення, особливо союзних республік, посіяно зерно недовіри і упередженості до центральної влади, до важкої “руки Москви”»⁵⁸.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, був неприродним, «поверхневим», покликаним обслуговувати процес денационалізації. В реальному житті успішно діяв інститут «старшого брата». Міжнародні стосунки, як і міжкультурна комунікація, будувалися часто за васальним принципом господаря і підлеглого. Такий тип політичного «інтернаціоналізму» був принципово відмінним від справжнього, щирого інтернаціоналізму, який в усьому СРСР становив природну основу повсякденних стосунків між простими людьми різних національностей, що впродовж тривалого часу разом жили, працювали, воювали, служили в армії, одружувалися і виховували дітей.

Творення «нової людини» давало свої результати. Як зазначав Л. Кучма в книзі «Україна — не Росія», «на сході України з'являється усе більше людей, що відносять себе в однаковій мірі і до українців, і до росіян»⁵⁹. В умовах повсякдення і природний, і неприродний інтернаціоналізм розмивав мовно-культурні межі, об'єктивно сприяв зміцненню метрополії, домівної нації, панівної ідеології, культури, мови. Наслідком поширення в Україні радянського варіанта «російської цивілізації» стали пізніші за часом події в Криму та на Донбасі.

Особистісний розвиток повоєнних поколінь радянських людей різних національностей відбувався під потужним впливом державних і громадських інститутів. Серед широких мас населення культивувалося і насаджувалося (як норма життя) правило, за яким інтереси колективу завжди були вищими за інтереси особистості. Нова історична спільність (радянський народ) колективізувала й розчиняла в собі «я» громадянина, формуючи «радянську людину». Пропаганда радянського способу життя, суспільних відносин, прагнення допомоги «пролетарям» інших країн — усе це накладало свій специфічний відбиток, який виявлявся в тому, що особистості як такої, індивідуальності в радянському суспільстві бути не могло. Життя як таке було життям колективним. Індивідуалізм кваліфікувався як щось чуже і неприйнятне. Особистості, тим більше індивідуалісти, ставали ізгоями, вони не відповідали генеральній лінії партії, а тому зазнавали обструкцій та різних форм «перевиховання». Способів тиску на та-

⁵⁸ Горбачев М.С. *В единстве партии — судьба перестройки*. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 года. Москва, 1990. С. 22—23.

⁵⁹ Кучма Л. *Украина — не Россия*. Москва, 2004. С. 285.

ких людей було чимало. Внаслідок цього деформувалася мораль суспільства та індивіда. Пишно розквітнули корупція та бюрократія. Радянська імперія поступово перетворювалася на країну парадоксів та відвертого абсурду, де постійними були лише «тимчасові труднощі». Хоча зовні все було ніби пристойно — зближувалися нації, міцніла дружба народів і зростав їхній добробут. «Радянська людина» була дзеркальним відображенням суспільного середовища, в якому існувала.

Ідеологічна робота в країні була спрямована цілком і повністю на виховання «радянського» патріотизму, особливої гордості за свою державу та любов до неї, яка мала змусити людину все своє життя жертвувати цій державі, безкінечно зазнаючи принижень, абсолютної відсутності свободи, напівголодного існування, позбавлення елементарних умов нормального повсякденного життя. Будь-який вияв невдоволення насильством бюрократії, практичною відсутністю перспектив на отримання нормального житла, соціальних послуг тощо розцінювалося як антипатріотичне.

Виховання радянського патріотизму будувалося на психологічній основі державної і російської винятковості, ізольованості від інших народів, а також на переконанні в тому, що інші держави або народи ворожі «нам» і протягом століть прагнули і прагнуть підпорядкувати або знищити «нас».

У результаті такого виховання значна частина українських громадян ставала переважно радянськими, а не українськими, патріотами. Радянське і російське в їхньому житті перепліталася в єдине ціле.

Процес формування, чи «конструювання», «радянської людини» в суспільно-політичних реаліях радянської України 1953—1991 рр. ґрунтовно проаналізовано у монографії запорізького історика Ю. Каганова. Фокус дослідницької уваги зосереджено на фактично основних блоках радянської цивілізації: освіта, засоби масової інформації та соціокультурні практики⁶⁰. Однак автор, оцінюючи соціальний трансфер, не характеризує «кінцевий продукт конструювання» — якості радянської людини, які формувала система. Набуваючи їх, громадянин СРСР поступово перетворювався на «совка», що на Заході дістав зневажливу назву «homo sovieticus».

Зasadничі ознаки, які характеризують «радянську людину» — представника «нової історичної спільності», предметно визначили філософи, соціологи, літературознавці. Так, Г. Грабович серед основних називає «публічну безвідповідальність», О. Забужко — «безмовність», «ментальну кастрованість», С. Грабовський підкреслює «відокремлення думки від дії», або ж «розрив між словом і ділом». «Слово виступає певним ритуальним жестом, покликаним магичним чином заспокоїти можливі збурення у соціальній дійсності, — зазначав С. Грабовський, — тим часом, “правильно” висловившись, можна діяти згідно з

⁶⁰ Каганов Ю.О. *Конструювання «радянської людини» (1953—1991): українська версія*. Запоріжжя, 2019.

власними інтересами, які можуть докорінно розходитися зі словами. Власне, таку розбіжність може зафіксувати тільки людина з раціональними настановами. Для особи ж, що перебуває “всередині” відповідного міфу, розбіжності немає». Для «советських людей» характерними були «спільна міфологічна картина світу, спільне міфологічне казання про «богів» (Ленін, Сталін) та «героїв» (Ворошилов, Щорс, Жуков тощо), спільний міфологічний поділ світу на «людей» («своїх») і «нелюдей» («імперіалісти», «жиди», «чурки», «чучмеки», «бандери»). «Советська людина, — висноував С. Грабовський, — має усталену, структуровану, чітку й ефективну пояснювальну схему для всього, що існує на білому світі. Ця схема, як і належить міфіві, побудована на граничній опозиції “свого” й “чужого”, “білого” й “чорного”»⁶¹.

Комуністичні ідеали з часом усе більше відривалися від реальної дійсності і, як ідеали зовнішнього, штучного світу не сприяли соціальній індивідуалізації людини. Людина не була вільною. Вона була продуктом тоталітарного суспільства, де вільний громадянин, як такий, не мав права на існування. «Радянська людина», будучи «прозорою» для влади, навчилася, звикла відчувати себе частиною суспільства, частиною соціальної системи — «гвинтиком». Щоправда, за це вона мала певну підтримку, впевненість у своїй безпеці і своєму майбутньому. Дотримання встановлених правил гарантувало уніфікований мінімум здобуття освіти, роботи, благ життя, виховання дітей. Вже звична до роздвоєності життя, «радянська людина» сама формувалася з подвійним дном: з одного боку — природна, національна ментальність, з іншого — насаджувана, «радянська».

Отже, радянська людина, на думку багатьох учених, — це особлива порода людей, яка виникла в умовах ідеологічного тиску та радянської дійсності з її суцільним дефіцитом і повним безправ'ям перед лицем тоталітарної влади. Такому типу людей приписують «спритність, лицемірство, підвищену нервозність і суєтливість, злостивість, звичку задовольнятися мінімумом життєвих благ, звичку до бідності, величезне терпіння в поєднанні з нетерплячістю до чужої думки, а нерідко й до зовнішнього вигляду, костюма, манери поведінки, своєрідне поєднання недовіри до держави і майже релігійної віри у верховну владу, а також непорушної віри в істинність інформації, що публікується в центральних органах преси, з тотальною недовірою до всього і вся»⁶².

У справі створення «радянської людини» комуністичний лад у СРСР просувався значно далі, ніж у справі створення «нової історичної спільності» — соціалістичної нації. Більшовицька національна політика освячувала і підтримувала явні відмінності в національно-державному устрої народів, їхньому становищі у складі союзної держави. Відмінності ці були результатом не стільки

⁶¹ Цит. за: Грабовський С. «Советська людина» як культурно-антропологічний тип. URL: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2000/1/sov.html>

⁶² Беловинский Л.В. Хомо советикус. *Энциклопедический словарь истории советской повседневной жизни*. Москва, 2015. С. 695.

самовизначення, скільки волюнтаристських рішень всесильного центру. Якому народові, в яких межах, коли і яке національно-державне утворення дати або ліквідувати, центр вирішував, керуючись здебільшого древнім принципом правителів поліетнічних держав — «розділяй і владарюй». Неадекватний підхід до національних цінностей російського й решти народів СРСР не міг забезпечити реалізацію ідеї побудови загальнодержавної спільності людей⁶³.

«Нова історична спільність» — радянська за формою і російська за змістом — постала міфом, що підводив псевдотеоретичну основу під процес денационалізації народів СРСР. Серед інших відомих науці спільнот радянська проголошувалася вищою і зрілішою. Це була прожектерська спроба поставити насильно створену і підтримувану єдність громадян СРСР в один ряд з природно-історичними спільнотами світового рівня. Радянська Україна «в сім'ї вольній, новій» втрачала своє автентичне національне обличчя, культурно-духовну своєрідність, а українці розчинялися в штучно конструйованому середовищі «радянського народу», формуючи багатомільйонну верству денационалізованих «простих радянських людей». Останні й донині справляють суттєвий вплив на соціально-політичне життя країни, тягнучи її в «русский мир».

Міфологеми національної «обраності», «винятковості», «месіанськості» Росії у ХІХ ст. стали продуктом її відсталості й нездатності конкурувати з навколишнім, передовсім європейським, буржуазно-демократичним світом. Ці причини, нездатність наздогнати Європу, цивілізований світ у соціально-економічному змаганні та прагнення утримати підлеглі чи сусідні народи в «російському цивілізаційному просторі» породили в радянських умовах ідеологію «пролетарського інтернаціоналізму» та «радянського народу», а в сучасний період — «русского мира». І в першому, і в другому випадках — це не наднаціональний, а суто російський проект.

⁶³ Див.: Вдовин А.М., Корецкий В.А. Распад СССР и проблемы национально-политического развития России. *Российское государство и общество. XX век*. Москва, 1999. С. 358.

ПАРАДОКСИ «РОЗВИНЕНОГО СОЦІАЛІЗМУ»: ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Руйнація номенклатурної системи (середина 1950-х — 1985 рр.). Номенклатурна система в Радянському Союзі пройшла кілька етапів розвитку, на кожен з яких впливала постать першої особи держави. Специфіка її світосприйняття, розуміння викликів часу та відповіді на них визначали спосіб функціонування влади. Авторитарно-бюрократичний пізньосталінський етап змінився контрольованим лібералізмом М. Хрущова, що через транзит консервативно-колективного керівництва на чолі з Л. Брежневим призвів до спроби перебудови і, врешті, — розпаду компартійно-радянської номенклатури.

Системотвірним ядром влади номенклатури була КПРС. Її українське відділення — Компартія України — постійно зростала чисельно: якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн, 1971 р. — 2,5 млн, то в 1984 р. — 3,1 млн членів (зокрема 106 тис. кандидатів). Прирощення партійних рядів супроводжувалося суворим контролем соціального походження її кандидатів, що на формальному рівні проявлялося у дотриманні визначених пропорцій представництва основних соціальних класів / верств: робітників—селян—інтелігенції (службовців). Партійні осередки діяли практично в усіх організаціях, установах, навчальних закладах та на підприємствах.

Поряд з нарощуванням складу відбувалося й очищення партійних лав від «недостойних», які ганьбили «високе звання члена партії». Партійні чистки сталінського штибу відійшли в минуле, з'явилися цивілізовані прийоми виключення. Так, у 1968 р. Комісії партійного контролю виключили з партії 8 473 комуністів, 43 % з них втратили партквиток через «негідну поведінку в побуті, пиятику, хуліганство»¹. У першому кварталі 1984 р. зі складу КПУ вибули або були виключені 5 385 осіб: 33 % — за «морально-побутовий розклад», п'яти-

Віктор
Даниленко,
Віктор
Крупина

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 3816. Арк. 27—28.

ку і хуліганство; 28 % — за крадіжки, хабарництво, спекуляцію та інші злочини². Спіймані «на гарячому» комуністи внаслідок виключення з партії, як правило, переживали власну драму. Це означало кінець кар'єрного зростання, перехід з категорії «перспективних» у категорію «підозрілих».

Здійснюючи кадрову монополію, Комуністична партія тримала у своїх руках важелі управління усіма сферами життя. Призначені за погодженням з відповідним партійним комітетом особи на керівних та відповідальних посадах проходили серйозний відбір, що супроводжувався спецперевірками та значним документообігом. Необхідність підготовки великої кількості документів уповільнювала призначення кадрів і переобтяжувала як кадрові служби, так і партійні комітети загалом. За пропозицією М. Хрущова 16 липня 1953 р. Президія ЦК КПРС розділила номенклатуру посад на дві групи: основну і обліково-контрольну. Якщо на посади основної номенклатури призначення затверджувала Президія або Секретаріат ЦК, то кандидатури на посади обліково-контрольної затверджувалися нижчими інстанціями, проходячи перевірку у відділах ЦК. За рахунок посад перших секретарів райкомів областей союзних республік, районних уповноважених із заготівлі та інших посад у межах СРСР номенклатура ЦК КПРС скоротилася з 45 до 25,3 тис. осіб, зокрема на 11,4 тис. осіб обліково-контрольної номенклатури³. Призначення значної частини кадрів передавали під відповідальність низових партійних комітетів. У списку ЦК КПУ станом на 1 січня 1954 р. перебувало 5 889 посад основної і 4 200 обліково-контрольної номенклатур, або на 30 % менше порівняно з початком 1953 р. Надалі перелік посад основної і обліково-контрольної номенклатур ЦК КПУ скорочувався і на початок 1985 р. налічував 7 655 працівників.

Група високопосадовців середини 1950-х років була збалансована за віком з чималим резервом молодих: 24 % мали від 41 до 45 років, 21 % — від 36 до 40 років, 19 % — від 46 до 50 років. Вищу освіту мали лише 47 % управлінців, з них 38 % здобули інженерну освіту, 20 % були випускниками педагогічних вишів та університетів, 17 % становили агрономи, зоотехніки, ветлікари. 23 % високопосадовців мали незакінчену вищу освіту, тобто навчалися заочно або закінчили обласну партійно-політичну школу. За національною ознакою домінували українці — 69 %, тоді як росіяни становили 27 %. Мав місце гендерний дисбаланс не на користь жінок (лише 6 %).

Групування за тривалістю партійного стажу загалом відображало драматичну історію СРСР та самої більшовицької партії: члени КПРС з 1941—1945 рр. (тобто «воєнного призову») становили 36 %, суттєво чисельно поступалися їм ті, що вступили в партію впродовж 1935—1940 рр. (23 %), «новобранців» було близько 16 %. Сукупні характеристики стажу роботи на займаній посаді засвідчували незначний управлінський досвід: 31 % осіб працювали менш як 1 рік,

² Там само. Оп. 32. Спр. 2115. Арк. 53.

³ *Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953—1964 гг.* Москва, 2009. С. 6.

ще 23 % — від 1 до 2 років. Майже порівну (по 16 %) становили працівники з 3—5- або 5—10-річним стажем роботи. Упродовж 1954 р. з цієї кількості звільнилося 22 % осіб, більшість з них (24 %) отримали підвищення. Водночас чимало було звільнено як таких, що не справилися з роботою (18 %), через хворобу чи за сімейними обставинами (11 %), були відправлені на зміцнення певних ділянок роботи (11 %) тощо⁴.

Країна важко оговтувалася після війни, бракувало освічених і досвідчених управлінців, які б мали прийнятну для режиму біографію. Водночас перевірені перспективні виконавці мали можливість зробити стрімку кар'єру. Таким вигомам ідеально відповідав 36-річний В. Щербицький — українець з вищою інженерною освітою. Отримавши у 1941 р. партквиток, він зробив успішну кар'єру. Після двох років перебування на посаді першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії в лютому 1954 р. В. Щербицький отримав підвищення, ставши другим секретарем Дніпропетровського обкому партії.

Боротьба за владу, що розгорнулася після смерті Й. Сталіна серед його оточення, коштувала Л. Мельникову посади очільника української парторганізації. 26 травня 1953 р. Президія ЦК КПРС прийняла постанову «Питання західних областей Української РСР», в якій констатувала грубе порушення «ленінсько-сталінської національної політики» в західному регіоні України і звільнила його з посади. Нищівної критики зазнала до того «не помічена» манера його керівництва — схильність до адміністрування, несприйняття критики, порушення колегіальності. 2—4 червня пленум ЦК КПУ одноставно визнав слушність закидів на адресу України за порушення національної політики в західних областях, а 4 червня — обрав першим секретарем ЦК КПУ О. Кириченка, рекомендованого ЦК КПРС⁵.

На роки секретарювання О. Кириченка припали десталінізація, кампанія скорочення адміністративно-управлінського апарату, освоєння цілинних і перелогових земель, початки «хрущовської відлиги» та реабілітації незаконно засуджених, до виконання яких успішно долучалася Україна. Кар'єра очільника республіки розвивалася успішно: у 1953 р. він став кандидатом у члени, а в 1955 р. — повноправним членом президії ЦК КПРС. Як він, так і його наступник підтримували впровадження в життя новаторських починань М. Хрущова. Останній, своєю чергою, прагнув спиратися на підтримку української партійної організації, яка в цей період зазнала якісних змін. Уже навесні 1954 р. частка українців у складі ЦК КП України зросла з 62 до 72 %. Українцями були всі вісім членів політбюро ЦК КПУ. В республіці фактично утвердилася нова українська політична еліта. «Вона відрізнялася від попередньої не лише національністю, а тим, що не походила з Донбасу», — зазначав Б. Кравченко⁶.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 67. Спр. 561. Арк. 1—2 зв.

⁵ *Региональная политика Н.С. Хрущева...* С. 29—30.

⁶ Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* / Пер. з англ. Київ, 1997. С. 309—310.

XX з'їзд КПРС відбувся на вісім місяців раніше визначеного Статутом партії терміну у зв'язку з нагальною потребою підбиття підсумків тих змін, що відбулися після смерті Й. Сталіна, та дискусії в керівництві стосовно вибору політичного курсу. Його рішення були закономірними і з погляду суспільного розвитку країни, яка зайшла в глухий кут, і з погляду внутрішньої боротьби за владу. Політична система потребувала оновлення. Водночас консервативні сили в партійному керівництві, неформальним лідером яких був В. Молотов, прагнули зберегти сталінський варіант політичної системи. М. Хрущов і його прихильники для утвердження при владі змушені були застосувати нові підходи в діяльності партії та всієї системи влади. Вдало обрана тактика проведення з'їзду забезпечила перемогу М. Хрущова і його команди. Доповідь першого секретаря ЦК КПРС про культ особи Й. Сталіна знаменувала собою справжній прорив в осмисленні феномену сталінізму. Звичайно, оцінювали її по-різному. Одні сприймали десталінізацію як початок руйнації системи, інші — навпаки, як засіб її зміцнення. І перші, і другі, безумовно, прагнули до її збереження, тому намагалися взяти критику «культу особи» в жорсткі рамки.

Після XX з'їзду КПРС боротьба між реформістськими і консервативними силами в радянському керівництві набула нової гостроти. Однак подолати М. Хрущова консерваторам не вдалося. Лідерські якості перетягли на його бік молоді сили, які були зосереджені в апараті ЦК КПРС, передусім — у його секретаріаті. Як гравець «хрущовської команди», О. Кириченко у червні 1957 р. надав суттєву підтримку главі партії в боротьбі з «антипартійною групою» В. Молотова, Г. Маленкова та Л. Кагановича, що мала намір відсторонити секретаря-реформатора від влади. Після провалу спроби чимало її учасників фактично завершили політичні кар'єри. Новий склад президії ЦК КПРС було розширено до 15 осіб завдяки переведенню в члени кандидатів, які підтримали М. Хрущова.

Подякою за лояльність стало призначення О. Кириченка у грудні 1957 р. на посаду секретаря ЦК КПРС, проте на новому місці він не зміг знайти спільної мови з кремлівськими високопосадовцями, називаючи себе «другою людиною у партії та країні». На початку 1960 р. О. Кириченка було призначено очільником Ростовського обкому КПРС, а в червні 1962 р. — відправлено на пенсію з господарської роботи у Росії.

Продовжував десталінізацію суспільно-політичного життя в Україні М. Підгорний, який очолив партійну організацію республіки 26 грудня 1957 р. На пленум ЦК КПУ з обрання нового першого секретаря до Києва спеціально прибув перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, що підкреслювало важливе для нього значення України. У своєму виступі він тепло відгукувався про О. Кириченка та М. Підгорного, високо оцінюючи кадровий потенціал України загалом⁷, відомий йому завдяки тривалій роботі в республіці. Секретарювання М. Підгорного

⁷ Лозицький В.С. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991)*. Київ, 2005. С. 97.

в Україні припало на кампанію масового засіву полів кукурудзою, масштабного житлового будівництва, ухвалення закону про зросійщення середньої школи тощо.

Політичний курс М. Хрущова передбачав зміни в організації суспільного життя за незмінного нарощування домінуючого місця партії у владній ієрархії. В ідеологічну практику почали впроваджувати ідею загальнонародної держави. Було здійснено кроки до активізації діяльності рад, умоглядного піднесення їхньої ролі і значення в загальній структурі влади.

Програма поживлення діяльності рад, накреслена XX з'їздом КПРС, була конкретизована у постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами». Вона передбачала, зокрема, позбавлення рад надмірної опіки і дріб'язкового втручання в їхню діяльність з боку партійних і вищих державних органів; розвиток їхньої самостійності; розширення їхніх прав; зміцнення зв'язків з народом. Йшлося, зрештою, про пом'якшення наслідків волюнтаристських методів управління сталінських часів. За словоформами радянської новомови приховувалося не що інше, як переображення тоталітаризму сталінського зразка на перехідний хрущовський волюнтаризм. Про жодне реальне самоуправління та самодіяльність насправді не йшлося.

Важливе значення мало уточнення компетенції і структури місцевих рад та їхніх органів, юридичне оформлення їхнього статусу. До 1960 р. у союзних республіках було прийнято нові положення про сільські та районні ради, які оформили зміни й усунули прогалини в регулюванні та діяльності цих ланок системи. Почали регулярно скликати сесії рад. На кінець 1950-х — початок 1960-х років мережа рад депутатів трудящих значно розширилася. У 1959 р. у СРСР існувало понад 57 тис. представницьких органів державної влади різного рівня, в яких працювало понад 1 800 тис. депутатів. В Україні у 1965 р. функціонувало 10 142 ради з 419 604 депутатами⁸. Партійно-державна верхівка називала ради найдемократичнішою формою органів самоврядування. Передбачалося, що з часом вони перестануть бути органами державної влади і повністю перетворюються на структури громадської самодіяльності трудящих, призначені для управління суспільними справами. Насправді, діючи під пильною увагою партійних органів, послідовно виконуючи їхні директивні настанови, ради, як і раніше, були органами запровадження партійної диктатури, а не волі народу. Характерною ознакою всієї системи рад залишалася безальтернативність виборів, «показушність» і бюрократизм у роботі.

У роки хрущовської «відлиги» відбулися певні зміни і в державноправовому статусі союзних республік. Курс на «розширення прав союзних республік» знайшов свій вияв у переданні частини функцій загальносоюзних органів на місця — в республіки. Зокрема, було розширено права республіканських рад у вирішенні державних справ. За Верховною Радою СРСР залишалося право на

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2629. Арк. 161.

встановлення основ з окремих галузей законодавства, а за верховними радами союзних республік — право видання з цих галузей кодексів законів. Верховні ради союзних республік дістали можливість здійснювати планування соціально-економічного життя. Відповідно, починаючи з 1957 р. у республіках щороку видавалися закони про державні плани народного господарства, а республіканські органи влади отримали право брати участь у формуванні вищих урядових і судових органів Союзу РСР. Депутатів рад різних рівнів на громадських засадах залучали до роботи відділів виконкомів — позаштатними інструкторами, інспекторами, заступниками керівників підрозділів і навіть виконкомів рад. Було прийнято спеціальний закон «Про порядок відкликання депутата обласної, районної, міської, сільської і селищної Ради депутатів трудящих Української РСР», який визначав правила процедури відкликання депутата.

Слід наголосити, що він не лишився мертвонародженим. У 1959 р. на його підставі було відкликано дев'ятьох депутатів, наступного року мандата депутата позбулися 69 осіб з 16 областей України, зокрема десятеро — з Миколаївської, дев'ятеро — Київської, по шість — з Вінницької, Житомирської, Хмельницької, Чернігівської. Ці факти, зрозуміло, не слід сприймати як прояв справжньої демократії, адже значна частина позбавлених мандата «не виправдали довір'я виборців або вчинили дії, недостойні високого звання депутата». Так, причиною відкликання депутата міської ради, слюсаря Чернігівського вантажного заводу № 1 С. Булки стали «пияцтво і хуліганські учинки»⁹. Крім того, переважну кількість відкликаних становили депутати сільських і селищних рад за розкрадання державного і колгоспного майна, привласнення державних грошей, пияцтво і хуліганство¹⁰.

Депутатський корпус кожного скликання зазнавав більшого чи меншого оновлення. Зокрема, у Верховній Раді 2-го скликання новообрані депутати становили понад 85 %. У наступні скликання вперше обирали в середньому 50—60 % депутатів¹¹.

Незмінно ретельно регулювали і контролювали соціальний склад депутатів, хоча реальне життя вносило свої корективи. Поступово у Верховній Раді УРСР зменшувалося представництво депутатів з числа працівників базових галузей і зростала, хоча й повільно, питома вага задіяних у невиробничій сфері. Це були передусім чиновники та партійні функціонери, чимало діячів науки, культури, освіти, охорони здоров'я, покликаних створювати привабливий образ влади.

Якщо розглянути історію українського парламентаризму в гендерній площині, варто зауважити, що найбільш збалансованою була саме Верховна Рада УРСР. Завдяки негласним квотам частка жінок-депутатів з 1947 по 1985 р. зросла зі 112 (26,9 %) до 234 (36 %). Це набагато перевищувало аналогічні показники у

⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 689. Арк. 1, 9.

¹⁰ Там само. Арк. 1.

¹¹ Кравченко В., Титаренко Ю. *Державотворення в Україні. Історія та сучасність*. Донецьк, 1998. С. 17—19.

Верховній Раді України періоду незалежності. Участь жінок у діяльності Верховної Ради УРСР була різноплановою і доволі плідною. Яскравим унаочненням «радянської жінки» стала Валентина Шевченко, яка упродовж 10 років була першим заступником і заступником голови Президії Верховної Ради УРСР.

Зазнавав змін і національний склад депутатського корпусу. Тут спостерігалася чітка тенденція зменшення питомої ваги депутатів-українців і зростання кількості депутатів російської національності. Збільшувалося серед депутатів і число представників інших національностей.

Більшість депутатів були віком 30—40 років, проте поступово кількість таких обранців зменшувалася. В. Кравченко і Ю. Титаренко зауважують, що серед депутатів Верховної Ради 2—10-го скликань частка осіб 30—39-річного віку скоротилася з 29,8 % до 15,5 %, або на 14,3 %; 40—49-річного — з 46,9 % до 30,9 %, або на 16 %. Поповнення молоддю було незначним, її частка у Верховній Раді УРСР зростала з кожним новим скликанням менш ніж на один відсоток. Водночас з 2-го по 10-те скликання з 13,3 % до 38,3 %, або на 24,8 %, зросла кількість депутатів, старших за 50 років.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся у 1961 р., вніс суттєві корективи у діяльність партії. У Статуті КПРС вперше з'явилися положення про припустимість внутрішньопартійних дискусій; розширення прав місцевих партійних органів; недопустимість підміни партійними організаціями державних органів і громадських об'єднань. У документі закріплювалася тенденція останніх років до скорочення чисельності штатного партійного апарату та передання їхніх функцій громадським активістам. Змінилася практика проведення пленумів ЦК КПРС. У першій половині 1960-х років вони мали форму розширених нарад. Зміни відбулися на всіх рівнях партійної ієрархії. Зрозуміло, вони не були покликані докорінно вплинути на політичну систему, місце і роль КПРС у суспільстві, оскільки не торкалися основ і принципів її існування, однак певною мірою сприяли підвищенню відкритості партії, її демократизації.

Нові умови потребували людей особливо пластичних, які, по-перше, були б особисто віддані М. Хрущову, по-друге, були безвідмовними виконавцями, як, наприклад, М. Підгорний.

Кар'єра Миколи Підгорного розвивалася досить стрімко завдяки дружбі з М. Хрущовим. Його обирали до складу різних керівних партійних і радянських органів, а 21 червня 1963 р. він став секретарем ЦК КПРС. Його переїзд до Москви спричинив вертикальні переміщення інших членів «харківського клану» — неформальної групи керівних працівників та управлінців, тією чи іншою мірою дотичних до регіону, які в Києві й Москві виступали лобістами інтересів Харківщини та УРСР загалом. Історик О. Штейнле слушно визначив непрямі ознаки існування харківського земляцтва. Це, зокрема, висока концентрація керівників з Харкова у вищих ешелонах влади впродовж другої половини 1950-х — початку 1970-х років (М. Підгорний, П. Шелест, М. Соболев, В. Тітов, В. Чураєв та ін.); наступність контролю над ключовими посадами в системі управління

(М. Підгорний — П. Шелест, В. Чураєв — В. Тітов); інтенсивні контакти «патронів» з «клієнтами» в середині групи; близькі погляди на виклики внутрішньої і зовнішньої політики СРСР¹². «Політичні земляцтва» (клани, обойми тощо) виринули в кадровій політиці з початку 1950-х років. За хрущовської доби вони перетворилися на впливових акторів політичного життя. Так, у 1963 р. КПУ очолив П. Шелест, який свій трудовий шлях починав у Харкові, в 1940—1941 рр. був секретарем Харківського міськкому КП(б)У з оборонної промисловості; другим секретарем ЦК КПУ став перший секретар Харківського промислового обкому партії М. Соболев; у 1964 р. першим секретарем Київського міськкому партії став О. Ботвин, який у 1955—1958 рр. очолював один з міськрайкомів партії м. Харкова.

Про стосунки, які пов'язували членів харківського земляцтва, може дати уявлення документ, що його 3 травня 1957 р. Харківський обком надіслав секретарю ЦК КПРС Л. Брежневу. Під час створення раднаргоспів харків'яни просили «розглянути питання про направлення для використання на керівних посадах утворюваної Харківської Ради Народного Господарства та її галузевих відділень» 21 особи, починаючи з міністра важкого машинобудування СРСР К. Петухова і закінчуючи начальником окремого міністерського головпостачу чи заступником начальника відділу певного промислового міністерства, аргументуючи запрошення їхньою попередньою роботою в Харкові¹³. Йшлося, вочевидь, як про збирання кваліфікованих кадрів, так і про перелік тих, чийми службовими послугами користувалися харків'яни, що прагнули віддячити їм працевлаштуванням.

Доля вакансії першого секретаря ЦК КПУ після обрання М. Підгорного секретарем ЦК КПРС вирішувалася у Москві. 26 червня там відбулася «співбесіда» потенційних кандидатів з України. Представляв кандидатів недавній очільник республіканської парторганізації. З-поміж другого секретаря ЦК КПУ І. Казанця, першого секретаря Харківського промислового обкому КПУ М. Соболя, першого секретаря Донецького промислового обкому КПУ О. Ляшка і секретаря ЦК КПУ П. Шелеста вибір М. Хрущова та президії ЦК КПРС з подання М. Підгорного зупинився на останньому. «...“Жереб” впав на мене, яка причина була цьому — я сам не можу дати відповіді. Багато хто із членів Президії мене мало знав, та і з ними я мало стикався по роботі і знав їх особисто», — записав того дня у щоденнику свої переживання П. Шелест¹⁴.

2 липня 1963 р. на пленумі ЦК КПУ відбулося формальне голосування і П. Шелеста обрали першим секретарем Компартії України. Попри доволі конструктивні ділові стосунки з М. Хрущовим, вже через півроку він опинився у

¹² Штейнле О. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950—1970-ті роки). *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 159—160.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4594. Арк. 13—15.

¹⁴ Шелест П. *«Справжній суд історії ще попереду»*. Спогади, щоденники, документи, матеріали. Київ, 2003. С. 153.

таборі змовників на чолі з Л. Брежневим, М. Підгорним та О. Шелепіним, які вели залаштункові переговори і в жовтні 1964 р. домоглися відсторонення М. Хрущова від влади. М. Підгорний і надалі виконував роль політичного наставника П. Шелеста у «великій політиці».

Причини, що спонукали П. Шелеста до змови, зрозумілі недостатньо. Можливо, його «підкупили» обіцянки Л. Брежнева розширити права союзних республік, які той давав напередодні зміщення М. Хрущова. Такий висновок можна зробити на підставі заяви П. Шелеста про обмеження прав союзних республік першим секретарем ЦК КПРС. «Відповідальність і права республік: відповідальність є, а прав немає», — зафіксував у робочому протокольному записі 13 жовтня завідувач загального відділу ЦК КПРС В. Малін висловлювання П. Шелеста на засіданні президії ЦК КПРС¹⁵. Не виключено також, що спрацював фактор харківського земляцтва, й очільник ЦК КПУ долучився до змови під впливом свого радника М. Підгорного, який мав шанси очолити КПРС.

Л. Брежнев, усвідомлюючи роль і значення президії ЦК Компартії України, партійної організації республіки у зміцненні власного становища, розпочав далекосяжні кадрові переміщення і в самій Україні. Так, у вересні 1965 р. з посади голови Ради міністрів УРСР був звільнений І. Казанець. Його також вивели зі складу членів президії ЦК Компартії України. Головою Ради міністрів знову було призначено В. Щербницького, який потрапив в опалу до М. Хрущова після поділу партійних і радянських органів влади на промислові і сільські.

У підсумку «нова» тактика нового лідера в нових умовах давала ті самі результати, що й прямолінійні атаки на суперників у минулому. Під різними приводами Л. Брежнев поступово віддалив від себе тих, хто найбільше сприяв його звеличенню, — Д. Полянського, М. Підгорного, О. Шелепіна, В. Семичастного, а згодом і П. Шелеста. Так, скажімо, М. Підгорного у грудні 1965 р. було переведено на почесну, проте другорядну в радянській неформальній ієрархії посаду голови Президії Верховної Ради СРСР, у травні 1977 р. його було виведено зі складу політбюро ЦК КПРС, а в червні того ж року — з Президії Верховної Ради СРСР. Він отримав персональну пенсію союзного значення, інші соціальні привілеї і до смерті (1983) проживав у Москві.

Теплі стосунки П. Шелеста з новим кремлівським керівництвом тривали недовго, охолоджуючись у міру зміцнення становища Л. Брежнева. Його автономістські прагнення і незалежний стиль керівництва дисонували з брежнєвським курсом цілковитої лояльності. Відстоюючи економічні інтереси республіки, П. Шелест не раз конфліктував з Москвою за надання Україні більшої самостійності. Як переконаний комуніст, виступав за силове придушення «Празької весни» 1968 р., протидівав поверненню кримських татар на історичну батьківщину. Водночас він виступав за ширше використання української мови в освіті, намагався

¹⁵ *Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы.* Москва, 2007. С. 218.

захищати деяких українських письменників-шістдесятників, підтримував культурницькі ініціативи на кшталт створення заповідника на о. Хортиця у Запоріжжі та музею Пирогове у Києві тощо.

Під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волюнтаризмом М. Хрущова розгорнулася боротьба проти основних напрямів його політичного курсу. Новий курс, як було декларовано, спрямовувався на розвиток соціалістичної демократії, позбавлення партії не властивих їй функцій, запровадження наукових засад керівництва суспільством. Брежньєвські декларації прикрашали фасад помірковано консервативного курсу, націленого на збереження наявної політичної системи — живильного середовища для соціальної диференціації та привласнення благ зростаючою компартійно-радянською бюрократією. Остання застосовувала широкий арсенал міжособної боротьби за владу: кабінетні інтриги, кадрові перестановки, усунення молодших суперників, зумисне зіткнення інтересів, інсинуації, критиканство.

19 травня 1972 р. П. Шелеста кулуарно умовили на переїзд до Москви «на підвищення» — заступником голови Ради міністрів СРСР, що було по суті почесною відставкою. Відставка П. Шелеста стала результатом його напружених особистих відносин з В. Щербицьким, лояльність якого до Л. Брежньєва конвертувалася в головну посаду в радянській Україні. 25 травня 1972 р. на пленумі ЦК КПУ першим секретарем республіканської партійної організації було обрано 54-річного В. Щербицького. Процедура обрання була формальною. За позірним демократизмом «виборів» ховалося монопольне право партійних органів (ЦК КПРС) на попереднє визначення кандидатури. Пленум ЦК КПУ лише схвалював визначену в Москві кандидатуру.

Сучасники подій давали суперечливі оцінки обом політичним лідерам. Як П. Шелест, так і В. Щербицький належали до управлінців радянського штабу, цілковито відданих комуністичним ідеалам, з великими організаторськими здібностями, виконавською дисципліною та чутливою політичною інтуїцією. Молодший, проте не менш досвідчений, В. Щербицький з «дніпропетровського» клану, поділяючи центристські погляди, влаштував Москву більше, аніж «харківський» П. Шелест з автономістськими поглядами та авторитарними нахилами. На навздогінні обвинувачення В. Щербицького в «націоналізмі» й нетактовній поведінці П. Шелест у своїх спогадах відповідав відверто негативними оцінками на адресу свого наступника. На думку дослідника О. Якубця, В. Щербицький програвав попереднику за особистими та професійними якостями, проте переграв П. Шелеста лише завдяки належності до згуртованої команди (клану), що захищала навколо себе конкурентне поле¹⁶.

Тривале перебування В. Щербицького на вищих щаблях української політики небезпідставно пов'язують з його дружбою з Л. Брежньєвим та належністю

¹⁶ Якубець О.А. *Політична біографія В.В. Щербицького у контексті історії України (1918—1990 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. С. 100.

до дніпропетровського земляцтва з понад 20 висуванців В. Щербицького, переміщених на високі республіканські партійно-міністерські посади¹⁷. Серед них — голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченко; міністр сільського господарства УРСР, пізніше заступник глави уряду П. Погребняк; міністр радгоспів, згодом — заготівель УРСР І. Шматольян; перший секретар Івано-Франківського, згодом — Львівського обкомів партії В. Добрик та інші.

Епоха В. Щербицького в Україні збіглася з періодом «застою». Стабільний політичний розвиток обертався незмінністю та старінням керівних кадрів. У руслі загальносоюзних тенденцій втрачала динаміку українська економіка. «Уряду України було підпорядковано лише чверть державних підприємств, в основному легкої і місцевої промисловості»¹⁸. Водночас зі створенням низки важливих музеїв відбувалося також зросійщення освітньо-інформаційного простору та переслідування дисидентів.

За керівництва Л. Брежнєва посилювався розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури та реаліями життя. Згортання де-сталінізації не тільки звело нанівець спроби демократизації, а й негативно вплинуло на морально-політичний клімат у країні. Все більше людей змушені були жити за подвійними стандартами. Партійно-державна номенклатура і широкі народні маси існували в різних вимірах (з різними магазинами, базами відпочинку, дачами та будинками), а їхні взаємовідносини набували переважно ритуального характеру. Відповідно, неухильно знижувалася політична активність громадян, зростала соціальна апатія, байдужість. Моральний потенціал суспільства не зростав, а, навпаки, зменшувався.

Наслідком деморалізації суспільства було зростання злочинності, казнокрадства, хабарництва, розбазарювання суспільних багатств. Серед населення поширювалися алкоголізм, наркоманія, інші соціальні аномалії. Зростала корупція, яка охоплювала все нові верстви номенклатури й апарату. Збільшувалася частка крадіжок у великих і особливо великих розмірах. Секретаріат ЦК КПУ достеменно знав про непоодинокі факти «порушення партійної і державної дисципліни»; будівництва капітальних дач і гаражів «з великими надмірностями»; використання службового становища (приміром, використання спецвагона для поїздки з сім'єю на курорт); хабарництва; протекціонізму; незаконного отримання житла та придбання автомобілів тощо¹⁹. Серед притягнутих до відповідальності — партійної догани або навіть звільнення з посади — були перші секретарі, голови виконкомів, прокурори, заступники міністрів, ректори вишів та ін.,

¹⁷ Котигоренко В.О., Андрущенко В.П., Кремень В.Г., Лісничук О.В., Нагірний В.М. «Розвинений соціалізм» в Україні. *Політична історія України. XX століття*. у 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945—2002). Київ, 2003. С. 226.

¹⁸ *Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи*. Київ, 2018. С. 186.

¹⁹ *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. Київ, 2009. Т. 5: Документи і матеріали. Кн. 1. 1914—1991. С. 620—622, 630—642.

усі — з партійними квитками в кишені. В 1982 р. за «грубі порушення партійних принципів роботи з кадрами і використання службового становища в корисливих цілях» посаду втратив міністр геології УРСР.

Неухильно розширювався сектор «тіньової економіки». Уже в середині 1970-х років усі сфери життєдіяльності СРСР перебували під її впливом. Заходи компартії та уряду щодо подолання цього явища успіху не мали. На рубежі 1970—1980-х років у секторі в межах країни оберталося 70—80 млрд руб.²⁰

Явною ознакою системної кризи режиму стало масштабне розростання бюрократичного управлінського апарату. За двадцять років після усунення М. Хрущова від влади чисельність управлінців у СРСР збільшилася в шість разів — з 3 до 18 млн осіб. Один управлінець припадав на 6—7 працівників. Швидко зростання бюрократичної верстви супроводжувалося неухильним розширенням пільг і привілеїв, які, на думку дослідниці Ю. Шелеп, консолидували партійну номенклатуру в правлячий клас²¹. На утримання бюрократичного апарату в середині 1980-х років держава щороку витрачала понад 40 млрд руб., або 10 % бюджету²².

Всеваддя апарату і панівне становище партійних органів над партією і державою посилювалися. У 1966 р. на XXIII з'їзді КПРС було скасовано всі нововведення М. Хрущова у партійному житті, зокрема ротацію номенклатури. Курс Л. Брежнєва на так звану «стабільність кадрів» консервував наявні порядки, призводив до застою і думки, і дії, безвідповідальності, корупції, зловживання службовим становищем. У статуті КПРС, прийнятому XXIV з'їздом партії в 1971 р., було закріплено право партійного контролю за діяльністю адміністрації не тільки на виробництві, як було раніше, а й у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Посилився партійний контроль за діяльністю апарату державних органів, міністерств і відомств. Усі більш-менш важливі питання суспільного життя, державні й господарські проблеми розв'язувалися у партійних структурах. Громадськості нав'язувалася думка про зростаючу роль КПРС — «Ум, честь і совість своєї епохи!».

Партійний апарат відіграв провідну роль і в Україні. Перший секретар ЦК Компартії України спирався, передусім, на секретаріат ЦК. Найважливіші для республіки рішення, звісно, ухвалювалися в Москві, однак і ті, що були в компетенції республіки, приймалися вузьким колом осіб. Практично не допускалися, хоча й декларувалися, критика і самокритика. Заклики до них нагадували ритуальну мантру, що надавала партійно-державним справам вигляду демократичності. Рядових комуністів відсторонювали від реальної участі у визначенні політики партії. Велетенська кількість зібрань, мітингів, обговорень за участю рядових членів партії та громадськості, що ними рясніли інформаційні повідомлення партійних комітетів у вищі органи з нагоди певних подій, не має вводити

²⁰ Барсенков А.С., Вдовин А.И. *История России. 1917—2009*. Москва, 2010. С. 543.

²¹ Шелеп Ю.І. *Партійна номенклатура в Українській РСР у 1970-х — першій половині 1980-х років*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2016. С. 13.

²² Барсенков А.С., Вдовин А.И. *История России. 1917—2009*. С. 530.

в оману — роль «низів» зводилася до схвалення та висловлення не обов'язкових для виконання «критичних пропозицій» в оцінці генеральної лінії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидався будь-який альтернативний погляд, що не збігався з «генеральною лінією».

У 1977 р. Конституція СРСР закріпила керівну і спрямувальну роль Комуністичної партії у суспільстві, визначивши її як «ядро політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної еліти, на вершині якої перебував Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев. Конституція декларувала побудову в країні «розвиненого соціалістичного суспільства» і стала основою для конституцій союзних республік, ухвалених у квітні 1978 р. Незмінним лишався примат загальносоюзної конституції над республіканськими. Комісію з розроблення Основного закону Української РСР очолив перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький. Її ухвалення відбулося 20 квітня 1978 р. на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. Вона складалася з преамбули та 171 статті, об'єднаних у 10 розділів.

Офіційно УРСР проголошувалася «суверенною радянською соціалістичною державою», яка заради щасливого комуністичного майбутнього на засадах рівноправності разом з іншими 14 національними республіками об'єдналася у Союз Радянських Соціалістичних Республік, поступаючись при цьому частиною суверенітету. Попри конституційні застереження про можливість вільного виходу з СРСР, реальний механізм такого «розлучення» розроблено не було, а самі висловлювання про незалежність розглядалися як націоналізм та зазіхання на основи конституційного устрою СРСР. Реальна влада концентрувалася в органах компартії, чия виняткова роль була аналогічно закріплена у 6-й статті. Бюрократизація КПРС, висування партійців на перші ролі спричинили перетворення її по суті в ієрархічний орган влади, що спирався на примус. Панування партійних органів над партією вело до маніпулювання партійними масами, рядовими членами партії і диктувало пріоритет партійної дисципліни над державною законністю. За ширмою показового демократизму Конституції приховувалася ідеологічна монополія Компартії, всевладдя КДБ, цензура та політичні переслідування, утиски вірян, обмеження свободи пересування.

Озброєним загоном ЦК КПРС виступали радянські спецслужби. 9 січня 1959 р. президія ЦК КПРС затвердила «Положення про КДБ при РМ СРСР», закріпивши принципи взаємовідносин керівних органів КПРС і КДБ (діяло до 1991 р.). Партійна лінія перемогла. Мова, звичайно, не йшла про ліквідацію КДБ, а лише про посилення партійного контролю над його діяльністю. Виступаючи з промовою на XXI з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., М. Хрущов у традиційній манері говорив про необхідність «зміцнювати органи державної безпеки». Не допускаючи думки про їх ліквідацію, він заявив, що це «було б нерозумно і злочинно». Поставивши спецслужбу під пильний партійний нагляд, до кінця існування СРСР партія залишалася поза межами прямого контролю КДБ. Перевірка або оперативна розробка члена партії чи «партійно-господарського активу» район-

ного масштабу була можлива з санкції обкому партії і вищих парторганів, а профілакування порушників-комсомольців проводилося у присутності секретаря відповідного партійного комітету. Водночас з волі ЦК очільники КДБ долучалися до політики: В. Семичастний блокував М. Хрущова у 1964 р., а голова республіканського комітету В. Федорчук цілеспрямовано працював проти П. Шелеста.

На початок 1985 р. в основній та обліково-контрольній номенклатурі ЦК КПУ налічувалося 7 655 працівників²³. Найбільше посад (близько 40 %) належало до радянських органів влади, далі йшли посади в партійних органах (20 %), профспілкові керівники, діячі науки, культури та ін. Загалом це була освічена, досвідчена і кваліфікована група управлінців. Більшість мали оптимальний для управлінця вік: 31 % — від 46 до 50 років, 20 % — від 51 до 55, 17 % — від 41 до 45 років. Майже всі вони здобули вищу освіту, а за базовою спеціальністю майже половину становили інженери, 15 % — педагоги, 11 % — агрономи, зоотехніки та ветлікарі. 72 % становили українці, 25 % — росіяни. Вкрай мало налічувалося жінок — 5 %. За 1984 р. змінилося 735 осіб, зокрема, 237 отримали підвищення, 247 вибули за сімейними обставинами, у зв'язку з хворобою чи на пенсію, 48 осіб не впоралися, 28 — скомпрометували себе. Половина з них вступила в партію у 1956—1965 рр., ще 22 % — у 1966—1975 рр. Брежневська кадрова стабільність означала тривале перебування на займаних посадах: 27 % номенклатурників працювали від 5 до 10 років, ще 18 % — понад 10 років²⁴. З одного боку, набутий досвід підвищував якість управління, але з іншого, не сприяв пошукам нового, динамізму в роботі, наполегливості задля кар'єрних злетів тощо. Тривале перебування на керівній посаді призводило до «господарського обростання», формування кланів та налагодження неформальних зв'язків, втрати почуття відповідальності.

Монополія Комуністичної партії на владу виробила чіткі, проте неприродні критерії кадрового відбору, де ділова кваліфікація поступалася особистій лояльності, фактору земляцької належності тощо. Заідеологізоване суспільство СРСР було пронизане несприйняттям іншого, позбавлене конкуренції ідей та програм. Приписки, окомилування, примат кількості над якістю, догмат плану над доцільністю — практики, що супроводжували господарську та інформаційну сферу, створювали ніби паралельний світ з властиво народною, традиційною системою цінностей, законів і символів. Компартійно-номенклатурна система трималася на відданих ідеї соціальної справедливості ідеалістах, проте реалії життя гірко засвідчували наявність упривілейованої верстви прагматиків-номенклатурників, наділених владою і захищених від закону партквитком. Пересічні громадяни залишалися пасивними глядачами політичного дійства, зрезисованого вузьким колом осіб, виконаного апаратними працівниками під схвалення членів партії. Система деградувала зсередини, дійшовши наприкінці 1980-х років точки неповернення.

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 67. Спр. 1243. Арк. 1.

²⁴ Там само. Арк. 1 зв.

Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики. Повоєнний сталінізм, особливо в його перші роки, — досить динамічний час повернення радянського режиму до «класичного» вигляду, сформованого на кінець 1930-х років. Кремль вимушено розв'язував низку проблем, породжених Другою світовою війною та перебуванням мільйонів громадян на «тимчасово окупованій території». Серед найбільш дратівливих були дискретність ідеологічного впливу на населення; дезорієнтувальні враження від ознайомлення мільйонів громадян і військовослужбовців з життям капіталістичної Європи, що відрізнялося від нав'язуваного радянською пропагандою образу; зростання відчуття власної гідності та сподівання на демократизацію радянського режиму. Пішовши під час війни на низку вимушених поступок у релігійній політиці, в нових умовах належало визначити нове місце релігії і церкви в ідеологічній надбудові та суспільному устрої СРСР. На порядку денному гостро стояло упокорення західних територій, захоплених Радянським Союзом у переддень і на початку Другої світової війни.

Тим часом у радянському суспільстві тривали процеси диференціації, що їх можна простежити у політичній, економічній і культурній площинах. Вирішальне значення мала саме політична, адже ідеологія й політика виступали матрицею нормотворчих рішень і постульованих повсякденних практик. Саме міра участі особи в політичному житті визначала її суб'єктність чи об'єктність у радянській системі суспільних координат. До суб'єктів ми відносимо не лише високопосадовців партійних і радянських органів влади, директорат виробничих підприємств, а й чільних діячів профспілок, науки, культури, мистецтва, чия творча діяльність додавала легітимності радянському режиму.

У політичній площині диференціація мала двоякий характер. З одного боку, перемога над Німеччиною та її союзниками ніби притлумила образи за жорстокість тоталітарного режиму 1930-х років. Капітуляція ворога трактувалася як перемога соціалізму над капіталізмом, наводилася як доказ життєздатності радянського устрою, змушуючи населення пишатися своєю країною. На хвилі ейфорії перемоги утворилася духовна спільність «влада—народ», яка перешкоджала появі проявів невдоволення. Хоч антирадянські настрої та критика суспільних норм все ж таки траплялися, до появи публічної опозиції справа не дійшла.

Довгоочікувана перемога і радощі мирного існування сприяли покращенню морально-психологічного стану суспільства. Надії на поліпшення життя зумовили появу сподівань і настроїв щодо змін у ставленні влади (держави) до простих громадян, адже найскладніші випробування, як здавалося, були позаду. Громадянська активність спрямовувалася на якнайшвидшу відбудову, населення чутливо реагувало на політичні процеси у вищих ешелонах влади і Кремлі. Політична атмосфера у країні характеризувалася посиленням довіри до органів центральної влади, партії та оптимістичними прогнозами на майбутнє.

Одним з перших масштабних політичних кроків влади стали вибори до законодавчих органів. Проведені у 1946 і 1947 рр. виборчі кампанії до верховних

рад та органів місцевого самоуправління були необхідними, оскільки мали показово-пропагандистський ефект — у повоєнній Європі вони стали першими і засвідчили відновлення радянської влади на довоєнних теренах СРСР та ново-набутих. Втім вибори були зайвими, враховуючи їх справжній зміст — безальтернативні та псевдодемократичні. Наступні вибори, що відбулися у 1950 і 1951 рр., мали аналогічний характер, процедурно не відрізнялися, однак з огляду на їхнє символічне поле їх значення не варто применшувати.

Вибори давали можливість громадянину усвідомити себе дотичним до формування влади, відчувати свій вплив на розвиток країни. Залучення людей у безпосереднє життя країни, «дотик до влади», відчуття належності до сакральної владоформівної сфери, безпосередні контакти з чиновниками, причетність до прийняття рішень, хоч і найменшого штибу, суттєво змінювало ставлення людини до влади, її поведінку і висловлювання. «У нас влада обирається безпосередньо нами, ми нашим колективом можемо висунути в кандидати до Верховної Ради випробуваного товариша, який показав себе в боях і праці, відданого нашій батьківщині», — вихвалялася робітниця Чернігівського цегельного заводу Є. Шуба.

Як свідчили доповідні записки про політичні настрої населення, мешканці України з активністю влилися у виборчий процес. Задовго до дня виборів проводилися галасливі агітаційні кампанії, в ході яких агітатори та довірені особи кандидатів роз'яснювали виборче законодавство, звеличували радянський устрій, вихваляючи його прогресивність, знайомили електорат з біографіями кандидатів, усіяло таврували недемократичність виборів у капіталістичних країнах. 29 листопада 1945 р. нарком державної безпеки УРСР С. Савченко доповідав першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову: «Переважна більшість міст і сіл України вибори до Верховної Ради СРСР зустрічають з великим патріотичним піднесенням»²⁵. Політичний порив мас виливався у висловлення безмежної довіри кандидатам у депутати, серед яких — керівники радянської держави, військові, громадські діячі.

«Зараз на Заході навмисно затягують вибори, наш же уряд навпаки, цілком чітко і ясно оголосив про вибори, вони відбудуться в точно визначений термін і безумовно, будуть самими демократичними», — заявляв інженер Харківського заводу № 75 Комаровський²⁶. Проведення виборів сприймалося як відданість ідеї демократії, свідчення єдності влади і народу. Логічно обов'язковою відповіддю трудівників було взяття підвищених зобов'язань з виробітку трудоднів та перевиконання планів.

Ажіотаж, заполітизованість та залишки повоєнного емоційного піднесення населення викликали неспідробні почуття захоплення заходами радянської влади. Останній вдавалося, спираючись на потужний пропагандистський ресурс, створювати ілюзію єдності керівництва держави з народом, урочистого підне-

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1424. Арк. 1.

²⁶ Там само. Оп. 70. Спр. 1048. Арк. 2.

сення. «Багато радісних подій було в моєму житті, але день 9 лютого я ніколи не забуду, — висловлювався стахановець заводу «Трансигнал» Свешніков. — Я йшов на вибори з своїми друзями, товаришами по роботі як на велике свято»²⁷. Поєднання у день голосування народних звичаїв (культурні розваги, робота буфетів) з інтересами держави, слушно зазначив історик С. Єкельчик, «породило нове народне політичне свято — сталінські вибори»²⁸.

Проте з налагодженням мирного, втім не меншою мірою — важкого, життя та відбудовою господарства, заснованого на нещадному висискуванні робочої сили, умоглядна єдність «влада—народ» розпадалася, влада перешкождала проявам відкритого невдоволення, громадянської непокори, опановуючи ситуацію за допомогою репресивних методів управління. Хоча поведінка інженерів, бухгалтерів, учителів, кваліфікованих працівників залишалася здебільшого лояльною, в їхніх висловлюваннях були нерізкими елементи невдоволення або критичного ставлення до тих чи інших заходів влади, органів управління чи високопосадовців.

Розглядаючи політико-ідеологічні кампанії повоєнного часу, не можна не помітити регулярні заклики та ініціативи «прискорити», «активізувати», «посилити» тощо. Кожна з ініціатив влади стосувалася переважно економічної сфери, проте опосередковано торкалася політики, адже кінцевий результат (а він не міг не бути успішним) представляли як переваги радянської системи, соціалістичного способу господарювання. Економічні успіхи мали підтвердити прогресивність радянського політичного устрою. Прагнення до покращення матеріально-побутового становища спонукало громадян до активнішого залучення до суспільних процесів та трудової самовіддачі. Непоодинокими були випадки перевиконання виробничих планів і трудових норм на 100 або й більше відсотків. Цілком логічним було сподівання трудящих на зворотну позитивну оцінку влади. Однак її не було, натомість населенню пропонувалися прості пояснення складних проблем: важке матеріально-побутове становище по всій країні, затримка з проведенням реконверсії, що уповільнювало наповнення крамниць товарами першої необхідності та широкого вжитку. Місцева влада була об'єктивно безсила забезпечити потреби повоєнного соціуму, однак пересічним трударям, що надривалися на виробництві і потерпали від побутових негараздів, від того не легшало. Люди звично скаржилися вищому керівництву, вбачаючи причину «у бездіяльності керівників» і стикаючись із незадовільною поведінкою представників влади.

На тлі контрастів повоєнної доби (припинення воєнних дій vs погіршення матеріально-побутового становища; довіра до Й. Сталіна vs роздратування чинницькою «бездіяльністю» на місцях; трудова самовіддача vs голод 1946—1947 рр. та ін.) населення шукало власне пояснення невтішному стану справ і парадоксів. Наслідком «замкненого кола» ідеологічних та логічних суперечностей і стала актуалізація міфу про «непоінформованість вищого державного і пар-

²⁷ Радянська Україна. 1947. 12 лютого.

²⁸ Єкельчик С. *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни*. Київ, 2018. С. 213.

тійного керівництва» (традиційного російського міфу про «доброго царя і поганих бояр»), що побутував у різних регіонах і був результатом відсутності очевидних позитивних змін у житті населення.

Обиватель широко вірив у непоінформованість вищого державного і партійного керівництва про реальний стан справ на місцях. Повідомляючи голові Ради міністрів УРСР М. Хрущову про насильство в ході організації колгоспів у гірських районах Дрогобиччини, селяни цікавилися: «Чи все так і діється за Вашим приказом і Вашою згодою, чи може Вас представники району обманюють?»²⁹. Дехто писав 20 грудня 1946 р. до приймальні Ради міністрів СРСР: «Доводжу до Вашого відома, що у Чернігівській області Української РСР дуже важкі обставини, зважаючи на те, що кліматичні умови були дуже погані — засуха». Змальовуючи критичний стан господарства і трагедію виживання, він чітко підсумовував: «А [я] знаю, що Вам цього не відомо»³⁰. «Чи знає товариш Сталін про продовольчі ускладнення наших колгоспів?» — запитували агітаторів і лекторів мешканці Кіровоградщини під час зимової виборчої кампанії 1947 р.³¹ Описуючи у листопаді 1952 р. у листі до Й. Сталіна безчинства, що творилися у колгоспах Ніжинського району Чернігівської області, колгоспник с. Колесники А. Давиденко висловлював сумнів у поінформованості керівництва: «Якщо б цю картину представити Вам у Москву, я думаю, що жодного керівника по голові не погладили б». Для покращення ставлення начальства до трудівників селянин пропонував увести посаду таємного уповноваженого: «Потрібен з Вашого середовища чоловік, який би перевіряв таємно колгоспні справи і повідомляв Вас»³².

Міф про «доброго царя і поганих бояр» пронизував республіку географічно і соціально. Сумніви щодо поінформованості Й. Сталіна про те, що відбувається, висловлювали навіть інтелігенти, високоосвічені люди. «Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведені на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має», — писав у Москві 5 січня 1947 р. у своєму щоденнику О. Довженко³³. Можна нескінченно наводити приклади загальнопоширеної наївності радянських громадян. Водночас відкриття раніше недоступних документів, засекречених фондів, архівів КДБ засвідчує, що державне і партійне керівництво СРСР і УРСР було добре обізнане з реальною ситуацією на місцях³⁴.

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 45. Арк. 37.

³⁰ *Советская жизнь. 1945—1953*. Москва, 2003. С. 154.

³¹ Там само. С. 27.

³² «Вырабатываем хлеб и сидим без хлеба». Письма колхозников И.В. Сталину. *Источники*. 1997. № 1. С. 151.

³³ Довженко О. *Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941—1955)*. Київ, 2001. С. 409.

³⁴ *Лубянка. Сталин и МГБ СССР. Март 1946 — март 1953: Документы высших органов партийной и государственной власти*. Москва, 2007. *Советская национальная политика: идеология и практики. 1945—1953*. Москва, 2013, та ін.

Місцеві керівники перетворювалися на таких собі «цапів-відбувайлів» за незадовільне становище. Їхня поведінка часто давала для цього підстави. Скарги з проханням розібратися, навести порядок і покарати винних писали на чиновників різних рангів та галузей діяльності, випромінюючи щирю надію на позитивні наслідки звернення. Наслідки таких реляцій були різними. Підтвердження викладених у зверненнях фактів у результаті перевірки зустрічаємо не часто, проте вони траплялися. Так, результативним виявилось звернення до М. Хрущова з приводу низького наукового рівня і привласнення авторства чужої брошури міністром охорони здоров'я УРСР, якого у березні 1947 р. було знято з роботи³⁵. Мало наслідки звернення до ЦК ВКП(б) щодо незадовільної роботи та безвідповідального ставлення до навчально-виховного процесу директора Липецької середньої школи №36 Одеської області, який втратив посаду в 1950 р.³⁶ За результатами розгляду анонімного листа у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради, обвинуваченого у спекуляції та розкраданні коштів³⁷. За незаконне спорудження будинку з садом, про що повідомляла ЦК КП(б)У анонімка, звільнено з посади другого секретаря Запорізького міськкому партії з оголошенням догани³⁸. Зрештою, навіть «Радянська Україна» у рубриці «Листи читачів» повідомляла про подібні переступи високопосадовців та очищення влади від недостойних осіб³⁹. Такі приклади можна наводити далі, проте встановити кількісний показник ефективності скарг і звернень неможливо.

Закономірною була оцінка місця чиновників у виробництві та житті громадян, яку навесні 1947 р. дав інженер «Сталінвуглепроекту» Л. Бобров: «Якщо місто Сталіне уявити однією сім'єю, то у ньому на одного працівника, що виробляє матеріальні цінності, припадає 10 нероб — працівників обвиконкому, обкому партії, комсомольських організацій і профспілкових комітетів та ін., всі вони не виробляють нічого, а їдять уп'ятеро більше тих людей, які добувають вугілля і хліб. І таке становище по всій країні»⁴⁰. Подібні негативні оцінки не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були загальнопоширеними і прикметно характеризували корозію влади.

Проаналізувавши практику роботи з листами і зверненнями громадян у приймальні Президії Верховної Ради СРСР, російська дослідниця Є. Зубкова зазначає, що ця робота була спрямована на створення у громадян ілюзії про велику увагу з боку органів влади до голосу «маленької людини»⁴¹. «Сигнали з

³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 27—32.

³⁶ Там само. Спр. 73. Арк. 67.

³⁷ Там само. Спр. 63. Арк. 46.

³⁸ Там само. Спр. 81. Арк. 218—223.

³⁹ *Радянська Україна*. 1946. 25 серпня; 1947. 15 січня, 18 липня, 27 серпня та ін.

⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4978. Арк. 2.

⁴¹ Зубкова Е.Ю. *Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945—1953*. Москва, 2000. С. 160.

місць» до центральних органів були важливим інструментом сакралізації верхньої влади, з одного боку, та нормалізації її місцевих органів, з іншого. Тож скарги на місцеве начальство давали позитивні наслідки не часто. За неписаною бюрократичною традицією, скаргу чи звернення направляли на розгляд об'єкта скарги, що оберталось переслідуванням «не згодних з існуючими порядками».

Зростання у роки війни політичної свідомості населення, що певний час по війні давалося взнаки, іноді також призводило до непередбачуваних для влади наслідків. Так, на передвиборчих зібраннях для висунення кандидатів траплялися забалотування рекомендованої владою особи. Зокрема, у Сватівському районі Ворошиловградської області пропонувану партією кандидатуру Н. Цимбалової під час обговорення було відхилено під приводом колаборації в роки війни⁴². Два випадки відхилення рекомендованих кандидатур трапилося у Ново-псковському районі тієї самої області. У Київській області було забалотовано 18 кандидатів. Частково у цьому винні були вони самі. Зокрема, киянин Сушенко дістав відмову за прогули без поважних причин, а Ф. Возний з'явився на зібрання у нетверезому стані (Білоцерківський район)⁴³. Колгоспники Чутовського району Полтавської області відхилили кандидатуру П. Кравченка, батько якого працював на німців⁴⁴. У Запорізькій області в десяти районах було відхилено 16 кандидатур через «політичну недовіру» до їхніх ділових якостей. Ба більше: у Херсонській області недовіру було виражено 12 кандидатам у члени дільничної виборчої комісії під час виборів до Верховної Ради Союзу⁴⁵. Втрата у роки війни освічених і досвідчених управлінців призвела до заповнення відповідальних посад людьми без належних здібностей та з низькими моральними якостями. Окрім причин суб'єктивного характеру (поява на зібранні у нетверезому стані, обвинувачення у колабораціонізмі тощо) ці факти свідчать про високу вимогливість до представників влади, віру у важливу місію народних обранців.

В ієрархії життєвих пріоритетів повоєнних років політика не перебувала серед найголовніших. Власне, для тоталітарної політичної традиції характерне відчуження пересічного громадянина від політики. Досвід 1930-х років засвідчив, наскільки небезпечно було жити активним політичним життям, звивиста дорога якого могла призвести до «шкідливого ухилу» або «ворога народу», «шкідника» чи «контрреволюціонера». Політика не стала «своєю» справою для мільйонів громадян і по війні. Точки їх дотику з політичною сферою обмежувалися активною чи пасивною участю в численних кампаніях, символічному голосуванні на виборах та періодичних безпосередніх контактах з наділеними владою особами. У повсякчас і повсюдно ідеологізованій атмосфері пересічний громадянин залишався об'єктом, а не суб'єктом політики.

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 1048. Арк. 23.

⁴³ Там само. Арк. 312.

⁴⁴ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 88. Д. 813. Л. 181.

⁴⁵ Там само. Д. 692. Л. 144.

Тим часом індивідуальний та родинний добробут прямо пропорційно залежав від статусу й місця особи в радянській соціальній стратифікації. Ступінь наближеності до центрів прийняття рішень визначав розмір привілеїв та матеріальної винагороди, яка складалася не лише з грошової оцінки ділової кваліфікації управлінця, а й плати за лояльність.

Соціальні реалії соціалізму. Після закінчення Другої світової війни матеріальне забезпечення номенклатури здійснювалося на підставі постанови Ради народних комісарів СРСР від 12 липня 1943 р. «Про забезпечення керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій», яка поділяла управлінців згаданих структур на три категорії. Відмінності між ними полягали в обсязі гарантованого забезпечення. До першої категорії, наприклад, належали секретарі, завідувачі відділів обкомів та їх заступники, секретарі міськкомів партії, які отримували «ліміт», тобто набір продовольчих товарів. Другу категорію становили завідувачі секторів та інструктори обкомів, завідувачі відділів міськкомів і міських райкомів та їх заступники, які додатково до продовольчої картки отримували на місяць 5,5 кг м'ясо-рибних продуктів, 0,8 кг жирів, 1,4 кг цукру і кондитерських виробів, обід і сухий пайок. Завідувачі секторів, інструктори, лектори і пропагандисти міськкомів та міськрайкомів партії, що входили до третьої категорії, отримували лише обід, який містив 1,8 кг м'ясо-рибних продуктів, 0,3 кг жирів, 1,2 кг круп-макаронів, 0,4 кг цукру і кондитерських виробів на місяць⁴⁶.

Працівники сільського рівня мали забезпечуватися продуктами у вигляді сухого пайка в межах норм робітничої продовольчої картки, а також аналогічними нормами у їдальнях районного партійного активу. Втім, цей набір не був твердо гарантований і залежав від наявності ресурсів. Після війни ці працівники суттєво недоотримували, адже ресурси спрямовувалися на харчування дитячих установ і лікарень. Забезпечення промисловими товарами здійснювалося гірше з огляду на дефіцит, а для керівників сільських районних центрів його взагалі не було. Такий вигляд мало забезпечення високопосадовців партійних органів деюре, проте реалії життя вносили свої корективи. У разі нестачі одного виду продовольства дозволялося замінити його іншим, тож у підсумку реальний набір мав дещо інший вигляд.

Гарантований набір промислових і продовольчих товарів у виснаженій війною країні був не лише матеріальною винагородою за працю і підкреслював високий статус працівника. Він виконував ще й політичну функцію, виступаючи інструментом підтримання лояльності. Саме остання була ключем до успішної кар'єри, розширюючи перспективи досягнення високого статусу, поваги одних і остраху інших, зрештою — достатку. Влада відіграла роль символічного капіталу, який можна було конвертувати в добробут.

⁴⁶ ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945—1953. Москва, 2004. С. 145.

Крім того, сам факт наявності владних повноважень давав підстави для появи неформальних відносин та використання адміністративного ресурсу, провокував зловживання. З п'яти рейсів до переможеної Німеччини літак Запорізького заводу № 478 лише двічі повертався з обладнанням для заводу, в решті випадків — з «трофейним майном». Під приводом потреб для районних заходів голова Котелевського райвиконкому Полтавської області Педенко і його заступник Супрун, як з'ясувала перевірка обкому, взяли у колгоспах 12 голів рогатої худоби та дев'ять свиней, м'ясо яких було використано для задоволення їхніх власних та потреб інших керівників⁴⁷. У міру віддалення від війни розмах відвертого здирництва зменшувався, проте аж ніяк не зникав.

Зниження цін, що у пізньосталінський період відбувалося вісім разів, викликало непідробне захоплення громадян, доповнюючи психологічну спільність. «З великим задоволенням зустріли трудящі м. Одеси рішення уряду про зниження цін на продовольчі товари, оцінюючи цей захід як вияв турботи радянського уряду і більшовицької партії про покращення добробуту трудящих», — доповідали 1 березня 1946 р. з Одеського обкому в ЦК КП(б)У про реакцію населення на зниження цін на продовольство⁴⁸. Навіть якщо зважити на обов'язкове глянцеове оформлення звітів обласних і районних комітетів, не можна не визнати схвалення цього кроку влади стомленим війною і матеріальною скрутою населенням, що жадібно шукало позитивні новини. Ці заходи насправді мали більше психологічний ефект, аніж економічний, створюючи враження турботи про населення і підживлюючи відчуття спільності влади й народу. На тлі символічного здешевлення продовольчих і промислових товарів їх не вистачало для повноцінного наповнення крамниць. Населення хотіло вірити у краще, але критично оцінювало можливості радянської економіки з подолання товарного голоду. Коли за кілька місяців відбулося зниження комерційних цін на промислові товари, громадяни знову зустріли цю акцію позитивно, але подекуди напрошувалися паралелі з попереднім зниженням. Група людей, що стояла в черзі в магазині у м. Горлівка Сталінської області, бідкалася, що «промтоварів мало і через кілька місяців буде як з хлібом — черги, перебої, а хто не зайнятий на виробництві, буде спекулювати»⁴⁹.

Поворотним моментом в економічній історії повоєнного сталінізму слід визнати кінець 1947 р., коли спочатку грошова реформа і скасування карткової системи, а згодом і монетизація привілеїв визначили політику влади щодо мотивації діяльності номенклатури на найближчий період. Початкові плани припинити нормоване забезпечення населення у 1946 р. було перенесено на четвертий квартал наступного, адже радянська економіка виявилася не готовою до цього. Відмовлятися від карток належало одночасно з обміном грошей, адже в проти-

⁴⁷ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 88. Д. 671. Л. 45.

⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2836. Арк. 1.

⁴⁹ Там само. Арк. 26.

лежному випадку полиці крамниць могли залишитися порожніми, а товари — переміститися на «чорний ринок».

Відмова від карткової системи передбачала встановлення єдиних державних цін, що здебільшого зменшилися аналогічно курсу обміну готівки. На окремі товари ціни визначалися диференційовано. Так, на 12 % порівняно з пайковими цінами зменшилися ціни на хліб і борошно, на 10 % — на крупи, макарони, пиво. На рівні пайкових залишалися ціни на м'ясо, рибу, жири, цукор, кондитерські вироби, овочі, тютюн, горілку та вино. Промислові ж товари (тканини, взуття, одяг тощо) ставали дешевшими від високих комерційних цін у 3,2 раза. Щоб запобігти миттєвому розпродажу наявних товарних ресурсів, спеціально притриманих на складах до реформи, Рада міністрів СРСР 14 грудня 1947 р. запровадила граничні норми продажу товарів. Одному покупцеві дозволялося купити не більше кілограма макаронів, м'яса і м'ясопродуктів, літра молока, пів кілограма цукру тощо⁵⁰, що запобігало скуповуванню товарів у крамницях та їх перепродажу на «чорному ринку».

Сама по собі деномінація підвищує купівельну спроможність населення, адже здорожчує грошову одиницю. Крім власне цієї Радянський Союз ставив також іншу мету — побороти підприємливих людей, які користувалися хронічними вадами радянської економіки й отримували прибуток від перепродажу на «чорному ринку» товарів, куплених дешевше у державних крамницях. Їх називали спекулянтами. Сформовані у такий спосіб капітали вони спрямовували як на поліпшення власного добробуту, так і на підтримання неформальних зв'язків, що давало змогу функціонувати тіншовій схемі. У другій половині грудня 1947 — січні 1948 р. було порушено 12 698 кримінальних справ за спекуляцію з притягненням до відповідальності 16 255 осіб. За цей час у великих містах України було затримано понад 300 спекулянтів⁵¹.

Власне, поборювання спекулянтів стало іміджевою акцією влади, адже спекулянти були одним із чинників, який перешкоджав наповнювати крамниці товарами. Підтримувані ними високі ціни на «чорному ринку» не викликали захоплення у більшості громадян, зокрема високопосадовців, відвідування якими місць такої торгівлі могло зашкодити репутації.

Іншою складовою постанови Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі та промислові товари» став обмін грошей на «рублі зразка 1947 р.». За умовами реформи, уся готівка підлягала обміну по курсу десять старих рублів на один новий; вклади на суму до 3 тис. рублів переоцінювалися по курсу 1 : 1, від 3 до 10 тис. — по курсу 3 : 2, понад 10 тис. — по курсу 2 : 1. Розмінна монета обміну не підлягала.

⁵⁰ Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*: у 3 ч. Ч. 1, 2. Київ, 2010. С. 317—318.

⁵¹ Твердюкова Е.Д. Борьба со злоупотреблениями в ходе проведения денежной реформы 1947 г. *Новейшая история России*. 2011. № 1. С. 48, 49.

Влада запевняла, що хоча населенню доведеться зазнати деяких втрат, це буде «остання жертва».

Поведінка номенклатури і простого населення під час обміну грошей різнилася. Невигідний курс обміну готівки непокоїв керівників партійних і радянських органів влади, які, маючи фінансові заощадження завдяки вищій зарплаті, спробували пом'якшити для себе негативні наслідки через маніпуляції з вкладами. Наділені владними повноваженнями або доступом до ресурсів, чиновники спробували скористатися «адмінресурсом». За змогою з працівниками фінансових установ вони вносили кошти «заднім числом», дробили наявні вклади на кілька розміром до 3 тис. руб. або відкривали нові, що суперечило прямій забороні здійснювати фінансові операції 15—17 грудня. Так, перший секретар Фастівського райкому партії Київської області Сальников незаконно поклав на рахунки собі та членам сім'ї 13 800 руб.⁵² Працівники міського комітету партії Кременчука 15 грудня зібрали 31 тис. руб. для тіньового обміну за вигіднішим курсом. Наведені факти переконливо свідчать про наявність заощаджень у номенклатури, що їх вона прагнула зберегти у незаконний спосіб.

Високопосадовці виробничої сфери й торгівлі намагалися уникнути втрат, приховуючи товари і здаючи як виручку в касу власні кошти ніби за вже реалізовані населенню товари. Після продажу притриманих товарів вони повертали б собі кошти за значно вигіднішим курсом, а головне — не втрачали б унаслідок нееквівалентного обміну заощаджень в особливо великих розмірах. Так, директор Чернігівського лікєро-горіланого заводу Величко «придбав» для себе з метою перепродажу після реформи горілки на 20 тис. руб., ціна на яку не змінювалася, а директор Київської меблевої фабрики ім. Боженка Крилов, попри заборону торгувати 15 грудня, продав меблів за готівку на суму 43 400 руб.⁵³

Намагання зберегти кошти підштовхнули до порушення правил обміну грошей 12 керівних працівників Чернігівського обкому партії і облвиконкому, зокрема першого секретаря обкому партії Кузнецова, другого секретаря Дрожжина, голову облвиконкому Костюченка і трьох його заступників. Загалом, за даними Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б), протиправні дії під час обміну здійснили також вісім секретарів міськкомів, дев'ять секретарів райкомів, шість відповідальних працівників міськкомів і райкомів, шість голів міськвиконкомів і райвиконкомів. Серед порушників виявилися також 12 відповідальних працівників органів МДБ і МВС, 105 відповідальних фінансових працівників⁵⁴. У Білорусі серед порушників виявилось 26 секретарів райкомів, 12 голів райвиконкомів, 18 начальників районних відділів МВС і МГБ⁵⁵.

Контрольні органи, що здійснювали моніторинг банківських рахунків та магазинної виручки, виявили масу порушень по всій країні, зокрема в Україні,

⁵² *Советская жизнь*. 1945—1953. С. 581.

⁵³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 121. Д. 676. Л. 12.

⁵⁴ *Советская жизнь*. 1945—1953. С. 580—581.

⁵⁵ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 308. Л. 181.

Грузії, Казахстані, Узбекистані та ін. За результатами розслідування роботи торговельної мережі та банківської сфери в СРСР під час обміну було виявлено прихованих товарів на суму майже 62 млн руб., встановлено випадки незаконних операцій з ощадними вкладками на суму майже 105 млн руб. За фактами злочинів було порушено 10 266 кримінальних справ, а до відповідальності притягнуто 20 116 осіб⁵⁶. Чимало високопосадовців отримали суворі партійні догани або й втратили посади.

Тим часом найбільших втрат зазнали малозабезпечені люди, передусім селяни, які не спроможні були створювати заощадження через мізерні прибутки. Разом зі зменшенням державних роздрібних цін впали й ціни на сільськогосподарську продукцію на ринку, продаж якої був часто основним джерелом наповнення селянського бюджету задля сплати високих податків.

Скасування карткової системи і обмін грошей не завершили випробування для номенклатури. 14 січня 1948 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з подачі Кремля ухвалили постанову «Про відміну діючого порядку соціально-побутового обслуговування керівних радянських і партійних працівників УРСР», яка погіршувала матеріальне становище верстви. Для керівних партійних і радянських кадрів це означало втрату «лімітів», тобто встановленого безкоштовного набору товарів. Разом з тим припинялося безкоштовне забезпечення дач відпочинку керівних партійних і державних працівників, а спеціальні магазини і бази закритого типу належало відкрити для всіх громадян⁵⁷.

Постанова запроваджувала компенсацію за втрачені привілеї — «тимчасове грошове довольтво», що вираховувалося у 2—3-кратному розмірі від зарплати. Для міністрів коефіцієнт грошового довольтва становив 3, для заступників та інших високопосадовців — 2. Таке нововведення було не всім до вподоби, адже грошова компенсація торкалася лише керівних працівників (секретарів і завідувачів відділів обкомів і райкомів). Суттєве погіршення матеріально-побутового забезпечення невдовзі відчула на собі номенклатура середньої ланки.

Тимчасове грошове забезпечення стало потужним чинником майнового розшарування. Низькі ціни на дачах, у державних санаторіях, спеціальних майстернях і їдальнях були основою пересічно вищого рівня життя сімей номенклатурників. У спеціальних буфетах і кіосках столичні чиновники могли дешево закуповувати овочі, фрукти та інші продукти, вирощені на полях підсобного господарства Управління справами ЦК КПУ. До їх послуг, як і раніше, було надано спеціальні майстерні та ательє, що виготовляли якісні товари за низькими цінами.

Заробітна плата номенклатурника залежала не лише від посади, а й мала територіальну прив'язку до відповідної групи. До першої групи входили Ворошиловградський, Дніпропетровський, Київський, Львівський, Одеський, Полтавський, Сталінський і Харківський обкоми; до другої — Вінницький, Дрого-

⁵⁶ Твердюкова Е.Д. С. 51.

⁵⁷ *Политическое руководство Украины. 1939—1989*. Москва, 2006. С. 151—153.

бицький, Закарпатський, Запорізький, Кам'янець-Подільський, Миколаївський, Херсонський обкоми; до третьої — всі решта⁵⁸. Ця класифікація в основному збігалася з поділом на групи облвиконкомів, проте Одеський і Дніпропетровський належали до другої, а Вінницький, Миколаївський, Полтавський і Херсонський — до третьої групи⁵⁹. У грошовому вимірі різниця між ними становила 200—300 руб. Зарплата керівних працівників районного рівня партійних і радянських органів влади залежала від належності району до однієї з чотирьох груп.

Стабілізація соціально-економічної ситуації, а також кількаразове зменшення цін на товари спонукали владу дещо зменшити розміри грошових виплат керівним кадрам. 25 серпня 1952 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про тимчасове грошове забезпечення», якою з 1 серпня зменшила додаткові виплати високопосадовцям. Прогресивна шкала скорочення мала такий вигляд: забезпечення у розмірі від 6 до 4 тис. руб. зменшувалося на 33 %, від 4 до 3 тис. руб. — на 25 %, від 3 до 2 тис. руб. — на 20 %, від 2 до 1 тис. руб. — на 15 %. Додаткові виплати розміром до тисячі рублів залишилися без змін⁶⁰.

Так, голова Президії Верховної Ради УРСР до 1 серпня отримував 6,9 тис. руб. забезпечення, а після скорочення — 4,623; більшість міністрів — 5,1 тис. руб. до скорочення і 3,417 після нього; секретарі ЦК мали 6 тис. рублів до скорочення і 4,02 після; голови облвиконкомів та секретарі обкомів першої групи, відповідно, 6 тис. руб. і 4,02, другої — 5,4 тис. руб. і 3,618, третьої — 4,8 і 3,216 тис. руб. Доцільність зменшення грошових доплат обґрунтовувалася «серйозним зниженням цін на товари масового вжитку», що назагал відповідало дійсності. У 1953 р. перший секретар Сталінського обкому О. Струєв отримував 2 тис. руб. зарплати і 3 тис. руб. грошового забезпечення, перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Рогинець — 1,6 та 3 тис. руб. відповідно⁶¹. Аналогічні привілеї мали секретарі міськкомів обласних центрів, зарплата у трьох групах яких становила від 1,7 до 2,1 тис. руб., а доплати — від 2,55 до 3,15 тис. руб. Секретарі райкомів і міськкомів партії, голови і заступники голів районних і міських виконкомів тимчасове грошове забезпечення не отримували. Тобто крім економічного розшарування між «верхами» і «низами» процеси диференціації відбувалися і в середовищі власне номенклатури. Номенклатурні привілеї закінчувалися на рівні керівників областей, залишаючи районних очільників за межами «розкошів». Тому останні часто вдавалися до протиправних дій, здирництва, хабарництва тощо.

Наскільки достатнім було грошове забезпечення працівників номенклатури і як його зменшення вплинуло на матеріальний стан високопосадовців? Розмір заробітної плати разом з тимчасовим грошовим забезпеченням суттєво не погіршив становище тих, хто його отримував. Хоча коефіцієнт скорочення мав

⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 78. Арк. 96.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 10235. Арк. 16.

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 78. Арк. 71.

⁶¹ Там само. Оп. 24. Спр. 2926. Арк. 137—140.

прогресивний характер і найбільше постраждали саме високопосадовці, вони не відчували значного дискомфорту. На тлі тогочасних цін (наприклад, на державних дачах у Пущі-Водиці та Кончі-Заспі у 1950 р. вартість обіду з чотирьох страв коливалася від 7,75 до 15,7 руб.) розмір їхніх грошових прибутків був достатнім для забезпечення цілої родини — дружини багатьох високопосадовців обласного рівня не працювали. Наприклад, станом на початок 1956 р. дружини 14 з 19 високопосадовців Чернігівського обкому не працювали; Житомирського — 4 з 18; Харківського — 13 з 20, Ворошиловградського — 18 з 24, Херсонського — 12 з 19, Дніпропетровського — 13 з 25⁶².

На іншому полюсі перебували ті, чий статки часто давали змогу лише зводити кінці з кінцями. Можливості мільйонів пересічних обивателів були обмежені, добробут мільйонів сімей залежав майже виключно від зарплати. Зарплата некваліфікованих працівників після реформи 1947 р. стартувала від 300 руб. і не забезпечувала базових життєвих потреб. Рятувало домашнє господарство. У 1952 р. анонімне звернення до Й. Сталіна й Г. Маленкова з Кам'янець-Подільської області порушувало проблему виживання на зарплату агронома у 750 руб., з якої 10 % призначалося на державні позики, 5 % — на прибутковий податок, а 62 % витрачалося на хліб та харчування родини з шести осіб. При цьому у викладеному кошторисі не було зазначено витрати на молоко, м'ясо, рибу та різноманітні послуги, одяг тощо⁶³. Проведена перевірка не підтвердила «важкі матеріальні умови».

Розкол між «верхами» і «низами» повоєнного суспільства відбувався не лише в матеріальному вимірі, а й у культурному. Вищий статус у суспільній ієрархії надавав не лише матеріальні переваги — в умовах обмеженої пропозиції товарів і послуг не все могли вирішити гроші. Статус розширював можливості здобуття освіти, медичного обслуговування, задоволення культурних потреб, проведення дозвілля, самореалізації.

Кращі матеріальні умови та можливості забезпеченого життя формували інше ставлення до життя, до навколишніх реалій, до оточення. Окремі високопосадовці та члени їхніх сімей, усупереч стандартам толерованої партією пролетарськості, виявляли ознаки елітарності, а подекуди — і чванства. Медичне обслуговування делегатів XVI з'їзду КП(б)У в січні 1949 р. забезпечували академіки, професори і доценти. У травні 1950 р. дехто з батьків виступав проти оздоровлення дітей дитячого садка Управління справами ЦК КП(б)У у Святошині на базі 72-ї школи, мотивуючи це «поганою ділянкою двору» школи⁶⁴. Керуючий справами ЦК КП(б)У І. Голобородько у 1953 р. зауважував, що комітети комсомолу «не повинні особливо захоплюватися порт'єрами, килимами та ін. речами» для облаштування. (Щоправда, кабінети сільських райкомів партії Херсонської області фіранок майже не мали.) У 1953 р. Київський міськком партії дорікав Печерському райкому партії за толерантність щодо 34 безробітних ко-

⁶² Там само. Спр. 4435. Арк. 16—18, 38—40, 42—43, 78—79, 81—83, 84—87.

⁶³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 138. Д. 380. Л. 169—191.

⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 107. Спр. 23. Арк. 5.

муністів (більшість — демобілізовані офіцери), які «не бажали йти на роботу за призначенням райкому партії, вижидаючи вакантних посад на керівну роботу»⁶⁵.

Статусні переваги номенклатури виявлялися не лише в можливостях безперешкодно відвідувати культурно-мистецькі та спортивні заходи, а й спостерігати за ними з кращих місць. Для високопосадовців ЦК шостий відділ НКДБ бронював десятки місць у партерах театрів, філармонії, кращі місця на стадіонах⁶⁶. При ЦК, обласних і районних органах партійної і виконавчої влади функціонували бібліотеки з сучасною літературою та пресою. Доступ до актуальних новин про події в країні та світі надавали службові радіоприймачі. Номенклатура мала кращі можливості для поглиблення освіти, занять самоосвітою та культурного дозвілля.

Можливості сервісних служб апарату ЦК давали змогу виховувати в кращих умовах дітей. Як вихованці дитячого садка Управління справами ЦК, так і дітишколаїри столичної номенклатури мали змогу оздоровлюватися в таборах у передмістях Києва та в Криму. Спеціальні майстерні для керівних кадрів партійних і радянських органів влади, поліклініки та відпочинок на курортах республіки і країни вивищували номенклатуру над мільйонами пересічних громадян.

Кращі можливості доступу до видовищ, однак, високопосадовці використовували не завжди. Вочевидь, справа полягала не лише в зайнятості та практично ненормованості робочого дня у пізньосталінський період, а радше у відсутності культурних запитів. За це перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников критикував секретарів міськкомів, міськрайкомів КП(б)У і райкомів промислових центрів УРСР на нараді 7 жовтня 1950 р.: «Часто запитуєш секретаря міськкому: — ви дивилися такий-то спектакль, або концерт такого-то гуртка самодіяльності? І отримуєш відповідь, що не дивився. Виправдовується тим, що не було часу». Л. Мельников називав відвідування культурно-мистецьких заходів «партійним обов'язком» секретарів⁶⁷. Вочевидь, культурне дозвілля не перебувало серед життєво необхідних потреб частини високопосадовців, якщо перший секретар ЦК зобов'язував їх до культурного самовдосконалення. Номенклатура не завжди використовувала надані за умовчанням можливості, тому що культурний рівень не формалізувався в анкетних даних, відповідальних за кар'єрне зростання.

Розкол між апаратниками і місцевим населенням був особливо помітний у західному регіоні України. На кінець 1945 р. серед голів облвиконкомів місцеві становили 22,3 %, голів міськвиконкомів — 29,8 %, голів райвиконкомів — 44 %, завідувачів відділів міськрайвиконкомів — 33,8 %⁶⁸. Силовики, надіслані в регіон, часто мали неукраїнське походження і низький освітній рівень. Бухгалтер Борщівської міськради (Тернопільська обл.) І. Заброцький у 1946 р. у листі до

⁶⁵ Там само. Оп. 24. Спр. 3436. Арк. 187.

⁶⁶ *Политическое руководство Украины*. С. 122.

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 751. Арк. 55.

⁶⁸ Лисенко О.Є., Першина Т.С. Відродження державного управління в УРСР (1943—1945 рр.). *Історія державної служби в Україні*: у 5 т. Київ, 2009. Т. 2. С. 357.

газети «Радянська Україна» називав характерними рисами місцевих управлінців «низький рівень оволодіння марксизмом-ленінізмом, а з цього випливає велика розхлябаність насиченого язвою панства, для котрого найбільшим ідеалом являється горілка»⁶⁹. Не будемо переоцінювати знання основ «політичної грамоти» особи з початковою освітою. У цьому випадку важливе інше — вимогливість до ділової кваліфікації і моральних якостей високопосадовців. Вочевидь, таке здивування було спричинене діями не місцевих, а надісланих з інших регіонів працівників, чия поведінка часто була аморальною.

До центральних партійних і державних органів надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, сексуальні домагання, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волонтаристський стиль керівництва місцевих високопосадовців. Так, у червні 1946 р. анонімний лист інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про бюрократизм і пияцтво в Стрийському райкомі партії Львівської області. Колишній начальник Близняківського районного відділу міліції Харківської області Работя звинувачував секретаря райкому партії Г. Турбая в «антипартійності», утисках критики, підлабузництві тощо. «Ми не знаємо голів [колгоспів], які б не були п'яницями та злодіями», — писали в липні 1949 р. мешканці Білогірського району Кам'янець-Подільської області першому заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берії. У скарзі на адресу голови Президії Верховної Ради СРСР М. Шверніка директору Лохвицької МТС Ольшанському закидалися свавілля, безпідставні звільнення, спекуляція і розбазарювання майна МТС тощо. Зумовлені здебільшого суб'єктивними причинами, ці аморальні вчинки та проступки, однак, накладали негативний відбиток на імідж Комуністичної партії та виконавчої влади.

Директор Львівської фабрики «Пластмаса» Мельник у 1946 р. дивувався, чому у Львові та деяких інших містах «багато осіб, вирішуючи державні питання виходячи з власних мотивів, тобто інтересів, за хабарі заводять кругові знайомства і т. д., і з цим немає рішучої боротьби»⁷⁰. І така оцінка не була суто регіональною особливістю. Скоріше навпаки — вона ставала звичною для усієї радянської системи, що працювала у повоєнний час у мобілізаційному режимі. Зміна спонуки — від першочергового забезпечення армії в роки війни задля перемоги на виконання четвертої п'ятирічки після її закінчення — не змінила надзвичайного характеру роботи апарату управління, особливо на виробництві. Вимога виконати планові показники, завищені з політичною метою, підштовхувала господарників до винахідливості, хитрощів, комбінацій, обладок, тиску і примусу. «Кругові знайомства», блат, корупція в застрашеній атмосфері повоєнних часів були інструментом налагодження неформальних виробничих зв'язків задля виконання поставлених планів. До цього періоду належить і діяльність так званих штовхачів — спеціальних уповноважених, які неформально розв'язували

⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2844. Арк. 5.

⁷⁰ Там само. Спр. 2836. Арк. 34.

проблеми постачання та збуту. Сало, цигарки, спирт і гроші допомогли асистенту Харківського університету І. Рибалці наприкінці 1945 р. дістати віконне скло для аудиторій вишу⁷¹.

Ситуація ще більш погіршувалася пихатістю та грубістю чиновництва. Під час відвідування міністром будівництва підприємств важкої індустрії СРСР тресту «Нікопольбуд» у 1947 р. до нього звернувся робітник Д. Гриньов, який просив міністра про матеріальну допомогу. За свідченням очевидців, відповідь міністра була образливою: «Коли робив дітей, то мене не запитував, а коли потрібно годувати, то звертаєшся до мене. Вмів робити, вмій і годувати»⁷². Поінформованість Кремля про поведінку міністра не завадила йому обіймати міністерські посади до 1956 р. «Потрібно виховувати апарат так, щоб заходячи до завідуючого за одним лише викликом [він] вже тремтів», — повчав у липні 1948 р. завідувачів відділів призначений другим секретарем Закарпатського обкому КП(б)У Пінчук. — «Я коли був рядовим членом і мене викликали у обком, то стаючи на першу сходинку східців вже тремтіли в мене ноги»⁷³.

Власне, в цьому зміні, порівняно з довоєнними роками, були мінімальними — страх, водночас із номенклатурними привілеями, був системотвірним чинником радянської системи. В листі до Й. Сталіна співробітник Закарпатського обкому Захаров так характеризував місцеві звичаї: «В апараті запанувала боязнь обмінюватися думками і про що не будь говорити. Бо підлабузники і “кляузники” все це передавали вислужуючись, після чого влаштовувалися гоніння і виживання непокірних людей»⁷⁴. Результатом стали зневажання принциповості, консерватизм і пасивність чиновників.

Як скаржились секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову працівники Чернівецького облвиконкому, його голова А. Коліков навчав своїх підлеглих такого правила: «Якщо хочете благополуччя собі, то робіть так — якщо вас критикують, то ви говоріть, що вас підміняють і не дають розвернутись, якщо ж Облвиконком за щось хвалять, добийтесь всіма силами довести, що це наша робота. Цим, запевняю вас, що завжди будете живі і здорові»⁷⁵. Таке виховання підлеглих минало безкарно для «законодавців стилю» в особі секретарів обкомів, райкомів, керівників інших установ та підприємств. Скарги були безрезультатними, адже здебільшого не підтверджували факти волюнтаризму або «антипартійного стилю керівництва» адміністрацій, обмежуючись, як правило, «пропозиціями» щодо усунення окремих недоліків.

Розглядаючи повсякденну поведінку номенклатури та її ставлення до «низів», часто можна натрапити на вчинки, що не личили керівнику того чи іншого рангу, як і будь-кому іншому. Прагнення до розкішного життя, підкреслення

⁷¹ Рибалка І.К. *Така наша доля: Сторінки життя мого покоління*. Харків, 1999. С. 84—85.

⁷² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 121. Д. 575. Л. 45.

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 35. Арк. 143.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 41. Спр. 29. Арк. 11.

свого високого статусу, пихатість, аморальність в обстановці повоєнної відбудови не були властиві новому поколінню управлінців, чия соціалізація припала на буремні 1930-ті роки. Такі манери не культивувалися в роки війни. Чому після війни ці вади масово вийшли назовні? Публічно латентні в передвоєнний час завдяки контролю й цензурі, після війни вони залишилися поза увагою через значне поширення й пріоритет для держави вагоміших проблем.

Різноманітні обмеження, екстремальний характер роботи, хронічна нестача тих чи інших матеріалів, продуктів тощо, табуїтована сфера розваг, обмежений відпочинок — таким було повсякденне життя населення в роки війни. Громадяни недоотримали багато матеріальних і культурних благ, які прагнули надолужити, адже людська природа брала своє. Переможне закінчення війни зняло моральні бар'єри для задоволення бажань, звичок, прагнень, і лише незадовільні матеріально-побутові умови стримували їх реалізацію. Психологічні травми, завдані війною, поступово загоювалися, мирна атмосфера актуалізувала матеріальні турботи загалом.

Бажання надолужити втрачене було властиве всім верствам населення, а не лише високопосадовцям, проте останні мали переваги перед «низами». Органи влади загалом і «верхи» зокрема забезпечувалися пріоритетно. Належність до радянської та партійної еліти, суспільний статус якої суттєво зріс, окриляла і спонукала до швидшого задоволення потреб, втілення бажань. Віру в настання «життя-казки» поділяли всі, але, маючи владний мандат, його можна було втілити для себе швидше. Притлумлені бажання й спокуси виходили назовні, і потрібен був суворий самоконтроль або ж страх перед покаранням, щоб утримати особу в певних (умовно) дозволених рамках. Боротися зі спокусами під силу було не кожному. Отже, проступки, аморальні вчинки, нетактовне поведіння з підлеглими з боку високопосадовців стали дуже поширеним явищем.

Особи, призначені у військовий час (тобто нашвидкуруч, без належної перевірки), були схильні до зловживань і порушень значно більшою мірою. Тож не дивно, що навіть на початку 1950-х років серед номенклатури ЦККП(б)У звільнення з негативними формулюваннями («компрометація», «порушення директив вищих органів», «не справилися з роботою») становили майже 30 %⁷⁶.

Цілоком закономірною стала оцінка «верхів» Б. Щербиною на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов. На хвилі розвінчання «культу особи» Й. Сталіна він заявив, що «культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, в т.ч. і секретарів райкомів, міськкомів і обкомів... Секретарі міськкому, обкому, ЦК ще займають привілейоване становище, їх критикувати неможна. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік, одержують не тільки заробітну плату, а і “платню” в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять»⁷⁷.

⁷⁶ Там само. Оп. 67. Спр. 392. Арк. 2.

⁷⁷ Там само. Оп. 24. Спр. 4255. Арк. 71—72.

Доповідач — офіцер запасу, член партії з 1921 р. — не був опозиціонером, він лише змалював справжній (з точки зору комуністичного ідеалу — відразливий) образ «верхів» як радянських вельмож, що піднесли над народом.

Отже, після війни політичний курс держави залишився незмінним — йшлося лише про відновлення контролю в усіх сферах життя. Попри певне коригування критеріїв кадрового добору, його системотвірним фактором залишалася лояльність. Її можна було конвертувати в посаду, яка забезпечувала суспільно-політичний статус, а, підкріплена функціональними і загальнолюдськими чеснотами (освіта, працездатність, дисциплінованість, комунікабельність тощо), могла слугувати успішній кар'єрі. З монолітної спільноти, об'єднаної вистражданою перемогою, повоєнне суспільство повільно усталювало мирний ритм життя, практики повсякдення, стосунки між владою і народом. Між «верхами» і «низами» збільшувалася дистанція. Авторитет влади часто затьмарювався як невиправданним надій та очікувань, так і негідною поведінкою окремих партійних і радянських високопосадовців. Населення дедалі більше віддалялося від політичної сфери, беручи пасивну участь у виборах.

Економічна диференціація істотно вивищувала номенклатуру над пересічним обивателем. Вона відбувалася не лише на законодавчому рівні у вигляді гарантованих державою пільг і привілеїв, а й у практичній площині як можливість здійснювати побори, отримувати хабарі, зловживати службовим становищем. Реформи, упроваджені в 1947—1948 рр., формально робили громадян рівними на ринку праці, проте це не означало рівності споживання: «верхи» мали кращі можливості забезпечити собі добробут. Стиль життя номенклатури засвідчував соціокультурний розлам між «верхами» і «низами».

ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ТОТАЛЬНОГО ДЕФІЦИТУ: ЕКОНОМІКА УРСР У СИСТЕМІ КООРДИНАТ РЕСУРСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Економіка УРСР на сконі радянського ладу. Порівняння стратегій радянської «соціалістичної» економіки та економіки капіталістичних країн засвідчує їх докорінну відмінність. Характерною ознакою капіталістичної економіки в постіндустріальну добу стала відмова від стратегії безупинного розширення виробничо-технічної бази як пріоритетної мети та спрямування всезростаючої частини національних ресурсів на виробництво якісних споживчих товарів тривалого користування і послуг. Водночас «народна», «соціалістична» економіка СРСР і далі спрямовувалася на переважне виробництво засобів виробництва, посилення військово-промислового комплексу на шкоду матеріальним та життєвим інтересам населення.

Неприродність економічного розвитку СРСР зумовлювала масштабність «тіньової економіки», яка з часом набирала все загрозливішого для системи характеру. Її поява в радянській країні пов'язана з 1920-ми роками, коли більшовицька влада відмовилася від «нової економічної політики» і заборонила приватну підприємницьку діяльність. Низка легальних форм економіки перемістилася в невідконтрольні державі сфери. Основні з них — скупка антикваріату, дорогоцінних металів і каменів для наступних махінацій у системі магазинів «Торгсину» («торгівля з іноземцями»), «чорні біржі», крадіжки у сфері торгівлі, постачання, кооперації та використання комісійної і базарної торгівлі для реалізації підпільно виробленої продукції.

Новий етап у поширенні «тіньової економіки» припав на 1960—1980-ті роки в контексті лібералізації. Тоді було остаточно ліквідовано недержавний сектор економіки (підприємства промислової кооперації, присадибні ділянки колгоспників), які забезпечували виробництво вагомої частини споживчих

Віктор
Даниленко,
Віктор
Крупина

товарів (одяг, взуття, меблі, посуд, іграшки та ін.), продуктів (овочі, продукти тваринництва і птахівництва, рибна продукція), а також побутових послуг. В умовах тотального одержавлення «всього і вся», зростання і, з одного боку, прагнення людей до матеріально забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого, — малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини й матеріалів в одному місці та їх дефіциту в іншому «тіньова економіка» набувала все більших масштабів. До неї належали як індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), що суворо заборонялася або обмежувалася, так і суто кримінальна: розкрадання товарів і сировини, махінації зі звітністю, виготовлення на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торгову мережу, спекуляція, валютні операції тощо.

Тож у 1980 р. ЦК КПРС вжив заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією і так званими «тіньовиками». У 1981—1982 рр. відбулося кілька гучних судових процесів. Однак вони аж ніяк не зупинили тінізації економіки. В її основі лежала корупція на всіх щаблях партноменклатури, чиновників та господарників, завдяки якій було вибудовано стійкі системи викачування державних грошей і ресурсів на користь криміналізованої частини правлячої еліти. З переходом країни до ринкових відносин напрацьовані ними схеми було легалізовано і задіяно в процесі приватизації.

На відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася завдяки виробництву і реалізації переважно заборонених товарів і послуг — наркотики, проституція, торгівля зброєю, азартні ігри тощо, в СРСР ділки «тіньової економіки» переважно заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: одяг, взуття, продукти харчування тощо. Протягом 1960—1980-х років тіньовий сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і сягав 20 % національного доходу. Його капітали становили 70—80 млрд руб., що ставило під великий сумнів історичну спроможність «розвинутого соціалізму». За даними Держплану СРСР, тіньові доходи у сфері послуг у 1986—1987 рр. становили 14—16 млрд руб. Близько 18 млн осіб займалися індивідуальною трудовою діяльністю без реєстрації, оформлення патентів і, зрозуміло, не сплачуючи податки¹. Характерною ознакою підпільного виробництва було зрощення тіньовиків з номенклатурою. У роки перебудови ця єдність фактично легалізувалася й зміцніла, коли було дозволено так звану індивідуальну трудову діяльність і підпільне виробництво втратило свій сенс. У 1990 р., за підрахунками компетентних органів, у Києві налічувалося близько 150 підпільних мільйонерів, а по республіці — від 2 до 3,5 тис. У тіньовому секторі економіки України було зайнято не менш як 2—3 млн осіб, загальний обсяг її обороту становив приблизно 15—20 млрд руб. (у масштабі цін 1990 р.)². На Заході з тіньовою економікою нама-

¹ Госплан и налоги в цифрах. *Известия*. 1987. 12 декабря.

² *Вечірній Київ*. 1990. 26 червня.

галися боротися економічними методами, в Україні, як і загалом в СРСР, прагнули подолати її виключно каральними.

У радянській економіці, базованій не на ринкових, а на директивно-адміністративних відносинах, загострювалася проблема своєчасного забезпечення виробництва матеріалами і комплектувальними деталями. Поставки нерідко зривалися. Відповідно, працівники відділів постачання на підприємствах перетворювалися на «штовхачів» (рос. — «толкачей»), яких направляли у відрядження на споріднені виробництва, в міністерства, відомства, щоб прискорити поставки, не допустити їх зриву. У хід ішли прохання, наполягання, а найрезультативніше — хабарі. У 1970—1980-ті роки союзний уряд неодноразово звертав увагу на діяльність «штовхачів», яка нібито порушувала ритмічність роботи, і навіть зменшував витрати на відрядження. Однак це явище не зникало, бо без «штовхачів» радянське виробництво ставало просто неможливим. «Штовхачі» продовжували свою напівзаконну діяльність, з одного боку, підтримуючи функціонально виробництво, а з іншого, — дезорганізуючи й тінізуючи його, поглиблюючи кризовий стан. На середину 1980-х років всеохопна криза вразила всі галузі радянської економіки. Згідно з офіційними даними, зростання національного доходу з 1965 до 1985 р. знизилося в середньому від 6,5 до 3,6 % за рік. Темпи зростання промисловості знизилися від 8,6 до 3,7 %, а сільського господарства — з 2,3 до 1,1 %. За виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення СРСР у 1985 р. посідав 68-ме місце у світі. Головною причиною такого становища був різкий спад підвищення продуктивності праці — він знизився майже наполовину, від 6,1 до 3,1 % на рік³. Радянська економічна політика не могла забезпечити високу ефективність так званого єдиного народногосподарського комплексу країни. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом усе більше падала дисципліна обов'язкових поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри тих самих матеріалів, сировини й палива. Хронічним стало невиконання накреслених партійними з'їздами планів.

За узагальненою оцінкою пізніших офіційних документів, характерними ознаками радянської економіки було майже повне її одержавлення, значна кількість нерентабельних підприємств, глибокі диспропорції між галузями засобів виробництва і товарів народного споживання, панування командно-адміністративних методів в управлінні економікою і слабке використання економічних важелів, відчуження робітників від засобів виробництва і результатів праці, надмірні мілітаризація економіки та централізація під час перерозподілу національного доходу, низька продуктивність праці через фізичне та моральне зношення основних фондів народного господарства⁴.

³ Даниленко В. Розпад СРСР та Україна. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ, 2016. С. 36.

⁴ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь. Київ, 2009. С. 5.

Поглиблення економічної кризи супроводжувалося посиленням невдоволення, зневіри й байдужості серед широких народних мас, наростанням кризових явищ у політичній та ідеологічній сферах. Спроби системи зберегти status quo, замінивши одного престарілого консерватора-ретрограда на іншого (Леонід Брежнев — Юрій Андропов — Костянтин Черненко) і розпочавши її «косметичний ремонт», не дали позитивних зрушень, а ще більше загострили й ускладнили ситуацію. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль. Потужна репресивна машина нещадно придушувала будь-які вияви незалежної громадської чи особистої думки.

Курс на економічне перезавантаження. Прагнучи вивести країну з кризи, партійно-державне керівництво за Михайла Горбачова змушене було шукати порозуміння із США у справі роззброєння, аби перекинути частину ресурсів з військового у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи з децентралізації управління економікою, переведення підприємств на повний економічний господарський розрахунок, їх реконструкції та підвищення якості виробленої продукції. На підприємствах країни було запроваджено позавідомчий контроль за якістю продукції — держприймання. Однак це не дало бажаних результатів, і реального зростання якості продукції досягти не вдалося. У 1987 р. промисловість України давала лише 15,8 % продукції вищої категорії⁵.

Відсутність помітних позитивних зрушень в економіці країни пояснювала не лише глибокою закостенілістю системи, а й відсутністю чіткої стратегії її реформування, непослідовністю дій реформаторів. Інколи їхні дії просто суперечили одна одній. Так, у травні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», що передбачала встановлення контролю за будь-якою приватною ініціативою. В масовому порядку зносили теплиці на присадибних ділянках, розпочали облави на таксистів, розбирали «зайві» поверхи в приватних будинках тощо. Однак уже в листопаді того року було прийнято закон «Про індивідуальну трудову діяльність», який, навпаки, стимулював приватну ініціативу, приватне підприємництво.

З 1987 р. почалося створення кооперативів у сфері торгівлі, послуг та громадського харчування. Першопочаткову концепцію прискорення, яка себе не виправдала, було замінено новим баченням перебудови, кінцевою метою якої була ідея переведення централізованого планово-державного господарства на ринкову товарно-грошову основу. У результаті формування підприємницької верстви пришвидшилося, особливо після прийняття закону «Про кооперацію» (травень 1988 р.). Законом державний і кооперативний сектори економіки урівнювалися в правах. На початку 1991 р. в УРСР функціонувало майже 35 тис. кооперативів, у яких працювало 876 тис. осіб⁶. Найбільшого поширення коопе-

⁵ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ, 2018. С. 21.

⁶ Смольницька М. Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 21. Київ, 2016. С. 60.

ративний рух набрав у Харківській, Львівській, Одеській, Кримській та Донецькій областях.

Кооперативи не стали конкурентами державних підприємств. Більшість із них зосередилися не на послугах чи виробництві товарів широкого вжитку, а на торговельній та посередницькій діяльності. Їх економічна роль у роки перебудови була швидше негативною, ніж позитивною. Кооперативи стали в багатьох випадках прикриттям перекачування коштів з державного сектору економіки у приватний.

Стратегію економічних перетворень радянського керівництва закріпив червневий пленум ЦК КПРС (1987). У постанові «Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою» зазначалося, що ключовим завданням перебудови, найважливішою умовою прискорення соціально-економічного розвитку є радикальна реформа управління економікою»⁷. Тоді ж, у червні 1987 р., Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про державне підприємство», що передбачав упровадження економічних методів управління ринкового типу на підприємствах і розширення прав підприємств. Основними принципами їх функціонування було визнано самостійність, самофінансування і самоврядність. Запровадження закону, за яким майже 60 % промислових підприємств перейшли на госпрозрахунок, гальмувалося збереженням системи директивного планування й централізованого фінансування. Тож новий механізм практично не діяв, реальні можливості підприємств, їхні ініціатива та самостійність всіляко обмежувалися. Підприємства насправді стали більш самостійними, однак припинили виробляти потрібну країні, але економічно не вигідну для них продукцію. Натомість нарощувалося виробництво продукції, вигідної їм, проте не потрібної споживачам. У 1989 р. третина всього закупленого для модернізації закордонного обладнання залишилася іржавіти. Фактично реформа, ще більше поглибивши розбалансування господарського механізму, зазнала провалу.

Ініціатори перебудови прагнули змінити й економічні повноваження союзних республік. Україна, як і РРФСР, мала найсприятливіші умови для розвитку, оскільки володіла потужним індустріальним, агропромисловим і науково-технічним потенціалом. За чисельністю населення (52 млн осіб) республіка посідала шосте місце в Європі. Маючи 15,5 % основних виробничих фондів СРСР, Україна виробляла близько 17,4 % союзної промислової і 22 % сільськогосподарської продукції⁸, тому їй відводилася особлива роль в економічній системі СРСР, у перебудовчих процесах.

Проводячи курс на децентралізацію економічного життя, керівництво СРСР намагалося в низці випадків ще більше його централізувати на користь Москви. Так, відповідно до рішень ЦК КПРС (1987 р.), союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції над важкою промисловістю, оскільки союзно-республі-

⁷ Радянська Україна. 1987. 27 червня.

⁸ Даниленко В. *Розпад СРСР та Україна*. С. 38.

канські міністерства цього профілю перетворювалися на союзні. В Україні це стосувалося міністерства електроенергетики та паливної промисловості, вугільної, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості, чорної й кольорової металургії, геології. З ліквідацією союзно-республіканських міністерств, згадував пізніше академік Петро Тронько, Києву все важче було впливати на ситуацію в Донбасі та Придніпров'ї⁹.

Поміж тим, усі середні й малі підприємства з продукцією, зорієнтованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим органам влади мали бути підпорядковані також підприємства, які безпосередньо обслуговували населення, були пов'язані з регіональною інфраструктурою та займалися вирішенням соціальних питань. Питома вага таких підприємств в Україні становила близько 5 %¹⁰.

З 1987 р. уперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану однією сумою і мала право розподіляти їх на свої міністерства. Республіканські ради міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення на підприємствах республіканського підпорядкування.

Союзні республіки за реформою 1987 р. дістали можливість керувати всіма будовами соціального і культурного призначення незалежно від підпорядкування. Однак вони не могли стати справжніми господарями своїх територій, як від них вимагалось, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Навпаки, вони навіть зменшувалися. У результаті республіки не тільки не могли розширювати свою економічну та соціально-культурну діяльність, а й не мали змоги просто виконувати покладені на них обов'язки. Україна, як і решта союзних республік, була обмежена в розпоряджанні навіть своїми коштами. Так, якщо будівництво в республіці здійснювалося в межах 3 млн руб., дозвіл давала Рада міністрів УРСР, якщо вартість перевищувала цю суму, — мав бути дозвіл Москви.

Економічна реформа 1987 р. за своєю суттю не була спрямована на подолання командно-адміністративної системи, трансформування директивної економіки в ринкову. Вона не допускала існування різних форм власності, не передбачала реформування ціноутворення, матеріального постачання тощо. Половинчастий характер реформи поглибив розбалансування економіки, спричинив прискорення деформацій та диспропорцій і як результат — загострення ситуації в країні. «На розвиток економіки, — зазначав пізніше тодішній голова Ради міністрів УРСР, прихильник радянської системи і Радянського Союзу В. Масол, — загальної ситуації в країні все більше впливала історична обмеженість адміністративно-командної системи, яка протягом десятиліть визначала все життя нашої держави. Надцентралізована, позбавлена внутрішніх рушійних стиму-

⁹ Тронько П.Т. В.В. Щербицький (1918—1990). *Укр. іст. журн.* 2003. № 1. С. 117.

¹⁰ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.* С. 24.

лів, заснована на директивно-наказних методах, ця система ігнорувала об'єктивні закони суспільного розвитку, придушувала всяку ініціативу, живила мета-стази бюрократії, породжувала корупцію, вела до розкладу верхівки, сковувала державні структури, всі сфери суспільного життя, була гальмом для інтенсивного розвитку економіки»¹¹.

Спад виробництва призвів до небаченого дефіциту в забезпеченні населення товарами першої необхідності та продуктами харчування. У 1988 р. відставання товарних запасів від нормативів зросло до восьми днів, що в абсолютному грошовому вираженні становило 8—9 млрд руб.¹² З 1988 р. внаслідок емісії дефіцит набирив дедалі більшого розмаху. Звичайним явищем радянського повсякдення стали «чорні черги». Вони вибудовувалися за меблями, холодильниками, телевізорами, автомобілями і тяглися місяцями, навіть роками.

У 1989 р. радянський уряд започаткував нові економічні реформи. На основі двох програм, розроблених комісією Леоніда Абалкіна, групою Станіслава Шаталіна та Григорія Явлінського, було створено компромісний варіант проекту реформ. Нова спроба поєднати адміністративно-командну систему з ринковими відносинами була приречена на черговий провал. Проект так і залишився на папері, ситуація лише ускладнювалася. Випуск продукції в усіх галузях господарства скорочувався. Союзні республіки припинили перераховувати податки до центру, фінансова система СРСР занурилася в глибоку кризу. У 1990 р. інфляція становила 10 % на рік. Рятуючи ситуацію, уряд у січні 1991 р. здійснив грошовий обмін. З обігу вилучалися 50- і 100-рублеві купюри. Обміняти на нові дозволялося суму не більш як в 1 тис. руб. З 2 квітня 1991 р. усі чинні в країні тарифи і ціни було піднято вдвічі. Однак дефіцит товарів збільшувався, інфляція зростала. У другій половині 1991 р. вона становила 25 % на тиждень. Стрімке знецінення рубля спричинило поширення натуральних обмінів, так званих бартерів.

Певні зміни відбувалися і в агропромисловому комплексі. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом до рівня областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці завдання будуть надаватися республікам сумарно, а ті стануть відповідальними за їх розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право змінювати закупівельні ціни на сільськогосподарські продукти, але за умови, що сума видатків держави на ці покупки не зміниться.

Між тим, занепад сільського господарства тривав, хоча наприкінці 1980-х років було визнано приватну власність та орендні відносини на селі, і там почали виникати селянські (фермерські) господарства, утворювалися кооперативи, поширювалися різні форми оренди. Опір колгоспно-радгоспної системи був по-

¹¹ Масол В.А. *Утущенный шанс*. Киев, 1993. С. 13—14.

¹² Корягина Т. Теневая экономика в СССР. *Вопросы экономики*. 1990. № 3. С. 112.

тужним. Село залишалося під її тотальним впливом і контролем. Продуктивність праці на селі, де колгоспники і працівники радгоспів не були зацікавлені у збільшенні виробництва продукції і де частка ручної праці становила 70 %¹³, залишалася низькою. Панували безгосподарність, масове розкрадання продукції, некомпетентність і безвідповідальність значної частини керівних кадрів. Села обезлюднювались і занепадали. Як і раніше, вони залишалися сприятливим середовищем для «тіньової економіки», породженої дефіцитом товарів і послуг. За даними Центрального статистичного управління УРСР, якщо лише за I півріччя 1985 р. містяни сплатили за побутові послуги «окремим особам» 26 %, то колгоспники — майже 60 % усіх видатків на них. У грошовому еквіваленті «окремій особі» отримали 170 млн руб., зокрема, за послуги з ремонту і будівництва житла 76 млн руб., ремонту і пошиття одягу та взуття — 38 млн руб.¹⁴

Економіка радянської України залишалася тісно інтегрованою з економікою СРСР. Республіка забезпечувалася продукцією власного виробництва лише на 82 %. В Україну завозили в значній кількості нафту, газ, лісоматеріали, бавовну та ін. За рахунок інших республік повністю формувалися ресурси споживання українською економікою каучуку, на 70—80 % — потреби в кольорових металах, устаткуванні та інструментах, хімічних волокнах, парфумерно-косметичних виробках, на 40—50 % — у продукції целюлозно-паперової, текстильної, медичної галузей, в електротехнічних і кабельних виробках. Натомість в обмін на відсутні в Україні матеріально-сировинні й товарні ресурси республіка вивозила за свої межі шосту частину ВВП¹⁵.

У пошуках економічного балансу розширювалися міжнародні зв'язки СРСР. Після червневого 1987 р. пленуму ЦК КПРС уперше за багато років було допущено порушення принципу монополії зовнішньої торгівлі, оскільки в деяких галузях підприємствам дозволялося вступати в прямі зв'язки з іноземними фірмами. Відповідно з 1987 р. в Україні почали розвиватися міжнародні спільні підприємства (МСП). Частка радянського партнера в них мала становити не менше 51 %. Упродовж 1987—1990 рр. у республіці з'явилося 161 МСП. У їх створенні взяли участь партнери з 38 країн. У сукупному статутному фонді таких підприємств найбільшу частку мали США (18,6 %), Італія (9,4 %), Кіпр (7,8 %), ФРН (6,8 %)¹⁶. Частка України в експорті СРСР становила, %: залізної руди 95, кам'яного вугілля — 65, чавуну — 75, прокату чорних металів — 70, труб сталевих — 40, цукру — 65¹⁷.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР було постійне зростання питомої ваги військових витрат. Розгалужений військово-промисловий комплекс складав основу, становий хребет вищою мірою монополізованої ра-

¹³ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.* С. 26.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2235. Арк. 12.

¹⁵ Там само. Спр. 2799. Арк. 166—168.

¹⁶ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.* С. 26.

¹⁷ Масол В.А. С. 7.

дянської економіки, яка на 99 % перебувала у власності держави і нею планувалася. На 70 % вона була орієнтована на важку промисловість («виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї»), і лише на 30 % — на споживчі товари та послуги. Вартість виробів військового призначення в Союзі РСР втричі перевищувала вартість цивільної продукції. Із приблизно 100 млн працівників у СРСР 30—40 млн було зайнято в оборонній промисловості.

На середину 1980-х років, за різними оцінками, радянська економіка давала близько половини ВВП США. Завдяки командній системі в радянській економіці 12—13 % ВВП припадало безпосередньо на оборону (в США — 6,5 %). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР становила 45—50 % (порівняно з 25—27 % у США). Рівень радянських військових витрат оцінювався в 250—300 млрд доларів на рік, що було близьким до американських витрат того самого періоду¹⁸.

Мілітаристський зашморг. Звичайно, ці оцінки досить умовні, оскільки системи ціноутворення держав істотно різнилися, так само, як і рівень зарплат, собівартості енергії, сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль щодо забезпечення мілітарного потенціалу, що давало змогу СРСР наприкінці 1980-х років утримувати збройні сили в 3,9 млн осіб (у США — 2,2—2,3 млн) і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги в озброєнні більшості класів над США (а в деяких випадках і над усім світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності й тактичними ядерними ракетами). Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів¹⁹. Радянська чисельна перевага не поширювалася хіба що на авіаносці, великі бойові кораблі та бойові гвинтокрили.

Радянський Союз прагнув закріпити свою військову присутність усюди в світі. Окрім багатьох воєнних операцій з офіційною участю Радянської армії її військовослужбовці в повоєнні роки брали участь у бойових діях більш ніж у 20 країнах Африки, Азії і Латинської Америки. Так звана «інтернаціональна допомога» зарубіжним країнам, а насправді — військова інтервенція обійшлася Радянському Союзу, за неповними даними, загибеллю 16 тис. солдатів і офіцерів. Понад пів мільйона військовослужбовців армії і флоту становили так звані саїтарні втрати.

За 1954—1989 рр. СРСР витратив на допомогу іноземним союзникам понад 144 млрд доларів. Навіть у 1989 р. так звана економічна допомога слабозвиненим країнам становила 12 млрд руб. — четверту частину валового доходу країни²⁰. Половину цієї «економічної допомоги» становили військові поставки.

У 1980-х роках Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі (воно виконувало і окупаційні функції);

¹⁸ Арбатов А.Г. Современная Россия: преемственность или разрыв? URL: <https://www.yabloko.ru/Publ/Articles/arat-18.html>

¹⁹ Даниленко В. *Розпад СРСР та Україна. 25 років незалежності*. С. 40.

²⁰ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.* С. 28.

за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії — ще понад пів мільйона військ на випадок війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів збройних сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за кордоном, чотири флоти. Одночасно 60-тисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали й забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки і Латинської Америки. За торгівлею зброєю СРСР вийшов на перше місце в світі — понад 30 млрд дол. на рік²¹, щоправда, 80 % поставлялися на практично безоплатній основі як «допомога». Бази й опорні пункти авіації і флоту розкинулися від В'єтнаму до Адена та Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Уся та гігантська воєнна машина оснащувалася і постачалася такою кількістю зброї та військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки й артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні будь-яка інша країна світу²².

Витрачаючи величезні кошти на військово-промисловий комплекс (ВПК), виробництво військової техніки, Радянський Союз, як справедливо зазначив професор Оксфордського університету Д. Прісланд, «неухильно втрачав позиції в розвитку головної галузі майбутнього — інформаційних технологій... У 1980-ті роки кількість комп'ютерів у СРСР становила лише 1 % кількості комп'ютерів у США: 200 тисяч і 25 мільйонів відповідно»²³.

Високим рівнем мілітаризації відзначалася економіка України. У 1967 р. у республіці функціонувало 148 підприємств і організацій семи галузей оборонної промисловості, а ще 200 підприємств залучалися до виробництва військової техніки²⁴. Наприкінці 1980-х років на її території було зосереджено близько 30 % потужностей ВПК СРСР загальною чисельністю приблизно 3,5 тис. підприємств і організацій, у яких працювало близько 3 млн осіб²⁵. В Українській РСР концентрувалося виробництво зброї, зокрема хімічної масового знищення, розташовувалися військові полігони, ракетні комплекси, зберігалася величезна кількість боєприпасів. 9 липня 1972 р. біля с. Хрестище на Харківщині було проведено перший в Україні підземний ядерний вибух «Факел».

Постійно нарощував потужності Харківський завод-гігант з виробництва танків. У 1980-ті роки на ньому створено нові танки Т-64БМ та Т-80УД. У Дніпропетровську діяв найбільший у світі завод з виробництва ракетно-космічної техніки «Південмаш», що виконував замовлення переважно військового відомства. У Павлограді на машинобудівному заводі виготовляли ракети СС-24. Наприкінці 1980-х років лише на підприємствах радіоелектронної промисловості

²¹ Там само.

²² Арбатов А.Г. *Российская национальная идея (мифы и реальности)*. Москва, 1998. С. 19—27.

²³ Прісланд Д. *Красный флаг: история коммунизма* / Пер. с англ. Москва, 2011. С. 635.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6294. Арк. 143.

²⁵ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.* С. 29.

виробництво апаратури військового призначення сягало в середньому 60 % загальносоюзного²⁶.

Фактично ж усі підприємства республіки так чи інакше працювали на військових. Майже на кожному з них діяли закриті цехи, «поштові ящики», де концентрувалися найбільш кваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, учені. Сюди ж спрямовували найякісніші сировину і матеріали. При цьому українська частина союзного ВПК фактично не мала замкненого циклу виробництва. 70—80 % кінцевої продукції збиралося в Російській Федерації і до 80 % комплектувальних виробів постачалося з інших союзних республік. В Українській РСР випуск зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва становив лише 3—4 % усієї номенклатури²⁷. Крім того, усі військово-промислові виробництва України мали своїх «двійників» (інколи декількох) у Росії.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. На нього витрачався кожен четвертий карбованець державних витрат. Військові радгоспи, бази, аеродроми, порти, полігони, військові містечка, розгалужена мережа закритих міст-невидимок, містоутворювальних номерних підприємств і науково-виробничих центрів розкинулася на території в 42 млн га. Це становило 2 % усієї території СРСР — фактично площа, яка дорівнювала 2/3 території України²⁸. Країна постійно виробляла нові танки, ракети, гвинтокрили, але не телевізори, холодильники чи пральні машини.

Наприкінці 1980-х років Україна залишалася рясно насиченим зброєю плацдармом. На її території був розміщений третій у світі за розміром ядерний потенціал, зокрема 46 ракет SS-24 шахтного базування з 460-ядерними зарядами, 130 SS-19 із 780 зарядами, разом 1240 бойових частин. Тут же було дислоковано три загальновійськові та дві танкові армії, чотири повітряні армії, армію протиповітряної оборони і ракетну армію з сукупним особовим складом у 780 тис. військових. Згідно з радянською воєнною доктриною, ці війська мусили зламати оборону НАТО і вийти на узбережжя Ла-Маншу за два тижні після початку війни²⁹.

На забезпечення імперських амбіцій СРСР потребувалися великі кошти. Афганська війна, холодна війна, безперервна фінансова підтримка прорадянських режимів виснажували бюджет країни, яка нагадувала військовий табір. Крім економічної допомоги слаборозвиненим країнам Радянський Союз ніс тягар величезних втрат, субсидуючи економіку країн так званого «соціалістичного табору». Нееквівалентний обмін у межах Ради економічної взаємодопомоги обходився у 8—10 млрд руб. на рік. Крім того, за рахунок партійних і державних коштів КПРС надавала систематичну допомогу зарубіжним «братнім партіям», страй-

²⁶ Сухачський Р.П. *Історія радіоелектроніки в Україні (1950—1980-ті роки)*. Київ, 2014. С. 208.

²⁷ Даниленко В.М. *Україна в 1985—1991 рр.* С. 30.

²⁸ Там само.

²⁹ Литвин В. *Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991—2004)*. Київ, 2005. С. 14.

карям, політичним силам і організаціям, які виступали проти чинних режимів у своїх країнах. У соціалістичних країнах і країнах третього світу за сприяння СРСР було побудовано 3 300 підприємств³⁰. Кошти для всього цього традиційно мало давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. У радянський час найефективнішим способом вилучення грошей у населення були колгоспи і ГУЛАГ. Безоплатна праця була основою будь-якої, зокрема й радянської, імперії. Й. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили розпочату ним справу.

Гонка озброєнь, масштабні військові поставки десяткам зарубіжних країн відволікали величезні ресурси — фінансові, трудові, вели до погіршення умов життя населення, катастрофічно деформували економіку. Прагнучи хоч якось виправити ситуацію, радянське партійно-державне керівництво змушене було наприкінці 1980-х років зменшувати витрати на оборону. У березні 1989 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про скорочення Збройних Сил СРСР і видатків на оборону протягом 1989—1990 років». Відповідно до нього, скороченню підлягали пів мільйона військовослужбовців, було «істотно скорочено обсяг звичайних озброєнь і видатки СРСР на оборонні потреби»³¹. Однак такі кроки не мали вирішального впливу на економічну ситуацію. Радянський Союз продовжував неухильно сповзати в боргову яму. Загальна сума зовнішнього боргу СРСР західним країнам упродовж 1985—1991 рр. зросла майже втричі. За цей час з країни було вивезено 1,5 тис. т золота, а темпи зростання радянської економіки знизилися з +2,3 % до -11 %³². Вичерпувалися інтелектуальні ресурси СРСР. В Україні дефіцит інтелектуальних кадрів був пов'язаний також і з національною експлуатацією, перекачуванням інтелектуальних сил до метрополії. У суперництві із західним світом радянська економіка виявляла не тільки нездатність до створення високих технологій, а й несприйняття їх. Дефіцит технологічних інновацій збільшився з прийняттям Конгресом США у 1974 р. поправки Джексона—Вейніка, що обмежила торгівлю з СРСР як з державою, де немає свободи еміграції. В результаті радянська економіка все більше утверджувалася у світовій системі розподілу праці як сировинний додаток розвинених країн.

Українська економіка, як і раніше, характеризувалася непропорційністю й односторонністю. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона функціонувала як додаток до економіки Російської Федерації, де виготовляли кінцевий продукт. На кінець 1980-х років на Росію замикалося 72 % господарських зв'язків України. При цьому Росія могла забезпечити виробництво 65 % кінцевого продукту, а Україна — лише 15 %. Поставки з РРФСР були складовою виробництва 67 % кінцевого продукту України, а українські поставки — тільки 1 % продукту

³⁰ *Аргументы и факты*. 1987. 12—18 декабря (№ 50).

³¹ *Радянська Україна*. 1989. 22 березня.

³² Катасонов В. *Золото в экономике и политике России*. Москва, 2009. С. 240; Лекция-презентация: СССР в годы перестройки, 1985—1991 гг. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/122047>

Росії³³. В Україні спостерігалася значна нерівність у соціально-економічному розвитку регіонів. Істотно відставали за індустріальними показниками Волинська, Закарпатська, Ровенська (з 1991 — Рівненська), Тернопільська, Хмельницька області. Територія України, як зазначалося, була перевантажена гірничо-металургійними та хімічними підприємствами.

В Україні вироблялося 21 % загальносоюзного обсягу електроенергії, причому використовували лише її частину, решту — передавали до сусідніх республік та експортували за безцінь. Вирученими за продаж електроенергії коштами традиційно розпоряджалася Москва.

Адміністративно-командна система господарювання та управління в Україні вкоренилася значно глибше, ніж у більшості країн Східної Європи — Польщі, Чехословаччині, Східній Німеччині та ін., що мали досить розвинений приватний сектор сільськогосподарського виробництва. Вона віддавала перевагу вертикальним економічним зв'язкам між виробниками та споживачами. Закладений у союзному фінансовому законодавстві принцип передбачав вилучення і приєднання до союзного бюджету основної маси доходів республіки і наступний їх довільний перерозподіл.

Республіканський уряд не відстоював інтереси України. Українське керівництво на чолі з ортодоксальним комуністом В. Щербицьким час від часу декларувало відданість перебудові, особливо на перших порах, фактично не змінюючи свою політику та гальмуючи процеси демократизації. Згодом, коли вона на пряму зачепила інтереси номенклатури й апарату, замахнулася реально на їхні привілеї, розпочався глухий, глибокий і потужний опір перебудовчим процесам.

Реформи М. Горбачова в кінцевому підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним та республіканськими урядами. Вони були спрямовані на зміцнення єдності та цілісності економіки СРСР, бо, розширюючи права союзних органів та окремих підприємств, фактично звужували економічні права союзних республік. В Україні було ліквідовано республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією; у безпосереднє підпорядкування союзних органів було передано цементну промисловість³⁴. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існуванню самих союзних республік. Так, І. Коропецький, відомий дослідник радянської історії, у 1988 р. писав: «Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їх все меншу економічну відповідальність, малітиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоби зліквідувати республіки цілком»³⁵.

³³ Креміль В. Росія—Україна—Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? *Нова політика*. 1995. Червень-липень. С. 18.

³⁴ Масол В.А. С. 30.

³⁵ Коропецький І.С. Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік. *Сучасність*. 1988. № 5. С. 91.

Економічні реформи часів перебудови від початку були приречені на провал. Мало того, що вони не були підкріплені продуманою кредитною, фінансовою політикою, головне — їх намагалися проводити в умовах панування державної власності, домінування неекономічних методів управління. До того ж фактична влада зберігалася за міністерствами і відомствами, чиновницьким апаратом. Модель господарства, вибудована ще за Й. Сталіна, у принципі не могла трансформуватися в ефективну. Як слушно зауважив В. Литвин, реформаторам треба було не вдосконалювати, а ламати командну економіку. Відірвана від ринку, вона не підлягала реформуванню. Економіка могла бути або директивною, або ринковою, окремі прояви ринкових відносин лише підривали план³⁶.

Лише в 1990 р. було прийнято програму впровадження ринкових засад в економіку, яка передбачала перехід від розпорядчо-планової системи управління до регулювання через вільні ціни і прибуток. Однак це не врятувало радянську економічну систему. Її кризу поглибили «оксамитові революції» в Європі, фактичне згорання торговельно-економічного співробітництва між країнами РЕВ та розрив міжреспубліканських зв'язків. «...У 1991 р. український уряд пішов на жорстке обмеження вивозу за межі республіки продуктів харчування, — згадував Л. Кравчук. — Кілограм хліба, кілограм цукру, десяток яєць, чотири пачки цигарок — ось, власне, і все, що могла взяти з собою людина, яка перетинала український кордон, а сумнозвісна павловська грошова реформа, яка зробила бідний народ ще біднішим, підірвала до збанкрутілої системи останню довіру»³⁷.

На думку американського економіста, лауреата Нобелівської премії Джона Стігліца, у провалі реформ періоду перебудови багато в чому була винна еліта. «Ті, хто мав би забезпечити дотримання встановлених правил поведінки та інших зобов'язань, часто самі їх порушували, створюючи проблеми для суспільства, і не утримались від спокуси взяти все, що можна було прихопити»³⁸.

Спад радянського виробництва катастрофічно наростав. Господарство зберігало витратний характер. Упродовж 1989 р. темпи приросту продукції республіки знизилися до 3 %. Погіршилося виконання договірних зобов'язань, збільшилася кількість підприємств, які не виконували план. Загострилося становище на споживчому ринку, розширилася номенклатура дефіцитних товарів, піднялися ціни³⁹. У 1991 р. валовий сукупний продукт в Україні був на 11,3 % меншим, ніж у 1990 р.; національний дохід зменшився на 11,2 %, падіння промисловості становило 4,8 %, сільського господарства — 13,2 %. Відповідно падав життєвий рівень населення. З прилавків крамниць швидко зникали товари першої

³⁶ Литвин В.М. *Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985—1991 рр.)*. Київ, 2005. С. 172.

³⁷ Цит. за: Гордон Д. Первый Президент Украины Леонид Кравчук... *Бульвар Гордона*. 2014. 14 января.

³⁸ Стиглиц Дж. Куда ведут реформы (к десятилетию начала переходных процессов). *Вопросы экономики*. 1999. № 9. С. 19.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2579. Арк. 64.

необхідності. Тотальний дефіцит товарів зумовлював регульований розподіл за списками, талонами окремих видів промислових товарів і продуктів харчування. Дефіцитними стали пральний порошок, мило, сірники, цукор, сіль, масло, а подекуди й хліб. Загалом у першому півріччі 1991 р. гостро дефіцитними були близько 1 200 товарів. Інфляція сягнула за цей час 11 %, ціни пересічно зросли на 2,6 %, зокрема на продовольчі товари — на 6 %⁴⁰. З'явилися спеціалізовані магазини, продукти розподілялися через «пайки», які продавалися на підприємствах і лише їхнім працівникам.

Тотальний дефіцит елементарних речей, починаючи від туалетного паперу до легкових автомобілів, був предметом невдоволення людей. Дефіцит речей і дефіцит правди множився на дефіцит свободи, бо будь-яке обурення, висловлене публічно, могло бути покаране її втратою.

В умовах тотального дефіциту й розподілу товарів серед населення за талонами характерним для країни явищем став «блат» — різноманітні зв'язки, знайомства з усілякими посадовими особами — начальниками, директорами, завідувачами магазинів, складів, продавцями та ін. Неформальні зв'язки давали змогу не лише купити товари чи продукти поза чергою або недосяжні іншим, а й отримати кращу роботу, влаштувати дитину до дитячого садка чи школи або закладу вищої освіти, отримати квартиру тощо. «Блат» був нерозривно пов'язаний з хабарництвом. За надані послуги потрібно було платити. Хабарі, як у вигляді грошових сум, так і в натуральному вигляді — від плитки шоколаду, коробки цукерок чи флакона парфумів до вечері в дорогому ресторані, полювання в заповіднику тощо — перетворилися на норму життя. Інколи їх давали під виглядом «вдячності». Практично кожна радянська людина давала або отримувала хабар хоча б раз у житті.

У руслі економічних реформ відбувалися зміни в податковій системі, стягненні податків з населення, зокрема щодо фізичних осіб, яким було дозволено індивідуальну трудову діяльність. Їхні доходи почали обкладати податками. Поступово формувалася система податків для індивідуальних підприємців. Нові податки встановлювали й для широкого загалу громадян. Так, указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1988 р. було запроваджено загальносоюзний податок з власників транспортних засобів. Законом СРСР від 23 квітня 1990 р. «Прибутковий податок з громадян СРСР, іноземних громадян та осіб без громадянства» встановлювалися самостійні режими оподаткування доходів громадян від ведення сільського господарства і доходів від індивідуальної трудової діяльності. Він засвідчував, що основним завданням податкової системи залишалося відчуження частини доходу кожного індивіда.

Поряд з новими податками, які встановлювали для населення, продовжували діяти й старі. Зокрема, з багатьох громадян збирали податок «за бездітність».

⁴⁰ Алексеев Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. *Україна на зламі історичних епох*. Київ, 2000. С. 21.

Він існував в СРСР як «Податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян» з листопада 1941 р. Бездітні чоловіки віком 20—50 років і бездітні незаміжні жінки віком 25—45 років відраховували 6 % зарплати державі. І лише в роки перебудови було прийнято закон «Про поетапну відміну податку на холостяків, самотніх і малосімейних громадян СРСР». Фактичне ж його скасування відбулося лише після розпаду СРСР.

Радянська система податкових відносин і в роки перебудови фактично продовжувала стимулювати екстенсивні методи господарювання, не сприяла заохоченню приватної ініціативи та зростанню соціально-культурних стандартів життя населення. У 1988 р. СРСР посідав 77-ме місце у світі за рівнем життя. Година праці середньооплачуваних робітників становила в США 30 дол., Швейцарії — 30, ФРН — 28, а в СРСР — 0,59 дол. При цьому рівень життя мешканців України був значно нижчим порівняно не лише з США, а й з Росією. Так, у 1983 р. сумарний дохід української сім'ї робітників і службовців становив 1 529 руб., а російської — 1 616 руб., дохід української сім'ї колгоспників 1 371 руб., а російської — 1 418 руб.⁴¹ У 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР становила 200 руб., а в Російській Федерації — 235 руб., середньомісячна грошова оплата праці колгоспників в УРСР становила 168 руб., а в Росії — 200 руб. Диспропорції в зарплаті існували і у сфері культури. Зокрема, редактор газети «Советская Россия» одержував 500 руб., а редактор «Радянської України» — 350⁴². Хоча обидві газети були республіканськими, формально мали зіставні статус і наклад.

Подібна асиметрія спостерігалася і в інших соціально чутливих сферах. Так, загальний обсяг роздрібного товарообігу державної і кооперативної торгівлі на одного жителя Росії становив 1 213 руб., а України — 1 408 руб. Спостерігалася суттєва різниця між рівнем виробництва та рівнем споживання продуктів харчування. Наприкінці 1980-х років УРСР за рівнем споживання посідала п'яте місце в Радянському Союзі після Росії, Литви, Латвії та Естонії⁴³.

Нечуваного розмаху в 1970—1980-ті роки набув такий специфічний спосіб господарської діяльності, який коротко сформулював у свій час М. Карамзін: «Ворують!». Крадіжки на підприємствах набули тотального характеру. Навіть термін виник спеціальний — «несуни» (тобто ті, хто ніс щось з роботи додому). А несли і везли все, що можна було нести й везти. Це явище було надзвичайно поширеним, оскільки вкрасти продукти і речі було простіше, ніж знайти в продажу. До того ж, винесений з підприємства товар був безкоштовним. Масове злодійство дещо підвищувало рівень матеріального добробуту людей, компенсуючи низьку заробітну плату, і зменшувало гостроту дефіциту.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2152. Арк. 2.

⁴² Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України 1988—1991. URL: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>

⁴³ *Економіка Советской Украины*. 1988. № 8. С. 14—15.

У 1980-ті роки дрібне злодійство як форма підвищення добробуту стало повальним і щоденним явищем, на яке практично перестали звертати увагу. Однак, якщо рядовий «несун» задовольнявся невеликими прибутками, одержаними незаконно, то прибутки корумпованої номенклатури обчислювалися мільйонами. Поширеними були порушення правил ціноутворення, контрабанда, валютні операції. Боротьбу з масштабним злодійством в останні радянські десятиліття фактично не вели, хоча час від часу відбувалися гучні процеси над «розкрадачами народної власності». Було навіть відновлено смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Однак ці «зразково-показові» заходи лише симулювали захист закону і породжували правовий нігілізм, аморальність і нечесність. На початку 1980-х років самі лише водії автобусів УРСР, за оцінками спеціалістів, щороку привласнювали понад 100 млн руб.⁴⁴ У 1989 р. лише в агропромисловому комплексі України втрати від розкрадань, недостач та безгосподарності становили 244 млн руб., у системі Укоопспілки — 17,5 млн руб., Мінторгу — 5,3 млн руб. Приписки і перекручення звітності виявлено на понад 10 тис. об'єктів, до 1,5 тис. застосовувалися економічні санкції за випуск недоброякісної продукції. За розкрадання державного і громадського майна до кримінальної відповідальності було притягнуто близько 20 тис. осіб⁴⁵. Загалом же з серединки 1960-х до початку 1990-х років рівень злочинності на всій території СРСР зріс більш ніж удвічі. В Україні рівень злочинності на 10 тис. населення з 1965 до 1989 р. зріс із 24,5 % до 62,2 %⁴⁶. Загрозливих масштабів набула організована злочинність, що була наслідком неефективного механізму перерозподілу додаткового продукту, сформованого в умовах командно-адміністративного управління та планової економіки, корупції в середовищі номенклатури та криміналізації суспільства в ході його тотальної маргіналізації.

Аж до кінця 1980-х років кримінально відповідальною дією в СРСР була відсутність роботи у працездатного населення. Кількість безробітних у країні становила приблизно 6 млн осіб (3,8 % працездатного населення). Їхні доходи від будь-якої невиробничої діяльності вважалися нетрудовими. 1 липня 1986 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами». Відповідно, розгорнулася боротьба не лише з розкраданням «соціалістичної власності», хабарництвом, спекуляцією, а й з будь-яким видом підприємницької діяльності. Переслідували тих, хто прагнув додаткового заробітку (шабашники), кустарів, власників присадибних ділянок, дачників, вуличних торговців та ін. Однак у суспільній свідомості вже вкорінилася теза про неможливість прожити на одну зарплату. Компенсаторні

⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2132. Арк. 96.

⁴⁵ *Радянська Україна*. 1990. 30 травня.

⁴⁶ Буржинський В.А., Кіріленко Ф.О. Злочинність в Україні: сучасний стан, тенденції, детермінація. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 188.

функції виконували саме фіктивна й підпільна економіка та «чорний ринок» товарів і послуг.

Наслідком заборони приватної ініціативи, праці поза державним чи колгоспним сектором була поява в соціальній структурі населення таких специфічних соціальних груп, як спекулянти, бомжі, жебраки. Фіктивні економічні відносини формували навколо кожного представника господарської номенклатури приховані касти «довіrenих осіб»: бухгалтерів, касирів, юристконсультів, комірників, завгоспів, адміністраторів секторів виробництва, зберігання та збуту тощо. Водночас розширювався спектр маргінальних груп: бездоглядних неповнолітніх, які перебували у неформальних об'єднаннях антисоціальної спрямованості (скінхеди, агресивно налаштовані фанати та ін.), осіб, які не мали постійного місця роботи або ухилялися від працевлаштування; засуджених, звільнених або безробітних; повій; алкоголіків, наркоманів, токсикоманів та ігроманів; психічно хворих і розумово відсталих; осіб з деліквентною поведінкою. Більшість із них шукали засоби до існування поза суспільною працею: крадіжки, перепродаж, шахрайство тощо. Інші ж, користуючись недолюдністю радянської економічної системи, прагнули «легкого життя» і «швидкого збагачення».

Купівля і перепродаж за підвищеною ціною продуктів, а частіше промислових товарів широкого вжитку, в країні з її тотальним дефіцитом були найпоширенішим способом одержання прибутку, так званого «навару». Спекуляцією займалися як малозабезпечені особи, що не працювали, мали багато вільного часу, могли стояти в чергах, так і ті, хто мав зв'язки — «блатні». Дрібні спекулянти перепродавали найчастіше на місці тим, кому товару не вистачило або хто не міг чи не хотів стояти в черзі. Інші могли закуповувати великі партії товарів на виробництві і продавати там, де на них був великий попит. Спекуляція, як радянська форма підприємницької діяльності, була поширеним явищем у країні, де панував дефіцит «всього і вся».

У 1989—1991 рр. хронічний брак товарів дійшов максимуму. Дефіцит товарів, невисока якість наявних, відсталі технології, продовольча криза, хронічна криза сільського господарства, прихована інфляція, висока собівартість виробництва, енерго- і матеріаломісткість продуктів унаочнювали структурну кризу радянської моделі соціально-економічного розвитку. Її доповнювала чимдалі очевидніша екологічна криза, що виникла внаслідок бездумної експлуатації природних ресурсів, відсутності наукового обґрунтування в розміщенні виробничих потужностей, руйнування природного середовища, придатного для життя людей. Біологічна деградація населення — генетичні зміни, зростання дитячих захворювань і народжуваності нездорових дітей, скорочення народжуваності, збільшення кількості хронічних захворювань тощо — стали її позірними прикметами. Не менш важливими ознаками системної кризи була криза суспільної моралі, корупція у вищих ешелонах влади — хабарництво, криміналізація, просування службовими сходами завдяки знайомствам, родинним зв'язкам, особистій відданості та ін. Головним рушієм усього радянського планового гос-

подарства, основою загальної економічної і технологічної системи, яка повністю втратила свою ефективність і привабливість для народу на кінець 1980-х років разом з усім нагромадженням політичних та ідеологічних догм, міфів і претензій, що підпирали державний лад і монопольну владу номенклатури, залишалася гонка озброєнь. Вона для радянської економіки була з початків неефективною, витратною, безперспективною. На кінець 1980-х років виявилися виразні ознаки розпаду радянської економічної і політичної системи, як і пов'язаної з нею ідеології.

Крах радянської адміністративно-командної економіки, що стався наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, був зумовлений її генетичною природою, неефективною політикою, яку проводило керівництво держави, його амбітністю в міжнародних відносинах. Це призвело до економічного виснаження державного організму і вичерпання ресурсів його існування.

КРИМ: КУРС
ДО УКРАЇНСЬКИХ БЕРЕГІВ

Крим по війні. Подібно до західноукраїнських теренів вигнання нацистських окупантів та відновлення радянської влади в Криму не означало встановлення миру, спокою і безпеки. Навесні 1944 р. Червона армія наблизилася до Криму, 8 квітня війська 4-го Українського фронту перейшли в наступ. 10 травня після триденних жорстоких боїв вони звільнили Севастополь, а буквально через день, 11 травня, Державний комітет оборони (ДКО) прийняв загальновідому постанову «Про кримських татар», згідно з якою всі вони — від людей похилого віку до немовлят — підлягали депортації з місць постійного проживання у східні регіони країни.

Слід нагадати, що першу депортацію за національною ознакою в Криму сталінський уряд здійснив ще у серпні-вересні 1941 р. — тоді йшлося про 53 тис. німців. Разом з членами родин від мішаних шлюбів і додатково депортованими за рішенням Воєнної ради Кримського фронту в грудні 1941 р. кількість виселених німців становила 63,4 тис. осіб¹.

Готуючи майданчик для майбутньої війни з Туреччиною за панування в Чорноморській та Середземноморській акваторіях, сталінський режим вирішив «зачистити» півострів. На світанку 18 травня 1944 р. кримським татарам було оголошено, що вони за зраду Батьківщини караються виселенням. За три дні в залізничні ешелони було завантажено 180 тис. осіб. Разом з тими, хто був мобілізований на трудовий фронт райвійськоматами, кількість вивезених з Криму осіб татарської національності сягнула 191 тис.²

Станіслав
Кульчицький,
Лариса
Якубова

¹ Брошев В., Ренпенинг В. *Боль и память крымских немцев (1941—2001 гг.)*. Ист.-документ. кн. Симферополь, 2002. С. 124, 130.

² Бугай Н.Ф. *Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии*. Москва, 2002. С. 88, 89.

Згідно з додатковою постановою³ ДКО (2 червня), було намічено виселення “німецьких пособників” з числа болгар, греків і вірмен. При цьому виселялися не конкретні колаборанти, а всі громадяни визначених етнічних груп, що в підсумку становило 41 854 особи, з них: 15 040 греків, 12 422 болгарини, 9 621 вірменин, 1 119 німців, румунів, італійців⁴. До спецпоселень було відправлено також близько 9 тис. демобілізованих з Червоної армії військовослужбовців кримськотатарської національності, а також 1 700 кримських вірмен, болгар і греків⁵.

З поліетнічного перед тим організму Криму було хірургічно видалено етносів, які становили кістяк його автохтонного населення, а також нащадків іноземних колоністів. Унаслідок масштабної депортації поліетнічний Крим перетворився на двоетнічний — російсько-український. Разом з тим зникли об’єктивні підстави для територіальної автономії Криму. 30 червня 1945 р. Кримську АРСР було перетворено на область у складі РРФСР.

Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їх райцентрів, які мали татарську або німецьку основу — Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф⁶. Пізніше, згідно з указом Президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 р., нові — підкреслено радянські назви було надано 333 адміністративно-територіальним одиницям. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сілрад не залишилося жодної татарської⁷.

На той час Крим перетворився на суцільне попелище. За роки війни було майже повністю зруйновано Севастополь і Керч, 127 сіл, понад 330 промислових підприємств, понад 17 тис. технічних і майже 30 тис. житлових приміщень, 15 музеїв, 590 театрів і клубів, майже 400 лікарень і амбулаторій. Промислові потужності скоротилися на 90 %⁸. На початку 1945 р. в семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців. Працездатне населення в колгоспах і радгоспах становило 2/5 довоєнного рівня⁹. На 1 вересня 1945 р. населення півострова налічувало лише 589 тис. осіб¹⁰. Щільність населення впала до рекордних 21,8 особи на 1 км². Фактично Крим перебував у стані демографічної та гуманітарної катастрофи.

³ 28 червня операція з виселення завершилася.

⁴ Бугай Н.Ф. *Народи України в «Особой папке Сталина»*. Москва, 2006. С. 145.

⁵ Брошев В., Ренпінг В. С. 124, 130; Бугай Н.Ф. *Народи України...* С. 145; Бугай Н.Ф. *Депортация народов Крыма...* С. 88, 89; Зарубин В.Г. *Депортация из Крыма армян, греков и граждан других национальностей. Историческое наследие Крыма*. 2004. № 5. С. 25.

⁶ Останні два райони до війни були національними єврейськими.

⁷ Андрощук О. *Перейменування об’єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX століття)*. *Крим в історичних реаліях України*. Київ, 2004. С. 323.

⁸ Басов А.В. *Крым в Великой Отечественной войне. 1941—1945*. Москва, 1987. С. 288.

⁹ Максименко М.М. *Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944—1950 рр.)*. *Укр. іст. журн.* 1990. № 11. С. 53.

¹⁰ *Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым (1)*. 2013. 14 липня. URL: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGDDCK#sthash.o2ig91aP.dpuf>

Зрозуміло, що відродити зруйновані промисловість і сільське господарство без робочих рук було неможливо. 20 травня 1945 р. Раднарком Кримської АРСР ухвалив постанову «Про прийом і розміщення репатрійованого населення». Для фінансування програми виділили 5 764 тис. руб. Вихід із ситуації радянське керівництво бачило в здійсненні «добровільно-примусових» переселень громадян з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) і чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської та Подільської) областей (загалом 62 тис. селян)¹¹.

Повоєнна колонізація Криму перетворилася на масштабний демографічний проект влади, що відбувався в кілька етапів, зазнаючи неодноразових уточнень і змін. Постанова Раднаркому Кримської АРСР від 20 березня 1945 р. започаткувала епоху новітньої колонізації півострова. Переселенська кампанія суто по-радянському була відпрацьована на високому циркулярно-розпорядчому рівні: порядок переміщення населення визначався спеціальною інструкцією Переселенського управління при Раді міністрів РСФСР і правилами внутрішнього розпорядку в переселенських вагонах. Новим кримським колгоспникам мали видавати одноразову допомогу 2 500 руб. на родину та звільнення строком на 1944—1945 рр. від усіх податків, страхових внесків та поставок сільгосппродукції державі. Перших переселенців назгал не лише поселяли в помешканнях депортованих, а й наділяли реквізованим сільгоспінвентарем. Державні витрати на перевезення переселенців сягнули 26,8 млн руб. Водночас було видано 62 млн руб. кредитів¹². До початку 1950 р. більше половини (56,6 %) переселенців покинули негостинний Крим¹³. Пізніше керівник переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакін звітував, що протягом 1950—1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3 071 родина¹⁴. З огляду на досвід попередніх років, з 1953 р. організатори переселення віддавали перевагу українцям, які краще адаптувалися до місцевих умов¹⁵.

Державна переселенська програма, розроблена за М. Хрущова, передбачала будівництво за державний кошт типових масивів (3—6 тис. будинків на рік упродовж 1956—1959 рр.). Вирішення житлової проблеми дало змогу зрушити проблему забезпечення сільського господарства півострова робочими руками з мертвої точки: якщо в 1944—1955 рр. сюди прибувало 2—3 тис. родин, з 1956 р. — до 4—7 тис. сімей щороку¹⁶. Однак про її вирішення не йшлося. Загалом на

¹¹ Котигоренко В.О. *Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації*. Київ, 2005. С. 14.

¹² Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым (1). 2013. 14 липня. URL: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGDDCK#sthash.o2ig91aP.dpuf>

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 3590. Арк. 109—110.

¹⁴ Сергійчук В. *Український Крим*. Київ, 2001. С. 198.

¹⁵ Поліщук Ю.М. Соціально-економічні та політичні передумови приєднання Криму до України. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ, 2004. С. 284.

¹⁶ Сеїтова Е.І. *Трудова міграція до Криму (1944—1976)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2013. С. 10.

початок 1960-х років потенційні потреби Криму в робочій силі оцінювали у 7—10 тис. сімей щороку¹⁷. Партія накреслила перспективу перетворення Криму на суцільну садово-городню зону і підвищила очікування щодо якості трудових ресурсів.

Організація облаштування переселенців вийшла на принципово новий рівень: переселенські контингенти формувалися за генпланом, нові селища з типових будинків¹⁸ облаштовували за останнім словом радянської інженерії з розвиненою інфраструктурою (дошкільними установами, лазнями, магазинами, їдальнями та клубами) і транспортними розв'язками. Вагомим аргументом на користь закріплення переселенців стали поліпшені побутові умови поселень, їх оснащення водогonom та електрою.

Варто додати, що якісні зрушення в справі демографічної кризи відбулися вже після передання півострова до складу УРСР. Згідно із Всесоюзним переписом населення 1959 р., людність півострова зросла до 1 201,5 тис. осіб. За наступні тридцять років вона сягнула 2 430,5 тис.¹⁹ Приріст забезпечувала передусім міграція. В 1976 р. процес організованого заселення Криму було завершено, відтоді задоволення потреби в трудових ресурсах відбувалося завдяки перерозподілу населення в межах півострова²⁰.

Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 рр. тут зросла з 267,7 до 625,9 тис., хоча питома вага зменшилася з 71,4 до 67,0 %. Натомість кількість українців зросла з 267,7 до 625,9 тис. (частка в сукупному населенні збільшилася з 22,3 до 25,6 %). Чисельність білорусів унаслідок масштабних переселень сільського населення піднялася з 21,7 до 50,1 тис. осіб. Єврейська громада в результаті еміграції зменшилася на третину²¹.

Відбудова Криму відбувалася без кримських татар. І, слід зазначити, не з їхньої волі. Мета повоєнних депортацій, принаймні її тодішнє бачення правлячою партією, була гранично чітко висловлена першим секретарем Кримського обкому ВКП(б) Тюляєвим на пленумі обкому 27 листопада 1944 р.: «Перед Кримом ставиться задача — зробити його новим Кримом зі своїм російським укладом»²². Саме тому низка заборонних ухвал унеможливила повернення депортованих народів на батьківщину. Указ Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р. збільшив міру покарання за залишення спецпоселень, наголосивши водночас, що спецпоселенців виведено навечно без права на повернення. Відповідно до указу Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі з греків,

¹⁷ Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым (2). 2013. 14 липня. URL: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGDFKK#sthash.K1SHdMmq.dpuf>

¹⁸ Невеликі двокімнатні будинки (тип М-2-К) з часом удосконалювалися. Згодом почали будувати трикімнатні (тип М-3-К) загальною площею 51,7 (житлова — 37,5) м².

¹⁹ *Крим в етнополітичному вимірі*. Київ, 2005. С. 336.

²⁰ Сеїтова Е.І. С. 12.

²¹ *Національний склад населення України*. Ч. 1. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). Київ, 1991. С. 56—63.

²² Брошеван В., Тыглиянец П. *Изгнание и возвращение*. Симферополь, 1994. С. 67.

болгар, вірменів та членів їхніх родин, які знаходяться на спецпоселенні» (27 березня 1956 р.) депортовані були зняті з обліку та нагляду органів МВС, однак не набули права на відшкодування майнових втрат і повернення на батьківщину. Не сталося це і після засудження депортацій на XX з'їзді КПРС. 14 вересня 1966 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову, в якій зазначалося, що повернення кримських татар «не викликане ні державними інтересами, ані політичною необхідністю,» що вони добре облаштувалися в місцях вислання, і їх повернення «не відповідає інтересам самих трудящих татарської національності»²³. Натомість окремим категоріям кримських татар рекомендували їхати на постійне місце проживання до Татарської АРСР.²⁴

Стратегія недопущення репатріації кримських татар цілковито підтримувалася місцевим керівництвом. У листопаді 1973 р. секретар Кримського обкому М. Кириченко, зазначаючи, що Крим є стратегічною прикордонною територією, запропонував поширити на півострів дію постанови Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо посилення паспортного режиму і обмеження прописки громадян в м. Севастополі» від 8 вересня 1969 р. Постанова Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по укріпленню паспортного режиму в Кримській області» (15 серпня 1978 р.) дозволила органам правопорядку не допускати самовільного повернення виселених народів, аби запобігти зміні етнічної структури всесоюзної оздоровниці²⁵.

Тож у повоєнну добу етнонаціональний комплекс, сформований упродовж XIX — першої половини XX ст., було зруйновано. Колонізація повоєнних років не могла його компенсувати жодним чином, адже йшлося про державну колонізацію *представниками певних національних груп, а не про репатріацію суцільних етнонаціональних організацій*. Важливо усвідомлювати, що греки, болгары, німці, вірмени і т. д., які фігурують у післявоєнних переписах населення, мають лише номінальний стосунок до старожитніх етнічних громад Криму. Варто також звернути увагу й на чисельні показники складових, так званого «багатонаціонального» населення Криму: 1 572 болгарини, 6 609 молдаван, 2 079 вірменів, 2 684 греки, 2 356 німців, 6 115 поляків у 1989 р. Демографічна катастрофа номінально традиційних для Криму громад є тим більш очевидною на тлі чисельності нових для регіону етнічних кластерів, таких як: 2 423 корейці, 1 906 марійців, 4 582 мордвини, 4 621 чуваш²⁶. Зважаючи на абсолютні показники провідних етнічних акторів області (росіяни впродовж 1959—1989 рр. збільшили свою чи-

²³ Щоправда, в 1968 р. була спроба організованого повернення невеликої групи кримських татар на півострів. Під суворим контролем у Криму було облаштовано 2 468 осіб. (Див.: Сеїгова Е.І. С. 14.)

²⁴ Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х — середина 80-х гг. XX в.). *Отечественная история*. 1994. № 1. С. 164.

²⁵ Унаслідок стримувальних заходів у 1970 р. в Криму налічувалося 3 тис. кримських татар, у 1979 р. — 5 422, а в 1989 р. — вже 38 356. (Див.: *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 339.)

²⁶ *Національний склад населення України*. Ч. I (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). Київ, 1994. С. 4—12.

сельність з 858 273 до 1 629 542 осіб, білоруси — з 21 672 до 50 054, українці — з 267 659 до 625 919 осіб²⁷), рівень радянзації та атомізованості колоністів повоєнної доби, слід вважати — мету, накреслену партією після масових депортацій 1944 р. («зробити його новим Кримом зі своїм російським укладом»), було досягнуто.

Можливості для вирішення кримськотатарського питання відкрилися лише після ухвалення Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. Декларації «Про визнання протизаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав». 28 листопада Верховна Рада СРСР ухвалила також «Висновки і пропозиції» спеціальної комісії, що передбачали повну політичну реабілітацію кримськотатарського народу, відміну дискримінаційних і репресивних обмежень, а також скасування перепон на шляху повернення «до місць історичного проживання і відновлення національної цілісності»²⁸.

Передача Криму УРСР. Акт передавання Криму до складу УРСР на сьогодні залишається найбільш заангажованим і політично спекулятивним питанням російського історичного дискурсу²⁹. Запит державної влади на підведення псевдонаукового підґрунтя під експансіоністські плани Кремля впродовж усіх років незалежності був колосальним: питання неодноразово ставало своєрідним каменем спотикання в російсько-українських відносинах, спричинивши їх загострення в 1992, 1993, 1995, 1996 та 1997 рр. Врешті, гострота ситуації дещо спала після підписання та ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Попри те, що всі питання навколо передавання Криму і міста Севастополя на той час вважалися вирішеними на вищому державному рівні, «розмови» навколо хрущовського царського подарунка не припинялися. За цей час «багато хто з російських політиків зробив собі кар'єру, відстоюючи версію незаконності»³⁰ акту передавання Криму до складу УРСР.

Набір міфів, навколо яких точиться суперечка, залишається традиційним. Найперше, йдеться про неправомірність передачі Криму до складу УРСР. По-друге, наголошується на волюнтаризмі М. Хрущова, який начебто зробив Україні «царський подарунок». По-третє, замовчується роль України у відновленні Криму. Використовуючи укорінені в свідомості повоєнних поколінь колишніх радянських громадян стереотипи, російська пропаганда оминає той факт, що на момент передачі Крим за основними соціально-економічними та соціогума-

²⁷ Там само.

²⁸ Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944—1991). *Кримські студії*. 2004. №1—2. С. 183.

²⁹ Див.: Громенко С.В. *250 років фальші: російські міфи історії Криму*. Харків, 2019. С. 196—217.

³⁰ Караичев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правда. *Аргумент. Наша історія*. 2013.02.19. URL: <http://argumentua.com/stati/peredacha-kryma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-pravda>

нітарними показниками був скоріше занедбаною провінційною глибинкою, аніж омріяним раєм.

Реальне становище кримських здравниць було віддзеркалене в поданні ЦК КПРС від 8 вересня 1954 р. за підписом секретаря ЦК КПУ О. Кириченка. В ньому, зокрема, йдеться про те, що в таких курортних центрах, як Ялта, Євпаторія, Алушта, Алупка, Гурзуф, Гаспра, Кореїз, Місхор та Симеїз, гостро бракує питної води, відпочивальники мають задовольнятися 50 літрами на добу замість 300—400, згідно із санітарними нормами. В Євпаторії та Алушті немає каналізації, решта каналізаційних споруд, побудованих наприкінці ХІХ ст., зі своїм завданням не справляються, нечистоти забруднюють прибережну зону і ускладнюють епідемічну ситуацію. Не відповідають потребам магістраль Сімферополь — Ялта — Севастополь, трамвайна мережа Євпаторії. За десять років з часу закінчення війни не відновлено повністю електромережі, вулиці належним чином не освітлюються, не відновлено довоєнну кількість місць у готелях, бракує лазень³¹.

Вичерпний аналіз стану кримського господарства, перспектив його розвитку та зусиль, необхідних для цього, містить розлог «Довідка до проекту постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР»» (1954). Для того щоб проілюструвати тогочасні проблеми, достатньо навести дані по галузях харчової промисловості: відносно 1940 р. вилов риби становив 88 %, виготовлення консервів — 87 %, цигарок — 58 %, виробництво виноградного вина — 71 %, макаронних виробів — 85 %, хлібобулочних виробів — 73 %, видобуток солі — 51 %. У дев'яти районах області не було районних лікарень. Школи півострова працювали в дві зміни, у м. Джанкой чотири школи працювали в три зміни. Більшість сільських шкіл працювали в переобладнаних приміщеннях, не придатних для навчальних цілей. У післявоєнний час в області було побудовано лише три дитячих садки (до війни їх було 60). Упродовж війни було зруйновано всі культурно-просвітні установи, їх відбудова у повоєнний час за рахунок бюджету не здійснювалася³².

Юридичний бік передання Кримської області до складу радянської України свого часу вичерпно проаналізував О. Копиленко³³. Події розвивалися хоча й швидко, але з дотриманням чинних правових норм. 5 лютого 1954 р. Рада міністрів Російської Федерації ухвалила постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Своєю чергою Президія Верховної Ради

³¹ Проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР» та довідка до проекту. *Кримський архів: Джерела з історії Криму та кримських татар*. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Krimskiy_arkhiv/PrPostZakhRozvGospSilMist_.pdf

³² Там само.

³³ Копиленко О. Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти. *Крим в історичних реаліях України*: Матеріали наук. конф. Київ, 2004. С. 5—35.

Союзу РСР 19 лютого 1954 р. видала Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Йому передувала постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання про передачу Кримської області до складу Української РСР» від 13 лютого того ж року³⁴. 25 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР», яким затверджувався відповідний указ Президії Верховної Ради Союзу РСР і вносилися необхідні зміни до ст. 22 і 23 Конституції СРСР. 26 квітня 1954 р. ВР Союзу РСР внесла зміни й до союзної Конституції. З переліку областей Російської Федерації, які містила ст. 22, було виключено Кримську область, а перелік областей Української РСР, визначений ст. 23, навпаки, поповнювався Кримською областю. 2 червня 1954 р. відповідні зміни до Конституції РРФСР внесла й ВР Російської Федерації. Наостанок 17 червня 1954 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила закон про внесення змін і доповнень до ст. 18 Конституції УРСР, згідно з яким реєстр українських областей поповнився Кримською.

Абсолютно доведеним фактом на сьогодні є й дотримання всіх управлінських процедур, що залишаються приводом для спекуляцій навколо відсутності кворуму на засіданнях Верховної Ради СРСР, де розглядалося питання передачі Кримської області³⁵.

У 1954 р. уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області УРСР були зумовлені низкою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з них важливіша, а яка відіграла другорядну роль. Та за всіх умов концепція «царського подарунка» М. Хрущова Україні переводить дискусію в площину історичного анекдоту, натомість об'єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться за межі дискурсу. Проте на час описуваних подій передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася Кремлем як територіальна втрата. У пресі, коли заходила мова про передачу Криму, акція інтерпретувалася як свідчення віковичної дружби двох споріднених і возз'єднаних народів. Лише після 1991 р. передання Криму Україні стало означати відокремлення цієї території від Росії. Трактування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів волюнтаризму М. Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав. У пострадянській російській історіографії таке трактування тривалий час було найпоширенішим, з 2014 р. воно стало офіційним.

³⁴ Цит за.: Копиленко О. *Крим як невід'ємна складова частина України...* С. 9.

³⁵ Див.: Передача Крима Україні — это «пьяный» и незаконный подарок Хрущева. URL: <http://likbez.org.ua/transfer-of-crimea-to-ukraine-a-drunk-and-illegal-khrushch>; Караичев Д. Передача Крима Украине в 1954 году: мифы и правда...; Караичев Д. *Передача Крима Украине в 1954 году и ее законность*. Киев, 2014.

Натомість вітчизняні історики цілком справедливо вказують на те, що сучасний російський історіографічний дискурс навколо проблеми передачі Криму не має нічого спільного з дійсністю. У 1954 р. М. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Тоді він був не всемогутнім вождем, а одним з дев'яти членів президії ЦК КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Президією називався керівний орган ЦК в період між ХІХ та ХХІІІ з'їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед неспеціалістів назву — політбюро ЦК. Як перший секретар ЦК з вересня 1953 р., М. Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом користувався Г. Маленков, який контролював уряд. Партійних старожилів — К. Ворошилова і В. Молотова більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Й. Сталіна) рангу.

Лише з липня 1957 р. (після поразки так званої «антипартійної групи»), коли з президії ЦК було виведено п'ять противників першого секретаря і введено вісім його прибічників, позиція М. Хрущова стала вирішальною. Однак відсутність у М. Хрущова повноважень вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні — також його ініціатива, підтримана колективним керівництвом у КПРС. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати М. Хрущова?

У літературі пострадянського часу цілком правильно наголошувалося на пріоритетності економічних підоснов рішення. Кримом як об'єктом управління дійсно зручніше керувати з Києва, а не з Москви. Тож М. Хрущов висунув економічно обґрунтовану ідею передачі Криму Україні і надав їй вагомості в масовій свідомості, загорнувши в принадну пропагандистську упаковку. Крим переходив у підпорядкування Києва не через неефективність його управління з Москви, а завдяки «добрій волі» умовного «старшого брата». Радянські пропагандисти отримали наказ перетворити передачу занепалої області УРСР на подію всесоюзного значення. 1954 рік був ювілейним: кампанія з відзначення 300-ліття Переяславської ради розтягнулася на пів року. Пікові навантаження масштабного пропагандистського шоу були пов'язані саме з прийняттям закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Криму УРСР. У викладі радянської пропаганди приєднання Криму перетворилося на акт історичної ваги, що скріпив непорушними узами російсько-український союз.

На той час це було зрозумілою далеко не всім. У 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, І. Лисяк-Рудницький надрукував статтю «Новий Переяслав», присвячену аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Й. Сталіна. І. Лисяк-Рудницький назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України став очолювати українець — О. Кириченко. По-друге, утворення рад-

наргоспів³⁶ істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв'язку зі святкуванням 300-ліття Переяславської ради Кримську область було прилучено до УРСР.³⁷ Американський професор українського походження був цілком правий, коли пов'язував указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні зі святкуванням ювілею «возз'єднання» України і Росії попри те, що в самому тексті указу від 19 лютого 1954 р. цей мотив не згадувався.

У роздумах над еволюцією кремлівського курсу щодо передання Україні Криму І. Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Й. Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись переважно на пропагандистські, а не силові засоби. «Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? — питав він. — Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не драгувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в “російському оточенні”. Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення»³⁸.

За сценарієм, розробленим вищим партійним керівництвом, перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. На користь позитивного рішення висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму і України. Відповідну постанову було направлено до Верховної Ради СРСР. Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»³⁹. Постанову з клопотанням про передачу було направлено й до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України,

³⁶ Від початку 1958 до 1960 р. Крим входив до складу Херсонського раднаргоспу. У підпорядкуванні Кримського раднаргоспу перебувало 138 промислових підприємств. У 1962 р. відбулося чергове укрупнення раднаргоспів, що перебували в стані хронічної пропасниці. Ліквідований Кримський раднаргосп було передано до складу Чорноморського раднаргоспу з центром в Одесі, до якого увійшли також Одеська, Миколаївська та Херсонська області.

³⁷ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Т. 2. Київ, 1994. С. 287—288.

³⁸ Там само. С. 290.

³⁹ *Радянська Україна*. 1954. 27 лютого.

першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської та Севастопольської міськрад Н. Каткова і С. Сосницького. Наслідком засідання став указ, що майже дослівно повторив аргументи з постанови Президії Верховної Ради РРФСР. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон з двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

На момент передачі економіка півострова була проблемною ділянкою. У протоколі засідання президії ЦК КПУ від 31 серпня 1954 р. за участю членів президії М. Гречухи, Н. Кальченка, І. Назаренка, М. Підгорного, І. Сеніна, кандидата в члени президії Г. Гришка, секретаря ЦК КПУ М. Бубновського, заступника голови РМУРСР М. Гурєєва, секретарів обкомів, представників міністерств і відомств ситуацію в Криму описано лаконічно, але від того не менш красномовно⁴⁰: «В області досі не відбудовані довоєнні площі садів, виноградників і посадки тютюну. Виробництво овочів не задовольняє потреб населення міст і курортів. Серйозне відставання допущене в механізації трудомістких робіт в садівництві, виноградарстві, на тваринницьких фермах, а також робіт по вирощуванню тютюну і овочів. Машинно-тракторні станції, колгоспи і радгоспи незадовільно використовують наявну техніку, не виконують планів врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Розвиток міського господарства і будівництво житлових будинків відстають від росту населення і промисловості. Наявна кількість шкіл, лікарень, культурно-освітніх установ, а також торговельна сітка недостатньо задовольняють потреби населення»⁴¹.

У постановах, що супроводжували процес передачі Криму, послідовно впроваджувалася теза про те, що вона відповідає передусім загальним інтересам союзної радянської держави. Її провели по всій радянсько-партійній вертикалі, аж до XXV Кримської обласної партійної конференції, що відбулася 9—10 березня 1954 р. у Сімферополі⁴². Отже, принцип одногосної підтримки ініціатив, що виходили з Кремля, було дотримано цілковито.

Органи державної безпеки пильно відстежували настрої населення. У звеннях, що надходили з місць, йшлося зокрема про таке: мовне питання цілком очікувано перетворилося на джерело суперечок обивателів; кримчани висловлювали побоювання, що «викладання у всіх школах і вузах буде проводитися українською мовою, обласна газета виходитиме українською мовою і всі вивіски назв установ теж будуть українські»⁴³. Стурбованість панувала в колективі Сімферопольського обласного драматичного театру, в якому поширювалися чутки,

⁴⁰ Опис негараздів господарського сектору Криму, власне, був посиланням на висновки, що прозвучали в постанові Ради Міністрів СРСР від 26 липня 1954 р.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2133. Арк. 29.

⁴² ДА АРК. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3663. Арк. 9.

⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 6910. Арк. 3.

що з відкриттям в обласному центрі українського театру російська трупа буде змушена переїхати в інше місто. Серед мешканців Ялти й Сімферополя було помічено «розмови про те, що на керівні посади Україна буде направляти своїх працівників, і що у зв'язку цим очікується велика перестановка кадрів». Найбільше ж кримчан хвилювали питання: чи позначиться включення Криму до складу України на зарплатні, чи зміниться штатний розпис в організаціях і установах, чи буде Крим окремою областю, чи залишиться Сімферополь обласним центром, чи збільшиться територія області за рахунок інших районів, що прилягають до Криму, і кому будуть підпорядковані оздоровниці Криму? Не менш чутливими були побоювання щодо погіршення постачання продовольством та промисловими товарами⁴⁴.

У відповідь міськкоми та райкоми провели низку інструктивних нарад із партактивом, який поніс ідеї партії в колгоспи, радгоспи, на промислові підприємства та установи. Деінде вони стикалися з незручними запитаннями на кшталт: «Чому до Указу Президії Верховної Ради не спитали мешканців Криму, як вони дивитимуться на акт приєднання?»⁴⁵. Втім з ними швидко впоралися.

А. Федоров свого часу зазначав, що правові акти, які унормували передачу Криму, мали «...ознаки поспіху та правової неохайності, а наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами, підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу — недалекоглядним і безвідповідальним»⁴⁶. Однак та обставина, що передача Криму, яку на той час вище союзне керівництво сприймало лише як спосіб оптимізації відбудови занепакої економіки півострова силами і коштом міцної республіки, не скасовує того факту, що передача ця відбулася з дотриманням усіх тогочасних юридичних норм. Звісно, кремлівські керівники виявили недалекоглядність: вони не могли собі уявити, що радянська імперія розвалиться. Втім, до питань правомірності чи історичної справедливості це не має жодного стосунку.

Крим у складі УРСР. Після депортації корінного народу та історичних етнічних меншин ситуація на півострові стала катастрофічною, відновлювати зруйновану війною економіку просто не було кому. Станом на 1952 р. підприємства металургійної промисловості виробляли 3,4 % продукції від рівня 1940 р., харчової — 64 %, взуттєвої — 59 %. Стояли промислові гіганти: металургійний комбінат ім. Войкова, коксохімічний завод ім. Кірова. Відновив свою роботу Камиш-Бурунський залізорудний комбінат з 4 тис. працівників, що випускав 1 400 тис. тонн агломерату на рік (втричі більше за довоєнні показники). У Балаклаві розгорнулося видобування флюсів проектною потужністю 850 тис. тонн на рік. Машинобудівний комплекс був представлений п'ятьма підприємствами: Севастопольський завод №497 (суднобудівний і судноремонтний),

⁴⁴ Там само. Арк. 4—5.

⁴⁵ Там само. Арк. 4.

⁴⁶ Федоров А. *Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя*. Москва, 1999. С. 8.

Керченський завод № 532 (виготовлення тральщиків) та Керченський судноремонтний завод, Феодосійський № 831 (виготовлення торпедних катерів) та Електромонтажний завод № 5. На Сімферопольському заводі ім. Куйбишева виготовляли автомати для консервної промисловості, завод «Головнергозапчастина» випускав стрілкові переводи для залізниць та запчастини для електростанцій, обладнання для портів виготовляв Феодосійський завод портового обладнання № 1. Хімічна промисловість складалася з двох підприємств: Сакського заводу з переробки соляної ропи та Перекопського з видобутку бромового і хлорного заліза⁴⁷.

Традиційно поважне місце в кримській промисловості посідали виноробні підприємства, зокрема комбінат «Масандра», завод шампанських вин та два лікєро-горілчані заводи. Загальна потужність трьох консервних заводів Сімферополя і Джанкою становила 78 млн умовних банок на рік. Сумарна вартість виробленої в 1953 р. Крим'ясотрестом продукції дорівнювала 115 млн руб., Криммолоктрестом — 52 млн, Кримрохлібом — 261 млн руб. Жоден з морських вантажних портів Ялти, Феодосії та Керчі, а також пасажирський у Євпаторії не стали до ладу⁴⁸. З 552 діючих у 1953 р. підприємств 125 не виконали річних планів.

Напрямок економічної спеціалізації регіону вичерпно характеризувала структура промисловості: 44 % — харчова промисловість⁴⁹, 14 % — суднобудівна, 14 % — промислова кооперація, 13 % — виробництво товарів широкого вжитку, 4 % — металургія, 4 % — виробництво будівельних матеріалів, 3 % — енергетика⁵⁰. Загалом же йшлося про геть непоказний рівень індустріалізації. Промисловість регіону була неспроможна задовольняти навіть потреби місцевого населення, хоч і орієнтувалася передусім на переробку сільськогосподарської продукції та дарів моря. Втім, і на цьому поприщі про досягнення не йшлося: вилов не перевищував 36 % довоєнного⁵¹.

На кінець 1953 р. посівні площі досягли 90 % показників 1940 р. Близько 5 тис. га ще не було розміновано. Гірше ж було те, що катастрофічно знизилася якість обробітку землі та дотримання агротехнічних норм. Закономірно врожайність знизилася вдвічі. Урожайність у садах і виноградниках не перевищувала врожайності диких рослин: 20 центнерів з 1 га у садах, 12 центнерів — у виноградниках. Вдвічі знизилася врожайність тютюну. Поголов'я овець та кіз становило 83 % рівня 1940 р., що цілком зумовлювалося станом кормової бази: в

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3599. Арк. 91—93.

⁴⁸ Там само. Арк. 97.

⁴⁹ На 160 підприємствах було зайнято 20 600 працівників. Валовий виробіток продукції становив 1310 млн руб. на рік. (Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3599. Арк. 93.)

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3599. Арк. 91.

⁵¹ Загалом рибна галузь складалася з 10 рибозаводів, рибокомбінату, 30 риболовецьких колгоспів, оснащених 1380 суднами.

зиму 1953—1954 рр. колгоспи і радгоспи вступили, маючи лише 37 % необхідних кормів⁵². На весь півострів припадало лише 6 промислових теплиць⁵³.

У повоєнні роки сільське господарство Криму перебувало в хронічно кризовому стані, що зумовлювався передусім катастрофічною нестачею робочих рук. На початок 1954 р. в господарствах було не заповнено 1 100 вакансій трактористів і комбайнерів. Посушливість клімату разом із незначною площею зрошуваних земель довершували справу. Партійні документи усіх рівнів рясніли повідомленнями про продуктивні черги. На весь півострів працювало 34 хлібних, 18 м'ясо-рибних, 8 молочних, 16 промтоварних та 28 книжкових магазинів. Овочі і картоплю в державному секторі не продавали⁵⁴.

У 1953 р. Кримська область недоотримала податків на 6 млн руб. Відповідно, зменшувалися капіталовкладення у розвиток місцевої інфраструктури, комунального господарства й соціальної сфери. Більш-менш сприятливі умови розвитку було створено в Севастополі, який у 1948 р. відвідав Й. Сталін. Відповідно до постанови уряду СРСР «Про заходи щодо прискорення відбудови Севастополя», на його відбудову мало бути виділено майже 1 120 млн руб., хоча до весни 1953 р. було освоєно 870 млн.

Ситуацію, що панувала за межами цього зразкового майданчика базування радянського військового флоту, красномовно описав О. Аджубей, спираючись на враження від подорожі восени 1953 р.: «...Важко собі уявити в якому запустінні тоді був Крим... Як-небудь теплилося ще життя біля моря у прибережних курортних поселеннях... На плато все ще дихало страшною війною. Вздовж доріг розбиті танки та артилерійські гармати і повсюди, до горизонту, сірі кам'яні обеліски... І земля теж висохла і заросла жорсткою щетиною бур'янів. Пустками стояли селища, татарські аули»⁵⁵.

У складному становищі перебував курортний сектор. У 1953 р. працювало 110 санаторіїв (17 409 місць) та 19 будинків відпочинку (2358 ліжок). У 1939 р. функціонував 131 санаторій, розрахований на 23 594 місця, та 40 будинків відпочинку, які мали 5 976 ліжок-місць. З 24 готелів, що працювали до війни, лишилося тільки 15, з 2 703 міських магазинів — 871, з 428 пунктів громадського харчування — 149⁵⁶. Тотальний дефіцит — від елементарної води⁵⁷ та засобів гігієни до їжі — супроводжував відпочивальників у Криму. Тож і привабли-

⁵² Для порівняння: перед війною — 55 та 20 центнерів відповідно. Див.: *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 316—317.

⁵³ *Кримська правда*. 1953. 14 серпня.

⁵⁴ Чумак В. *Україна і Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи і Сходу*. Київ, 1993. С. 56.

⁵⁵ Аджубей А. Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему. *Новое время*. 1992. № 6. С. 20—21.

⁵⁶ *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 318.

⁵⁷ Згідно з повідомленнями першого секретаря Ялтинського міськкому партії С. Медунова, добова подача води становила 50 літрів замість 300—400 за нормою. В санаторіях Алупки і Місхору воду подавали годину-дві на добу. Приватний сектор постачався во-

вість курортів півострова сходила нанівець. Місцеві керівники «прозоро» натякали, що проблеми Криму передусім зумовлювалися підвищеною увагою до курортів Кавказу.

Не в кращому стані перебувала й соціальна сфера. Секретар Феодосійського міськкому партії Мойсєєв зазначав: «Минуло десять років після закінчення війни, трудящі пред'являють до нас законні вимоги — “коли буде відбудоване місто і створені мінімальні побутові умови?” В місті немає води, достатньої кількості електроенергії, банно-прального комбінату... Під час війни було зруйновано до 40 % житлового фонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки один будинок на 8 квартир. Місто майже не має благоустрою, в ньому одна вулиця має вдосконалене покриття»⁵⁸.

Отже, в 1954 р. Україні дісталася складне господарство з величезною кількістю проблем, яке потребувало не лише колосальних капіталовкладень, а й демографічних (передусім — трудових) ресурсів. Для України, яка ледве оговталася від повоєнної розрухи, мобілізувала всі ресурси на розвиток Донбасу і військово-промислового комплексу, Крим був важкою ношею. Проте її керівництво, власне, не мало вибору.

Вирішенням став комплексний підхід до відбудови кримського господарства і вдалий план перспективного розвитку. Слід віддати належне авторам «кримського економічного дива» — за якихось двадцять років з понівеченого страшною війною і сталінським волюнтаризмом закутка півострів обернувся на перлину радянської туристичної індустрії, справді всесоюзну оздоровницю.

Курортна галузь перетворилася на флагманську, завдяки її зміцненню стало можливим зростання низки пов'язаних напрямів економіки. Задля задоволення споживчих потреб відпочивальників і містян упродовж 1954—1958 рр. планувалося закласти майже 14 тис. га садів, 900 га ягідників, понад 15 тис. га виноградників, реконструювати 2130 га садів і 1975 га виноградників. Це своєю чергою стимулювало агрономічні та іригаційні роботи, розбудову комплексних регульовальних водосховищ (Сімферопольське та Старо-Кримське водосховища будував «Укрводбуд»⁵⁹, невдовзі після приєднання до УРСР було введено в дію Магобінське і Чорноріченське водосховища), що невдовзі позитивно вплинуло на врожаї. На початку 1956 р. було здано в експлуатацію Салгірську зрошувальну систему, яка поліпшила водозабезпечення Сімферополя. В середині жовтня 1963 р., після спорудження Північно-Кримського каналу, на півострів надійшла дніпровська вода⁶⁰.

Врешті, зрушила з мертвої точки справа не просто відбудови, а й модернізації портів у Ялті, Керчі та Феодосії. Невдовзі вони перетворилися на великі

дою за залишковим принципом. Для порівняння: в Сочі щодоби відпускалося до 500 л води на особу. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 5003. Арк. 29.)

⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 4990. Арк. 125.

⁵⁹ *Крим: шлях до України*. Сімферополь, 2006. С. 264.

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3672. Арк. 35—36, 47—48.

будови з унікальними для свого часу інженерними й технічними рішеннями. У 1955 р. відкрилося паромне залізничне сполучення через Керченську протоку з Кавказом. Вже в 1957 р. було перевезено на 500 тис. пасажирів більше порівняно з 1953 р.⁶¹ Зростала енергетична промисловість. Після введення в дію в 1960 р. Сімферопольської ГРЕС енергетичні потужності Криму зросли вдвічі, а це, у свою чергу, дало змогу запустити низку виробничих потужностей і проєктів.

У 1957 р. промислове виробництво порівняно з 1953 р. зросло на 36 % (зокрема, підприємств важкої промисловості — на 52 %), виробництво молока — 69 %, м'яса — 42 %, городини — 62 %, фруктів і винограду — 32 %. Внаслідок розбудови сучасних шляхів у 4,7 раза збільшилися товаро- і пасажиропотоки⁶². З огляду на перспективні плани розвитку агропромислового сектору було побудовано м'ясокомбінати в Сімферополі, Ялті, Керчі та Феодосії, м'ясопереробний завод у Ялті, птахокомбінати в Джанкої та Євпаторії. У Керчі, Джанкої, Бахчисар'ї, Нижньогірському та Красногвардійському районах з'явилися молокозаводи, в Ялті й Керчі — пиво-безалкогольні заводи, Джанкої — пивоварний завод, Феодосії — завод з виготовлення мінеральних вод, Джанкої, Нижньогірську та Чистополі — плодоконсервні, у Старому Криму, Нижньогірську, Сонячній Долині та Судакському районі — виноробні. Невдовзі кримські рибзаводи забезпечували рибою та консервами не лише півострів. У результаті цього продовольче питання в Криму загалом було вирішене.

За десять років перебування у складі УРСР Крим змінився кардинально. Про це йшлося у виступі першого секретаря обкому М. Суркіна 9 липня 1963 р.: «Випуск валової продукції промисловості області збільшився за десять років у 3,4 раза. Капітальні вкладення в народне господарство за цей час зросли майже в три рази і склали понад 1,5 млрд рублів. До ладу стало 76 великих промислових об'єктів. За останнє десятиліття в містах і робітничих селищах зведено будинків загальною площею понад 2,8 млн квадратних метрів. Виросло 78 нових шкіл на 37550 місць, на 11,5 тис. збільшилася кількість місць у дитячих садках і яслах. Приблизно на 1,5 мільйона зросла кількість відпочивальників на курортах Криму. Помітних успіхів досягнуло за минуле десятиріччя сільськогосподарське виробництво області. Валове виробництво м'яса нині становить 160 відсотків до 1953 р., виробництво молока зросло більш як у два рази, винограду — в 14 разів. Площі під садами розширилися в 3 рази, а під виноградниками в 9 разів.

А як вирости люди! Якщо в 1953 р. у нас нараховувалося 12 тис. спеціалістів з вищою освітою, то минулого року їх було вже понад 30 тис. осіб, збільшилася в понад два рази кількість спеціалістів із середньою освітою, яка становить нині 46 тис. осіб»⁶³.

Очільник кримської парторганізації змалював панораму зрушень, що дозволяла говорити: Крим не лише відбудовано, у нього є майбутнє. Так виявлялася

⁶¹ Максименко М. *Крым на подъеме*. Симферополь: Крымиздат, 1958. С. 11.

⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 53. Спр. 136. Арк. 117—120.

⁶³ Там само. Спр. 3037. Арк. 3—4.

доволі проста логіка тогочасних керівників радянської України — господарський комплекс півострова потребує докорінних змін, попередня ставка на традиційні галузі, які прив'язані до особливостей клімату півострова — неефективна, однак що запропонувати натомість? Як би піднесено не розпиналися офіційні документи про відновлення і зростання плантацій троянди, лаванди, шафрану та інших ефіроносів⁶⁴, докорінних проблем Криму ними не можна було вирішити. Ефіроносні плантації не годували. Як би не тишило зростання кількості ліжко-місць у санаторіях та пансіонатах, воно не вирішувало проблеми забезпечення цілорічної зайнятості мешканців кримських міст. Цю проблему спроможне було вирішити лише створення нових робочих місць у промисловості. І відпочивальників, і пересічних містян, і військовослужбовців треба було годувати. З цим завданням з урахуванням нечисленності сільського населення та складних природно-кліматичних умов здатне було впоратися лише модернізоване сільське господарство. Посушливий Крим конче потребував великої води, яка б наповнила його життя новим сенсом.

Темпи подальшого економічного зростання, здавалося, підтверджували ці тези. До початку 1970-х років стали до ладу близько 160 промислових підприємств, зокрема сульфатний комплекс заводу діоксиду титану в Армянську, Сімферопольські завод пластмас та завод телевізорів, Севастопольські судноремонтний завод і рибоконсервний комбінат, Ялтинський рибоконбінат, Джанкойський консервний завод та ін. На 1970 р. обсяг валової продукції в Криму зріс порівняно з довоєнним рівнем більш як удесятеро. У 29 разів за 1952—1970 рр. зростає хімічна промисловість. Завдяки зростанню площ під виноградники у 1970 р. вина на території Криму було вироблено в 35 разів більше, ніж у 1952 р. Залізничний вантажообіг збільшився у шість разів⁶⁵. Загалом з часу входження Криму в кордони України і до 1990 р. в його економіку було вкладено 30 765 млн руб.⁶⁶

Найбільшою проблемою Криму в усі часи було водопостачання. Ідея використання дніпровської води не була новою, її запропонували ще в ХІХ ст., однак втілення її стало можливим лише в епоху «будівель сторіччя». Постанову «Про будівництво Каховської ГЕС на Дніпрі, Південноукраїнського каналу, Північнокримського каналу й зрошення земель південних районів України та північних районів Криму» було прийнято ЦК ВКП(б) і Радою міністрів СРСР ще 21 вересня 1950 р. Проектно-наукові роботи з Північно-Кримського каналу та його зрошувальних і обводнювальних систем тривали кілька років. Будівництво розпочалося тільки в 1957 р. У 1963 р. дніпровська вода дійшла до Червоноперекопська, в 1965 р. — до Джанкоя, в 1971 р. канал дістався Керченського півострова.

⁶⁴ У 1970 р. в Криму вироблялося до 80 % ефірних олій для парфумерної промисловості СРСР.

⁶⁵ Перші кроки до наукового осмислення «Кримського питання». *Культура*. 2016. 2 вересня.

⁶⁶ Ганжа О. Кримське питання в політиці урядів України (перша половина ХХ століття). *Крим в історичних реаліях України*. Київ, 2004. С. 167.

Максимальна пропускна здатність гідротехнічної споруди завдовжки 403 км дорівнювала 300 кубометрам. До 2014 р. на півострів каналом подавалося 1,2 млрд кубометрів дніпровської води, тобто 85 % загального обсягу водопостачання Криму⁶⁷.

Місцеві джерела водопостачання відігравали вирішальну роль для гірських районів і Південного берега Криму з його численними санаторіями та будинками відпочинку. Саме на ПБК скучувалася велика маса населення. Централізоване водопостачання так званої Великої Ялти забезпечували водосховища на північних схилах Кримських гір у басейні річки Бельбек та гірські річки, внаслідок чого відчувався хронічний брак води. Ситуація докорінно змінилася у 1960-х роках, коли було реалізовано вартісний проєкт з перекидання води з північного боку Головного пасма Кримських гір на південний бік. Для цього верхню течію річки Бельбек поблизу села Щасливе перекрили греблею, а під Головною грядою пробрили тунель завдовжки 7,5 км, яким вода надходила в Ялтинський гідровузол. Тунель побудували у 1964 р. харківські метробудівці⁶⁸. Того ж року розпочалося спорудження водосховища у долині річки Кача (Бахчисарайський район). Його назвали Загорським за назвою села, яке опинилося в зоні затоплення. Об'єм водосховища, яке споруджували (разом зі зрошувальними системами) до 1980 р., становив 28 млн кубометрів⁶⁹.

Одним з перших у Криму почали будувати Сімферопольське водосховище. У 1954 р. його здали в експлуатацію, внаслідок чого місто отримало до 20 тис. кубометрів води на добу. У 1966 р. на річці Альмі було споруджено Партизанське водосховище потужністю 70 тис. кубометрів води на добу. Сімферополь користувався також водою з невеликого Аянського водосховища з віддачею питної води 10 тис. кубометрів і місцевими підземними джерелами, які давали до 5 тис. кубометрів. У цілому на 1972 р. в місто надходило 105 тис. кубометрів води на добу за потреби 140 тис. кубометрів⁷⁰. Тому до середини 1970-х років було споруджено два водоводи: з підземних джерел поблизу с. Іванівка об'ємом до 30 тис. кубометрів на добу і з Красногвардійської гілки Північно-Кримського каналу для Салгирської зрошувальної системи, що дало змогу виключити підживлення цієї системи водою із Сімферопольського водосховища і відповідно передати всю воду з нього місту. Щоправда, потреби Сімферополя зросли до 180 тис. кубометрів води на добу⁷¹.

Проблему водопостачання Алушти вирішило будівництво Ізобільненського водосховища потужністю 40 тис. кубометрів води на добу (1969—1979), що коштував українському бюджету понад 30 млн руб. Воно стало найбільшим на пів-

⁶⁷ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015). Зб. документів та матеріалів.* Київ, 2016. С. 733.

⁶⁸ Там само. С. 743.

⁶⁹ Там само. С. 169, 734.

⁷⁰ Там само. С. 724, 734.

⁷¹ Там само. С. 168, 724.

острові (довжина — 4 км, максимальна глибина — 70 метрів)⁷². Джерелом водопостачання Севастополя стало Чорноріченське водосховище, збудоване в центрі Байдарської долини, біля села Озерне Балаклавського району⁷³. У 1957 р. було збудовано Старо-Кримське водосховище, що накопичувало воду з річки Чурак-Су, а в посушливі роки поповнювалося з Північно-Кримського каналу⁷⁴.

Вирішення проблеми хронічного браку води відіграло ключову роль у розвитку не лише кримського господарського комплексу, а й стабілізації демографічної ситуації, в разі поліпшивши якість життя. Врешті, успіхи колонізації Криму та вирішення проблеми водопостачання були процесами взаємозумовленими. Наслідком масових переселень стала відмінна від решти території України демографічна ситуація на селі⁷⁵.

На відміну від стрімко урбанізованої республіки в Криму в 1959 р. селянами були 45,5 % кримчан, в 1970 р. — 46,8 %, до 1989 р. чисельність сільських мешканців зростає на 6,7 %, а впродовж 1980-х років — ще на 10,4 %⁷⁶. Втім, не лише переселенська кампанія перебувала в підоснові більш-менш незмінного балансу міського й сільського населення. Не менш вагомою причиною були об'єктивні економічні чинники. Для прискореної урбанізації півострова не було ані природних, ані економічних передумов. Ця обставина й відобразилася в соціальній структурі населення.

Незмінно впливовим фактором економічного розвитку залишалися диспропорції господарського розвитку в районному розрізі. Степовий Крим мав сільськогосподарську спеціалізацію і згодом став житницею півострова, районом високопродуктивного садівництва, що, між іншим, залежало від річних температурних коливань та забезпеченості водою. Керченський півострів зміцнився на позиціях регіонального промислового осердя й транспортного вузла, якому була притаманна висока щільність населення і екологічні проблеми, що чимдалі зростали. Ще два потужні промислові вузли сформувалися навколо Сімферополя та Севастополя, що розвивався в парадигмі закритого міста і майже цілковито орієнтувався на потреби радянського військово-промислового комплексу.

Південний берег Криму з його унікальними кліматичними та рекреаційними умовами перетворився на перлину радянської курортної промисловості. Ланцюжки міст, містечок і селищ утворили вздовж морської смуги великі за протяжністю агломерації, які приймали організованих і «диких» відпочивальників. До таких належали так звана Велика Ялта, що на 1979 р. охоплювала 21 населений пункт, Гаспра, Корсїз, Лівадія, Масандра та Форос.

⁷² Там само. С. 743.

⁷³ Там само. С. 723, 728, 744.

⁷⁴ Там само. С. 734.

⁷⁵ Макаренко Н.Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950—1980-х рр.: причини і наслідки етносоціальних змін. *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. 2010. Вип. XXVIII. С. 266.

⁷⁶ *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 341.

На жаль, у тому, що стосувалося процесів природної та офіційної українізації, успіхи півострова були значно скромнішими за економічні. Питання необхідності запровадження української мови у навчальний процес вперше було порушено у вересні 1954 р. у зв'язку із передачею півострова УРСР. Саме з огляду на це, а не на поважну частку українців у місцевій спільноті, пропонувалося з 1955/56 навчального року запровадити вивчення української мови і літератури в 2—7-х класах кримських шкіл⁷⁷. Для цього потрібно було 1,5 тис. викладачів початкової та 600 — середньої і вищої школи. Півтори тисячі викладачів мали закінчити літні курси. У стислі строки треба було забезпечити підручниками 460 шкіл⁷⁸. 23 серпня 1954 р. бюро Кримського обкому розглянуло питання про доцільність відкриття в 1954/55 навчальному році відділення української мови і літератури при історико-філологічному факультеті Кримського педагогічного інституту і направлення до нього потрібних викладачів⁷⁹.

Вже в другій чверті 1954/55 навчального року викладання української мови розпочалося у 22 класах 15 шкіл; упродовж року чисельність їх зросла до 38 у 24 школах, а кількість учнів — з 466 до 619. У наступному навчальному році працювало вже 115 класів по 70 школах (2383 учні). В 1960/61 навчальному році українська мова вивчалася в усіх 2 — 7-х та частині старших класів⁸⁰. За 1955—1957 рр. було введено в експлуатацію 56 нових шкіл (з них 40 сільських), розрахованих на 20 тис. учнів⁸¹. У жовтні 1957 р. завдячуючи послідовності та принципності обласних керманів у Сімферополі відкрилася перша середня школа-інтернат з українською мовою навчання (214 учнів). На той час у всіх школах з другого класу українську мову вивчали як предмет, у 117 школах її вивчали учні середніх і старших класів. Станом на 15 грудня 1958 р. в Криму працювали чотири школи з українською мовою навчання (606 учнів)⁸². Однак процес жодною мірою не зачепив Севастополь, де в 1959/60 навчальному році українською мовою навчалася лише 2,3 % учнів, решта (97,7 %) — російською⁸³. Втім, кількісними показниками зростання мережі українських класів справа не обмежувалася: для налагодження повноцінної системи освіти українською мовою треба було ще забезпечити її якість, наступність і перебудувати діяльність кримських шкіл за єдиним з УРСР навчальним планом.

Кремлівські високопосадовці відразу подбали про те, аби убезпечитися від неконтрольованої активності республіканського субцентру влади на ниві українізації Криму. 9 березня 1955 р. Рада міністрів СРСР звільнила радянських

⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 4998. Арк. 234. У матеріалах Кримського обкому зазначалося, що з 1953 р. прибули 9 457 дітей, більшість яких раніше вчилися в українських школах. (Див.: Сергійчук В. *Український Крим*. Київ, 2001. С. 247.)

⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 5813. Арк. 21.

⁷⁹ Там само. Спр. 4998. Арк. 171.

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2358. Арк. 97, 99.

⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 5003. Арк. 21, 22.

⁸² *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 316.

⁸³ ЦДАГО України. Ф. 15. Оп. 15. Спр. 2683. Арк. 25.

школярів від обов'язкового вивчення мови титульних націй союзних республік, якщо вона не була для них рідною, і навчання в школі відбувалося не мовою республіки. У червні 1955 р. Рада міністрів СРСР доручила (а фактично зобов'язала) український уряд вирішити питання української мови в школах з російською мовою навчання і звільнити від вивчення української мови учнів, що прибували з інших республік⁸⁴. Відповідна ухвала побачила світ 11 серпня 1955 р.

Тези КПРС і Ради міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в країні» (1958) пропонували закріпити обов'язковий принцип вивчення російської мови, перевівши викладання національних мов на факультативну основу. Після формальних обговорень нову лінію освітньої політики було закріплено в законі СРСР про школу (24 грудня 1958 р.), а згодом і в ухваленому Верховною Радою УРСР «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (17 квітня 1959 р.)⁸⁵.

Тож замість обговорення завдань розширення мережі українських класів протоколи засідань Кримського обкому зарясніли розглядом фактів «порушення принципу добровільності у вивченні української мови в середній школі»⁸⁶. Прямий і прихований тиск на управлінські та освітянські кола довершив справу: українській мові лишалося все менше місця в кримських школах. У 1960/61 навчальному році з-поміж 215,7 тис. учнів 1 217 кримських шкіл лише 24 тис. п'ятикласників (11 %⁸⁷) вивчали її як предмет⁸⁸. На 1966/67 навчальний рік лишилося три школи-інтернати (Джанкойська восьмирічка на 210 учнів, Сімферопольська десятирічка на 308 та Гвардійська восьмирічка на 412 учнів). У 1970 р. єдиною школою, де навчання проводилося українською мовою, була Сімферопольська школа з 412 учнями, а наступного року в ній вже не було набору до першого класу⁸⁹. У вищих навчальних закладах українську мову не викладали.

«Успіхи» в напрямі витискування української мови на периферію суспільного, інтелектуального та культурного життя радянського Криму, як і України загалом, було закріплено у постанові Ради міністрів СРСР «Про заходи по подальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» від 13 жовтня 1978 р. Згідно з нею, російську мову мали вивчати з першого класу. 26 травня 1983 р. ЦК КПРС та Рада міністрів СРСР ухвалили постанову «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і інших навчальних закладах союзних республік».

⁸⁴ *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 372.

⁸⁵ Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. *Радянська школа*. 1959. № 1. С. 3—19.

⁸⁶ *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 376.

⁸⁷ Для довідки: 1959 р. питома частка українців у населенні області становила 22,28 %, в абсолютних числах — 600 тис. осіб.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3542. Арк. 55.

⁸⁹ *Крим в етнополітичному вимірі*. С. 378.

Нею передбачалося суттєве збільшення шкіл з російською мовою викладання і запровадження її в навчальний процес дошкільних закладів. На 15 % збільшилися доплати вчителям російської мови, що перетворювало освітян на слухняне зняряддя русифікації.

Витискування української мови невідворотно позначилося на решті культ-освітніх напрямів. Українська перетворювалася на мову побутового спілкування, ознаку невисокого соціального статусу її носія. За таких обставин молоде покоління кримських українців поповнювало лави російськомовних.

Віддзеркаленням загальних процесів, що стримували культурний поступ тогочасної України, була книговидавнича діяльність та засоби масової інформації. У грудні 1959 р. припинила своє існування як суто україномовна обласна газета «Радянський Крим». Кілька газет дублювалися українською мовою, зокрема «Крымская правда» (в минулому — «Радянський Крим») та «Кримський комсомолец». Однак україномовний тираж значно поступався російськомовному (у випадку з «Крымской правдой» співвідношення становило 80 і 15 тис., «Кримським комсомольцем» — 28 і 1,2 тис. відповідно⁹⁰). Від 1963 р. понад третина журналів України друкувалася російською мовою, з 1980 р. — майже половина, а на кінець радянського періоду — переважна більшість.

Підсумовуючи нарис історії Криму в 1944—1990 рр., варто наголосити: компартійно-радянська влада стала катом та інженером, політика якого створила феномен повоєнного радянського Криму, сформувала його внутрішні розлами і суперечності. Радянська доба в історії Криму мало що змінила в закладеній в імперські часи логіці економічного розвитку. Намертво зацементований форматом «військова база + всесоюзна оздоровниця» тренд стримував соціальне структурування спільноти півострова. З погляду соціально-професійної та етнічної структури вона була специфічним феноменом. Військові, обслуга об'єктів відпочинку, діюча партійно-радянська номенклатура та партійно-радянська номенклатура на пенсії — саме ці чотири верстви відігравали провідну роль у житті регіону, визначаючи його суспільно-політичне та культурне обличчя.

Зі зрозумілих причин на військовій складовій Криму за радянських часів не наголошували. Недарма ж Севастополь був закритим містом з особливим статусом і особливим характером. Що ж до курортної галузі, то саме вона формувала імідж Криму, затьмарюючи решту галузей. Її стрімке піднесення припало на другу половину 1970-х років, а найвищий розквіт — на наступне, передостаннє радянське, десятиріччя. Низка урядових постанов надали потужного імпульсу цьому напрямку, адже саме в цей час у Радянського Союзу з'явилися нафтодолари, які можна було в неї вкласти⁹¹. У 1980 р. СРСР з помпою відзначав 60-річчя

⁹⁰ *Летопись периодических изданий СССР. 1961—1965 гг.* Ч. II. Газеты. Москва, 1967. С. 183; *Періодичні видання УРСР. 1917—1960.* Газети. Харків, 1965. С. 135, 136.

⁹¹ Це були, зокрема, постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС «Про заходи щодо подальшого розвитку туризму та екскурсій в країні» (30 травня 1969 р.), постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо впорядкування забудови терито-

курортів. На той час у Криму діяли 110 санаторіїв, 30 будинків відпочинку, 68 пансіонатів, 18 туристичних баз, 188 піонерських таборів, 140 баз відпочинку та 50 інших оздоровчих закладів, розрахованих на 140 тис. місць. Пересічно за рік Крим відвідували понад шість мільйонів осіб⁹².

Нині мало хто пам'ятає, чого вартувало отримати профспілкову путівку до оздоровниць, які побутові принади пропонували на приватних «ліжко-місцях», о котрій годині треба було займати місце на міських пляжах, які черги вистоювати в їдальнях. На кінець 1970-х — 1980-ті роки припала своєрідна «золота ера» Криму, коли літній натопк на забитих уцент пляжах годував цілий рік, даючи на шмат хліба з маслом усім: і працівникам фешенебельних готелів, і бабусям, що здавали «койки» за півтора рубля. «Золота ера»⁹³ тут настала майже синхронно з Донбасом, лише пов'язана вона була з іншою галуззю промисловості — курортною.

Шість мільйонів відпочивальників на рік не лише давали можливість кримчанам безбідно жити від «сезону» до «сезону», а й відчувати себе в гущині подій, спілкуючись з мешканцями найвіддаленіших місцин Радянського Союзу. Номенклатурні оздоровниці та система «Інтуристу» перетворилися на окрему парафію і відкривали для зайнятих у цьому секторі широкі можливості, не досяжні переважній більшості радянських людей. Втім, і партійно-радянська номенклатура, і пересічні громадяни, що винаймали «койки» по кілька осіб у кімнаті з господинею, не лише забезпечували кримчан зайнятістю та продуктами харчування (постачання регіону товарами широкого вжитку також було прив'язане до «сезону»), а й створювали імідж райського куточка, в якому хоч би раз за життя мав побувати кожен. Переповнені кримські пляжі, де було ніде ногою стати, міцно увійшли в набір стереотипів, що асоціювалися з радянською «золотою ерою». Культовою стала й планка відпочивальників у шість мільйонів. Цифра перетворилася чи не на сакральну.

рій курортів і зон відпочинку і будівництва санаторно-курортних установ та закладів відпочинку» (28 серпня 1970 р.), постанова Ради Міністрів СРСР «Про затвердження Положення про курорти» (5 вересня 1973 р.), ВЦРПС «Про подальший розвиток і вдосконалення туристично-екскурсійної справи в країні» (31 жовтня 1980 р.), постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС «Про заходи з подальшого покращення санаторно-курортного лікування та відпочинку трудящих і розвитку мережі оздоровниць профспілок» (7 січня 1982 р.).

⁹² *Крым: Путеводитель*. Симферополь, 1979. С. 65.

⁹³ Втім, вона не була безхмарною. Варто згадати хоча б удар по кримському виноробству, заподіяний у контексті запровадження постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1985 р. «Про заходи з подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогонваріння». Антиалкогольна кампанія, що справила певний оздоровчий ефект на демографічний потенціал радянської країни, в місцевих умовах спричинила низку побічних ефектів, позбавила роботи тисячі людей, призвела до масового вирубування елітних виноградних насаджень і навіть до самогубства керівника всесвітньо відомого науково-дослідного інституту «Магарач» проф. П. Голодриги.

За цією парадною ширмою мало хто бачив проблеми регіону, що був неодноразово перекроєний селективною політикою царату та радянського уряду, скерованими на збільшення російського компонента як своєї опори. На окремих етапах ця діяльність набувала форми геноциду автохтонного населення. Внаслідок масової депортації 1944 р. регіон вкотре пережив знищення цивілізаційного шару, який напрацьовувався століттями. Повоєнна етнонаціональна історія Криму розпочалася практично з нуля. Фатальним було те, що відбувалася вона в радянському позанаціональному контексті на тлі формування радянського міфу про Велику Вітчизняну війну.

Повоєнна колонізація Криму перетворилася на один із наймасштабніших демографічних проєктів, що здійснювався руками партійно-радянської номенклатури та силових відомств авральними темпами в обставинах цілковитого нехтування інтересами та етнокультурними запитами населення. В результаті упродовж 1940—1950-х років у Криму почала формуватися найбільш молода територіальна спільнота України, яка постала не внаслідок спільності історичного, територіального та етнокультурного походження, а була втіленням штучного демографічного проєкту.

Слід зазначити, що росіяни стали найбільшим у відносному значенні (понад 41 % усього населення) етносом Криму вже на 1917 р. Після депортації кримських татар у 1944 р. вони перетворилися на найбільший етнос Криму і в абсолютних цифрах (75 %), водночас сформувалася підоснова російсько-кримсько-татарської конфронтації.

Геноцид кримськотатарського народу, що є злочином проти людяності, перетворив кримськотатарську проблему на вузлове питання новітньої історії Криму, що потужно впливала про процеси українського націє- і державотворення. Депортація кримських татар та старожитніх етнічних громад півострова в 1944 р. стала логічним акцентом колонізаційних імперських практик попередніх сторіч. Упродовж приблизно півтора століття (1783—1944) кримські татари пережили три демографічні катастрофи в ареалі свого етногенезу: 1) після анексії Криму (кінець XVIII ст.); 2) після Кримської війни (1856—1860-ті роки); 3) 18—20 травня 1944 р. Унаслідок першої чисельність кримськотатарського населення в Криму скоротилася в чотири рази; в результаті другої — вдвічі від наявної напередодні Кримської кампанії; після депортації кримськотатарська громада зникла з мапи Криму⁹⁴.

Катастрофічні наслідки для кримськотатарського народу вражають. Хвилі мігрантів до Туреччини впродовж XIX ст. становили близько 280 тис. осіб, тоді ж на теренах Криму лишилося майже 103 тис. Нині в Туреччині мешкає близько 5 млн нащадків кримських татар, в Україні — близько 280 тис., ще майже стільки — поза її кордонами. Коментарі, як кажуть, зайві. Попри це кримськота-

⁹⁴ Ілларіонов А. Етнічний склад населення Криму за три століття. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua>

тарське питання впродовж десятиріч радянської історії залишалося найбільшим подразником для російської громади.

Важко зрозуміти, чого більше — комуністичного догматизму чи імперського снобізму — було в мисленні союзних та українських очільників пізньорадянської доби. Виявлене в постаті В.Щербицького прагнення «тримати й не пущати» вкупі з політінформаціями про велику національну ленінську політику дали зворотний ефект — кримли перетворилися на націю, що перебувала на послідовних антирадянських позиціях. Цей феномен був цілковито радянським продуктом.

Кампанія звернень кримських татар до вищих органів влади і управління СРСР щодо повернення на батьківщину становить золоту скарбницю не лише правозахисного руху, а й езопової мови. Громада використала проти ЦК КПРС її ж зброю: за радянським пишномовством, фразами, «запозиченими» з матеріалів з'їздів і пленумів про «дружбу народів» та єдино правильну «ленінську національну політику», наче крізь верхній шар фарби проглядав не сусальний лик омріяного комунізму, а звірячий вищир ладу, здатного на етноцид і геноцид.

Проте позиція В.Щербицького мала підстави. На кінець 1970-х років не лише Севастополь, а й увесь півострів перетворився на «особорежимну зону». Перебування в ній кримськотатарської громади з її рухом опору та потужним дисидентським рухом, намаганнями обійти паспортні перепони і в будь-який спосіб оселитися в Криму навіть ціною власного життя (що засвідчило самоспалення М. Мамута), сприймалися радянською партноменклатурою не інакше, як міна під муром радянської системи.

Та й чи могло вкластися в свідомості радянських високопосадовців співіснування на кримській землі антирадянської за переконаннями згуртованої чвертьмільйонної громади, партійних дач і радянських військових баз? Звичайно, ні. Саме кримські татари видавалися тут геть чужорідним елементом. У парадній вітрині соціалізму, яку не соромно було показати зарубіжним високим гостям, для кримли не було місця. Провід громади дістав високе звання «екстремістів» і привів громаду до логічного результату — на сконі радянського ладу кримські татари почали повертатися в Крим, упродовж першого десятиріччя незалежності рух перетворився на масовий. У зв'язку з цим на півострові склалася принципово нова етнополітична ситуація.

Гостроту її складно применшити. Власне, йшлося про зламний історичний момент, в якому етнічна громада з катастрофічним травматичним досвідом прагнула відновити історичну справедливість. Натомість молода, не так давно усталена, регіональна територіальна спільнота, вихована на концепті «народу-зрадника», ставилася до імовірності такого сценарію як до наступу на власні права.

Понад сім десятиріч радянської соціальної та етнічної інженерії змінили Крим до невпізнанності. Повоєнним населенням півострова стали колоністи новітнього часу. Навіть без вини винуваті переселенці, які з'явилися тут у «добровільно-примусовому» порядку, завдячуючи нав'язливій пропаганді перетво-

рилися на співучасників кремлівського злочину 1944 р. Страх перед поверненням згвалтованих і пограбованих народів Криму обернувся на чинник гуртування кримського населення, яке «капсулювалося» на засадах «докорінності». У дивний спосіб народжені поза межами півострова мігранти повоєнних часів перетворилися на оборонців його унікальності й окремішності. «Унікальність» ця була суто радянською.

Причини вибіркової історичної амнезії кримчан лежали на поверхні — іншого Криму, Криму багатотисячолітньої історії, Криму кримськотатарських, грецьких, караїмських та кримчацьких міфів, легенд і переказів для них не існувало. Той, інший, Крим не був представлений навіть у музейних зібраннях, не те що в масовому дискурсі. Повернення кримських татар супроводжувалося інформаційним проривом, який, однак, не привів до якісних змін у масових настроях обивателів, підживлюваних чутками про претензії репатріантів на колишнє майно та кримську землю. Тогочасні можновладці уміло скористалися ситуацією для утримання влади та особистого збагачення. Минали роки, та на тлі сотень законних і підзаконних актів, що начебто опікувалися соціалізацією репатріантів, кожний крок у цьому напрямі потребував колективних зусиль і супроводжувався мовчазним (а то й ні) незадоволенням «місцевих».

Повернення кримських татар започаткувало етап болісної трансформації регіональної спільноти, що збігся із найтяжчим з економічного погляду етапом становлення української державності та хронічною політичною турбулентністю. Якщо порівнювати Крим і Донбас, можна сказати, що кримськотатарська проблема відіграла таку саму роль у загостренні ситуації в регіоні, як на Донбасі — занепад вугільної галузі. Вона виступила системним чинником акумулювання енергії соціальної напруги, але, на відміну від донбасівської ситуації, була підкреслено етнічною.

Другою за рівнем конфліктогенності була проблема Севастополя і Чорноморського флоту РФ. Пропагуючи пролетарський інтернаціоналізм, СРСР існував у режимі повсякчасної готовності до війни. Саме в радянські часи Севастополь став закритим містом, севастопольці — привілейованою кастою радянської кримської територіальної спільноти, а півострів міцно утвердився в ролі одного з найважливіших геополітичних майданчиків, принаймні в масовому дискурсі. Міфи про «Місто-герой Севастополь» та «Місто-герой Керч» стараннями радянських істориків і політпрацівників перетворилися на яскраві сторінки міфу Великої Вітчизняної війни і відігравали колосальну роль у формуванні свідомості повоєнних поколінь радянських громадян.

На час розпаду СРСР військовослужбовці та персонал Чорноморського військового флоту налічували близько 100 тис. осіб. Переважна більшість їх були не кримчанами і «проживали» тут тимчасово — у службовому відрядженні. Це не завадило їм після суверенізації України вважати Севастополь і Крим своїм.

БОРОТЬБА КРИМСЬКИХ
ТАТАР ЗА РЕАБІЛІТАЦІЮ
ТА ПОВЕРНЕННЯ

«Покараний народ»: шлях до реабілітації. 21 лютого 1948 р. Рада міністрів СРСР постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язала Міністерство внутрішніх справ СРСР ужорсточити режим перебування спецпоселенців. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені регіони Радянського Союзу у період Вітчизняної війни» (26 лист. 1948 р.) запроваджував позбавлення волі на строк до 20 років за втечу зі спецпоселень, до 5 років — за переховування втікачів¹. 12 липня 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР без публікації в пресі скасувала одіозний указ 26 листопада 1948 р., однак становище кримських татар тільки після XX з'їзду КПРС почало змінюватися на краще. Десталінізація небезпідставно спочатку сприймалася громадою як крок до відновлення справедливості. 28 квітня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, гемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Представники депортованих народів знімалися з обліку спецпоселення та з-під адміністративного нагляду. Але указ позбавляв їх права на компенсацію втраченого під час виселення майна і закривав їм шлях додому². Як згадував генерал Петро Григоренко, така несправедливість спричинила обурення в середовищі депортованих, що згодом вилилося в «петиційну кампанію»³.

¹ Дявер О. Крымские татары: 200 лет гонений. *Идель* (Казань). 1991. № 3. С. 31.

² Бажан О.Г. Кримськотатарський національний рух за повернення на історичну батьківщину. *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940 — 2015). Зб. документів та матеріалів*. Київ, 2016. С. 764.

³ Генерал Петро Григоренко. *Спогади, статті, матеріали*. Київ, 2008. С. 578—579.

Щоб повернутися, кримським татарам довелося боротися з режимом, який чинив їм затятий опір у часи М. Хрущова, Л. Брежнєва й М. Горбачова. Успішне завершення боротьби в листопаді 1989 р. не випадково збіглося з різницею в кілька днів із падінням Берлінського муру, що діагностувало близький розпад радянської імперії. За обставин критичного ослаблення компартійно-радянського тандему склалися сприятливі умови для відновлення історичної справедливості стосовно депортованих народів⁴. Однак це сталося після майже сорока років запеклої боротьби та організованого руху спротиву.

У стані розгубленості у травні 1956 р. апарат ЦК навіть розглядав питання «про створення для громадян німецької, калмицької, чеченської, інгуської, караївської й балкарської національностей і кримських татар автономії у вигляді національних районів та округів у місцях їх нового поселення»⁵. Та вже за місяць «Довідка по суті листів чеченців, караївців, балкарців, калмиків та німців про створення для них автономій» пропонувала дозволити калмикам, караївцям і балкарцям повернутися на попередні місця проживання, щодо німців і кримських татар в апараті були категоричними: лишити в місцях спецпоселення. Для кримських татар найдоцільнішим вважалося створення «обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживає близько 140 тис. осіб кримських татар»⁶. 24 листопада 1956 р. президія ЦК КПРС відновила національні автономії калмицького, караївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Шостий пункт постанови був невблаганний до депортованих з Криму: «Визнати недоцільним надання національної автономії татарам, які раніше проживали у Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення, і що у складі РРФСР існує татарське національне автономне об'єднання — Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом із тим, урахувавши прагнення частини татар, які раніше мешкали у Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі охочі мають право оселитися на території Татарської АРСР»⁷.

⁴ Про обставини боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину див.: *Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника*. Москва, 1992. Т. II; *Кримські татари 1944—1994. Статті. Документи. Свідчення очевидців*. Київ, 1995; *Кримські татари: шлях до повернення*: зб. документів та матеріалів. Ч. 1 і 2. Київ, 2004; *Національна безпека України: кримський вектор*: зб. документів і матеріалів (1917—2014 рр.): у 5 т. Івано-Франківськ; Львів, 2015; *Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1941—2015)*: зб. документів і матеріалів. Київ, 2016; Волобуєв О.В. *Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х — середина 80-х гг. XX ст.). Отечественная история*. 1994. № 1; Бекірова Г. *Півстоліття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941—1991 роки): Нарис політичної історії*. Київ, 2017.

⁵ Волобуєв О.В. С. 157.

⁶ Там само. С. 158.

⁷ Бекірова Г. С. 144.

Постанова, як бачимо, цинічно ігнорувала ідентичність багатостраждальної нації. Переінакшуючи назву нації, що народилася у Криму, унаслідок чого її належність до цього регіону було зафіксовано сусідами в назві «кримські татари» (самоназва народу — кримли, тобто кримці, слова «татари» в ній немає), постанова президії ЦК КПРС наполягала на назві «татари, які раніше проживали у Криму». Визнаючи за кримськими татарами право на існування як нації, цекісти водночас пропонували їм розчинитися у середовищі іншої, хоч і спорідненої, етнічної групи. За всім цим приховувалося агресивне бажання зберегти субтропіки півострова для радянської номенклатури. Фальш кремлівської аргументації відчувалася навіть у тезі про заселеність півострова. На момент виходу цієї постанови кримська земля була заселена меншою мірою, ніж до війни.

Тим часом кримські татари не збиралися відмовлятися від мрії повернутися на свою Батьківщину. На початку квітня 1956 р. до президії ЦК КПРС вперше звернулася група з п'яти в минулому високопоставлених комуністів. 7 вересня проігнороване перед тим звернення було спрямоване особисто М. Сулову. В ньому зокрема йшлося про таке: «Нам годі зрозуміти причини існування досі на практиці таких відмінностей, коли окремим громадянам СРСР лише за ознакою національної належності не дозволено мешкати на території Криму, де адміністративні органи вимагають від прибулих туди кримських татар полишити межі Криму впродовж 24 годин. Нам також годі зрозуміти заходи, які нині проводять органи МВС, коли від кожного громадянина — кримського татарина вимагають підписку про невиїзд до Криму та про відмову від належного йому рухомого й нерухомого майна з попередженням про те, що без згаданої вище підписки не буде видано й паспорта»⁸.

У відповідь відділ партійних органів ЦК КПРС доручив ЦК КП Узбекистану «провести додаткову роботу серед кримських татар, що зняття з них режиму спецпоселень не дає права на повернення до районів колишнього місця мешкання та конфіскованого в них майна»⁹. Працівники ЦК КП Узбекистану двічі зустрічалися з кримськими татарами, зокрема і з авторами згаданого листа. Один з них — Валієв — підсумував настрої громади так: «Думка про повернення на Батьківщину житиме в нас доти, доки ми туди не повернемося»¹⁰.

Зі зрозумілих причин чи не основним адресатом звернень став перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов. За його дорученням апаратні працівники ЦК у лютому 1957 р. прийняли групу кримських татар-комуністів, та зустріч закінчилася безрезультатно. Апаратники порекомендували, щоправда, відділу науки, вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС вивчити фактичний матеріал про поведінку кримських татар у роки Великої Вітчизняної війни, а відділу культури — розібратися, наскільки об'єктивно ця проблема висвітлювалася у художній літературі. ЦК КП Узбекистану отримав вказівку посилити політичну ро-

⁸ Там само. С. 148—149.

⁹ Там само. С. 150.

¹⁰ Там само. С. 151—152.

боту серед кримських татар і вжити заходів з розвитку їхньої мови, літератури, мистецтва¹¹.

Кримськотатарський рух: мета, форми, методи. У рамках петиційної кампанії почало формуватися дисидентське крило національного руху кримських татар. Воно скористалося вже випробуваною формулою, що народилася під час тривалого петиційного періоду, — організацією нібито цілком самостійних ініціативних груп. Кожний населений пункт у місцях розселення депортованого народу обирав свого представника, якому виписували офіційне доручення на право виступати від імені тих, хто його обрав. Представники селищ об'єднувалися у групи за ознакою адміністративно-територіального поділу й почергово брали участь у наперед запланованих заходах у Москві. Фінансові витрати на їх перебування у столиці та здійснювані акції забезпечувалися тією громадою, яка обирала свого представника до ініціативної групи. Кожна група не мала свого керівництва, усі заходи здійснювали її члени по черзі. Сукупність ініціативних груп не була організаційно оформлена, а єдність дій досягалася не наявністю структури з ієрархічним поділом функцій, а завдяки ментальній згуртованості розпорошених по різних регіонах кримських татар. За неповними даними, у різних ланках ініціативних груп працювали близько 5 тис. активістів¹². Однак їх присутність не відчувалася, оскільки конкретні функції і певні дії поперемінно брали на себе члени груп. Аналізуючи протестні акції ініціативних груп, «органи» не могли «вийти» на організаторів і керівників з тієї простої причини, що останні не володіли таким статусом. Слідчим КДБ доводилося писати, звертаючись зі звинуваченнями до судових інстанцій: «Ім'ярек, відправлений до Москви як так званий народний уповноважений, підписав документ антирадянського спрямування». Однак відповідальність за документ, як було чітко прописано, брала на себе громада, яка делегувала звинуваченого.

У квітні 1966 р. відбулася наймасовіша акція депортованого народу, приурочена до XXII з'їзду КПРС. Ініціативні групи, що утворили в Москві постійний, але організаційно не оформлений інститут представництва інтересів кримськотатарського народу, зібрали й передали оргкомітету зі скликання партійного з'їзду в апараті ЦК КПРС 24 томи петицій зі 100 тис. підписів. На адресу з'їзду надійшло звернення кримськотатарського народу зі 120 тис. підписів, тобто майже всього дорослого населення депортованого народу. У ньому вони вимагали організованого повернення на Батьківщину, відновлення національної та політичної рівноправності¹³.

Звернення передавалися радіостанціями Заходу і стали відомими як усередині країни, так і поза її межами. Отже, організована владою інформаційна блокада кримськотатарського національного руху не спрацювала.

¹¹ Волобуев О.В. С. 160.

¹² Алексеева Л. *История инакомыслия в СССР. Новейший период*. Вильнюс; Москва, 1992. С. 95.

¹³ *Национальный вопрос в СССР*: сб. документов. Мюнхен, 1978. С. 325.

Тим часом молодь створювала осередки з вивчення кримськотатарської мови та історії на деяких підприємствах та у вишах Ташкентської області. Занепокоений зростанням активності Союзу кримськотатарської молоді, у квітні 1962 р. КДБ затримав його активістів. Сейт-Амзі Умерова засудили до трьох років позбавлення волі в таборах суворого режиму, Марата Омерова — до чотирьох років. Голову історичного відділу організації 18-річного Мустафу Джемілева звільнили з роботи¹⁴.

У національному русі кримських татар дедалі частіше почали використовувати прилюдні форми активності — «маївки», мітинги, демонстрації. Приводом ставали зокрема й дні народження В. Леніна, який у 1921 р. підписав декрет про створення КАСРР, та річниці сталінської депортації.

Категорично заперечувало проти можливості повернення кримських татар і керівництво радянської України. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест у червні 1966 р. в доповідній записці до ЦК КПРС писав: «Повернення татар до попереднього місця проживання і пов'язана з цим необхідність переселення з Криму великої кількості його населення спричинили б величезну шкоду державним інтересам і були б колосальною несправедливістю щодо сотень тисяч громадян теперішнього Криму»¹⁵, яке при цьому довелося б також депортувати. Іншим аргументом стало голослівне звинувачення в співробітництві з німецько-фашистськими окупантами, чим вони багато горя завдали іншому населенню (яке на час описуваних подій вже становило малозначущу частку людної півострова. — *Авт.*) і викликали у нього «ненависть, рівну ненависті до фашистських загарбників»¹⁶.

З метою стримування громадських мирних акцій восени 1966 р. до карних кодексів союзних республік внесли статті, що передбачали відповідальність «за наклеп на радянський лад», «за образу герба й прапора», «за масові безлади». Про нововведення кримським татарам повідомляли за місцем роботи або у відділеннях міліції¹⁷, однак петиційної кампанії це не стримало. За даними приймальні Президії Верховної Ради, від 1965 до січня 1967 р. до ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і Президії ВР СРСР надійшло 53 тис. листів і телеграм від кримських татар. Під багатьма з них стояли десятки, сотні й навіть тисячі підписів¹⁸. І врешті, з огляду на актуалізацію проблеми на світовому рівні, ситуація почала змінюватися.

5 вересня 1967 р. було опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали у Криму». В ній, хоч і не визнаючи автентичність нації, влада змушено скасувала відповідні рішення

¹⁴ Бажан О.Г. Кримськотатарський національний рух... С. 766—767.

¹⁵ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015)*... С. 796.

¹⁶ Там само. С. 796.

¹⁷ Алексеева Л. Крымскотатарское движение за возвращение на родину. *Крымские студии*. Симферополь. 2000. № 5—6. С. 6—7.

¹⁸ Бекірова Г. С. 195.

державних органів у частині, що містили огульні обвинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали у Криму, і наголосила, що вони користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь у громадсько-політичному житті, обираються депутатами верховних рад і місцевих рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних посадах у радянських, господарських і партійних органах¹⁹. Отже, вперше декларувалася їх рівноправність з іншими громадянами, зокрема, й жити в будь-якому куточку країни. Втім, даючи однією рукою, іншою влада забирала. На перешкоді реалізації права на вибір місця проживання стояла паспортна система з інститутом прописки. Проживання без прописки розглядалося як порушення паспортного режиму, що за радянськими законами передбачало не лише адміністративну, а й кримінальну відповідальність. Тож, проголошуючи свободу вибору місця проживання, влада обмежувала її адміністративними важелями.

І все ж указ від 5 вересня 1967 р. об'єктивно запустив ланцюгову реакцію, передусім на місцях. 13 вересня Кримський обком скликав нараду відповідальних партійно-радянських працівників, аби «роз'яснити трудящим області рішення партії та уряду з тим, щоб не допускати яких-небудь кривотлумачень, нездорових настроїв і можливих ексцесів». Краєзнавчі музеї та екскурсодські організації дістали вказівки привести у відповідність з ухваленими рішеннями експозиції та екскурсійні розповіді, «не відступаючи від історичної істини»²⁰.

Одночасно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. було ухвалено ще два законодавчі акти: постанову Ради міністрів від 24 серпня «Про впорядкування паспортного режиму у Кримській області» та постанову Ради міністрів УРСР від 7 вересня, яка деталізувала цю постанову союзного уряду. Документи запустили негайну паспортизацію всього наявного населення області. Видання паспортів з обов'язковою пропискою місцевим мешканцям сільських районів Криму означало, що приїжджі не могли поселитися в них без державної реєстрації місця перебування у вигляді прописки. А місцева влада прописувала приїжджих, керуючись указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. У постанові Ради міністрів УРСР від 7 вересня 1967 р. передбачалася ще одна норма, яка без будь-якої вказівки на національність радянських громадян, що виявили бажання поселитися у Криму, безпомилково націлювалася на кримських татар: «Прописка осіб, які прибувають на постійне мешкання не лише до міста, а й у сільську місцевість, здійснюється відповідно до норм житлової площі, встановлених законодавством»²¹. Охочі поселитися повинні були мати житлову площу, яка відповідає встановленій цією постановою санітарній нормі. П. Григоренко дав нищівну характеристику заходам влади: «Радянське лицемірство зробило перепоною для поселення у Криму навіть такий гуманістичний захід, як запровадження санітарних норм житлової площі. Для Москви

¹⁹ *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1967. № 36. Ст. 493.

²⁰ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940—2015)*. С. 804—805.

²¹ Бекірова Г. С. 207.

ця норма (мінімум) 9 квадратних метрів на людину, в інших місцях є до 11 квадратних метрів. Для кримських татар запровадили 13,25. А кримськотатарські родини багатодітні. Не рідкість 5—7 дітей. Та ще батьки, а часто і дідусь із бабусею. Ось тобі і 9—11 осіб. А це означає площу 120 — 146 квадратних метрів. Де ти такий дім знайдеш?... І ось гасаять бідолашні люди Кримом у пошуках неможливого»²².

Тим часом згуртована кримськотатарська громада цілком усвідомлювала, що політична реабілітація — це часткове розв'язання питання, слід добиватися переселення татар до Криму і надання автономії. Голова КДБ УРСР В. Нікітченко повідомляв, що кримські татари розробили план переїзду до Криму, розрахований на 3—5 років²³. На це органи державної безпеки відреагували миттєво. В. Нікітченко повідомляв ЦК КПУ 27 жовтня, що Л. Зетуллаєв у приватній бесіді у Сімферополі говорив: «Я був у голови радгоспу, був у міськвиконкомі й у начальника міліції м. Бахчисарай, і всі вони дудять в одну дуду, всіяко прагнуть відтягнути прописку кримських татар. Якщо знаходимо будинок для купівлі, вони в прописці не відмовляють, але після твого відходу викликають господаря і дають йому прочухана, після чого той говорить, що він роздумав і будинок не продає»²⁴.

Виставляючи адміністративні перепони на шляху репатріантів у Криму, влада намагалася знеособити рух опору. М. Джемілева за участь у «національних зборищах» відрахували з інституту й ув'язнили на три роки. У 1967 р., коли строк ув'язнення закінчився, він став постійним представником кримських татар у Москві для вирішення справи про повернення його народу на Батьківщину. Наступного року його видворили зі столиці разом із земляками, які намагалися організувати демонстрацію перед будівлею ЦК КПРС із нагоди 25-річчя депортації. Саме тоді він познайомився з дисидентами П. Григоренком, А. Плющем та Г. Алтуняном і ввійшов до числа 15 засновників ініціативної групи захисту прав людини в СРСР.

Загострення конфронтації ставало справою часу. 21 квітня 1968 р. міліція заарештувала близько трьох сотень учасників і за допомогою пожежних команд розігнала маніфестацію з нагоди дня народження В. Леніна у Чирчику Ташкентської області. Наступного дня П. Григоренко повідомив про це іноземних журналістів. Пізніше він зазначав, що саме з чирчицьких подій кримськотатарський національний рух став відомим усьому світу²⁵.

Обвинувальний висновок проти десяти кримськотатарських активістів за слідчою справою у 20 томів із залученням 108 свідків мав розглядати суд у квітні 1969 р. у Ташкенті. П. Григоренко мав виступити у суді з промовою, яка щент руйнувала тактику прокуратури Узбецької РСР. Петра Григоренка заарештували

²² Григоренко П. *В подполье можно встретить только крысы...* Москва, 1997. С. 482.

²³ *Кримські татари: шлях до повернення...* 2004. Ч. 1. С. 124—129.

²⁴ Там само. С. 149—150.

²⁵ Григоренко П. С. 471—472.

в Ташкенті за звинуваченням у «вигадках, які плямують радянський державний лад», згодом визнали неосудним. Із «психушки» його звільнили лише в 1974 р., напередодні візиту президента США Р. Ніксона до Москви. Переслідувань зазнали й фігуранти справи. Проти М. Джемілева було влаштовано п'ять судових процесів. У червні 1974 р. його заарештували, оскільки він мав намір поїхати до Москви, щоб вручити петицію щодо проблем свого народу президентові США Р. Ніксону. Суд у Гулістані засудив його до одного року позбавлення волі з утриманням у виправно-трудоцій колонії суворого режиму. Після 303-денного голодування на знак протесту ім'я М. Джемілева стало відомим у всьому світі. У США, Туреччині, Італії, Франції та Швеції виникли комітети з боротьби за його звільнення²⁶.

Нічим не мотивовані заборонні заходи влади обурювали кримських татар. Адже інші депортовані народи повернулися до місць свого попереднього проживання, ніхто їх не переконував, що вони «вкоренилися» в місцях вислання. У Москві почали розуміти, що потрібні якісь аргументи стосовно того, що влада не суперечить бажанню радянських громадян певної національності жити там, де їм зручно. Так виникла ідея використати відомий з 1930-х років організований набір робочої сили для пропуску в Крим обмеженого й добре перевіреного на лояльність контингенту громадян кримськотатарської національності.

Оргнабір кримських татар з метою їх розселення на півострові розпочався навесні 1968 р. Він відбувався під безпосереднім контролем ЦК і міськкомів Компартії Узбекистану «на виході» й Державного комітету з використання трудових ресурсів Ради міністрів УРСР та Кримського облвиконкому — «на вході». Загалом до Криму та інших південних областей УРСР за 1968—1972 рр. прибули не більш як 7 тис. депортованих осіб та їхніх нащадків²⁷. Серед трьох виселених народів, яким заборонялося повертатися на попередні місця проживання, наростало невдоволення. Це стурбувало голову КДБ СРСР. У записці, адресованій політбюро ЦК КПРС 13 липня 1973 р., Ю. Андропов рекомендував доручити відділам ЦК із залученням місцевих партійних і радянських органів вивчити весь комплекс питань, пов'язаних зі становищем кримських татар, німців і турків-месхетинців.

Однак республіканські й обласні органи влади УРСР не збиралися робити в паспортному режимі жодних послаблень. Стримуючи не санкціонований владою потік депортованих громадян на свою Батьківщину, у Києві й Сімферополі вдавалися до різноманітних форм «розв'язання» проблеми — від визнання недійсними угод на придбання будинків і вивезення за межі Кримської області сімей кримських татар до кримінального переслідування порушників паспортного режиму. За 1971—1976 рр. у Кримській області було ухвалено 364 судові рішення про визнання недійсними приватних угод купівлі-продажу будинків кримським та-

²⁶ Бекірова Г. С. 268—269.

²⁷ Котигоренко В. *Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт*. Київ, 2004. С. 188.

тарам. У 1976—1977 рр. в області до адміністративної відповідальності притягнуто 2437 громадян кримськотатарської національності, а до кримінальної — 98²⁸.

Свавілля місцевих органів мало й трагічні наслідки. Одним з таких стало самоспалення уродженця Балаклавського району 47-річного слюсаря-тракториста Муси Мамута в селищі Донське Сімферопольського району. Сім'я Муси приїхала у Крим з Янгіюля Ташкентської області у квітні 1975 р. і придбала в селищі Донське житловий будинок площею 30 м², але не змогла ані оформити акт купівлі, ані отримати прописку. У травні 1976 р. М. Мамута засудили «за порушення паспортного режиму» до двох років позбавлення волі. Його дружину, медсестру Зекіє Абдуллаєву, також засудили на два роки, але умовно, тому що мала на руках трьох дітей. Після відбуття покарання М. Мамут повернувся до селища, однак 20 червня 1978 р. проти нього і його дружини знову порушили кримінальну справу. 23 червня дільничний інспектор районного відділу внутрішніх справ разом з двома «громадськими працівниками» прийшов на подвір'я родини, щоб офіційно повідомити про порушену проти нього і його дружини нову кримінальну справу. За кілька хвилин Муса підпалив себе на очах у інспектора і «громадських працівників». Вогонь загасили, однак М. Мамут пізніше помер.

У похороні М. Мамута взяли участь 450 кримських татар, перетворивши його на політичну демонстрацію. На мітингу було виголошено клятву: «Муса загинув за справедливу справу. Ми клянемося продовжити його справу і доб'ємося, щоб Крим, наша Батьківщина, став нашим»²⁹. Самоспалення М. Мамута схвилювало світову громадськість і привернуло увагу світу до подій на півострові. 4 липня 1978 р. до Л. Брежнєва із закликом втрутитися у ситуацію звернувся А. Сахаров.

Татари ж не припиняли своїх зусиль. Якщо в 1973 р. на півострів прибуло 32 особи, то в 1977 р. — 2975. Чисельність небажаних мешканців досягла 10 тис., і близько третини з них не мали прописки.

Заїзд татарського населення, що дедалі зростав, В. Щербицький уважав наслідком «підтримуваної з-за кордону підбурливої діяльності так званих татарських автономістів, спрямованої на інспірування масового переїзду кримських татар з тим, щоб надалі висунути вимоги про надання їм автономії»³⁰. Він визнавав, що стримувальні заходи малоефективні й не дають позитивних результатів, і просив «як виняток» ухвалити постанову РМ СРСР, що зважила б на такі обставини: по-перше, Кримська область мала статус прикордонної; по-друге, вона була місцем проведення важливих міжнародних політичних заходів з участю керівників партії та уряду; по-третє, на її території розміщувалися об'єкти з особливим режимом і військові об'єкти; по-четверте, область була «всесоюзною оздоровницею», і приплив іноземців на відпочинок постійно зростав³¹. Пропо-

²⁸ *Кримські татари 1944—1994*. 1995. С. 50—51.

²⁹ *Кримські татари: шлях до повернення...* 2004. Ч. 2. С. 73—74.

³⁰ Там само. С. 240—241.

³¹ Там само. С. 241.

зиції В. Щербицького зводилися до «додаткових заходів»: визначити порядок адміністративного видалення органами внутрішніх справ осіб, які прибули в Крим у неорганізованому порядку на постійне мешкання без прописки, передбачаючи суворі заходи впливу на домовласників і квартироздавачів, які допускали проживання на своїй житлоплощі осіб без прописки й паспортів³².

15 серпня Рада міністрів СРСР ухвалила таку постанову навіть із заголовком, який пропонував перший секретар ЦК КПУ. Постанова також передбачала стягнення для тих, хто давав притулок кримським татарам без прописки. Окрема вказівка МВС Узбекистану забороняла випускати кримських татар з республіки³³.

Упродовж року після прийняття цього документа з Криму було депортовано близько 30 сімей. За перше півріччя 1979 р. до адміністративної відповідальності притягли власників будинків, які утримували без прописки кримських татар або ж продавали їм житло. На них було складено 185 адміністративних протоколів³⁴. На початок 1984 р. в УРСР проживало 18 466 кримських татар, зокрема у Кримській області — 9 238, з них 22 непрописаних. Після запровадження постанови від 15 серпня було прописано 2 237 осіб з-поміж учасників війни, нагороджених орденами й медалями, членів КПРС та інших лояльних щодо влади кримських татар. За цей самий час із півострова виселили 597 кримських татар і членів їхніх сімей, котрі не мали прописки³⁵.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов. Його попередники на цій найвищій у політичній структурі СРСР посаді вдавали, що у країні немає нерозв'язаних проблем. Останній генсек мав мужність визнати необхідність реформ і зробив спробу переконати в цьому партійно-радянський апарат і суспільство. На початку «перебудовної» політики національні проблеми розглядали у Кремлі як другорядні порівняно із соціальними й економічними. Винятком, однак, було кримськотатарське питання, яке довгі роки намагалися загнати у глухий кут.

Радянські дисиденти (Олександр Галич, Петро Григоренко, Лев Копелев, Олександр Некрич, Андрій Сахаров, Лідія Чуковська) разом з відомими політичними й культурними діячами західного світу (Карл Америк, Генріх Белль, Іржі Пелікан) домагалися звільнення лідерів кримськотатарського руху. Міжнародна організація прав людини в Парижі, Міжнародна ліга прав людини в Нью-Йорку, «Міжнародна амністія» та інші знані у світі організації постійно вимагали від керівництва СРСР розв'язати головну проблему кримських татар: повернути їм Батьківщину. Національний центр кримських татар у США створив фонд «Крим», який ставив за мету «контролювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти

³² Там само. С. 251.

³³ Бугай Н.Ф. *Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии*. Москва, 2002. С. 196.

³⁴ *Кримські татари 1944—1994*. 1995. С. 54.

³⁵ *Кримські татари: шлях до повернення...* 1992. Ч. 2. С. 101—102.

політичних, адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної й духовної культури Криму», який фінансово підтримували добровольці з низки країн³⁶.

У квітні 1987 р. відбулася Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського руху в Ташкенті. 105 делегатів з Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Краснодарського краю, України й Москви узгодили тактику, сформувавши делегацію, яка мала домагатися зустрічі з М. Горбачовим. Розпочався масовий збір підписів під текстом звернення (до липня 1987 р. їх уже було понад 30 тис.)³⁷.

У середині червня 1987 р. в Ташкенті створили Центральну ініціативну групу, що координувала кримськотатарський національний рух. Представники від ініціативних груп, близько 1,5 тис. осіб, з'їхалися до Москви зі своїми мандатами. Деяких із них 26 червня 1987 р. прийняли перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР П. Демічев і секретар ЦК КПРС Г. Разумовський, які пообіцяли передати М. Горбачову їхні вимоги. 6 липня представники організували демонстрацію на Красній площі під транспарантами «Поверніть наш народ на Батьківщину!». Працівники КДБ і міліція відібрали транспаранти й розігнали демонстрацію. Тоді її учасники перемістилися на Стару площу під будівлю ЦК КПРС, де влаштували мітинг. П. Демічев погодився зустрітися з групою мітингарів, яку очолював Ф. Аблямітов, і пообіцяв упродовж місяця дати відповідь на вимоги кримських татар³⁸.

6 липня 1987 р. було створено комісію для розгляду питань, порушених кримськими татарами, на чолі з головою Президії Верховної Ради СРСР А. Громиком. До її складу ввійшли перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І. Усманходжаєв, голова Ради міністрів РРФСР В. Воротников, перший заступник голови Президії Верховної Ради СРСР П. Демічев, очільник КДБ СРСР В. Чебриков, а також А. Лук'янов, Г. Розумовський і О. Яковлев³⁹.

В опублікованому в центральних газетах 9 червня 1988 р. звіті за перший рік діяльності комісії повідомлялося, що для утворення кримської автономії немає підстав. Комісія схвалила визначений Радою міністрів СРСР «порядок проживання і прописки громадян, незалежно від їх національної належності, у Кримській області та інших курортних районах країни». Він дозволив прописати і працевлаштувати на півострові за рік близько 2,5 тис. кримських татар, але водночас заблокував повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину.

Зібравшись на чергову зустріч 8 листопада 1988 р., представники ініціативних груп обговорили створений спільними зусиллями статут Організації крим-

³⁶ *Крымскотатарское национальное движение...* 1992. Т. II. С. 297—298.

³⁷ Бажан О.Г. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х — початок 90-х років). *Кримські татари 1944—1994*. Київ, 1995. С. 60—61.

³⁸ *Вести из СССР: Права человека*. Мюнхен; Брюссель, 1987. Т. 4. С. 79.

³⁹ Там само. С. 86.

ськотатарського національного руху, який характеризував поточний момент так: «Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання в цілому, де вирішується питання про те, чи буде СРСР демократичною і правовою державою, що поважає політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їхню культуру, самобутність та вільний розвиток на їх національній території, чи знову повернеться до тоталітарної й терористичної системи правління, висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію»⁴⁰.

Кримськотатарський рух в контексті «революції згори». Здійснена М. Горбачовим з подання О. Яковлева конституційна реформа 1988 р. була останнім елементом «революції згори», що перетворювала радянський політичний режим з диктаторського на демократичний. Водночас вона стала необхідною передумовою для розгортання «революції знизу», у процесі якої становище кримськотатарського народу радикально змінювалося. У 1988 р. зросли масштаби боротьби депортованого народу як у Криму (причому місцева влада вже не наважувалася забороняти маніфестації), так і в Середній Азії. 23—24 квітня в Узбекистані відбулася IV Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського руху, в якій узяли участь 112 делегатів з республік Середньої Азії, Краснодарського краю, Херсонської області, Москви та Криму. У доповіді «Національний рух кримських татар сьогодні» М. Джемілев узагальнив досвід боротьби і тактичні зміни в умовах «перебудови»: «Якщо раніше на першому плані була петиційна робота, тобто складання різних звітів і петицій, збір підписів і поїздки делегацій до Москви по відповідь, то тепер, поряд із петиційною роботою, великою мірою наші співвітчизники почали вдаватися до публічних мітингів і демонстрацій, які стали можливими в умовах оголошеного курсу на демократизацію та гласність»⁴¹.

На V Всесоюзній нараді представників ініціативних груп, яка відбулася у квітні-травні 1989 р. в Янгіюлі, було ухвалено створити громадсько-політичну Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР), яку очолив М. Джемілев.

Намагання переглянути тактику робила і влада, створивши 12 липня 1989 р. нову комісію з проблем кримськотатарського народу під головуванням секретаря ВЦРПС Г. Янаєва. Загострення кризи радянського ладу стало детонатором. Улітку 1989 р. у перенаселеній Ферганській долині сталися заворушення на ґрунті використання землі та зрошувальних систем, які набули характеру міжнаціонального конфлікту. Кримські татари почали повертатися на Батьківщину як біженці — без дозволу властей і без сподівання на державну допомогу.

Місцева влада зустрічала прибульців з відвертою неприязню, використовуючи негласну антиконституційну постанову Ради міністрів СРСР від 24 грудня

⁴⁰ Данилюк Ю., Бажан О. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.)*. Київ, 2000. С. 351.

⁴¹ *Вестник національного движенья крымских татар*. Симферополь. 1988. № 1/2. Ч. 7. С. 1—2. Цит. за: Бекірова Г. С. 347.

1987 р., в якій говорилося: «Вінтересах громадського порядку і здоров'я населення встановити як тимчасовий захід, що в населених пунктах Кримської області та Краснодарського краю, перерахованих у переліку, що додається, не підлягають прописці громадяни, які прибули на постійне проживання». У переліку було згадано міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта, а також населені пункти Бахчисарайського, Ленінського, Роздольненського, Сімферопольського, Судацького, Чорноморського районів⁴².

Багато сімей кримських татар були змушені самовільно зайняти землі, що пустували, і почати будівництво житла. Проте лише в Бахчисарайському районі виявили розуміння ситуації й рішенням голови райвиконкому О. Таряника кримським татарам виділили під індивідуальну забудову близько 300 земельних ділянок. У решті районів місцева влада діяла інакше.

Солідарність із кримськими татарами продемонстрували активісти національно-демократичних рухів, які тоді почали набирати силу. Зокрема, 8—10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. В останній день його роботи було ухвалено заяву «На підтримку прагнень кримськотатарського народу». До всіх громадян України Народний рух звернувся із закликом допомогти кримським татарам відродити свою автономію, культуру, освітню мережу, державність⁴³.

Давно назріле питання про депортовані народи розглянула Верховна Рада СРСР у листопаді 1989 р. Парламент ухвалив «Декларацію про цілковиту політичну реабілітацію народів, підданих насильницькому переселенню»⁴⁴. Декларація стала рубіконом у тривалій боротьбі кримськотатарського народу за повернення на історичну Батьківщину. У ситуації «революції знизу» керівництво СРСР не спроможне було опиратися волі депортованого корінного народу Криму. Повернення його додому стало цілком реальним. Однак розпочався період глибокої економічної й політичної кризи, під час якої радянська імперія розпалася. Тому суто практично це повернення виявилось для кримських татар надзвичайно складним завданням.

Рада міністрів УРСР доручила Кримському облвиконкому взятися до реалізації його рекомендацій щодо кримськотатарського народу. 23 листопада облвиконком схвалив рішення «Про розселення громадян кримськотатарської національності, що прибувають у Крим на постійне проживання в 1989—1990 рр.», в якому зобов'язався подати на розгляд основні положення комплексної державної програми переселення кримських татар. Пріоритетним називалося комплексне розселення з урахуванням місця мешкання репатрійованих до 1944 р. З метою збереження резервної території всесоюзних оздоровниць не допускалося

⁴² *Крымскотатарское национальное движение...* 1992. Т. II. С. 53.

⁴³ *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову.* Київ, 2000. С. 404.

⁴⁴ *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР.* 1989. № 23. Ст. 449.

розселення та зведення індивідуальних будинків у трикілометровій зоні узбережжя Чорного й Азовського морів⁴⁵.

Свої висновки надала і комісія з проблем кримськотатарського народу Г. Янаєва, яка пропонувала Раді міністрів СРСР переглянути постанову від 24 грудня 1987 р. «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області і Краснодарського краю», маючи на увазі зняття обмежень для кримських татар. Передбачалося розробити програми, спрямовані на відновлення кримськотатарської школи й навчальних закладів з навчанням рідною мовою, збирання, реставрацію, охорону і пропаганду музейних, архівних фондів, пам'яток мови, історії, археології, культури. Окремим пунктом комісія формулювала вимогу відновлення автономії у Криму шляхом утворення Кримської АРСР у складі УРСР⁴⁶.

Матеріали комісії з проблем радянських німців і кримських татар Верховна Рада СРСР розглянула 28 листопада 1989 р. на закритому засіданні, після чого ухвалила постанову «Про висновки і пропозиції з проблем радянських німців та кримськотатарського народу». Документ за підписом М. Горбачова був коротким і рішучим: погодитися з висновками та пропозиціями комісії; доручити уряду створити державні комісії для розв'язання практичних питань, пов'язаних з відновленням прав обох народів; доручити комісії Ради Національностей з національної політики й міжнаціональних відносин тримати цю роботу під постійним контролем⁴⁷.

В УРСР запрацювала створена постановою республіканського уряду робоча група з проблем повернення та облаштування кримських татар у складі відповідальних осіб з багатьох міністерств і відомств. В основу розрахунків було покладено дані про 330 тис. депортованих. Розрахунки показували, що для такої кількості депортованих знадобиться 6 млн м² житла, потрібно буде створити 100 тис. робочих місць, увести в експлуатацію 75 шкіл, спорудити лікарні на 3700 ліжок. У плані заходів було створення матеріальної бази комунального і шляхового господарства, електропостачання, транспорту, зв'язку. Загальні витрати мали становити 4,5 млрд руб. за цінами 1984 р., тобто таку саму суму в доларовому еквіваленті⁴⁸.

Ці розрахунки Рада міністрів УРСР передала до Москви. Розбиратися з ними мала третя державна комісія з проблем кримськотатарського народу, створена постановою РМ СРСР 29 січня 1990 р. Очолив її заступник голови союзного уряду В. Догужієв, заступником став перший заступник голови РМ УРСР А. Статінов. У складі комісії налічувалося семеро представників УРСР і п'ятеро

⁴⁵ Бугай Н.Ф. С. 198—199.

⁴⁶ *Крымскотатарское национальное движение...* 1992. Т. II. С. 79—83.

⁴⁷ *Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР*. 1989. № 25. Ст. 495.

⁴⁸ *Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар*. Київ, 1999. С. 5—6.

кримських татар (Рефат Алпазов, Риза Асанов, Ферид Зіядинов, Ахтем Типпа, Рефат Чубаров).

Рекомендації комісії стали підставою для прийняття 11 липня 1990 р. урядової постанови «Про першочергові заходи з вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар у Кримську область». Раді міністрів УРСР і Кримській обласній раді народних депутатів пропонувалося розглянути питання про резервування земель у місцях розселення кримських татар, які поверталися на Батьківщину. Виконкоми місцевих рад Кримської області зобов'язували вжити додаткових заходів щодо своєчасного надання переселенцям в установленому порядку земельних ділянок. Рішення місцевих рад про відведення землі під житлове будівництво мали бути підставою для прописки. Міністерство торгівлі СРСР мало виділити Раді міністрів УРСР для Криму додаткові ліміти на лісо- та будматеріали для спорудження житла кримським татарам. Формуючи план поставок дефіцитної продовольчої продукції Україною в централізований фонд на 1991 р., Держплан СРСР мав ураховувати збільшення механічного приросту населення у Кримській області. Для здійснення передбачених постановою заходів Рада міністрів СРСР виділила на 1990—1991 рр. капітальні вкладення в обсязі 255 млн руб., зокрема за рахунок УРСР — 24 млн, РРФСР — 10 млн, Таджицької РСР — 5 млн руб.⁴⁹

За даними Кримського облвиконкому, на 1 травня 1990 р. на півострові мешкало 83 116 кримських татар, зокрема 82 283 — прописані⁵⁰. Повернення депортованого народу на історичну Батьківщину наражалося на різноманітні та винахідливі перешкоди з боку центральних і місцевих властей, але стало реальністю.

⁴⁹ *Кримські татари 1944—1994*. С. 282—295.

⁵⁰ Бекірова Г. С. 369.

ГЛАШАТАЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ І СУВЕРЕНІТЕТУ

Шістдесятники: портрет на тлі епохи. У багатонаціональному радянському суспільстві форма влади різче відрізнялася від суті. За всіма ознаками держава була робітничо-селянською, але «скручувала робітників і селян у баранячий ріг». Кожний народ достатньої чисельності на певній етнічній території мав власну національну республіку, сукупність яких утворювала радянську федерацію. Однак, союз рівноправних суверенних республік за конституцією, ця федерація була державою з найвищим ступенем централізації влади, яка пронизувала всю товщу суспільства трьома вертикалями — партійною, радянською і безпековою, ліквідувала або вертикалізувала наявні в суспільстві зв'язки, ставила в політичну, економічну і духовну залежність від себе кожную людину, знищувала або ізолювала всіх, хто чинив опір.

На вершині створеної В. Леніним державної конструкції формально перебував Центральний комітет монопольної партії, яка злилася з державою в цілісний організм. Насправді, однак, повноваження ЦК, аніскільки не обмежуючи їх, узурпував його постійно діючий керівний орган — політбюро (у 1952—1965 рр. — президія). У тривалій боротьбі за владу, яка розгорнулася після смерті засновника і вождя партії, переміг Й. Сталін. Застосовуючи як індивідуальний, так і масовий терор, він узурпував владні повноваження політбюро ЦК і досяг одноосібної влади, яку втратив лише зі смертю. У новій політичній ситуації, що виникла в Радянському Союзі, наступники Й. Сталіна розпочали поверхову десталінізацію під гаслом засудження «культу особи». Перший же партійний з'їзд, що відбувся в лютому 1956 р., засудив масовий терор і санкціонував реабілітацію жертв сталінщини. Перше десятиліття після смерті Й. Сталіна історики слідом за письменниками й журналістами почали називати «відлигою» і пов'язувати її з ім'ям М. Хру-

щова. Назва повісті І. Еренбурга «Відлига», яка тоді здобула велику популярність, відображувала характер епохи: потепління серед тоталітарної зими.

Коли «крига скресла», то виявилось, що радянське суспільство зовсім не було однорідною сірою масою. В ньому активно почали діяти люди, переважно молоді, які були не згодні з навколишньою дійсністю. Попри виховання в часи сталінського режиму, вони спромоглися очистити свій мозок від пустопорожніх пропагандистських стереотипів, а душу — від страху перед арештом. Короткотривалої «відлиги», яка закінчилася раніше, ніж доба М. Хрущова, вистачило, щоб народилося покоління шістдесятників, а його поява стала ознакою духовного відродження української нації. «Наші юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок в школі, а другу — поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне, — писав талановитий поет М. Вінграновський. — Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту і почалося “шістдесятництво”»¹.

Шістдесятники не боролися з радянською владою і не піддавали сумніву соціалістичні цінності. Вони наполягали на радикальнішій десталінізації і сподівалися разом із владою побудувати «соціалізм з людським обличчям». Той соціалізм, який створювала влада в добу Й. Сталіна, мав, переконувалися вони, явно не людське обличчя. Вони щиро вірили в те, що західноєвропейський соціалізм має спільні корені з радянським і в майбутньому відбудеться конвергенція двох суспільно-економічних систем через запозичення позитивних сторін кожної з них. Усе негативне вони пов'язували з фігурами Й. Сталіна і його найближчого оточення. Приймаючи термін «сталінізм», який народився на Заході і пов'язувався передусім з масовими репресіями, вони протиставляли Й. Сталіну В. Леніна як вождя, який щиро дбав про народний добробут і вільний розвиток націй. «У багатьох із нас, — говорив у грудні 1963 р. на вечорі пам'яті Василя Симоненка в Київському медичному інституті Іван Світличний, — одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевоощокого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму»².

Шістдесятники відмежовувалися від офіційної лінії на боротьбу з окремими виявами культу особи. Офіційна десталінізація була контрольованим процесом, спрямованим на виживання радянської влади в умовах, які склалися після Другої світової війни. Однак косметичний ремонт не влаштував шістдесятників. Вони домагалися радикальних політичних та економічних змін, хоча не могли чітко визначити їхню сутність. Проте в головному вони були переконані: потріб-

¹ Цит. за: Баран В. *Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів, 1996. С. 238—239.

² Див.: Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років*. Київ, 1995. С. 17.

но відстоювати верховенство суспільства над державою, рівність усіх громадян, включно з вищими посадовцями, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від європейських цінностей.

Для українських шістдесятників особливо актуальними були національні проблеми. Згуртовуючись, вони відстоювали необхідність відродження національної культури: виступали на захист рідної мови, закликали до популяризації здобутків української літератури і мистецтва в широких масах населення, протестували проти поширення ідеологічних штампів «соціалістичного реалізму». Такого спрямування зусиль потребувала ситуація в національній культурі. Пропаганду національних цінностей треба було протиставити русифікаторській практиці держави, зростаючій агресивності зрусифікованого міщанства українських міст, які вже увібрали в себе майже половину населення республіки.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між Радянським Союзом і Західною Європою менш щільною. Українською мовою почали друкуватися раніше недоступні твори А. Камю, Ф. Кафки, Е.М. Ремарка, Е. Хемінгуей та інших класиків світового масштабу. З 1958 р. відновилося видання популярного у довоєнний час журналу «Всесвіт», який друкував кращі зразки світової літератури. Дослідники вперше дістали доступ до архівів радянської доби. На визначення тематики досліджень у галузі гуманітарних наук почали впливати самі вчені. Від 1957 р. українською мовою почали видаватися спеціалізовані журнали академічних установ — «Український історичний журнал», «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». Розгорнулася робота над багатомною «Українською радянською енциклопедією» (УРЕ). Почали виходити у світ збірники документів і матеріалів.

У часи «відлиги» в українську культуру повернулися імена багатьох письменників, які були викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з упорядкування посмертної спадщини виявили і опублікували твори О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, В. Чумака та ін. М. Рильський домігся реабілітації поетів М. Вороного і О. Олеся.

В Україну повернулися письменники, яким пощастило вижити в ГУЛАГу, — Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, Г. Епік, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб та ін. Їхні твори міжвоєнного періоду, так само як твори тих, хто був розстріляний або загинув у таборах, були перевидані і викликали захоплення у нового покоління українців. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка.

Серед скутих канонами «соціалістичного реалізму» українських літераторів здобула підтримку написана езоповою мовою стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована у червні 1955 р. московською «Літературной газетой». Закликаючи «розширити творчі межі соціалістичного реалізму», геніальний кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Після XX з'їзду КПРС відновилося присудження Ленінських премій як найвищих в СРСР державних нагород за твори літератури і мистецтва. У 1959 р.

О. Довженко став лауреатом цієї премії за далекий від казенних канонів кіносценарій «Поєма про море».

Нові грані давно визнаного таланту показали такі майстри поетичного слова, як М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль». Роман О. Гончара «Тронка» був удостоєний Ленінської премії. Г. Тютюнник відзначився романом «Вир», Л. Первомайський — романом «Дикий мед». Реалізуючи давні задуми, В. Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Однак опублікувати їх у часи «відлиги» не вдалося.

В літературу увійшла обдарована молодь: М. Вінграновський, І. Драч, І. Калинець, В. Коротич, Л. Костенко, Б. Олійник, Д. Павличко, М. Руденко, В. Симоненко, В. Стус, В. Шевчук та ін. Серед покоління шістдесятників виділявся Василь Симоненко. Його перша поетична збірка «Тиша і грім» вийшла у 1962 р. Вже після його передчасної смерті з'явилися його наступні збірки — «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань».

Перші три збірки поезій «Проміння землі» (1958), «Вітрила» (1959), «Мандрівки серця» (1961) Ліни Костенко засвідчили її здатність осмислювати дійсність філософськи і викладати оригінальні думки в довершеній поетичній формі. Колоритний світ художнього слова поетеси став подією в літературному житті. Однак охоронці ідеологічної чистоти української літератури припинили друкування її творів ще до кінця «відлиги».

Творча молодь завдавала великого клопоту режиму, який за своєю внутрішньою сутністю залишався попереднім під зовнішньою маскою лібералізму. У квітні 1963 р. в Києві відбулася нарада «активу» творчої інтелігенції та ідеологічних працівників партії. Перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний накинувся на М. Вінграновського, І. Дзюбу та І. Драча за те, що їхні твори використовуються «українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном». Секретар ЦК А. Скаба звинуватив І. Драча, Л. Костенко та інших поетів у «формалістичних викрутасах». У пресі розгорнулося цькування тих, на кого вказали компартійні бонзи.

Восени 1959 р. студенти Київського театрального інституту і консерваторії організували групи колядників. Колядували у М. Рильського, Ю. Смолича, М. Стельмаха та інших видатних представників творчої інтелігенції, а потім вийшли на вулиці. У міськкомі партії наказали припинити «неподобство», але молодь звернулася зі скаргою в популярну газету «Известия», яку редагував зять М. Хрущова О. Аджубей. Газета стала на захист киян, і до місцевих керівників надійшла з ЦК КПРС вказівка: не боротися з колядниками, а очолити ініціативу³. Так на початку 1960 р. у Києві під егідою міськкому комсомолу виник клуб творчої молоді (КТМ) «Сучасник».

³ Литвин В. *Україна у другому повоєнному десятилітті (1956—1965)*. Київ, 2004. С. 182.

КТМ мав п'ять секцій — кіно, театру, письменницьку, художню і музичну. Головою клубу обрали режисера Леся Танюка, членами були, зокрема, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Симоненко, художники Алла Горська та її чоловік Віктор Зарецький та ін. Незабаром клуб став популярним місцем зустрічі київської молоді. Тут влаштовувалися вечори поезії за участю І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка. Історики О. Апанович, М. Брайчевський, мистецтвознавець М. Логвин читали лекції з вітчизняної історії та пам'яткознавства. Проводилися краєзнавчі експедиції, театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Комісія у складі А. Горської, В. Симоненка і Л. Танюка побувала в Биківні, щоб перевірити повідомлення про захоронення жертв масових репресій 1937—1938 рр. У доповідній записці до міськради вони висунули вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій.

За київським зразком клуби творчої молоді почали виникати і в інших містах — Львові, Дніпропетровську, Одесі, Черкасах. Львівський клуб «Пролісок», очолюваний літературознавцем М. Косовим, став своєрідним форпостом шістдесятників Західної України.

Толерантність властей до пошуків творчої інтелігенції, яка не вкладалася в рамки «соціалістичного реалізму», тривала недовго. 1 грудня 1962 р. М. Хрущов разом з іншими керівниками партії відвідав виставку молодих художників і скульпторів у московському Манежі і влаштував цілковитий погром. Це послугувало сигналом для повсюдної боротьби з абстракціонізмом, модернізмом та будь-якими іншими новаціями, що виходили за рамки традиційного мистецтва. У червні 1963 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому розглядалися чергові завдання партії в галузі ідеології. На ньому письменники, художники, режисери з новаторським підходом до своєї творчості потрапили під жорсткий тиск.

Події в Манежі справедливо вважаються кінцем «відлиги» в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи, яких вистачало в компартійно-радянському апараті, з радістю підхопили прокльони неосвіченого Хрущова на адресу «відщепенців». Немало шістдесятників у цій ситуації стали дисидентами.

Дисидентський рух в Україні. Новий етап опозиційного руху, який розпочався наприкінці 1950-х років, прийнято називати дисидентським. Дисидентський рух у добу сталінщини був неможливий: людину, яка виступала з відкритим забралом проти офіційної політичної лінії, негайно ізолювали або знищували. Оголошуючи на XXI з'їзді КПРС у січні 1959 р. курс на безпосереднє комуністичне будівництво, М. Хрущов змушений був урочисто заявити: «В Радянському Союзі тепер нема фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це, безперечно, велике досягнення. Воно говорить про побудовану єдність політичних переконань всього нашого народу, про його згуртування навколо Комуністичної партії і Радянської влади»⁴.

⁴ *Внеочередной XXI съезд КПСС. 27 января — 5 февраля 1959 года.* Стеногр. отчет. Москва, 1959. Т. 1. С. 103.

Ця заява пролунала на весь світ як свідчення відмови нового радянського керівництва від сталінської практики нещадного переслідування інакомисленя. Тим гучніше почали дунати в усьому світі і в країні (через радіостанції західних держав, які працювали на радянську аудиторію) голоси тих громадян, які висловлювали незгоду з лінією партії.

З дисидентами боролася розвинена мережа органів державної безпеки. У карних кодексах союзних республік зберігалася одіозна стаття про антирадянську агітацію і пропаганду, на підставі якої Комітет державної безпеки репресував на таємних судових процесах громадян, що не піддавалися «профілакуванню» (заякуванню) і висловлювали незгоду з властями. З особливим навантаженням кадебісти діяли в Україні. За даними КДБ, у республіці за 1954—1959 рр. було ліквідовано 183 націоналістичних і антирадянських угруповання. 24 грудня 1959 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки Української РСР». ЦК зобов'язав органи КДБ «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки»⁵.

Перша дисидентська організація була заснована випускником юридичного факультету Московського університету ім. М. Ломоносова Левком Лук'яненком, коли він дістав призначення на посаду пропагандиста Радехівського райкому партії у Львівській області. Організація під назвою «Українська робітничо-селянська спілка» (УРСС) мала діяти ненасильницькими, по можливості легальними методами, ставлячи за мету досягнення незалежності України. Пояснюючи необхідність змінити тактику, Л. Лук'яненко у спогадах, написаних через 30 років, зазначав: «Перехід до агітації витікав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління»⁶.

УРСС ставила за мету здобуття незалежності України в результаті виходу з Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст.14) і Конституція СРСР (ст.17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на незалежну державу, хоча механізм виходу в них, зрозуміло, не прописувався.

Установче засідання УРСС відбулося 7 листопада 1960 р. на квартирі адвоката Перемишлянської адвокатури Івана Кандиби. У ньому крім господаря і Л. Лук'яненка брали участь інструктор Радехівського райкому Компартії України Степан Вірук, завідувач клубу с. Павлів Радехівського району Василь Луцьків, інженер-землевпорядник Львівського обласного управління сільського господарства Олександр Лібович. Пізніше до них приєдналися слідчий прокуратури Перемишлянського району Йосип Боровницький і працівник міліції у Львові

⁵ Касьянов Г. С. 32—33.

⁶ Лук'яненко Л. *Сповідь у камері смертників*. Київ, 1991. С. 23.

Іван Кіпиш. В установчому засіданні брав участь слухач Львівської партшколи М. Ващук, який виявився зрадником.

Після арешту в січні 1961 р. учасникам підпільної організації інкримінували не ст. 62 Карного кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), на що сподівався Л. Лук'яненко, а ст. 56 (зрада батьківщини). Коли він спробував нагадати слідчому, що поставлена Спілкою мета відповідає конституційним нормам, той відповів: «Конституція *существует для заграницы!*». На закритому судовому процесі, який відбувся у травні 1961 р. у Львівському обласному суді, сімох учасників було засуджено до великих строків табірною ув'язнення — від 10 до 15 років. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, пізніше заміненого 15-річним ув'язненням⁷.

Наприкінці 1966 р. І. Кандиба в листі з табору до першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста доводив безпідставність їх звинувачення у зраді батьківщини в таких виразах: «Для того, щоб її зрадити, то потрібно її мати, а у нас її немає, бо вже століття, як вона стогне у підневільному ярмі. Ми позбавлені Батьківщини; але нам ясно, чому ми являємося зрадниками Батьківщини, а це тільки тому, що ставили питання про визволення її з ярма»⁸.

Керівники партії і держави завжди використовували репресії поряд з пропагандою. Таке поєднання двох форм впливу на суспільство з особливою силою стало проявлятися в роки «відлиги», коли владі довелося відмовитися від масового терору. В Україні на суспільство потрібно було впливати, використовуючи в засобах масової інформації українську мову, оскільки більша його частина, а сільське населення — поголовно було україномовним. Тому в роки «відлиги» істотно збільшилася кількість газет, і немало з них видавалися українською мовою.

У 1958 р. почала виходити щоденна республіканська «Робітничая газета» і сім обласних комсомольських газет, з них п'ять україномовних і по одній — російською (в Одесі) та угорською (в Ужгороді) мовами. Цього року загальна кількість газет, що видавалися українською мовою, становила 924, а російською — 380⁹. Слід врахувати, однак, що основна кількість україномовних газет були районними, і на додаток — у республіці масово поширювалися всесоюзні газети.

Незважаючи на пропагандистську риторичку про розквіт української культури — національної за формою і соціалістичної за змістом, уже в роки «відлиги» в Кремлі взяли курс на русифікацію України. Найбільш виразно він проявився у невтомного реформатора М. Хрущова під час освітньої реформи.

У листопаді 1958 р. було опубліковано тези ЦК КПРС про реформу школи, розраховані на широке обговорення в суспільстві. Один з пунктів спричинив в Україні цілу зливу дискусій: йшлося про те, що російська мова повинна залишатися обов'язковим предметом в українських школах, а українська в мережі росій-

⁷ Тисяча років Української суспільно-політичної думки: у 9 т. Київ, 2001. Т. VIII. С. 158—162.

⁸ Там само. С. 165.

⁹ Баран В. *Україна 1950—1960-х рр...* С. 255.

ських шкіл могла стати, на розсуд батьків, необов'язковою, щоб зменшити навчальне навантаження на учнів, які мали вивчати крім російської і української ще й третю мову — іноземну. Кожний розумів, що батьки з метою полегшити дітям навчання обиратимуть у школах великих міст тільки престижну російську мову навчання.

У грудні 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського, в якій вони виступили проти запровадження фактичної факультативності викладання рідної мови в Україні. На партійних зборах київських письменників, присвячених обговоренню тез ЦК КПРС, було заявлено, що не можна віддавати на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти.

Зважаючи на те, що висунута в тезах ЦК КПРС ідея необов'язковості вивчення рідної мови в російських школах не знайшла підтримки, Верховна Рада СРСР, затверджуючи закон про освіту, віддала вирішення цього питання на розсуд республік. Однак у квітні 1959 р., коли приймався закон про освіту в Україні, міністр освіти І. Білодід сформулював дискусійний пункт закону так, що після декларативної заяви про необхідність вивчення як російської, так і української мов у середній школі йшов роз'яснювальний пункт про факультативність вивчення української мови в російських школах.

Після запровадження нового закону про освіту молодий учитель з Горлівки В. Стус з розпачем писав письменнику А. Малишку: «На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр — з горілкою і шароварами? Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної»¹⁰.

Однак основну роль у русифікації народної освіти відіграло прискорене зростання мережі шкіл з російською мовою викладання. Вона збільшилася з 4192 у 1959/60 навчальному році до 4703 у 1965/66 р. Кількість шкіл з українською мовою викладання за цей період скоротилася з 25308 до 23574. На додаток, більшість українських шкіл були сільськими, тобто невеликими. Російські школи працювали здебільшого у містах і налічували нерідко до тисячі учнів¹¹.

Курс на русифікацію народної освіти спричинив зростаючу тривогу з боку української громадськості. Проти теорії двомовності української нації, яку пропагував тепер уже директор Інституту мовознавства АН УРСР І. Білодід, виступили деякі учасники республіканської наукової конференції з питань української мови, що відбулася в середині лютого 1963 р. Зокрема, знайшов широкий відгук і в Україні, і за кордоном виступ Василя Лобка, який заявив: «Теорія двомовності — найреакційніша теорія, бо вона веде до знищення мов народів СРСР неросійської національності. Ніколи, ніякий нарід не погодиться з тим,

¹⁰ Там само. С. 226.

¹¹ Литвин В. *Україна у другому повоєнному десятилітті...* С. 204.

щоб його мова була поглинута іншою мовою. Це не приведе до дружби народів. Головне й основне завдання зараз полягає, щоб широко запроваджувати нашу рідну українську мову в усі сфери життя, починаючи з дитячих ясел, через школи, училища, технікуми, інститути до виробництва. Великий, працелюбний, талановитий український нарід гідний мати й свою багату мелодійну мову, яку треба оберігати від усіх незгод, як найдорожчу цінність людини»¹².

Колишній офіцер В. Лобко не враховував, що теорія двомовності І. Білодіда збігалася з позицією кремлівського керівництва, налаштованого пришвидшити нібито прогресивні асиміляційні процеси в російсько-радянській імперії. Не декларуючи поширену в ленінсько-сталінські часи тезу про злиття націй, М. Хрущов у доповіді про нову програму КПРС на XXII з'їзді партії висунув замасковану тезу про «стирання національних відмінностей», якій надавалася наукоподібна форма радянського народу як нової історичної спільності: «В СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, — радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму, багато спільних рис в духовному обличчі, в психології»¹³.

Член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (США) Мирослав Прокоп звернув увагу на те, як російські фахівці з національного питання трактували тезу про радянський народ як нову історичну спільність. Зокрема, він цитував працю П. Рогачова і М. Свердліна «Нации, народ, человечество», опубліковану в Москві у 1967 р., де стверджувалося: «Зближення націй і народностей є власне процесом такого перехідного порядку, який включає і не може не включати в собі окремих елементів злиття, а вони виступають вже сьогодні». Інший приклад: у монографії визнаного теоретика з національного питання М. Куліченка «Национальные отношения в СССР и тенденции их развития», яка з'явилася в Москві у 1972 р., твердилося, що радянський народ — це не тільки національно-економічна спільнота, а й спільнота, об'єднана етнічними рисами, і, отже, він або вже є радянською нацією, або є на шляху до того, щоб нею стати, на що показує, наприклад, те, що всі народи СРСР говорять російською мовою, а число тих, хто визнає її рідною, постійно зростає. Звідси М. Прокоп робив висновок, що на чолі тих, хто дотримується відомої тези В. Леніна про злиття націй, стоять керівники російсько-радянської імперії¹⁴.

На цьому тлі дещо дивно виглядала українофілія П. Шелеста, якому М. Хрущов доручив посаду першого секретаря ЦК Компартії України в липні 1963 р.,

¹² *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. 2001. Т. VIII. С. 173.

¹³ *XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17—31 октября 1961 года*. Стеногр. отчет. Москва, 1962. Т. 1. С. 153.

¹⁴ Прокоп М. *Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки*. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1993. С. 130.

коли попередній керівник М. Підгорний знадобився йому в секретаріаті ЦК КПРС. П. Шелест відіграв провідну роль у змові найближчих соратників М. Хрущова, коли вони у жовтні 1964 р. відправили свого патрона на «заслужений відпочинок». Вважаючи, що новий генсек ЦК КПРС Л. Брежнев багато в чому зобов'язаний саме йому своєю посадою, П. Шелест поводився досить незалежно.

Легенда стосовно автономістської політики П. Шелеста в Україні, яка популяризувалася ним самим після вимушеного виходу на пенсію, позбавлена підстав. Слід визнати, однак, що дедалі ширші масштаби русифікації України, які інспірувалися московським центром, обурювали його. Для політики русифікації П. Шелест не знаходив ані морального виправдання, ані практичного обґрунтування. На з'їзді письменників України в листопаді 1966 р. він заявив: «Ми повинні плекати нашу чудову українську мову надзвичайно турботливо і шанобливо. Це наш скарб, наша велика спадщина, яку ми, а насамперед ви, наші письменники, повинні оберігати і розвивати»¹⁵.

Українофільство П. Шелеста його колеги в політбюро ЦК КПРС сприймали з підозрою. Проте керівник Компартії України цілком вписувався всією своєю діяльністю, ідеологією і навіть ментальністю в коло партійних керівників, до якого належав. Відмінність його від інших полягала тільки в тому, що він озвучував компартійно-радянську лексику не російською, а українською мовою. Проте для тих, хто перебував у Кремлі, вже одне це було незрозумілим і підозрілим. Погоджуючись з тим, що Радянський Союз нібито існує у вигляді співдружності союзних республік-держав з однаковими правами, вони не вважали за потрібне робити наголос на національних правах і підкреслювали, що кожна республіка є частиною єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, а її населення — частиною єдиного радянського народу як нової історичної спільності.

П. Шелест, однак, наполягав на збереженні тих державних інститутів, які було створено з урахуванням факту існування багатонаціональної держави у формі союзу республік. Характерними є його зауваження на проєкт нової Конституції СРСР, подані в ЦК КПРС у квітні 1972 р. Уточнюючи правовий статус союзної республіки, викладений у виразах, властивих чинній тоді Конституції СРСР 1936 р., П. Шелест пропонував нову редакцію, яка максимально підкреслювала республіканський суверенітет: «Радянська союзна республіка — соціалістична суверенна держава у складі Союзу РСР. Поза межами, встановленими у статті 14 Конституції СРСР, кожна союзна республіка здійснює державну владу самостійно»¹⁶. У статті 14 викладалися ті права, які республіки передавали союзній державі: представляти її у міжнародних зносинах, приймати до складу СРСР нові республіки, забезпечити функціонування загальносоюзних міністерств та відомств тощо.

¹⁵ Див.: Литвин В. *Україна: два десятиліття «застою» (1966—1985)*. Київ, 2004. С. 58.

¹⁶ Шелест П. *«Справжній суд історії ще попереду»*. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. Київ, 2011. С. 910.

Масовані атаки на П. Шелеста тривали роками, але Л. Брежнев дотримувався своєї манери очікувати, доки ситуація не визріє остаточно. Тільки у травні 1972 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому П. Шелесту було запропоновано роботу в Москві, одним з численних заступників голови Ради міністрів СРСР. Після цього пленум ЦК Компартії України обрав першим секретарем ЦК В. Щербицького. П. Шелеста тільки через рік було виведено зі складу політбюро ЦК КПРС і відправлено на пенсію.

Тривалий період «колективного керівництва» на чолі з Л. Брежневим журналісти назвали «застоем». Політична ситуація в країні здавалася зовні цілком спокійною, хоча в суспільстві поступово накопичувався вибуховий потенціал. Про наявність системної кризи засвідчувала лише верхівка айсберга — дисидентський рух. В Україні опозиційні виступи найчастіше набирали національно-го характеру.

Органи державної безпеки тримали громадян з антирадянськими поглядами і «націоналістичними збоченнями» під невисипучим наглядом, фіксуючи їхню діяльність і проводячи з ними «профілактичні бесіди». Захищаючись, шістдесятники і дисиденти почали використовувати анонімну викривальну публіцистику, поширювану засобами «самвидаву». В грудні 1970 р. голова КДБ СРСР Ю. Андропов охарактеризував «самвидав» так: «За період з 1965 року з'явилося понад 400 різних досліджень і статей з економічних, політичних і філософських питань, в яких з різних боків критикується історичний досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, ревізується зовнішня і внутрішня політика КПРС, висувуються усілякі програми опозиційної діяльності... Центрами поширення позацензурних матеріалів надалі залишаються Москва, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. У цих та інших містах виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе «антисталіністами», «борцями за демократичні права», «учасниками демократичного руху», займаються випуском як окремих документів, так і збірників»¹⁷.

Тривалий час московські кадебісти встановлювали особу двох дисидентів, які друкували на Заході гострі викривальні праці — Андрія Синявського (псевдонім Абрам Терц) і Юлія Даніеля (псевдонім Микола Аржак). У вересні 1965 р. їх заарештували і влаштували політичний процес, широко висвітлюваний у пресі. За аналогією з «самвидавом» переправлені за кордон безцензурні матеріали було названо «тамвидавом». Їх зворотне проникнення в СРСР у вигляді публікацій було практично неможливим (хіба що в багажі дипломатів). Проте західні радіостанції, що працювали на радянську аудиторію, широко використовували їх у своїх передачах.

Напередодні і в ході процесу над А. Синявським і Ю. Даніелем за сигналом з Москви «українофіл» П. Шелест і секретар Львівського обкому партії В. Маланчук організували арешт кількох десятків дисидентів, які працювали переваж-

¹⁷ *Источник*. Москва. 1994. № 2. С. 77, 78. Цит. за: Баран В. *Україна 1950—1960-х рр...* С. 145.

но в західних областях. На відміну від московського процесу, який мусив бути публічним, оскільки в ньому фігурувала література з «тамвидаву», арешти і судові процеси в Україні здійснювалися таємно. У Києві були заарештовані критик І. Світличний, театральний художник П. Моргун, інженери О. Мартиненко та І. Русин, лаборантка Є. Кузнецова, студент Я. Геврич, науковець М. Гринь та ін.; у Львові — студент І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі університету М. Осадчий та М. Косів, службовці С. Батурич та Г. Садовська, архівіст М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, модельєр Я. Менкуш; у Тернополі — музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий; у Луцьку — викладачі педагогічного інституту В. Мороз та Д. Іващенко; в Івано-Франківську — вчителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха. У заарештованих видучили 900 примірників позашкільних матеріалів і 13 друкарських машинок¹⁸.

Із запитом про долю заарештованих, характер проведених арештів до ЦК Компартії України зверталися депутат Верховної Ради СРСР М. Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР А. Малишко і Г. Майборода, група інтелігенції Києва, зокрема авіаконструктор О. Антонов, кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко та П. Майборода, письменники Леонід Серпілін, Ліна Костенко, Іван Драч. Однак ніхто відповіді не одержав.

4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбувся прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків». Після вступного слова режисера Сергія Параджанова слово взяв літературний критик Іван Дзюба. Замість того, щоб говорити про кінофільм, він оголосив присутнім, що в Україні відбуваються таємні арешти серед інтелігенції. Тут же піднявся В'ячеслав Чорновіл і запропонував: «Хто проти тиранії — встаньте!» Адміністрація кінотеатру поквапилася з показом фільму. Коли фільм закінчився, то виявилось, що в залі сидять десятки агентів державної безпеки, які зірвали першу в Радянському Союзі за повоєнні десятиліття акцію громадянського протесту¹⁹.

Сам І. Дзюба у спогадах, опублікованих у 2013 р., так оцінював громадсько-політичне значення цієї події: «Нинішні версії про значення події 4 вересня та її ефект, на мій погляд, дуже перебільшені. Звичайно, як перший у Радянському Союзі акт публічного протесту проти політики влади вона має бути внесена в літопис опору (знаменита демонстрація кількох москвичів на Красній площі проти окупації Чехословаччини, від якої ведуть цей літопис, відбулася через три роки); напевне, вона змусила і владу трохи маневрувати, враховуючи можливість масштабних протестів, — але безпосередній ефект від неї був мінімальний. Адже наша мета полягала в тому, щоб *розтаємничити* арешти, щоб люди про них заговорили. Але говорило про них тільки вузьке коло тих, кого назвали потім “дисидентами”. Решта ж мовчала. Слова протесту, що пролунали в залі кінотеатру

¹⁸ Касьянов Г. С. 47—48.

¹⁹ *Насправді було так... Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою*. Львів, 2001. С. 64—65.

“Україна”, впали як камінь у болото. Доброзвичайні громадяни боялися говорити на ці теми, хіба що в родинному колі, та й то для багатьох це було чуже й незрозуміле: якісь там “націоналісти” чогось хочуть — а нам воно що?».²⁰

У цих словах правильно визначено стан українського суспільства 1960-х років, який був наслідком національної політики Кремля попередніх десятиліть. Мільйони громадян, які опиралися режиму, загинули. Народилися мільйони тих, чиїм вихованням опікувалася радянська влада, починаючи зі школи і навіть з дитячого садочка. Зв'язок між поколіннями, за винятком західних областей, перервався.

Проте І. Дзюба сам собі суперечив твердженням про мінімальний ефект від розголосу, спричиненого прем'єрним показом фільму С. Параджанова. Безпосередньо після цього твердження він зазначав: «Радянський режим усе робив для того, щоб неприємні для нього події, а надто ж факти спротиву йому залишалися невідомими громадськості, і це було однією з найважливіших умов непорушності, «незламності» ладу і могутнім важелем маніпулювання свідомістю народу, безвідмовним чинником деморалізації потенційних противників режиму»²¹. Дійсно, дисидентський рух підривав десятиліттями усталені засади взаємовідносин держави і суспільства. Саме тому він був особливо небезпечним для радянської влади.

Кадебісти не стали роздмухувати акцію в кінотеатрі «Україна», обмежившись звільненням з роботи тих, хто брав у ній участь. І. Дзюба засів за працю про національну політику радянської влади в Україні, яку виношував, за його свідченням, з 1963 р. Трьох місяців вистачило, щоб з-під пера критика вийшов твір на 214 сторінок — «Інтернаціоналізм чи русифікація?», якому судилося стати маніфестом українських дисидентів і найважливішим документом українського самвидаву. На багатьох прикладах автор підводив читача до висновку, сформульованого в цій книзі: «У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя». Остаточний висновок, з яким І. Дзюба звертався до влади, звучав так: «Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витрачати колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”. І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею»²².

²⁰ Дзюба І. *Не окремо взяте життя*. Київ, 2013. С. 346—347.

²¹ Там само. С. 347.

²² Дзюба І. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ, 2005. С. 224, 225.

І. Дзюба навіть не думав приховувати свою книгу від влади. У грудні 1965 р. він відправив рукопис П. Шелесту і В. Щербицькому. Онука І. Франка Зіновія Тарасівна переклала працю російською мовою, щоб відправити її в ЦК КПРС.

Переправлений (без відома І. Дзюби) за кордон, рукопис був опублікований у 1968 р. видавництвом «Сучасність» у Мюнхені українською мовою. Два видання, в 1968 і 1970 рр., з'явилися в Лондоні англійською мовою, у 1971 р. в Римі — італійською, у 1972 р. в Пекіні — китайською, в 1973 р. в Амстердамі — російською, у 1972 і 1980 рр. в Парижі — французькою мовою. В Україні книга І. Дзюби друкувалася в 1998 і 2005 рр. Журнальний варіант було опубліковано ще за радянської влади («Вітчизна», 1990. № 5—8). За словами видатного американського історика Дж. Армстронга, ця книга стала для всіх на Заході свідченням існування в Україні «надзвичайно ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів»²³.

Не менший розголос, ніж праця І. Дзюби, мала збірка документів, упорядкована молодим львівським журналістом В'ячеславом Чорноволом під назвою «Лихо з розуму» (портрети двадцяти «злочинців»). У ній було зібрано документальні дані про ув'язнених «буржуазних націоналістів», які стали жертвами негласних судових процесів на початку 1966 р. Книга переконливо засвідчувала вражаюче беззаконня і безглуздість дій властей у переслідуванні інакодумців. У передмові до збірника, який було надіслано П. Шелесту і голові КДБ УРСР В. Нікітченку, В. Чорновіл вимагав гласності у вирішенні долі несправедливо засуджених та в обговоренні гострих суспільних проблем.

Рукопис книги незабаром потрапив за кордон (з відома автора), його почали уривками друкувати в газетах і журналах США, Канади, Німеччини, передавати радіостанціями «Свобода», «Голос Америки», «Рим» на Радянський Союз. У Парижі цей вибуховий матеріал було опубліковано окремих виданнями.

Колосальне враження, яке справили опубліковані документи на міжнародну громадськість, врятувало В. Чорновола від тривалих строків ув'язнення. У серпні 1967 р. його заарештували, в листопаді у Львові відбувся суд. Автора книги засудили на три роки ув'язнення, але у зв'язку з указом про амністію на честь 50-річчя радянської влади строк ув'язнення було скорочено наполовину.

Серед документів, які дисиденти адресували представникам радянської влади, варто відзначити надісланий у квітні 1969 р. до Верховної Ради УРСР відкритий лист, підписаний псевдонімом: виборець Антін Коваль. Його було переправлено за кордон і опубліковано в журналі «Сучасність» (Мюнхен) у жовтні 1969 р. На Заході він набув великого розголосу і неодноразово використовувався радіостанціями, які транслювали свої передачі на СРСР. Автором листа, як встановив Г. Касьянов, був співробітник Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий, у редактуванні брали участь його колега Є. Пронюк і літературознавець Ю. Бадзьо²⁴.

²³ Там само. С. 6.

²⁴ Касьянов Г. С. 112.

Епіграфом до листа було взято коротку цитату з Конституції УРСР: «Вся влада в Українській РСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих». В. Лісовий починав з очевидного і загальновідомого твердження: нинішні ради майже нічого не вирішують унаслідок наявності паралелізму всіх органів управління — партійних і державних. Партійні організації, підкреслював він, мають боротися за вплив на ради, а не замінювати їх. Далі розгорталася конструктивна програма дій рад, від сільської до Верховної, в галузі економіки, державно-політичного життя і культури.

Потрібно було провести радикальну економічну реформу. Суть її автор не визначав, зазначивши тільки, що вона має опрацьовуватися шляхом найширшої дискусії. Однак він наполягав на тому, щоб перепорядкувати українському уряду всі наявні в Україні підприємства, підвищити заробітну плату всім працівникам (оскільки з восьми годин праці робітникам оплачувалися тільки три години, а колгоспникам — одна). Рекомендувалося також встановити гласний депутатський контроль у сфері розподілу суспільного продукту і визначити вартість допомоги, яку подає УРСР іншим республікам і зарубіжним країнам.

У галузі державно-політичного життя рекомендувалося прийняти нову Конституцію, в якій чітко визначити механізми, які гарантували б республіці становище суверенної національної держави, демократизувати вибори висуненням декількох кандидатур на одне місце, ліквідувати цензуру, звільнити з таборів і в'язниць усіх, хто позбавлений волі за висловлення своїх політичних, філософських та релігійних переконань, припинити громадянську дискримінацію селян (насамперед видачею їм паспортів), позбавити працівників державних органів усіх «узаконених» пільг та привілеїв, ліквідувати КДБ УРСР тощо.

У галузі культури рекомендувалося українізувати навчальні заклади, скасувати дискримінаційні заходи, пов'язані з культурною спадщиною українського народу (заборону видання праць В. Винниченка, М. Грушевського, М. Хвильового тощо), домовитися з російським урядом про надання п'яти мільйонам українців на території РРФСР таких самих можливостей національного розвитку, які мають росіяни на території УРС, тощо.²⁵ В умовах компартійної диктатури рекомендовані заходи були лише добрим побажанням. Важливо, однак, що вони були висловлені як конкретна програма дій, що забезпечувала державний суверенітет України. Щоб здобути суверенітет, треба було знати, за що потрібно боротися.

Економічне становище Радянського Союзу в роки «застою» неухильно погіршувалося, внаслідок чого зростала його залежність від розвинених країн Заходу. Тим часом громадськість цих країн уважно спостерігала за ставленням радянської влади до тих громадян, які мали сміливість перечити їй. Керівникам партії доводилося бути досить стриманими у поведженні з дисидентами, коли не вдавалося затулити їм рота. Л. Брежнев та його апаратники воліли видаватися лібералами, а не консерваторами.

²⁵ *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. 2001. Т. VIII. С. 237—241.

Ставлення влади до шістдесятників, які не ставали в опозицію до тодішнього режиму, а протестували проти згортання розпочатої ХХ з'їздом КПРС кампанії десталінізації, було обережним. Проте обережність покидала партійних бонз, коли українські шістдесятники торкалися національного питання. У другій половині 1960-х років об'єктом переслідувань компартійних ідеологів стала імпортантна постать обтяженого всілякими регаліями письменника Олесь Гончара.

О. Гончар посідав один з ключових в ідеологічній сфері пост голови Спілки письменників України, але не бажав брати участь у кампаніях цькування дисидентів і шістдесятників. У січні 1966 р., коли його зобов'язали приєднатися до вкриття ідейних вад трактату І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», він у письмовій формі повідомив ЦК Компартії України про свою відмову. Що сталося далі, П. Шелест зафіксував у своєму щоденнику:

«Такий вчинок нас усіх засмутив. Згодом до нього довелось вжити деяких заходів впливу, і це себе виправдало. Щоправда, були занадто “гарячі” голови, які вимагали мало не виключення Гончара з партії, виведення його зі складу ЦК і відкликання з депутатів, глибокого його ідеологічного “пророблення” — це були лівацькі перекоси. Піти цим шляхом — значить, нашкодити нашій спільній справі: відштовхнути, а може, і втратити талановитого письменника і впливову людину серед творчої інтелігенції. У цій справі довелось витримати немалый тиск з боку запопадливих “ортодоксів-марксистів”. Особливо лютували Грушецький та Ватченко, та й у ЦК КПРС знайшлися такі “діячі”, які прагнули “політичної крові”. Мою позицію щодо Гончара незмінно підтримував М.В. Підгорний: він же краще інших розумівся на цій складній справі. Деякі навіть вимагали заарештувати Гончара. Коли я про це сказав Підгорному, він відповів: “Знаєш, Петре, нас з тобою арештують, ніякий чорт і слова не скаже. Про Гончара заговорить світ, та й взагалі, який ідіот виношує таку ідею.”»²⁶.

У листопаді 1966 р. відбувся V з'їзд письменників України, на якому О. Гончар виступив з програмною доповіддю. Торкаючись нападок партійних ідеологів, які звинувачували молодих літераторів у захопленні формалістичними течіями, пропаганді «надкласової» свободи творчості і нігілістичних настроях, голова СПУ наголошував: «Не можна засуджувати митця за схильність до асоціативних художніх структур, яскравих романтичних барв, символіки». Він високо оцінював поезію М. Вінграновського, І. Драча, В. Коротича, Л. Костенко, В. Симоненка. У доповіді називалися імена замовчуваних і переслідуваних письменників старшого покоління — Б. Антонича, В. Винниченка, Г. Косинки, В. Чумака та інших, підкреслювалася важливість вивчення їх творчості та її пропаганди серед широких мас²⁷.

На початку 1968 р. О. Гончар віддав на суд громадськості свій новий твір — невеликий за обсягом роман «Собор». Практично одночасно роман з'явився в

²⁶ Шелест П. С. 345.

²⁷ *Літературна Україна*. 1966. 20 листопада.

журналі «Вітчизна» й окремою книгою в новій серії «Романи і повісті». Григорій Тютюнник відгукнувся захопленим листом до автора: «Дорогий Олеся Терентійовичу! Щойно прочитав “Собор”. Орлиний, соколиний роман. Ви написали роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградська гидь, узнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять... У наш час, ніби тихий, ніби благий — тільки вужине шелестіння під ногами чути... і “Собор”! Здавалося б, “все мовчить, все благоденствує” (як же: телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) — і “Собор”! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були “окремі помилки”, генерали аплодують стоячи його ім’ю, названому начальством, керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо “дали прикурить”) — і раптом “Собор”. Здавалося б, усе минулося, “прошло без сучка і задоринки”: народ, від якого забрано і приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, — народ цей звик, “безмолствує”, — і раптом “Собор”!»²⁸.

О. Гончар розповідав про історичні традиції українського народу, його волелюбність і патріотизм, глибоку повагу до православної релігії і традицій та звичаїв предків. Це справді був роман-набат. Г. Тютюнник прогнозував, що «ретроградська гидь» реагуватиме гостро, і не помилився. Хрущовська кампанія інтенсивного руйнування храмів при «колективному керівництві» на чолі з Л. Брежнєвим зійшла нанівець, але ставлення компартійно-радянської номенклатури до релігії не змінилося. Номенклатура розраховувала на те, що за безсумнівне поліпшення матеріального становища порівняно зі сталінською добою народ буде вдячний партії і не згадуватиме про духовні цінності, які десятиліттями витруювалися з його свідомості.

Цькування О. Гончара почалося в Дніпропетровську — місці дії роману «Собор». Перший секретар обкому О. Ватченко впізнав себе в романі й на березневому пленумі 1968 р. ЦК Компартії України назвав твір ідейно-порочним, шкідливим, пасквільним. Ще за кілька місяців до пленуму ЦК в його дніпропетровській вотчині розгорталася переслідування всіх, хто підтримав роман. Режисерів, учителів, журналістів, які публічно висловлювали позитивне ставлення до «Собору», виключали з партії і виганяли з роботи.

Зухвала у своїй безпардонності кампанія викликала загальне обурення. Близько трьох сотень представників інтелігенції молодого покоління Дніпропетровської області підписали листа, адресованого голові Ради міністрів УРСР В. Щербиському, секретареві ЦК КПУ Ф. Овчаренку і секретареві Спілки письменників України Д. Павличку. Автори писали, що в майже мільйонному місті немає жодного українського дитячого садочка, жодної української школи, жодного технікуму або вищого навчального закладу з викладанням українською мовою. «Звер-

²⁸ Див.: Коваль В. «Собор» і навколо собору. Київ, 1989. С. 33—34.

таємо Вашу увагу комуністів, керівників та громадських діячів нашої суверенної держави — Української РСР, однієї з держав-засновниць ООН, на той погромницький шабаш, що ось уже кілька місяців триває на Дніпропетровщині... Ця кампанія є настільки безпардонною і безпринципною, що перед нею бліднуть найдикіші витівки відомих усьому світові китайських хунвейбінів».

Після тривалого переказування цих справді найдикіших витівок автори листа зробили такий висновок: «Шановні товариші, поясніть, будь ласка, нам, про яку *“националистическую опасность”* базикають свідомі й несвідомі “друзі” українського народу? Хто дав їм право топтатися брудним русифікаторським чоботом на національній гідності українського народу? Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх і всіх тих, хто вчиняє бруталні україножерські кампанії — відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних, відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах»²⁹.

Чи вплинув «Лист творчої молоді Дніпропетровська» з його абсолютно конкретними звинуваченнями на сильних світу того? Звичайно, вплинув, але не так, як сподівалися ті, хто його підписав. Кадебісти одержали завдання виявити автора листа і не відразу, але встановили, що це був поет Іван Сокульський. У січні 1970 р. його засудили на 4,5 року таборів суворого режиму³⁰.

Чому підписанти листа зверталися не до першої особи в компартійно-радянському апараті, а до В. Щербицького, який тоді був відомий тільки тим, що М. Хрущов зняв його з посади голови Ради міністрів УРСР і відправив у «заслання» — працювати першим секретарем Дніпропетровського обкому Компартії України? Тому, мабуть, що українофільство П. Шелеста здавалося їм надзвичайно поміркованим.

Це підтверджують події на згаданому вище березневому (1968) пленумі ЦК КПУ, учасником якого був О. Гончар. Подивимось на його щоденник:

«27.03.1968. Був у Першого. “Собору” він ще, каже, не читав. Але чув багато... З гіркотою зауважив, нібито Ватикан збирається “використати в антисоціалістичних цілях”. Є, мовляв, дані.

29.03.1968. Був сьогодні пленум ЦК (України). Ватченко, дніпропетровський юшкоїд №1 (200 кг живої ваги!) мішав із землею “Собор”. Обжера, сквернослов, батькопродавець... На нього й не дивую.

А П.Ю. (Шелест)! Позавчора сказав мені, що, оскільки книжки ще не прочитав, то говорити про неї на Пленумі не буде (сам пообіцяв, я його про таку “милість” не просив!). І... зламав слово. Виступив. Підтримував дніпропетровського обжера. Отже, слово, поняття честі не існує для інших. Ось від чого стає сумно.

²⁹ *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. 2001. Т. VIII. С. 230—237.

³⁰ Там само. С. 230.

В залі жадали крові. В.К(озачен)ко, який був на Пленумі і прийшов геть переляканий, каже, що після всього навколо нього одразу створилася порожнеча. Один тільки чоловік підійшов і поспівчував: Хіба ж це критика... Все голосливо, бездоказово... І цим одним був Тронько»³¹.

Історія з «Собором» мала продовження. За «наводкою» з Кремля 3 березня 1969 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». Як приклад помилкових позицій літературної критики згадувалися позитивні рецензії на роман О. Гончара «Собор». Книгу негайно вилучили з бібліотек³².

Наступ сталіністів особливо посилювався після вторгнення СРСР і держав «соціалістичної співдружності» в Чехословаччину. Восени 1970 р. на пленумі правління Спілки письменників України виступив секретар Київської письменницької організації В. Козаченко. Він розгромив роман Р. Андріяшика «Полтва», роман В. Дрозда «Катастрофа», повість В. Маняка «Єврика», збірку повістей І. Чендея «Березневий сніг». Для кожного знаходилася своя формула звинувачення: В. Дрозд створював занадто похмуру атмосферу, твір Р. Андріяшика мав сумнівну історичну вартість, І. Чендей спотворював радянську дійсність тощо.³³ Звинувачення були суб'єктивними й навіть несерйозними. Однак письменники потрапляли в «чорний список», їхні праці залишалися в шухляді.

У 1971 р. партпарат грубо усунув О. Гончара від керівництва Спілкою. Його місце посів Ю. Смолич, а в 1973 р. — випробуваний партійний боєць В. Козаченко. При ньому зі Спілки було виключено О. Бердника, І. Дзюбу, М. Лукаша, Б. Чичибабіна та ін. Видатний російський письменник В. Некрасов, який постійно жив у Києві, змушений був виїхати за кордон. Ліну Костенко постійно «проробляли» за ідеалізацію козацької минувшини, буржуазно-об'єктивістський підхід до історії України і навіть за «художню неповноцінність» творів. У 1972 р. було розсипано набір її книги «Княжа гора». Шість років не міг потрапити до читачів її геніальний роман у віршах «Маруся Чурай».

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер журналу «Український вісник». Його ініціатором і головним редактором був В. Чорновіл, який за рік до того вийшов на волю. Журнал мав кореспондентів у багатьох містах України. Активну участь у ньому брали С. Гулик, Я. Дашкевич, Я. Кеңдзор, М. Косів, В. Лісовий, В. Мороз, І. Світличний, З. Франко. «Український вісник» інформував про судові й позасудові репресії, факти шовінізму і українофобії, становище політичних в'язнів, акції протесту. Редколегія підкреслювала, що журнал є цілком легальним виданням, проте випускався він на друкарській машинці з використанням цигаркового паперу й поширювався підпільно. За 1970—1971 рр. В. Чорноволу вдалося випустити п'ять номерів, з яких чотири потрапили за кордон.

³¹ Гончар О. *Щоденники*: у 3 т. Київ, 2008. Т. 2. С. 10, 11.

³² Касьянов Г. С. 80—81.

³³ Баран В. *Україна: новітня історія (1945—1991 рр.)*. Львів, 2003. С. 270—272.

Шостий випуск з'явився у Києві в 1972 р. Його підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий і Є. Пронюк. В. Чорновола в цей час уже заарештували.

Великий резонанс в українському суспільстві й за кордоном мала стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У ній йшлося про те, як оцінювати входження України до Російської держави за Переяславською угодою 1654 р. В історичній літературі 1930—1940-х років ця подія характеризувалася як менше зло, ніж можливе приєднання гетьманської України до Польщі або Османської імперії. Такий підхід зазнав нищівної критики у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Під пильним наглядом компартійних ідеологів учені інституту випустили 1953 р. у світ курс «Історії України», в якому Переяславський акт розглядався як благодотворне з усіх боків «возз'єднання» України з Росією. Помпезне відзначення 300-річчя цієї події в 1954 р. закріпило таку оцінку як офіційну.

Розкриваючи обставини виникнення терміна «возз'єднання», М. Брайчевський показав його невідповідність попередній радянській історіографії, яка користувалася терміном «приєднання», а найголовніше — фактичному стану справ. Нав'язана Л. Кагановичем під час його перебування в Україні оцінка змушувала повірити в те, що український народ під проводом гетьмана Богдана Хмельницького вів визвольну війну з польськими магнатами лише задля того, щоб возз'єднатися з Росією, втратити здобуту великою кров'ю державність і потрапити у нову кріпосну залежність.

Статтю не було надруковано в «Українському історичному журналі», який її замовив, незважаючи на підтримку провідних учених Інституту історії, зокрема І. Гуржія, Ф. Лося, А. Санцевича. Влітку 1966 р. її почали розповсюджувати без відома автора. У 1968 р. до керівництва Інституту прийшов колишній секретар ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаба, який одразу звільнив М. Брайчевського. Йому вдалося влаштуватися в Інституті археології АН УРСР. Але в 1972 р. один з примірників статті потрапив за кордон і був опублікований (без згоди автора) видавництвом «Нові дні» в Торонто. М. Брайчевського знову звільнили, і впродовж шести років талановитий учений не міг працювати за фахом.

З початку 1972 р. розгорнулася нова хвиля арештів дисидентів, яка тривала без перерви майже два роки. Були ув'язнені І. Гель, В. Марченко, Л. Плющ, Є. Пронюк, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл та ін. Активізувалася чистка в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках. У січні 1972 р. було усунуто від керівництва «Українським історичним журналом» члена-кореспондента АН УРСР Ф. Шевченка, а в серпні його звільнили з посади директора Інституту археології АН УРСР. У формулі звинувачення підкреслювалося, що в науковій діяльності Ф. Шевченка «мали місце випадки відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій». Мабуть, самі цекісти відчули непереконаливість на-

стільки абстрактних звинувачень, а тому додали зрозуміліші для них: одружився з єврейкою, батька у 1930 р. позбавили виборчих прав³⁴.

Правозахисний рух. Погром 1972—1973 рр. підірвав опозиційний рух. Проте невдози у нього відкрилося друге дихання. У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінкської наради з питань безпеки та співпраці в Європі, включно з так званими гуманітарними статтями. Серед них була й стаття про неприпустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально відстоювати право на інакомислення. Дисидентський рух трансформувася у правозахисний. У травні 1976 р. на скликаній академіком А. Сахаровим пресконференції західних журналістів у Москві фізик Ю. Орлов оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Відомі російські дисиденти, які увійшли до цієї групи, зобов'язувалися стежити за тим, щоб уряд СРСР дотримувася гуманітарних статей Заключного акта Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. У листопаді цього ж року в Києві утворилася Українська Гельсінкська група (УГГ) у складі десяти осіб:

- Олесея Бердника, в'язня таборів у 1949—1956 рр., знаного в Україні і світі письменника-фантаста, виключеного у 1972 р. із Спілки письменників України;
- Петра Григоренка, колишнього генерал-майора, за правову допомогу кримським татарам, які прагнули повернутися на рідну землю, кинутого на п'ять років до спецпсихлікарні і позбавленого генеральського звання;
- Івана Кандиби, одного з авторів програми Робітничо-селянської спілки, який відбув 15-річний строк ув'язнення;
- Левка Лук'яненка, одного з авторів програми Робітничо-селянської спілки, засудженого до розстрілу, а після перегляду вироку — до 15-річного терміну ув'язнення, який він відбув;
- Оксани Мешко, ув'язненої в 1947—1956 рр. в концтаборах;
- Миколи Магусевича, якого за підтримку політ'язнів багаторазово звільняли з роботи і не дали можливості здобути вищу освіту;
- Мирослава Мариновича, якого за підтримку дисидентів тричі звільняли з роботи;
- Миколи Руденка, українського поета і прозаїка, інваліда війни, виключеного з КПРС і Спілки письменників України за свої філософські та економічні праці з аналізом радянського ладу;
- Ніну Строкатову, дружину політ'язня Святослава Караванського, ув'язнену за свої виступи на захист чоловіка, якого було засуджено до багаторічного тюремного ув'язнення;
- Олексія Тихого, учителя, який з 1957 до 1964 р. перебував у в'язниці та концтаборах за свої політичні переконання.

³⁴ Касьянов Г. С. 134—135.

«Своїм головним завданням, — заявляли члени УГГ, — Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактом порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською нарадою». Цю заяву вони підписали власними прізвищами і подали адреси проживання, щоб підкреслити свій намір діяти виключно на легальних засадах³⁵.

З санкції Ю. Андропова і генерального прокурора СРСР Р. Руденка у січні 1977 р. було заарештовано голову УГГ М. Руденка та учителя О. Тихого. О. Тихого було засуджено на 10 років таборів і 5 років заслання. Інвалід війни М. Руденко дістав 7 років таборів і 5 років заслання. У липні 1978 р. Л. Лук'яненко як «особливо небезпечного рецидивіста» було засуджено на 10 років таборів і 5 років заслання. Тоді ж за ґрати кинули М. Мариновича і М. Матусевича. Заарештували усіх десятиох, останнім у 1981 р. — І. Кандибу. Намагаючись не виступати політичних звинувачень, кадебісти використовували мерзенні провокації: під час обшуків підкидали долари США, порнографічні листівки, зброю.

Однак Українська Гельсінкська група не загинула. До неї вступили нові члени — П. Вінс, О. Гейко, Ю. Литвин, В. Малинкович, В. Овсієнко та ін. Про належність до групи оголосили ув'язнені правозахисники В. Романюк, Й. Зісельс, З. Кравівський, І. Сокульський, В. Чорновіл, Д. Шумук, Ю. Шухевич та ін. Після виїзду за кордон Л. Плюща, П. Григоренка і Н. Строкатової-Караванської було створено закордонне представництво УГГ, яке почало видавати «Вісник репресій в Україні». Після ув'язнення М. Руденка групою певний час керував О. Бердник, пізніше — В. Стус.

Після приходу до влади М. Горбачова всіх ув'язнених членів УГГ було випущено на волю. Вони створили нову правозахисну організацію — Українську Гельсінкську спілку, яка стала активним учасником національно-визвольної боротьби українського народу. Однак не всі політ'язні дочекалися звільнення і реабілітації. У 1984 р. у Пермській тюремній лікарні помер О. Тихий, у Ленінградській — В. Марченко. Восени 1984 р. у таборі суворого режиму в с. Кучино Пермської області покінчив життя самогубством Ю. Литвин. Через рік там загинув В. Стус.

Роки «перебудови» відзначалися все більшим зростанням політичної активності суспільства. Вона виявлялася в діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, які створювалися до «перебудови» під контролем парткомів і підрозділів КДБ.

Ініціатива у створенні перших неформальних організацій належала колишнім політ'язням і не ув'язненим владою дисидентам, правозахисникам і шістдесятникам. Восени 1987 р. члени Міжнародного ПЕН-клубу І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші створили Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції. Реакцією на наслідки Чорнобильської

³⁵ *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Т. VIII. С. 267—272.

катастрофи стало утворення в грудні 1987 р. екологічної асоціації «Зелений світ». Шефство над новоствореною організацією взяв Український комітет захисту миру на чолі з О. Гончаром. Очолив її письменник Ю. Щербак. Лідером Української Гельсінкської спілки став Л. Лук'яненко, звільнений тільки в грудні цього року. У 1987 р. відновилося видання тепер уже легального журналу «Український вісник», і його редакцію знову очолив В. Чорновіл.

На IX з'їзді письменників України гостро постала проблема «мовного Чорнобиля». Перший секретар правління Спілки письменників П. Загребельний заявив: «Ми не можемо лишитися байдужими до того, як ведеться ділове листування, якою мовою ведеться технічна, наукова, суспільно-політична література, яка мова в дошкільних дитячих закладах, у школах, вузах, в піонерських і комсомольських організаціях, скільки театрів уже стали двомовними»³⁶. Після з'їзду у Спілці письменників було створено комісію зв'язку з навчальними закладами. Одним з перших практичних заходів цієї комісії став лист, адресований Президії Верховної Ради УРСР з приводу актуальних проблем шкільної політики. У листі, написаному Ю. Мушкетиком, Б. Олійником і Д. Павличком, йшлося про ст. 26 Закону УРСР про народну освіту, де вже 27 років містилося положення про право батьків «вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання». Письменники заявили: «Не бажанням батьків, а державним підходом, в основі якого лежить турбота про всебічний розвиток культури всіх націй і народностей, має визначатися кількість навчальних закладів з тією чи іншою мовою викладання, в залежності від національного складу населення даної території»³⁷.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства рідної мови, які вже діяли в багатьох містах, і Клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. На нараді було створено оргкомітет, який скликав у лютому 1989 р. установчу конференцію Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Очолив його Дмитро Павличко. Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови.

У жовтні 1988 р. у Спілці письменників України відбулися збори політично активної частини письменників разом з деякими науковцями Інституту літератури АН УРСР, на яких обговорювалося питання про створення масової громадсько-політичної організації на зразок народних фронтів, що виникли в республіках Балтії. Слідом за цим на партійних зборах Київської організації СПУ було створено ініціативну групу сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, О. Мусієнка, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, П. Осадчука, Д. Павличка, В. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка і В. Терена³⁸. Пленум правління СПУ

³⁶ *Літературна Україна*. 1986. 12 червня.

³⁷ Там само. 1987. 9 липня.

³⁸ Литвин В. *Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985—1991)*. Київ, 2005. С. 95.

наприкінці листопада розробив проект програми Народного руху України за перебудову і вирішив організувати такі групи сприяння в областях. 16 лютого 1989 р. проект програми було опубліковано в газеті «Літературна Україна». Дозвіл на публікацію ЦК Компартії України дав, щоб розпочати викривально-засуджувальну акцію з участю громадських організацій і трудових колективів. Однак акція загальмувалася через втручання М. Горбачова: перебуваючи в лютому 1989 р. в Україні, він пристав на бік письменників, не вбачаючи в їхніх діях політичної небезпеки. Звітуючи 3 березня на політбюро ЦК КПРС про поїздку, генеральний секретар зазначав, що в республіці дуже сильні інтернаціоналістські прихильності, і глашатаям «самостійності» доводиться їздити за вірусом у Прибалтику³⁹. Тим часом обговорення програми органічно перейшло в розбудову структур НРУ на місцях.

Викривально-засуджувальна акція почалася за задалегідь опрацьованим планом. Уже наступного дня після публікації проекту програми НРУ в газеті перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький офіційно звернувся в ЦК КПРС з листом «Про протидію негативним тенденціям в роботі самодіяльних громадських об'єднань на Україні». У ньому стверджувалося, що громадяни республіки засуджують «політичний екстремізм та національний егоїзм», і підкреслювалося, що будь-який рух, будь-яке самодіяльне об'єднання має діяти в рамках наявних політичних структур. «Однак, — зазначав В. Щербицький, — нечисленна група членів Спілки письменників України займає неконструктивну позицію»⁴⁰.

Партійні комітети всіх рівнів розгорнули кампанію засудження ініціативної групи письменників. Накладу «Літературної України» з публікацією проекту програми НРУ не вистачило на всіх, мобілізованих парткомами, але передруковувати цей документ ніхто не збирався. Тому мав слушність редактор газети «Вечерняя Одесса» Б. Дерев'яноко, коли зауважив в одній з радіопередач: «Тепер на цей статут і на Рух, якого ще немає, навалилася така потуга пропагандистська... І що прикро — таврують, засуджують, відкидають люди, які самі статут цей не читали. Ну як це можна узгодити з демократичними принципами?»⁴¹.

Справді, В. Щербицький понадіявся на здатність компартійно-радянської номенклатури організувати, залежно від потреби, всенародний «одобрямс», але не наважився офіційно, рішенням пленуму ЦК КПУ затаврувати організацію, створювану на підтримку перебудовному курсу М. Горбачова. Загрозу, яка йшла від неформальної організації, партапаратники відчували нутром, але зізнаватися в цьому не наважувалися.

³⁹ *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства.* Москва, 2007. С. 99.

⁴⁰ *Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали.* Київ, 2009. С. 47.

⁴¹ Там само. С. 55.

Тим часом політична ситуація в країні почала докорінно змінюватися після конституційної реформи. У два етапи, на ХІХ конференції КПРС (червень 1988 р.) і на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (листопад — грудень 1988 р.) М. Горбачов здійснив реформу, сенс якої полягав у перетворенні радянських органів влади на справжні владні структури, позбавлені підпорядкування компартійним комітетам. «Керівна і спрямовуюча роль» КПРС повинна була реалізовуватися шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їхньої роботи у виконавчих комітетах рад. Задум полягав у тому, щоб поставити кожну ланку управління в залежність не тільки від рангом вищої структури, а й від волевиявлення виборців. Починаючи з 1989 р. держава і суспільство перебували у новій реальності, хоч цього не усвідомлювали ні функціонери апаратних структур, ні виборці. Народу повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. У березні 1989 р. відбулися перші з 1917 р. вільні вибори в радянські органи влади.

8—10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. На ньому було представлено 1109 делегатів від 1247 первинних осередків. Близько половини делегатів представляли західні, понад третину — центральні райони республіки. Кількість членів НРУ зі східних і південних областей була мізерною.

Делегати з'їзду по-різному формулювали відповідь на основне запитання: в якій формі має постати реальний суверенітет України? Однак відмінність у поглядах, яку відзначив В. Чорновіл, не мала, на його думку, істотного значення на початковому етапі діяльності. «Від того, — зазначав він, — що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, — ще не підстава для роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ»⁴².

У доповіді С. Головатого було сформульовано важливий теоретичний висновок: неформальні, тобто незалежні від КПРС утворення у вигляді клубів, самодіяльних об'єднань та масових рухів слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства. Доповідач розумів, що народ, якому повернули право вибору своїх керівників, не зможе їх контролювати (на що й сподівалися реформатори з Кремля), оскільки він неорганізований. Упродовж трьох поколінь цей народ жив у суспільстві вертикальних зв'язків. Органи державної безпеки стежили, застосовуючи спочатку масовий, а потім індивідуальний терор (включно з профілактуванням, тобто залякуванням), щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки, бо тоді вони могли б організуватися проти влади. Аналі-

⁴² *Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову*. Київ, 2000. С. 282.

зуючи поточний момент, С. Головатий робив висновок, який здавався йому беззаперечним: створення громадянського суспільства є чи не найпершим завданням революційної перебудови⁴³.

На установчому з'їзді було обрано керівні органи НРУ. Головою Руху став І. Драч, його заступником — С. Конєв, головою ради представників — В. Яворівський, головою секретаріату — М. Горинь. 28 вересня 1989 р. у «Літературній Україні» було надруковано програму НРУ, прийняту установчим з'їздом. Вона не містила вимог негайного здобуття незалежності України й орієнтувала на підтримку тих реформаторських сил у КПРС, які розпочали перебудовну політику. Компартійно-радянському керівництву було важко боротися зі зростаючим впливом на маси з боку конкурентної, але конституційної політичної сили. Опосередкованим свідченням цього була відставка В. Щербицького з поста першого секретаря ЦК Компартії України у тому ж вересні 1989 р.

Називаючи здійснювану ним перебудову революцією, М. Горбачов використовував давню практику «революцій згори», за допомогою яких керівники країни розв'язували поставлені ними проблеми. Та неочікувано для керівництва КПРС бюрократична «революція згори» трансформувалася в «революцію знизу», яка поклала край радянському ладу, комуністичній партії і створеній партією російсько-радянській імперії. В Україні початком переростання «революції згори» на «революцію знизу» стала поява неформальних організацій, згуртованих навколо Народного руху. Наступні два роки стрімких необоротних змін у суспільстві завершилися Всеукраїнським референдумом, на якому понад 90 % громадян висловилися за незалежність своєї республіки.

⁴³ Там само. С. 74.

ЛЕНІНСЬКА ДЕРЖАВА-КОМУНА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОБУДОВИ КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ: ОНТОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕПОХИ

Цивілізація спотвореного світу. Прихід більшовиків до влади в ході Жовтневої революції 1917 р. став не звичайною зміною політичного режиму, а народженням цивілізації спотвореного світу. Усім незадоволеним умовами праці й побуту конструктори нової цивілізації обіцяли рай при житті з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. Для цього, переконували вони, потрібно зруйнувати життєвий уклад, який ґрунтувався від початку людської цивілізації на приватній власності, і створити комуністичну цивілізацію, засновану на загальнонародній власності на засоби виробництва. Ленінці запевняли своїх послідовників, що Жовтнева революція має в собі достатній потенціал, щоб трансформуватися у світову комуністичну революцію, яка відкриє перед людьми фізичної праці світ, позбавлений соціального, національного і расового гноблення.

У Радянському Союзі до початку 1950-х років усюди можна було натрапити на логотип, утворений профілями чотирьох ідеологів комунізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і Й. Сталіна. Він засвідчував, що СРСР є плодом колективної інтелектуальної творчості видатних теоретиків світового комуністичного руху. Однак винахідником держави-комуни як ефективного інструменту побудови штучного світу комуносоціалізму була лише одна людина — Володимир Ульянов-Ленін. Не варто згадувати молодих німецьких революціонерів, які в середині XIX ст. опублікували «Маніфест Комуністичної партії». Адже свою вибухову силу ця невелика за обсягом брошура набула тільки на початку XX ст. у вагітній соціальною революцією Росії. Слід відкинути також народжений на Заході і з готовністю запозичений нами термін «сталінізм», тому що в ньому немає нічого оригінального.

У середині XX ст. комуністичні режими контролювали мало не третину людства. Це стало результатом силового і економічного впливу Радянського Союзу, який після Другої сві-

тової війни перетворився на наддержаву і не шкодував зусиль для накладення власної матриці розвитку на інші країни. Однак на початку ХХ ст. роздмухувана «вождями світового пролетаріату» В. Леніним і Л. Троцьким світова комуністична революція так і не вийшла за скорочені кордони колишньої Російської імперії (без Фінляндії, Польщі, Естонії, Латвії та Литви). Натомість у Росії комуністична революція тривала впродовж двох десятиліть і пройшла повний цикл, після чого країна ще пів століття залишалася у спотвореному світі комуносоціалізму. Росія й досі не може оговтатися від наслідків поставленого Леніним експерименту з державою-комуною. Основна маса її громадян перебуває, як і раніше, в економічній, політичній і духовній залежності від державних структур.

Основоположники марксизму жодним чином не були причетні до уявлень про пролетарську державу як інструмент побудови комунізму. Можна сказати навіть більше: «світле майбутнє» людства було для них результатом природно-історичного процесу. Їхні праці не містили такого поняття, як «будівництво комунізму». У своєму головному дітищі «Капітал» К. Маркс переконливо заявляв: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес»¹.

К. Маркс і Ф. Енгельс були переконані, що *націоналізація*, тобто передання приватної власності у володіння, користування і розпорядження нації, або, використовуючи інший термін для позначення «експропріації експропріаторів», — *усуспільнення*, тобто передача приватної власності в руки суспільства, призводить до виникнення загальнонародної власності. Помилка полягала в тому, що ні нація, ні класове суспільство не мали «рук». Це — аморфні (уявні) спільноти, не здатні діяти в унісон у конкретних обставинах. Пролетаріат, як і будь-який інший клас, також був аморфною спільнотою, що існувала як єдине ціле лише в теоретичних побудовах. «Експропріацію експропріаторів» могла здійснювати спільнота, яка мала «руки», тобто ієрархізовану структурну побудову, — держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою така акція, мала здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не сам пролетаріат. Це означало, що під час комуністичних перетворень буржуазна власність не знищувалася як приватна, а переходила в розпорядження пролетарської держави, не втрачаючи ознак приватності. Отже, не спрацьовувала головна ідея «Маніфесту Комуністичної партії», що укладалася в два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»².

Матеріалізована у книгах і статтях наукова спадщина К. Маркса і Ф. Енгельса посіла вагомe місце в інтелектуальній скарбниці людства. Після появи «Маніфесту» Маркс прожив ще 35, а Енгельс — 47 років. Проте обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити механізм, специфіку, характер переростання приватної

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*. Т. 23. С. 12.

² Там само. Т. 4. С. 422.

власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність колективну, суспільну, загальнонародну. Насправді йшлося про зовсім інше: комуністичні перетворення призводили до *експропріації суспільства державою*. Хай навіть пролетарською державою, але все-таки державою.

Проблему трансформації державної власності, що залишалася приватною в руках осіб, які контролювали державу, у власність загальнонародну Ф. Енгельс все-таки зачепив через три десятиліття після «Маніфесту», в «Анти-Дюрингу». Однак він обмежився бездоказовою словесною еквілібристикою: «Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу». Якщо цього недостатньо, то можна продовжити цитування: «Перший акт, в якому держава виступає як представник усього суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі зачинає»³. Правлячі кола країн Західної і Центральної Європи враховували, як правило, небезпеку, яку ніс привид комунізму, і робили спроби усунути її соціальними й політичними реформами. У середовищі робітничого класу, який ставав численнішим і згуртованішим з кожним десятиліттям, політика верхів знаходила підтримку. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили знаходили спільну мову на шляхах встановлення конституційної монархії і загального виборчого права. Опинившись у парламентах, представники робітничого класу почали цінувати демократію, яка давала можливість у законодавчий спосіб поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку малозахищеним верствам суспільства. У провідних європейських країнах почали виникати контури соціальної держави, яка спиралася на співробітництво, а не на протистояння класів. Після розпаду «Союзу комуністів» жодна впливова політична сила не оголосила себе комуністичною, аби не підкреслювати негайну готовність до революційних дій. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам. У теорії марксистки залишалися прибічниками ліквідації приватної власності і створення безкласового суспільства, але на практиці задовольнялися реформами.

У творчій спадщині К. Маркса після «Маніфесту Комуністичної партії» знаходимо лише один твір, в якому розвивалися уявлення про комунізм, — «Критику Готської програми» (написаний у 1875 р., опублікований у 1891 р.). У ньому комунізм поділявся на дві фази. Другу фазу Маркс назвав власне комунізмом, а першу — популярним серед соціал-демократів та інших соціалістів терміном «соціалізм». Соціалізм мусив відрізнятись від повного комунізму розподілом матеріальних благ: за працю — під час соціалізму, за потребами — за

³ Там само. Т. 20. С. 275.

комунізму. Натомість за виробництвом матеріальних благ Марксів соціалізм не відрізнявся від комунізму, бо заперечував існування приватної власності, товарно-грошових відносин та вільного ринку.

Слід додати, що запозичення терміна «соціалізм» для позначення першої фази комунізму призвело до появи двох різних типів соціалізму: європейського (з орієнтацією на класовий мир, приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові відносини), який мав давню традицію, і російського (з орієнтацією на класову війну, ліквідацію приватної власності, централізований розподіл матеріальних благ). Термінологічну плутанину ще більше підсилив той факт, що в процесі будівництва російського комуносоціалізму довелося відмовитися від утопічного боку марксистської доктрини, тобто обмежитися ліквідацією приватної власності на засоби виробництва в суспільстві і залишити її в державі під симулякром загальнонародної власності.

Родоначальники марксизму поступово втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоча мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет в їх середовищі. Справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів капіталістів і робітників, ніж тримати курс на знищення капіталу — рівнозначного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали не менш важливим полем прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки і культури. Соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, яка матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення економіки та зниження соціальної напруженості в суспільстві. У парламентах вони пропагували реформістські заходи: посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами, навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом).

Послідовним представником ревізійністської течії в європейському марксизмі був один з керівників німецької соціал-демократії Едуард Бернштейн. Залишаючись соціалістом у Марксовому розумінні терміна, він прагнув переосмислити саму суть соціалізму, яка полягала у ліквідації приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку (після запровадження двофазного концепту комунізму). «Якщо під здійсненням соціалізму розуміють виникнення суспільства, керованого в усіх пунктах строго комуністично, — писав він, — то я не вважаю за потрібне приховувати, що воно лежить, на мій погляд, у досить віддаленому майбутньому»⁴.

Смислове наповнення ленінізму цілком укладалося в перелік тактичних завдань, пов'язаних з реалізацією комуністичної доктрини в умовах революційної

⁴ Бернштейн Э. *Очерки из истории и теории социализма*. Санкт-Петербург, 1902. С. 219—220.

Росії. Незважаючи на те, що доктрина була придатною, як стверджувалося у «Маніфесті Комуністичної партії», тільки для індустріально високорозвинених країн, де пролетаріат становив абсолютну більшість населення, її взяли за взірець саме у переважно відсталих, селянських за складом населення країнах. *Набір методів і засобів, здатних у комплексі комунізувати основну частину населення, яка ще не була пролетаризована об'єктивним розвитком капіталізму, саме і становить суть ленінізму.*

В. Ленін завжди підкреслював, що він є справжнім марксистом, бо дотримується букви і духу «Маніфесту Комуністичної партії». Своїх опонентів серед російських, українських і західноєвропейських соціал-демократів він таврував як ревізіоністів та угодовців. У травні 1918 р. В. Ленін перерахував той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, після чого зробив знаменне визнання: «Усе, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли»⁵. Отже, на його думку, марксизм не мав чітко окресленої стратегії комуністичного будівництва. Це твердження не є аж таким сенсаційним відкриттям. Основоположники марксизму насправді вважали, що комунізм визріватиме шляхом саморозвитку, в їхніх працях немає терміна «комуністичне будівництво».

У написаній у серпні—вересні 1917 р. праці «Держава і революція» В. Ленін стверджував: «До того часу, поки настане “вища” фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»⁶. Ще раніше, як тільки приїхав з еміграції у революційний Петроград, він у «Квітневих тезах» висунув перед своєю партією вимогу створити державу-комуну⁷. Коли ж більшовики повалили Тимчасовий уряд і розігнали Установчі збори, В. Ленін поставив як чергове завдання розробити нову програму партії. У березні 1918 р. VII з'їзд перейменував партію з соціал-демократичної на комуністичну і заявив у зв'язку з цим про необхідність відповідних змін у програмних засадах партійної діяльності. У дискусії на з'їзді, а пізніше — і на засіданні Всеросійського

⁵ Ленін В.І. *Повне зібрання творів*. Київ, 1975. Т. 36. С. 357—358.

⁶ Там само. Т. 33. С. 92—93.

⁷ Ленін В.І. Про завдання пролетаріату в даній революції. *В.І. Ленін про Україну*. Ч. II. Київ, 1969. С. 7.

центрального виконавчого комітету, вождь чітко позначив основне для більшовиків завдання: «створювати державу комуни»⁸.

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників — так характеризував Ленін ту палицю в своїх руках, яка мала допомогти перебудувати країну на засадах «Маніфесту Комуністичної партії». Засновники революційного марксизму заплуталися між спільнотами з ієрархічною структурою (держава, партія та ін.) і безструктурними (нація, суспільство, клас). Унаслідок неусталеності соціологічної наукової термінології та, власне, капіталізму, який у часи К. Маркса і Ф. Енгельса лише формувався, європейський революційний марксизм середини ХІХ ст. був такою самою утопічною доктриною, як усі попередні комуністичні вчення. Тим часом В. Ленін, беручи на озброєння революційний марксизм у конкретних умовах Росії початку ХХ ст., аж ніяк не збирався перетворюватися на комуніста-утопіста. Він винайшов формулу влади, здатну поєднати структуровану спільноту, якою була його партія, з неструктурованими — класом і суспільством. Як зв'язок між ними було використано ради — самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, які вперше з'явилися в Росії під час революції 1905—1907 рр. Завдання полягало в тому, щоб пов'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорошених по всій країні самодіяльних організацій на представницький і управлінський орган державної влади.

Щоб виявити місце рад у тій системі влади, яку В. Ленін нав'язував Росії, слід звернути особливу увагу на його статтю «Наші завдання і Рада робітничих депутатів». Її було написано в листопаді 1905 р., але вперше опубліковано тільки через 35 років. В ній знаходимо дві цікаві тези. По-перше, В. Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»⁹. По-друге, він вважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії»¹⁰. І найголовніше: В. Ленін радив розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що вона (Рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд¹¹.

Важко собі уявити, що В. Ленін мав намір відсторонити свою партію від Ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, потрібно аналізувати разом з нею дії вождя в наступні роки. Проекція дій В. Леніна в 1917—1920 рр. на 1905 рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як форму організації влади, нерозривно поєднану з диктатурою його власної партії.

По-перше, треба було відокремити ради від партії, і цю вимогу було обґрунтовано в проаналізованій статті; по-друге, забезпечити цілковитий і безрозділь-

⁸ Ленін В.І. *Повне зібрання творів*. Т. 36. С. 248.

⁹ Там само. Т. 12. С. 56.

¹⁰ Там само. С. 57.

¹¹ Там само.

ний контроль за революційним радянським урядом з боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад партії-конкуренти і наповнити їх членами власної партії та безпартійними депутатами, які їй співчували. Внаслідок цього партія більшовиків починала існувати як дві організаційно відокремлені структури: по-перше, як політична партія нового типу (визначення В. Леніна), що здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений в її основу принцип «демократичного централізму», — диктатуру вождів); по-друге, як ради, що мали вагомі представницькі та управлінські функції, але були позбавлені істотного політичного значення в умовах компартійної диктатури. Створювалася ще небачена в історії держава з двома вертикалями влади — компартійною і радянською. Компартійна вертикаль влади з диктаторськими функціями не була представлена в конституції і регулювалася партійним статутом. Радянська вертикаль була конституційною і формувалася на виборах, отже, була пов'язана з електоратом, склад якого партійні комітети більшовиків могли регулювати, так само як списки кандидатів у депутати. В такий спосіб створювався міцний, фактично нерозривний симбіоз конституційної та партійної вертикалей влади, яку не випадково назвали радянською, бо диктатура партійних вождів (політбюро ЦК) ховалася за «радянським фасадом». Цю владу недаремно називали робітничо-селянською, але вона аніскільки не залежала від народу.

В. Ленін не ризикував, коли прибув до революційного Петрограда навесні 1917 р. і одразу проголосив гасло: «Вся влада — Радам!». Ради тоді перебували під контролем конкурентів більшовиків — меншовиків і есерів. Але вони були народними організаціями в країні з критичним рівнем соціального протистояння. Народившись під час революційної війни, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні і доктринальні екстремісти повинні були знайти одні одних.

На перший погляд здається, що ленінська держава-комуна виникла під впливом ідей революційного марксизму. Так, в усякому разі, стверджував сам В. Ленін. Насправді, однак, вождь винайшов цілком реалістичну (на відміну від відірваних від життя рекомендацій основоположників революційного марксизму) державну конструкцію, яка була витвором його власного розуму, хоча спиралася на російську традицію та ідеї російських народників.

Робітничий клас В. Ленін услесливо називав гегемоном революції, але ставився до нього без усякого піетету. Слідом за К. Марксом він називав робітників «класом у собі», який у власному середовищі міг виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників на «клас для себе», тобто перемкнути їхню увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною «експропріацією експропріаторів» могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією.

Організацією революціонерів, яка мала виконувати роль пролетарського авангарду, В. Ленін вважав тільки створену і керовану ним самим політичну партію. Ролі пролетарського авангарду він не визнавав навіть за однопартійцями-меншовіками, які зреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, революційного марксизму. Хто мав керувати партією більшовиків, а через неї — державою озброєних робітників? Відповідь була однозначною: вожді.

Щоб це уможливити, партія більшовиків мала будуватися на принципі «демократичного централізму» з безумовним підпорядкуванням нижчих за ієрархією комітетів вищим — аж до Центрального. Зливаючись з державою озброєних робітників у єдине ціле, така партія забезпечувала вождям політичну диктатуру над суспільством.

Проте тільки політична диктатура В. Леніна не влаштувала. Йому була потрібна й економічна диктатура, можлива лише за умови експропріації державою приватної власності членів суспільства. Ось тут і ставала актуальною головна ідея революційного марксизму про експропріацію експропріаторів, яка зовні збігалася з поширеними серед народних низів Росії настроями «неусвідомленого соціалізму» (за термінологією царського сановника П. Дурново)¹². Тому держава озброєних робітників формувалася спочатку в уявленні В. Леніна, а потім на практиці як держава-комуна з двома вертикалями влади — партійною і радянською.

До сказаного слід додати два зауваження. По-перше, в Російській революції вирішальною дієвою силою виявилися ради солдатських і робітничих депутатів — на етапах повалення як самодержавства, так і Тимчасового уряду. Сталося це тому, що революція відбувалася в умовах Світової війни. Завжди згуртовані у великих колективах робітники та уперше згуртовані в армійських колективах і добре озброєні селяни домагалися за корисливою підказкою більшовиків передання державної влади утвореним ними радам. Влада справді опинилася в руках рад — спочатку в коаліції з буржуазією, а після Жовтневого перевороту — цілком і повністю. Робітники і солдати, які після повалення самодержавства перетворилися з підданих на громадян — колективних носіїв суверенної влади, навіть не помітили, як і коли вони її втратили. А не помітили тому, що їхні ради з їхнього дозволу наповнилися людьми, які проголошували їхні гасла, але були складовою частиною дисциплінованої і централізованої партії більшовиків, відстоюючи лише її інтереси. У цілковитій погодженості з гімном міжнародного пролетаріату «Хто був ніким, той стане всім» ця партія створювала радянську вертикаль робітничо-селянської влади. Проте паралельно і без особливого розголосу будувалася з найбільш вірних і відданих партійців ще одна вертикаль — диктаторська. Піддані царя-самодержця, які стали громадянами, уже в жовтні 1917 р. віддали свій колективний суверенітет більшовицьким вождям на багато десятиліть — аж до конституційної реформи 1988 р. Відтоді історики Жовтневої революції

¹² Про знакову постать П. Дурново — трохи далі.

не можуть достеменно розібратися, що саме відбулося у жовтні 1917 р. — робітничо-селянська революція чи контрреволюційний більшовицький переворот.

По-друге, варто навести кілька зауважень про суть двох основних гасел Російської революції — «Землю — селянам!» і «Фабрики — робітникам!». У записці, написаній у лютому 1914 р. і знайденій у паперах Миколи II після арешту, колишній міністр внутрішніх справ П. Дурново, який приборкував революцію в 1905 р., попереджав, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною, бо народні маси Росії *«сповідують принципи неусвідомленого соціалізму»*. У разі воєнних невдач, — продовжував він, — «соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча... Переможена армія виявиться надто деморалізованою, аби послужити підпорою законності й порядку. Законодавчі установи й опозиційно-інтелігентські партії не зможуть стримати народні хвилі, ними ж розбурхані, і вся Росія буде втягнута в безпросвітну анархію, наслідки якої навіть не можна собі уявити»¹³.

«Неусвідомлений соціалізм» народних низів якісно відрізнявся від комуносоціалізму більшовицьких вождів, які стояли на платформі революційного марксизму (і це притому, що переважна частина більшовицької партії, яка швидко зростала під час революції, сповідувала якраз «неусвідомлений соціалізм»). Вожді бажали експропріювати на користь створюваної ними держави-комуни всі засоби виробництва, що перебували у приватній власності громадян. Натомість незаможні селяни прагнули здійснити переділ всіх орних земель на зрівняльних засадах разом з переданням у їхню власність поміщицького реманенту, а робітники — експропріювати підприємства, на яких працювали, і віддати їх у власність трудових колективів.

Прориваючись до влади, наповнюючи ради членами своєї партії, В. Ленін мусив якомога більше наблизитися до «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Гасло «Фабрики — робітникам!» можна було зрозуміти по-різному: і як приватизацію підприємств робітничими колективами, і як передачу їх «робітничо-селянській» державі. Механізм експропріації приватної власності капіталістів до Жовтневого перевороту замовчувався. Тільки після утвердження при владі В. Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»¹⁴.

Інша ситуація склалася з гаслом «Землю — селянам!». Програма РСДРП 1903 р. передбачала створити на селі велике виробництво у формі державних господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств на основі селянських засобів виробництва. Коли в червні 1917 р. партія есерів внесла зрівняльний поділ земель до своєї програми, вона наразилася на жорстку критику з

¹³ Цит. за: Дан Ф. *Происхождение большевизма*. Нью-Йорк. 1946. С. 444.

¹⁴ Ленін В.І. Т. 36. С. 452.

боку більшовицьких вождів. Однак через кілька тижнів більшовики привласнили цей лозунг — нібито есерівський, а насправді селянський. У Росії було здійснено «чорний переділ», який віддалив більшовиків від їхніх програмних вимог і створив на тривалий період важкорозв'язувані проблеми у взаємовідносинах міста і села. Проте безоплатна передача орних земель селянам, які становили переважну більшість населення країни, допомогла вождям завоювати владу і згодом поширити її на майже всю колишню імперію, що розпалася. Реалізацію програмних вимог своєї партії у сфері сільського господарства вони розпочали тільки в 1930 р.

Одразу після прибуття до революційної Росії з гаслом «Вся влада — Радам!» В. Ленін відверто визначив природу майбутньої радянської влади на більшовицькій конференції: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»¹⁵. Тоді мало хто міг зрозуміти вождя, який готувався створювати небачену в світі державу з двома вертикалями влади — диктаторською та управлінською. Однак після Жовтневого перевороту В. Ленін не згаяв жодного дня, щоб перетворити свою партію, яка стала урядовою, на державну. Для цього потребувалося лише одне: злити партію з радами, витіснивши з останніх інші партії, крім тимчасових союзників — лівих есерів.

Жовтневий переворот 1917 р. зі сприятливими для себе результатами більшовики забезпечили, взявши у свої руки підготовку II Всеросійського з'їзду рад. Як встановив Р. Пайпс, аналізуючи публікації газети «Известия ВЦИК», яка виходить у Росії й досі, більшовицький оргкомітет запросив на з'їзд переважно більшовизовані ради, грубо порушуючи при цьому затвержені есеро-меншовицьким ВЦИКом норми представництва¹⁶. Одразу після перевороту постало завдання «звільнити» всі без винятку ради від представників партій-конкурентів. Виступаючи в грудні 1917 р. на засіданні обраного II Всеросійським з'їздом рад «більшовицького парламенту» — ВЦВК, В. Ленін уже як голова радянського уряду заявив: «Держава — це установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»¹⁷.

Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, пронизані зворушливою турботою про інтереси народу, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК). Чекісти в короткі строки «очистили» ради від представників інших партій. Відтоді і аж до кінця 1980-х років вибори до радянських органів влади відбувалися під пильним оком партійних органів і чекістів. Вожді РКП(б)-ВКП(б)-КПРС врахували урок вільних виборів до Установчих зборів, які пройшли у визначений ще Тимчасовим урядом строк —

¹⁵ Там само. Т. 31. С. 341.

¹⁶ Пайпс Р. *Русская революция*. Ч. II. Москва, 1994. С. 151.

¹⁷ Ленін В.І. Т. 35. С. 106.

25 листопада 1917 р. Тоді, за даними 54 виборчих округів, тільки 25 % виборців погодилися жити в більшовицькій державі-комуні. У січні 1918 р. В. Ленін наважився розпустити Установчі збори, обрані з додержанням усіх демократичних процедур. Це унаочило контрреволюційний характер більшовицького перевороту.

З розпуском Установчих зборів народна революція в Росії завершилася. Почалася комуністична «революція зверху», яка розтяглася на два десятиліття.

Історію СРСР радянських часів було скальковано зі сталінської «Історії ВКП(б)» зразка 1938 р. Як дітям, так і дорослим треба було розповідати, що трудящі маси під керівництвом партії більшовиків здійснили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, після чого зайнялися будівництвом соціалізму. За дві перші п'ятирічки соціалізм, як запевняли вожді, в основному було побудовано, і в країні, як задекларував XVIII з'їзд ВКП(б), розгорнулося будівництво другої фази комунізму, тобто суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. Розглянемо, як насправді починалося будівництво ладу, офіційну назву якого тепер прагнуть не називати.

В. Ленін цінував революційний марксизм за те, що він закликав ліквідувати приватну власність на засоби виробництва за допомогою силової «експропріації експропріаторів». Він не заглиблювався в теоретичні тонкощі механізму переростання державної власності у власність загальнонародну. Для нього важливим було лише одне: щоб залежна від кожного поруху його десниці держава-комуна стала роботодавцем для всіх без винятку громадян. З робітничим класом, тобто з пролетарями, все було зрозуміло від початку. У всіх непролетарів-власників належало забрати засоби виробництва, які забезпечували непролетарським верствам населення економічну незалежність від держави і, відповідно, зумовлювали економічну залежність держави від них.

Водночас із формуванням обох вертикалей влади і створенням підпорядкованих їм установ та організацій потрібно було розв'язати головне питання: як функціонуватиме держава-комуна? Як налагоджувати виробництво і розподіл матеріальних благ, коли вони під впливом комуністичних перетворень стають не товарами, а продуктами?

Ідея загальновідомого героя «Собачого серця» М. Булгакова — Шарикова «взяти й поділити» втілювалася в життя просто, коли йшлося про розподіл матеріальних благ. Найважливішою в буремні революційні роки була проблема їжі. Тому вождям сподобалося громадське харчування як спосіб контролювання поведінки людей і прищеплення їм навичок прогнозованої поведінки (зовсім як під час дресування тварин!). Найбільшу відвертість виявив Л. Троцький, який по-військовому коротко рубанув: «Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казана створює найбільш дієву форму контролю над участю громадян у виробництві»¹⁸.

¹⁸ Див.: Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. Київ: Основи, 1996. С. 118.

Значно складнішою виявилася проблема виробництва матеріальних благ в умовах володіння, користування і розпорядження держави-комуни всіма засобами виробництва. З політичних причин селянство не могло бути комунізованим негайно, і тому влада мусила застосовувати специфічні засоби його «прив'язки» до економічного життя в умовах комуносоціалізму. Будуючи комуносоціалізм, держава-комуна мала передусім налагодити функціонування галузей, які раніше перебували у користуванні і розпорядженні великих власників.

Як вже підкреслювалося, рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії» були неконкретні. У них ішлося в загальних рисах про ліквідацію приватної власності та пов'язаних з нею категорій товарно-грошових відносин і вільного ринку. Підкреслювалося й те, що позаринковий розподіл матеріальних благ, аж до «громадського казана», особливо імпонував вождям. Тому вони повірили основоположникам марксизму, які твердили, що фази комунізму відрізняються одна від одної тільки розподілом матеріальних благ («по труду» і «по потребностям»), але не за виробництвом, яке навіть при соціалізмі мусило функціонувати за відсутності товарно-грошових відносин і вільного ринку.

У березні 1918 р. В. Ленін заявив на Всеросійському з'їзді рад народного господарства: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»¹⁹. Росія, як він гадав, перебувала в епіцентрі світової пролетарської революції, і вождь турбувався не лише про долю населення власної країни...

Створюючи державу-комуну, В. Леніну та іншим вождям (серед яких схильністю до теоретизування виділявся М. Бухарін) доводилося навіпамацьки формувати відповідні їй структури і процеси, тобто налагоджувати економічне життя.

Під цим кутом зору особливої інтерес становить стаття В. Леніна «Як організувати змагання?», написана 6—9 січня 1918 р., але закинута ним у дальню шухляду (газета «Правда» опублікувала її тільки 20 січня 1929 р.). Щоб налагодити, як висловлювався В. Ленін, «державне виробництво і розподіл на комуністичних началах», у статті перелічувалися такі найважливіші заходи:

1. Конфіскація поміщицьких земель.
2. Націоналізація банків, фабрик і заводів.
3. Примусова організація всього населення у споживчі та збутові товариства.
4. Державна монополія на торгівлю хлібом та іншими продуктами і предметами.

Державна-комуна уявлялася йому сукупністю комун нижчого рівня. «Треба, — писав він у цій статті, — щоб кожна “комуна” — всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання — виступили, *змагаючись* один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів»²⁰. Ідею виробничо-споживчих комун, які мали створюватися повсюдно і об'єднувати в єдине ціле виробництво та споживання матеріальних благ, В. Ленін явно запозичив з брошури (тоді ще не опублікованої)

¹⁹ Ленін В.І. Т. 36. С. 356.

²⁰ Там само. Т. 35. С. 190.

М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)». Останній закликав: «Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями — такий повинен бути ключ свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану слід прагнути примусового об'єднання населення у споживчі комуни»²¹.

Як впливає зі статті «Як організувати змагання?», В. Леніну здавалося, що робітничо-селянська держава з мільйонами контрольованих партійним керівництвом дрібних функціонерів може налагодити і запустити в дію грандіозний економічний проект, тобто по-новому організувати найглибші основи людського життя. Він був переконаний, що радянська влада впорається з роботою, яку за капіталізмом виконували об'єктивні закони ринку та самоналаштування суспільства в горизонтальних зв'язках, не пов'язаних з державним життям. Він запевняв, що облік і контроль держави-комуни, застосований до кожного члена суспільства, цілком може бути налагоджено. Тому в статті було сформульовано висновок: «Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... “Хто не працює, той нехай не їсть” — ось практична заповідь соціалізму»²².

Тут вражає зовсім не випадкове поєднання цілком ширих турбот вождів держави-комуни про тепле житло і неподерту одягу з «примусовими роботами найтяжчого виду», яке за два роки обернулося в Україні ленінським ЦУЛАГом, а ще за десяток років — сталінським ГУЛАГом. Коли людину звільняли від приватної власності, що давала їй засоби для існування і забезпечувала економічну незалежність від держави-комуни, то вона, обдерта і гола, потрапляла до рук вихідців з народних низів, які ставали державними функціонерами. Тоді комуносоціалізм, мов дволикий Янус, показував два взаємопоєднані обличчя — привабливий патерналізм (тепле житло, неподерта одягу) і відрозливі репресії (в'язниця, концтабір).

В. Ленін аніскільки не приховував кінцевої мети соціально-економічних перетворень, розпочатих одразу після укладення Брестського миру в березні 1918 р. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд партії більшовиків назвав її комуністичною — РКП(б). Назву РСДРП залишили меншовикам. У написаній ним резолюції—дорученні з'їзду щодо розроблення нової партійної програми вказувалося: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»²³. Це означає, що соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від

²¹ Бухарин Н.И. *Избранные произведения*. Москва, 1990. С. 71.

²² Ленін В.І. Т. 35. С. 197.

²³ Там само. Т. 36. С.56.

початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Такого самого висновку можна дійти, порівнюючи прийняту цим з'їздом партійну програму з опублікованою за рік до того популярною брошурою М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)»: ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом.

У березні 1918 р. відбувся IV Всеросійський з'їзд рад, який ратифікував Брест-Литовський мирний договір з Центральними державами. Перед більшовиками відкрилася можливість будувати комунізм. Тому з'їзд так охарактеризував поточний момент: «З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності і самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють за можливості все виробництво і весь розподіл продуктів, нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, які історично неминучі, як наслідок хворобливої війни, але які водночас становлять найпершу перешкоду для справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»²⁴.

Ті, хто працював над резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у швидкому досягненні першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто будували свій комуносоціалізм за допомогою підміни термінів. Судячи з усього, вони сподівалися створенням «міцних і струнких» організацій цілком забезпечити виробництво і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей та ринкового механізму.

У цьому переконує також зміст статті В. Леніна, яку він назвав цілком прозоро: «Чергові завдання Радянської влади». Без аналізу цієї статті важко розібратися в політиці, яку здійснював Раднарком упродовж 1918—1920 рр.

Як правило, Ленін самостійно писав свої публічні праці на злобу дня, після чого вони негайно тиражувалися в газетах. Однак «Чергові завдання Радянської влади» — це аж ніяк не звичайна стаття. 31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих соратників — членів ЦК РКП(б) обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, — занотовано на цьому засіданні, — що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»²⁵. Оскільки в ході обговорення виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) доручив В. Леніну «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати в ЦК». Невдовзі він продиктував стенографістці «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. На підставі тез і обміну думками в найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст обговорювався на засіданні ЦК 26 квітня. Було ухвалено опублікувати цей інструктивний матеріал під назвою «Чергові завдан-

²⁴ *Съезды Советов РСФСР в постановлениях*. Москва, 1939. С. 69.

²⁵ Ленін В.І. Т. 36. С. 558.

ня Радянської влади» 28 квітня в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло понад десять видань цієї брошури. На підставі ідей, сформульованих у ній, опрацьовувалися основні лінії політики правлячої партії у 1918 р., які знайшли своє місце і в програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії.

Для функціонерів партійного апарату стала дороговказом така настанова брошури: «Від трудової повинності в застосуванні до багатих Радянська влада повинна перейти, а точніше, одночасно повинна буде поставити на чергу завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»²⁶. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, яка ставала сукупним роботодавцем-монстром, зумовило з боку останньої гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ з усіма наслідками, що з цього випливали. За аналогією з дезертирами, тобто людьми, які уникали військової повинності й у воєнний час могли підлягати розстрілу, з'явився вислів «дезертир трудового фронту».

Владна вертикаль держави-комуни. Щоб зробити насилля універсальним методом управління, потрібно було розбудувати вертикаль влади, спроможну передавати командні імпульси з одного центру на всю периферію, до кожного виробника матеріальних благ. Це досяглося: а) встановленням абсолютної залежності всіх структур владної ієрархії від єдиного командного центру і цілковитої їх незалежності від волевиявлення населення; б) трансформацією всіх горизонтальних структур громадянської самоорганізації, які забезпечували незалежне від влади волевиявлення населення, в залежні від влади вертикальні структури; в) досягненням соціальної спорідненості представників влади з народними низами. Вожді постійно насичували державний апарат вихідцями з робітничо-селянського середовища й делегували поодинокі контрольні або навіть командні функції на громадських засадах мільйонам робітників і селян. У «Чергових завданнях Радянської влади» недвозначно вказувалося: «Метою нашою є *безплатне* виконання державних обов'язків *кожним* трудящим, по відбутті 8-годинного “уроку” продуктивної роботи: перехід до цього особливо важкий, але тільки в цьому переході запорука остаточного зміцнення соціалізму»²⁷.

Управлінський апарат у комуністичній політико-економічній системі за означенням мав бути величезним. По-перше, мали діяти колосальні за чисельністю органи контролю за поведінкою і мисленням, здатні поширювати свій вплив на кожну людину і в зародку знищувати всі форми протесту, зокрема ментального. По-друге, держава-комуна потребувала утворення могутнього пропагандистського і виховного апарату. По-третє, мав бути розбудований величезний командно-адміністративний апарат, здатний спрямовувати економічний потенціал суспільства. За відсутності підприємців і підприємництва економіка, яку почали

²⁶ Там само. С. 136—137.

²⁷ Там само. С. 192.

називати «народним господарством», залишалася мертвою до одержання директивних імпульсів згори.

Уже перший рік існування держави-комуні показав її докорінну несхожість з усіма знаними формами державної організації. Держави, починаючи від найпримітивніших, завжди підносилися над суспільством. Навпаки, радянська держава, зберігаючи цілковиту незалежність від населення країни, змушена була «технологічно», внаслідок самої природи комуносоціалізму як суспільно-економічного ладу, вербувати в суспільстві свої управлінські мацаки і проникати ними в народну товщу, утворюючи в ній мільйони своїх мініосередків. За цих умов контури держави ставали розмитими, а політична, економічна і психологічна залежність членів суспільства від неї — величезною.

Соціально-економічний лад і суспільно-політичний режим, який почав народжуватися в радянській Росії у 1918 р., недостатньо характеризувати як тоталітарний. За такими показниками, як незалежність політичного режиму від суспільства і соціальний патерналізм, він наближався до тоталітарних державних мутацій, що з'явилися під час переходу від традиційного до громадянського суспільства. Однак зрощування державного апарату із суспільством унаслідок ліквідації приватної власності в десятків мільйонів виробників ставило радянську державу-комуна поза рамками знаних в історії держав.

Унікальність комуністичного типу тоталітаризму найкраще передає кострубатий термін «державосуспільство». Зі вступом людства в добу громадянського суспільства тоталітаризм виникав як мутація, спричинена труднощами переходу від традиційного суспільства, очолюваного суверенним монархом. Можна називати демократичними ті країни, де суспільство панує над державою, а тоталітарними — ті, в яких держава панувала над суспільством. У такій системі координат унікальність комуністичного тоталітаризму стає очевидною. Адже держава-комуна не височіла над суспільством, а вбирала його в себе: розсмоктувала всі наявні горизонтальні зв'язки і структури, пронизувала суспільство крізь усю його товщу власними вертикальними структурами, що діяли на засадах «демократичного централізму», і «атомізувала» його, ставлячи кожну людину один на один перед собою. Вона, наче ракові метастази, прошивала суспільство та всі його соціальні складові, роблячи хворим і неспроможним до повноцінного, позбавленого обмежень і приписів, життя. Позбавлена політичної та економічної свободи, людина втрачала здатність прожити без держави. Патерналізм надавав державі додаткових аргументів у спілкуванні з поневоленим суспільством.

Концентрація влади на вершині управлінської піраміди була однаково небезпечною як для суспільства, так і для держави. Тривала історія радянського комуносоціалізму засвідчує навіть випадки геноциду з метою розв'язання проблем, небезпечних для диктатури одноосібного вождя. Разом з тим вона нерідко засвідчувала пластичність радянської влади, здатність її об'єднати навколо себе основну частину суспільства й ефективно розв'язувати гострі проблеми в ситуації, однаково загрозливій для суспільства і держави.

Вождям більшовиків знадобилося два десятиліття (1918—1938), щоб збудована ними держава-комуна повністю експропріювала суспільство. XVIII з'їзд ВКП(б), що відбувся у березні 1938 р., урочисто заявив, що перехідний період від капіталізму до соціалізму завершено, і оголосив поступовий перехід до комунізму.

Здавалося, що тепер керівники партії і країни повинні були повідомити народу про чергові завдання радянської влади. Адже досі народ знав лише про те, що розподіл матеріальних благ при комунізмі здійснюватиметься за потребами, а не «по труду». Проте керівники обмежилися суто практичними завданнями, які вимагалося розв'язати у майбутньому: наздогнати й випередити головні капіталістичні країни за виробництвом продукції на душу населення. XVIII з'їзд КПРС запевняв, що саме це і є однією з вирішальних умов переходу радянського суспільства від соціалізму до комунізму. Висунуте у звітній доповіді Й. Сталіна положення про можливість побудови комунізму в одній окремо взятій країні подавалося як великий внесок у розбудову «творчого марксизму-ленінізму».

Насправді, однак, комунізм залишався для радянських людей абстрактним «світлим майбутнім». Зосередивши у своїх руках наявні в країні матеріальні і людські ресурси, сталінська держава-комуна прагнула в ситуації, коли назрівали передумови для нової світової війни, скористатися своїми винятковими мобілізаційними можливостями, щоб створити багатомільйонну армію і здобути перевагу над противниками. Й. Сталін навіть підштовхував гітлерівську Німеччину пактом Ріббентропа — Молотова до нападу на Польщу, розраховуючи уникнути неминучої війни з державами Заходу. У свою чергу, А. Гітлер прямо-таки заштовхував Й. Сталіна в переможну за всіма об'єктивними економічними показниками антигітлерівську коаліцію. Потрібно було втримати лише перший удар німецьких військ. Завдяки своїм мобілізаційним можливостям радянська держава витримала «бліцкриг».

Вторгнення вермахту особливо тяжко позначилося на Україні внаслідок її місцезнаходження на кордоні СРСР. Майже третина заповдіяних війною демографічних втрат припала на українські міста і села. Лінія фронту двічі прокочувалася Україною — спочатку із заходу на схід, а потім — зі сходу на захід, завдаючи їй колосальних матеріальних і людських втрат. У перерві між відступом і наступом Червоної армії сили українського народу виснажувала тривала окупація.

А втім, географічний фактор сприяв нарощуванню території і чисельності населення України. Якщо в попередні роки радянської влади вона змушена була поступатися Росії своїми територіями (Кубань, Крим, Східний Донбас, Таганрог та ін.), то внаслідок повоєнної демаркації кордонів західноукраїнські землі, що були у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, опинилися в кордонах України. Антигітлерівській коаліції після війни вдалося розв'язати навіть питання, яке здавалося нерозв'язним: зняти з приєднання Західної України до Радянського Союзу пляму пакту Ріббентропа — Молотова і легалізувати возз'єднання земель українського народу. Це було досягнуто переформатуванням ягеллонських кордонів Польщі на середньовічні п'ястівські за рахунок переможеної Німеччини.

На Паризькій міжнародній конференції, яка розглядала проекти мирних договорів Об'єднаних Націй з європейськими країнами, що брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівської Німеччини (Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією), сталася знаменна для України подія. Уряди Угорщини та Румунії змушені були відмовитися від претензій на корінні українські землі, які раніше перебували в їхньому складі, — Закарпатську Україну, Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину.

З початком війни сталінський режим вніс істотні зміни в ідеологію пролетарського інтернаціоналізму, відірвану від життя. Більшовицьке керівництво й раніше відійшло від тези Маркса про відсутність вітчизни у робітничого класу, хоча залишило в ідеологічному арсеналі другу її частину: про необхідність міжнародної класової солідарності робітників усіх країн у боротьбі з імперіалістами. Щоб режим вижив, радянських людей, які на початку війни чекали, що мобілізований А. Гітлером німецький пролетаріат поверне зброю проти імперіалістів, треба було озброювати іншою ідеологією.

Інтернаціонал, що не справдився. Термін «націоналізм» так і не прижився в багатонаціональному Радянському Союзі, оскільки влада боялася трансформації місцевого націоналізму в сепаратизм. Однак змістове наповнення терміна «патріотизм» істотно змінилося. Стишуючи фразеологію класової боротьби, керівники партії і держави почали апелювати до героїчного минулого російського народу і закликати радянських людей брати за взірць історичних діячів, які у боротьбі із зовнішніми ворогами створили Російську імперію.

Однак апелювати до національних почуттів однієї лише державотвірної нації і забувати про всі інші було неможливо. Російський націоналізм негайно перетворився б на великодержавний шовінізм, який загрожував підірвати багатонаціональну країну зсередини. Тому радянська пропаганда почала використовувати концепт дружби народів, об'єднаних великим російським народом. Коли складовою частиною радянського патріотизму був пролетарський інтернаціоналізм, його пропаганда могла здійснюватися тільки зусиллями державотвірної нації. Коли ж замість пролетарського інтернаціоналізму в основу патріотизму треба було покласти поряд з російським націоналізмом інших «титовських націй», до його пропаганди слід було долучити національну інтелігенцію. Українська інтелігенція вперше була оточена в роки війни увагою влади.

Необхідність акцентування в ідеологічній роботі засад радянського патріотизму змусила можновладців Кремля потурбуватися про такий важливий елемент символіки, як державний гімн. Раніше державним гімном слугував міжнародний робітничий гімн «Інтернаціонал». Відмова від комінтернівської риторики в радянській державі-комуні потребувала створити гімн, у якому перепліталися б мотиви патріотизму — російського та національних республік, утворених «титовськими націями». Російський і національні патріотизми сполучалися між собою концептом «радянської родини» / «старшого брата», висунутим головою ВЦВК М. Калініним. Звертаючись до політруків і пропагандистів у своїй про-

мові, той заявив: «Народи СРСР вважають, і цілком правильно вважають, російський народ своїм старшим братом. Героїчну минувшину російського народу, його національних героїв ви також повинні добре знати і розповідати про них бійцям неросійських національностей»²⁸. У перекладі державного гімну, зробленому М. Бажаном у січні 1944 р., його основна ідея звучала так:

«Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Велика Русь».

Радянську державу-комуну В. Ленін створював у вигляді союзу Росії з національними республіками-державами. Можливість такої побудови зумовлювалася двоканальною структурою державної влади, що складалася з двох вертикалей — позаконституційної партійної і цілком підпорядкованої їй конституційної радянської. Диктатура вождів партії, яка будувалася на засадах «демократичного централізму», саме і давала можливість існувати максимально централізованій державі під виглядом союзу рівноправних республік. Бажаючи поєднати в умовах воєнного часу російський патріотизм з патріотизмом національним, Й. Сталін у січні 1944 р. здійснив конституційну реформу, яка нібито надавала можливість республікам утворювати власні збройні формування і вступати у прямі зносини з іноземними державами. З цією метою у складі урядів союзних республік могли утворюватися наркомати оборони і закордонних справ.

З боку Й. Сталіна реформа була прагматичним кроком. Якраз тоді глави держав антигітлерівської коаліції створювали Організацію Об'єднаних Націй, покликану підтримувати колективну безпеку в повоєнний час, і він розраховував увести в коло її засновників усі 16 союзних республік. Ці розрахунки не були підтримані союзниками, з чим Й. Сталіну довелося погодитися. Однак він надолужив своє під час утворення виконавчого комітету ООН з великими повноваженнями — Ради Безпеки, постійні представники якої (СРСР, США, Велика Британія, Франція і Китай) отримали право вето. Дискусія про членство союзних республік в ООН завершилася компромісом: уведенням до числа членів — засновників Організації двох республік, які зазнали найбільших втрат під час війни і зробили (поза Росією, яку представляв СРСР) найбільший внесок у перемогу, — України і Білорусії.

Утворення двох ключових наркоматів у складі українського уряду мало вагоме пропагандистське значення. Це підкреслювалося в інформації, яка надійшла від західноукраїнського регіону в ЦК КП(б)У: «З проникнення чуток про розширення прав союзних республік (а чутки поширюються швидко), — особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців (йшлося про Українську повстанську армію. — *Авт.*) розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротися?»²⁹.

Після того, як проблема членства союзних республік в ООН втратила актуальність, апарат Наркомату оборони (з 1946 р. — Військового міністерства) так і не

²⁸ Калинин М.И. *О воспитании советских воинов*. Москва, 1975. С. 252.

²⁹ Гриневич В.А. *Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)*. Київ, 2007. С. 434.

було створено, хоча він залишався в переліку міністерств аж до прийняття Конституції УРСР 1977 р. Натомість НКЗС почав функціонувати, але без права створення посольств і консульств в інших державах. Україна стала одним з членів—засновників ООН і почала брати активну роль у міжнародному житті. Вона залишалася псевдодержавою, але набула всіх ознак державності після зникнення силового поля компартійної диктатури.

Наддержава, що програла. За наслідками Другої світової війни СРСР перетворився на одну з двох наддержав, які завдяки ядерному статусу і постійному місцю в Раді Безпеки ООН не лише бажали, а й мали можливість впливати на так званий «третій світ» — країни, що не визначилися, яким шляхом їм далі розвиватися. В усякому разі, вагому частку свого національного доходу Радянський Союз почав витратити не лише на озброєння, що допомогло б йому виграти «холодну війну», але й на створення держав-сателітів в Азії, Європі, Африці й Америці.

Тим часом вихід з Другої світової війни ознаменувався переходом розвинених країн з індустріальної в постіндустріальну епоху. Економіка вугілля і сталі, паротягів і пароплавів відійшла в минуле. Науково-технічна революція ставала безперервною. Якщо в індустріальну епоху радянська система господарювання могла конкурувати з ринковою завдяки своїм мобілізаційним можливостям, то в постіндустріальну вона втратила цю перевагу. Точніше, перевага залишалася завдяки можливостям радянського керівництва зосереджувати максимум можливого на фінансуванні певних потреб (передусім — ракетно-ядерної зброї та інших видів озброєнь і дотацій країнам «третього світу»), але органічно властива плановому господарюванню неефективність виробництва неминуче позначалася на обсязі ресурсів у розпорядженні вождів. Тому наступники Й. Сталіна почали виявляти зацікавленість у пом'якшенні «холодної війни», щоб мати можливість запропонувати глобальній економіці постіндустріальної епохи невичерпні копалини Радянського Союзу. Тим самим держава, яка бажала наздогнати й випередити за виробництвом продукції найбільш розвинені країни Заходу, перетворювалася на їх сировинний придаток.

Війна та повоєнна відбудова економіки згорнули, але не скасували популістську ідею комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами. Після смерті Й. Сталіна, коли радянські люди почали дихати вільніше, вони запитували один одного: де ж це «світле майбутнє», чи побачать його хоч наші діти, якщо не ми самі? Адже ідея комунізму наскрізь пронизувала політичне життя і всю гуманітарну сферу країни.

На позачерговому XXI з'їзді КПРС, скликаному в січні 1959 р. для затвердження плану розвитку народного господарства на 1959—1965 рр., черговий вождь партії М. Хрущов заявив, що країна вступає в новий етап історичного розвитку: розгорнуте будівництво комуністичного суспільства. Визначення конкретних напрямів у будівництві матеріально-технічної бази комунізму покладалося на з'їзд КПРС, який мав відбутися у 1961 р. Ці напрями мали знайти відображення у новій, третій програмі КПРС.

Однак на XXIII з'їзді КПРС у жовтні 1961 р. М. Хрущов виступив із доповіддю про нову партійну програму, в якій не було жодних теоретичних новацій. Він повторив те, що заявив Й. Сталін на XVIII партійному з'їзді: «Радянський Союз розпочав будівництво повного комунізму, панівним принципом якого є формула “від кожного за його здібностями, кожному — за його потребами”». В ухваленій програмі КПРС проголошувалося: «У підсумку другого десятиліття (1971—1980) буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до реалізації принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство»³⁰.

Програма КПРС, якою мусили керуватися очільники СРСР, зафіксувала терміни переходу до розподілу матеріальних благ за потребами, і ця дата нестримно наближалася. Тим часом було зрозуміло, що будь-яка економіка, вдесятеро чи навіть у сотню разів потужніша за радянську, такого розподілу не витримає. Ніколи раніше утопічність комуністичної ідеї не виявлялася так яскраво, як після того, коли її вписали в основний документ КПРС із прив'язкою до конкретної дати.

У листопаді 1967 р. Л. Брежнев виступив з доповіддю з нагоди 50-річного ювілею встановлення радянської влади. Партійні теоретики вклали в цей документ поняття розвиненого соціалізму. Під ним розумілася смуга розвитку тривалістю в кілька десятиліть між повним комунізмом і вже побудованим соціалізмом, також із розподілом матеріальних і культурних «благ по труду». Ніколи й ніде не вказувалося, що розвинений соціалізм є окремою фазою комунізму. Правовірні визнаві марксизму-ленінізму не бажали йти на відкриту ревізію «всеперемагаючого» вчення. Проте це поняття рятувало комуністичну ідею і, що було важливішим, вождів КПРС.

Поступово кістяк «розвиненого соціалізму» стараннями суспільствознавців обростав «м'ясом» і, нарешті, був канонізований у «Конституції розвиненого соціалізму», прийнятій у ювілейний 1977 рік.

Тим часом планова економіка Радянського Союзу не витримувала накинutoї йому вождями ролі наддержави. Перетворенням держави-комуни з примарною «загальнонародною» формою власності на засоби виробництва на сировинний придаток країн з ринковою економікою вождям вдалося відтермінувати економічний колапс завдяки сотням мільярдів нафтодоларів, виручених на зовнішньому ринку за енергоносії. Однак економічні труднощі наростали. Радянський Союз не витримував гонки озброєнь, змушений був припинити суперництво із США в космічному змаганні, зазнав краху в технологічній гонитві і в намаганнях вербувати сателітів, за винятком країн із суто диктаторськими

³⁰ *Программа Коммунистической партии Советского Союза*. Принята XXII съездом КПСС. Москва, 1974. С. 64.

режимами. Справу довершили Чорнобильська катастрофа, афганська авантюра і катастрофічне падіння цін на енергоносії.

Останній вождь КПРС М. Горбачов змушений був у своїй програмі «перебудови» зробити наголос на політичних реформах. Виявилось, однак, що «революція згори», яка конституційною реформою 1988 р. відсторонила партійний апарат від державного управління і повернула народу узурповане більшовицьким переворотом 1917 р. право на суверенну владу, переросла в «революцію знизу». Ця революція усунула КПРС з історичної арени і призвела до розпаду СРСР.

У розпаді Радянського Союзу винятково важливими виявилися події, що відбувалися в національних республіках, особливо в Україні.

Конституційна реформа 1988 р. стала реальністю завдяки хибній переконаності компартійно-радянського апарату в тому, що він зберігатиме контроль з радянських, а не партійних високих посад. Відчуженість населення від влади і цілковита його залежність від державного патерналізму не становили для апаратників таємниці. І справді, вільні вибори у березні 1989 р. кандидатів на з'їзд народних депутатів СРСР принесли номенклатурі очікувану перемогу. В обраній Першим з'їздом народних депутатів Верховній Раді СРСР навколо М. Горбачова сформувалася «агресивно-слухняна більшість» (за виразом одного з лідерів демократів Ю. Афанасьєва), готова продовжувати «революцію згори», цілком традиційну для російської історії. Однак вибори в республіканські органи влади у березні 1990 р. показали, що в країні утворилося 15 центрів суверенної влади, які перебували в незрозумілих відносинах із загальносоюзним центром, зокрема — два в Москві. З проголошенням «перебудови» Росія висунулася в авангард демократичного руху. У протистоянні з горбачовською «агресивно-слухняною більшістю» на всесоюзних з'їздах народних депутатів сформувався блок керованих А. Сахаровим демократичних сил і номенклатурних працівників другого ешелону на чолі з Б. Єльциним. М. Горбачов і його команда зі зростаючим занепокоєнням спостерігали за активізацією політичного життя Росії. Голова Ради міністрів СРСР М. Рижков на засіданні політбюро ЦК КПРС у листопаді 1989 р. зауважував: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом»³¹.

Б. Єльцин не відмовлявся від наміру скористатися закладеними в Конституції СРСР і конституціях союзних республік демагогічними деклараціями про можливість виходу із Союзу, щоб усунути від влади загальносоюзний компартійно-радянський центр, тобто ліквідувати двовладдя, яке виникло в Москві після березневих виборів 1990 р. 12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про державний суверенітет Росії. Ст. 7 Декларації засвідчувала намір Б. Єльцина використати демагогічну конституційну норму про вихід із Союзу у протистоянні з союзним центром: «РРФСР зберігає за со-

³¹ *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства.* Москва, 2007. С. 99.

бою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві»³². Проте тривале суперництво М. Горбачова і Б. Єльцина закінчилося очікуваним компромісом: у квітні—липні 1991 р. в урядовій резиденції Ново-Огарьово було розроблено новий Союзний договір, підписання якого передбачалося у вересні або жовтні на з'їзді народних депутатів СРСР за участю делегацій союзних республік. На таємних зустрічах М. Горбачова з Б. Єльциним і Н. Назарбаєвим наприкінці липня було узгоджено, що Росія і Казахстан підпишуть договір раніше — 20 серпня — і поставлять таким чином решту республік перед фактом.

По-іншому після виборів до республіканських і місцевих органів влади у березні 1990 р. складалася ситуація в Україні. Демократичний блок (осередки Народного руху, Українська Гельсінкська спілка, “Меморіал” та ін.) не зміг протистояти компартійно-радянському апарату, що здобув очікувану перемогу. Номенклатура перемогла в усіх областях, за винятком Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. 85 % виборців Галичини, які перебували під репресивно-виховним пресом радянської влади два, а не три покоління, віддали свої голоси на місцевих виборах кандидатам від Демократичного блоку. У цьому регіоні утворився не властивий радянському ладу політичний феномен: антикомуністична радянська влада.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання почала працювати в постійному режимі — як парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли Верховна Рада була декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені її апаратом тексти законів, перед тим схвалені у секретаріаті ЦК КПУ. В ході роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість і опозиція. Переважну більшість здобули представники партійного і радянського апаратів, керівники промислових підприємств, голови колгоспів, тобто люди, які мали реальну владу у своїх виборчих округах. Влада в Україні, як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Проте його позиції в системі влади забезпечувалися тим, що він став головою Верховної Ради. У липні 1990 р., коли В. Івашко віддав перевагу посаді заступника генерального секретаря ЦК КПРС і залишився в Москві, Верховна Рада голосами 239 депутатів обрала на посаду свого голови секретаря ЦК КПУ Л. Кравчука. Після цього очолювану О. Морозом компартійно-радянську більшість українського парламенту стали називати «групою 239». Офіційна її назва («За суверенну радянську Україну») пішла в небуття.

До опозиційної Народної ради увійшло 125 народних депутатів, які представляли депутатські групи 21 області і Києва. Найбільше опозиційних депутатів надала Галичина — 43. Очолив опозицію І. Юхновський.

Російський приклад започаткував «парад суверенітетів», як іронічно назвали національно-визвольний рух ті, хто прагнув зберегти СРСР. Політичне

³² *История России XX века*. Москва, 2003. С. 342.

капітулянтство В. Івашка деморалізувало компартійно-радянську більшість і полегшило опозиції прийняти радикальний варіант Декларації про державний суверенітет. 16 липня 1990 р. український парламент поіменним голосуванням прийняв цей історичний документ. Ортодокс-комуністи, не упевнені в тому, хто переможе в Москві, вирішили покластися на власні сили, щоб зберегти владу. Декларацію про державний суверенітет України було схвалено майже всіма народними депутатами. Проти висловилися четверо, один утримався.

Намагання загальносоюзного і російського центрів, які порозумілися між собою, щоб підписати Союзний договір і цим зберегти багатонаціональну централізовану державу під облудною назвою Союзу Суверенних Держав, були зведені нанівець путчем найближчих співробітників М. Горбачова в ніч на 19 серпня 1991 р. Путч радикально змінив позицію президента Російської Федерації Б. Єльцина, який тимчасово перебрав на себе функції ізольованого в його кримській резиденції президента СРСР М. Горбачова. Провал заколоту змусив компартійно-радянську більшість в українському парламенті солідаризуватися з опозицією. Під акомпанемент повідомлень з надзвичайної сесії російського парламенту — про арешт В. Івашка, перепідпорядкування Радянської армії російському керівництву, опечатування приміщень ЦК КПРС тощо ортодокс-комуністи швидко «перекрашувалися» на суверен-комуністів. У ситуації надзвичайних заходів, ужитих Б. Єльциним щодо керівників КПРС, вони бажали відгородитися від Москви. Власна республіка, як вони сподівалися, мала залишитися під їхнім контролем. Тому на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. згруповані навколо Л. Кравчука суверен-комуністи підтримали Акт проголошення незалежності України, текст якого в основних рисах підготували напередодні увечері п'ятеро депутатів від Народного руху — В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Іван Заєць, Левко Лук'яненко і Сергій Головатий³³.

Можна дискутувати, наскільки путч співробітників М. Горбачова прискорив хід подій. Однак одностайне голосування на підтримку Акта проголошення незалежності 1 грудня 1991 р. засвідчує історичну роль України в розпаді Радянського Союзу.

³³ Кульчицький С. Діяльність В'ячеслава Чорновола у Верховній Раді України (1990—1991 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 23. Київ, 2018. С. 393.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абалкін Леонід 418
Абдуллаєва Зекіє 465
Аблямітов Ф. 467
Абрамов, контрадмірал 84
Абугов О. 127
Австралія 288, 289
Австрія 31, 114, 146, 209, 263, 288
Австро-Угорська імперія 225
Агамбен Дж. 9, 229
Аден 421
Аджубей О. 444, 475
Азія 26, 163, 173, 420, 421, 517
Азія Середня 272, 373, 468
Азовське море 470
Айхман А. 115
Аккерман, м. 213
Аккерманська обл. 214
Аккерманський пов. 214, 219, 515
Ак-Мечеть, с. 432
Ак-Шейх, с. 432
Алексій І, патріарх 371
Алексіяну Г. 109
Алпазов Рефат 471
Алтунян Г. 463
Алушта, м. 437
Альма, р. 448
Альтман І. 128
Америка 133, 276, 277, 282, 284,
289, 306, 307, 327
Америка Латинська 420, 421
Амері Карл 466
Амстердам, м. 485
Амурщина 343
Ангола 421
Андріївка, колонія 191
Андріяшик Р. 490
Андропов Юрій 415, 464, 493
Антики, с. 78
Антоненко-Давидович Б. 474
Антонеску Й. 109, 117, 118, 219,
234
Антонеску М. 109
Апанович О. 476
Арад Іцхак 280
Аргентина 288, 290
Аргуліс М. 125
Арендт Х. 36, 229, 233
Аристархова 85
Армстронг Дж. 150, 485,
Ардт Е. 99
Арсенич М. 169
Артюхов І. 94
Архангельська обл. 32, 302
Асанов Риза 471
Астраханська обл. 33
Астрахань м. 270
Аушвіц 116, 235, 285
Афанасьєв Ю. 519
Африка 420, 421
Аянське водосховище 448

Бабин Яр 131, 233, 278, 285
Бабій В. 93
Бабій І. 178
Багмут І. 474
Бадзьо Ю. 485
Бажан М. 475, 479, 516
Базилі Богдан 122
Байдарська долина 54, 449
Бакальчук Е. 127
Балаклава, м. 442
Балаклавський р-н 449, 465

- Балигород, с. 195
 Балицький Г. 162
 Балкани 133
 Балтія 64, 151
 Балтський округ 19
 БАМ 374
 Бандера С. 141, 147, 148, 149, 165, 178, 180, 197
 Баран В. 20, 292
 Бардіж Кіндрат 344
 Барнет Борис 236
 Барсенков О. 364
 Бартлет Дж. 306
 Бартов Омер 229
 Басюк Є. 154
 Батеро М. 127
 Батурин С. 483
 Бауер Є. 101
 Бах-Зелевські Е. фон дем 155
 Бахчисарай, м. 250, 446, 463
 Бахчисарайський р-н 448, 469
 Башкирська АРСР 275
 Бегма В. 89, 92, 162
 Безпалко О. 169
 Безуглий, генерал-майор 46
 Бек К. 259, 263
 Белжець, с. 105, 114, 122
 Белль Генріх 466
 Бельбек, р. 448
 Бельгія 79, 207
 Бен Метір, с. 288
 Бенеш Е. 273, 346
 Бердник Олесь 490, 492, 493
 Берегове, м. 116, 208
 Бережани, м. 122, 144
 Бережанський р-н 144
 Береза Картузька, м. 180, 181
 Березовський К.-А. 141
 Березька експозитура 209
 Берестейщина 347
 Берія Л. 57, 66, 70, 113, 138, 139, 212, 272, 408
 Беркгоф К. 102, 129, 247, 316
 Бернштейн Едуард 501
 Бесковирний 55
 Бессарабія 45, 46, 47, 104, 109, 117, 118, 141, 213, 214, 219, 220, 252, 295, 346, 347, 515
 Бельці, м. 213
 Бзура, р. 180
 Биківня, сел. 476
 Биков В. 65
 Бич Лука 344
 Бібрка, м. 195
 Бібрський р-н 144
 Бівор Е. 312, 315
 Біла Церква, м. 106
 Білецький Левко 124, 135
 Білецький Роман 124
 Білі Ослави, с. 161
 Білки, с. 195
 Білогірський р-н 408
 Білоголовка, с. 78
 Білограй, м. 110
 Білодід І. 479, 480
 Білокінь С. 21
 Білоконь 83
 Білопілля, м. 120
 Білорусія 30, 93, 104, 166, 167, 168, 213, 347, 367, 403, 516
 Білорусь 226
 Білорусь Західна 71, 210
 Білоруська РСР 32, 94, 175, 225
 Білоусов С. 359
 Білоцерківський р-н 399
 Більба Тарас 235
 Біляев Владімір 239
 Бірма 274
 Бірюкова Єлизавета 251
 Бірюк-Онлар, с. 432
 Блаженник, с. 194
 Блобель П. 107
 Бобров Л. 398
 Бовшів, с. 157
 Богодухівський р-н 84
 Богун І. 92
 Божевський А. 192
 Бойдуник О. 147
 Бойків О. 133
 Болгарія 7, 259, 322, 333, 369, 371, 515
 Болград, м. 46
 Болдижар С. 223
 Бомбінський К. 194
 Бомгард А. фон 108
 Борисенко М. 21
 Борисівка, с. 126
 Борки, с. 126
 Боровець-Бульба Т. 149, 150, 153, 155, 173, 191, 196
 Боровик М. 215, 216, 218, 244
 Боровницький Йосип 477

- Борщів, містечко 127
 Ботвин О. 387
 Ботошани, м. 146
 Браїлів, сел. 146
 Брайчевський М. 476, 491
 Брандон Р. 102, 103, 120
 Браунінг К. 232
 Браухіч В. фон 145
 Брежнев Леонід 316, 332, 375, 380, 387, 388, 389, 391, 392, 415, 458, 465, 481, 482, 486, 518
 Брест, м. 153, 210
 Брехем Р. 112
 Брехт Б. 476
 Бринський А. 162, 190
 Броди, містечко 93, 127
 Бродський Й. 308
 Брочек Ф. 122
 Бубновський М. 441
 Буг, р. 110, 118, 153, 220
 Буг Західний, р. 93, 94
 Буг Південний, р. 220
 Будапешт, м. 106, 112, 113, 259
 Буковина 109, 117, 118, 165, 168, 214, 219, 220, 223, 228, 234, 244, 252
 Буковина Південна 46, 47
 Буковина Північна 42, 45, 58, 117, 141, 213, 214, 222, 515, 273, 346, 515
 Булгаков, комбат 45
 Булгаков М. 508
 Булка С. 385
 Бурга В. 93
 Бурдас Дж. 309
 Бусол Я. 164
 Буськ, м. 195
 Бухарест, м. 109, 116, 220, 259
 Бухарін М. 509, 510, 511
 Бучацький р-н 144
 Бучач, с. 125

Вавринюк 125
 Вайс Крістіна 68
 Вайц І. 113
 Валаам, о-в 298
 Валієв 459
 Валківський р-н 84
 Вальчик О. 141
 Варм Шая 130
 Варшава, м. 52, 176, 181, 183, 189, 193, 200, 226, 259, 306
 Василевський О. 48, 285
 Василенко М. 359
 Васильєв В. 12
 Васюкова О. 28
 Ватикан 290, 371, 489
 Вагутін М. 48, 158
 Ватченко 487, 489
 Ватченко О. 390
 Ващук М. 478
 Вейганд М. 185
 Вейнік 423
 Велика Британія (Великобританія) 25, 89, 134, 135, 208, 289, 306, 309, 345, 371, 516
 Велика Україна 344, 348
 Велика Ялта 448, 449
 Великі Мости, с. 124
 Венесуела 288
 Верба, с. 194
 Вертюжани, с. 118
 Верховина, с. 198
 Вершигора П. 82, 89, 163
 В'єтнам 273, 421
 Вижницький р-н 169
 Виколаєв, с. 195
 Винниченко В. 360, 486, 487
 Виннички, с. 195
 Висоцьк, с. 153
 Вишків, с. 116
 Вільямс Б. 237
 Вінграновський М. 473, 475, 487
 Вінер-Нейштадт, м. 138
 Вінницька обл. 18, 55, 78, 337, 342, 385, 433
 Вінницький округ 19
 Вінниця, м. 31, 90, 101, 108, 111, 112, 146, 279, 281
 Вінніпег, м. 289
 Вінс П. 493
 Віола Л. 11, 25
 Вірук Степан 477
 Владинопіль, с. 194
 Возний Ф. 399
 Войков П. 352
 Войкулеску Г. 109
 Войнаровський 189
 Волга, р. 58
 Волинська обл. 20, 28, 168, 171, 201, 211, 424
 Волинь 43
 Волове, с. 116
 Вологодська обл. 302
 Володимир-Волинський, м. 104, 105, 153

- Володимир-Волинський р-н 49, 194, 202
 Володимирець, містечко 152, 190
 Володимирецький пов. 191
 Волосник Ю. 22
 Волошин Августин 208
 Волоща, містечко 144
 Воля, с. 194
 Воробець Ф. («Верещака») 154
 Воронежська губ. 227
 Воронежська обл. 32, 350, 433
 Вороний М. 474
 Воротников В. 467
 Ворошилов Климент 127, 439
 Ворошиловград, м. 86
 Ворошиловградська, обл. 33, 54, 55, 67, 75, 216, 293, 301, 322, 399
 Врецьона Є. 193
 Вронська Т. 16, 30, 275, 302
 В'ятрович В. 122, 129, 347
- Гаага, м. 68
 Габович О. 338
 Гаврилюк М. 192
 Гавришків Марія 302
 Гаджієв К. 364
 Гайвас Я. 138, 147
 Гайдріх Р. 103
 Гайовська Л. 169
 Гайсбюлер С. 116, 234
 Галич Олександр 466
 Галичина 43, 55, 93, 102, 114, 119, 120, 122, 127, 131, 146, 154, 155, 160, 176, 181, 195, 196, 216, 244, 247, 347, 372, 520
 Галичина дистрикт 124, 131, 216, 217, 229
 Галичина Східна 161, 175, 176, 178, 179, 182, 195, 197, 201, 203, 216
 Гаспра, смт 437, 449
 Геврич Я. 483
 Гегель Г. 99
 Гейер М. 8
 Гейко О. 493
 Гейльбрунн О. 88
 Гелена І, королева 118
 Геллер М. 14, 286
 Гель І. 483, 491
 Герасименко П. 135
 Герета І. 483
 Герінг Г. 216
 Гермайзе Й. 359
 Гессен В. 9
- Гефт М. 93
 Гілберг Р. 120
 Гімлер Г. 102, 103, 104, 216
 Гітлер А. 7, 30, 31, 52, 53, 56, 100, 103, 135, 208, 215, 216, 232, 235, 259, 263, 265, 279, 514, 515
 Глібовичі Свірзькі, с. 195
 Глобочник О. 105
 Глушко Юрій 344
 Гнатюк О. 228
 Гнівань, м. 120
 Гобіно Ж. 99
 Говоров Л. 285
 Гогохія Нані 27
 Голембевський М. («Ірка») 195
 Голембійовський М. 186
 Голіков П. 83
 Голь Ш. де 88
 Голобородько І. 406
 Головатий Сергій 496, 521
 Головка В. 15
 Голодрига П. 453
 Голувко Т. 176—178
 Гольчевський Ф. 110, 119, 123
 Гончар О. 475, 487—490, 494
 Гончарі, с. 195
 Горбачов Михайло 339, 376, 415, 493, 495—497, 519, 520
 Горбенко І. 66
 Горбенко М. 275
 Горбов В. 135
 Горбовий В. 187
 Гордієнко Г. 298
 Горинь Б. 483
 Горинь М. 483
 Горинь Михайло 521
 Горлиці, м. 110
 Горлівка, м. 235, 240, 401, 479
 Городенка, м. 120
 Городок Ягеллонський, м. 195
 Горохів, м. 153, 172
 Горохівський пов. 191
 Горська Алла 476
 Горті Міклош 114, 116, 209, 234
 Горький, м. 482
 Гот Г. 106
 Гоффманн Д. 27
 Гошовський В. 202
 Грабович Г. 377
 Грабовський С. 377, 378

- Гребе Г. 123
 Греція 79, 88
 Гречуха М. 441
 Григоренко Петро 457, 462, 463
 Гримайлів, сел. 146
 Гриневич В. 16, 31, 43, 44, 56, 282
 Гринь М. 483
 Гриньов Д. 409
 Грицай Д. 151
 Грицак Я. 7, 212, 217, 235, 259
 Грицюк В. 52
 Грицюк Г. 196
 Гришине, м. 72
 Грідіна І. 35, 247
 Грінченко Г. 243
 Гродня, м. 210
 Громико А. 467
 Гросс Я.Т. 210—213, 217
 Грубешів, м. 198
 Грубешівський пов. 189, 193
 Грубешівський р-н 195
 Грубешівщина 188
 Грузія 370, 404
 Грушевський М. 359, 360, 486
 Грушецький 288, 487
 Гудеріан Г. 96
 Гудзь Віктор 15
 Гудков А. 29
 Гузар Любомир 228
 Гулик С. 490
 Гулістан, м. 464
 Гуменна Докія 207
 Гунчак Т. 123, 129
 Гур'євська обл. 275
 Гурби, с. 158
 Гуржій І. 491
 Гуслистий К. 357, 359
 Гута Антоновецька, с. 191
 Гута Пеняцька, с. 196
 Гута Суходільська, с. 195
 Гута Ширецька, с. 195
 Гутисько, с. 195
 Гуштак М. 165
- Големєвський М. («Ірка») 198
- Давиденко А. 397
 Давидеску Г. 213
 Далекій Схід 270, 343, 421
 Даниленко В. 270
- Даніель Юлій (псевд.: Микола Аржак) 482
 д'Астье Е. 88
 Дашава, м. 321
 Дашкевич Я. 490
 Деак І. 248
 Дейч Я. 127
 Делетант Д. 118
 Демблін, м. 94
 Демідова Шура 249
 Демічев П. 467
 Дерев'янка Б. 495
 Держава Ізраїль 274
 Дермань, с. 190
 Десна, р. 91
 Десятин, с. 161
 Джадт Тоні 273
 Джанкой, м. 352, 437, 443, 446, 447
 Джейн 304
 Джексон 423
 Жемілев Мустафа 461, 463, 464, 468
 Джилас М. 340
 Джонс А. 225
 Дзівульський В. 125
 Дзюба Іван 475, 476, 483—485, 487
 Діксон Ч. 88
 Дін М. 246
 Діак І. 370
 Дніпро, р. 46, 329, 447
 Дніпровські пороги 329
 Дніпропетровськ, м. 54, 108, 279, 369, 421, 476, 488, 489
 Дніпропетровська обл. 33, 54, 81, 216, 301
 Дніпропетровщина 80, 84, 291, 489
 Дністер, р. 46, 118, 210, 146
 Добренко Є. 232
 Добрик В. 390
 Довгаль С. 145
 Довженко Олександр 265, 266, 284, 285, 397, 474, 475
 Догужієв В. 470
 Докаш О. 221, 223
 Долина, м. 144, 195
 Домко-Дембійський Л. («Ярослав») 194
 Донбас 87, 90, 224, 233, 246, 292, 302, 303, 320, 349, 369, 376, 382, 417, 445, 453, 456, 479, 514
 Донець, р. 83
 Донецько-Придніпровський пром. р-н 334
 Донеччина 11, 252, 291
 Донське, сел. 465

- Донської Марк 278
 Дорошенко Д. 145
 Досвітній О. 474
 Драч І. 475, 476, 483, 487, 494, 496, 497
 Дрезден, м. 239
 Дрезднер Наталія 124
 Дрогобицька обл. 20, 28, 141, 171, 211, 216
 Дрогобиччина 92, 144, 161, 165, 166, 397
 Дрозд В. 490
 Дубина К. 359
 Дубно, м. 122, 127, 144
 Дубровиця, м. 127
 Дужий М. 169
 Дужий П. 169, 171
 Дурново П. 505, 506
 Дюк Микола 250
 Дюрінг Є. 99
- Евола Ю. 100
 Еделе М. 296, 298, 308
 Едмонтон, м. 369
 Еллінгтон Дюк 307
 Ельгафен О. фон 108
 Емільчино, с. 92
 Енгельс Ф. 39, 355, 498, 499, 500, 503
 Епik Г. 474
 Епплбом Енн 218, 274, 288
 Ерастов Степан 344
 Еренбург І. 473
 Естонія 242, 259, 319, 427, 499
 Естонська РСР 32
 Еткінд А. 286
 Еттли К. 281
 Ефіопія 421
- Євпаторія, м. 352, 437, 446, 469
 Європа 8, 26, 41, 42, 99, 379, 394, 395, 416, 425, 492, 500, 517
 Європа Західна 474
 Європа Східна 119, 420, 414
 Європа Центрально-Східна 7, 223
 Єдинці, м. 118
 Єжов М. 18
 Єкельн Ф. 104
 Єкельчик С. 267, 268, 270, 276, 285, 396
 Єлизаветський округ 19
 Єлисаветський С. 128
 Єльцин Б. 519—521
 Єнісей, р. 323
 Єсип І. 33
 Єфремов С. 359
- Жданов Андрій 285, 409
 Житомир, м. 86, 101, 102, 106, 121
 Житомирська обл. 55, 166, 385, 433
 Житомирщина 107, 154, 156, 168
 Жмеринка, ст. 146
 Жовківський р-н 144
 Жуков Г. 45, 47, 58, 378
 Жулавський М. 187
 Журавно, сел. 44, 165, 166
- Забайкалля 373, 421
 Забайкальщина 343
 Забара, с. 191
 Забіла Н. 474
 Заболотня, с. 126
 Заброцький І. 407
 Забужко О. 377
 Загірці, с. 191
 Заглинки, с. 194
 Загорське водосховище 448
 Задністров'я 220
 Заєць Іван 521
 Закарпатська обл. 224, 339, 424
 Закарпатська Україна 208, 223, 224, 225, 295, 346, 515
 Закарпаття 114—116, 131, 165, 208, 209, 221, 223, 234, 238, 273. 345, 346, 346, 372
 Заленський З. 193
 Заливаха П. 483
 Замойщина 189
 Замостя, м. 110
 Запорожчина 156
 Зарецький Віктор 476
 Засулич Вера 282
 Засядько О. 297
 Західна Двіна, р. 52
 Західне Полісся 160
 Західний Сибір 323
 Збараський р-н 144
 Зваричевська М. 483
 Здолбунів, м. 92
 Здолбунівський, пов. 191
 Зелена, с. 161
 Зелений Клин 343, 344
 Зісельс Й. 493
 Зіядінов Ферид 471
 Златополь, с. 112
 Знамянка, м. 248
 Золочів, м. 144

- Зоннтаймер К. 100
 Зоря Ю. 70
 Зубкова Є. 398
 Зускін Веніамін 278
- І**
 Іваненко В. 311
 Іванишин В. 483
 Іванівка, с. 448
 Іванов Л. 94, 95
 Івановська обл. 32
 Івано-Франківськ, м. 250, 483
 Івано-Франківська (Станіславська) обл. 216, 242
 Івахів В. («Сом») 152, 191
 Івашко В. 520
 Іващенко Д. 483
 Івченко Б. 369
 Іза, с. 115
 Ізмаїл, м. 46, 213
 Ізмаїльська обл. 55, 214, 219, 218
 Ізмаїльський пов. 214, 219, 346, 515
 Ізобільненське водосховище 448
 Ізраїль 123
 Ізюмщина 83
 Ізяславщина 153
 Ілленко Ю. 369
 Ільюшин І. 186, 190
 Індія 274
 Індонезія 273
 Іран 42
 Іркутськ м. 270
 Ірчан М. 474
 Іспанія 7, 76
 Іспас, с. 169
 Італія 205, 333, 419, 464, 515
- Й**
 Йорданія 274
 Йосифа, ігуменя 124
- К**
 Кавказ 274, 292, 445, 446
 Кавказ Північний 58, 104, 323
 Кагане Давид 122, 124
 Каганов Ю. 377
 Каганович Лазар 283, 284, 359, 383, 491
 Казанець І. 387, 388
 Казахстан 229, 323, 370, 404, 467, 520
 Казимир Ян 179
 Калинець І. 475, 493
 Калінін М. 79, 515
 Калінінська обл. 32
- Каллаї М. 114
 Калотеску К. 109
 Калуш, м. 145
 Кальченко Н. 441
 Кальюлайд Керсті 242, 319
 Кам'янець-Подільська обл. 55, 406, 408
 Кам'янець-Подільський, м. 101, 105, 106, 112, 115, 166
 Кам'яногорське, с. 78
 Камінь-Каширський, м. 153
 Каменюха, колонія 191
 Камю А. 474
 Канаріс В. 134, 145
 Кандиба Іван 477, 478, 492, 493
 Кандиба-Ольжич О. 154
 Капоне Аль 309
 Капустянський М. 133, 142
 Караванський С. 366, 492
 Караганда, м. 270
 Карагандинська обл. 302
 Карамзін М. 427
 Карасубазар, с. 432
 Карело-Фінська РСР 32
 Карлтон Е. 207, 243
 Карпати, гори 157
 Карпатська Русь 106, 112, 344, 345
 Карпатська Україна 208, 209, 226, 230, 231, 252, 344, 345
 Карпатський край 168
 Карпов В. 372
 Карпович 171
 Касименко О. 359
 Каспицький Т. 180
 Касьянов Г. 485
 Катков Н. 441
 Катовіце, м. 200
 Кафка Ф. 474
 Кача, р. 448
 Качинський Лех 193
 Кей А. 238
 Кейтель В. 106
 Кемерово, м. 270
 Кемеровська обл. 275, 302
 Кеңдзъор Я. 490
 Кенез Пітер 304
 Кентій А. 88, 142, 148, 168
 Керестеш-Фішер Ф. 114, 115
 Керзон 176, 346
 Керч, м. 352, 432, 443, 445, 446, 456, 469
 Керченський п-в 446, 449

- Київ, м. 85, 91, 321, 339, 357, 482
 Київська Русь 360, 364
 Київська, обл. 31, 54, 55, 216, 244, 385, 399, 403, 433
 Київський округ 19, 215
 Київщина 28, 54, 156, 323
 Кириченко М. 435
 Кириченко О. 382, 383, 437, 439
 Китай 421, 516
 Ківерцівський р-н 201
 Кіпиш Іван 478
 Кіпр 419
 Кіровоград, м. 35, 235
 Кіровоградська обл. 54, 55, 245, 296, 307, 312
 Кіровоградщина 80, 156, 397
 Кіровська обл. 302
 Кісь О. 287
 Климишин М. 138, 147
 Климів І. («Легенда») 146, 147
 Клічев П. 282
 Клоков В. 75
 Клячківський Д. («Клим Савур») 171, 191
 КНДР 274
 Кобулов Богдан 141, 291
 Коваль М. 96, 218
 Коваль С. 192
 Ковель, м. 90, 91, 93, 127, 153, 210
 Ковельський пов. 191
 Ковінька О. 474
 Ковпак С. 82, 88, 89, 92, 93, 162, 163
 Ковч О. 124
 Козак М. («Смок») 170
 Козаченко В. 490
 Козелецький р-н 84
 Козельщина 70
 Козівський р-н 144
 Козма М. 114
 Колесники, с. 397
 Колима 270
 Коліков А. 409
 Колки, сел. 122
 Колодзінський М. 181
 Коломия, м. 120, 144, 210
 Колорадо 239
 Комарно, с. 165, 166
 Комі АРСР 270
 Комков П. 85
 Коморовський Т. 192, 193
 Кондюрін, політрук 45
 Конєв І. 285, 497
 Конєв С. 497
 Коник Б. 147
 Коновалець Є. 134
 Конюхи, с. 182
 Копелев Лев 466
 Копиленко О. 437
 Кордуба, священник 124
 Корєіз, с. 437, 449
 Користовка, с. 248
 Корнаї Янош 295
 Королівка, с. 125
 Коропецький І. 424
 Коростень, м. 90
 Коротенко П. 92
 Коротич В. 475, 487
 Коротченко Д. 279
 Кортеліси, с. 126
 Косик В. 129
 Косинка Г. 474, 487
 Косів М. 483, 490
 Косів, м. 144, 242
 Косов М. 476
 Костельник Г. 268
 Костенко Ліна 348, 475, 476, 483, 487, 490
 Костирченко Г. 232
 Костопіль, м. 153
 Костопільський пов. 191
 Косухін А. 93
 Кот Ф. 93
 Котельвський р-н 84
 Котельник Г. 268, 269
 Кох Еріх 150, 153, 215
 Коханський В. («Бомба») 194
 Коциловський Й. 197
 Кошиці, м. 209
 Кравченко В. 386
 Кравчук Л. 425, 520
 Краків, м. 110, 142, 143, 146, 306
 Краківське воєводство 176
 Красильников С. 36
 Красівський З. 493
 Красний сад, с. 191
 Краснодарський край 32, 467—470
 Красноярськ, м. 270
 Красовський Є. («Лех») 194
 Крать, с. 194
 Кременець, м. 122, 144, 153
 Кременеччина 153, 158
 Кривозя О. 124

- Кривуцький І. 198
 Крилов 403
 Крим 272, 274, 292, 324, 325, 343, 346, 349,
 350, 351—353, 431, 432, 434, 436, 438—
 456, 458—471
 Кримська Автономна Республіка (Кримська
 АРСР) 32, 274, 350, 432, 458, 470
 Кримська обл. 350, 351, 352, 416, 436, 438,
 440—445, 458, 460, 462, 464, 465, 467,
 469—471
 Кримський А. 373
 Кримський п-в 323, 325
 Кримські гори 448
 Криченко Гаврило 344
 Крокай В. («Сивий») 194
 Круглов О. 104, 128
 Крутов Р. 66
 Куба 421
 Кубанська Народна Республіка (КНР) 343,
 344
 Кубань 11, 322, 343, 344, 514
 Кубійович В. 110, 143, 197
 Кузнецова Є. 483
 Кук В. («Юрко», «Леміш») 147
 Кулик І. 75
 Куліченко М. 480
 Куліш 269, 270
 Куліш М. 474, 476
 Кульчицький З. 194
 Кульчицький С. 291, 361
 Куляк Микола 126
 Куляк Стефан 126
 Курило Т. 122
 Курман-Кемельчі, с. 432
 Куронь Я. 177, 187, 200
 Курська обл. 32, 350, 433
 Курята Зигмунт 122
 Курята Миколай 122
 Кутузов 269
 Кучер В. 216
 Кучеренко 85
 Кучино, с. 493
 Кучма Л. 376
- Лавренів 312
 Лаврів 122
 Ла-Манш, протока 422
 Лариндорф, с. 432
 Лассаль 282
 Латвійська РСР 32
- Латвія 120, 259, 427, 499
 Латинська Америка 420, 421
 Лауер В. 102, 119, 217
 Лахузен Е. 134
 Лашт Фані 122
 Лебедева Н. 45
 Лебедеь М. («Максим Рубан») 147
 Левицький Б. 183, 187
 Левицький К. 145
 Левін Курт 124
 Левін Марк 77, 225, 231
 Левченко Ю. 216
 Лекка Р. 109
 Ленін Володимир 53, 378, 461, 463, 472, 473,
 480, 498, 499, 502, 503—511, 516
 Ленінград, м. 32, 482
 Ленінградська обл. 32
 Ленінський р-н 469
 Ленкавський С. 129, 183
 Лена, р. 323
 Липче, с. 114
 Лисенко О. 247
 Лиски, с. 194
 Лисяк-Рудницький І. 351, 361, 439, 440, 351,
 361, 439, 440
 Литва 120, 259, 427, 439, 499
 Литвин В. 425
 Литвин К. 269
 Литвин Ю. 493
 Литвинчук І. («Дубовий») 153, 191
 Литовська РСР 32
 Лібер Джордж 8, 206
 Лібович Олександр 477
 Лівадія, сел. 449
 Ліван 274
 Лісовий В. (псевд. Антін Коваль) 485, 486, 491
 Лісовий В. 490
 Ліський пов. 199
 Лобко В. 480
 Логвин М. 476
 Лозицький В. 88
 Лондон, м. 185, 187, 192, 193, 485
 Лопатин, м. 195
 Лопатинський Ю. («Шейх») 198
 Лопушни, с. 195
 Лось Ф. 491
 Луганщина 252
 Лук'яненко Левко 477, 478, 492—494, 496,
 521
 Лук'янов А. 467

- Лукаш М. 490
 Луцьк, м. 104, 105, 112, 122, 127, 144, 153, 155, 483
 Луцький О. 155
 Луцький пов. 191
 Луцьків Василь 477
 Львів, м. 71, 90, 105, 210, 211
 Львівська обл. 20, 28, 159, 171, 216, 250, 301, 408, 416, 477, 520
 Львівське воєводство 176
 Львівський округ 195
 Львівщина 71, 92, 144, 161, 168
 Любачів, м. 198
 Люблін, дистрикт 105
 Люблін, м. 93, 110
 Люблінщина 197, 198
 Любомль, м. 127
 Любомльський пов. 191
 Люксембург 207
 Люстігер А. 272
 Лядова, р. 220
 Ляйбранд Г. 138
 Лялін П. 441
 Ляковська Світлана 23
 Ляудіс К. 82
- Магнітогорськ, м. 292
 Магобінське водосховище 445
 Магочій П.-Р. 110
 Маївський Д. 147, 169
 Майдан, с. 116
 Макаров В. 92
 Максимов І. 141
 Макухін 55
 Маланчук В. 482
 Маленков Г. 327, 383, 406, 439
 Маликов С. 93, 162
 Малинкович В. 493
 Малишко О. 479
 Малін В. 388
 Малопольща 188
 Малопольща Східна 176, 179
 Мамут Муса 455, 465
 Маневичі, с. 127
 Манжула Степан 344
 Маняк В. 490
 Мар'яна 207
 Марамороська експозитура 209
 Маргуліс М. 125
 Маринович Мирослав 492, 493
- Маріуполь, м. 251
 Маріупольський округ 19
 Маркс К. 39, 282, 355, 498, 499, 500—501, 503—504, 515
 Маркулешти, с. 118
 Мармарощина 346
 Мароморощина 115
 Марочко В. 13, 22
 Мартиненко О. 483
 Масандра, сел. 449
 Масляк О. 122, 125
 Масол В. 417
 Масютко М. 483
 Масага Анна 126
 Матла З. 147
 Матусевич Микола 492, 493
 Медведєв Д. 150, 162
 Медведь М. 152
 Мейєр А. 107
 Мелашин Гордій 344
 Мельник 408
 Мельник А. 141, 142, 143, 145, 155
 Мельник М.
 Мельник Я. 89, 168
 Мельник, директор 408
 Мельники, с. 245
 Мельников Л. 382, 407
 Менкуш Я. 483
 Ментке, с. 195
 Ментон В. де 100
 Меркулов В. 297
 Мехліс А. 182
 Мешик П. 141
 Мешко Оксана 492
 Микитенко І. 474
 Миколаївська обл. 54, 55, 385, 440
 Миколаївський округ 19
 Мирон Д. («Орлик») 141, 147
 Мироненко Арсеній 245
 Мирослав Є. 171
 Мирошниченко 265
 Михайлишин 55
 Михайлов 55
 Михайлов Ф. 162
 Міжгірщина 114, 116
 Мізерний В. 165
 Мізоч, сел. 127
 Міллер Гленн 307
 Мінк Ж. 203
 Місхор, с. 437, 444

- Місюра М. 127
 Мітринга І. 147, 183
 Міхман Д. 98, 113
 Міщанин В. 224
 Мовчан О. 15
 Мозохін О. 266
 Моїсєєв 445
 Мокра, с. 180
 Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка 347
 Молдавська Радянська Соціалістична Республіка 214, 219, 225
 Молдова 226, 259
 Молотов В. 142, 213, 346, 383, 439, 514
 Молотовська обл. 275, 302
 Монголія 421
 Моргун П. 483
 Мордовія 270
 Мороз В. 483, 490
 Морозов К. 373
 Москва, м. 26, 27, 46, 47, 70, 79, 129, 135, 141, 152, 162, 178, 186, 190, 199, 210, 214, 223, 226, 260, 262, 265, 268, 274, 287, 290, 295, 306, 317, 318, 321, 322, 324, 332, 345, 351, 353, 358, 359, 362, 371, 376, 386—389, 391, 397, 416, 417, 424, 439, 440, 460, 462, 463, 464, 467, 468, 470, 480, 482, 492, 520, 521
 Московська обл. 32
 Мотика Г. 129, 182, 190
 Моценко 85
 Мукачеве, м. 208, 239, 346
 Мурманська обл. 32
 Мусієнко І. 214, 215
 Мушкетик Ю. 494
 Мюнхен, м. 208, 485

Набулсі К. 236
 Надвірна, с. 161
 Наддніпрянщина 158, 185
 Наддністрянщина 220
 Назар Марія 126
 Назарбаєв Н. 520
 Назаренко І. 441
 Найман Самуель 130
 Наймарк Н. 97
 Наконечний Є. 129
 Нарвселіус Е. 243
 Наумов В. 161, 162
 Наумов М. 92

 Нахманович В. 98
 Невський Олександр 269
 Неделько 31
 Некрасов В. 490
 Некрич Олександр 466
 Нестерова Т. 39
 Нечорнозем'я 374
 Нижньогірськ, м. 446
 Нижня Апша, с. 114
 Нідерланди 207, 263, 289
 Нікалайчик Д. 94
 Нікарагуа 421
 Нікітенко К. 28
 Нікітченко В. 463, 485
 Нікіфоров М. 227
 Ніксон Р. 464
 Німеччина 7, 9, 31, 42, 43, 48, 49, 52, 53, 60, 68, 77, 99, 101, 106, 114, 128, 133—135, 138, 140, 142, 145, 147—149, 151, 155, 164, 173, 180, 182, 183, 186, 192, 198, 205, 209, 210, 215—218, 233, 237, 238, 253, 258, 272, 273, 285, 288, 289, 307, 333, 356, 394, 401, 485, 501, 506, 514, 515
 Німеччина Східна 424
 Новакович Б. 114, 209
 Новий Сонч, м. 110
 Нові Стрілища, с. 165
 Новоград-Волинський, м. 105
 Ново-Кілійський пов. 219
 Новопсковський р-н 399
 Новосибірськ, м. 482
 Новострілки, с. 166
 Нольтке Е. 99
 Норвегія 208, 263
 Норильськ, м. 270
 Нью-Йорк, м. 466
 Нюрнберг, м. 100, 238

Обертин, сел. 120
 Овсієнко В. 493
 Овчаренко Ф. 488
 Оглоблін К. 83
 Одеса, м. 130, 220, 231, 239, 305, 401, 440, 476, 478
 Одеська обл. 33, 54, 55, 104, 296, 301, 322, 339, 398, 401, 404, 416, 440,
 Одеський округ 19
 Одуха А. 93
 Озерне, с. 449
 Озерний М. 483

- Октябрський Ф. 51
 Окулицький Л. 186
 Олевськ, м. 86, 120
 Олексенко С. 88, 93
 Олендорф О. 117
 Олесь О. 474
 Олеськ, с. 172, 194
 Олика, сел. 112
 Олійник Б. 158, 475, 494
 Олійник М. 158
 Олійник П. («Еней») 153
 Ольга 248
 Ольга (зі Знам'янки Кіровоградської обл.) 307
 Ольжич О. 135, 147
 Ольшанський 408
 Омельченко Т. 143
 Омелянович-Павленко М. 142, 143
 Омеров Марат 461
 Орвел Дж. 13
 Орлов Ю. 492
 Орловська обл. 32, 433
 Оршиківці, с. 155
 Осадчий М. 483, 493
 Осадчук П. 494
 Осипов 85
 Осіюк 31
 Острог, м. 111
 Осьмак К. 163
 Офіцинський Р. 216, 225
 Охнівка, с. 194
- П'ясецька М. 241
 Павличко Дмитро 475, 488, 494
 Павлишин Л. 152
 Павлів, с. 477
 Павлов 30
 Павлоград, м. 421
 Павлокома, с. 198
 Пагіря О. 27, 209
 Паздерський М. («Сірій») 198
 Пайпс Р. 507
 Пакистан 274
 Палажченко Леонід Іванович 341
 Палідович М. 184
 Панкратова Г. 357, 359
 Панська Долина, р. 126
 Паньківський К. 125, 145
 Параджанов Сергій 483, 484
 Париж, м. 176, 439, 466, 485
 Паросля, с. 190
- Партизанське водосховище 448
 Пасічна, с. 161
 Пастернак 189
 Пастушенко Т. 66
 Патриляк І. 144, 215, 218
 Пащенко О. 358
 Пекін, м. 485
 Пелікан Іржі 466
 Пельвецький А. 266
 Первомайський Л. 475
 Перегіняк Г. 152
 Перемиський пов. 199
 Перемишль, м. 125, 210
 Перемишляни, м. 195
 Перемишлянський р-н 250, 477
 Перемишлянина 195, 198
 Переривський-Данишук І. («Гарматюк») 171
 Пермська обл. 493
 Петлюра С. 169, 360
 Петренчиха Ліза 249
 Петро І, імператор 370
 Петровський-Штерн Й. 110, 121
 Петроград, м. 502, 504
 Перацький Б. 178
 Петухов К. 387
 Пир'єв Іван 78
 Писарева Воля, с. 194
 Південна Бессарабія 42, 346
 Південний американський континент 290
 Південний Буг, р. 220
 Південноукраїнський канал 447
 Південь Росії 218
 Північна Буковина 42
 Північно-Кримський канал 448, 449
 Підгаєцький р-н 144
 Підгайці, м. 125
 Підгорний Микола 383, 386—388, 441, 481
 Підкамінь, сел. 196
 Підкарпатська Русь/Карпатська Україна 112, 208
 Підкарпатська Україна 234
 Підлубний В. 223
 Підляштя 160, 181, 189, 194, 347
 Пій XII, папа Римський 124, 197
 Пілсудський Ю. 176, 177
 Пінськ, м. 153, 210
 Пінчук 409
 Пінчук Ізраїль 126
 Піскуровичі, с. 198
 Плетц А. 99

- Плящ Л. 463, 491, 493
 Погорський Г. 193
 Погребняк П. 390
 Подунав'я 221, 226
 Позичанюк Й. 169
 Покровський І. 92
 Поладійчук Р. 183
 Полісся 92, 104, 142, 152, 160, 170, 347
 Полтава П. 169
 Полтава, м. 123
 Полтавець-Остриця І. 142
 Полтавська обл. 54, 55, 216, 276, 296, 342, 399, 401
 Полтавщина 84, 156
 Поль Д. 106, 107, 119
 Польська держава 184
 Польща 88, 89, 93, 94, 102, 106, 110, 114, 117, 119, 120, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 142, 166, 175—178, 180, 183, 184—187, 189, 193, 196, 199, 200—202, 205, 210, 213, 219, 225, 226, 228, 231, 238, 242, 259, 274, 288, 289, 303, 322, 333, 345—347, 357, 368, 424, 491, 499, 514
 Польща Центральна 182
 Поля Д. 129
 Полянський О. 11
 Помор'я 180
 Пономаренко П. 88, 94
 Пономарів О. 373
 Попович Т. 109
 Попудренко М. 89
 Постишев Павло 28
 Потічний Я. 147
 Потурів, с. 182
 Прага, м. 259
 Приазов'я 57
 Прибалтика 58, 213, 459, 519
 Придніпров'я 320, 369, 417
 Придністров'я 220, 347
 Придунайський край 214
 Прикарпаття 161, 168, 335
 Приморщина 343
 Прип'ять, р. 91
 Прихориле, с. 195
 Прісланд Д. 421
 Прокоп Мирослав 147, 169, 480
 Пронюк Є. 485, 491
 Проскурів, м. 111, 146
 Пруссія 46, 47
 Пруссія Північна 200
 Пруссія Східна 347
 Прут, р. 213
 Прютцман Г.-А. 108
 Пузакін М. 433
 Пукацький Ф. («Гзимса») 194
 Пустовойтов 85
 Путивль, м. 70
 Путильський р-н 223
 Пушук І. 201
 Рава-Руська, м. 93, 94
 Радехівський р-н 477
 Радянський Союз 402, 417, 420, 421—423, 427, 452, 453, 474, 477, 482, 483, 485, 486, 498, 514, 515, 517—519
 Разумовський Г. 467
 Райхенау В. фон 106
 Раківці, с. 195
 Ратцель Ф. 99
 Рафалівка, с. 127
 Ределіх Ш. 122
 Рейтер Л. 127
 Рейх (III Рейх, Третій Рейх) 83, 97, 100, 101, 103, 104, 106, 112, 121, 133, 143, 149, 150, 155, 216—218, 229, 237, 345
 Рейхскомісаріат Україна 112, 215—217
 Рекотов П. 219
 Ремарк Е.М. 474
 Рендулич Л. 82
 Республіка Корея 274
 Рибалка І. 409
 Рибченко Л. 245
 Ривак В. 183
 Ридз-Смігла Е. 180
 Рижков М. 519, 591
 Рильський М. 474
 Рим, м. 485
 Ріббентроп 346, 514
 Рівне, м. 215, 226
 Рівненський, пов. 191
 Рідль Й. 106
 Річ Посполита (Річпосполита) II 43, 189
 Ров, р. 220
 Ровенська (Рівненська) обл. 28, 211, 424
 Ровецький С. 185
 Ровно, м. 86
 Рогатин, містечко 127
 Рогатинський р-н 157
 Рогачов П. 480
 Рогинець М. 405

- Рогоза В. 494
 Розважів, м. 94
 Роздольненський р-н 469
 Розенберг А. 100, 134, 138, 151, 153, 215
 Розумовський Г. 467
 Роман, дід 249
 Романовський В. 193
 Романченко 85
 Романюк В. 493
 Російська імперія 9, 219, 225, 317, 343, 344, 355, 371, 499, 515
 Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР) 58, 104, 295, 324, 325, 350, 351, 416, 423, 432, 437—439, 441, 458, 467, 471, 486, 519
 Російська Федерація 68, 252, 427
 Росія 320—322, 325, 334, 344, 348, 350, 352, 355—362, 364, 366, 367, 371, 372, 374—376, 383, 422—424, 427, 436, 438, 440, 491, 498, 499, 502, 503—507, 509, 512, 513—514, 516, 519—520
 Ростовська обл. 32, 104, 383, 433
 Ротфельд Даніель Адам 124
 Руденко М. 475, 492, 493
 Руденко, підпільник 85
 Руднев С. 161
 Ружа-Годес 278
 Румунія 47, 51, 89, 102, 109, 114, 116—118, 132, 139, 146, 151, 166, 206, 208, 213, 219—221, 223, 225, 242—242, 259, 288—289, 306, 322, 333, 245, 346—347, 514—515
 Румунське королівство 220
 Рундштедт Г. фон 106
 Русин І. 483
 Рьокк Маріка 303, 304
 Рябовіл Микола 344
 Рязанська обл. 32, 350

 Сабата М. 78
 Сабуров О. 82, 88, 89, 154
 Савур Клим 161
 Сагринь, с. 193, 195
 Садовська Г. 483
 Сайфулін Ю. 214
 Салай М. 92
 Самбір, м. 124, 210
 Самбірщина 163
 Сана Е. 68
 Санцевич А. 491
 Сарненський, пов. 191, 210
 Сарненщина 152
 Сарни, м. 90, 127
 Сатановський Р. 92
 Сахаров Андрій 465, 466
 Сватівський, р-н 399
 Свердлін М. 480
 Свердловська обл. 275, 292, 302
 Свєрстюк Євген 476, 493
 Свєрчевський К. 200
 Свєшніков, стахановець 396
 Свідзинський А. 325
 Світличний Іван 473, 476, 483, 490, 491, 493
 Святошине, с. 298
 Севастополь, м. 86, 230, 432, 435—437, 444, 449, 450, 452, 455, 456, 469
 Сейтлер, с. 432
 Селисько, с. 195
 Семенівка, с. 195
 Семенюк Степан 287
 Семичасний В. 393
 Сенік-Грибівський О. 147, 149
 Сенін І. 441
 Сенкевич Г. 179
 Сенченко І. 284
 Сенявська О. 64
 Сергієнко В. 66
 Середземноморська акваторія 431
 Середня Азія 272, 373, 468
 Семашко Владислав 191, 192
 Семашко Єва 191, 192
 Серов І. 139, 141
 Сибір 11, 272, 290, 323, 348, 349, 373
 Сидор В. 153
 Симеїз, с. 437
 Симоненко Василь 473—476
 Синевір, с. (Міжгірщина) 114
 Синявський Андрій (псевд.: Абрам Терц) 482
 Сирія 274
 Сікорський В. 161, 186
 Сілиськи, с. 198
 Сільвер Ельза 125
 Сімферополь 93, 352, 437, 441, 442, 445, 446, 448, 450, 463, 464, 469
 Сімферопольське водосховище 445, 448
 Сімферопольський р-н 465, 469
 Скаба А. 475, 491
 Скирда М. 84
 Склокіна І. 266
 Сколе, с. 165, 166
 Скоморохи, с. 46

- Скоропадський П. 133, 142
 Слабошпицький М. 494
 Слабченко М. 359
 Славін А. 357, 359
 Славутчина 153
 Слинько І. 75, 76, 162
 Сліпий Й. 145
 Слободян С. 169
 Слобожанщина 155
 Слов'ятин, с. 182
 Случ, р. 153
 Смоленська обл. 32
 Смолич Ю. 475, 490
 Снайдер Т. 12, 101
 Собес'як Ю. («Макс») 126
 Соболев М. 386
 Сокирниця, с. 115
 Сокиряни, містечко 118
 Соколов М. 21
 Сокульський І. 493
 Соломон П. 312
 Солотвин, сел. 115
 Сонячна Долина, с. 446
 Сорокін Питирим 62
 Сосницький С. 441
 Сосяра В. 270, 475
 Сотирович Драган («Дража») 195, 198
 Союз Радянських Соціалістичних Респуб-
 лік, Союз РСР (СРСР) 240, 272, 274,
 280—282, 284, 288—293, 295, 297—298,
 301—305, 308—309, 311—312, 314, 318,
 320—325, 327—342, 346—351, 353, 355—
 379, 381, 384, 387—389, 391—400, 402,
 404, 408, 409, 412—419, 420—428, 432—
 442, 447, 450—453, 456—459, 461—471,
 474, 477, 479—485, 490, 492—493, 496,
 508, 514, 516—521
 Спенсер Г. 61
 Спіноза 282
 Сполучені Штати Америки (США) 89, 118,
 133, 288, 289, 326, 331, 342, 415, 419—421,
 423, 427, 464, 466, 480, 485, 493, 516, 518
 Ставка, с. 194
 Ставочок, с. 194
 Сталін Й. 7, 12, 25, 26, 47, 52, 53, 57—59,
 65, 79, 81, 86, 88, 160, 162, 183, 186, 199,
 230, 232, 233, 236, 265—269, 272, 274,
 275—279, 283—285, 299, 308, 310, 323,
 324, 327, 345—347, 358, 361, 371, 375,
 378, 382, 383, 396—397, 406, 409, 410,
 423, 425, 439, 440, 449, 472, 473, 498, 514,
 516—518
 Сталіне (Донецьк), м. 19, 91, 245, 398
 Сталінська обл. 33, 55, 72, 75, 84, 216, 235,
 293, 296, 322, 401
 Станіслав, м. 114, 120
 Станіславів (Івано-Франківськ), м. 250
 Станіславівщина 93, 130, 141, 144, 145, 157,
 159, 165, 166
 Станіславська (Івано-Франківська) обл. 20,
 28, 171, 211, 216, 242
 Станіславське воєводство 176
 Старий Крим, сел. 446
 Старинов 92
 Старинов І. 76, 161
 Старобільськ, м. 70
 Старобільський округ 19
 Старо-Кримське водосховище 445, 449
 Старух Я. 169
 Статінов А. 470
 Стахів Є. 138, 147
 Шашков М. 85
 Стельмашук Ю. («Рудий») 153, 171, 192
 Степан, староста 244
 Степанченко П. 169
 Степаняк М. («Сергій») 148, 164, 192
 Стеценко С. 247
 Стецько Я. 129, 144
 Стігліц Джон 425
 Стойко В. 356
 Стояновський 55
 Стриженець, с. 195
 Стрий, м. 126
 Стрийський пов. 126
 Строкатова Ніна 492
 Строкатова-Караванська Н. 493
 Строкач 92
 Строкач Т. 66, 161, 162
 Струєв О. 405
 Ступак Онисим 344
 Ступницький Л. 153
 Стус В. 475, 479, 491, 493
 Суворов 269
 Судакський р-н 446, 469
 Судетська область 209
 Сумська обл. 54, 55, 87, 216, 337, 342
 Сумщина 78
 Супруненко М. 359
 Суркін М. 446
 Сусленський Я. 123

- Суслов М. 459
 Сушко М. 134
 Сушко Р. 142, 145
 Схід 435
 Схід України 56, 168, 222, 235, 259, 300, 301
 Східна Європа 7, 119, 210, 227, 287, 291, 347, 420, 424
 Східна Малополюща 176
 Східна Словаччина 224, 225
 Східний Донбас 514
 Сціборський М. 133, 135
 Сянік, м. 110, 198
 Сяніцький пов. 199
- Таганрог, м. 514
 Таджикистан 467
 Тамбовська обл. 433
 Танюк Лесь 476
 Тарасів, гаївка 195
 Таратуто М. 162
 Тарзан 303, 304
 Таряник О. 469
 Татарська АРСР 435, 458
 Ташкент, м. 464, 467
 Ташкентська обл. 461, 463, 465
 Твардий З. («Тшаска») 194
 Твардовський Б., архієпископ 197
 Твердохліб С. 178
 Твіст Олівер 309
 Теліга О. 147, 148
 Тельнюк С. 494
 Тепляков А. 21
 Терєбінь, с. 195
 Терєбовля, м. 125
 Терєбовлянський р-н 144
 Терен В. 494
 Тернопільська обл. 20, 28, 55, 141, 168, 171, 211, 216, 301, 407, 424, 520
 Тернопільське воеводство 176
 Тернопільщина 144, 153, 158, 166
 Тесленко 83
 Тимошенко С. 42
 Тимчій-Лопатинський В. 138
 Тинне, с. 170
 Типпа Ахтем 471
 Титаренко Ю. 386
 Тихий океан 376
 Тихий Олексій 492
 Тичина П. 475
 Тожецький Р. 122, 184
- Токарський В. 20
 Топор Й. 109
 Торунь, м. 116
 Трайхер Ю. 100
 Трансністрія 102, 109, 117—119, 131, 220, 226, 234, 238
 Трєпак А. 216, 217
 Тримбальський Я. 193
 Трієст м. 287
 Тронько 490
 Тронько Петро 417
 Троцький А. 498, 499, 508
 Троянів, с. 107
 Трумен Г. 281
 Тулуб З. 474
 Тульська обл. 32
 Тумаркін Н. 249
 Туніс 288
 Туптинь, с. 190
 Турбай Г. 408
 Туреччина 357, 431, 454, 464
 Турковичі, с. 195
 Турчманович М. 183
 Тутов В. 386, 387
 Тучин, с. 126, 127
 Тшєсланець, колонія 122
 Тюменська обл. 302
 Тютюнник Г. 475, 488
 Тячів, м. 115
 Тячівщина 114
- Угорщина 42, 89, 102, 104, 106, 112, 113, 115, 116, 131, 165, 166, 205, 208, 223, 234, 253, 263, 273, 306, 333, 345, 346, 369, 515
 Ужанська експозитура 209
 Узбекистан 350, 370, 404, 459, 464, 466—468
 Україна 8, 11, 18, 19—20, 22—24, 27—28, 30, 34, 36, 47, 50, 51, 58, 68, 72—76, 79, 91—94, 97, 98, 101, 102, 104, 105, 107—1011, 117, 118, 121, 123, 124, 128, 129, 131, 133—135, 138, 143, 144, 147—149, 151, 154—155, 158—159, 161—164, 167—170, 172—174, 183, 185—187, 207—219, 221—226, 228—239, 245, 252, 257, 259, 261, 262, 265, 270, 271, 277, 279—287, 289—292, 294—295, 298—308, 316, 318—325, 328, 329, 332—341, 343—354, 356—361, 365—370, 373—390, 402, 403, 415—427, 436, 438—440, 442, 445, 447,

- 452—461, 467, 469, 471, 474—479, 481—496, 510, 514—521
- Україна Західна 55, 70, 71, 139, 145, 151, 211, 214, 221, 236, 262, 269, 275, 300, 348—349, 476
- Україна Лівобережна 90
- Україна Південна 56, 353
- Україна Правобережна 87
- Україна Східна 221, 300, 353
- Українська Далекосхідна Народна Республіка (УНДР) 343, 344
- Українська Радянська Соціалістична Республіка, Українська РСР (УСРР/УРСР) 32, 33, 178, 346—351, 353, 358—359, 360, 368, 385—386, 388, 390—392, 395, 397, 398, 404, 405, 407, 412, 415, 417, 427—428, 434, 436—471, 477—489, 491, 494, 517, 520, 521
- Українська Соборна Суверенна Держава 174
- Умань, м. 57, 108, 121
- Умеров Сейт-Амзі 461
- Унтилівка, ст. 146
- Урал 323
- Усманходжаєв І. 467
- Успенський р-н 85
- Уссурійський край 343
- Уфа, м. 357
- Ушаков В. 92
- Федоров А.** 442
- Федоров І.** 89
- Федоров О.** 162
- Федорчук В.** 393
- Федосєєв Пьотр** 270
- Федотов Г.** 343
- Феодосія, м.** 86, 443, 445, 446
- Ферганська долина** 468
- Філімонов Олександр** 344
- Філіпковський В.** («Часи», «Янка») 195
- Філіппіни** 274
- Фіхте Й.** 99
- Фіцпатрік Ш.** 77
- Фішман** 278
- Фіялка М.** («Сокіл») 194
- Флейш Шия** 122
- Фокшани, м.** 146
- Форос, сел.** 449
- Фрайдорф, с.** 432
- Франк Г.** 110
- Франклін Бенджамін** 62, 63
- Франко Г.** 186
- Франко Зіновія Тарасівна** 485, 490
- ФРН** 419, 427
- Фьорстер Ф.** 116
- Фюрст Дж.** 304, 309
- Хайнцен Дж.** 310, 311, 312
- Халхин-Гол, р.** 64
- Хапаєва Д.** 286
- Харків, м.** 54, 55, 482
- Харківська обл.** 19, 83, 322, 339, 342, 408, 416
- Харківський округ** 19
- Харківщина** 33, 78, 321, 389, 421
- Хасан, оз.** 64
- Хасевич Н.** 169
- Хвильовий М.** 486
- Хемінгуей Е.** 474
- Херсонська обл.** 216, 301, 399, 406, 440, 468
- Херсонський округ** 19
- Химка І.** 122
- Химчук П.** («Бистрий») 165
- Хитриченко І.** 92
- Хікс Дж.** 278
- Хмельницька обл.** 153, 337, 385, 424
- Хмельницький Богдан** 183, 269, 356, 357, 491
- Хмельницький, м.** 111
- Хмільник, м.** 111, 120
- Холквіст П.** 8
- Холм, м.** 93, 110
- Холмська земля** 195
- Холмська обл.** 346
- Холмщина** 160, 180, 181, 188, 190, 194, 201, 346
- Хомишин Г.** 197
- Хортиця, о.** 389
- Хотинський пов.** 214, 219, 346, 515
- Хрестище, с.** 421
- Хрущов Микита** 94, 162, 239, 358, 362, 381—385, 386—389, 391—393, 395, 397, 398, 408, 433, 436, 438, 439, 458, 473, 476, 478, 489, 517—518
- Хупер С.** 312
- Хуст, м.** 209
- Царинник М.** 129
- Царук Я.** 194, 202
- Цейлон** 274
- Центральна Європа** 7, 210, 223, 225, 259, 287, 291, 300, 301, 345, 420, 500
- Цеслінський В.** («Пьотрусь») 194
- Цимбалова Н.** 399

- Ціммельс-Тропе К. 125
 Цмоц 141
- Ча**
 Чапаєв 304
 Чауссі Х. 93
 Челябінська обл. 292
 Чемберлен Х. 99
 Чендей І. 490
 Чепіга В. 94
 Чеплен Р. 99
 Черемсинов Г. 14
 Черепин, с. 195
 Черкаси, м. 476
 Черкаська обл. 337, 342
 Черминський В. («Яструб») 194
 Черненко Костянтин 415
 Чернишов Г. 312
 Чернівці, м. 109, 117, 121, 127, 213, 219
 Чернігівська обл. 87, 216, 337, 385, 397
 Чернігівщина 31, 66, 84
 Чернівецька обл. 56, 169, 171, 214, 219, 222, 339
 Черчилль В. 281, 287
 Чехія 208, 306
 Чехословаччина 89, 114, 132, 133, 135, 208, 239, 242, 273, 288, 322, 333, 346, 424, 483, 490, 514
 Чигиринський р-н 245
 Чижов С. 94
 Чирчик, м. 463
 Читинська обл. 302
 Чичибабін Б. 490
 Чишевська Яніна 250
 Чишки, с. 195
 Чкалов 304
 Чоп, м. 209
 Чорне море 470
 Чорнів В'ячеслав 483, 485, 490, 491, 493, 494, 496, 521
 Чорноморська акваторія 431
 Чорноморський р-н 469
 Чорноморщина 344
 Чорноріченське водосховище 445, 449
 Чортків, м. 114
 Чортківський пов. 125
 Чортківський р-н 144
 Чубаров Рефат 471
 Чубатий М. 483
 Чугуївський р-н 84
 Чуднів, м. 120
- Чу**
 Чуковська Лідія 466
 Чумак В. 474
 Чураєв В. 386, 387
 Чурак-Су, р. 449
 Чутовський, р-н 399
 Чучупак Гапка 245
- Ш**
 Шангін Б. 94
 Шанковський Л. 196
 Шапошников Б. 42, 59
 Шаталін Станіслав 418
 Шацьк, сел. 127
 Швейцарія 427
 Швернік М. 408
 Швеція 464
 Швидкий В. 309
 Шевченківський р-н 84
 Шевченко Валентина 385, 386
 Шевченко Т. 269, 270
 Шевченко Ф. 491
 Шевчук В. 475
 Шелєп Ю. 391
 Шелєпін О. 388
 Шелєст П. 386—389, 393, 461, 478, 480—482, 485, 487, 489
 Шепетівка, м. 86
 Шепетівка, ст. 150
 Шепетівщина 153
 Шептицький Андрій 123, 124, 197, 250
 Шептицький Климентій 124
 Шеремет С. 145
 Шехтер Симон 125
 Шилоні Єгошуа 125
 Ширер Д. 292
 Шитов І. 153
 Шишко І. 162
 Шкроботівка, с. 155
 Шкрябов Я. 162
 Шмальшлегер 96
 Шмітт К. 8, 9
 Шоломия, с. 195
 Шолохов М. 12
 Шпербер Ю. 125
 Штейнле О. 386
 Штендер Є. («Прірва») 198
 Штепп К. 21
 Штольце Е. 134, 146
 Шторк Т. 113
 Штуль-Жданович О. 147
 Шукаєв М. 92, 93

- Шульц Е. 107
 Шуленбург Вернер фон дер 345
 Шумськ, с. 155, 156
 Шумський Олександр 268, 358
 Шумук Д. 493
 Шухевич Р. 146, 147, 155, 165, 168
 Шухевич С. 138
 Шухевич Ю. 493
 Шьонгарт 104
- Щ**асливе, с. 448
 Щербак Ю. 494
 Щербаков А. 53, 285
 Щербина Б. 410
 Щербина Федір 344
 Щербицький В. 366, 382, 388—390, 392, 424, 455, 465—467, 485, 489, 495, 497
 Щетніков В. 220
 Щецин, м. 287
 Щорс 378, 162
 Щоткіна К. 371
- Ю**гославія 88, 253
 Юзевський Г. 177
 Юр'ївський р-н 84
- Юхновський І. 520
 Юшков С. 357
- Я**влінський Григорій 418
 Явожно, м. 200
 Яворів, м. 172
 Яворівський В. 496, 497
 Яворський М. 357, 359
 Яковлев О. 339, 467, 468
 Якубець О. 389
 Якубівці, с. 182
 Ялта, м. 352, 437, 445, 446, 449, 469
 Ямпіль, м. 155
 Янаєв Г. 468
 Янгюль, м. 465
 Янішевський С. («Далекий») 170
 Янковська О. 296
 Янова Долина, колонія 191
 Яновський Ю. 284
 Янушайтіс М. 180
 Яремче, с. 160
 Ярмолинці, сел. 128
 Ярославська обл. 32
 Ярославщина 198
 Ястребов Ф. 359
 Яцків, родина 125

ЗМІСТ

ПОЛЕ БИТВИ КОМУНОБІЛЬШОВИЗМУ І НАЦИЗМУ

Розділ 1. Режим безперервної війни: мобілізація, милітаризація та практики підтримання неоголошеного надзвичайного стану у підрадянській Україні 1920 — початку 1940-х років (<i>О. Стяжкіна</i>)	7
Розділ 2. Мобілізаційні заходи і радянські збройні сили на початку Другої світової війни (<i>О. Лисенко</i>)	38
Розділ 3. Друга світова війна у вимірі виживання (<i>О. Лисенко</i>)	61
Розділ 4. Голокост в Україні (<i>О. Лисенко</i>)	97
Розділ 5. У боротьбі за омріяну свободу: український визвольний рух (<i>О. Лисенко</i>)	132
Розділ 6. Українсько-польське протистояння під час Другої світової війни (<i>О. Лисенко</i>)	175
Розділ 7. Окупаційні режими на українських землях: постання й руйнації / стабілізації, подібності й відмінності (<i>О. Стяжкіна</i>)	205

УКРАЇНА В ДОБУ ПРОТИСТОЯННЯ СВІТОВИХ СИСТЕМ

Розділ 8. Україна у 1943—1953 рр.: рерадянізація й неочікувані наслідки незавершеної війни (<i>О. Стяжкіна</i>)	257
Розділ 9. Від сталінізму до перебудови: радянська влада на етапі виродження (<i>В. Даниленко, В. Крупина</i>)	320
Розділ 10. Дволикій Янус: політична система радянської України на сконі радянського ладу (<i>В. Даниленко, В. Крупина</i>)	355
Розділ 11. Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики (<i>В. Даниленко, В. Крупина</i>)	380
Розділ 12. Від тоталітаризму до тотального дефіциту: економіка УРСР у системі координат ресурсної економіки (<i>В. Даниленко, В. Крупина</i>)	412
Розділ 13. Крим: курс до українських берегів (<i>С. Кульчицький, Л. Якубова</i>)	431
Розділ 14. Боротьба кримських татар за реабілітацію та повернення (<i>С. Кульчицький</i>)	457
Розділ 15. Глашатаї національної ідентичності і суверенітету (<i>С. Кульчицький</i>)	472
Розділ 16. Ленінська держава-комуна як інструмент побудови комуносоціалізму: онтологія радянської епохи (<i>С. Кульчицький</i>)	498
ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	522

Віктор Даниленко
(25.11.1949)

Доктор історичних наук (1990), професор (1995), член-кореспондент НАН України (2003). Народився в с. Карапиші Миронівського р-ну Київської обл. Працює в Інституті історії України НАН України. Автор понад 500 наукових праць. Дослідник проблеми новітньої історії України.

Наукова та громадська діяльність В. М. Даниленка відзначена державними нагородами та відзнаками: заслужений діяч науки і техніки України (1996), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2001), орден «За заслуги» III ст. (2011), Почесна грамота Верховної Ради України (2007), лауреат премій ім. М. Грушевського НАН України (1996) та ім. Д. Яворницького Національної спілки краєзнавців (2019),

почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка (2011), *Doctor Honoris Causa* Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (2016), почесний краєзнавець України (2013).

Віктор Крупина
(03.01.1978)

Український історик, дослідник соціальної та політичної історії України другої половини XX століття, кандидат історичних наук. Закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 2003 р. працює в Інституті історії України НАН України. Автор близько 100 наукових праць.

Станіслав Кульчицький
(10.01.1937)

Народився в Одесі, закінчив історичний факультет Одеського університету ім. І. Мечникова (1959). У 1960—1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР, з 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України, нинішня посада — головний науковий співробітник.

Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988). Лауреат премії Освітньої фундації ім. П. Яцика (1995, 2000), Державної премії України в галузі науки і техніки (2001), премії Фундації Антоновичів (2011). Заслужений діяч науки і техніки України (1996).

У науковому доробку — понад 3 тисячі праць з історії України XIX—XXI ст., у тому числі опублікованих в країнах Європи, Північної Америки і Азії. Наукова школа — 30 кандидатів і 24 доктори наук.

Олександр Лисенко
(07.06.1955)

Народився в смт Катеринопіль Черкаської обл. Закінчив історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. З 1990 р. працює в Інституті історії України НАН України. Дослідник історії України періоду Другої світової війни, історії національно-визвольного руху та релігійного життя. Доктор історичних наук (1999), професор (2005). Автор понад 500 публікацій.

Член правління Національної спілки краєзнавців України. Лауреат премії ім. М.І. Костомарова НАН України (1998), заслужений діяч науки і техніки України (2006). Нагороджений Почесними грамотами Кабінету Міністрів та Верховної Ради України (2006), орденом «За заслуги» III ступеня

(2011). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2016). Почесний доктор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Олена Стяжкіна
(25.02.1968)

Доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України. Випускниця Донецького державного університету ім. Василя Стуса. Досліджує проблеми соціальної антропології, історії повсякденності, жіночої й гендерної історії, окупації та деокупації.

Авторка праць «Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття» (Донецьк, 2002), «Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови» (Донецьк, 2013), «Роккада: чотири нариси з історії Другої світової» (Київ, 2020) та співавтор дослідження «Мінусники: покарані простором» (Київ, 2021).

Лариса Якубова
(21.07.1967)

Доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Заслужений діяч науки і техніки України (2016). Передусім відома як дослідниця історії міжетнічних відносин міжвоєнного періоду, теорії і практики національної політики, історії етнічних громад України, проблем націє- й державотворення в їх історичній динаміці та в світлі викликів сьогодення. Останні індивідуальні монографії — «Русский мир» в Україні: на краю прірви» (2018) та «Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів» (2020).

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Україна. Нариси історії

**УКРАЇНА В ЕПІЦЕНТРІ
ПРОТИСТОЯННЯ
СВІТОВИХ СИСТЕМ
(1939—1990)**

Редактор *Л.Є. Канівець*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Коваленко, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 23.07.2021. Формат 70 × 100/16.

Ум. друк. арк. 44,2 + 7,8 вкл. Обл.-вид. арк. 49,67.

Тираж 500 прим. Зам. № 6370.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.